

वाचस्पति

वृद्धत् संस्कृताभिधान

प्रथमखण्डम्

गवर्णमेष्टसंस्कृतविद्यालयस्थ-दर्शन-व्याकरणाध्यापक-

श्रोतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्येण

सङ्कलितम्

तेनैव संस्कृतम्

१८७८ संवत्सरे मुद्रितम्

VACHTASPATYA]

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

IN TEN PARTS. [PART. I.]

[COMPILED BY

TARANATHA TARKAVACHASPATI]

Professor of Grammar and Philosophy in the

Govt. Sanscrit College of Calcutta.

CALCUTTA

PRINTED AT THE KAVYA PRAKASHA PRESS.

1873

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

Sanscrit College, Calcutta.

वाचस्पत्याभिधाने प्रतिपाद्यानि

गन्धारप्रथोजनादि ।

सदृश्यादाहरणं पाणिनीयलिङ्गानुशासनम् ।

पाणिनीयप्रत्ययपरिनिष्ठतरूपम् ।

उणादिप्रत्ययपरिनिष्ठतरूपम् ।

रूढयौगिकादिशब्दभेदानयनविशेषाः ।

शब्दानां पूर्वोत्तरपदयोः परिवृत्तिसहवासहत्वे ।

डाक्तर उदलसेन-प्रणीताभिधान शब्दकल्पद्रुमा-

भिधान-प्रदर्शितशब्दानां व्युत्पत्तयस्तदर्थाय ।

यथासम्भवं तेषामर्थभेदेषूदाहरणानि ।

तत्रानुक्तानां जरमणीयसंस्कृताभिधानाक्तानां, वैदि-

कानां च शब्दानां व्युत्पत्तयस्तदर्थाय ।

तत्राप्यनुक्तानां वङ्गनां वैदिकशब्दानाम् निम्ननिर्दिष्ट

चार्वाकादिपरिभाषितशब्दानामर्थः ।

चार्वाकपरिभाषितानां शब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

माध्यमिकपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

सूत्रोच्चारपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

वैभाषिकपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

सौत्रान्तिकपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

आहृतपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

रामानुजप्रतिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

सांख्यपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

पाण्डुपतपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

शंभुदर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

प्रत्यभिज्ञादर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

रमश्वरदर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

कणादपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

गौतमन्यायपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

जैमिनीयपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

पाणिनीयपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

सांख्यपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

पातञ्जलपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

वेदान्तपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

आश्वलायनादिश्रौतगृह्यसूत्रपरिभाषितानामर्थः ।

मन्वादिस्मृतिपरिभाषितशब्दानामर्थः ।

सर्वपुराणप्रतिपाद्यविषयाः ।

सर्वोपपुराणप्रतिपाद्यविषयाः ।

बाल्मीकिरामायणप्रतिपाद्यविषयाः ।

महाभारतप्रतिपाद्यविषयाः ।

पुराणादिषु प्रसिद्धराजर्षीणां संचेपेणितृप्तानि ।

देशविशेषलक्षणतत्स्थानानि ।

दृष्टयोगशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।

संश्रुतादिवैद्यकपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।

तदुक्तशरीरादिसंस्थानम् ।

तदुक्तद्रव्यवृत्तादिलक्षणानि ।

ज्यातिषस्य चतुःषष्टिरङ्गानि ।

तेषु परिभाषितशब्दानामर्थाः ।

तत्र भिद्धान्तशिरोमणिपरिभाषितशब्दानामर्थाः

भूमेः स्थिरत्व तस्य, चलत्वे चार्थभेदस्य मतम् ।

सौरागमपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।

भूगोलसंस्थानप्रमाणादि ।

खगोलसंस्थानप्रमाणादि ।

वृहत्सहिताप्रतिपाद्यविषयास्तच्छब्दाद्येव ।

वाग्निष्टादिपरिभाषितशब्दानामर्थाः । [च ।

नरपतिजयचर्यापरिभाषितानामर्थस्तत्रत्य चक्राणि ।

शकुनशास्त्रप्रसिद्धशब्दानामर्थाः ।

तार्जिकपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।

वान्तशास्त्रादिप्रसिद्धगृहकुण्डादिलक्षणानि ।

सर्वदेवमूर्त्तिलक्षणानि ।

तन्त्रशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।

तन्त्रकृष्णचक्ररूपणि ।

शारदातिलकादिपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।

नीतिशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।

अश्वशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।

धनुर्वेदपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।

गान्धर्ववेदपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।

शिखापरिभाषितशब्दानामर्थाः

कल्पपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।

कन्दःशास्त्रोक्तशब्दानामर्थस्तल्लक्षणभेदाद्य ।

अलङ्कारशास्त्रपरिभाषितानाममर्थाः ।

शब्दार्थालङ्काराणां लक्षणोदाहरणानि । [णानि च ।

दशरूपकादिपरिभाषितानामर्थस्तल्लक्षणोदाहर-

सेन्यव्यूहादिलक्षणानि ।

सैन्यपरिमाणभेदाः ।

पाकशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थस्तत्प्रकारभेदाद्य ।

P R E F A C E.

The profound learning and indefatigable industry of Pandit Taranath Tarkavachaspati, one of the professors of the Calcutta Sanskrit College, has been well known to all in India interested in the classical language of the Hindus and has extended to England and Germany, where his numerous works command a wide circulation among Sanskrit Scholars.

His edition of Panini's grammar with his own commentary was published in 1863 with the patronage of the Government of Bengal on the recommendation of Mr. E. B. Cowell M. A. at that time Principal of the Calcutta Sanskrit College and now Professor of Sanskrit in the University of Cambridge.

Pandit Taranath has been for many years collecting materials for a Sanskrit Dictionary, which shall have a wider and deeper scope than Wilson's Sanskrit Dictionary and the Sabdakalpadruma by the late Raja Radha kanta Deva. It will moreover contain explanations of terms in the Tantras, Philosophy, Rhetoric and Law which are not fully given in the published portions of Bohtlingk's Dictionary. These Dictionaries are written respectively in English, in Sanskrit with Bengali characters and in German. The Pandit's Dictionary will have the explanations in Sanskrit, so as to be available for the use of both Hindu and European Scholars.

When I had the honor to officiate in 1865 as Director of Public Instruction, I brought to the notice of Sir Cecil Beadon the Lieutenant Governor of Bengal, the desire of Pandit Taranath to publish such a Dictionary, and His Honor in consideration of the acknowledged fitness of the learned Pandit for the preparation of the work, was pleased to accord to it the patronage of the Government of Bengal in the following letter, from the Junior Secretary of the Bengal Government to the Director of Public Instruction No. 507 dated Fort William the 26th January 1866.

"I am directed to acknowledge the receipt of your office letter No. 2 dated the 3rd instant and in reply to convey the Lieutenant Governor's sanction to the purchase of 200 copies at Rupees 50 per copy aggregating Rupees 10,000, of the Sanskrit Dictionary in its complete form which Pandit Tarkavachaspati the Grammar Professor of the Sanskrit College engages to compile within a period not exceeding five years."

"No sum whatever, I am to add, will be paid unless the work is completed."

An extension of time for five years longer was granted for the preparation of the work by Sir William Gray, the Lieutenant Governor of Bengal, in the letter from the Bengal Government No. 3480 dated the 12th December 1870.

H. Woodrow. M. A.
Inspector of Schools, Lower provinces of Bengal.
and formerly Fellow of Caius College, Cambridge.

CONTENTS.

1. Panini on genders
2. On the suffixes
3. On the primitive and derivative words
4. The derivation and different meanings with illustrations of all the words which are found in the Wilson's Sanskrit dictionary and Radhakanta's Sabdakalpadruma. Also numerous words not to be found in the said or any previous Dictionaries
5. The derivation and different meanings of the words of the Vedas
6. Numerous Vaidik words not to be found in Bohtlingk's Sanskrit and German Dictionary
Technical words and doctrines of the following systems of Philosophy are fully explained
Charvaka, Madhyamika Yogachar, Vaisheshika, Soutrantika, Arhata, Ramana, Madhya, Pashupata, Saiva, Pratyavijna, Rasheswara, Panini, Nyaya, Vaisheshika, Mimansha, Sankhya Patanjala, and Vedanta
7. The technical terms of the Shrauta and Grihya sutra
8. The technical words of Hindu law
9. The plan and scope of all the Purans and Upapurans
10. Plan and scope of the Mahavarat and Ramayana
11. The History of the ancient kings of India as far as gathered from the Purans and Upapurans.
12. The position and description of the different countries according to Hindu ancient Geography.
13. The technical terms of Hindu medical science are fully explained ; also an account of Hindu anatomy and the preparation of the drugs.
14. The explanations of the technical terms of Hindu astronomy. Also the theory of the celebrated Hindu astronomers regarding the celestial regions.
15. The principles of Hindu astrology.
16. The technical words of the Tantras, Politics, Rhetoric, Prosody, Musical science, Military science, Kookery, Siksha, Kalpa, science on Horses, Hatyoga, Vastushastra,
17. Classification of the Vedas.

ओं तस्त् ।

ग्रन्थारम्भः ।

श्रीगौरीतनुसम्भवं सुरवरैर्वन्द्याङ्घ्रिपद्मद्वयम् दन्तीन्द्राननमेकदन्तसुमुखं सिन्दूरशीभान्वितम् ।
विघ्नध्वान्तनिवारणेऽरुणतनुं सर्वार्थसिद्धिप्रदम् वन्दे भक्तिसमन्वितो विमलधीर्हेतुं हृदये सदा ॥ १ ॥
श्रुत्यार्थाधिगमं सर्वप्रकृतिप्रत्ययाभिधम् । अलिङ्गं बहुलिङ्गञ्च शब्दब्रह्माहमाश्रये ॥ २ ॥
वाचामधीश्वरीं देवीं भक्त्या नत्वा वितन्यते । तारानाथद्विजेनेदं वाचस्यत्यसमाङ्गयम् ॥ ३ ॥
यो बबन्ध विना सूत्रं शब्दरत्नस्रजं धिया । अशेषशेषुषीदात्रे तस्मै शेषात्मने नमः ॥ ४ ॥
निःशेषं नाश्रयन्त्वेनः शेषाशेषमुखानि नः । यतः शब्दविशेषाणां रूपार्थाभ्यां प्रकाशनम् ॥ ५ ॥
सूत्रवार्त्तिकभाष्याणां कारकान् मुनिसत्तमान् । पाणिन्यादीन् प्रणम्येह व्युत्पत्तिर्दर्शते मया ॥ ६ ॥
निघण्टुकारिणां ग्रन्थास्तद्भाष्याकारिणां तथा । मच्चित्ते द्योतयन्तोऽर्थान् प्रकाशन्तां सदाऽखिलाः ॥ ७ ॥

मुखबन्धविज्ञापने ।

इह स्थु पुरुषा यां काञ्चित् भाषामभ्यसितुमीहमानाः प्रयतन्ते तदर्थज्ञानसाधनं तत्तद्भाषाव्याकरणं
कोषज्ञाधिगन्तुम् । तत्र व्याकरणात् प्रायोयौगिकशब्दमात्राणामर्थज्ञानं, कोषात् पुनः रूढानां शब्दानां
कषाञ्चित् यौगिकानामपि । कोषो नाम शब्दानामर्थबोधकं शास्त्रम् । तत्र संस्कृतकोषे प्रायेण लिङ्ग-
सहितस्यैवार्थबोधनम् । तच्च यद्यपि संस्कृतभाषयेव विजातीयभाषयापि भवितुमर्हति, तथापि भाषा-
न्तरेण भाषान्तरस्यार्थज्ञापने, सम्पूर्णतात्पर्यार्थस्यास्फुरणात् एकविधभाषयैवार्थस्य ज्ञापने तु भावार्थस्य
स्फुटं स्फुरणात्, समानभाषयापि प्रकृतिप्रत्ययविभागमप्रदर्श्य अखण्डार्थस्य बोधने तदवयवार्थस्याबोधात्
खण्डशक्त्या बोधने तु अवयवशब्दार्थस्यापि सुखेन ग्रहाच्च अवयवार्थप्रदर्शनपूर्वकम् एकविधभाषयैवार्थ-
बोधनं युक्तम् । किन्तु प्रसिद्धेषु संस्कृताभिधानेषु अमरकोषादिषु केवलम् अखण्डार्थस्यैव प्रतिपादनात्
शब्दानां सर्वेषामर्थानामप्रतिपादनाच्च तत्र कीर्त्तितानामपि शब्दानाम् अकारादिक्रममतिक्रम्यैव पाठे-
नार्थप्रतिपादनात् व्युत्पत्तिसूत्रानामतीव दुर्गमत्वेन न तेषां समीचीनता । किञ्च तत्कीर्त्तानामपि शब्दानाम-
वयवार्थज्ञानमसुलभमेव । नानाकोषपठितानां शब्दानामेकैव सङ्कलनेन पाणिन्यागममनुसृत्य विविध-
विद्यावता डाक्तरोपाधिना 'उद्दलिसन्' साहेबेन, वेदादिशास्त्रादिषु विशेषतः शब्दकल्पद्रुमाभिधाने कृत-
श्रमाभ्यां विहृद्भ्यां बोधुलिङ्गरथाभ्यां च प्रणीतयोः संस्कृताभिधानयोः प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रदर्शनपूर्वकं
सुपरिपाठ्या बद्धत्वेऽपि तेः स्वस्वभाषयैव संस्कृतशब्दार्थानां बोधनात् संस्कृतभाषयैवार्थबोधनमन्तरेण संस्कृत-
शब्दानामर्थजातस्य अवयवार्थाश्रये विशेषतोऽपरिचिततत्तद्भाषाः । सुतरामेव न सुग्रहः । अतः
संस्कृतभाषाशब्दानामभिधानं संस्कृतभाषयैव व्याख्यानयुतं प्रकृतिप्रत्ययादिविभागसहितं सुपरिपाटीक

मेकमभिधानं व्युत्पत्सूनामवश्यमपेक्षितमिति निश्चित्य तथाविधाभिधानसङ्कलने ममातितरां सङ्कल्पो-
ऽवर्त्तत । किन्त्वसौ सङ्कल्पस्तत्प्रचारोपयोगिव्ययार्थार्थसार्थविरहेण निरर्थकतया मुकुलित इव समजनि ।

अथ तथाविधाभिधानप्रचारार्थं सुद्राव्यापारोपयोगिधनवाञ्छया एतद्देशाधिपसंस्थापितविद्यासमाज-
विभाग-प्रधानाध्यक्षम् (डिरेक्टर) इति पदेऽभिषिक्तम् (एमे) इत्युपाधिकं श्रीयुक्तम् (एड्च् उड्डी) इति नामकं
साहेवं प्रत्यावेदितम् । मदावेदितेन च विविधविद्यानुरागवता विद्यावृद्धिविषये एकान्तोत्साहिना तेन
प्रेम्साहितः वङ्गवर्णमेष्टः अयुतं सुद्राः एतत्पुस्तकमुद्राव्ययसाहाय्यार्थं दातुमङ्गीचकार ।

एवमेतद्देशाधिपतिनाऽङ्गीकृते प्रचारोपयोगिव्ययानुकूले चिरमुकुलितोऽपि स संकल्पः पुनः फलोन्मुखी-
बभूव । अथ तथाविधसंस्कृताभिधाननिर्वाणाय वेदस्मृतिपुराणमीमांसादिदर्शनज्योतिषतन्त्रवैद्यकव्याक-
रणालङ्कारादीनि शास्त्राणि समालोच्य बङ्गलाः शब्दाः सङ्कलिताः उदाहरणानि च नानाशास्त्रेभ्य
उद्धृत्य दर्शितानि । आदौ च पाणिनीयलिङ्गानुशासनमुद्धृत्य व्याख्यायोदाहरणजातं प्रादर्शितम् । ततः पाणि-
न्यादिविहितप्रत्ययागमानां परिनिष्ठितरूपाणि च दर्शितानि । यौगिकशब्दविशेषे पूर्वोत्तरपदयोः परि-
वृत्तियोग्यताबोधनाय नियमविशेषश्चात्राभिहितः ।

अत्र च शब्दानां स्थूलाक्षरेण प्रथमं स्वरूपप्रदर्शनम्, ततः सङ्केतविशेषेण लिङ्गप्रदर्शनम्, ततोऽवयवार्थ-
प्रदर्शनम्, ततः व्याकरणप्रक्रियाः, ततोऽर्थविशेषकथनम्, यदर्थविशेषे लिङ्गभेदः प्रकृतिप्रत्ययभेदश्च तेषां
परतो दर्शिताः यद्यदर्थविशेषे येयं शब्दा ग्रन्थान्तरे प्रयुक्तास्तत्तदुदाहरणतया तत्तद्ग्रन्थनाम समुदलेखि ।
'नाम च धातुजमाह निरुक्ते' इत्युक्तेः सर्वशब्दानां धातुमूलतया पाणिनीयगणसूत्रपठितधातूनपि
स्थूलाक्षरेण शब्दक्रममध्ये एव निवेश्य तेषाम् धातूनामर्थविशेषः, उपसर्गभेदेनार्थविशेषः, गणभेदः,
पदनियमः, इट्प्रभूत्यादि, सकर्मकत्वादि, लटि लुडि प्रसिद्धकृतसु च रूपञ्च दर्शितम् । यद्यपि
अर्थविशेषोत्कीर्त्तनं संस्कृतभाषयैव सर्वत्र कृतं, तथापि यत्र वङ्गभाषयापि अर्थकथने प्रकृतार्थस्य स्फुटं
प्रतीतिर्भवेत् तत्र क्वचित्क्वचित् ग्रन्थवह्निर्भूततासूचकेन वेष्टनाकाररेखाद्वयेन वेष्टितया वङ्गभाषयाव्यर्थ-
प्रकाशनं कृतम् ।

अत्र च यावता प्रयत्नेन अतीव सुगमता भवेत् तथा प्रयत्नः कृतः । अतिप्रामाणिकतया पाणिनीया-
गमानुसार्थैव प्रत्ययादिसंज्ञादिकमत्रावृत्तम् ।

एतस्य ग्राहकाणां सम्पूर्णपुस्तकस्य एकदा प्रचारे तत्कथार्थम् एकदैव बहुद्रव्यापेक्षा स्यादिति अल्प-
वित्तानां कष्टं भवेत् तन्मा भृदित्यनया धिया खण्डन्न एव प्रचारे यतमानेन मया प्रथममिदं खण्डं प्राचारि ।

सम्भावयामि एतत् पुस्तकं प्रायः-दशभिः खण्डैः सम्पूर्णं स्यादिति । प्रयतिव्यते च तथा, यथा षड्भिः
षड्भिर्मासैरेकैकं खण्डं प्रचारमिद्यादित्यत्र ।

एतस्य सङ्कलने शोधने च भूयान् परिश्रमः स्वीकृतस्तथापि अत्र यत्किञ्चिन्मम स्वलनं सुधीभिः समुद्भाव्येत
तच्च तैः निजगुणेन परिशीघनीयम् । शिवमस्तु श्रीं तस्यत् ।

प्रतिशब्दं लिङ्गविशेषाणामपि वक्ष्यमाणत्वेऽपि शब्दभेदानां प्रत्ययविशेषान्तप्रकृतिविशेषाणाञ्च
सामान्यतो लिङ्गविशेषणज्ञाने शौकर्यं भवतीति पाणिनीयलिङ्गानुशासनसूत्राणि
प्रदर्शयन् व्याख्यायोदाहरणदर्शनेन लिङ्गविशेषास्तत्रादौ निरूपयन्ते ।

तत्र लिङ्गमित्यधिकृत्य पाणिनिनाऽनुश्रियम् ।

स्त्री । १

इत उत्तरं वक्ष्यमाणाः शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः स्युरित्यधिकारः । तत्तद-
पवादस्तत्तत्सूत्रे वक्ष्यन्ते तथा च विशेषैरबाधिता एव स्त्रीलिङ्गाः ।

चकारान्ता मातृदृष्टिपोतस्वसृजननन्दरः । २ ।

चकारान्ता अमी पञ्चैव स्त्रीलिङ्गा नान्ये । अन्येषाम् “स्त्रेभ्यः”
इति ङीब्विधानेन ईकारान्तत्वात् स्वसृजादेरेव ङीब्विधेनेन
चदन्तत्वात्, तिसृचतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया प्रकृतिरूपत्वा-
भावेन चदन्तत्वेऽपि न नियमव्याघातः । माता इहिता स्वसा
पोता ननन्दा ।

अन्यप्रत्ययान्तो धातुः । ३ ।

अनिप्रत्ययान्तः ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । अवनिः सरणिः
रजनिरित्यादि । तत्र च “कृदिकारात्कृत्” इति पक्षे ङीप्
अवनी रजनी चेत्यादि । चमूः बधूरित्यादि । प्रत्ययान्तः किम् ?
दिव्यतेः क्विप् द्युः अयं विशेष्यलिङ्गः ।

अशनिभरण्यरण्यः पुं सि च । ४ ।

एते स्त्रीलिङ्गाः पुंलिङ्गाश्च स्युः । अनिप्रत्ययान्ततया स्त्रीत्वे
प्राप्ते पाञ्चकपुंस्वविधानार्थं सूत्रम् । इयमयं वा अशनिः
भरणिः अरणिः । स्त्रीत्वपक्षे ङीप् वा अशनीत्यादि

मिन्यन्तः । ५ ।

धातुरित्यनुवर्त्तते । मिप्रत्ययान्तः निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां
स्यात् । भूमिः ग्लानिः हानिः धुनिः । अत्रापि वा ङीप्
भूमौ ग्लानी हानी धुनी इत्यादि ।

वङ्गिवृष्णाग्नेयः पुं सि । ६ ।

निप्रत्ययान्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते तदपवादार्थं सूत्रम् । अयं
वङ्गः वृष्णः अग्निः ।

श्रीणियोन्मृशयः पुं सि च । ७ ।

इते शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः पुंलिङ्गाश्च स्युः । एतेषां मिन्यन्तत्वेन
प्राप्ते विकल्पः । अयमियं वा श्रीणिः बोनिः ऊर्षिः । स्त्रीत्वपक्षे
वा ङीप् श्रीणी योनी ऊर्षी ।

क्तिवन्तः । ८ ।

क्तिप्रत्ययान्तो धातुः स्त्रियां स्यात् । कतिः बुधिः टटिः ।
“अक्तिनः” इति निर्देशात् अत्र न पक्षे ङीप् ।

ईकारान्तश्च । ९ ।

ईप्रत्ययान्तो धातुः स्त्रियां स्यात् । चकारोधात्वधिकारनिवृ-
त्तार्थः । एतत्सूत्रपर्यन्त एव धातुरनुवर्त्तते नाप्यमसूत्रे ।
अवीः, तन्वीः, तरीः, लक्ष्मीः ।

ऊङ्ङ्यावन्तश्च । १० ।

ङीब्वङीब्वङीनां यङ्ङ्याय ङीयङ्ङ्यं टाप्चापोर्यङ्ङ्यायापो
यङ्ङ्यम् । ऊङ्ङ्यः ऊङ्ङ्यः आबन्तश्च शब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात् ।
ऊङ्ङ्यादीनां स्त्रियां विहितत्वेऽपि एकत्र सर्वेषां यङ्ङ्ये लिङ्गान्तस्य
सुगमतामिह यङ्ङ्यम् । एवमन्यत्रापि । ऊङ् । कृङ् । कर्कन्द्ः
ङी । कर्त्वी गौरी ब्राह्मणी । आप् विद्या भिदा खरा जरा
इत्यादि ।

यन्तमेकाक्षरम् । ११ ।

एकाक्षरः ईकारान्तः अकारान्तश्च अस्ति विशेषे स्त्रीलिङ्गः
स्यात् । श्रीः भूः । दीव्यतेः क्विपि त्व विशेषलिङ्गता ।
एकाक्षरं किम् ? बङ्गव्रीहौ पृथुश्रीः प्राप्रभूः विशेष्यलिङ्ग एव ।

विंशत्यादिरा नवतः । १२ ।

विंशतिप्रभृतयः नवतिपर्यन्ताः संख्यासंख्येयवाचकाः स्त्रियां स्युः ।
इयं विंशतिः त्रिंशत् चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टिः सप्ततिः अष्टोतिः
नवतिः । कृदिकारान्तत्वाभावात् विंशत्यादियो न पक्षे ङीप् ।
एकविंशत्यादेस्तु “परवङ्गिणं हन्ततत्पुरुषयोः” इति स्त्रीत्वमेव
एकनवत्यादेः नवतिलिङ्गानतिहन्तैर्नावधित्वव्याघातः । अः
नवतेः किं / शतं सङ्क्षम् । विंशत्यादयः किम् ? एकदशादेर्विशेष्य
लिङ्गत्वम् ।

दुन्धुभिरक्षेपु । १३ ।

अक्षार्थको दुन्धुभिरक्षेपुः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । इयं दुन्धुभिः पक्षे
ङीप् दुन्धुमी । अक्षादन्त्यत्र न स्त्रीत्वम् किन्तु पुंस्वम् ।

नाभिरक्षत्रिये । १४ ।

क्षत्रियार्थकमिदो नाभिशब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । इयं नाभिः (अक्षावयवः) वा ङीप् नामी ।

उभावन्वत्र पुंसि । १५ ।

उभौ दुम्बुभिनाभिशब्दौ क्रमेण नाभिभिन्ने क्षत्रिये च वर्त्तमानौ पुंलिङ्गौ स्याताम् । अयं दुम्बुभिः (यादुभेदः असुरभेदो वा) अयं नाभिः (क्षत्रियः) “लिङ्गमशियं लोकाश्रयत्वात्” इत्युक्तेः कचित् व्यभिचारः । तेन अवयववाचकस्य पुंस्त्वमपि “ससुखसत्पङ्कजपल-कोमलैरुपाहितश्रीगुणपनीविनाभिभिः” इत्यत्र पुंस्त्वम् । अत एव रभसः

सख्यराट् क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राग्यङ्गुक्ते द्वयोः ।

चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्त्रिकामदे ॥

इत्याह ऋ ।

तलनः । १६ ।

भावादर्थे विहिततत्प्रत्ययान्तः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । शुभस्य भावः शुभता एव जडता नृदुता । ब्राह्मणस्य कर्म भावो वाग्ब्राह्मण्यता । जनानां समूहः जनता यामता । देव एव देवता “स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः क्वचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्य-तिवर्त्तने” इत्युक्तेः प्रकृतिभिल्लिङ्गत्वम् ।

भूमिविद्युत्सरिज्जतावनिताभिधानानि । १७ ।

भर्यादिपर्यायशब्दाः स्त्रीलिङ्गाः स्युः । अचला अनला विश्वम्भरा इत्यादयः । विद्युत् तडित् सौदामनी चपला चञ्चला । सरित् निम्नगा आपगा । समा वल्ली वज्जरी व्रतातः । वनिता योषित् अबला ।

यादो नपुंसकम् । १८ ।

याटःशब्दः सरिद्वाचकोऽपि स्त्रीलिङ्गः स्यात् । पूर्वसूत्राप-वाटः । इटं याटः (नदी) ।

भास्सुकुम्भर्गादिगृह्णुगुणानुपानहः । १९ ।

एते स्त्रियां स्युः । इयं भाः स्रक् स्रक् दिक् टक् उष्णिक् उपानत् ।

स्यूणीर्षो नपुंसके च । २० ।

स्यूणीर्षाशब्दौ स्त्रियां नपुंसके च स्तः । स्यूणा स्यूणम् (काठ-मयी द्विकर्षिका) । ऊर्षा ऊर्षं (मेषादिलोम) ।

गृह्णुगुणानुपानहः । २१ ।

गृह्णुगुणानुपानहः स्यूणीर्षाशब्दः शशपुष्पकस्य ऊर्षाशब्दः स्त्रीलिङ्ग एव स्यात् न तु स्त्रियाम् । परवलिङ्गतापवादः । गृह्णुगुणानुपानहः ।

प्रावृड्विप्रुड्विट्त्विवः । २२

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं प्रावृट् विप्रुट् इट् विट् त्विट् ।

दर्विदिदेदिखनिशाण्भ्रिवेणिकृष्योषध्यङ्गुलयः । २३ ।

एते शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः स्युः । पञ्चे ङीप् । इयं दर्विः विदिः वेदिः खनिः शाण्णिः अश्विः वेणि कृषिः ओषधिः अङ्गुलिः । पञ्चे ङीप् सर्वत्र, दर्वीकरः, “अङ्गुलीवोरगच्छता” इति कालिदासः ।

तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छवि-
राव्यादयः । २४ ।

एते स्त्रीलिङ्गाः स्युः । इयं तिथिः । अस्य पुंस्त्वमपि “तिथयो-ह्वयो” इत्यमरोक्तेः । “निखिलाक्षिण पूर्णमातिथीन्” इति नैषधम् नाडिः रुचिः इत्यादि । राव्यादय इत्यादिपदात् नक्तदोषाभिन्ना रात्रिपर्याया नृशन्ते । सर्वत्र पञ्चे ङीप् । नाडी रुची वीची इत्यादि ।

शष्कलिराजिकुश्ववन्तिवर्त्तिभुकुटि वृटिबलि-

पङ्क्तयः । २५ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं शष्कलिः राजिः इत्यादि । सर्वेभ्यः पञ्चे ङीप् । “अवलाम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकम्” इति नैषधम् । “राजीवराजीवशबोल ऋङ्गम्” इति साधः । बलिरुदरावयव ।

प्रतिपदापहिपत्संपच्छरत्संसद्परिषदुषःसंवित्
जदयन्मत्समिधः । २६

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं प्रतिपत् आपत् विपत् इत्यादि उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता “उषा उशनि” इति वेदमन्त्रः ।

आशीर्धूःपुर्गीर्द्वारः । २७ ।

एते स्त्रियां स्युः । इयमाशीः धूः प्रः गीः द्वाः ।

अप्रसुमनसुसमासिकतावर्षाणां बज्जत्वञ्च ।

अप्रसुमनसुसमासिकतावर्षाणां बज्जत्वञ्च । अप्रसुमनसुसमासिकतावर्षाणां बज्जत्वञ्च । इमा अपः । इमाः सुमनसः । पुष्पसामान्यवाचित्व एवास्य बज्जत्वं तेन सुमना मालती जातिरत्नादौ एकत्वम् । देववाचकस्य तु पुंस्त्वमेव । बज्जत्वं चैषां प्रायिकम् अत एव अर्थवत्सूत्रभाष्ये, “एका च सिकता तैलदानेऽसमर्था” इति प्रयुक्तम् । “समां समां विजा-यते” इति सूत्रभाष्ये समायां समायामिति प्रयुक्तम् । “विभाषा प्राप्तापेट” इति सूत्रवर्त्तित्वाख्यायाम् आप्रासातां सुमनसोविति हरदत्तेन च प्रयुक्तम् ।

शुक्त्वग्योग्वाग्थवागूनौस्फिचः । २८

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं शुक् त्वक् षोक् वाक् ।

तटिषीमासंबध्याः । २९ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । तटिः पञ्चे ङीप् सीमा संबध्या ।

चलिवेणिसार्थम् । ३१ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं चूर्णः वेणुः खारिः पक्षे डीप् ।

ताराधाराज्योत्स्रादयश्च । ३२ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । तारा धारा ज्योत्स्रा ।

शलाका स्त्रियां नित्यम् । ३३ ।

शलाकाशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गः । इयं शलाका ।

स्त्रीत्वधिकारे पुनः स्त्रीपहणमधिकारनिवृत्त्यर्थम् । नित्य-
पहणमन्येषां व्यभिचारसंन्यार्थम् । यत्र यत्र च व्यभिचारः
तत्र तत् पूर्वमुक्तम् ।

अत्र सूत्रपाठाद्यनुसारेण किञ्चिद्विशेषं सूच्यते । स्त्रियां क्लृप्त्
(३,३,६४) इत्यधिकारे ये विहितः क्यवाटयः प्रत्ययास्तदन्ता अपि
स्त्रियां स्युः । यथा व्रजयजोभवे क्यप् (३,३,६८ सू०)
प्रवज्या इत्या । संज्ञायां समजनिपदनिपतमनविदपुञ्गीङ्-
भञ्जिणः (३,३,६६) । समज्या सभा, निषट्या आपणः,
निषट्या पिच्छना भूमिः, मन्या गलपार्श्वगिरा, विद्या, सुत्या
अभिषवः, श्या, ष्ट्या, इत्या शिविका । कजः श च (३,३,१००)
क्रिया कत्या । इच्छा (३,३,१०१) इच्छा । परिचर्यापरिमर्या-
मृगयाटाश्चानामुपसंख्यानमिति तत्रत्यवार्तिकम् । परिचर्या
पूजा, परिमर्या, मृगया, अत्राश्वा । जागर्त्तरकारो वा (वा०)
जागरा जागर्या । अ प्रत्ययात् (३,३,१०२, सू०) जिगमिषा
विचिदिषा पुत्रकास्या । गुरोश्च हलः (३,३,१०३, सू०)
देहा ऊहा, मूर्च्छा । विद्भिदादिभ्योऽङ् (३,३,१०४, सू०)
जरा तपा लज्जा भिटा क्किटा । चिन्निपूजकधिक्किचञ्चश्च
(३,३,१०५, सू०) चिन्ता पूजा कथा कृष्या चर्वा ।
आतषोपसर्गे (३,३,१०६) उपधा उपसा, उपदा । अटन्तरो-
रुपसंख्यानम् (वा०) अद्धा अन्नर्द्धा । श्यासमन्यो युच्
(३,३,१०७, सू०) कारणा यातना पोडना आसना अन्वना ।
घट्टवन्दिदिभ्यश्च (वा०) घट्टना वन्दना वेदना । इषेरनिष्का-
र्थश्च (वा०) अन्वेषणा । परेर्वा (वा०) पर्येषणा । रोगाख्यायां
खुल वङ्गलम् (३,३,१०८) प्रच्छर्दिका प्रवाहिका विचर्चिका ।
धात्वर्थनिर्देशे खुल् वङ्गव्यः (वा०) आसिका शायिका ।
सज्ञायाम् (३,३,१०९) उद्दालपुष्पभञ्जिका । विभाषा-
ख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च (३,३,११०) कां कारिं कारिकां
क्रियां कृत्यां कृतिं वा त्वमकार्यीरिति प्रश्ने मर्द्दः कारिं कारिकां
ऽऽकार्षमित्युत्तरम् एवं गणिकं गणिकां गणनाम् । ष् च पाचिकां
पचां पक्काम् । पर्यायाहर्णोत्पत्तिषु ष्युच् (३,३,१११) भवत
आसिका पर्यायेणासना, अहे भवानिक्तमक्षिकामहति । अण्ये

इक्षुभक्षिकां ने धारयसि । उत्पत्तौ इक्षुभक्षिका उदपादि ।
आक्रोशे गजगनिः (३,३,११२) अजीवनिस्तव भूयादिति । अनि-
प्रत्ययान्ततया एतस्य प्राप्तावपि स्व्यधिकारपतितयोऽनोक्तम् ।
कम्पव्यतिहारे षच् स्त्रियाम् (३,३,४३) इति षच्च “षच्चः
स्त्रियामञ्” इति (५,४,१४) स्वाधिकोऽजि व्याक्रोशी व्यात्सुशी ।
तलन इति (१७) सूत्रे तल्ग्रहणं समूहार्थयादीनामुपलक्ष-
णम् अत एव “तल्लन्दे वेनिकद्यात्वा वैरमैथुनकादिवुः” इत्यमर-
आह आ । तस्य समूहः (४,२,२७) इत्यधिकारे पाशादिभ्यो यः
(४,२,४६) इति ये पाश्यावन्त्या वात्या धन्या ढण्या । खल-
गोरघात् (४,२,५० सू०) खल्ला गव्या रथ्या । इनिङ्क-
द्यावश्च (४,२,५१, सू०) खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः (वा०) खलिनौ
डाकिनौ कर्टिम्बिनौ । गोला, रथकद्या । इग्द्वाङ् न् वैरमैथुनिकयोः
(४,२,१२५) वैरे काकोलूकिका । मैथुने अविभारहाजिका,
आदिना “पादशतस्य संख्यादेर्वीसायां वुन् लोपश्चेति” दण्डव्यव-
सर्गयोश्चेति (५,१,२७, २८) वुनो ग्रहणम् द्विपादिकां दानि
दण्डितो द्वौ द्वौ पादौ ददातीत्यर्थः । द्विशतिकां त्यजति । वुग्रह-
णात् वुजोऽपि ग्रहणम् तेन “गोत्रवरणात् स्नाषात्याकारेत्यादि
(५,१,१२४) वुजो ग्रहणम् गार्गिकया कार्ठिकया वा स्नाषते ।
द्वन्द्वमनोच्चादिभ्यश्चेति (५,१,११३) वुजश्च ग्रहणम् । शैष्योपा-
ध्यायिका मानोञ्जिका । तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां षः
(४,२,५७) इति षान्नोऽपि स्त्रियाम् । दण्डः प्रहरणमस्यां
क्रीडायाम् दाण्डा मौसला । घञः सास्यां क्रियेति जः (४,२,५८)
इति विहितजान्तश्च स्त्रियां स्यात् । दाण्डपाता तिथिः । श्यै-
न्माता मृगया, तैलम्याता स्वधा ।

एतद्भिन्ना अन्येऽपि केचन, शब्दाः स्त्रीलिङ्गतयाऽमरे-
ऽभिहिताः यथा तित्नुकी कणिका, भङ्गः सुरङ्गा सूचिः सातिः
काकिनो (षी) चूर्खिः, शाखी द्रुणिः दरत् । कन्या आसन्दी
(व्रतिनामुपवेशनासनम्) भङ्गरी चर्चरी, पारी होरा लङ्गा
सिधुल्ला लाक्षा लिक्षा गण्डुषा, गृध्रशी चमवी मवी । इत्यादयः

इति स्त्रीलिङ्गानुशासनम् ।

पुमान् । १ ।

पक्षमाणाः शब्दाः असति बाधके पुंलिङ्गाः स्युः ।

घञन्तः । २ ।

घञन्तः अत्रन्तश्चातः पुंलिङ्गः स्यात् । घञ्—पाकः त्यागः ।

अप-कारः गरः तरः शरः । घञादयो भावार्थका एवेह
 न्यङ्गान्ते । भावे विहित्वाभ्यां क्लृप्त्याभ्यां नपुंसकत्वस्य,
 त्तिच्चादिभिश्च स्त्रीत्वस्य बाधनात् तद्बाध्यतया भावार्थकतैवो-
 चिता । तेन कर्मादौ घञाद्यन्ता विशेष्यलिङ्गा एव ।
 अत एव भाष्यकारेण सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यते इति सम्बन्धशब्दस्य
 कर्मार्थकत्वेन नपुंसकतया प्रयोगः कृतः ।

घाञन्तश्च । १ ।

घान्तः अचप्रत्ययान्तश्च धातुः पुंसि स्यात् । विस्तरः गोचरः
 चयः जयः नय इत्यादि ।

भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके । ४ ।

अजाद्यन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते अपवादार्थं सूत्रम् । एते
 शब्दा नपुंसकलिङ्गाः स्त्रियः । इदं भयं लिङ्गं भगं पदम् ।

नङन्तः । ५ ।

नङ्प्रत्ययान्तः शब्दः पुंसि स्यात् । यज्ञः प्रश्नः इत्यादि ।

याञ्जा स्त्रियाम् । ६ ।

नङ्प्रत्ययान्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्तेऽपवादोऽयम् । याञ्जाशब्दः
 स्त्रियां स्यात् । इयं याञ्जा ।

क्यन्तो घुः । ७ ।

किप्रत्ययान्तो घुः (दा धा) पुंसि स्यात् । आधिः उदधिः
 (घटः) । व्याधिः निधिः । घुः किं चक्षिः जप्तिः
 विशेष्यलिङ्ग एव ।

इषुधिः स्त्री च । ८ ।

क्यन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते वा स्त्रीत्वार्थं सूत्रम् । इयमयं वा इषुधिः ।

देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुज-
 कण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि । ९ ।

देवादिपर्यायशब्दाः यथासम्भवं तद्देवादिभिश्च अस्मिन् बाधके
 पुंसि लिङ्गाः स्युः । देगः सुराः । भेदाः ब्रह्मा विष्णुः शिवः
 गरुडः । असुराः दनुजाः । भेदाः बधिः कालकेयः नेमिः ।
 आत्मा जेत्यः । स्वर्गः नाकः । गिरिः नगः पर्वतः । भेदाः
 हिमालयः सुमेरुः । समुद्रः उद्वान्मन् सिन्धुः । भेदाः क्षीरोटः
 लवण्योदः । नखः नखरः करजः । केशः कचः बालः । दन्तः
 दशनः । स्तनः कुचः पयोधरः । भुजः प्रकीरः । कण्ठः गलः ।
 खड्गः अस्त्रिः । शरः सायकः नागेषः । बह्वः कईमः ।

त्रिपिष्टपं त्रिभुवने नपुंसके । १० ।

तृतीयभुवनवाचकत्रिपिष्टपशब्दः स्त्रीमे स्यात् । स्वर्गवाचि-

त्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते अयमारम्भः । इदं त्रिपिष्टपम् (स्वर्गः) ।

द्यौः स्त्रियाम् । ११ ।

द्यौर्वोस्तन्त्रेण यङ्गम् । स्वर्गभिधायित्वेन पुंस्त्वे प्राप्तेऽय-
 मारम्भः । द्यौशब्दः दिव्यशब्दश्च स्त्रियां स्यात् । इयं द्यौः इमे
 भूदिवो ।

इषुवाङ्ग स्त्रियाम् । १२ ।

इषुवाङ्गशब्दौ पुंसि स्त्रियाम् स्याताम् । शरवाचित्वेन भृज-
 वाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे स्त्रीत्वविधानार्थमारम्भः । इयमयं
 वा इषुः वाङ्गः

वाणकाण्डो नपुंसके च । १३ ।

एतौ पुंसि नपुंसके च स्याताम् । शरवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे
 स्त्रीत्वार्थमारम्भः । अयमितं वा वाणः वाणं काण्डः काण्डम् ।

नन्तः । १४ ।

न इत्येतदन्तः पुंसि स्यात् । न्वा तच्चा वृषा उच्चा । चर्म-
 वस्त्रादियस्तु “मन् द्रश्चकोऽकर्मर” इति परस्मैलेशस्य बाधनात्
 स्त्रीत्वलिङ्गाः । तत्र “ह्यचकः” इत्युक्तेः वृथिमा वृदिमा इत्या-
 दयो नन्तत्वत्वेन पुंस्त्वेव ।

क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि । १५ ।

क्रत्वादिपर्यायशब्दाः यथासम्भवं तद्विशेषशब्दाश्च पुंसि स्युः ।
 क्रतुः अध्वरः । भेटः उकथः अग्निहोमः । पुरुषः नरः ।
 कपोलः गरुडः । गुल्फः प्रपटः । मेघः नीरदः जनधरः ।
 भेटः पुष्करः आवर्त्तकः ।

अभ्रं नपुंसकम् । १६ ।

मेघवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादः । अभ्रम् ।

उकारान्तः । १७ ।

उकारान्तः शब्दः पुंसि स्यात् । विभुः विधुः इजः ।
 इदञ्च विशेषैरबाधितविषयम् । अत एव “हनुर्हृद्विजा-
 सिन्यां न्यत्वारम्भे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे” इति
 भेदिनिः । “करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे” इत्यमरः । तथा च एवं-
 जातीयकविशेषाभाव एव सूत्रं प्रवर्त्तते एतदभिप्रायेण
 “सिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः” इत्युक्तममरसंज्ञेन ।
 एवमन्यत्रापि ।

धेनुरञ्जुकुडसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् । १८ ।

उदन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादार्थं सूत्रम् । एते शब्दाः स्त्रियां
 स्युः । धेनुः रञ्जुः कुडः । अत्र अप्राणिजातित्वात् पक्षे

ऊङ् । कुङ् । सरयूः तनूः रेणूः प्रियङ्गूः । धेनोः प्राणित्वात्
रञ्जोश्च पर्युदासाच्चोङ् ।

समासे रञ्जुः पुंसि च । १९ ।

समासान्तस्यः रञ्जुशब्दः पुंसि, चात् स्त्रियाम् । कर्कशरञ्जना
कर्कशरञ्जुना वा वध्नाति ।

रश्मश्रुजानुस्वाहश्रुजतुवपुतालीनि नपुंसके । २० ।

उदन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादाय सूत्रम् । एतानि क्लीबे स्युः ।
रश्मश्रु जातु स्वाह अश्रु जतु तपु तालु ।

वसु चार्थवाचि । २१ ।

अर्थवाचिवसुशब्दः क्लीबे स्यात् । वसु धनम् । अर्थवाचोत्यक्तोः
वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु देवभेदे च पुमान् ।

मद्गुमधुश्रीधुमानुकमण्डलूनि नपुंसके च । २२ ।

एते शब्दाः पुंसि नपुंसके च स्युः । पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीब-
त्वार्थं सूत्रम् । अयं मद्गुः इदं वा मद्गु मधुः मधु ।
व्यशस्यतविकल्पाश्रयणेन वसन्ते चैत्रे दैत्यभेदे च पुमानेषु चौड-
वाचि तु नपुंसकमेव ।

रुलन्तः । २३ ।

रुकारान्तः तुकारान्तश्च पुंसि स्यात् । उकारान्तत्वेनैव प्राप्ते
प्रपञ्चार्थः । मेरुः सेतुः हेतुः ।

दाहकसेहजत्रवस्तुमस्त्रनि नपुंसके । २४ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीबे स्युः । दाह कसेह जत्र
वस्तु मस्तु

सक्तमेपुंसके च । २५ ।

त्वन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीबत्वार्थं सूत्रम् । चात् पुंसि ।
सक्तः सक्त ।

प्राग्ररश्मेकारान्तः । २६ ।

इत ऊङ् रश्मिशब्दवदितसूत्रपर्यन्तमकारान्तोऽधिप्रियते ।

कीपधः । २७ ।

ककार उपधाभूतो यस्य तथाभूतोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । खवकः
करकः कोरकः । कारकपाठकादयस्तु विशेषणशब्दत्वेन त्रिलिङ्गाः ।
अत्र च प्रकरणे प्रावः विशेषणशब्दानामेव लिङ्गमनुशिष्यते न तु
विशेषणशब्दानामिति न व्यभिचारः ।

चिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोत्सूकानि नपुं-
सके । २८ ।

कीपधतया पुंस्त्वे प्राप्तेऽपवादः । एते शब्दाः क्लीबे स्युः ।
चिबुकं शालूकं प्रातिपदिकामित्यादि ।

कण्टकानीकसरकमोदकचसकमस्तकपुस्तकतटाक-
निष्कशुक्लवर्चस्फपिनाकभाण्डककटकदण्डकपिटकता-
लकफलककल्कपुलाकानि नपुंसके च । २९ ।

एते शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीबत्वार्थं
सूत्रम् । कण्टकः कण्टकम् अनीकः अनीकमित्यादि ।

टोपधः । ३० ।

टोपधः अकारान्तः पुंसि स्यात् । घटः पटः ।

किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकरटलोष्ठानि

नपुंसके । ३१ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीबे स्युः । किरीटं मुकुटं
ललाटमित्यादि ।

कुटकूटकपटकपाटकपटकनिकटकीटकटानि

नपुंसके च । ३२ ।

एते शब्दाः नपुंसके पुंसि च स्युः । कुटं कूटः कूटं कूटः
कपटं कपट इत्यादि ।

शोपधः । ३३ ।

शोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । शुषः शयः पाषाणः ।

अणलवणपर्णतोरणारणीष्णानि नपुंसके । ३४ ।

पूर्वसूत्रापवादः । अणं लवणम् पर्णं तोरणमित्यादि ।
अमरस्तु "तोरणोऽस्त्री" इत्युक्तवान् तन्मूलं व्युत्थम् । उष्ण-
शब्दस्य अर्थवाचित्वे एव क्लीबता तदिति तु शुषवचनत्वेन
त्रिलिङ्गत्वम् । उष्णः वङ्गः उष्णा यवानुरित्यादि ।

कार्षापणस्वर्गसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णं

दृणानि नपुंसके च । ३५ ।

एते शब्दाः क्लीबे पुंसि च स्युः । कार्षापणं कार्षापण इत्यादि ।

थोपधः । ३६ ।

थकारोपधः अकारान्तः पुंसि स्यात् । रथः अर्थः ।

काष्ठपृष्ठरिक्तथोकथानि नपुंसके । ३७ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीबे स्युः । काष्ठम् उक्तं
(सामावयवभेदः) ।

काष्ठा दिग्घा स्त्रियाम् । ३८ ।

दिग्वाचककाष्ठाशब्दः स्त्रियां स्यात् । काष्ठा दिक् । दिशि इत्यनेनेषमिद्धौ सीमार्थेऽपि स्त्रीत्वार्थमर्थप्रहृषणं तेन “स्वयं विशेषार्थ-
दमपर्यवृत्तितया परा हि काष्ठा” इति कालिदासप्रयोगः ।

तीर्थप्रोथयूथानि नपुंसके च । ३९ ।

चादधिकारात् पुंसोत्वेषानुपपद्यते न तु स्त्रियामिति । तेन “प्रोथमस्त्रियाम्” इत्यमरोक्तः । तीर्थं तीर्थः प्रोथं प्रोथः

नोपधः । ४० ।

अटलो नोपधः पुंसि स्यात् । इनः फेनः ।

जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतन-
शासनसोपानमिथुनशशानरत्ननिखचिक्कानि नपुं-
सके । ४१ ।

पूर्वसूत्रापवादः । शासनशब्दः परित्यक्तुं शक्यते ल्युडन्तत्वेन क्लीवत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । एते शब्दाः क्लीवे स्युः । जघनम् अजिनं तुहिनं काननमित्यादि ।

मानथानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासन-
स्थानचन्दनालानसम्भानभवनवसनसंभावनविभावन-
विमानानि नपुंसके च । ४२ ।

एते शब्दाः पुंसि क्लीवे च स्युः । मानादिषु केषाञ्चिच्चान्तत्वेन पुंस्वे केषाञ्चिच्च ल्युडन्ततया तदन्तर्वाचकसूत्रेण क्लीवत्वे प्राप्ते च उभयलिङ्गतार्थं सूत्रम् । मानः मानं यानः यानम् । वस्तुतः “करणाधिकरणयोर्ल्युट्” इति वक्ष्यमाणसूत्रेण त्रिलिङ्गत्व-
प्राप्तौ पूर्वोपवादेन नपुंसकत्वमेवेति तदपवादार्थं सूत्रम् ।

पोपधः । ४३ ।

अदन्तः पोपधः पुंसि स्यात् । धूपः दीपः यूपः ।

पापरूपोडुपतापशिल्पपुष्यशष्यसभीपान्तरीपाणि
नपुंसके । ४४ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीवे स्युः । पापम् रूपम्

शूर्पकुतपकुणपद्दीपविटपानि नपुंसके च । ४५ ।

एते शब्दाः पुंसि क्लीवे च स्युः । शूर्पः शूर्पमित्यादि ।

भोपधः । ४६ ।

अदन्तः भोपधः पुंसि स्यात् । करभः कुम्भः शलभः ।

तलभं नपुंसकम् । ४७ ।

पूर्वसूत्रापवादः । तलभम् ।

जृम्भं नपुंसके च । ४८ ।

जृम्भं जृम्भः । अङि तु स्त्रीत्वात् जृम्भा ।

भोपधः । ४९ ।

अदन्तः भोपधः पुंसि स्यात् । भोमः स्तोमः भोमः (मध्यम-
पाण्डवः) भीतिहेतुवाचित्वे विशेष्यलिङ्ग एव ।

रुक्मसिधयुग्मे भगुल्माध्यात्मकुङ्कमानि नपुं-
सके । ५० ।

पूर्वसूत्रापवादः । रुक्मं सिधुम् । आत्मनोति विभक्त्यर्थेऽ-
व्ययीभावे अनन्तत्वे नाचसमासान्ने टिलोपेऽदन्तत्वम् तस्य चाव्य-
यत्वेऽपि नपुंसकत्वकथनम् अदन्तभोपधत्वेन प्राप्तं पुंसत्वाप-
वादार्थम् । वस्तुतः अध्यात्मशब्दः प्रत्याख्यातुं शक्यते ।

संग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमचौमहोमोद्दामानि
नपुंसके च । ५१ ।

एते शब्दाः नपुंसके चात् पुंसि च स्युः । संग्रामं संग्रामः ।
दाडिमं दाडिमः । उद्दामशब्दः प्रचण्डवाची । उद्दामो
दामाया इति विग्रहे तु विशेष्यलिङ्ग एव

योपधः । ५२ ।

अदन्तः योपधः पुंसि स्यात् । इयः गवयः समयः

किसलयेन्द्रियहृदयोत्तरीयाणि नपुंसके । ५३ ।

पूर्वसूत्रापवादः । इदं किसलयम् इन्द्रियम्

गोमथकषायमलयान्वथाव्ययानि नपुंसके च । ५४ ।

एते शब्दाः नपुंसके चात् पुंसि च स्युः । गोमथं गोमथः ।
कषायस्तु रसवाची “तुवरस्तु कषायोऽस्ती” इत्यमरः । तद्वदिति
त्रिलिङ्गः । अव्ययशब्दः क्लीववाची । व्ययाभाववाची तु नास्य
विषयः व्ययशब्दस्याजनतया पुंसत्वेन ततो नञ् तत्पुरुषेऽपि
पुंसत्वमिति ततोऽर्थाभावेऽव्ययीभावे क्लीवतेति भेदः ।

रोपधः । ५५ ।

अदन्तः रोपधः पुंसि स्यात् । जुरः अङ्कुरः ।

द्वारायस्कारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रच्छिद्रपारतीर-
दूरकच्छरन्नासशुभभीरगभीरकूरचित्रकेयूरकेदारो-
दराजसशरीरकन्दरमन्दरपञ्चराजरजठराजिर-
वैरचामरपुष्करगङ्गरकुटीरकुलीरचत्वरकाष्ठीरनी-
राम्बरशिशिरतन्वथन्त्रचेत्तच्चत्तमिचकलत्तच्छत्तञ्च-

वक्रनेत्रगोत्राङ्गुलितनुत्रास्त्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात-
नचत्राणि नपुंसके । ५६ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते यद्वाः नपुंसके स्युः । इदं द्वारम् ।
अत्र स्कारयदो रोगभेदवाचो प्रकाशवाचो तु विशेष्यलिङ्गत्वम् ।
वक्रयदः नद्याः उटभेदेवाचो कुटिलवाचो तु विशेष्यलिङ्गः ।
क्षिप्रः शीघ्रार्थे तद्वति विशेष्यलिङ्गः । क्षुद्रयद उग्रयभेदे
तद्वति विशेष्यलिङ्गः । दूरयदो दूरत्वे, कच्छयदः कच्छत्वे
तद्वति तु विशेष्यलिङ्गः । गभीरयदो गाम्भीर्ये तद्वति
विशेष्यलिङ्गः । क्रूरं क्रौर्ये क्रौर्यवति लि० । चित्रं वर्णे
तद्वति लि० । अजस्रं सातत्वे तद्वति लि० । शिशिरं शीतल-
स्यर्गे तद्वति लि० ।

शुक्रमदेवतायाम् । ५७ ।

देवभिन्नार्थे शुक्रयदः स्त्रीषु स्यात् । शुक्रं रेतः । शुभ्रवर्ण-
वाचो तु शुभ्रवचनत्वात् विशेष्यलिङ्गः । देवे तु पुमान् ।

चक्रवज्रान्धकारसारावारपारचौरतोमरशृङ्गार-
भृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरश्मिशिराणि नपुंसके च । ५८ ।
एते यद्वाः स्त्रीषु चात् पुंसि च स्युः । चक्रं चक्रः । शिशिर-
यदस्यु हिमे स्यर्गे च पुंनपुंसकलिङ्गः स्यर्गवति लिङ्गलिङ्गः ।

शोपधः । ५९ ।

अदन्तः शोपधः पुंसि स्यात् । दन्तः दन्तः वचः ।

शिरीषजोषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्मा-
षाणि नपुंसके । ६० ।

पूर्वसूत्रापवादः । शिरीषं जोषम् । अम्बरीषं भर्जन
पातभेदेः सनिभेदे तु पुमान् । कल्माषं यस्त्रभेदे वस्त्रभेदे च तद्वति
तु लिङ्गलिङ्गः ।

यूषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च । ६१ ।

एते स्त्रीषु चात् पुंसि च स्युः । वर्षं यूषः । वर्षं वर्षः (दृष्टिः)
वक्षरे अदभेदे च स्त्री ।

शोपधः । ६२ ।

अदन्तः शोपधः पुंसि स्यात् । वक्षः गवयः महानवः ।

मानसविसदुससाहसानि नपुंसके । ६३ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते स्त्रीषु स्युः । मानसं विवर्णित्यादि ।

चमसधरसनिष्ठीशोपवासकार्पासवापुमासकाश-
कांसमांसानि नपुंसके च । ६४ ।

एते पुंनपुंसकयोः स्युः । चमसं चमस इत्यादि ।

कंसञ्जाप्राणिनि । ६५ ।

अप्राणिनि कंसयदः स्त्रीषु पुंसि च स्यात् । कंसं कंसः पान-
भोजनम् मधुराद्ये तु कंसः । चकरोऽदन्ताभिकारवशात्प्रथमः ।

रश्मिदिवसाभिधानि । ६६ ।

रश्मिदिवसपथ्यांययद्वाः पुंसि स्युः । रश्मिर्नयूषः किरणः ।
दिवसो वक्षः ।

दीधितिः स्त्रियाम् । ६७ ।

पूर्वसूत्रापवादः । इयं दीधितिः ।

दिनाहनी नपुंसके । ६८ ।

दिवसाभिधानत्वे पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादः । दिनम् अहः ।

मानाभिधानानि । ६९ ।

मीयतेऽनेनेति मानं तद्विशेषाभिधानानि पुंसि स्युः । कुडवः
प्रस्यः ।

द्रोणाढकौ नपुंसके च । ७० ।

मानविशेषवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे स्त्रीवतायै सूत्रम् ।
द्रोणः द्रोणम् आढकः आढकम् ।

खारीमानिके स्त्रियाम् । ७१ ।

पुंस्त्वापवादार्थं सूत्रम् । इयं खारी इयं मानिका ।

दाराक्षतलाजानां बहुलञ्च । ७२ ।

दारयदस्य स्त्रीषु प्राप्ते रोपधत्वेन पुंस्त्वसिद्धावपि बहुलत्वात्
अन्यथोरप्राप्तौ बहुलार्थञ्च सूत्रम् । एते यद्वाः पुंसि नित्य-
बहुलवचनान्ताच्च स्युः । इमे दाराः । अक्षताः लाजाः ।

नाक्षपजनोपपदानि त्रणाङ्गपदानि । ७३ ।

नाडीपूर्वपदः त्रणान्तयदः अपपूर्वकोऽङ्गयदः जनपूर्वः पद-
यदश्च पुंसि स्यात् । परवलिङ्गत्वेन स्त्रीषु दिङ्गित्वे प्राप्ते
नित्यपुंस्त्वार्थमारम्भः । नाडीत्रणः । अपाङ्गः नेत्रान्ते, अङ्गापगते
तु लिङ्गलिङ्गः । जनपदो (देहे) जनानां पदे तु लोचलिङ्गः ।

मबद्गदुत्तरदृष्टिजः । ७४ ।

एते यद्वाः पुंसि स्युः । अयं मबद् गदत् (पक्षः) । उत्तरत्
उत्पूर्व्यात् तरतेरतिप्रत्ययान्तः बद्प्रत्ययान्तस्यु लिङ्गलिङ्गः । तरन्
तरन्ती तरत् । अयम् अलिकः ।

श्वविराश्रयतिप्रहिक्रिमिध्वनिबलिकौशिमौलि-
रविकविमुनयः । ७५ ।

एते यद्वाः पुंसि स्युः । अयच्छविः राशिः । वलिः पूजोप-

हारे राजग्राह्ये करे दानवभेदे एव पुमान् उदरावयवे तु स्त्रीलिङ्गाधिकारस्थेन (२५) स्त्रिवेण स्त्रीलिङ्ग इति भेदः ।

ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः । ७६ ।

एते पुंसि स्युः । ध्वजः पताका "ध्वजमस्त्रियाम्" इत्यमरोक्तिः ।
अपाणिनीयतयोपेक्षया । मूलं वा तस्य ऋग्यम् ।

हस्तकुन्तान्तवातत्रातदूतधूर्त्तसूतचूतमुहूर्त्ताः । ७७ ।

एते पुंसि स्युः । हस्तः मूतः सारथीः प्रसन्ते तु त्विनिङ्गः ।
"मुहूर्त्ताःस्त्रियाम्" इत्यमरोक्तिश्चिन्त्यमूला ।

पाण्डमगडकरगडभरगडरगडवरगडतुगडगण्डमुगड-
पाण्डशिखण्डाः । ७८ ।

एते पुंसि स्युः । पण्डः मण्डः गण्डः । एतद्विरुद्धाभि-
धायिनी अमोहकृत्स्चिन्त्यमूला ।

वंशांशपुरोडाशाः । ७९ ।

एते पुंसि स्युः । वंशः अंशः पुरोडाशः (हविर्भेदः) ।

हृदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः । ८० ।

एते शब्दाः पुंसि स्युः । हृदः कन्दः कुन्दो वृक्षः पुष्पे तु
कुन्दम् । शब्दः ।

अर्घपथिसख्यभृत्सिख्यनितम्बपूगाः । ८१ ।

एते पुंसि स्युः । एषोऽर्घः । सामगैस्तु अर्घ्यमित्येव यदन्ततया
प्रयोज्यं तच्च स्त्रीलिङ्गम् ।

पल्लवपल्ललकफरेफकटाह्निर्यूनहमठमणितरङ्गः-
गन्धस्कन्धदङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्गाः । ८२ ।

अयं पल्लवः । "पल्लवोऽस्त्री" इत्यमरोक्तिश्चिन्त्यमूला ॥

सारथ्यतिथिकुचिवस्यञ्जलयः । ८३ ।

एते पुंसि स्युः । अयं सारथिः अतिथिरित्यादि ।

अथात्तावशिष्टम् । नौ ष चेति (३, ३, ६० सू०) घञञोः
मसृञ्चितः अदेः णप्रत्ययोऽपि पुंसि स्यात् । न्यादः । स्तम्भे क
च (३, ३, ८३ सू०) स्तम्भोपपदात् हनेः कप्रत्ययः पुंसि स्यात्
स्तम्भः । हितोऽद्युच् (३, ३, ८८ सू०) एतद्विहितोऽद्युजन्तः
पुंसि स्यात् । वेपथुः वमथुः । पूर्ववदश्ववडवौ (२, ४, २७ सू०)
निर्देशात् परवलिङ्गतापवादेन पुंस्त्वमेव अश्ववडवौ द्विव
मविवक्षितम् । अश्ववडवाः

एतद्विधाः केचित् शब्दाः "कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयः
पूर्वोऽपि" चेत्यमरसिद्धेन पुलिङ्गतया विहितः । सूर्य-

कान्तः तरणिकान्तः चन्द्रकान्तः इन्दुकान्तः अयस्कान्तः लौह-
कान्तः इत्यादयः । श्रीवेष्टः श्रीवासः एकधूपः गुग्गुलुः
कसेरुः मिङ्गकः इत्यादयः वृक्षनिर्यामभेदाः, पुङ्गः न्युङ्गः
पिण्डः शौण्डः पिचण्डः गडुः लगुडः इतिः काममद्
अर्बुदः (रोगभेदः) गोलः हिङ्गलः पुङ्गलः वेतालः मङ्गः भङ्गः
पर्दुशः पतद्गृहः ।

इति पुलिङ्गाधिकारः ।

नपुंसकम् । १ ।

इत ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणा बाधमन्तरेण स्त्रीलिङ्गाः स्युरित्यधिकारः ।

भावे ल्युडन्तः । २ ।

भावार्यकल्युट्प्रत्ययान्तः धातुः लीवे स्यात् । गमनं हननम् ।
भावे किं ? पच्यतेऽनेनेति करणे ल्युट् पचनो दहनोऽग्निः ।
रुध्वाञ्चनः कृटारः, पाषाणदारणः टङ्गः ।

निष्ठा च । ३ ।

भावार्यकनिष्ठान्तो धातुः लीवे स्यात् । हसितं गीतं वृत्तम् ।
त्वष्यञौ तद्धितौ । ४ ।

भावे इत्यनुवर्त्तते । भावे विहितो ये त्वष्यञौ तद्धितौ तदन्ता-
लीवे स्युः । भावे—शुभ्रत्वं शौभ्रम्, जडत्वं जाडम् । ध्वजः
पिचमामर्यात् पक्षे स्त्रीत्वमपि तेन पिङ्गौरादिभ्यश्चेति ङीष् य
लोपे, औचितो औचित्यं, माधुरी माधुर्यं, चातुरी चातुर्यम् ।

कर्म्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः । ५ ।

ब्राह्मणादिभ्यो गुणवचनेभ्यश्च कर्म्मणि चात् भावे यौ विहितौ
त्वष्यञौ तदन्ताः लीवे स्युः । ब्राह्मणस्य कर्म्म भावो वा ब्राह्म-
णत्वं ब्राह्मण्यम् । "चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थे उपसंख्यान-
मिति" वार्त्तिकोक्तेः स्वार्थे ष्यञ् चातुर्वर्ण्यं त्रैलोक्यं चातुर्वेदां
पाठगुण्यम् "क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्ग-
वचनाभ्यतिवर्त्तन्ते इति भाष्योक्तेः प्रकृतिलिङ्गवचनार्त्तिकमः ।

यद्यद्दृश्यगज्जन्तुञ्जान्श भावकर्म्मणि । ६ ।

भावे कर्म्मणि चार्थे विहिता ये यद्यदाद्यस्तदन्ताः लीवे स्युः ।
भावकर्म्मणीति गृह्यं स्वार्थनिष्ठवचनम् । स्तेनस्य भावः कर्म्म वा
"स्तेनाद्यत् नलोपश्चेति" (५, १, १२५) यति लोपम् । सख्यु भावः
कर्म्म वा "सख्युर्त्य इति" (५, १, १२६) वे सख्यम् । कपेर्त्तान्तेः
वा भावादि "कपिष्ठात्थोर्त्तगिति" (५, १, १२७) ठकि कापेयम्

जातेषु । सेनापतेर्भावादि “पत्न्यनपुरोहितादिभ्यो षगिति” (५, १, १२८) यकि सेनापत्यम् आधिपत्यं पौरहित्यम् । उद्भूत भावादि “प्राणभ्रज्जातिवयोवचनोद्भावादिभ्योऽजिति” (५, १, १२९) अजि औद्भुत् तस्य प्राणधारिजातिवचन— भ्रंशवं कौमारं वयोवचनान्वात्, औद्भावं चातुर्होत्वम् । द्विहायनस्य भावादि “हायनान्युवादिभ्योऽण् इति (५, १, १३०) अण् द्विहायनं यौवनम् । वयोवचनत्वेन प्राप्तावपि णित्त्वर्थं वचनम् । इगन्ताच्च लघूपधात्” (५, १, १३१) अण् सौष्ठवम् माह्वं पाठयम् । “योषधाद्गुरुपोत्तमाद्गुञ् (५, १, १३२) रमणीयस्य भावादि रमणीयकं कामनीयकम् । “होतादिभ्यश्च इति (५, १, १३५) के अच्चावाकौयम् अच्चाको होतृ-विशेषः अनुक्तसञ्ज्ञय शकारः सञ्ज्ञेयाश्च परिशिष्टे दर्शयिष्यन्ते ।

अव्ययीभावः । ७ ।

अव्ययीभावसमासनिष्पन्नः क्लीबलिङ्गः स्यात् । अर्धस्त्रिंस्त्रियामिति त्रिगुणे विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे तदन्तस्य क्लीबतया ह्रस्वः । उपनेत्रि पक्षे अचसमासान्ते उपनदम् ।

इन्द्रै कत्वम् । ८ ।

समाहारइन्द्रनिष्पन्नः यद्भः क्लीबे स्यात् । पाणिपादम् धवर्खादिसम् ।

अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च । ९ ।

संस्कृतभाषाभिन्ननियमके वेदे हेमन्तशिशिररूपो इन्द्रसमाहारः नैकवत् क्लीबलिङ्गो वा । किन्तु “परवलिङ्गं इन्द्रतत्पुरुषयोरित्युक्तेः परवलिङ्गता द्विवचनान्ता च । तथा अहोरात्रशब्दो-इन्द्रनिष्पन्नः क्लीब एव “रात्राहोरात्राः पुंसीति” पुलिङ्गापवादः । अभाषायामित्युक्तेः भाषायां हेमन्तशिशिरम् अहो-रात्रइत्येव ।

अनङ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः । १० ।

इतः परं नङ्कर्मधारयस्तत्पुरुषोऽधिक्रियते

अनल्पे काया । ११ ।

बहुसम्बन्धिनी या काया तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । नपुंसकत्वेन आपो ह्रस्वः । इक्षुणां काया इक्षुकायम् । “इक्षुकायानिर्घादित्य, इति लु आनिर्घादित्य इत्याह्प्रश्लेषेण समर्थनीयम् । शराणां काया शरकायम् ।

राजाऽमनुष्यपूर्वा सभा । १२ ।

राजपर्यायपूर्वः अनुष्यभिन्नसङ्गसङ्घसङ्घसङ्घपूर्वश्च कायान्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । ऋषाणां सभा ऋषसभम् । इनसभम्

राजपर्यायपूर्वस्यैवेत्येते न तु राजसङ्घपरिवेषपूर्वस्य । तेन राजसभा चन्द्रगुप्तसभा । भाष्यकता चन्द्रगुप्तसभेतिप्रत्युदाहरणात् चन्द्रगुप्तस्य भाष्यकारसमकालत्वं ततः प्राक्कालत्वं वा प्रतीयते । अमनुष्येति पर्युदासात् तत्सदृशरत्नः पिशाचादिपूर्वकस्यैव, तेन रत्नःसभं पिशाचसभम् । तत्पूर्वकस्य किम् ? असभा ऋषसभेत्यादि ।

सुरामिनाच्छायाशालानिशः स्त्रियाञ्च १३

एतदन्तस्तत्पुरुषः क्रियायां चात् क्लीबे च स्यात् । यवसुरं यवसुरा ब्राह्मणसेनं ब्रह्मणसेना । अत्रह्रस्वसम्बन्धार्थं छायाशब्दप्रहृणम् । कुच्छायाया कुच्छायायम् । गोशालं गोशाला । अनिशं अनिशः । तत्पुरुष इत्यधिकारात् बह्व्रीहोत्वलिङ्गः । इदमेतः इदसेना इदसेनमित्यादि । अनङ्कर्मधारय इत्युक्तेः असेना परमसेना इत्यादि क्रियामेव । “अशाला च (२, ४, २४) पा० सू०) शालाभिन्नार्थकमभान्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । स्त्रीसभम् स्त्रीसंघात इत्यर्थः । शालायां धर्मसभा धर्मशालेत्यर्थः । संज्ञायां कन्योशीनरेषु (२, ४, २०) पा० सू०) कन्यान्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । सा चेत् कन्या उशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्यायाः संज्ञा । सुशयस्यापत्यानि सौशययस्तेषां कन्या । संज्ञायां किं वीरशकन्या । उपशोपक्रमान्तः तदाद्याविच्छामायाम् (२, ४, २७ सू०) पा०) उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषः नपुंसके स्यात् । तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरिति प्राथम्यं चेदात्प्रोक्तमित्येते । उपज्ञायते इत्युपज्ञा कर्मणि अङ् । पाणिनेरुपज्ञा पाणिनुपज्ञम् । उपक्रम्यते इत्युपक्रमः नन्त्स्य उपक्रमः नन्त्पोपक्रमं श्लोः । भाष्यकारस्य तथोदाहरणात् नन्दादृवीचीनत्वं भाष्यकत इति प्रतीयते ।

परवत् । १४ ।

उक्तभिन्नस्तत्पुरुषः परवलिङ्गः स्यात् । राजपुरुषः राजमहिषी राजधनम्

रात्राहोरात्राः पुंसि । १५ ।

इतसमासान्तरात्वाद्यन्तस्तत्पुरुषः पुंस्येव स्यात् परवलिङ्गतापवादः । तदन्तइन्द्रोऽपि पुंसि स्यात् छत्रपाठे “परवलिङ्गं इन्द्रतत्पुरुषयोरित्युपक्रमेण एतदपवादकत्वे इन्द्रपदस्याप्यनुवर्त्तनात् । पूर्वरात्रः अपररात्रः पूर्वार्हः अपरार्हः इत्यङ् । इन्द्रे च रात्रिश्च अहोरात्रः ।

संख्यापूर्वा रात्रिः । १६ ।

संज्ञावाचकपूर्ववादः रात्रान्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । पुंस्यापवादः । त्विरात्रं पञ्चरात्रं गणरात्रम् ।

अपथपुण्याहे नपुंसके । १७ ।

अपथपुण्याहगङ्गी नपुंसके स्तः । अपथम् । तत्पुरुष इत्येव
अन्वय अपथोदेयः । पुण्याहस्य तु पुंस्ये प्राप्तेऽयमारम्भः स तु
तत्पुरुष एव ब्रह्मरीक्षी मन्मानान्ताप्रसङ्गेः वार्त्तिके “पुण्यसु-
दिनाभ्यामङ्गः क्लीवता” इत्यङ्गेः । सुदिनाहम् । अपथेति निर्दे-
शात् कृतसमाशान्त एव क्लृप्तं प्रवर्त्तते नेह अपन्वाः ।

द्विगुः स्त्रियाञ्च । १८ ।

द्विगुसमाशान्तस्यञ्चः स्त्रियां चात् नपुंसके च स्यात् । व्यवस्थित-
विभाषेयं व्यवस्था च क्लृप्तपाठेन वार्त्तिकपाठेन दशिता यथा
न नपुंसकम् २, ४, १७ सू० पा०) स समाहारद्विगुर्नपुंसकलिङ्गः
स्यात् । परवह्निङ्गतापवादः । पञ्चगवम् । अकारान्तोत्तरपटो
द्विगुः स्त्रियामितः (वा०) । पञ्चमूली, त्रिलोकी, “आबन्नो वा
(वा०) आबन्नो द्विगुः स्त्रियां क्लीबे च स्यात् । पञ्चलङ्गी पञ्च-
लङ्गम् । अगो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम्, (वा०) अन्नन्
द्विगोर्वा नलोपः । नलोपपक्षे स्त्रीत्वं पक्षे क्लीबतेत्यर्थः ।
पञ्चतली पञ्चतलम् । पालाद्यन्नस्य न, (वा०) न स्त्रीत्वमपि तु
“स नपुंसकम्” इति क्लीबत्वमेव । अदन्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते
तपवादायं वार्त्तिकम् । पञ्चपात्रं त्रिभुवनम् ।

इसुसन्तः । १९ ।

इसुप्रत्ययान्त उच्चप्रत्ययान्तश्च यद्दः क्लीबे स्यात् । इतिः धनुः ।

अर्चिः स्त्रियाञ्च । २० ।

इसन्तत्वेन क्लीबत्वे प्राप्ते वचनम् । इदमित्यं वा अर्चिः ।

इदित्ः स्त्रियामेव । २१ ।

इसन्तत्वेऽपि इदित्शब्दः स्त्रियां स्यात् न तु क्लीबे । इयं इदित्ः
एवमनुशासने स्थिते पठलं इदित्त्वमरव्याख्यातारः पठल-
वाहचर्यात् इदित्त्वः क्लीबतां वदन्तः उपेक्षाः ।

मुखनयनलोहवनमांससुधिरकार्मुकविवरजल-
हलधनाज्ञाभिधानानि । २२ ।

एतद्वाचकानि क्लीबे स्युः । सुषुम् आननम् । नयनं लोचनम् ।
लोहं काष्ठम् अजः । वनं गहनम् विपिनम् । मांसमांसिषं
पलम् । रक्तं रुधिरं शोषितम् अक्षम् । कार्मुकं शराननम् ।
विवरं सिद्धं विडम् । जलं सलिलं वारि । हलं वाङ्मलम् ।
धनं इतिषं वधु । अक्षयधनम् इत्यादि ।

सीरार्थोदनाः पुंसि । २३ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते यद्वाः पुंसि स्युः । सीरः । अर्चः

“रायोहलीति” क्लृप्तनिर्हेयात् रैशब्दस्य धनवाचित्वेऽपि पुंस-
मेव । क्लीबत्वे रैशब्दस्य क्लृप्ते रिष इति स्यात् । ओदनः ।

वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च । २४ ।

एते यद्वाः पुंसि चात् क्लीबे च स्युः । वक्त्रो वक्त्रम् । नेत्रो
नेत्रम् । अरण्यः अरण्यम् । गाण्डीवः गाण्डीवम् ।

अटवी स्त्रियाम् । २५ ।

वनवाचित्वेऽपि अटवीशब्दः स्त्रियां स्यात् । इयमटवी ।

लोपधः । २६ ।

तलाटीनाम् अदन्तानामपवादतया परकलने निर्हेयेन अदन्ता-
एवेह प्रकरणे स्पष्टान्ते । एवं सर्वत्र । अदन्तो लोपधः क्लीबे
स्यात् । कुलं कुलम् स्वलम् स्वानमात्रे अकलिमभूमौ तु लो-
प्पिधानसामर्थ्यात् स्त्रीत्वमेव । तेन स्थली अकलिमा भूमिः ।

मूलीपलतालकुसुलतरलकम्बलदेवलशृषलाः

पुंसि । २७ ।

पूर्वसूत्रापवादः । तलः उपलः । तालः गानकियामानम् ।
शृषलाचकस्य जातित्वात् द्विलिङ्गता अत एव हिन्तालस्यापि
परत्वात् द्विलिङ्गता न विरुध्यते । तरलः शरभध्यगमणिः ।
चञ्चलपर्यायस्तु त्रिलिङ्गः क्रियोपाधित्वात् ।

श्रीलमूलमङ्गलसालकमलतलमसलकुण्डलपलल-
मृणालबालगलपलाखविडालखिलशूलानाः पुंसि च
। २८ ।

एते यद्वाः पुंसि चात् क्लीबे स्युः । लोपधत्वेन क्लीबत्वे प्राप्ते
पक्षे पुंसार्थं सत्वम् । शीलं शीलः मूलः मूलमित्यादि ।

अतादिसंख्या । २९ ।

अतादिशब्दाः संख्यासंज्ञेयव्योः क्लीबे स्युः । अतं सङ्कलम् ।
अतादिः किम् ? एको द्वौ बहुवः । संख्या किम् ? अतः
(अतश्चक्रपञ्चतः) ।

अतायुतप्रयुताः पुंसि च । ३० ।

एते यद्वाः पुंसि चात् क्लीबे । अतं अतः इदं अतम् । अयुतः
अयुतम् अयुतः अयुतम् । संख्यावाचकत्वेन क्लीबत्वे प्राप्ते पक्षे
पुंसार्थं सत्वम् ।

लक्षाकोटी स्त्रियाम् । ३१ ।

एते स्त्रियां स्तः । लक्षा कोटिः । इकारान्तत्वात् पक्षे लोप-
कोटी । लक्षशब्दस्य क्लीबत्वमपि विप्रतिषेधेऽपरं कार्त्तिकमिति

परिभाषया तथात्वम् अत एव “वा लला निद्युतञ्च तत्” इत्यमरः ।

सहस्रः पुंसि च । ३२ ।

अयं पुंसि चात् क्लीबे स्यात् । क्लीबत्वे प्राप्ते पक्षे पुंस्त्वार्थः स्यात् । सहस्रः सहस्रम् ।

मन् द्रुचकोऽकर्त्तरि । ३३ ।

कर्त्तृभिर्द्रुच्यते कर्मन् प्रत्ययान्तः द्रुचकश्चेत् क्लीबे स्यात् । कर्म वक्ष्ये प्रथमं, नक्ष्ये । द्रुचकः किम् ? अणोर्भावः अणिसा एवं अणिसा । नन्तत्वेन पुंस्त्वम् । अकर्त्तरि किम् ? ददातीति दामा ।

ब्रह्म पुंसि च । ३४ ।

ब्रह्मण्यशब्दः पुंसि चात् क्लीबे च स्यात् । व्यवस्थितविभाषेयम् वेदे सत्ये तपसि परात्मनि च क्लीबम् चतुर्मुखे पुमानिति ब्रह्मा ।

नामरोमणी नपुंसके । ३५ ।

शते क्लीबे सः । मन्द्द्रुचक इत्यस्य प्रपञ्चः । नाम रोम ।

असन्तो द्रुचकः । ३६ ।

अकर्त्तरीत्यनुपत्ते । अकर्त्तृर्थकात्प्रत्ययान्तः द्रुचकश्चेत् क्लीबे स्यात् । यशः तपः मनः । अकर्त्तरीत्यनुपत्तेर्नेह । नैधाः । द्रुचकः किम् ? पुरोधः चन्द्रमाः ।

अक्षराः स्त्रियाम् । ३७ ।

प्रायेण्यायं बहुवचनान्तः । इमाः अक्षराः । प्रायेणेत्युक्तेः अक्षरा वै रूपिणी भेनेति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते । इदं स्त्रीनिङ्के निर्द्वेषुचितम् असन्तत्वेन प्राप्तावपि द्रुचकत्वाभावेन प्राप्त्र-भावान् तदपवादत्वाच्च भवन्तः ।

त्वान्तः । ३८ ।

रोपधत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादार्थं स्यात् । त्वप्रत्ययान्तः क्लीबे स्यात् । पत्नम् कृत्तम् दातृ कलत्रम् गोत्रम् । गोत्राशब्दस्य भूमिपर्यायतया स्त्रीत्वमेव गोत्रशब्दस्य तु गिरि-पर्यायतया पुंस्त्वमेव । नेत्रशब्दस्य विशेषविधानात् पुं नपुंसकता ।

यात्रामात्राभस्त्रादंश्रुवरत्राः स्त्रियामेव । ३९ ।

शते शब्दाः स्त्रियां स्तुः । त्वान्तत्वेन क्लीवताप्राप्तौ तदपवादार्थं स्यात् । दंश्रतेऽनया दंश्रतेः इन् तस्य श्रुतेः पि न स्त्रीप् स्यात् । दंश्रति निर्द्देशात् । यात्रा मात्रा भस्त्रा दंश्रुवरत्रा ।

भृत्रामित्रश्चात्पुत्रमन्त्रवृत्रमैत्राः पुंसि । ४० ।

त्वान्तत्वेन क्लीबत्वे प्राप्ते तदपवादार्थं स्यात् । अयं स्यात् ।

न भित्तम् अभित्तः भित्तशब्दस्य त्वान्ततया क्लीबत्वेन नञ्-तत्पुरुषे परवर्द्धिततया तद्विभक्त्यापत्तौ यद्गुणसामर्थ्यात् पुंस्त्वम् । “तस्य भित्ताय्यभित्तास्ते” इति “स्यातामभित्तौ भित्ते च” इति च भावः । भित्तशब्दस्य स्वार्थार्थे रोपधत्वेन पूर्वविप्रतिषेधेन, देवविशेषवाचित्वेन च पुंस्त्वमेव । भित्तात् स्वार्थे ऽण् भैत्रः वचनसामर्थ्यात् न प्रकृतिलिङ्गता ।

पत्रपात्रपवित्तसुत्रच्छत्राः पुंसि च । ४१ ।

त्वान्तत्वेन क्लीबत्वे प्राप्ते पक्षे पुंस्त्वार्थम् वचनम् । पत्रं पत्रः । पात्रं पात्रः । पवितं पवितः । अत्रुक्तसमुच्चयकारेण स्त्रीत्वमप्यस्य । “पवित्वापि वैष्णवी” इति वेदमन्त्रः ।

बलकुसुमशुल्बपत्तनरणाभिधानानि । ४२ ।

एतेषां पर्यायशब्दाः क्लीबे स्तुः । बलं सहः वीर्यं सामर्थ्यम् । कुसुमं पुष्पम् । शुभनःशब्दस्य विशेषाभिधानात् स्त्रीत्वम् । रणं युद्धम् आयोधनम् । युत्सभिर्भौविशेषाभिधानात् स्त्रीत्वम् ।

पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च । ४३ ।

पद्मादिशब्दाः क्लीबे पुंसि च स्तुः । पद्मं पद्मः । “भाति पद्मः सरोवरे” इत्यादावाङ्कारिकैस्तु अप्रयुक्ततादोषोदाहरण-तयाऽस्य पुंस्त्वमनुशासनसिद्धिमित्यभ्युपगतम् । अत एव अर्द्धार्था-दिस्त्रले पद्मं नपुंसकमेवेति दृष्टियन्तोऽप्रयुक्ततादोषदृष्टेरेत्यु-च्येयः । कमलं कमलः इत्यादि ।

आहवसंग्रामौ पुंसि । ४४ ।

रणपर्यायतया क्लीबत्वे प्राप्ते तद्वाधनार्थं स्यात् । आहवः संग्रामः ।

आजिः स्त्रियामेव । ४५ ।

रणवाचित्वेन प्राप्त्रक्रीवतावाधनार्थं स्यात् । इयम् आजिः पक्षे स्त्रीप् आजी ।

फलजातिः । ४६ ।

फलप्रधानद्वेषजातिवाची शब्दः क्लीबे स्यात् । आमलक्याः फलम् भवत् “फले लुक्” इति लुकि “लुक् तद्वितलुकि” इति “स्त्रीपो लुकि क्लीबत्वम् । आमलकम् आमलम् । तथा च विकारावयव-प्रत्ययानुग्विधये .. तस्य प्रवृत्तिः नान्यथा, तेन “जम्बा वा” इति जम्बूशब्दात् अथि “लुप् चेति” तस्य लुप्पक्षे स्त्रीत्वमेव लुक्पक्षे क्लीवता ननुभयाभावपक्षे प्रत्ययस्थितिः । तेन जम्बू जम्बू जाम्बवम् । अत एव “जम्बूः स्त्री जम्बू जाम्बवम्” इत्यमरः । “फले लुक्” इत्यत्र फलतीति व्युत्पत्त्या फलशब्दः प्रथमत्वात्-

वचनः । अत एव “द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियाम्” इत्यमरः ।

वृत्तजातिः स्त्रियामेव । ४७ ।

कचिदित्यध्याहार्यम् । हरितक्यादिप्रसववाचकशब्दः स्त्रिया मेव । हरीतक्याः फलम् “हरीतक्यादिभ्यश्च” इति फलार्थकप्रत्ययस्य लुपि स्त्रीत्वम् “हरीतक्यादिषु व्यक्तः” इति वार्तिके हरीतक्यादीनां प्रकृतिलिङ्गत्वोक्तेः । स च गणाः “हरितकी कोशातकी नखरजनी, शष्कण्डी, दाडी दोडी श्वेतपाकी अर्जुनपाकी द्राक्षा, काला ध्वाक्षा, गभीका कण्टकारिका पिप्पली चिञ्चा शेफालिका” इति । वृत्तजातिरित्युक्तेः फलप्राधान्याभावेऽपि पुष्पप्रधानजातिवाचिनः पुष्पपरत्येऽपि स्त्रीत्वम् । मालती मल्लिका । लुप् चेति (४,३,१६६) सूत्रे “फलपाकशुभासुपसंख्यानम्” इति वार्तिकोक्तेः व्रीहीणां फलानि-व्रीहयः सुहाः साधाः । “पुष्पमूलेषु बडलम्” इति वार्तिकोक्तेः बडलगृहणात् क्वचित् लुप् क्वचित्चेति द्योतितम् तेन मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका एवं मालती । विदार्या मूलं विदारी । बडलगृहणात् क्वचिन्न पाटलानि पुष्पाणि, शाखानि मूलानि । नाडलकात् पुष्पे मूले च वाच्ये क्वचित् लुक् । अशोकम् करवीरम् ।

वियञ्जगत्सकृत्सकृत्पुष्पच्छेदयत्सकृदुदग्मितः । ४८ ।
एते शब्दाः स्त्रीवे स्युः । वियत् जगत् । सकृत् ।

नवनीतावतानृतानिभित्तवित्तपित्तप्रतरजत-
पलितानि । ४९ । [भित्ते लि० ।

एते शब्दाः स्त्रीवे स्युः । नवनीतम् अवतम् अमृतं (सुधा) मृत

आञ्जकुलिशपीठकुण्डाङ्गदधिसकृत्क्षयस्थग्रास्यदा-
काशकण्वीजानि । ५० [अयेउंनउंसकत्वोक्तेः, कण्वं (पापम्)

एते शब्दाः स्त्रीवे स्युः । आञ्जं कुलिशम् । आकाशः परित्याज्यः

देवं पुंसि च । ५१-।

दैवशब्दः पुंसि चात् स्त्रीवे स्यात् । दैवः दैवम् ।

धान्याज्यशस्यरूप्यपण्यवर्षाधिष्णाग्रह्यकव्यकाव्य-
सत्यापत्यमूल्यशिक्षकुडमद्यहर्षप्रतूर्यसैन्यानि । ५२ ।
योपधत्तेन पुंस्वे प्राप्तेऽपवादार्थं सूत्रम् । एते शब्दाः स्त्रीवे
स्युः । धान्यम् आज्यं शस्यम् ।

इन्दुवर्हदुःखवडिशपिच्छविश्वकुटुम्बकवचकवर-
वृन्दारकाणि । ५३ ।

एते शब्दाः स्त्रीवे स्युः । इन्दुं (मिथुनम्) वर्हम् इत्यादि ।

अक्षमिन्द्रिये । ५४ ।

इन्द्रियाद्ये अक्षशब्दः स्त्रीवे स्यात् । अक्षम् । इन्द्रिये किम् ?
रथाङ्गे वृक्षभेदादौ ना भूत् ।

अथ नपुंसकावशिष्टस्यते तत्र भावे स्युश्चन इत्युपलक्षणं
कत्यादीनाम्, तेन भावार्थककत्याद्यान्ताः नपुंसके स्युः । भवि-
तव्यम् भवनीयम् भव्यं भाव्यं क्तव्यं वृक्षभूयम् । भावे इत्युक्तेः
कर्म्मणि कर्त्तरि च लिङिङ्गा एव । कर्म्मणि—चेतव्यः चयनीयः
चेय इत्यादि । कर्त्तरि—गेयः भव्य इत्यादि । कत्यादयश्च
“अभिविधौ भावे इनुष्” (३,३,४४, सू०) इतोनुष्, तदन्तात्
अस्थितुष् इति (५,४,१५) स्तार्थे अणि साराविष्णं
साङ्कुटिनम् । भावे खल—दुर्भवं दुःशयम् । आतो युच्
(३,३,२८) सुम्नानम् दुर्ग्लानम् ।

तस्य समूह (४,२,३७) इत्यधिकारे वे याद्याः स्त्रियासुक्ताः
तङ्गिञ्जतङ्गितान्ता नपुंसके स्युः । अण्—काकं वाकम् । भिक्षा-
दिभ्योऽण् (४,२,३८) भैक्षम् गार्भिणम् । गोलादिभ्यो वुञ्
(४,२,३९) औपगवकम् औलकम् औद्रकम् औरभ्रकम् राजकम्
राजन्यकं राजपुत्रकम् मानुष्यकम् आजकम् । कैदाराद् यञ्
च (४,२,४०) कैदार्यम् कैदारकम् । गणिकाया यजति (वा०)
गार्णिक्यम्, ठञ् कर्वाचनश्च (४,२,४१) कार्वाचकम् कैदारिकम् ।
ब्राह्मणमाण्यवडवाद्यात् (४,२,४२) ब्राह्मण्यम् माण्यम् वडव्यम्
पश्याणम् (वा०) पश्याम् । अनुदात्तादेरञ् (४,२,४४) कापोतम्
मायूरम् । खण्डिकादिभ्यश्च (४,२,४५) खण्डिकम् सैनम्
औलुकमित्यादि । चरणेभ्यो धर्म्मवत् (४,२,४६) खान्दोव्यं
काठक्यम्, अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् (४,२,४७) साङ्गकम् हार्स्त-
कम् धैनुकम् । केशान्वाभ्यां यञ्कार्वाति (४,२,४८) कैश्यां
कैशिकम् आश्वीयं आश्वम् । “सामान्ये नपुंसकम् (वा०)
क्रियाव्ययानां भेदकानि नपुंसकलिङ्गानि स्युः । मृदु पचति
कमनीयम् प्रातः । एतङ्गिञ्जाः कर्त्तव्यच्छब्दा नपुंसकतयाऽभरे
परिगणिताः यथा उक्थं (सामान्यवभेदः) तोटकं (इन्दो-
भेदः) । चीचम् (तालफलम्, तदीयफलस्य यथाकार-
पदार्थो वा) । पिच्छं (भक्तं भूतमण्डः) । तिरोटम् (वेदनम्) ।
राजसूयं राजपेयं यज्ञविशेषत्वेऽपि अनेन बाधाच्च पुंसत्वम् । गद्यं
पद्यं (कविज्ञतौ) । माणिक्यं भाष्यं सिन्दूरं चीरं चीवरं, लोका-
यतं हरितालम् विद्वं (व्यपगतभेदः स्थायी वा) ।

इति नपुंसकलिङ्गानुशासनम् ।

स्त्रीपुंसयोः । १

इत ऊर्ध्वं षष्ठ्यभाषाः स्त्रीपुंसलिङ्गाः स्युः । इत्यधिकारः ।

गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवास्तिशास्त्रलिचुटिसि-
मरीचयः । २ ।

एते पुंसि स्त्रियां च स्युः । तत्र गोशब्दस्य पशुविशेषवाचित्वे
स्त्रीपुंसलिङ्गता स्वर्गशास्त्राकारणनेत्रवाचित्वे पुंसि, भूमिदिग्वाग्-
वाचित्वे स्त्रियांमिति व्यवस्था । इयं गौः अयं गौः,
इयमयं वा मणिः स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् मणी एवं सर्वत्र ।

मन्युशीघुकर्कभुसिन्धुकण्डुरेणवः । ३ ।

एते स्त्रियां पुंसि च स्युः । इयमयं वा मन्युः शीघुः । कर्कभुः
अप्राणिजातित्वात् स्त्रीत्वपक्षे ङङ् कर्कभुः ।

गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकञ्च । ४ ।

गुणवचना उकारान्ताः शब्दाः नपुंसके वात् स्त्रीपुंसयोः स्युः ।
तेन त्रिलिङ्गाः । पटः पट्टी पट् । ऋडुः ऋडुी ऋडु । उट-
न्तत्वविशेषणात् तद्विज्ञानां गुणवचनानां गुणपरत्वे पुंसत्वम्
गुणपरत्वे त्रिलिङ्गता । शुभ्रः शुक्रः शुचिः यशस्, तद्वति
शुक्लं वस्त्रं शुक्रः पटः शुक्लाः शायी । एतत् सत्वं परित्यक्तं
शक्यते गुणवचनञ्चेति त्रिलिङ्गस्यसत्त्वेण परेषास्य बाधात् । तेन
शुक्लं शुचि वा वस्त्रमित्युकारान्तात्वाभावेऽपि तेनैव त्रिलिङ्गता ।

अपत्यार्थतद्धिताः । ५ ।

अपत्यार्थे विहिता ये तद्धितास्तदन्ताः स्त्रीपुंसयोः स्युः । औप-
गवः औपगवी । दाक्षिः दाक्षी, गार्ग्यः गार्गी, वैदः वैदी ।
अमरेण तु

“स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विवहःपटपदोरगाः ।

जातिभेदाः पुमाश्चाश्च स्त्रीयोगे सहसङ्गकः ॥”

इत्युक्तम् । तथा च द्विपदाः, चतुष्पदाः, षट्पदाः, उरम-
वाचिनः जातिविशेषवाचिनः पुरुषाश्चाप्ये स्त्रीयोगे एव ते च
स्त्रीलिङ्गास्तेन पुं परत्वे पुंसत्वं, स्त्रीपरत्वे स्त्रीत्वमिति द्विलिङ्गता ।
तत्र द्विपदाः—मानुषः मानुषी, विप्रः विप्रा, शूद्रः शूद्रा, वकः
वकी, हंसः हंसी इत्यादि । चतुष्पदाः—ऋगः ऋगी, सिंहः
सिंही, ह्यभः ह्यभी, इत्यादि । षट्पदाः—भ्रमः भ्रमरी, मधु-
करः मधुकरी, उरगः उरगी, सर्पः सर्पा, अबाधिता इत्येव
तेन नवामात्रिकाशिवानां नित्यस्त्रीत्वमेव । जातिभेदवाचिनः—
मत्स्यः मत्स्यी, शकुलः शकुली । पुमाश्चाश्च—कुम्भकारः
स्त्रीयोगे कुम्भकारी (कुम्भकारस्य भार्या) ।

अमरे केचित् शब्दा अपि द्विलिङ्गतया पठिताः । सङ्गकः
सङ्गिका, सुनिः सुनी, वराटकं वराटिका, स्वातिः स्वाती, वर्यकाः

वर्यका, भाटलिः भाटली, मनुः मनावी-मनायी, मूषः
मूषा, ऋपाटिः ऋपाटी, यठिः यठीः, कटिः कटी, कुटिः कुटी ।

इति स्त्रीपुंसलिङ्गानुशासनम्

पुंनपुंसकयोः । १ ।

अधिकारोऽयम् । इत ऊर्द्धं वक्ष्यमाणाः पुंनपुंसकलिङ्गाः स्युः ।
एतभृतमुस्तत्त्वे नितैरावतपुस्तवृत्तलीहिताः । २ ।

एते शब्दाः पुंनपुंसयोः स्युः । इदं एतम्, अयं एत इत्यादि ।
भूतशब्दस्य अतीते भवनकर्त्तरि च त्रिलिङ्गता । पिशाचे
जन्तुमात्रे च पुंसि । पृथिव्यादिषु पञ्चसु लीवता, युक्ते यथा
नपुंसकतेति व्यवस्था । अमरेण तु “युक्ते ऋषादाएते भूतं प्राग-
तीते समे विष्” इत्युक्तम् । तथा च भूतशब्दस्य त्रिलिङ्गता-
विषयभिन्ने एवास्य, सत्त्वस्य विषयः । लोहितं लोहितः (रुधिरम्)

शृङ्गाङ्गनिदाघोद्यमशब्ददृढाः । ३ ।

एते पुंनपुंसकयोः स्युः । अयं शृङ्गः इदं शृङ्गम् । “अङ्ग-
नपुंसकम्” (२,२,२) सूत्रात् समांशवाचिनो नपुंसकता खण्ड-
वाचिनस्तु पुंसत्वमिति व्यवस्था । दृढशब्दस्य गुणवचनत्वे त्रिलिङ्गता
विश्वव्याचित्वे एतत्सूत्रविषयता ।

व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पेर्माहर्चपुच्छाः । ४ ।

एते पुंनपुंसकलिङ्गाः स्युः । व्रजः व्रजम् । अर्द्धार्चाः पुंसि
चेति (२,४,३१) सूत्रे अर्द्धार्चादीनां प्राप्तत्वेऽपि पुनरर्द्धार्चपक्षे
तद्व्यपठितानां केषाञ्चित् वैदिकविषयत्वसूचनाय अत एव इह
एतादीनां केषाञ्चित् पाठो लौकिकप्रयोगेऽपि पुंनपुंसकतायः ।

अर्द्धार्चं गोमय कषाय कार्पापण्य कुतप कुण्ठप कषाट शङ्ख
गृध्र यूथ ध्वज कवन्ध पद्म मृदु सरक कंस दिवस यूष अन्धकार
दण्ड कमण्डलु मण्ड भूत द्वीप दूत चक्र धर्म कर्मणु मोदक
शतमान यान नख नखर चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सक्तु
प्रधान मार पात्र हत सैन्धव औषध चाटक चपक द्रोण खड्गीम
पालीय (पालीर) धटिक वारवाण प्रोष कपित्थ शुल्क शाक
शील शुल्क शी कूच रेणु ऋष्य करट शीकर सुसल सुपर्ण
वर्ष पूर्व चमस क्षीर कर्ष आकाश अष्टापद मङ्गल निधन
नित्यांस जम्भ हस्त पुस्त वृत्त स्वेदित शृङ्ग निगड खल मधु
मल मूलक स्यूत्र शाय नाज वप्र विमान सुख प्रचीव शूभ वज्र
कटक कण्टक कपट शिखर कल्क नाट मलक वलय कुष्ठम

दृक् पङ्क्तु कृण्वन् किरोट कुमुद अर्द्धुत अङ्कुश तिमिर आश्रम
भूषण इष्याम सुकुल वसन्त तडाग पिटक विटङ्क विडङ्ग पिण्याक
माष कोश(ष) फलक दिन दैवत पिनाक सभर स्थानु अनोक
उपवास शाक कर्पास विशाल चपान खण्ड दर विटप रण बल
मक मृत्पाल हस्त आर्द्र हल मूल ताण्डव गाण्डीव मण्डप
पटङ्क सौध योध पार्श्व शरीर फल क्लम पुर राष्ट्र विम्ब अम्बर
कृत्रिम कुक्कुट रुडप कफद खण्डल तोमर तोरण मञ्जुक पञ्चक
पुङ्ग मध्य बाल काल वल्मीक वर्ष वस्त्र वसु देह उद्यान अद्योग
स्नेह स्नेन स्नन स्वर संगम निष्क क्षेम शूक क्षाल पवित्त्र यौवन
कनक पालक मूषिक मण्डल वल्कल कुञ्ज विहार लोहित
विषाण भवन अरण्य पुलिन दृढ आसन ऐरावत गर्भ तीर्थ
लोभय तमाल लोह दण्डक शपथ प्रतिसर दार धनुष् मान
वज्रस्त क्रूर्त्त तण्डक मठ सङ्गम् ओदन प्रवाल शकट अपराह्न
मोड शकल तण्डुल । अर्द्धाङ्गिः ।

अत एव "अर्द्धाङ्गीं हतादीनां पुंस्त्वार्थं वैदिकं भ्रुवम्
तथोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्यस्तु शेषवत्" इत्यमरेणोक्तमतो
यथोक्तविषयत्वमवगम्यते तत्र हतादीनामिहोक्तोक्तोपां लौकिक-
प्रयोगविषयत्वमपीति अमरतोक्तं चिन्त्यमूलमिति भेदः ।

कवन्धीषधायुधान्ताः । ५ ।

कवन्धः कवन्धम् औषधः औषधम् आयुधः आयुधम् अन्तः अन्तम्
दण्ड मण्डस्वण्ड शवसैन्धवपार्श्वकाशाङ्गुराकाशकुश-
कुलिशाः । ६ ।

एते पुंनपुंसयोः स्तः । दण्डः दण्डम् "कुशो रामसुते दभे
योक्ते द्वीपे कुशस्यले" इत्युक्ताथेषु पुमान् यलाकावाचो त् स्त्रियां
जानपदादिवात् (४, १, ४२) अयोविकारे ङीष्विधानात्
कुशो । अयोविकारमिह त् टाप् कुशा । अत एव
"अतः ककभीत्वादि (१, १, ४८) छत्रे कुशाकशीति, शारीरकछत्रे
च "ज्ञानौ तूपावनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छब्दः" इति स्त्रीत्वप्रयोगः ।

गृहमंहदहपट्टपटहाष्टापदार्बुदककुदाञ्च । ७ ।

एते उक्तालिङ्गाः स्तुः । गृहं गृहः । मेहः मेहम् इत्यादि ।

इति पुंनपुंसकलिङ्गानुशासनम् ।

छत्रकता स्त्रीनपुंसकलिङ्गं विशिष्य भोक्तुम् अमरसिद्धेन तु
छत्रस्तरसात् तद्विशिष्टतयाऽभिहितं तदिहाभिधीयते ।

"स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः षञ् कचिच्च वृञ्" । इति

भावकर्म्मणोर्विहितष्यजनस्य स्त्रीनपुंसकलिङ्गत्वं तच्च पूर्व-
सुक्तमपि अवसरप्राप्ततया ज्ञानसौकर्यार्थमिह पुनरुच्यते ।
गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि चेति चकारात् भावे
विहितः षञ् वृञ् च कचिच्च स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् ।
उचितस्य भावः कर्म्म वा औचित्यं औचितो एवं चातुर्यं चातुरो
माधुर्यं माधुरी । कचिदित्युक्तेः अर्हतो भावः आर्हन्तीत्येव तत्र-
अर्हतो तुम् चेति तुम् । वृञ्, आर्होपुरुषिका चौरिका श्रेष्ठो-
पाध्यायिका, गार्गिकया स्नाघते इति । कचिदित्युक्तेः रामण्यीयकं
कामनीयकमित्यादौ "योपधाद्गुरुपोत्तमात्" (५, १, १२२) इति
वृञ्जनस्य स्त्रीत्वमेव । भावकर्म्मणोरित्युक्तेः स्वार्थे षञ् स्त्रीवे एव
चातुर्यार्थं त्वै लोकायम् ।

"षष्ठान्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशाः इति"

षष्ठीसमासनिष्पन्नाः सेनाद्यान्ताः स्त्रीनपुंसकलिङ्गाः स्तुः ।
मनुष्यसेना मनुष्यसेनम्, हस्तच्छाया हस्तच्छायम्, यवसुरा
यवसुरं, गोशाला गोशालम्, श्वनिशा श्वनिशम् ।

"आमन्तान्तोत्तरपदो द्विशुचापसि नश्च लुक्" इति च ।

आवान्तं अवनन्तञ् उत्तरपदं यस्य तादृशो द्विशुः स्त्रीनपुंसकयोः
तत्र च अवनन्तस्य नस्य लुप् च । तिस्रङ्गं तिस्रङ्गी । तितस्रं
तितस्री । एतच्च पूर्व्वं प्रायेणोक्तम् प्रपञ्चार्थमिहोपन्यक्तम् ।

स्त्रीनपुंसकलिङ्गानुशासनम् ।

अविशिष्टलिङ्गम् । १ ।

नास्ति विशिष्टं लिङ्गं तत्कार्यं च यस्य । इत ऊर्द्धं वक्ष्य-
माणाः शब्दा विशिष्टलिङ्गकार्यं शून्याः विशिष्टलिङ्गशून्याश्च
तेन लिङ्गिणाः स्तुः ।

अव्ययउतिष्ठदसदः । २ ।

चादयोऽव्ययशब्दाः उतिप्रत्ययान्ता, युष्मदस्यच्छन्दो च विशिष्ट-
लिङ्गकार्यं शून्याः स्तुः । उच्चैः तरः शता, मन्दिरं वा । कति
पुरुषाः स्त्रियः बहानि वा । त्वं पुमान् त्वं स्त्री त्वं क्वम् ।
अहं पुमान् स्त्री, इत्वं वा ।

ष्णान्ता संख्या । ३ ।

माननान्तसंख्यावाचकाः शब्दाः अविशिष्टलिङ्गकार्याः स्तुः ।
पञ्च षट् पुरुषाः स्त्रियः कुलानि वा । ष्णान्तेति विशेषणात्
शिष्टाः संख्याः त्रिंशद्भिः विशिष्टलिङ्गकार्यं वलः । एकः
पुमान् एका स्त्री एकं कुञ्चो द्वौ द्वौ । त्रयः तिस्रः त्रीणि वा ।

गुणवचनञ्च । ४ ।

गुणवाचकाः शब्दाः गुणपरत्वे त्रिलिङ्गाः स्युः । युक्तः पटः युक्ता शाटी युक्तं वस्तुम् । गुणपरत्वे तु यथाप्राप्तं युक्त इत्याद्येष अत एव “गुणे युक्तादयः पुंसि युष्मिन्लिङ्गास्तु तद्वति” इत्यमरः ।

कृत्याश्च । ५ ।

कृत्या इति बहुवचनं कृतसामान्योपलक्षणं तच्चासति बाधके कर्ताद्यर्थे त्रिलिङ्गाः स्युः । तथा च भावे विहितकृत्वादेः स्वीत्वस्य, पञ्चादेशे पुंस्त्वस्य विशिष्योक्तेस्तेनास्य बाधः । तत्र कर्तरि-भव्यः गेयः पाठकः गायक इत्यादयः त्रिलिङ्गाः । कर्मणि-स्ततित्व्यः स्तवनीयः स्तुत्य इत्यादयः । अत एव “कृतः कर्तव्य-स त्रायां कृत्याः कर्मणि कर्त्तरि” इत्यमरोक्तिः । तत्र कृत-इत्यत्र उत्तरवाक्यस्य कर्मणीति पदमाकष्यते । तथा च कर्तरि कर्मणि च कृतः तत्तदर्थं कृत्याश्च त्रिलिङ्गाः स्युः ।

करणाधिकरणयोर्ल्युट् । ६ ।

करणे अधिकरणे च विहितल्युट्नास्त्रिलिङ्गाः स्युः । ल्युट्-ल्येनलोचित्ये प्राप्ते त्रिलिङ्गताश्च स्तव्यम् । तत्र करणे—देव-यजनः, प्रभाषी, साधनम् प्रमाणम् । अधिकरणे पशुसंज्ञपनी यज्ञः इष्टो स्त्री डीप् । सत्वे नपुंसकम् ।

सर्व्वादीनि सर्वनामानि ।

सर्वविशेषेत्यादीनि सर्वनामसंज्ञकानि त्रिलिङ्गानि स्युः । सर्वः सर्वा सर्वम्, विश्वः विश्वा विश्वम् । युष्मदस्मदोस्तु सर्व-नामत्वेऽपि विशेषाभिधानात् न लिङ्गविशेषकार्यमिति भेदः ।

अमरवार्तिकानुसारेण अत्रेदमधिकमुच्यते ।

“परं लिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे तत्पुरुषेऽपि तत् ।

अर्थान्ताः प्राद्यालंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ।

तद्विधार्थो द्विगुः संख्यासंज्ञेनामतदन्तकाः ।

बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नासुधेयं तदुदाहृतम् ।

गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिनः ॥

तत्र परवलिङ्गं “द्वन्द्वतत्पुरुषयोः” (२, ७, २६ सू०) इति द्वन्द्वतत्पुरुषयोः उत्तरपदलिङ्गसमानलिङ्गत्वनिधानेऽपि “स नपुंसकम्” (२, ७, २७ सू०) इति समाहारद्विगुद्वन्द्वयोर्नपुंसकत्वस्य विधानात् स्वप्रधान इत्युक्तम्, समाहारे तु तयोः संबन्धस्यैव प्राधान्यात् न स्वघटकपदार्थप्राधान्यमिति न तत्र परवलिङ्गता । “अर्थेन सह नित्यसमाधौ विशेष्यलिङ्गता च” (२, १, २६ वा०) इति द्विजाय अयमियमिदं वेति विषये द्विजायः विशेष्यलिङ्गः ।

जुगतिप्रादयः (२, २, १८) प्रादिभिर्नित्यसमासनिपुञ्ज-

शब्दाः विशिष्टलिङ्गाः । तत्रत्ववार्तिकानि “प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया” (वा०) प्रगत आचार्यं प्राचार्यः प्रकृष्टा पितामही प्रपितामही प्रकृष्टं वल्गुम् प्रवल्गुम् सुवल्गुमित्यादि । “अन्तादयः ज्ञान्ताद्यर्थे द्वितीयया” (वा०) अतिक्रान्तः अतिक्रान्ता अतिक्रान्तं वा राजानम् अतिराजः अतिराजी अतिरानम् । परवलिङ्गतापवादः । एवमन्यत्राऽपि “अवादयः क्रूराद्यर्थे तृतीयया” (वा०) अयक्रुष्टः कोकिलया अयकोकिलः अयकोकिला अयकोकिलम् । “पथ्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या” (वा०) परिग्लानोऽध्ययनाय पथ्य-अध्ययनस्त्रिलिङ्गः । “निरादयः ज्ञान्ताद्यर्थे पञ्चम्याः” (वा०) निष्क्रान्तो गृह्णात् इति विपद्ये निर्वट् हः निर्वट् हानिर्वट् हम् । इतिवार्तिकोक्तार्थविशेषे प्रादिसमासनिष्पन्ना अपि परगामिन-स्त्रिलिङ्गाः । अलंपूर्वाऽपि त्रिलिङ्गाः । अलं कर्मणे, अलं-कर्मन् त्रिलिङ्गः । “प्राप्तापन्ने च जीविकया” (२, २, ४) इति विहितः प्राप्तापन्नपूर्वकजीविकान्तस्तत्पुरुषस्त्रिलिङ्गः । प्राप्ता-जीविकः प्राप्ताजीविका प्राप्ताजीविकम् एवम् आपन्नजीविकः । तद्विधार्थं द्विगुः पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुरित्यादिस्त्रिलिङ्गः । संख्यासंज्ञेनाम्नां त्रिलिङ्गत्वं स्तव्यत्वेनैव पूर्वं दर्शितम् । तदन्तानामसरेऽधिकोक्तिः परित्यक्तुं शक्यते तत्पुरुषे इद्वे च पर-वलिङ्गत्वस्यैव त्रिलिङ्गताप्राप्तेः बहुव्रीहेस्त्रिलिङ्गत्वस्य अये वक्ष्यमाणत्वाच्च । “अनेकमन्यपदार्थे” २, २, २४ सू०) बहु-व्रीहेरन्यपदार्थबोधकतया तद्विङ्गत्वोचित्यात् “दिङ्नामान्य-नराद्ये” (२, २, २६ सू०) इति दिङ्नामवार्चित्वात् स्त्रीत्व-भेदेन तु त्रिलिङ्गत्वम् । उत्तरपूर्वा । गुणद्रव्यादियोगोपाधिः यद्गुणद्रव्यौ निमित्तं येषां तादृशाः शब्दास्त्रिलिङ्गाः तच्च गुण-वचनानां, “गुणवचनञ्चेति” क्रियावचनानां च “कृत्याश्च” इत्यनेन स्तव्यत्वेनोक्तम् द्रव्यसंबन्धोपाधिकास्त्रिलिङ्गाः इत्येवार्थकम् दण्डोऽस्यास्तीति इतिः दण्डो दण्डिनी दाण्डि, धनवान् धनवती धनवत् इत्यादि ।

अणाद्यन्तास्तन रक्ताद्यर्थं नामाथभेदकाः ।

इत्यमरोक्तिः “तेन रक्तं रागाद्” (४, २, १) इति रक्ताद्यर्थे

रङ्गनद्रव्यवाचिन उत्तरे विहितताणाद्यान्ताः त्रिलिङ्गाः स्युः । कषायेण रक्तमित्यथि कषायः पटः कषायी शाटी कषायं वस्तुम् । आदिपदात् तदधिकारे “लाघारोचनाद्रक्” (४, २, २) इति उगादयो गृह्यन्ते । लालिकः रौचनिक-स्त्रिलिङ्गः । रक्ताद्येवादिपदात् क्रियाविशेषकर्मणि तत्कर्तरि वा वे अणादयो विहितता वे च सम्बन्धार्थे विहिततास्ते सर्वेऽपि गृह्यन्ते । “नक्षत्रेषु युक्तः कालः” (४, २, २) इत्यथ पुष्येण युक्तं पौषं त्रिलिङ्गम् । “दृष्टं वाम” (४, २, ७) अण् वसिष्ठेन दृष्टं

साम्, वासिष्ठं साम् वासिष्ठी ऋक् वासिष्ठी मन्त्रः “कलेठ द्” (४,२,८) कलिना दृष्टं कालेयम् । “वामदेवात् ङङ्ङो” (४,२,९) वामदेव्यम् । “परिष्टतो रथः” (४,२,१०) वक्ष्णेण परिष्टतो वास्तुः । “तदधीते तद्देद” (४,२,५९) व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः, इत्येवमध्यमवेदनरूपक्रियादिकर्तारि विहित्वास्तिलिङ्गा एष “सास्य देवता” (४,२,२४) इत्यादिना विहित्वाणादयः पाशुपतम् नयव्यम् ऐन्द्रम् । “तदस्य पण्यम् (४,४,५१) अप्यं पण्यमस्य आपृषिक इत्यादयो आह्याः ।

इति अविशिष्टलिङ्गविलिङ्गानुशासनम् ।

इति पाणिनीयं लिङ्गानुशासनं समाप्तम् ।

अकारादिक्रमेण पाणिन्यागमसिद्धप्रत्ययागमानां प्रयोगे परिनिष्ठितरूपाणि दृष्टव्यप्रयोजन-महितानि सोदाहरणानि प्रदर्शन्ते ।

८२२

अ

अ अ भावार्थे क्तप्रत्ययः । जिगमिषा चिकीर्षा ।
 अकङ् अक् आगमः अन्नादेशः । सौधातकः वैयासकः ।
 अकच् अक् आगमः अन्तोदात्तता । सर्वकः उच्चकः ।
 अकार अ अपत्यवृत्तौ तद्धितः । उरुचोमाः । भावे क्त । जागरा ।
 अङ् अ भावे क्तप्रत्ययः गुणाभावादि । भिदा क्विदा ।
 अच् अर्यर्थे तद्धितः, अन्तोदात्तः । अर्षसः, कर्तारि क्त प्रकृतिप्रत्ययसमुदायान्तोदात्तः । पचः देवः ।
 अञ् अ अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः आद्युदात्तता । वेदः स्त्रियां ङीप् वैदी । औत्सः ।
 अट् अ आगमः आद्यावयवः । अभवत् अभूत् अभविष्यत् ।
 अठच् अठ घटाद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । कर्मठः ।
 अण् अ अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः । श्रैवः स्त्रियां ङीप् शयी । कर्तारि क्तृष्टादि । कृन्कारः स्त्रियां टाप् ।
 अत् अ विभक्त्यर्थे तद्धितः स्वरितः अव्ययः । क । उत्तरतः ।
 अतसुच् अतसु प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । दक्षिणतः ।
 अति अत् परिमाणाद्यर्थे तद्धितः । पञ्चत् दशत् वर्गः ।

अटन् अत् कर्तारि क्तृष्टाद्यादात्तता इम् । जरन् स्त्रियां ङीप् ।
 अथुच् अथु भावे क्तृष्टाद्यादात्तता । वेपथुः वमथुः ।
 अदुक् अद् आगमः अन्नावयवः । एकाङ्गविंशतिः एकाङ्ग-विंशतिः ।

अदङ् अद् आगमः टिलोपः । कतरत् कतमत् ।

अध्(न्) अध् तृमर्थे क्तृष्टाद्यादात्तता । निच्चे आद्यादात्तता ।
 [नील्या रक्तं नीलम् ।

अन् अ भागाद्यर्थे तद्धितः, आद्यादात्तता । द्वितीयो भागः ।

अनङ् अन् समासान्तः, अन्नादेशः । पुष्पधन्या ।

अनि अनि भावे क्तृष्टाद्यादात्तता । अजीर्निनः ।

अनिच् अन् समासान्तः, अन्तोदात्तः । सुधर्मा विधर्मा ।

अनीयर् अनीय भावकर्मणोः क्तृष्टाद्यादात्तता । भवनीयम् ।

अप् अ समासान्तः अनुदात्तः । कल्याणपञ्चमाः, अन्ननीमः ।
 भावे क्तृष्टाद्यादात्तता । करः गरः भवः प्रसवः ।

अम् अम् वेदे एवागमः । नितरं लोके तु नितराम् ।

अयङ् अय आगमः, अन्नादेशः । गयते गय्या ।

अयच् अय अवयवे तद्धितः, अन्तोदात्तः । उभयम् द्वयम् ।

असि अस् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य० । पुरः अधः अयः ।

असिच् अस् समासान्तः अन्तोदात्तः । अप्रजाः सुप्रजाः ।

असुक् अस् आगमः अन्नावयवः । दध्यस्यति ।

असुक् अस् आगमः अन्नादेशः । पुमांसौ पुमांसः ।

असे(न्) असे तृमर्थे क्तृष्टाद्यादात्तता । निच्चे आद्यादात्तता । गरदो जीवसे ।

अस्ताति अस्तात् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः । अघस्तात् ।

आ

आकिनिच् आकिन् असहायार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः ।
 एकाकी । [उत्तरा ।

आच् आ प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः अव्य० । दक्षिणा ।

आट् आ आगमः आद्यावयवः । आतीत् ।

आटच् आट मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । वाचाटः ।

आति आत् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य० । दक्षिणात् उत्तरात् ।

आनङ् आन् आगमः अन्नादेशः । पिता स्वसा उग्रनाः ।

आनुक् आन् आगमः अन्नावयवः । इन्द्राणी वरुणानी ।

आपुक् आप् आगमः अन्नावयवः । सत्यापवति अर्यापर्याति ।

आम् आम् आगमः । एधाङ्कार एधासास ।

आमिनिच् आमिन् मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । स्वामी ।

आमु आम् आगमः अव्य० । नितराम् सुतराम् पर्वतितमान् ।

आय आय स्वार्थे धात्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । गोपार्याति धूपार्याति ।

आय्य आय्य शीलार्थे क्तृष्टाद्यादात्तता । उषादि इत्येके । सृजणायः

आरकन् आरक मत्वर्थे तद्धितः आद्युदात्तः । शृङ्गारकः ।
आरक् आर अपत्यार्थे तद्धितः आदिदृष्टिः अनोदात्तः ।
गौधारः । जाडारः ।

आरि आरि वर्षे इत्यर्थे तद्धितः अव्ययः । परारि ।
आरु आरु शीलार्थे कर्तरि क्तु । शरारुः वन्दारुः ।
आलच् आल मत्वर्थे तद्धितः अनोदात्तः । वाचालः ।
आलुच् आलु शीलार्थे कर्तरि क्तु मसुदायानोदात्तः ।
सृह्यालुः । मत्वर्थे तद्धितः अनोदात्तः । हृदयालुः ।
आहि आहि प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य० । दक्षिणाहि ।

इ

इक् इ धातुनिर्देशे क्तु गुणवृद्धभावः । पविः भिदिः ।
इकट् इक चाँरे तद्धितः । ऐकागारिकः स्त्रियां ङीप् ।
इच् इ ममासान्तः अनोदात्तः अव्य० । टण्डादण्डि ।
इञ् इ प्रश्नाख्यानार्थे क्तु इङ्गादि आद्युदात्तः । कांकिर-
मकार्थीः । अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिदृष्टिः । कार्थिः ।
इट् इ आगमः आद्यावयवः । भविता रोदिति । [स्त्रिकितः
इतच् इत अस्य जातेऽर्थे तद्धितः अनोदात्तः । तारकितः ।
इत्न इत्न शीलार्थे कर्तरि क्तु । स्तनयित्तुः गटयित्तुः ।
इथुक् इथ् डिट् आगमः अन्यावयवः । यावतिथः तावतिथः ।
इन इन नासिकानत्यर्थे ममासान्तः । चिकिनम् ।
इन् इ कर्तरि क्तु आद्युदात्तः । सप्तकारिः नाथहरिः ।
इनड् इन टकि आगमः अन्यादेशः । कल्याणनेयः ।
इनच् इन मत्वर्थे तद्धितः अनोदात्तः । फलिनः ।
इनि इन् शीलार्थे कर्तरि क्तु । प्रजवी । मत्वर्थे तद्धितः ।
धनो ज्ञानो । [आदिदृष्टिः । माराविणम् ।

इनुग् इन् अभिव्याप्तौ भावे क्तु इङ्गादिः । ततः स्वार्थे अण्
इम इम तज्जाते तद्धितः । पाकिमः त्यागिमः । [नधिमा ।
इमनिच् इमन् भावे कर्माणि च तद्धितः अनोदात्तः । मृदिमा ।
इयड् इय अन्यादेशः । श्रियः धियः शिश्रियत् ।
इल इल चतुर्थ्यां तद्धितः । काशिलः गुहिलः पङ्गिलः ।
इलच् इल मत्वर्थे तद्धितः अनोदात्तः । फेनिलः पिच्छिलः ।
स्वार्थे तद्धितः पृथ्वपटलोपश्च । दत्तिलः ।

इष्टन् इष्ट स्वार्थप्रकर्षे तद्धितः आद्युदात्तः । लघिष्ठ कण्ठिः ।
इष्णुच् इष्णु शीलार्थे कर्तरि क्तु मसुदायाः उदात्तः । निरा-
करिष्णुः अलङ्कारिष्णुः ।

ई

ईकक् ईक प्रहरणाद्यर्थे इयार्थे च तद्धितः आदिदृष्टिः
अनोदात्तः । शाक्तीकः । लौहितिकः स्फाटिकीकः ।

ईकञ् ईक स्वार्थे तद्धितः आदिदृष्टिः । आद्युदात्तः ।
द्वैतीयिकः तार्तीयिकः ।

ईकन् ईक परिमाणार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । खारीकम् ।
अङ्गखारीकम् ।

ईट् ई आगमः आद्यावयवः । अचेतीत् प्रवीति स्तवीति ।
ईमसच् ईमस मत्वर्थे तद्धितः अनोदात्तः । मलीमसः ।
ईयड् ईय धात्वंगप्रत्ययः गुणवृद्धभावः । ष्टीयते ।
ईयसुन् ईयस् स्वार्थप्रकर्षे तद्धितः आद्युदात्तः । प्रेयान्
स्त्रियां ङीप् ।

ईरच् ईर मत्वर्थे तद्धितः अनोदात्तः । आण्डीरः ।

ईरन् ईर मत्वर्थे तद्धितः आद्युदात्तः । काण्डीरः ।

उ

उ उ कर्तरि क्तु । जिगमिषुः आगंसुः भिक्षु विन्दुः इक्षुः ।
उकञ् उक कर्तरि क्तु वृङ्गादिः । पातुकः व्यायुकः ।
उण उ संप्रदानापादानाभिन्ने कर्त्तादौ क्तु वृङ्गादिः । कारुः ।
उति उत् वर्षे इत्यर्थे तद्धितः अव्ययः । परत् ।

उम् उ आगमः अन्यादेशः परः । अरोचत् ।

उरच् उर मत्वर्थे तद्धितः अनोदात्तः । दन्तुरः ।

उवड् उव अन्यादेशः । भुवः । लुलुवतः ।

उसि उस् करणादौ क्तु । वसुः यजुः ।

ऊ

ऊक ऊक शीलार्थे कर्तरि क्तु । जागळकः टंटम्पुकः ।

ऊड् ऊ स्त्रीप्रत्ययः ङिन् विज्ञार्थः । कृष्टः कर्कशः ।

ऊठ् ऊ आदेशः । अश-ऊः ज्वर-ऊः टिय-ऊः तम् ।

ऊलच् ऊल समूहाद्यर्थे तद्धितः अनोदात्तः । पाठलः वनूल ।

ए

एण्य एण्य भवादर्थे तद्धितः । प्राष्टपेण्यः ।

एत्य एत्य भवादर्थे तद्धितः । दूरेत्यः ।

एद्यवि एद्यवि अहनीत्यर्थे तद्धितः अव्ययः । परेद्यवि ।

एद्युमुच् एद्युम् अहनीत्यर्थे तद्धितः अनोदात्तः अव्ययः
परेद्युः अन्येद्युः उभयेद्युः । द्वेषा द्वेषा

एधाच् एधा प्रकारार्थे तद्धितः अनोदात्तः अव्ययः

एनप् एन प्रथमासप्रथमार्थे तद्धितः अव्ययः अरुटा-
दक्षिणेन उत्तरंग ।

एलन् एल अमञ्जनार्थे तद्धितः । हिमेलुः ।

ऐ

ऐ ऐ ङीपि स्त्रियास् आदेशः । पतक्रतायी अग्नःर्या ।

ऐरक् ऐर अपत्यार्थे तद्धितः आदिदृष्टिः अनोदात्तः । चाटयैर

श्री

श्री श्री-स्त्रियां ङीप् आदेशः । मनावी ।

क

क अ कर्तरि क्तु गुणाभावादि । किरः शः प्रत्यः । घञर्थे भावे क्तु । उपपन्नः निम्नः । चतुर्थ्यादौ तद्धितः न कित् । अश्रकः शरकः । अज्ञाताद्यर्थे—अश्रकः । क्तुसिते—अश्रकः । स्वार्थे—अधिकः । शोले—तृण्योक्तः ।

कक् क चतुर्थ्यां तद्धितः आदिवृद्धिः अनोदात्तः । वाराहकः । [स्त्रियां ङीप् ।

कञ् अ कर्मकर्तरि क्तु गुणाभावादि आद्युदात्तः । अन्यादशः कटश्च कट समूहाद्यर्थे तद्धितः न कित् अनोदात्तः । समूहे अविकटम् । स्वार्थे सङ्कटम् विकटम् । [रथकक्षा ।

कञ्च कञ् समूहाद्यर्थे तद्धितः न कित् अनोदात्तः स्त्रियाम् । कथ्ये(न्) अर्थ्ये तमर्थे क्तु गुणाभावादि निच्ये आद्युदा० अव्ययः । आहुवध्यै ।

कन् क अज्ञाताद्यर्थे तद्धितः न कित् । मद्रकः देवदत्तकः ।

कप् क समाधानत्वात् तद्धितत्वेन न कित् अनुदात्तः । व्यूढोरस्तः सनर्थकः । नदीमाहकः ।

कमुल् अम् तमर्थे क्तु प्रत्ययात् पूर्वसुदात्तः । प्रलुपं नाशकत् प्रलोपितमित्यर्थः ।

कल्पप् कल्प ईपदसमाप्त्यर्थे तद्धितः न कित् अनुदात्तः । पटुकल्पः । तिङस्तु उत्कर्षे । पचतिकल्पम् ।

कमुन् अश् तमर्थे क्तु आद्युदात्तः । ईश्वरो विनिखं विलिखितमित्यर्थः । [श्रियसे ।

कसेन् असे तमर्थे क्तु आद्युदात्तः अव्ययः । भवानिदं काण्ड काण्ड समूहाद्यर्थे तद्धितः न कित् । दूर्याकाण्डम् ।

कानच् कान् लिङ्गत् न गुणः क्तु समुदायान्नोदात्तः । चक्राणः ।

काम् का आगमः अन्यादशः परं स्वार्थे तद्धितः अव्ययः । तृण्योक्तम् । [दात्तः । पुत्रकाव्यति ।

काम्यश्च काम्य इच्छार्थे धात्वंगप्रत्ययः न कित् समुदायान्नोकार कार स्वरूपार्थे तद्धितः न कित् । अकारः ककारः ।

कि(न्) इ कर्तरि क्तु लिङ्गत् गुणाभावादि । निच्ये आद्युदात्तः । पपिः जग्मिः चक्रिः । कर्तरि क्तु । दधिः ददिः । कर्मण्युपपदेऽधिकरणार्थे क्तु । जलधिः ।

कुक् क् आगमः अन्याव्ययः । स्वकीयं परकीयम् । वातकी अतीसारकी । [अवकुटारम् ।

कुटारश्च कुटार अर्वाचीनार्थे तद्धितः न कित् अनोदात्तः ।

कुणश्च कुण पाकाद्यर्थे तद्धित न कित् अनोदात्तः । पीलुकुणः ।

कुरश्च उर कर्मकर्तरि क्तु गुणाभावादि समुदायान्नोदात्तः । विदुरः भिदुरः । [पञ्चदशत्वं पचति

कृत्यसुच् कृत्यस् क्रियापौनःपुचे तद्धितः न कित् अनोदात्तः । केन् इ कृत्यार्थे क्तु गुणाभावादि आद्युदात्तः अव्ययः । अवगाह्ये केन्ये एन्ये कृत्यार्थे क्तु गुणाभावादि अव्य० । दिदृक्षेण्यः । कौलिमर् एलिम कर्मकर्तरि क्तु गुणाभावः । उपोत्तमोदात्तः । भिदेलिमः ।

क्त त कर्मभावादौ क्तु गुणाभावादि । भूतं ज्ञातः विदितः । अशिषि संज्ञायाञ्च । देवदत्तः विष्णुरातः ।

क्तवतु तवत् कर्तरि क्तु गुणाभावादि स्त्रियां ङीप् । गतयान् । क्तिच् ति आशीर्वादे संज्ञायां क्तु गुणाभावः समुदायान्नोदात्तः । रत्निः भूतिः ।

क्तिन् ति भावे क्तु गुणाभावादि आद्युदात्तः । क्तिः मतिः । क्ति लि तज्जातेऽर्थे क्तु गुणाभावादि ततः स्वार्थे मप्य अनुदात्तः । अग्निमः पक्लिमः ।

क्ती त्वा प्रकृत्यर्थे क्तु गुणाभावादि । क्त्वा भूत्वा ।

क्तु तु शीलार्थे कर्तरि क्तु गुणाभावः । ग्टधुः क्षिप्रुः तस्त्रुः । क्मरश्च मर शीलार्थे कर्तरि क्तु गुणाभावः समुदायान्नोदात्तः । स्मरः । घस्मरः ।

क्यच् य, इच्छार्थे धात्वंगप्रत्ययः समुदायान्नोदात्तः । पुनीयति क्य(ङ)ष् य आचाराद्यर्थे धात्वंगप्रत्ययः लिङ्गत्वे आत्मनेपदम् । शृणायते । पिच्ये उभयपदम् । लोचितायते-ति

क्यप य, भावकर्मार्थौ क्तु गुणाभावः अनुदात्तः । क्यम् स्तुत्यः । भावे स्त्रियाम् । क्यत्वा ।

क्नु इ शीलाद्यर्थे क्तु गुणाभावः । भीरुः ।

क्नुक्नु रक्त शीलाद्यर्थे क्तु गुणाभावः आद्युदात्तः । भीरुकः

क्नुक्नु लुक शीलाद्यर्थे क्तु गुणाभावादि आद्युदात्तः । भीलुकः

क्निप् वन् शीलाद्यर्थे क्तु गुणाभावादि अनुदात्तः ।

सुदामा सुधीवा ।

क्वरप् वर शीलाद्यर्थे क्तु गुणाभावः अनुदात्तः । स्वरः इत्वरः गत्वरः । स्त्रियां ङीप् । [पेषिवान् ।

क्वसु वम् लिङ्गत् क्तु गुणाभावादि स्त्रियां ङीप् । जग्मिवान्

क्निन्(प) व् तस्य लोपः कर्तरि क्तु गुणाभावादि । निच्ये आद्युदात्तः कुत्वम् । इक् स्मृक् । पिच्ये अनुदात्तः ।

प्रच्छः भावाधिकरणादौ स्त्रियाम् । संपद् संसद् ।

कस रे तमर्थे क्तु गुणाभावः । प्र-इण-प्रथे ।

ख

ख ख-रेन भवादर्थे तद्धितः न कित् । कुलीनः ।

खच् अ कर्त्तरि क्तु सप्तदायान्नोदात्तः सप्तम् । प्रियंवदः ।
जनन्वयः ।

खञ् ख-ईन भवाद्यर्थे तद्धितः न खित् आदिदृष्टिः आद्यु-
दात्तः । माहाङ्गलिनः गौडीनः स्त्रियां टाप् ।

खण्ड खण्ड समूहार्थे तद्धितः न खित् । दृक्खण्डः ।

खमुञ् अम् अभूततद्भावे आक्रोशे भावादौ क्तु खित् सप्तम्
आद्युदात्तः दृष्टिः । चौरङ्कारमाक्रोशति । [करम् ।

खल् अ, भावादौ क्तु पूर्वसदात्तः । दुर्भवं सुकरम् ईषत्-

खश् अ कर्त्तरि क्तु खित् सप्तम् । जनमेजयः नाडिद्वयः ।

खिष्णश् इष्णु शीलाद्यर्थे क्तु खित् सप्तम् सप्तदायान्नो-
दात्तः । आट्टाश्विष्णुः । [प्रियम्भावुकः ।

खुकञ् उक् शीलाद्यर्थे क्तु खित् सप्तम् वृद्धिः आद्युदात्तः ।

ख्यन् यु-अन करणभावयोः क्तु खित् सप्तम् आद्युदात्तः ।

भद्रङ्करणम् ।

ग

गोद्युगच् गोयुग स्थानार्थे तद्धितः न गित् अनोदात्तः ।

गोगोयुगम् । [गोगोयुगम् ।

गोष्ठच् गोष्ठ स्थानार्थे तद्धितः न गित् अनोदात्तः ।

गिम्नि गिम्नि मत्वर्थे तद्धितः न गित् । वान्मी ।

गस्नु स्नु-शीलाद्यर्थे क्तु गित् गुणाभावः । जिष्णुः स्यास्नुः ।

घ

घ अ भावादौ कर्त्तरि च क्तु । गोचरः उरम्बदः । देवताद्यर्थे
तद्धितः न घित् घ-इय । महेन्द्रियम् यत्तियम् । [यम्

घच् घ-इय चिकित्साद्यर्थे तद्धितः न घित् अनोदात्तः । चोत्ति-

घञ् अ-भावादौ क्तु चजोः कुः अनोदात्तः दृष्ट्यादिः ।

पाकः त्यागः ।

घन् घ-इय देवताद्यर्थे तद्धितः न घित् आद्युदात्तः । युक्ति-
यम् । [मत्वम् । ऋत्तियम् ।

घस् व-इय अस् प्राप्तेऽर्थे तद्धितः वेदे, न घित् सिष्वाच्च

घिनुष् इन् शीलाद्यर्थे क्तु वृद्ध्यादि चजोः कृत्वम् । त्यागो
रागी योगी भोगी । [दात्तः । भङ्गुरम् ।

घुरच् उर शीलाद्यर्थे क्तु चजोः कृत्वम् । सप्तदायान्नो-

ङ

ङीन् ई शारङ्गादिभ्यः स्त्रीप्रत्ययः । सप्तदायान्नोदात्तः ।

शारङ्गरी शरी । [ङी ।

ङीप् ई स्त्रीप्रत्ययः अनुदात्तः । कर्त्तुं येषुं गतयती ।

ङीष् ई स्त्रीप्रत्ययः घित् चिद्भार्यः । कल्याणो शारङ्गी । [यज्वा ।

ङ्वनिप् वन् भूते कर्त्तरि क्तु गुणाभावादि अनुदात्तः । सुत्वा

च

चण्णच् चण्ण वित्तार्थे तद्धितः वकारप्रसोभात् न चित् अनुदात्तः ।

विद्याचणः ।

चरट् चर भूतपूर्वार्थे तद्धितः वकारप्रसोभात् न चित्

स्त्रियां ङीप् । आट्टाचरः । [निष्पानः ।

चानश् चान शीलाद्यर्थे क्तु सप्तदायान्नोदात्तः । भुञ्जानः ।

चाप् आ यङन्नात् स्त्रीप्रत्ययः चित् अनोदात्तः कारीष-
गन्ध्या । आवस्था । [अभावः ।

चिण् इ-आगमः वृद्ध्यादि सप्तदायान्नोदात्तता । अदायि

चुञ्चुप् चुञ्च वित्तार्थे तद्धितः वकारप्रसोभात् न चित् ।

अनुदात्तः । विद्याचुञ्चुः ।

चफञ् फ-आयन अपत्यार्थे तद्धितः वृद्धिः चिष्वात् अनो-
दात्तः । कोझायनः ।

च्चि वि, तस्य ङीपः अभूततद्भावे तद्धितः अव्ययः चित् उ, नो-
दात्तः । श्वेतीभवति । भस्मीकरोति ।

छ

छ् छ-ईय भवाद्यर्थे तद्धितः न छित् । त्वदीयः ।

छण् छ-ईय अपत्याद्यर्थे तद्धितः न छित् वृद्धिः । पैट्पञ्चनीयः ।

छस् छ-ईय भवाद्यर्थे तद्धितः न छित् सिष्वात् पूर्वस्य
पदत्वम् । भवदीयः ।

ज

जातीयर् जातीय प्रकारे तद्धितः वप्रसोभात् न जित् उपो-
सप्तोदात्तः । पट्जातीयः ।

जाहृच् जाहृ-मूलार्थे तद्धितः वप्रसोभात् न जित् अनो-
दात्तः । कर्षंजाहृम् ।

ञ

ञ अ भवाद्यर्थे तद्धितः दृष्टिः आद्युदात्तः । पौर्वशालः ।

ञिठ ठ-इक भवाद्यर्थे तद्धितः दृष्टिः आद्युदात्तः । काशिकः ।

ञ्य य-भवाद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः । कौविदार्यं
गाम्भीर्यं पाञ्चजन्यं प्रागाद्यः ।

ञ्यङ् य-भवाद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः । सौवीर्यः
कौसल्यः । ङित्करणं यङन्वेति चावधिधानार्थम् ।

ट

ट अ-कर्त्तरि क्तु स्त्रियां ङीप् । नुश्चरः सेनाचरः पुरःचरः ।

टक् अ-कर्त्तरि क्तु गुणाभावादि स्त्रियां ङीप् । रामगः सुरापः ।

टच् अ समासालः स्त्रियां ङीप् । अनोदात्तः । बहुराजः ।

टाप् आ स्त्रीप्रत्ययः अनुदात्तः । अजा जिगमिषा । [निकः ।

ट्टिन् ठ-इक, दानसंप्रदानार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । ओद-

टीट् टीट-नासिकानतार्थे तद्धितः वप्रसोधात् न टित् अनो-
दासः । अवटीटम् । [वाक्येण्यः ।

टैण्ण् एण्य स्वार्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदासः स्त्रियां ङीप् ।
व्यण् य-देवतार्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः स्त्रियां ङीप् । सौम्यम् ।
व्यु(ल्) यु-अन भवार्थे तद्धितः तुडागमः स्त्रियां ङीप्
स्त्रिये पूर्वोदासः । सायन्ननः चिरन्ननः ।

ठ

ठ ठ-इक स्वार्थे तद्धितः न टित् । देवदत्त एव देविकः दत्तिकः ।
ठक् ठ-इक अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः अनोदासः
स्त्रियां ङीप् । रैवतिकः रौचनिकः ।
ठच् ठ-इक चतुर्थ्यां तद्धितः अनोदासः । कुम्भदिकः ।
ठञ् ठ-इक इम्, उम्, उ, ऋ, इत्यस्मात् परः क् भवाद्यर्थे तद्धितः
स्त्रियां ङीप् आद्युदासः । दैनिकः नैशिकः धैनुकम् पैटकम् ।
ठन् ठ-इक मत्वार्थादौ तद्धितः आद्युदासः । धनिकः शतिकः ।

ड

ड अ कर्तरि क्त् अभत्वेऽपि टिलोपः । अन्नगः दूरगः ।
डच् अ समामानः तद्धितः अनोदासः । द्विवाः पञ्चषाः ।
डट् अ पूरणार्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् । एकादशः द्वादशः ।
डण् अ परिमाणार्थे तद्धितः वृद्धिः । त्रैंगं चालारिशम् ।
डतमच् अतम बहूनां मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः आद्युदासः ।
कतमः । [कतरः ।
डतर अतर द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अनोदासः ।
डति अति पूरणार्थे तद्धितः बह्वचनान्नः । कति यति तति ।
डर अर शीलार्थे कर्तरि क्त् । आखरः ।
डवतुप् अवत् कर्त्तृथे क्त् अनुदासः स्त्रियां ङीप् । भवान् ।
डाच् आ अभूतद्वावादौ तद्धितः अनोदासः अव्ययः । पट-
पटाकरोति बीजाकरोति ।

डाप् आ स्त्रीप्रत्ययः अनुदासः । सीमा सीमे सीमाः ।

डामच् आमह-पितृर्थे तद्धितः अनोदासः । पितामहः
मातामहः ।

डिनि इन् स्तोमार्थे तद्धितः । पञ्चदशी (पक्षः) त्रिंशी (भागः)
डिमच् इम भवार्थे तद्धितः अनोदासः । आदिमः ।

डु उ कर्तरि क्त् । विभुः प्रभुः ।

डुपच् उप ह्यस्वार्थे तद्धितः अनोदासः । वृत्तपः ।

डुम्भुन् उम्भ् कर्तरि क्त् आद्युदासः अभत्वेऽपि टिलोपः ।
पुनातीति पुमान् पुंसः ।

डुलच् उल भवार्थे तद्धितः अनोदासः । मातुलः ।

डुमतुप मत् चतुर्थ्यां तद्धितः स्त्रियां ङीप् अनुदासः । ककुम्भान्

ड्य(त्) य दृष्टसामार्थे तद्धितः तिप्चे स्वरितः । वामदेव्यम् ।
ड्यण् य साध्याद्यर्थे वेदे तद्धितः आदिष्टद्धिः । पाथ्यः नाद्यः ।
डुलच् वल मत्वर्थे तद्धितः अनोदासः । नङ्गलः ।
डुन् यु-अक-आहीयस्तद्धित आद्युदासः । विंशकः त्रिंशकः ।

ढ

ढ ढ-एय साध्वर्थे तद्धितः न टित् । सभेयः । शिषेयः ।
ढक् ढ-एय अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अनोदासः स्त्रियां
ङीप् । माहेयः गाङ्गेयः काङ्गेयः । नादेयः ।
ढकञ् ढ-एयक अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदासः
स्त्रियां ङीप् । बाहुकुलेयकः । [ङीप् । गार्डेयः ।
ढञ् ढ-एय अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदासः स्त्रियां
ङीप् ।
ढिनुक् ढिन्-एयिन् प्रोक्ताभ्येतरि बह्वत्वे तद्धितः वृद्धिः
अनोदासः । ब्राह्मेयिनः । [नाटेरः ।
ढ्रक् ढ्र-एर-अपत्यार्थे तद्धितः वृद्धिः अनोदासः । गौधेरः

ण

ण अ कर्तरि क्त् वृद्ध्यादि । ज्वानः याहः दायः ।
णच् अ भावे क्त् वृद्ध्यादि स्त्रीत्यम् तदन्तात् स्वार्थे अञ्
आद्युदासः ङीप् । व्याक्रोशी व्यातिहासी ।
णमुल् अम् भावे क्त् वृद्ध्यादि अव्ययः । कारंकारम् ।
अभ्यस्तानामाद्युदासः । चिकार्षिचिकार्षम् । [(पशुसंघः)
णस् अ समूहार्थे तद्धितः वृद्धिः सिन्धात् न भत्वम् । पार्श्वम्
णिङ् इ पुच्छादितः धात्वंगप्रत्ययः आत्मनेपदम् । उन्
पुच्छयते संचीवरयते । [कारयति भावयति ।
णिच् इ प्रेरणे धात्वंगप्रत्ययः वृद्ध्यादि सप्तदायान्नोदासः ।
णिनि इन् कर्तरि क्त् वृद्ध्यादि । याही स्थायी पायी ।
ण्य य अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः । दैत्यः सांकाश्यः ।
ण्यत् य कर्मभावयोः क्त् वृद्ध्यादि स्वरितः । काय्यम्
हास्यम् वाच्यम् । क्वचित् कुत्वम् । वाक्यं भोग्यम् ।
ण्यट् यु-अन कर्तरि क्त् वृद्ध्यादि स्त्रियां ङीप् । गायनः ।
णिव वि-तस्य लोपः कर्तरि क्त् वृद्ध्यादि । सुखभाक् ।
णिवन् वि-तस्य लोपः कर्तरि क्त् आद्युदासः वृद्ध्यादि ।
श्वेतवाहौ उक्थशासौ व्यवयाजौ ।
णुच् वु अक पर्यायाद्यर्थे भावे क्त् वृद्ध्यादि सप्तदायान्नोदासः
स्त्रियाम् । भवत आसिका ।
णुल् वु अक रोगाख्यायां भावे क्त् वृद्ध्यादि अभ्यस्तानामा-
द्युदासः स्त्रियाम् । प्रवाहिका विचर्चिका ।

त

त त मत्वर्थे तद्धितः । शन्तः कन्तः ।

तप् त मत्वर्थे तद्धितः अनुदात्तः । पर्वतः भरुतः ।
 तमट् तम-डटि आगमः आद्यवयवः । एकविंशतितमः ।
 षटितमः । [विद्वत्तमः । पटुतमः ।
 तमप् तम बहूनां मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अनुदात्तः ।
 तरप् तर द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अनुदात्तः । पटु-
 तरः ऋदुतरः । विद्वत्तरः । [जनता ।
 तल् त-भावसमुहाद्यर्थे तद्धितः पूर्वस्योदात्तता । मुक्लता देवता
 तवेङ् तवे तुमर्थे क्त अव्ययः गुणाभावादि । सूतवे ।
 तवेन् तवे तुमर्थे क्त अव्ययः आद्युदात्तः । कर्त्तवे । [तवै ।
 तवै(न्) तवै तुमर्थे क्त अव्ययः निच्चे आद्युदात्तः । स्नेच्छि-
 तव्यत् तव्य-भावकर्मणोः क्त स्वरितः । भवितव्यं चेतव्यः ।
 तसि तम् पञ्चम्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः । कृष्णतः प्रति । एक-
 टिगर्थे च । पीनमूलतः । [सर्वतः ततोभवान् ।
 तसिल् तम् पञ्चम्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्वस्योदात्तता । कुतः
 तातिल् ताति स्त्रार्थे प्रशंसार्थे च तद्धितः पूर्वोदात्तता ।
 सञ्चर्तातिः । वृकतातिः । [स्त्रीप्रत्ययश्च । युवतिः ।
 ति ति मूलार्थे मत्वर्थे च तद्धितः । पक्षतिः । क्लिन्तिः शन्तिः
 तिकन् तिक प्रशंसार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । ऋत्तिका ।
 तिथुक् तिथ् डटि आगमः अन्यावयवः । बद्धतिथः ।
 तीथ तीथ पूरणार्थे तद्धितः । द्वितीयः तृतीयः ।
 तु तु मत्वर्थे तद्धितः । शन्तः कन्तुः ।
 तुक् त् कति पति आगमः अन्यावयवः । संयत् कत्यम् ।
 तुट् त् आगमः (ञुट्प्रलोः) आद्यवयवः । सायन्ननः ।
 तुमुन् तुम् भावे क्रियार्थं क्रियादौ क्त आद्युदात्तः । भोक्तुं
 वाति ज्ञातुमिच्छति । [भोक्ता स्त्रियां ङीप् ।
 त्श् त्-कर्त्तरि क्त सप्तदायान्नोदात्तः । कटस्य कर्त्ता अक्षस्य
 तन् त् शीलादर्थे क्त आद्युदात्तः । कटम् कर्त्ता ।
 तैलच् तैल स्नेहार्थे तद्धितः अनोदात्तः । तिलतैलम् ।
 तामुन् तोम् तुमर्थे क्त अव्ययः आद्युदात्तः । ईश्वरो
 विचरितोः विचरितुमीश्वर इत्यर्थः ।
 त्व, त्व भवार्थे तद्धितः । चिरत्वः परुत्वः ।
 त्वप् त्व स्त्रार्थे तद्धितः अनुदात्तः । नूत् एत्वम् ।
 त्यक् त्व-भवाद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अनोदात्तः । दाक्षिणात्यः
 पाश्चान्त्यः । [अधित्यका
 त्यकन् त्यक आसन्नाद्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः । उपत्यका
 त्यप् त्व-भवाद्यर्थे तद्धितः अनुदात्तः । तत्त्व, इत्यर्थः ।
 त्व त्व समुहाद्यर्थे तद्धितः स्त्रियाम् । गोत्वा । [तत्त्वभवान् ।
 त्वल् त्व सप्तम्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्वोदात्तता । यत्न वृत्त ।

त्वा त्वा देयाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः । देवाय देवं करोति
 देवताकरोति ।
 त्व त्व-भावकर्मार्थे तद्धितः । देवत्वं ब्राह्मणत्वं शुभत्वम् ।
 त्वन् त्व कत्याथे क्त आद्युदात्तः । कर्त्तव्यम् ।
 थ
 थकन् थक-कर्त्तरि क्त आद्युदात्तः । गायकः ।
 थट् थ पूरणार्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् । पञ्चथः दशथः ।
 थमु थम् प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । कथम् इत्यम् ।
 था था प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । यथा तथा सर्वथा ।
 थाल् था इवार्थे वेदे तद्धितः अव्ययः पूर्वस्योदात्तः । प्रत्यथा
 पञ्चथा
 थुक् थ् आगमः डटः अन्यावयवः । षष्ठः चतुर्थः कतिथः ।
 थ्यन् थ्य हितार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । अजय्या थ्यिः अविथ्या
 द
 दप् दप् उन्माने तद्धितः अनोदात्तः स्त्रियां ङीप् । जरु-
 दप्तः गजदप्तः ।
 दा दा कालेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । सर्वदा तदा यदा ।
 दानीम् दानीम् कालेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । तदानीम्
 इदानीम् ।
 दुक् द् आगमः अन्यावयवः । अन्यदाशोः अन्यदीयः ।
 दूस् दूस् दुग्धार्थे तद्धितः । अविदूषम् (अविदुग्धम्) ।
 देशीयर् देशीय ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः उपोक्तमोदात्तता ।
 पटुदेशीयः ।
 देश्य देश्य ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः । पटुदेश्यः ।
 द्य द्य दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । अस्मिन् दिने अद्य
 द्यस् द्यम् दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । समानेऽङ्गि सद्यः ।
 द्युस् द्युस् दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । उभये दिने उभयद्युः ।
 द्वयसच् द्वयस उन्माने तद्धितः अनोदात्तः स्त्रियां ङीप् ।
 जरुद्वयसम् गजद्वयसम् ।
 ध
 धमुञ् धम् प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः वृद्धिः आद्युदात्तः ।
 द्वेषम् त्व धम् । स्त्रार्थे ङ्ङिः
 धा धा क्रियाप्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । चतुर्धा पञ्चधा
 [पक्षि ।
 धुना धुना कांऽर्थे तद्धितः अव्ययः । अस्मिन् काले अधुना ।
 धेय धेय स्वरूपाणोः तद्धितः । नासधेयं भागधेयम् ।
 ध्यमुञ् ध्यम् प्रकारे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तता अव्ययः ।
 गेकध्यम् ।

न

न न मत्वर्थे तद्धितः । पामनः अङ्गना ज्योत्स्ना । पुरा-
सोऽर्थे च । प्रणम् ।

नङ् न भावे क्तृ गुणाभावाद् । यत्तः प्रञ्चः यत्तः ।

नञिङ् नञ् शीलाद्यर्थे क्तृ गुणाभावाद् । स्वप्नक् छणक् ।

नन् न भावे क्तृ आद्युदात्तः । स्वप्नः ।

ना ना असहायार्थे पृथग्भावे स्वार्थे तद्धितः, अव्ययः । विना ।

नाञ् ना असहायार्थे पृथग्भावे तद्धितः, वृद्धिः अव्ययः, आद्यु-
दात्तः । नाना ।

नाटश्च नाट नासिकानताथे तद्धितः, अलोदात्तः । अवनोटम् ।

नि नि भावे क्तृ स्त्रियाम् । नानिः हानिः ।

निङ् नि समासान्तः, अन्नादेशः । युवजानिः ।

नीग् नी आगमः, अन्यावयवः । वनीवञ्चीति ।

नुक् न् आगमः, अन्त्यावयवः । धूनयति प्रीणयति ।

प

पटश्च पट-विस्तारे तद्धितः, अलोदात्तः । अविपटः ।

पाशप् पाश क्तृसितार्थे त० अनुदात्तः । मिषक्पाशः । [तिल्पिञ्जः] ।

पिञ्ज पिञ्ज निष्फलेऽर्थे तद्धितः । तिलपिञ्जः । वेदे तु डित् ।

पिटश्च पिट-नासिकानताथे तद्धितः, अलोदात्तः । चिपिटम् ।

पुक् प् आगमः, अन्यावयवः । स्थापयति यापयति ।

पेज पेज निष्फलेऽर्थे तद्धितः । तिलपेजः ।

फ

फक् फ-आयन अपत्याद्यर्थे तद्धितः, वृद्धिः, अलोदात्तः ।

नाडायनः । [स्त्रियां ङीप् । वात्स्यायनः आश्वलायनः ।

फञ् फ-आयन गोत्रार्थे युनि तद्धितः, वृद्धिः, आद्युदात्तः ।

फिञ् फि-आयन अपत्याद्यर्थे तद्धितः, वृद्धिः, आद्युदात्तः ।

तैकार्यानिः । [कार्यानिः ।

फिन् फि-आयन अपत्याद्यर्थे तद्धितः, आद्युदात्तः । ग्लुशु-

ब

ब(व) ब(व) मत्वर्थे तद्धितः । शंबः शम्बः इत्यत्र इति कौस्तुभ-
सम्मतम् । [ब(व)हुगुङ् ।

ब(व) ऊच् ब(व)हु ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः, अलोदात्तः ।

भ

भ भ मत्वर्थे तद्धितः । शम्भः कम्भः ।

भङ्गल् भङ्ग चतुर्थ्याम् तद्धितः, पूर्वसुदात्तः । ऐषुकारिभङ्गम् ।

भटश्च भट-नासिकानताथे तद्धितः, अलोदात्तः । अवनोटम् ।

म

म म-भवार्थे मत्वर्थे च तद्धितः । आदिमः मध्यमः । इमः ।

मट् म ङट् आगमः, आद्यावयवः । पञ्चमः दशमः ।

मण् म भवार्थे तद्धितः, वृद्धिः, स्त्रियां ङीप् । माध्यमः ।

मतुप् मत् अस्यर्थे तद्धितः, स्त्रियां ङीप् अटदात्तः । अग्नि-
मान् श्रीमान् । अकारादितस्तु मस्य वः । धनवान् लक्ष्मी-
वान् यशस्वान् विद्वान् ।

मनिन् मन्-शीलाद्यर्थे कर्तरि क्तृ आद्युदात्तः । सुशम्भान् ।

मप् म जातार्थे क्त्विप्रत्ययान्ताद्धित्यं मप् तद्धितः, अनुदात्तः ।
पङ्क्तिमम् ।

मयट् मय तद्रूपविकारे प्राचुर्यार्थे च तद्धितः, स्त्रियां ङीप् ।

वाङ्मयः, यवमयी यवाम् । अन्नमयो यज्ञः । [अविदुग्धम्] ।

मरीमश्च मरीस-दुग्धेऽर्थे तद्धितः, अलोदात्तः । अविमरीसम् ।

मात्रश्च मात्र प्रमाणसामान्ये तद्धितः, स्त्रियां ङीप् अलोदात्तः ।

प्रस्थमात्रः, गजमात्रम् । कात्क्षेत्रे च तावन्मात्रम् ।

मिनि मिन् मत्वर्थे तद्धितः । गीमी ।

मीय मीय भवार्थे तद्धितः । मध्यमीयः ।

मुक् मु आगमः, अन्यावयवः । पवमानः । [म्वयः ।

सुम् स आगमः, स्विति अन्यावयवः । रात्रिञ्चरः । स्तन-

य

य य भावाद्यर्थे क्तृ वेदे । निष्क्यः, देवक्यः । लोके तु यत् ।

समूहार्थे तद्धितः, स्त्रियाम् । पाश्या वात्या धृश्या ।

साध्व्यर्थे च डित् । सभ्यः ।

यक् य-धात्वंशप्रत्ययः । कण्डूयते । विकरणः । क्रियते

नूयते । भावकम्पाद्यर्थे तद्धितः, वृद्धिः, अलोदात्तः । पौर-

हित्यम् सैनापत्यम् ।

यङ् य पौनःपुन्याद्यर्थे धात्वंशप्रत्ययः । डित् आत्मनेपदं

गुणभावाद् । बोभूयते चेकीयते । [वात्स्यः ।

यञ् य-अपत्याद्यर्थे तद्धितः, वृद्धिः, आद्युदात्तः । गार्ग्यः

यत् य भावाद्यर्थे क्तृ स्वरितः । मय्यं भव्यः, गेयं गेयः, चयं चयः ।

यल् य-मत्वर्थे तद्धितः, पूर्वोदात्तः । यशोभाग्यः, यशोभाग्यः ।

यस् य मत्वर्थे तद्धितः, सिन्वात् पूर्वस्य पदत्वेन अनुस्वारादि

शयः, शय्यः कयः कय्यः ।

युक् यु आगमः, अन्त्यावयवः । आदायि स्थायी दायः । [दुर्याणम्

युष् यु-अन भावाद्यर्थे क्तृ सप्तदायान्तादात्तता । सुस्नाणम्

युस् यु मत्वर्थे तद्धितः, सिन्वात् पूर्वस्य पदत्वेन अनुस्वारादि

शयुः शय्युः कयुः कय्युः । उर्षायुः ।

र

र र मत्वर्थादौ तद्धितः । कुञ्जरः मधुरः । स्वार्थे कुटीरः न

प्रकृतिलिङ्गता ।

शीलाद्यर्थे क्तप्रत्ययः । हिंस्रः कम्भः नम् ।

रण् र शरणेऽर्थे तद्धितः वृद्धिः । अग्नीध्र-आग्नीध्रम् ।

रदानुक् रदानु कर्तरि क्त् । क्त-जीव-जीरदानुः ।

रिक् रि आगमः अन्तावयवः । क्त-चरि-करीति ।

रिड् रि अन्तादेशः । क्त-क्रियते क्रिया ।

रिल् रि प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्वोदात्तः । उपरि ।

रिष्टातिल् रिष्टात् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः पूर्वोदात्तः । उपरिष्ठात् ।

रीक् री आगमः अन्तावयवः । क्त-चरो-करीति ।

रीड् री अन्तादेशः । सात्विकीकरोति धात्विकीकरोति । [धारः ।

रु र आदेशः । हरिः अरुः । र शीलाद्यर्थे क्तप्रत्ययः । दाहः ।

रुक् र आगमः अन्तावयवः । क्त-चर्करीति ।

रुट् र आगमः आद्यवयवः । शी-शेरते, सम्-विट्-संविद्वृते ।

रूपप् रूप-प्राशस्ये तद्धितः अनुदात्तः । पटुरूपः पचतिरूपम् ।

रुथ्य रुथ मत्पूर्वसम्बन्धाद्यर्थे तद्धितः । कण्ठरुथ्या गौः ।

भवार्थे-समरुथ्यः ।

रुहिल् रुहि सम्प्रत्यये तद्धितः अव्ययः पूर्वोदात्तः । कर्हि तर्हि ।

ल

ल ल चक्षुःक्षेपार्थे तद्धितः न लिट् । चिह्नः चुह्नः पिह्नः ।

लच् ल मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । चूडालः मांसलः अंसलः ।

ल्यप् य आनन्त्यार्थे क्त् अव्ययः पूर्वोदात्तः । प्रभूय प्रकृत्य ।

न्य यु-अन कर्तरि क्त् पूर्वोदात्तः । नन्दनः विचक्षणः ।

न्युट् यु-अन भागदौ क्त् पूर्वोदात्तः । भवनम् । स्त्रियां

डीप् । प्रमाणी ।

व

व व मत्वर्थे तद्धितः । केशवः गाण्डि(बर्ही)वः अजगवः । शंभुः

शंभुः कौमुदीमते वनादिरयम् न वशादिः ।

वति वत् क्रियादित्तुल्यार्थे तद्धितः अव्ययः । देवदत्तयत्

पचति । रामवत् कण्ठस्य चरितम् गृहवत् वने वसति ।

वतुप् वत् परिभाषार्थे तद्धितः अनुदात्तः उगित्कार्यम् ।

यावान् तावान् । किमः इदमश् परस्य वस्य चस्तस्य इयः ।

क्रियान् इयान् । [वस्य रश्च । धोवरी ।

वनिप् वन् भूते कर्तरि क्त् अनुदात्तः । यथा । स्त्रियां डीप्

वय वय मानार्थे तद्धितः । इवयम् ।

वरच् वर शीलाद्यर्थे क्त् समुदायान्तोदात्तः । श्वारः इश्वरः ।

यलच् वल वतुरर्थार्थे मत्वर्थे च तद्धितः अन्तोदात्तः । खावलः ।

रजसला । [उपयट् उरुपः शिष्याः ।

विच् वि तस्य लोपः कर्तरि क्त् समुदायान्तोदात्तः ।

विट् वि तस्य लोपः कर्तरि क्त् । अयोगाः उर्धाधकाः ।

विडच् विड संज्ञार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । निविडम् ।

विधल् विध-विषयार्थे तद्धितः पूर्वोदात्तः । भौरिक्रिविधः ।

विनि विन् मत्वर्थे तद्धितः स्त्रियां डीप् । तेजस्वी पयस्वी ।

विरोसच् विरोस संज्ञार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । निविरोसः ।

वुक् वु अक भवाद्यर्थे तद्धितः । कन्यकम् । व् आगमः

अन्तावयवः । भू-अभवन् बभूव ।

वुच् वु-अक स्वार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । उपकः (उपेष्टुत्तकः)

वुञ् वु अक शीलाद्यर्थे क्त् वृष्ट्यादि । विन्दकः ।

हिंसकः । समूहार्थे तद्धितः । औद्रकम् औरभृकम्

राजन्यकम् राजकम् ।

वुन् वु-अक साधुकार्यार्थे क्त् आद्युदात्तः । प्रवकः सरकः

लवकः । वेदनादिकर्त्र्थे तद्धितः । पटकः क्रमकः ।

व्यत् व्य-अपत्यार्थे तद्धितः स्वरितः । भ्राह्मव्यः (भ्राह्मपुत्रः) ।

व्यन् व्य सपत्नार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । भ्राह्मव्यः (रघुः)

भ्रातृव्यार्थे तद्धितः । पितृव्यः (पितृभ्राता) ।

श

श श भावे क्त् स्त्रियाम् । क्त-क्रिया । कर्तरि क्त् अ ।

विट्-विन्दः । मत्वर्थे तद्धितः न शित् । रोमशः लोमशः ।

शङ्कटश्च शङ्कट स्वार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । विशङ्कटः ।

शट् अत् न गुणादि उगित्कार्यम् । पचन्तम् विटन् विटन्ति ।

शाद्यै(न्) अर्धे तृमर्थे क्त् निन्वे आद्युदात्तः । मयध्वे पितृध्वे

शस् शम् वीष्णाबोधके कारके तद्धितः अव्ययः । बद्धगो ददाति

शाकट शाकट जेले ऽर्थे तद्धितः न शित् । इक्षुशाकटम् ।

शाकिन शाकिन जेले ऽर्थे तद्धितः न शित् । इक्षुशाकिनम् ।

शानच् आन कर्तृकर्मादौ क्त् समुदायान्तोदात्तः । पचमानः

चीयमानः भूयमानम् । [यजमानः ।

शानन् आन शीलाद्यर्थे कर्तरि क्त् आद्युदात्तः । पचमानः

शालच् शाल वैपुल्ये तद्धितः अन्तोदात्तः । विशालः

शतिप् ति धातुस्वरूपार्थे क्त् अनुदात्तः । भवतिः विभक्तिः ।

ष

ष अ समासान्तः स्त्रियां डीप् । द्विमूर्द्धः त्रिमूर्द्धः । [दीर्घमक्य ।

षच् अ समासान्तः स्त्रियां डीप् अन्तोदात्तः । पद्माक्षः

षड्गवच् षड्गव पयुषट्कार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः ।

गोषड्गवश्च षड्गवश्च षड्गवम् । [वराकः जल्पकः ।

षाकन् षाक-शीलाद्यर्थे कर्तरि क्त् स्त्रियां डीप् आद्युदात्तः ।

षिकन् इक अध्येतव्यार्थे तद्धितः आद्युदात्तः स्त्रियां डीप् ।

शतपथकः षड्पथकः । [मनु-भाउषम् ।

षुक् ष् आगमः अन्तावयवः । जह-जाहपन् तः-त्वापुषम्

षेन्यन् ण्य आधानार्थे तद्धितः षड्भिः आद्युदात्तः। सामिधेयः।

स्त्रियां ङीष् सामिधेयो ऋक्। [पथिकः।

घकन् क गच्छतीत्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष्।

ध्रश्च तर अल्पार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। उक्ततरः। स्त्रियां ङीष् वक्ष्यतरी।

ध्रन् त्व करणाद्यर्थे क्त आद्युदात्तः। योत्वम्। स्त्रियां कचित् ङीष्। नधः। कचिन्न। दंष्ट्रा। [ङीष्। वसीटिकः।

ष्ठच् ठ-इक गङ्गा प्रयच्छतीत्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः स्त्रियां

ष्ठन् ठ-इक गङ्गा प्रयच्छतीत्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष्। कसीटिकः। चरतीत्यर्थे च। पथिकः। [आकर्षिकः।

ष्ठन् ठ-इक चरतीत्याद्यर्थे तद्धितः पूर्वसुदात्तम् स्त्रियां ङीष्।

ष्फ फ-आयन यजन्तात् तद्धितः स्त्रियां ङीष्। कात्यायनी कौरव्यावयो। [दात्तः। कापिभायनः।

ष्फक् फ-आयन भवाद्यर्थे तद्धितः षड्भिः स्त्रियां ङीष् अन्तो-
दात्तम् ऋग्वेदार्थे तद्धितः पितृत्वेऽपि यङ्शाप्। क्रोष्टा वावगह्या।

ष्यञ् य भावकर्मणोर्दौ तद्धितः षड्भिः आद्युदात्तः। चातुर्यम्। स्त्रियां ङीष्। चाहरः।

प्ञ् ल विकाराद्यर्थे तद्धितः षड्भिः स्त्रियां ङीष्। शमीलम्।

प्ञन् य-अक कर्त्तरि क्त आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष्। नक्तकः रजकः।

स

स स चतुरर्थ्यां तद्धितः। लणसः परसः। प्राशस्त्र्ये तद्धितः। ऋत्वा।

सण् अ समूहार्थे तद्धितः षड्भिः सिन्धात् न भत्वम्। पार्श्वम् (परशुसंधः)। सण इत्यस्य सकारस्य इत्वाप्रसक्तेः वाचिककृता तत्परिधेनेन णम् इति यठितम्।

सन् स इच्छार्थे धात्वंगप्रत्ययः। छ-चिकीर्षति, गम्-जिग-
मिषति।

समसण् समम् वत्सराद्यर्थे तद्धितः षड्भिः अव्ययः। ऐषमः। साति सात् कात्स्त्र्येन सम्बन्धाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः। अग्निसात्-
करोति

सुक् स् आगमः अन्नावयवः। दधिस्यति। [त्रिःपचति।

सुच् स क्रियावृत्तिगणने तद्धितः अव्ययः अन्तोदात्तः। द्विरस्ति मे(न्) से तुमर्थे क्त निच्चे आद्युदात्तः। यत्ते वक्तुमित्यर्थः।

सोढ सोढ दुग्धार्थे तद्धितः। अविषोढम् (अविदुग्धम्)।

स्वन्यश्च स्वन्य समूहार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। गजस्वन्यः।

स्त्र स्त्र प्राशस्त्र्ये तद्धितः। ऋत्वा।

स्त्रञ् र् अणत्याद्यर्थे तद्धितः षड्भिः आद्युदात्तः। पौञ्जः।

ह

ह ह सप्तम्यर्थे तद्धितः अव्ययः। अस्मिन् इह, कस्मिन् कर्क।

विभक्तिस्वरूपादिकं तु प्रसिद्धत्वाच्च प्रदर्शितम्

इति पाणिनीयप्रत्ययादिपरिनिष्ठत-

रूपादिविवरणम्

अथाकारादिक्रमेण उणादिप्रत्ययपरिनिष्ठत-

रूपादिविवरणम्।

अ

अ अ। रिफ-रेफः (कृतसितः)।

अक्ञ् अक्ञ् ससदायान्तोदात्तः। वच-वचक्ञ्। (विप्रः वार्ष्मि च।

अङ्ञ् अङ्ञ् ससदायान्तोदात्तः। पत-पतङ्ञ्। ष्ट-तरङ्ञ्।
विडादिभ्यः तस्य कित्त्वं तेन न गुणः। विडङ्ञ्। ष्टटङ्ञ्।

क-उत्त्ये करङ्ञ्। ष्ट-वृञ्भ्यां णिप्त्वम्। शारङ्ञ्। वारङ्ञ्।

अच् अ ससदायान्तोदात्तः। उह्+ह-उदरम्।

अच अच। कृ-कचत्वम्। [संप्रसारणं च। पृथक्।

अजि अज्। पारि+अजि-पारक् (सुवर्णम्)। प्रथः कित्त्वं

अट्च् अट ससदायान्तोदात्तः। भ-भरटः।

अटन् अट आद्युदात्तः। शक-शकटः, ककि-ककटः।

अटि अट्। ह-सरट्।

अठ अठ। कम-कमठः, जृ-जरठः। रम-वृद्धिः। रामठम्।

अण्डश्च अण्ड ससदायान्तोदात्तः। क-करण्डः भ-भरण्डः।

अतश्च अत ससदायान्तोदात्तः। भ-भरतः, ऋ-सरत इत्यादि।

अति अत् शतवत् उगित्कार्थम्। टृष्-पृषन्ति। मह-
महान् महती वृह-वृहन् वृहती।

अति अति। अम-अमतिः रम-रमतिः।

अत्वन् अत्व आद्युदात्तः। अम-अमत्वम्, यज-यजत्वा।

अत्रिन् अत्रि नित् आद्युदात्तः। पत-पतत्रिः।

अथ अथ। शो-शयथः शप-शपथः रप-रपथ इत्यादि।

अदि अद्। ष्ट-शरद् इ-दरद् भस-भसद्। त्यजादेः तस्य
ङित्त्वम्। त्यज-त्यद् तन-तत् यज-यद् शर्वनाम।

अन् अ नित् आद्युदात्तः। क्रिय-ललोपः केशः। [यहृण्यः

अनि अनि स्त्रियाम्। ऋ-अरणिः ऋ-सरणिः धृ-धरणिः यहृ-
अनुद् अन् गुणाभावादि। नट-नटनुः क्षिप-क्षिप्नुः। गयम्।

अन्य अन्य। राज-राजन्यः (वङ्गः)। ष्ट-शरथम् रम-रम-

अन्यच् अन्य सप्तदायान्नोदात्तः । ह-सरण्युः (भेषः वातश्च) ।
 अप् अप । ह-पुक् च सषपः ।
 अभश् अभ सप्तदायान्नोदात्तः । कृ-करभः शृ-शरभ इत्यादि ।
 अम अम । कल-कलमः कई-कईमः अय-अयमः अध-अधमः ।
 अमश् अम सप्तदायान्नोदात्तः । प्रथ-प्रथमः चर-चरमः ।
 अम्बश् अम्ब सप्तदायान्नोदात्तः । क-करम्बः कद-कदम्बः ।
 आयु(यू) अयु(यू) । ह-सरयुः सरस्वती ।
 अर(च) अर । अ-अरम् अर-अरम् जर्ज-जर्जरः । चिन्वे
 सव्नीनोदात्तः । अव-अवरः । [तृट्च अन्तः]

अरन् अर आद्युदात्तः । प्र+आ+अत-पातः । अमः
 अरु अरु । अ-अरुः ।
 अल अ पूञ्चीनोदात्तः । उद्+अ-उदरम् ।
 अलश् अल सप्तदायान्नोदात्तः । मणि-मङ्गलम् ।
 अलिच् अलि सप्तदायान्नोदात्तः । अङ्ग-अङ्गलिः ।
 अवक् अवक् । स्था-तादेषः कित्त्वं च स्तवक् ।
 अस अम । अर्पि-अर्पिषः (अप्यभाषम्) ।
 असच् अम सप्तदायान्नोदात्तः । अत-अतमः चम-चममः ।
 असानच् असान सप्तदायान्नोदात्तः । शृ-शरसानः जृ-जरसानः
 असि अम । सु+तप-सुतपाः, जात+विद्-जातवेदाः ।
 असि असि । मन-मानसिः नि० वृद्धिः । वृ-तुक् वर्णसिः ।
 असुन् अम आद्युदात्तः । चित-चेतः ह-सरः तप-तपः ।

आ

आ आ अव्ययः । वि+सो-विषा (वृद्धिः) । वि+हा-विहा
 (स्वर्गः) । [पताका ।
 आक् आक् । खज-खजाका वल-वलाका मल-मलाका पत-
 आगूच् आगू सप्तदायान्नोदात्तः । यु-यवागूः ।
 आगक् आगक् । ल-लवाणकः धू-धवाणकः ।
 आतु आतु । जीव-जीवातुः ।
 आतकन् आतक आद्युदात्तः । जीव-नि० वृद्धिः जीवातकः ।
 आनक् आनक् । शी-शयानकः भी-भयानकः ।
 आनच् आन सप्तदायान्नोदात्तः । मस्+स्तु+मंसयानः ।
 सुध-कित् सुधानः, एवं लुध-लुधान वध-बुधानः ।
 आनुक् आनु गुणाभावः । ङण-ङ्गयानुः ।
 आन्य आन्य । वट-वटान्यः ।
 आय्य आय्य । सृष्टि-सृष्टयाय्यः ।
 आरन् आर आद्युदात्तः । आर्ग-अङ्गारम् नर-मदारः ।
 आल आल । मन्व-यलोपः वस्य लादेशे मरालः ।
 आलश् आल सप्तदायान्नोदात्तः । स्था-स्थानं स्थाली ।

आनञ् आन वृद्धिः आद्युदात्तः । घत-वागमः पात्वालः
 पत-पातालम् षडि-षण्डालः ।
 आलीयश् आलीय सप्तदायान्नोदात्तः । मृज-मार्जालीयः
 आस आस । यु-यवासः (दुरालभा) ।
 आसि आस । इण-अयाः अव्ययः । (वङ्गः) ।

इ

इ इ । इ-रविः कु-कविः पु-पविः ऋ-अरिः कृ-किञ्च ।
 किरिः, एवं इ-गिरिः ।
 इकन् इक आद्युदात्तः । क्री क्रयिकः । आ+पण-आ-
 पणिकः । आ+पत-आपतिकः ।
 इञि इज् । पण-पणवादेशः बणिक् । वण-कित् उणिक् ।
 इञ् इ वृद्धिः आद्युदात्तः स्त्रियां वा ङीप् । वप वापि ।
 वापी । यज-याजिः याजी । वस-वासिः वासी ।
 इण् इ वृद्धिः । जन-जनिः अज-आजिः अत-आतिः ।
 इत इत । कुस-कुसितः (जनपदः) । [पलितम् ।
 इतच् इत प्रकृतिप्रत्ययसप्तदायान्नोदात्तः । फलः फल्यपादेशः
 इतन् इत आद्युदात्तः । ह-हरितः श्यै-श्येतः ।
 इति इत् । ह-सरित् ह-हरित् इह-रोहित् शुष-योषित् ।
 इत्तिच् इत्ति-सप्तदायान्नोदात्तः । स्तनि-स्तनयित् ।
 इत् इत् । अण-अणित् वह-वहित् ध-धरिणी ।
 इत्तन् इत्त आद्युदात्तः । जन-जनिवः ।
 इथिन् इथि आद्युदात्तः । अत-अतिथिः ।
 इन् इ आद्युदात्तः । पच-पचिः बल-बलिः यज-यजिः ।
 इन्च् इन् सप्तदायान्नोदात्तः । श्यै-श्येनः, ह-हरिणः,
 श्यै-श्येनः, अव-अविनः ।
 इनग् इन वृद्धिः । मङ्-माङ्गिनम् ।
 इनन् इन आद्युदात्तः । इ-इविणम् दण-दक्षिणः-दक्षिणा ।
 इनि इन् । गम-गमी । आङि णित् । आगामी । [ध-धरिणा ।
 इमनिच् इमन् सप्तदायान्नोदात्तः । ह-हरिमा ह-सरिमा
 इमनिन् इमन् आद्युदात्तः । जन-जनिमा अ-भारिमा ।
 इलश् इल-सप्तदायान्नोदात्तः । मल-मलिलम् कल-कलिलम्
 इ(ष्ट)ष्टच् इ(ष्ट)ष्ट सप्तदायान्नोदात्तः । अङ्ग-अङ्गि(ष्टः)ष्टः ।
 इण्यच् इण्य-सप्तदायान्नोदात्तः । गै-गेषुः दा-देशुः ।
 इमन् इम आद्युदात्तः । अर्पि-अर्पिषः (अप्यभाषम्) ।
 इमि इम । अचे अचिः शुच-शोचिः ह-हविः ह-सर्पिः ।
 इमिन् इम आद्युदात्तः । द्युत आदेर्जः ज्योतिः ।

ई

ई ई । अव-अधीः तृ-तरीः कृ-स्तरीः तन्त्र-तन्त्रीः ।

ईकन् ईक आद्युदात्तः । कष-कषीका, दूषि-दूषीका ।

ईचि ईचि । ऋ-मरीचिः कष-कषीचिः ।

ईद ईद । कष-कुसीदम् । [ध-धरीमा ।

ईमनिच् ईमन् समुदायान्नादात्तः । ऋ-हरीमा ऋ-सरीमा

ईरच्(न्) ईर चित्त्वे समुदायान्नादात्तः चित्त्वे आद्युदात्तः ।

हिसौरः । [फलम्) ।

ईरन् ईर-आद्युदात्तः । कृ-करीरः, शृ-शरीरम्, पृ-परीरम्

ईषन् ईष आद्युदात्तः । कृ-कराषम्, तृ-तरीष ।

उ

उ उ । ऋ-भरुः शी-शयुः ऋ-भरुः तृ-तरुः चर-चरुः ।

उकन् उक आद्युदात्तः । सम्+कस-सङ्कसुकः ।

उडच् उड समुदायान्नादात्तः । गृ-गरुडः । [खाडः ।

उण् उ वृद्धादि । ङ-कारुः पा-पायुः वा-वायुः खद-

उति उत् । ऋ-मरुत्, गृ-गरुत् ।

उत् उत् । त्र-त्रोत्वम्, वृ-वरुत्वम् ।

उन उन । शक-शकुनः । [दारि-दारुणः ।

उनन् उन आद्युदात्तः । कृ-करुणः करुणा । वृ-वरुणः,

उनसि उनस् । दम-दमुनाः ।

उनि उनि । शक-शकुनिः ।

उन्त उनत् । शक-शकुन्तः ।

उन्ति उनि । शक-शकुन्तिः ।

उम उम । कुस-कुसुमम् ।

उम्भ उम्भ । कुस-कुसुम्भम् । [चित-चतुरः ।

उरच् उर समुदायान्नादात्तः । मन्-मन्दुरा, मथ-मथुरा,

उरन् उर आद्युदात्तः । अस-असुरः, मस-मसुरा ।

उरिन् उरि आद्युदात्तः । जस-जसुरिः सह-सहुरिः ।

उल उल । तडि-तण्डुलः ।

उलच् उल समुदायान्नादात्तः । हर्ष-हर्षलः चट-चटलः ।

उलन् उल आद्युदात्तः । वृ-वरुणः ताडि-तण्डादेशः तण्डुलः ।

उलि उलि । अगि-अङ्गुलिः ।

उशच् उश समुदायान्नादात्तः । अकि-अङ्गुशः । [कलुषः ।

उषच् उष समुदायान्नादात्तः । पृ-परुषः नह-नहषः कब-

उ(ऊ)षन् उ(ऊ)ष आद्युदात्तः । ऋ-अरु(रु)षः ।

उसि उसि । जन-जनुः । अस् नि० उदन्त्वमपि ।

उसिन् उस् आद्युदात्तः । ऋ-अरुः, घृ-परुः, वप-वपुः ।

ऊ

ऊ ऊ । ङष-कषूः षम-चमूः तन-तनूः ।

ऊक ऊक । ऋ-मरुकः, वर-वरुकः मडि-मरुडुकः ।

ऊकण् ऊक वृद्धादि । कष-कषूकः, शल-शलूकम् ।

ऊष ऊष । मा-मयादेशः मयूषः ।

ऊथन् ऊथ आद्युदात्तः । जृ-जरुथम्, वृ-वरुथः ।

ऊम ऊम । शुभ-शुभूषः ।

ऊर ऊर । खर्ज-खर्जूरः, ङप-कपूरः, वल्ल-वल्लूरम् ।

ऊरन् ऊर आद्युदात्तः । मी-मयूरः । स्यन्-सम्भारणम्
सिन्दूरम् । मस-मसूरार ।

ऊलच् ऊल समुदायान्नादात्तः । पिजि-पिञ्जलम्, कुस-
कुञ्जलः ।

ऋ

ऋ ऋ । दिव-देवा देवरी ।

ऋतिन् ऋत् आद्युदात्तः । शक-शक्तः । [नमन्दा ननन्दरौ ।

ऋन् ऋ आद्युदात्तः । सु+अस-खसा खसारौ । न+नन्द-

ए

एण् एण् । कृ-करेणुः, हृ-हरेणुः ।

एन्य एन्य । वृ-वरेण्यः । [गुहेरः ।

एरक् एर गुणाभावादि । पत-पतेरः, कुठ-कुठेरः, गुड-

एलिमच् एलिम समुदायान्नादात्तः । पच-पचेलिमः ।

एणुक् एणु गुणाभावादि । गै-गेणुः ।

ओ

ओतच् ओत समुदायान्नादात्तः । कवः पादेशः कपोतः ।

ओलच् ओल समुदायान्नादात्तः । पट-पटोलः । कपि-
नलोपः कपोलम् ।

ओरन् ओर आद्युदात्तः । कठ-कठोरः, चक-चकोरः

क

क अ गुणाभावादि । क्तु-क्तुवः । वि+आ+घ्रा-व्याघ्रः ।

क क वकारप्रसोपात् न कित् । ङ-कर्कः, रा-राका कल-कल्कः ।

कक् क अन्तकित्त्वेन नादेः कित्त्वम् । वृ-वृकः, भू-भूकः ।

कङ्कण कङ्कण वकारप्रसोपात् न कित् । ऋड-ऋडङ्कणः (शिशुः)

कण कण वप्रसोपात् न कित् । चित-कान्तादेशः गुणाभावश्च
नि० चिकणः ।

कित् अत गुणाभावादि । ङ-क्रतः । [(वसुसृष्टिकरः) ।

कनिच् कनि गुणाभावादि समुदायान्नादात्तः । ऋ-रतिः

कत्रन् अत्र गुणाभावादि आद्युदात्तः । सु+विद-सुविदत्वम् ।

कन् अ गुणाभावादि आद्युदात्तः । क्रिष-नि० कीनाशः ।

कन् क वप्रसोपात् न कित् आद्युदात्तः । इण-एकः भो-भेकः

कनसि अनस् गुणाभावादि । वश-उशनाः ।

कनिन् अन् गुणाभावादि आद्युदात्तः । यु-युवा, वृष-वषा ।

कन्यन् अन्य कित् आद्युदात्तः । ह्यर्थ-हिरादेशः हिरण्यम् ।
 कन्त्सु अन्य गुणाभावादि समुदायान्तोदात्तः । क्षिप-क्षिपण्युः
 कप अप गुणाभावादि । कण-संप्रसारणं कषपः (शवः) ।
 कपन् अप गुणाभावादि आद्युदात्तः । उप-उपपः कट-कटपः ।
 कमिन् अम् कित् आद्युदात्तः । इदि-नलोपः, इदम् सर्वनाम
 कयन् अय गुणाभावादि आद्युदात्तः । तन-तनयः ।
 करन् कर न कित् आद्युदात्तः । श्-शकरा ।
 कल अल गुणाभावादि । तप-तपला, तफ-तफला ।
 कलन् कल न कित् आद्युदात्तः । पुष-पुष्कलः ।
 काकु आक गुणाभावादि । कट-कटाकः कष-कषाकः (स्त्र्यः) ।
 कालन् आल गुणाभावादि आद्युदात्तः । विड विडालः ।
 किकान् इक कित् आद्युदात्तः । अथ-वृश्चिकः कष-कषिकः ।
 कित्तच् इत कित् समुदायान्तोदात्तः । रुच-रुचितं वच-
 उचितम् । [प्रलिट्] ।
 किन्दच् इन्द कित् समुदायान्तोदात्तः । कुल-कूलिन्दः पुन-
 किरच् इर कित् समुदायान्तोदात्तः । इष-इषिरः ।
 किथ्यन् इथ्य कित् आद्युदात्तः । रुच-रुचिष्यः भुज-भुजिष्या ।
 कीकान् ईक कित् आद्युदात्तः । षज-षजिकः षड्-षडीकः ।
 कीटन् ईट कित् आद्युदात्तः । छ-किरीटं त-तिरीटम् ।
 कू उ गुणाभावादि । पृ-पुरुः भिद-भिदुः व्यध-विधुः ।
 कुक् क अन्यकिष्वाच्चाटिकित्त्वम् । ह्यो-ह्योक् ।
 कुकेन् उक गुणाभावादि आद्युदात्तः । प्रथ-संप्रसारणम् पृथुकः
 कुपन् उप गुणाभावादि आद्युदात्तः । पृ-पुरुपः ।
 कृ क गुणाभावादि । न्त-न्तः श्ध-श्धुः ।
 कुथ्य एथ गुणाभावादि । स्तु स्तुथ्यः (वेद एवायम्) ।
 क्त त गुणाभावादि । अक-अक्तः ए-एतम् क्-कृतम् ।
 क्तन् त् गुणाभावादि । क-कतुः हन-हतुः ।
 क्तौ व गुणाभावादि । अम-अम्ब' चि-चित्त' मिद-मित्तम् ।
 क्थन् थ गुणाभावादि आद्युदात्तः । हन-हथः कष-कषः ।
 क्थिन् थि गुणाभावादि आद्युदात्तः । अस-अस्थि सक्त-सक्ति
 क्तौ न गुणाभावादि । तह-हलोपः तणम् । [क्-लृनिः] ।
 क्तिन् नि कित् स्त्रियां आद्युदात्तः न डीप् । क् नृणिः ।
 क्कलन् मल कित् आद्युदात्तः । कट ककालम् कष ककालम् ।
 क्यु यु-अन गुणाभावादि । कृ-किरणः, पृ-पुरणः ।
 क्युच् यु-अन गुणाभावादि आद्युदात्तः । ष-उत् उर ।
 क्युन् यु-अन गुणाभावादि समुदायान्तोदात्तः । भू-भूमिम् ।
 क्रन् र कित् आद्युदात्तः । सु-सुरः स्र-स्ररः धा-धीरः ।
 करच् रर गुणाभावादि समुदायान्तोदात्तः । कृ-कुररः ।

कि रि गुणाभावादि । क्-स्त्रिः ।
 किन् रि गुणाभावादि आद्युदात्तः । अट-अट्टिः भू-भ्रिः ।
 सुभ-सुभिः ।
 कुकन् रुक गुणाभावादि आद्युदात्तः । भी-भैरुकः । [शलुः] ।
 कुन् रु गुणाभावादि आद्युदात्तः । रु-रुः शार्ति-ह्रस्वः ।
 क्तौ न गुणाभावादि । मू-मूलम् शक-शक्तः अस-अम्ब' ।
 क्तौ व गुणाभावादि आद्युदात्तः । अथ-अथः प्रुष-प्रुषः ।
 क्निप् वन् गुणाभावः अनुदात्तः । शी-शीवा कुश-कुशा ।
 किन् थि, इकारास्थानुनामिकत्वाभावाद् लोपः । छ-कीर्तिः
 ष्ट-गीर्तिः जाट-जाटविः ।
 किप् थि तस्य लोपः अनुदात्तः कित् । वच-दीर्घः वाक् ।
 कुन् वु-अक कित् आद्युदात्तः । चर-चरकः ।
 क्सरन् सर कित् आद्युदात्तः । तन-तसरः, षध-षधरः ।
 क्सि मि गुणाभावादि । प्रुष-प्रुषिः, कृष-कृषिः, गुप-गुपिः
 क्मु स गुणाभावादि । इष-इषुः ।
 क्स्त्रि क्त गुणाभावादि । क्त-कत्स्त्रिम्, अथ-अक्षम् ।

ख

ख ख वकारप्रज्ञेपात् न गित् । शम-शम्बः स्र-स्रादेशे मूर्धः ।

ग

ग ग वकारप्रज्ञेपात् न गित् । गृ-गर्गः ।
 गक् ग वकारप्रज्ञेपात् न गित् गुणाभावादि । सुट-सट्टः ।
 गग् ग वकारप्रज्ञेपात् न गित् इच्छादि । गृ-गृट् शार्ङ्गः ।
 गन् ग वकारप्रज्ञेपात् न गित् आद्युदात्तः । गम-गम्गा ।

घ

घथिन् अथि कत्वम् आद्युदात्तः । नि + सञ्ज + निषङ्गथिः ।

च

चट् च यप्रज्ञेपात् चित् स्त्रियां ङीप् । क-दीर्घ कृचं ।
 चतु अत समुदायान्तोदात्तः । एध-एधतुः, वह-वहतुः ।
 चिक् च् वकारप्रज्ञेपात् न चित् गुणाभावादि । स्र-स्रक् स्रुची

झ

झच् झ-अन् समुदायान्तोदात्तः । जृ-जरन्तः विग-वेगन्तः ।
 झिच् झि अन्ति तेन न भिन्त् समुदायान्तोदात्तः । भू-भवन्तिः ।

ञ

ञुन् उ इच्छादिः अन्तः । हृ-दारु, सन-सानु ।

ट

ट(न्) अ स्त्रियां ङीप् । निच्चे आद्युदात्तः । दनुष-नस्य
 आ दाश', दनुष-दाशः । [मह-महिषः] ।
 टिषच् इप समुदायान्तोदात्तः स्त्रियां ङीप् । अथ-अथिवः

ठ

ठ ट वप्रसोषात् न ङित् । कष-कषटः ।

ड

ड अ अभत्वेऽपि ङिलोपः । ऊर्ण-ऊर्णा ।

ड ट वप्रसोषात् न ङित् । कष-कषटम्, गु-गुङः ।

डउ अउ अभत्वेऽपि ङिलोपः । तन-सन्वत् तितउः डउ इत्यसन्विनिर्देशाच्च सन्विः ।

डउट अट अभत्वेऽपि ङिलोपः । नम-नटः ।

डउति अति अभत्वेऽपि ङिलोपः । पा-पतिः । [भवती ।

डउवतुप् अवतु ङिलोपः उगित्कार्यम् अनुदात्तः । भा-भवान्

डउमि इम् ङिलोपः । कै-किम् । अस्य इटमस्य मान्त्वने कन्वेजनइत्यव्ययत्वप्रसङ्गेऽपि चिरव्ययमिति नियमादुष्णाटौ चिप्रत्ययान्त्वे एवाव्ययत्वं नात्यथा ।

डउतच् उत ङिलोपः सप्तदायान्लोदात्तः । अष्ट+भू-अद्भुतम् ।

डुन् उ ङिलोपः आद्युदात्तः । उल्ल+ञ्जी-उल्लञ्जुः, न+ञ्जी अञ्जुः । [वाञ्जिकेऽप्ययं प्रत्ययः ।

डुम्सुन् उम्स् ङिलोपः आद्युदात्तः । पा-पुमान् पुंसः ।

ड ऊ ङिलोपः । भूम-भूः । [डिमिप्रत्यये ।

डै रे ङिलोपः । रा-रै-राः राशौ । यथा नाव्ययत्वं तथोक्तं

डैमि ऐस् ङिलोपः । उहृ+चि-उहृचैः नि-दोर्षः नीचैः ।

डो ओ ङिलोपः । गम-गो-गौः, गवा । नाव्ययत्वसक्तम् ।

डोमि ओस् ङिलोपः । दम्-दोः दोषो दोषः ।

डौ औ ङिलोपः । ग्लै-ग्लौः नुद-नौः नाव्ययत्वसक्तम् ।

डुट् र ङिलोपः स्त्रियां डीप् । सै-स्त्री ।

डि रि ङिलोपः । हृ-वि-लयः ।

ठ

ठ ट वप्रसोषात् न ङित् । शम-शरुटः ।

ण

णित्वन् इत् ङित् आद्युदात्तः । भू-भावित्वं वट-वादित्वम् ।

ण गु वप्रसोषात् णित् । स्या-स्याणुः अज-वेणुः वृ-वर्णुः

णकन् उक् ङित् आद्युदात्तः । पच-कादेशे पाजुकः ।

ण्य स्य वप्रसोषात् न णित् । एष अकारस्य इत्यं धिष्यम् ।

त

त त । ली-डट् ह्रस्वः सिप्तम् (सिष्टम्) ।

तकन् तक आद्युदात्तः । इप-इएका, अश-अएका ।

तन् त आद्युदात्तः । इम-इस्तः, इ-मस्तः, गृ-गस्तः ।

तनन् तन आद्युदात्तः । वी-वेतनम् ।

तशन् तश्च आद्युदात्तः । इण-एतशः (ब्राह्मणः) ।

तश्चमुन् तश्च आद्युदात्तः । इण-एतशः (विप्रः) ।

ति ति । वि+तश्च-वितस्तिः सु+अस-स्वस्ति स्वरार्तिः ।

सूत्रपाठे स्वस्तीतिनिर्देशात् न भूभावः । [कस्तिका ।

तिकन् तिक आद्युदात्तः । वृत्-वर्तिका । क्त-कित्यम्-

तु त । कम-कन्तुः जन-जन्तुः गै-गातुः हि-हेतुः ।

तुन् त आद्युदात्तः । सि-सेतुः-तन-तन्तुः मन-मन्तुः ।

टच् ट मसुदायान्लोदात्तः । चट-चत्ता मन्-मन्ता ।

टन् ट आद्युदात्तः । शंस-शस्ता ।

ढण् ढ वृद्धादि । च्यु-च्यौतः । (अखण्डजः, लीणपुण्यश्च

त्यक् त्यु-गुष्ठाभावादि । ष्ट-ष्टत्युः

त् त । गु-गोत्वं गोत्वा । वच-वक्तं यम-यन्त्रम् ।

त्वन् त आद्युदात्तः । ऊ-होत्वम् या-यात्वा अ-ओत्वम्

विन् वि आद्युदात्तः । अद-वर्चिः ।

तिन् त्विन् आद्युदात्तः । निञ्चेत्युक्तेः न नित् । अट-अर्त्तं अर्त्तणौ ।

त्रिप् त्रि-अनुदात्तः । रा-रात्रिः शट-शर्त्तः (हस्ता) ।

त्वन् त्व आद्युदात्तः । दात्यः (दाता) ।

थ

थक् थ गुष्ठाभावादि । थृष-थृष्टं यू-यृष्टं गृ-गृथम् ।

थन् थ आद्युदात्तः । उप-ओष्ठः कृष-कोष्ठम् गा-गाथा

द

द द । शा-यादः (जम्बानः यस्यश्च) ।

दन् ट आद्युदात्तः । गप-गष्टः अत्र-अष्टः ।

ध

धक् धु गुष्ठाभावादि । यी-गीधु ।

न

न न । धा-धाना (भ्रष्टयवः) पृ-पर्णम् वस-वस्तः ।

नक् न गुष्ठाभावादि । इण-इनः । सि-सिनः ।

नि नि । वी-नि० षत्वं नेषः । ज्या-ज्यानिः ।

नु त । दा-दातुः भा-भातुः ।

प

प प । पा-पापम् । नी-नेपः नि० नीपः । विष-विष्यम्

पास पास । क-कर्पासः ।

फ

फक् फ गुष्ठाभावादि । कल-व्यस्थोक्त्यं कलफः गल-गुल्फः

भ

भ भ । द-दभः दल-दल्भः (अभिषक्तञ्च) ।

भन् भ आद्युदात्तः । ष्ट-वर्भः गृ-गर्भः ।

म

मक् म गुणाभावात् । इष-इष्णः युध-युध्मः भी-भीमः ।
मदिक् मद् गुणाभावः । यु-युष्मद्-त्वम् । अस-असद्-
अत्तम् सर्वनाम ।

मन् म आद्युदात्तः । म-अम्भः स्तु-स्तोमः सु-शोमः ।

मनि मन् । सु+श्-सुगर्भा ।

मनिष् मन् वृद्धिः । अत-आत्मा ।

मनिन् मन् आद्युदात्तः । मी-साम ऊ-कर्म्म वृ-वर्म्म ।

मि मि । नी-नेमिः भू-किन् भूमिः ।

मिनि मिन् । ऊ-होमः ।

मुक् मुक् । उप-लानादेशः गुणाभावः उन्मुक् । (ज्वलद-
ङ्गारम्) ।

य

य य । यल-गल्याम् ।

यक् य गुणाभावः । जन-जन्यं (युद्धम्) जन्या बधः ।

यन् य स्वरितः । पु-णक् पुण्यम् धा-नुक् धान्यम् ।

यत्तुच् यत् सप्तदायानोदात्तः । तन-तन्यतः ।

यक् यु गुणाभावः । भुज-भुज्युः (भोजनम्) । [जम्बुः ।

युच् यु न अनादेशः सप्तदायानोदात्तः । मन-मन्युः जन-

युन् यु-अन आद्युदात्तः । इन-आद्यन्त्योर्घतौ घतनः ।

र

र र । रीङ्-रुम्भः पुट् च रिप्रम् (कृतसितम्) ।

रक् र गुणाभावः । स्फाय-स्फारम् । क्षिप-क्षिप्रम् स्फ-स्फप्रः ।

रन् र आद्युदात्तः । इदि-इन्द्रः वज-वज्जः । भी-भेरः ।

रु रु । मी-मेरुः पी-पेरुः पा-पारुः । जत-जत्तुः ।

ल

लक् ल कित् । शी-शीलम् ।

व

व व । ऊ-कर्म्मः वृ-गर्वः शृ-शर्वः बर्शादिरित्येके ।

वन् व आद्युदात्तः । इष-एव, स्वरादिः । शी-शेवः ।

वन् वन् न निच्च्ं ज्ञापकात् । अ-अर्वा (कृतितः) ।

वनिष् वन् अनुदात्तः । स्ना-स्नावा अ-अर्वा (हरङ्गर्हप्रयोः) ।

वरट् वर स्त्रियां कौम् । अग-उपधाया ङित्वम् ईश्वरः ।

वलच् वल सप्तदायानोदात्तः । इल-इल्लः पल-पल्लः ।

वलञ्च् वल वृद्धिः । शी-शैवलः । [दरादस्तासु शैवालम् ।

वालञ्च् वल वृद्धिः आद्युदात्तः । शी-शैवः । शृषो-

वालन् वल आद्युदात्तः । शी-शैवालः नि० वस्य पः, शेषान्च ।

वि वि ज्ञापकदस्य न लोपः । इ-दर्विः बर्शादिरित्येके ।

विन् वि-अनुदासत्यप्रतिज्ञाभावात् नास्य इदित्त्वं तेन न
विलोपः । इ-वर्विः । बर्शादिरित्येके ।

वन् व अक-आद्युदात्तः । क-करकः करका

श

शक् श वकारप्रज्ञेपात् न शित् गुणाभावः । इ-वृशः ।

शुन् शु आद्युदात्तः । शृश-शृभावः पर्युः (चायुधम्) ।

श्वण् श वृद्धिः । शृश-शृभावः पार्श्वः ।

घ

घवन् अव आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष् । प्रथ-संप्रसारणे घृथवी ।

घिवन् इव आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष् । प्रथ-सम्प्रसारणे घृथिनी

घन् ल-आद्युदात्तः । वस-वस्त्वं शस-शस्त्वम् अस-अस्त्वम्

स्त्रियां ङीष् । नदी ।

[शृ-शर्वरी

ध्वरच् वर सप्तदायानोदात्तः स्त्रियां ङीष् । इ-वर्वरः

स

स स । वृ-वर्षम् । तृ-तर्षः । वस-वत्स । इन-हंसः ।

सन् स आद्युदात्तः । अस-अंसः ।

सरन् सर आद्युदात्तः । अश-अशरम् । वस-वत्सरः ।

सिकन् सिक आद्युदात्तः । इन-हंसिका (हंसयोषित्) ।

समन् स आद्युदात्तः । सूच-सूक्ष्मम् ।

स्य स्य । मट-मत्स्यः ।

स्यन् स्य आद्युदात्तः । मट-मत्स्यः ।

इत्युणादिप्रत्ययस्वरूपादिप्रदर्शनम् ।

शब्दविभागनियमादि ।

शब्दास्तावत् चतुर्विधाः रूढयौगिकयोगरूढपारिभाषिक-

भेदात् । यत्र अवयवशक्तिमनपेक्ष्य सप्तदायशब्दा कस्यापि हि-

गिषार्थस्य बोधः ते रूढाः । यथा आसगण्डलमण्डपघटा-

दयः तत्र अवयवार्थबोधनेनैव सप्तदायेन विशिष्टार्थस्य बोधनात् ।

द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धरूपावयवार्थयोगेन तत्तद्विशिष्टार्थबोधका

यौगिकाः । यथा धनवान् दण्डो रूपवान् रसवान् पाचकः
गन्तेत्यादयः । तेषाञ्च धनादिद्रव्यस्य, रूपरसादिगुणस्य, पाकारादि-

क्रियायाश्च संबन्धस्य यथाक्रमं बोधकता । एवञ्च प्रकृतिप्रत्य-

याभ्यां भेददर्शयोः सास्थायत्वेन तद्द्वयोरूपसम्बन्धविशिष्टस्य बोध-

कत्वात् तेषां यौगिकत्वम् । यौगिका अपि कदन्ततद्वितान्तसमा-

सजभेदात् त्रिभिः । तत्र पाचकादयः कदन्ताः, काषायादयः

तद्वितान्ताः, राजपुरुषादयः समासजाः । तत्रायं विशेषः कदन्ताः

क्रियासम्बन्धमात्राभिधायकाः तथा हि पाचक इत्यादौ धातुना पाकस्य, खनादिना कर्त्तृदेवोपनात् विशिष्टार्थबोधकत्वेन क्रियासम्बन्धबोधकत्वम् ।

तद्विधानास्तु द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धाभिधायकाः । तत्र धनवान् दण्डनीत्यादौ द्रव्यसम्बन्धस्य, रूपवान् रसवान् चानवान् इत्यादौ रूपादिगुणसम्बन्धस्य, गतिमान् क्रियागान् स्पन्दनवानित्यादौ च गत्यादिक्रियासम्बन्धस्य मतुर्नादिभिर्वोधनात् तथात्वम् । तत्र सम्बन्धाश्च नानाविधाः स्वस्वामिभावादिरूपाः, तत्तत्स्वरूपोपात्ततत्तत्क्रियाकारकादिभावादिरूपाश्च तत्र धनवानित्यादौ स्वस्वामिभावादिः । काषायः लाजिक इत्यादौ रञ्जनकर्म, शार्ङ्गक इत्यादौ वेदनकर्म, पञ्चगुरित्यादौ क्रयकर्म, पाथक इत्यादौ गमनकर्ता, इत्येवमादयोऽर्थाः अर्णादिप्रत्ययेन बोध्यन्त ।

समासजा अपि द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धबोधकभेदेन प्रथमं त्रिविधाः । तत्रापि द्रव्ययोः, द्रव्यगुणयोः, द्रव्यक्रिययोः, गुणयोः, गुणक्रिययोः, क्रिययोश्च सम्बन्धबोधकत्वेन ते पुनः पञ्चविधाः । तत्र राजपुरुषः राजधनमित्यादौ द्रव्ययोः, पटरूपं विपन्नानमित्यादौ द्रव्यगुणयोः, रथगतिः, पाटङ्गित्यादौ द्रव्यक्रिययोः, नीललोहितः लङ्गरक्त इत्यादौ गुणयोः, गतिरोधः, भोजनज्ञानमित्यादौ गुणक्रिययोः, स्नातानुलिप्तः पकभुक्त इत्यादौ क्रिययोश्च सम्बन्धस्य साक्षात्, परस्परया वा बोधनात् तथात्वम् ।

तत्र कृतः, तद्विधाः समासाश्च नानाविधाः तेषां स्वरूपभेदाः अर्धविशेषाश्च व्याकरणत एवावगन्तव्याः ।

यत्र अवयवशक्त्या प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरुपस्थापनेन तद्योगविशेषस्य मसुदायशक्त्या कृत्वा वृत्त्या कस्याचित् पदार्थस्य बोधनं ते योगकृदाः । यथा पङ्कजननोजादयः, ते च अवयवशक्त्या उपस्थापितेन पङ्कजनकर्तृत्वरूपेणार्थेन संहितस्य कृत्वा वृत्त्या पङ्कनादिविशेषस्य बोधनात् योगकृदाः । तेन पङ्कजशब्दादितः न कसुदादीनां बोधः ।

अन्ये तु पङ्कजनकर्तृत्वरूपार्थस्य कसुदादिषु मङ्गावेऽपि पङ्कजशब्दप्रयोगे पङ्कत्वसुपाधिरिति प्रयोगनिर्णयनेन पङ्कत्वादिकस्य तत्र उपाधित्वमङ्गीकृत्य न कसुदादिषु तत्प्रयोगस्तथाच पङ्कजादिशब्दादीनां योगिकेष्वेवान्भवात् इत्युरोचक्रुः ।

वैयाकरणास्तु समासनिष्पन्नानामपि शब्दानाम्

“समासे खनु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् ।”

इति पङ्कजशब्दवत् योगकृदत्वमेव स्वीचक्रुः ।

समासानां सम्बन्धवाचकत्वेष्वर्थे विशेषः दिग्नामविकल्पाद्यक

भिन्नशब्दोभेदसम्बन्धवाचकत्वम् । यथा पीताम्बरः बद्धधनः इत्यादयः पीताम्बरादिभेदसम्बन्धवाचकाः । दिग्नामसमासे उत्तरपूर्वा पूर्वदक्षिणेत्यादौ, द्विजा पञ्चषा इत्यादौ विकल्पार्थकसमासे च न भेदसम्बन्धबोधकत्वं किन्तु कर्मधारयवत् अभेदसम्बन्धबोधकत्वम् बद्धत्रीहेरपि भेदसम्बन्धबोधकत्वेऽयं विशेषः, काचित् कर्मत्वादिकारकसम्बन्धः काचित् स्वस्वामिभावादिस्वम्बन्धः बोध्यते तत्र आकृद्गानरादौ कर्मत्वादिसम्बन्धस्य पीताम्बरादौ तु स्वस्वामिभावसम्बन्धस्य बोधः । यथा आकृद्देवानरोऽयम् प्राप्तसुदकं यमिति विग्रहे आकृद्गानरप्राप्तोदकशब्दौ वानरकर्त्तृकारोहणकर्मणः उदककर्त्तृकर्माप्रकणमणश्च बोधकौ । एवम् ऊढो रथा येनेति विग्रहे ऊढरथशब्दादेः रथवहनकरणस्य, दृष्टो रथा येनेति विग्रहे दृष्टरथादेश्च रथदर्शनादिकर्तृत्वं बोधकत्वम् । उपहृतः पशुर्यस्मै इति विग्रहे उपहृतपशुशब्दादेः पशूपहरणसम्पदानस्य, पतितं पत्रं यस्मादिति विग्रहे पतितपत्रादेः पत्रपतनापादानस्य, निहितो घटो यत्रेति विग्रहे निहितघटादिशब्दस्य, घटनिधानाधिकरणस्य च बोधकत्वम् । एवमव्ययीभावद्वेषेऽपि भेदसम्बन्धबोधकत्वमृच्छाम् । इन्द्रस्य एकक्रियान्वयित्वरूपसम्बन्धबोधकत्वात् तथात्वं अव्ययीभावस्य तु तथात्वं प्रसिद्धमेव तत्पुरुषेऽपि पूर्वपदार्थस्य उत्तरपदार्थे, काचित् उत्तरपदार्थस्य पूर्वपदार्थे सम्बन्धबोधकता । यथा राजपुरुष इत्यादौ राजादिपूर्वपदार्थस्य उत्तरपदार्थे पुरुषादौ, अङ्गियाम इत्यादौ च यामादेरुत्तरपदार्थस्य अङ्गादिपूर्वपदार्थे, सम्बन्धो बोध्यते । न च सम्बन्धः स्वस्वामिभायः कारकत्वरूपः । तत्र राजपुरुषादौ स्वस्वामिभावस्य, यामश्चितादौ, अयणकर्मणः रामकृतमित्यादौ कर्तुः अन्तगतमित्यादौ गतिकरणस्य व्याघ्रभीत इत्यादौ भयापादानस्य, यामस्थित इत्यादौ स्थित्यधिकरणस्य यथायथं पूर्वपदार्थस्य उत्तरपदार्थेऽन्यः । द्विगौ, कर्मधारये, समानाधिकरणवच्चञ्च्रीहेरान्तरपदार्थयोश्चाभेदेनैवान्वयात् कर्मधारयस्य द्विगौ समानाधिकरणवच्चञ्च्रीहेश्च स्वघटकपदार्थाभेदबोधकत्वमिति विवेकः । उपपदसमासस्य तु तत्पुरुष एवान्भवात् अन्यत् यथासम्भवमूहनीयम् ।

शास्त्रकारसङ्केतविशेषेण तत्सदर्थबोधकाः शब्दाः पारिभाषिकाः । यथा “कर्त्तुरीक्षिततमं कर्म”, “साधकतमं करणम्” योगादिसत्त्वर्त्तित्तिरोध इत्यादयः । तस्यशास्त्रकारैः, कर्मशब्दः कर्त्तुरीक्षिततमं, करणशब्दः साधकतमं, योगशब्दः चित्तवृत्तिनिरोधं बोधयत्वतीच्छाविशेषरूपपरिभाषात्मकसङ्केतेन तत्सदर्थानां बोधनात् तथात्वम् ।

परिभाषायाश्च आधुनिकसङ्केतत्वेन सादित्वात् अनादि सङ्केतवतो कृदाभेदः ।

तेषां सङ्केतविशेषकरणञ्च तस्यैवास्त्रेषु तस्यैव तत्र तत्र पारिभाषिकार्थानामेव ग्रहणार्थम् । अत एव “कृत्विमाकृत्वि-
मयोर्मध्ये कृत्विमे कार्यसंप्रत्ययः” इति परिभाषया कृत्विम-
सङ्केतवत् एव ग्रहणसङ्गमं तेन “कर्मण्यथ” “कर्मणि द्वितीया”
इत्यादौ स्वशास्त्रे पारिभाषिकार्थानामेव कर्मादीनां ग्रहणं न तु
“कर्म क्रिया” इति कोषोक्तक्रियादीनां ग्रहणम् ।

केचित्तु सङ्केतवत्त्वसाध्यात् पारिभाषिकस्य ह्येध्वेवान्तर्भाव-
मिच्छन्ति ।

शक्तिश्च अस्माच्छब्दादयमर्थो बोध्य इत्यारक्रेच्छा । सा च
सम्प्रदायप्रवर्तकस्य ईश्वरस्य तत्स्थानायत्नेन कल्पितस्य तथाविधस्य
अपरस्य वेद्यन्यदेतत् । तथा च सम्प्रदायप्रवर्तकस्य इदानीम-
स्तुलभतया कस्य गच्छस्य कोऽर्थः ? इति जिज्ञासायां पूर्वपूर्वसम्प्र-
दायानुसारेण आप्ताप्रयैः अमरादिभिः स्वस्वकोषेषु, बाङ्गल्येन
हृदयानां, केर्पाञ्चञ्च यौगिकानां शब्दानाम्, पाणिन्यादिभिश्च
सूत्रपाठादिषु बाङ्गल्येन यौगिकानां, केर्पाञ्चञ्च हृदयानामर्थ-
विशेषा दर्शिताः । अत एवोक्तम्

शक्तिपहं व्याकरणोपमानात् कोषाप्रवाक्यात् व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य गोषात् षिट्तेर्वदन्ति साञ्चिध्यतः सिद्धपदस्य ह्यङ्गा ॥ इति

अमरकोषादिषु च एकैकप्रत्यये सञ्ज्ञशब्दानामनुक्तेः यावत्
कोषज्ञानस्य इदानीन्तनैरगम्यतया तेषामस्तुलभतया च, यौगिक-
शब्दानोपयोगिनश्च पाणिन्यागमस्य प्रायशः दुर्बोधतया तत्तद्-
ग्रन्थानां च एकैकपुरेण बङ्गकालसाध्यपाठतया, पठितानामपि
सदा स्मुरणाभावेन, तत्तद्ग्रन्थानाञ्च सुपरिपाटीकत्वाभावेन कथ-
ङ्कारं सर्वशब्दाथज्ञानम् सुकरं भवेत् इत्यतः वेदपुराणैतिहासतन्त्र-
शास्त्रदेशनामास्त्योतिषनीतिशास्त्रवैद्यकव्याकरणादिशास्त्रेषु प्र-
युक्तशब्दानां तत्र तत्र पारिभाषिकशब्दानाञ्च अर्थज्ञानाय नाना
कोषादिभ्यः शब्दानां गङ्गलनेन सुपरिपाटीकतया एतद्ग्रन्थाया-
मस्माभिः प्रवृत्तम् ।

यानि यानि च शास्त्रागमालोच्य तस्यैव विशेषावधारणं कृतम्
उदाहरणतया च तत्तन्नामान्यत्र तत्तच्छब्दार्थदर्शनावसरे प्रदर्श-
यिष्यन्ते प्रदर्शयिष्यन्ते चाल तेषां ग्रन्थानां समष्टौल्लव नामानि ।

यौगिकशब्दानामपि अन्वयभेदतया दिग्भालतयाऽत्र
प्रदर्शनं कृतम् अन्यथ. एकैकपातोः एकैकप्रत्ययान्ततया शब्दभेद-
कल्पनेऽनन्तशब्दाः स्युस्तत्कथने च ह्यथा अन्यवाङ्मालसम्मा-
दनमनतिप्रयोजनञ्च । अत एवोक्तम्

हृदयस्मृतिर्दिग्बर्षशतमिन्द्राय शब्दपारायणं

जगौ भवान् जगामेति ।

तथा च प्रातिपदशब्दार्थकथनापेक्षया प्रकृतिप्रत्ययविभागेन

शब्दसाधुतासम्बोधनाय लक्ष्मणतया व्याकरणमारब्धं तन्वकारैः ।
तच्च तत एवागन्वयम् । किन्तु पाणिन्यागमनामिदानीम् अस्तु-
लभतया बङ्गनाञ्च तदज्ञानेन तेषां बोधनार्थं ततः सारमाह्वय
अपेक्षितयौगिकशब्दानामर्थविशेषोऽस्माभिः साध्यते ।

किञ्च यावन्तः शब्दास्तावन् एव नञ्योगेन शब्दाः स्फुरति
नञ्योगेन शब्दवाङ्मालसम्पादनमर्काञ्चत्करभवेति नञ्प्रक-
शब्दा अस्माभिः आधुनिककोषकृद्भिरेव नाहताः किन्तु यत्र यत्र
अर्थविशेषः यथा अस्तुः अत्राङ्गण इत्यादिषु तत्रैव संप्रहीयन्ते ।

अपरञ्च यौगिकशब्दानां पूर्वोत्तरपदयोः परित्यक्तनेन
नानारूपता स्यात् तेषां प्रत्येकं ग्रहणे च प्रधानभेदकल्पनेन
ग्रन्थवाङ्मालसम्पादनं अस्मादीनानामपि ह्यथा स्यात् न च
तत्र प्रयोजनाधिक्यमित्यतः प्रथमं कश्चित् नियमविशेषोऽभिधीयते
यद्बलात् पूर्वोत्तरपदपरिवर्तनेन तत्तत्समानार्थकशब्दार्थग्रहः
सुकरो भवेत् ।

नियमो यथा

स्वर्वादिशब्दपूर्वपदात्, पाल, घर, भृग् धारिन् भृत्, पति,
नेह्यशब्दास्तत्समानार्थकशब्दाः सत्त्वादयश्च यदा प्रयुज्यन्ते तदा
तत्त्वामि बोध्यते । यथा भूपालः भूधरः भूमिः भूधारी भूभृत्
भूपतिः भूनेता इत्यादयः, भूमान् इत्यादयश्च भूमिपतिवाचकाः
अत्र समानार्थकशब्दैः पूर्वपदपरिवर्तने उत्तरपदपरिवर्तने च
स एवार्थोऽभिधीयते । यथा भूमिपालः भूमिरक्षकः इत्यादिषु ।

जन्यवाचकपूर्वपदात् कृत्-कर्त् स्त्र-स्त्र-स्रष्ट-विधाह
कारक-प्रभृतिशब्दास्तत्पर्यायशब्दाश्च प्रयुक्ताः तज्जनकबोधकाः ।
यथा विश्वकृत् विश्वकर्ता विश्वस्त्रः विश्वस्त्रट विश्वस्रष्टा विश्वविधाता
विश्वकारक इत्यादयः सर्वकृत् सर्वकर्त्त्यादयश्च सत्सुभूषण वाचकाः ।

जनकवाचकपूर्वपदात्, योनि, ज, इह, जन्मन्, भू, भव
इत्यादयस्तत्पर्यायाश्च तज्जन्यबोधकाः । यथा भूमियोनिः भूमिजः
भूमिरहः भूमिजन्मा भूमिभः भूमिभवः इत्यादयः च्छायायानिः
च्छाज इत्यादयश्च । तथा अपत्यभवाद्यर्थे अण्णादयश्च जन्य-
वाचकाः । यथा भौमः माहेयः इत्यादयः ।

धार्थ्यशब्दादिवाचकपूर्वपदात्, पाण्ड्यसौलि, भूषण, अस्त्रा-
खिन् शेखर, धर्त, धारकप्रभृतयः तत्पर्यायशब्दाः सत्वर्थीय-
प्रत्ययाश्च तद्धारकवाचकाः । यथा शूलपाणिः शूलाङ्गः चन्द्र-
सौलिः चन्द्रभूषणः शूलभृत् शूलशाली चन्द्रशेखरः शूली
शूलवान् इत्यादयः । इयांस्तु विशेषः । अत्र यत्नवयवे
धार्थ्यत्वं प्रतीयते तत्तद्धारकशब्दा एव उत्तरपदे निवेशनीयाः ।
यथा शूलहस्तः चन्द्रसक्त इत्यादि ।

भोज्यवाचकपूर्वपदात् अन्न, भुग्, व्रत, चिद्, पायिन्, प,

अश्रु, अश्रुनादयः उत्तरपदस्थाः तद्गच्छकवाचकाः । यथा मध्वद्वः मधमङ्ग मध्वतः मध्वलिट् मध्वपायी मध्वपः मध्वशः मध्वशन इत्यादयः पूर्वोत्तरशब्दपरिवर्तनेन तत्पर्यायशब्दाश्च भ्रमर-वाचकाः ।

पतिवाचकात् कान्ता प्रिया, बधु प्रणयिनी इत्यादयः उत्तरपदस्थाः तद्गार्थवाचकाः । यथा हरकान्ता हरप्रिया हर-बधुः हरप्रणयिनी इत्यादयः पूर्वोत्तरशब्दपरिवर्तने तत्तत्-पर्यायशब्दाश्च दुर्गावाचकाः ।

भाष्यावाचकात् वर, रमण, प्रणयित्, प्रिय, प्रभु, नाथादयः उत्तरपदस्थाः तत्पतिवाचकाः । यथा रमावरः रमारमणः रमाप्रणयी रमाप्रियः रमाप्रभुः रमानाथ इत्यादयः कमलावरादयश्च विष्णु-वाचकाः ।

सखिवाचकपूर्वपदात् सखिवाचकाः शब्दाः सख्यन्तरवाचकाः यथा भिवसखः शिवसुहृत् शिवसखस् इत्यादयः ववेरवाचकाः ।

वाहनवस्तुपूर्वपदात् गामिन्—यानामनप्रभृतयः शब्दाः तद्वाह्यबोधकाः । यथा वृषगामी वृषयानः वृषासन इत्यादयः ।

जन्मनिमित्तकसम्बन्धविशिष्टपूर्वपदात् स्वमादयः, दाहिता-दयः, आत्मजादयः, अपजादयः, अवरजादयश्च तत्तत्सम्बन्ध-वाचकाः । यथा शमनस्वमा शमनभागिनी शमनसहोदरेत्यादयः गुरुसूर्यतो जन्मवत्त्वेन यमुनावोधकाः । सूर्यदाहिता सूर्य-बन्दिनी सूर्यतनया सूर्यपुत्रीत्यादयः तज्जन्मसम्बन्धवत्त्वेन यमुनावोधकाः । शिवतनयः शिवपुत्रः शिवात्मज इत्यादयः शिवतो जन्मवत्कामि कैयादिवाचकाः । यमुनापजः यमुना-भ्राता यमुनासहोदर इत्यादयः यमुनासमानजन्मसम्बन्धवत्त्वेन यमुनावोधकाः । रामानुजः रामावरज इत्यादयः रामपद्या-ज्जन्मभागवास्तुदेवाचकाः ।

आश्रयवाचकपूर्वपदात् शय, वासिन, सङ्गन्, श्रित, सह, स्थितादिशब्दाः तदाश्रितवाचकाः । यथा भूमिशयः भूमिवासी भूमिसङ्गा भूमिश्रितः भूमिसह भूमिस्थितः इत्यादयः ।

बध्यवाचकपूर्वपदात् भिद् हेभिन् छिद् धग् जिद् धातिन् धुग् रिपु ध्वंसिन् शासनादयः अन्नकदमनटपङ्कन् मथनादयश्च तद्घातकवाचकाः । यथा कामभित् कामहेषी कामच्छित् कामधक् कामजित् कामघाती कामधक् कामरिपुः कामध्वंसी कामशासनः इत्यादयः । एवं कामान्तकः कामदमनः कामदपङ्गा काममथन इत्यादयः शिववाचकाः ।

अपे च प्रायशोऽतिदेशेन तत्तच्छब्दानां तत्तदर्थवाचित्वं यथावमरं दर्शयिष्यते दिङ्मात्मसिद्धोटाहरणमुक्तम् ।

एवमुक्तप्रकारेण पूर्वोत्तरपदयोः परिवर्तनेन बहुवः शब्दा-

स्तत्तदर्थवाचका भवन्ति । तत्राप्ययं विशेषः । वृषादेर्वहनत्व-विवक्षायां वृषवाहनादयः प्रयोक्त्याः, स्वत्वविवक्षायां वृषपतिः वृषस्वामी वृषवान् इत्यादयः, चिह्नत्वविवक्षायां वृषाङ्कः वृष-लाञ्छन इत्यादयः । अंशुदेर्धैर्यत्वविवक्षायाम् अंशुमाली अंशु-भृत् अंशुधर इत्यादयः, स्वत्वविवक्षायाम् अंशुपतिः अंशुमान-त्यादयः । सर्पादेर्वध्यत्वविवक्षायां सर्परिपुः सर्पारिः सर्पज्ञा इत्यादयः । भक्ष्यत्वविवक्षायां सर्पभुक् सर्पभोजनः सर्पाशन इत्यादयः यथायथं प्रयोक्त्याः ।

द्रव्यजातिवाचकशब्दा अपि चिह्नत्वविवक्षायां तत्तद्विहित-वस्तुनो वाचका भवन्ति । यथा अगस्तिचिह्ना दक्षिणाशा, मकर-चिह्नः कामः इत्यादयः ।

अयुग्मायुग्विषमार्तिशब्दाः पूर्वपदस्थाः त्विपञ्चसर्पादि-वाचकाः । यथा अयुग्मनेत्रः अयुग्नेत्रः विषमनेत्र इत्यादयः त्विनेत्रवाचकाः । अयुग्मवाणः अयुग्वाणः विषमवाणः इत्या-दयः पञ्चयाणवाचकाः । अयुग्मच्छदः अयुक्च्छदः विषमच्छद इत्यादयः सप्तच्छदवाचकाः ।

अथ पूर्वोत्तरपदयोः परिवृत्तिसहत्वामहत्वनियमः ।

तत्र भूभृटादिशब्देषु उभयपदयोः परिवृत्तिसहत्वम् । यथा भूभृत् भूमिभृत् क्षमाभृत् भूधरः भूमिधरः क्षमाधरः क्षमापाद इत्यादयः ।

वारिधिप्रवृत्तिशब्देषु पूर्वपदस्यैव परिवृत्तिसहत्वं नोत्तर-पदस्य । यथा वारिधिः जलधिः तोर्यधिः वारिधिः पयोधिः । किन्तुत्तरपदस्य कदन्तया उपसर्गसत्त्वेनैव व्यवधानमात्मम् । यथा वारिधिः वारिनिधिः पयोधिः पयोनिधिः जलधिः जल-निधिः इत्यादयः इयंस्तु विशेषः यादृशोपसर्गशब्दपूर्वपदस्य प्रयोगोऽस्ति तादृशपूर्वकस्यैव न तु सर्वोपसर्गपूर्वकाणाम् ।

वाङ्वाग्यादिषु उत्तरपदस्यैव परिवृत्तिसहत्वम् । यथा वाङ्-वाग्निः वाङ्वाग्नयः वाङ्वाग्नय इत्यादयः । इत्यंभूताः सर्वे-ऽपि शब्दाः यौगिका एव ।

गीर्वाणादिषु उभयोः पदयोर्न परिवृत्तिसहत्वमिति तेषां योगरूढत्वमेव ।

नञ्पूर्वपदा इतरोत्तरपदाश्च शुष्णवाचकशब्दाः विरोध्यर्थ-वाचकाः । यथा व्यसितः अशुक्लः इत्यादयः, एवं सितेतरः शुभ्रेतरः इत्यादयः, शुभ्रत्वविरोधिलक्षणत्ववाचकाः एवं अशुष्ण उष्णेतरः इत्यादयः उष्णविरोधिशोतस्पर्शबोधकाः सुखेतरत् अशुखमित्यादयः सुखविरोधिदुःखवाचकाः एवम् अशुखम् शुखेतरद्वित्यादयः शुखविरोधिधपापबोधकाः ।

इत्येवं नियमावली ज्ञानसौकर्यार्थमादौ प्रदर्शिता एत-
दनुसन्धानेन अत्रानुक्ता अतिदृष्टतया तत्तदवसरे उक्तप्रायाश्च
शब्दा यथायथम् ऊहनीयाः ।

गुणवाचकशब्दमध्ये शुक्लादिरूप-मधुरादिरस-खरादिस्पर्श-
शीघ्रादिवेग—वाचकशब्देभ्यः यथाप्राप्तं विहितमत्वर्थीयस्य
तद्विहितस्य लुकि व्यक्तेः (विशेष्यस्य) लिङ्गानुसारित्वम् तथा च
शुक्लादयः रूपवाचकाः शब्दा गुणपरत्वे पुल्लिङ्गाः तदुत्तरात्
मत्वर्थप्रत्ययस्य लुका गुणवत्परत्वे विशेष्यलिङ्गाः । यथा
गुणे शुक्लः नीलः पीतः रक्त इत्यादि गुणानि शुक्लः पटः शुक्ला
शाटी शुक्लं वस्त्रम् एवं नीलः नीला नीलं पीतः पीता पीत-
मित्यादि । एवं स्पर्शविशेषे खरादयः क्लीबलिङ्गाः तद्वति
लिङ्गलिङ्गाः । यथा खरं तिस्रं तीक्ष्णमित्यादि तद्वति खरः
किरणः खरा टाडितः खरं तेज इत्यादि । एवं स्पर्श

शीतं शीतलं शिगिरमित्यादि तद्वति शीतश्चन्द्रः शीता हिमानी
शीतं जलमित्यादि । तथा वेगे शीघ्रं त्वरितमित्यादि वेग-
वति शीघ्रोऽश्वः शीघ्रा वडवा शीघ्रं यानमित्यादि । एवं रसे
मधुरः कटुः अम्ल इत्यादि तद्वति मधुरो गुडः मधुरा द्राक्षा
मधुरं क्षौद्रमित्यादि एवं कटुः कट्वी कटु इत्यादयः बोध्याः ।

स्त्रीपुंसवाचकशब्दा अपि अत्यल्पविवक्षायां स्त्रीलिङ्गाः
स्युः । यथा घटी पटीत्यादयः स्वल्पघटादिवाचकाः ।

बहुभिः कोषकारैः शब्दानां लिङ्गानुशासनम् कृतं तदनु-
सारेण प्रायेणास्माभिसत्सच्छब्दप्रदर्शनेन समये लिङ्गान्यक्तानि किन्तु
तानि असूलकानि समूलकानि वा तत्प्रदर्शनाय प्रथमतः पाणि-
नीयलिङ्गानुशासनसूत्राणि प्रदर्शितानि तानि च समाख्येय
तत्तत्कोषोक्तलिङ्गानां प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वे सुधीर्भविष्यं
चनीये इति दिक् ।

अथ शब्दव्युत्पत्तिदर्शने कारणादि ।

धातुपाठ-गणपाठ-संयुतं

सूत्रपाठमखिलं सवार्त्तिकम् ।

भाष्यमस्य सरहस्यमर्थतो

ये विदन्ति खलु कोऽपि ते विदः ॥ १ ॥

उत्तरङ्गो महानक्रवक्रोक्तिचक्रभीषणः ।

शब्दमिन्धुः सद्गुर्म्यो दुस्तरोऽकृतवृद्धिभिः ॥ २ ॥

येषां सद्गुरुकर्णधारभजनं प्रज्ञावह्निवागमो-

ऽभ्यासयानुगुणो मरुत् प्रतिदिनं शब्दागमाश्लोनिधौ ।

पारं यत्नवशादवाप्य नितरां रत्नानि लभ्यानि तै-

र्दूरात् तीरगतैस्तु दर्शनभिया सीदङ्गिराप्यनि किम्? ३

भाष्याद्यागमवारिधौ गुरुहरिप्रोत्साहनाश्लिभिः

प्रज्ञासुकिरञ्जुर्कषणयुजा यत्नौघमन्याद्रिणा ।

उतमाहैर्गुरुकैयटादिवचनैरालोडितं तत्सुधः

व्युत्पत्तिं समनोभरेत्य सुतरां चित्ते परं निवृत्तम् ॥ ४ ॥

नो चक्षुषापि कलिता किल कौमुदी यै-

र्भाष्यादिदीपनिवहोऽधिगतो न वा यैः ।

येषाञ्च पाणिनिमतार्कसमागमो नो

तेषां तमःप्रचय एव न चास्य शान्तिः ॥ ५ ॥

येर्वीक्षिता नोज्ज्वलदत्तवृत्ति-

र्नी काशिकावृत्तिरथाध्यगामि ।

नालोकिता येर्गणरत्नवृत्ति-

स्तेषां तमःशान्तिरुदेति कस्मात्? ॥ ६ ॥

पाणिन्यागमसृष्ट्यैण शब्दाकाशो विकाशयते

न तु खद्योतमात्रेण स्वल्पव्याकरणादिना ॥ ७ ॥

कल्पद्रुमात् फलचयो यदि सौरभं वा

लभ्येत वाञ्छितमथार्थकदम्बकं वा ।

शब्दानुशासनमृते न तदंशबोध-

स्तच्चापि पाणिनिमतन्नतु मिन्नशास्त्रम् ॥ ८ ॥

भाष्याद्यागमनामगन्धमपि ये नाघ्रातवन्तो मनाक्

ते व्युत्पत्तिनिदर्शने यदि रताः किन्नाम? चित्रं तत.

आस्तां तत्र कुमारभाववशतः प्रौढ्या प्रवृत्तिर्हठात्
दौर्भाग्यं वत वङ्गभूमिवसतेस्तत्रादरो यन्मनाक् ॥ ९ ॥

कथञ्चित् मुग्धबोधस्य पाठमात्रमदोषतैः ।
काव्यमात्रसमालोकात् व्युत्पत्तेर्दर्शनं कथम् ? ॥ १० ॥
उक्तशास्त्रैकशरणाः स्वरिसौरभलोभतः ।
कुमाराश्चेत् प्रवर्त्तेरन् प्रवर्त्तन्तां हठान्विताः ॥
तदाक्येष्वदरकृतः शोचनीया परं जनाः ।
दौर्भाग्यात् वत वङ्गानां बालवाक्ये समादरः ॥ ११ ॥

अत एव प्राचीनैरुक्तम्—

“अहञ्च भाष्यकारश्च कुशाग्रौषधियावभौ
नेव शब्दास्त्वुधेः पारं किमन्ये जडबुद्धयः” ॥ इति ।
पदवाक्यप्रमाणज्ञा ये रायमुकुटादयः ।
प्रमत्तास्तेऽपि यत्रामन् बालास्तत्रालमद्भुतम् ॥ १२ ॥
अहोचितमहोचितमहोचितमहोदयः ।
पाणिन्याद्यनभिज्ञैर्यत् व्युत्पत्तीनां प्रदर्शनम् ॥ १३ ॥
डुग्डभास्त्रसुबालानां महाहिखेलनं यथा ।
अज्ञातशास्त्रतत्त्वानां शब्दव्युत्पादनं तथा ॥ १४ ॥
कोषालोकादर्थजातं काव्यालोकाद्दाहृतोः ।
दर्शयेयुः कुमाराश्चेत् न च तत्र चतिर्मनाक् ॥ १५ ॥
शास्त्रे व्युत्पादिताः शब्दा अन्यथा दर्शिता यदि ।
विश्रायात् खलु तदाक्येष्वन्येषां महती क्षतिः ॥ १६ ॥
समीक्ष्यकारिणो ये तु लज्जाभीतिममन्विताः ।
यथाज्ञानं प्रवर्त्तन्ते नाज्ञातविषये कश्चित् ॥ १७ ॥
कल्पद्रुमादिकर्तारः स्वज्ञानाद्यनुसारतः ।
शब्दाद्येदर्शने रक्ता न तु व्युत्पत्तिदर्शने ॥ १८ ॥
येषां चित्ते भृशं लज्जा हासभीतिश्च वर्त्तते ।
न ते तथा प्रवर्त्तन्ते प्रवृत्ता बालका यथा ॥ १९ ॥
पाणिन्याद्यनुसारेण शब्दसाधनतत्पराः ।
भवेयुश्चेत् तदा लोके शोभन्ते नान्यथा क्वचित् ॥ २० ॥
यदि वान्ताशने चित्तं न ममाग्जायते घृणा ।
तदान्यक्षुण्णमार्गेण धावनं परिशोभते ॥ २१ ॥
स्वयमज्ञाततत्त्वानामन्यक्षुण्णपथश्रिताम् ।

लेशतोऽतिक्रमः क्लृप्तो हासाय पतनाय च ॥ २२ ॥
परोत्कीर्णपथक्रान्त्या श्रान्तानां दूरधावनात् ।
मूलचर्चातरुच्छाया राहित्यात् निवृत्तिः कुतः ? ॥ २३ ॥
अन्यानामिव मार्गयानविषये येषां परोक्तं परं
मूलं, ते खलु मार्गदर्शनविधावन्यस्य शक्ताः किम् ? ।
येषां तद्वचने समादरवरस्ते केऽपि लोकाधमा
जाता अन्यतमास्ततोऽद्य वसुधा प्रायोऽन्यतामेष्यति ॥ २४ ॥
यस्मिन् रुचिर्भवेत् यस्य स तत्रैव प्रवर्त्तताम् ।
निरङ्कुशरुचिलीको न वाग्वशो हि कस्यचित् ॥ २५ ॥

परिशेषे इदमपि स्मार्यते—

“प्रायः शास्त्रमधीते कश्चन तनुते निबन्धमप्यत्र ।
अस्य तु किमपि रहस्यं केचन विज्ञातुमीशते सुधियः
अनेके चेत् कोषकाराः स्वस्वबुद्धिप्रभावतः
चक्रुः कोषानपि तथा गतार्थो न मम अमः ॥ २६ ॥

तत्रेदं प्राचीनपद्यं स्मार्यते—

“परिष्कुर्वन्वर्थान् सहृदयधुरीणाः कतिपये
तथापि क्लेशो मे कथमपि गतार्थो न भविता ।
तिमीन्द्राः संक्षोभं विदधति पयोधेः पुनरमी
किमेतनायासां भवति ? विफलो मन्दरगिरेः” ॥
भाष्याद्याशयबोधनैकसरणिं वाक्यप्रदीपं मुञ्ज-
र्हृद्दोहोतसमन्वितं सुविपुलं भाष्यप्रदीपं तथा ।
पाणिन्यष्टकशाकटायनकृते वृत्त्यान्विते वार्त्तिकं
पर्यालोच्य समादरादिह मया व्युत्पत्तिरादर्शिता ॥ २७ ॥
रूढानामपि रूपसाधनकृते कोषादिटीका मया
बङ्गीर्हृष्टवता समाहृतवता ताभ्यश्च सारं परम् ।
लोकानां हितकाम्ययैष रचितो ग्रन्थः अमात् सुक्रमो
विद्वांसोऽस्य विलोकने यदि रताः स्यान्ते अमः सार्थकः ॥ २८ ॥
जिज्ञासूनां बोधनार्थं सम्यग्व्युत्पत्तिसंयुतम् ।
नानाशब्दान् समाहृत्य वाचस्पत्यं मया कृतम् ॥ २९ ॥
सुगमं सुक्रमं वेद—लोकशब्दार्थबोधकम् ।
वाचस्पत्यमदो वीक्ष्य वाचस्पत्यमवाप्यताम् ॥ ३० ॥

वाचस्पतम् ।

अ

अपु० अयति रक्षति अतति सातत्येन तिष्ठतीति वा अय-अत-
वा ड । विष्णौ “अकारो विष्णु रक्षित उकारस्तु महेश्वरः ।
मकारस्तु सृष्टो ब्रह्मा प्रणवस्तु त्रयात्मक” इति । अस्य
(विष्णोः) अपत्यम् अत इज् इः (कामः) अस्य (विष्णोः)
पत्नी ह्रीप् ई (लक्ष्मी) ।

अव्य० अव-प्रीचनार्थौ ड खरादिपाठादव्ययत्वम् । अभावे,
प्रतिषेधे खल्वे ऽर्थे अनुकम्पायां, सम्बोधने, अ अनन्त !।
अधिक्षेपे, अ पचसि त्वं जाव्य !। “उपसर्गस्वरविभक्ति-
प्रतिरूपकाद्येति” खरादिगणस्यते अ इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासदाहृतं मनोरमायाञ्च अ संबोधने अधिक्षेपे
निषेधे चेति व्याख्यातम् । “अभावे नङ्नोम” इत्यमर-
टीकायां नञादेशोऽयमित्युक्तम् । स च आदेशः नखनसुच्या-
दिभिन्नशब्दघटके उत्तरपदस्थे हलादौ यञ्जे परे भवति ।
स तु नञर्थे एव स्थानित्तुल्याधिकत्वादादेशस्य । नञर्थश्च
तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदत्यता ।

अप्रायश्च्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्त्तिताः ॥

इत्युक्तेः षड्विधाः । तत्र अब्राह्मणइत्यादौ ब्राह्मणसादृश्य-
वचनेन क्षत्रियादीनां बोधकता, अघटमित्यादौ घटा-
भावस्य, अपटइत्यादौ पटमित्यस्य, अनुदरा कन्येत्यादौ
अस्योदरत्वस्य, अपशवो वै अन्ये गोऽश्वेभ्यइत्यादौ गवाश्व-
भिन्नपशूनामप्रायश्च्यस्य, असुरः असितइत्यादौ च सुरसित
विरोधस्य बोधकता । तत्रायं विशेषः नञः सर्वत्र अभावे
भेदे च शक्तिः सादृश्यादौ तु निरुद्धलक्षणम् । तत्र अघट-
मित्यादौ अव्ययभावे, अधन इत्यादौ बहुव्रीहौ भाव
हदन्तोत्तरपदके “अभेदः अज्ञानमित्यादौ” नञत्वपुरुषे च
अभावबोधकता । भावहदन्तभिन्नोत्तरपदकत्वपुरुषे तु
अघट इत्यादौ भिन्नत्वबोधकतेति । अत्रैतं भाष्यम् ।
समासे हलदौ उत्तरपदे नञः स्थाने अ इत्यादेशविधानेन
समासएवास्य नञर्थकस्य अइत्यस्य प्रयोगः नान्यथा, सम्बो-

धमाद्यक्षकस्य तु पृथक्प्रयोगः किन्तु “नञोनलोपस्तिडि-
क्षेपे” इति वार्त्तिकेन तिङन्तपदे परेऽपि नञादेशस्य विधा-
नात् तस्यैव पृथक्प्रयोगः । अधिकं नञ्यद्धार्यावसरे
वक्ष्यते । अजीवनिरित्यादौ अधिक्षेपार्थकता अजस्रमित्यादौ
उप० स० । तस्य च क्रियायोगात् प्रतिषेधार्थकता ।

अष्टागिन् लि० न षष्ठी नञ् त० षकारस्यात्र हलत्व-
भ्युपगमात् न रुट् नलोपमात्रम् । षष्ठीभिन्ने, षष्णश्चून्त्ये, ।
दिवस्याष्टमे भागे शाकं पचति यो नरः ।

अष्टष्ठी चाप्रवासी च स वारिचर ! भोदते इति भारतम्
हलत्वानाम्रयणे रुटि अष्टष्ठीत्यपि तत्रैवार्थे ।

अंश विभाजने अद० चु० उभ० । अंशयति ते आंशियत् त ।
अङ्गापयतीतिवत् आपुकि अंशापयतीत्येके । अच् अंशः
उ-अंशुः षिनि अंशो ऋ अंशितः ।

अंश पु० अंश-भावेऽच् । विभागे “सकदंशो निपतति सकृत्-
कन्या प्रदीयते । सकदाह ददानीति लीय्येतानि सकृत्
सकृदिति सृतिः । कर्माणि अच् । विभाज्ये “द्वावंशौ
प्रतिपद्येत विभजसात्मनः पितेति” इत्यंशहरोऽङ्गहरो वा
उत्पत्तिवृत्तार्त्तनात् पितेति” च सृतिः । संख्यासूचकाङ्कविभाज्ये
तथाङ्के, च “अन्योन्यकाराभिहतौ हरांशविति” अंशाहृति-
न्धेद्वयधेन भङ्गोति” भजेच्छिदोऽशैरथ तैर्विमिश्रितेति
च लीला० । करणे अच् । अवयवे “अंशुरंशुष्टे देव !
सोमाप्यायस्वतेति” यजु० । अंशुरंशुः सञ्जोष्यवयव इति वेद-
दीपः । “अंशिनः स्वांशगात्स्वनाभावं प्रति ष्टपात्मतेति”
वेदान्तपरि० । “अंशो नानाव्यपदेशादिति” शारीरक
भूतम्, जीवस्य निरवयवब्रह्मावयवत्वाभावमाशङ्क्य भाष्य
कता अंश इवेति व्याख्यातम् । तस्यमानार्थकं “समैवांशो
जीवल्लोके जीवन्तः सनातन” इति गीतावाक्यम् । “चतु-
र्हृष्टमांशे च क्षीणो भवति चन्द्रमाः अभावात्साष्टमांशे
च ततः किल नञेः पुरिति, सृतिः । विशेषावयवे, राशि-
चक्रस्य षट्पुरुषगतत्वयथा विभाजके भागे, राशेस्त्रिंशद्वा

विभाजके अवयवे, “अक्षस्यांशाः समाख्याताः षड्युक्तर-
शततयमिति “स्रोत्रं ह्येरा च त्रेकाणं नवांशोद्वादशांशकः।
त्रिंशयाशचेति विज्ञेयः षड्गुणं इति च ज्योतिषम् नवमित्ता-
ऽंशः (राशेतिंशभागः) नवांशः एवं द्वादशांशादयः।
स च अंशः षट्कलात्मकः कला तु षट्षट्कलात्मिका।
नवमित्तिभक्ते राशेः त्रिंशत्कले नवांशे च। “द्विभर्तृका
मेपनवांशके स्यात्” इत्युपक्रम्य “निःस्वा षट्गांशे” इति,
“विगुणा षट्गांशे” इति च व्यवहारचमत्कारः। ६, १,
२०३ पा० सू० दृषादिपु पाठात् अस्य आद्युदात्तत्वम्।

अंशक त्रि० अंश-एषुल्। विभाजके। स्त्रियाम् अंशिका।
ज्ञातौ दायदे पु० अंश+स्वार्थे कन्। अंशगद्धार्ये
“त्रिंशंशकस्तथा राशे भागं” इत्यभिधीयते इति ज्योतिषम्
नवमिते राशित्रिंशभागत्वे नवांशे, “द्विभर्तृका मेपनवांशके
स्यात् इत्युपक्रम्य” “दृषांशके सा पशुशीलयुक्तेति” सिंहा-
शके सा पितृवाससंस्थितेति, च ज्यो० सौरदिने न०।
अंशल त्रि० अंश+बलोपाधिके मत्वर्थे लच्। नलवति। अंशं
लाति ला+क। अंशयाङ्के त्रि०।

अंशसवर्णनं न० समानोवर्णः योगवियोगयोग्यता सवर्णः ततः
करणार्थे षचि भावे ल्युट् सवर्णनम् अंशयोः अतल्य-
च्छेदयोः राशयोः समच्छेदकरणम् इत०। लीलावत्युक्ते
अतल्यच्छेदराशयोः योगवियोगयोग्यतासम्भादके समच्छेद-
साधने क्रियाविशेषे, तत्त्वादावंशसवर्णनमित्युक्तम् “अन्योन्य-
हाराभिहतौ हरांशौ राशयोः समच्छेदविधानमेवमिति
लीलावत्यासुक्तम्।

अंशहर त्रि० अंशं हरति हृ-अच्। अंशहारके “द्वंशहरो-
ऽहरो वा पुलविज्ञाञ्जनात् पितेति” सूतिः। अनुद्यमने
एव हृजोश्च इति नियमात् अन्यत्वं अण्। भारहारः।
अंशावतरणं न० इत०। भारते आ०प०६४अ० उक्ते
देयानां अक्षभागविशेषेण वासुदेवादिरूपेण पृथिव्याभा-
विभागेन नरदेहप्रहणरूपे अवतरणे।

अंशिन त्रि० अंश-णिनि। अंशकारके “पुनर्विभागकरणे
सर्वे वा स्युः समांशिन” इति स्मृतिः अंश+मत्वर्थे णिनि।
अवयविनि। “अंशिनः स्त्रांशगालान्नाभावं प्रति षट्पात्मतेति”
वेदान्तपरिभाषा।

अंशु पु० अंश-ङ्ग० क्। किरण्ये सूत्रे सूक्ष्मांशे प्रकाशे
प्रभायां वेगे च “अंशयोऽल पतिता रवेः किञ्च” ? इत्युद्धटः
“सूर्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दमिति” कुमा०। तत्र खपर-
प्रकाशकस्य तेजःपदार्थस्य समन्तात् प्रसृतः अर्शयोम्यः

किञ्चिच्चिचिः सूक्ष्मांशविशेषः किरणः, स च प्रायशः
सूर्यस्य, तस्य तेजसा प्रदीपचन्द्रादेव। तदपेक्षया अल्प-
स्थानप्रसारी किञ्चिद्विरलः अर्शयोम्यः तेजःसूक्ष्मांशः
प्रभा, सा च रत्नादिवस्तुनः। चन्द्रादेस्तु अन्यपेक्षयाऽधिक-
प्रसृतत्वात् किरणसम्भवः अतएव तत्र शीतांशुः सितकिरण
इत्यादिप्रयोगः। अर्शयोम्यः तेजःपदार्थस्य किरणादिपि
निविडः सूक्ष्मांशः आतपः, किरणपेक्षया अतिविरल-
प्रसारी अर्शयोम्यः परप्रकाशसाधनमिति सूक्ष्मांशविशेषः
आलोकः। प्रभायाम् आलोके वा न सूर्योऽनुभूयते।
तत्र अंशुशब्दस्य किरणवाचित्ये सूक्ष्मांशुः उष्णांशुः
शीतांशुरित्यादयः। प्रभापरत्वे रत्नांशुः नखांशुरित्या-
दयः। “अजस्रमाश्रावितवल्गुकीगुण्युत्तोरुष्णलाङ्गुलनखांशु-
भिन्नयेति” “द्विजावलीबालनिशाकरांशुभिरिति” च
भाषः। सूत्रांशुपरत्वे अंशुकं पट्टांशुकं चीना-
शुकमित्यादयः। प्रकाशपरत्वे उष्णांशु उपसृतप्रकाश-
त्वाच्चास्य गुणत्वं प्रतीयते तच्चाधिकम्। सूक्ष्मांशुपरत्वे
प्रांशुः प्रोक्षतावयवत्वाच्चास्य दीर्घत्वं प्रतीयते तच्चा-
धिकम् इति।

अंशुकं न० अंशवः सूत्राणि विषयोऽस्य अंशु+कृश्यादि०
क। वस्ते। “यत्नांशुकाक्षेपविलज्जितानामिति” कुमारः।
सूक्ष्मवस्ते उत्तरीयवस्ते पत्रे (तेज पात) शुक्ल-
वस्ते च। अंशु+स्वार्थे कन्। अंशुशब्दार्थे पु०।
अंशुधर पु० धृ-अच् इत०। सूर्ये अंशुशब्दादयोऽप्यत्र
किरणादिधारके वेगधारके च त्रि०।

अंशुपट्टं न० अंशुना सूक्ष्मास्त्रेण युक्तं पट्टम्। सूक्ष्मास्त्रं
घटितपट्टवस्ते। “श्रीफलैरंगुपट्टानामिति” विष्णु०
अंशुर्पति पु० इत०। सूर्ये, तस्य सर्वतेजस्विनां किरणा-
धायकत्वात् चन्द्रादिपहादौ तेजोदायकत्वाच्चास्य तथात्वम्
अतएवोक्तं दृष्टव्यसहितायाम् “सलिलमये शशिन रज-
दीर्घितय” इति “मूर्ध्नि त्वे परिकल्पितः शशिमृत” इति
दृष्टज्जातके च। “अस्मिन् वावादिद्वयः सायं प्रविशतीति”
“उद्यन्तं वायादित्यमन्तरतुसमारोहतीति” च श्रुतं
अग्नौ सूर्यांशुप्रवेशविधानम्। अत एव भाषे तद्
त्विषां पतित्येन तस्यास्रमये तासामनुसरणार्थं ज्वलनप्रवे-
उक्तः। यथा “रुचिधास्त्रि भर्तृरि भृशं विमलाः पर
लोकमभ्युपगते विविशुः। ज्वलनं त्विष इति”। ए-
अंशुस्वाभी त्विट्पतिप्रभृतयोऽप्यत्र।

अंशुमत् पु० अंशु+अरुधे मत्पु। सूर्ये, अंशुशब्दादयो

यत् । सूर्यवंशे असमञ्जःपुत्रे दिक्षीपजनके राजभेदे
तत्कथा रा०आ०४३अ० । अंशुमति पदार्थमाले ति० ।
अंशुमती स्त्री० अंशु सूक्ष्मपत्रमस्याः अंशु+मत्पु+डीप् ।
शालपत्र्याम् (शालपान्) ।
अंशुमत्फना स्त्री० अशुमानिव रक्तं फलं मोषकं यस्याः
जातिवाचकत्वेऽपि फलान्ततया न डीष् अजा० टाप् ।
अंशुमानिव समन्तात् प्रसूतं फलतीति फल-अच् वा ।
कदलीदृष्टे ।
अंशुमानिन् पु० अंशुभिर्मलते संवधाति मल-चिनि ३त० ।
अंशवः सालेव ततः अश्वर्थे इति वा । सूर्ये, हाटश
संख्यायाञ्च । किरणादिजालवति लि० स्त्रियां डीप् ।
अंशुन् पु० अंशुप्रभां बुद्धिप्रतिभां लाति ला-क । चाणक्ये
सुनी, सुनिमाले च । अंशुमाहके लि० ।
अंशुहस्त पु० अंशुः किरणोहस्त इव जलाद्याकर्षणमाधनं
यस्य । मर्थे । "शरेकस्यैरिवोदीच्यान् उद्धरिष्यन्
रसानिवेति" रघौ सूर्यकिरणानां रसाकर्षकत्वस्य दृष्टा-
नविधयोक्तत्वादस्य किरणस्य रसाकर्षकत्वाद्भवत्त्वम् । तस्य
च सहस्रांशूनां रसाकर्षकत्वमप्ये सहस्रांशुशब्दे वक्ष्यते ।
अंशुदि पु० । ब० । स्वर्गशेषां पाणिनिगणपाठोक्ते शब्द-
मन्त्रे, "प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुरुषे" (६, ३, १६३ पा०) स च
गणः अंशु जन, राजन्, उष्ट्र, खेटक, अजिर, आर्द्रा
अथण, कसिका अष्टपुर ।
अंस विभाजने अट० चु० उभ० अंसयति ते आंसिस्त् त ।
आपुकि अंसापयतोत्येके । वि+विभोप्रकरणे प्रच्यावने च
"अंसयाभास तत् सैन्यमिति" भारतम् । अच् अंसः ।
अंस पु० अंस-कर्मभावाद् अच् । अंशुशब्दार्थे, स्त्राभ्ये च ।
"अंसनिषक्तवाङ्मः" "अंसारोपिचापेनेति" शान्तिोऽपि
स्त्राभ्ये ।
अंसच न० अंसं स्त्राभ्यं लायते लै-क । स्त्राभ्यावरके कवचभेदे ।
अंसकृत् पु० न० अंसः कूट इव दृङ्गन्वात् । दृङ्गन्वाभ्ये "राज-
न्योऽञ्जांसकूटक्रथनपटुरटद्वोरधारः कुठार इति प्रबोध०
अंस(से)भार पु० अंसं धृतः भारः शा० उ० वा अलुक् ।
स्त्राभ्यधृतभारे । [पु० । स्त्राभ्यभारहारके, स्त्रियां डीष् ।
अंस(से)भारिक लि० अंस(से) भारेण ऋरति भस्त्रा०
अंसल लि० अंस+त्रलोपाधिके अश्वर्थे लष् । प्रलवति ।
अंस्य लि० अंसः भवः अंस+यत् । स्त्राभ्यभवे, अंसो य
अङ्ग्राः स्त्राविका" इति वेदः । अंस-कर्मणि यत् ।
विभाज्ये लि० ।

अंह भाषने अट० चु० उभ० । अंहयति ते आङ्गिहत् त ।
अंहति स्त्री० हन्ति इरितमनया हन-अति, अंहदेयः । दाने ।
अंहस् न० अमति गच्छति प्रायश्चित्तेन अम-असुन् हुक् च ।
पापे "सञ्जम्बहस" इति वेदः स्वधर्मत्यागे "लोभोऽन्धतं
चौर्यमनार्थसंहो ज्येष्ठा च माया कलहस्य दण्ड" इति
भागवते कलिं प्रति परोक्षिद्वाक्यम् अंहः स्वधर्मत्यागः इति
श्रीधरस्वामिरघुनन्दनादयः ।
अंहिति स्त्री० अंह-क्तिन् यहादित्वात् इट् । दाने ।
अंङ्ग लि० अंहि-स्त्रग० क । पापकारिणि । "आ वोऽवांची
सुमतिर्दृष्ट्यादं होयिद्या" इति (य० ८, ७) "अंहोः"
पापकारिणः हननशीलस्येति वेदोपः ।
अंहुर लि० अंहि-मद्गुरादि० उरच् । गतियुक्ते "सप्त मर्यादाः
कवयस्तत्सुस्तासामेकामिदमभ्यङ्गरो गात" इति वेदः ।
अंहि पु० अंहति गच्छत्यनेन अंहि-वद्गुरादि० क्तिन् । गदे
दृष्टादीनां कृत्, तेन अंहिभो दृक्तः । चतुःसंख्यायाञ्च ।
अंहिप पु० अंहिणा भूत्वेन पिबति सिक्तोऽयम् पा-क
दृक्तमाले । [उपरिभागे च ।
अंहिस्त्वन्थ पु० अह्नेः स्त्राभ्य इव । गुह्ये अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यभागस्य
अक वक्रगतौ भा० प० घटादि । अकति आक्रीत् । अकयति ।
अक न० न कम् सुखम् गुणवचनस्य नज्योगे विरो-
ध्यर्थाभिधायिता न० त० । दुःखे । नास्ति कं सुखं
यस्मात् । पापे । नाकशब्दे अकं दुःखं पापं वा ।
अकच पु० अकाय दुःखाय चायते चाय-ड । केतुपहे
तस्य चोदयेन लोकोपपन्नस्य शास्त्रपरिधिः केतुगच्छे
विस्तरः । "उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुर्विद्योत्यत इति कुमा० ।
नास्ति कचोयस्य । केशमूल्ये (टाकरोगयुक्त) लि० ।
अकडम न० अ, क, ड, म, इत्यादिक्रमेण आद्यकोषादौ वसेमसु-
दायोऽस्त्यत् अच् । आहृगोपालमन्त्रस्य शुगाशुभविचारो-
पयोगिनि चक्रभेदे । तत्स्वरूपं यथा रुद्रयामले— "रेखाद्वयं
पूर्वपरे मध्ये रेखाद्वयं लिखेत् । चतुष्कोण्ये चतुरेखाऽकडमं
चक्रमण्डलम् । आभयित्वा महाहन्ति निर्मर्याय वर्षमालिखेत् ।
अकारादिचकारान्नान् क्लोवहीनान् लिखेत्ततः । एकैकक्र-
मतो लेख्यान्नेषादिकदृष्टान्तकान् । वामावर्त्तेन गणयेत् क्रमगे
वीरवल्गव ! ! दक्षमार्गेषु गणयेत्प्राभादिवर्षादिकान् ।
शेषादितोऽपि समानं क्रमयः मन्त्रपरिहितः । सिद्धसाध्य-
सुसिद्धारोन् पुनः सिद्धादिकान् पुनः । नवैकपञ्चमे सिद्धः
साध्यः पञ्चममेके । सुसिद्धिस्त्रिभुनौ रुद्रे वेदाद-
हाटगे रिपुः" इति । (क्लोवर्षाः षड् षड् लृ वर्षाः)

“गोपाथेऽकथनं चतुर्भिति” तल्लौकिकम् । एतच्च गोपाथ-
मन्त्रविषये सिद्धादिचक्रत्वेन व्यासिद्यते ।

अकशब्द न० अ, क, थ, ह्, इत्यादिवर्णसंघक्रमेण वर्णसमुदायो-
ऽस्यसिन् अच् । तन्मोक्तमन्त्रपङ्क्तार्थं तत्तन्मन्त्राणां शुभा-
शुभविचारोपयोगिनि चक्रमेदे तत्संस्कारं यथा इद्रयाभजे ।
“वक्ष्येऽकथहचक्राख्यं सर्वचक्रोक्तमोक्तमम् । यस्य विचार-
नालोच कामरूपी भवेत्तरः ॥ तत्प्रकारं वीरनाथ ।
क्रमशः क्रमशः ष्टणु । चतुरस्रे लिखेत् वर्णान् चतुः-
कोठसमन्विते ॥ चतुःकोठ-चतुःकोठचतुःष्टसमन्वितम् ।
मन्दिरं षोडशं प्रोक्तं सर्वकर्मार्थसिद्धिदम् ॥ चत-
रस्रं लिखेत् कोष्ठं चतुःकोठसमन्वितम् । पुनश्चतुष्कं तत्रापि
लिखेद्दीमान् क्रमेण त ॥ सर्वेषु ष्टहमध्येषु प्रादक्षिण्य
क्रमेण त । अकारादिस्वकारान् लिखित्वा गणयेत्-
ततः ॥ चन्द्रमङ्गं इद्रवर्णं नवमं युगलन्तथा ॥ वेदमङ्गं
दश रसं वसुं षोडशमेव च । चतुर्दशं भास्वरं च सप्तपञ्च-
दशेति च ॥ वज्रीन्दु कोठगं वर्णपञ्चाशकं मयेदितम् ।
एतदङ्गस्थितान् वर्णान् गणयेत् तदनन्तरम् ॥ नामाद्यक्षर-
मारभ्य यावत् मन्त्रादिभास्वरम् । चतुर्भिः कोष्ठैरेकैकमिति
कोष्ठचतुष्टयम् ॥ पुनः कोष्ठगोष्ठेषु सव्यतो नामकादितः ।
सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिः क्रमशो गणयेत् वयो ॥ सिद्धः
सिध्यति कालेन साध्यस्तु जपशोभतः । सुसिद्धो यद्दृष्ट्याज-
ज्ञानी शत्रुर्हन्ति शिरायुषम् । सिद्धस्तु बान्धवः प्रोक्तः
साध्यः सेवक उच्यते । सुसिद्धः पोषकः प्रोक्तः शत्रुघातक
उच्यते । सिद्धकोष्ठस्थिता वर्णा बान्धवाः सर्वकामदाः ।
जपेन बन्धुः सिद्धः स्यात् सेवकोऽधिकसेवनात् ॥ पुण्याति
पोषकोऽभीष्टं घातको नाशयेत् ध्रुवम् । सिद्धो यथोक्तकालेन
द्विगुण्यात् सिद्धसाध्यकः ॥ तत्सुसिद्धोऽर्द्धजपेन सिद्धारि-
र्हन्ति बान्धवान् । साध्यसिद्धो द्विगुणतः साध्यसाध्यो
निरर्थकः ॥ तत्सुसिद्धो द्विगुणपात् साध्यारिर्हन्ति
गोलजान् । सुसिद्धसिद्धोऽर्द्धजपात् तत्साध्यो द्विगुणाधि-
कात् । तत्सुसिद्धो यद्दृष्ट्या देव सुसिद्धारिः सगोलज्ञा ॥
अरिसिद्धः सुतान् हन्यात् अरिसाध्यस्तु कन्यकाः । तत्-
सुसिद्धस्तु पत्नीपुत्रदरिर्हन्ति साधकमिति ॥ एतच्च सर्व-
मन्त्रेषु सिद्धादिचक्रत्वेन व्यासिद्यते ।

अकनिष्ठ पु० अके वेदनिन्दारूपे पापे निष्ठाऽस्य । बुद्धे ।
न० त० । कनिष्ठभिन्ने ज्येष्ठे मध्यमादौ च लि० ।
अकनिष्ठप पु० अकनिष्ठान् बुद्धान् पातीति पा-क । बुद्धा-
धिपभेदे । न० त० । कनिष्ठभिन्नपासके लि० ।

अकम्पित पु० कम्पितं बुद्धिदत्तेशालनं तद्वास्ति यस्य । बुद्ध-
भेदे । कपि-कर्त्तरि क्त न० त० । सङ्कल्पितयस्तुभ्योऽनुपरते
दृढाध्यवसाये लि० । भावे क्त न० व० । कम्पनशून्ये लि० ।
अकरण न० क्त-भावे ल्युट् अर्थाभावे न० त० । करणा-
भावे निष्ठसौ “अकरणे प्रत्यवायानुबन्धित्वं नित्यत्वमिति”
मीमांसकादयः । “अकरणात् मन्दकरणं त्रैय” इति आर्त्ताः
अकरणञ्च न्यायादिभते करणाभावः, मीमांसकवेदान्तिभते
निष्ठसिः । अत एव अष्टयां मांसं नाम्नीयादित्यादौ
सर्वत्र निषेधसमभिव्याहृतक्रियाविषयकनिवृत्तावेव विध्यर्था-
न्वयः इत्युक्तं मीमांसकैः । शङ्कराचार्य्येण च
“नासतो विद्यते भावोनाभावो विद्यते सत” इति गीता
श्लोकभाष्ये महता प्रबन्धेन सत्पदार्थादभावोत्पत्ति
निरस्यता निषेधस्य निवृत्तिरूपत्वसुरोक्ततम् । निवृत्तश्च
प्रवृत्तिविरोधी भावरूपोऽधर्मविशेषः । नास्ति करणं देहे-
न्द्रियादिकमस्य । सर्वं करणशून्ये परात्मनि पु० ।
“अपाणिपादोजवनेोपहीतेत्यादि” श्रुतौ तस्य सर्वकरण-
शून्यत्वसुक्तम् ।

अकरणि स्त्री० नञ्+क-आक्रोशे चनि । करणं मा
भूदित्याक्रोशात्मके शप्ते । “तस्याकरणिरेवास्तु” इति ।
अकरा स्त्री० अकं दुःखं सेवनात् लोकानां राति ष्टङ्गाति
नाशयतीति रा-क । आमलक्याम् । नास्ति करोऽस्य ।
करशून्ये लि० । न करोति क्त-अच् न० त० । कारक-
भिन्ने करणशीलभिन्ने निष्ठसिपरे च लि० ।

अकरुण लि० नास्ति करुणा यस्य यत्न वा । दयाशून्ये
दैन्यशून्यं च ।

अकर्कश लि० न कर्कशः । कार्कश्यविरोधिः कटुत्ववति कोमले
अकर्ष लि० नास्ति कर्षोऽस्य । अव्योन्द्ध्यशून्ये “पश्यत्य-
कर्ष” इति श्रुतिः । सर्पे पु० तस्य चक्षुषैव अव्योन्त्तदि-
न्द्रियशून्यत्वम् । राधेयः कर्षः तद्धन्ये लि० । “अमर्जन
मर्षं वा जगदद्येति निश्चितमिति” भारतम् ।

अकर्त्तन लि० उच्चस्थं फलं कर्त्तितं शीघ्रमस्य क्त-युच्
न० त० । उच्चविरोधिः कटुत्ववति खर्वे । क्त-भावे
ल्युट् न० व० । हेदनाकर्त्तरि लि० ।

अकर्त्तव्य लि० क्त-कर्त्तादौ तव्य न० त० । करणानर्हे
निषिद्धे पदार्थे । भावे क्त न० व० । क्रियाशून्ये कृतस्य
चैतन्ये न० । “न मे पाषांसि कर्त्तव्यं लिषु लोकेषु
किञ्चनेति” गीतायाभीश्वरस्य सर्वक्रियानिषेधात् तथात्वम् ।
अकर्त्तृ लि० कर्त्तृ+न० त० । कर्त्तृभिन्ने कर्त्तृसदये कारके

“अकर्त्तरि च कारके” पा० । कर्मभिच्चे, क्रियाग्रन्थे च
“प्रसोऽकनी भोक्ता”चेति सांख्यमतम् ।

अकर्मिकी त्रि० नास्ति कर्म यस्य व० कप् । व्याकरणोक्ते
कर्मग्रन्थे धातौ, “बः कर्मणि च भावे चाकर्मिकेभ्य इति”
पा० । “फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मक इति” हरिः ।
स्त्रियं टापि कापि अतदन्वयम् अकर्मिका । “प्रसिद्धे-
रविज्ञातः कर्मणोऽकर्मिका क्रियेति” हरिः ।

अकर्मण्य त्रि० न कर्मणे प्रभवति कर्मन्-+यत् न०त० ।
कर्मनिर्हे “अकर्मण्यं तिथिमलं विद्यादेकादशीं विनेति”
ति०त० ।

अकर्मन् अनुपलम्भादिवत् अर्थाभावे न० त० । कर्माभावे
“कर्मणोऽपि बोद्धव्यं बोध्यव्यञ्च विकर्मणः । अक-
र्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणोगतिरिति” गीता अक-
र्मणः अक्रियाया इति तद्भाष्यम् । इष्टं कर्म अप्राशस्ये
न० त० । दुष्टकार्ये अकर्मदावभिरत इति स्मृतिः ।
न०य० । कार्यग्रन्थे त्रि० “अकर्मा दस्युर्भित” इति वेदः ।

अकल पु० नास्ति कलाऽवयवोऽस्य । निर्गमे परमात्मनि
“चिन्मयस्याद्वितायस्य निष्कलस्ये”त्युक्तेस्तस्य तथात्वम् ।
गीतादिकलान्ग्रन्थे, अवयवग्रन्थे च त्रि० ।

अकल्कन त्रि० कल्कनं दम्भः न०व० । दम्भरहिते “अकल्कने
निरारम्भः” इति गीता । धैर्यकोक्तौ पथपाकविशेषः कल्कनं,
तच्छून्ये च । नास्ति कल्कोऽस्य व०कप् । अकल्ककोऽ-
यत् । अत एव गीतायामकल्कक इत्यपि क्वचित् पाठः ।

अकल्का स्त्री० न कल्कः मलोयस्य न० व० । निर्मलत्वेन
शुभ्रायां ज्योत्स्नायाम् । मलादिग्रन्थे त्रि० ।

अकल्ये त्रि० कलाम् साधुः कला-+यत् कल्यः निरामयः
न० त० । अस्मात्प्रवति । कल्यते इति कल-यत् कल्यं
कल्पनीयं मित्याभूतं न० त० । सत्ये “अपि त्वनीनयदप-
नीताशेषशल्यमकल्यमन्व इति इशक० । अकल्यमन्वः
सत्यमन्व इत्यर्थः ।

अकवा त्रि० न कव्यते वश्यते कव-आ न०त० । अवस्यं नीये
“प्र प्रजायन्ते अकवा महोभिरिति” वेदः

अकस्मात् अव्य० न कस्मात् किञ्चित्कारणादीनत्वं यत्
अलक् स० । कारणाधीने अतर्कितोपनतः “कथमय-
मकस्माद्गनचारिणाभाकारो करुणध्वनिः ” इति
नाटकम् “सामान्यलक्षणा कस्मादकस्मात् परि-
पत” इति पञ्चधरः । “अकस्मात् नगरोपान्ने कथं धूमायते चिन्तति”
हास्या० । पा० चार्वादिग्रन्थे तथा पाठाच्च न पञ्चमप्रा लक्

तेन आपतितमवादार्थे षञ्जि टिषोमे आकस्मिक इति ।

अकाण्ड त्रि० न०त० । अनवसरे अनुचितकाले “तातस्त-
मकाण्डे एव प्राणहरप्रतीकारसुप्रभवमिति” काट० । अस्म्य
नि० एतदन्वयमिति केचित् । व० । स्वान्वग्रन्थे षञ्जे पु० ।

अकाम त्रि० न कामयते काम-णिङ्-अच । इच्छाग्रन्थे
“नाकामो दातुमर्हतीति” स्मृतिः । कामनाविषयफलाननु-
सन्वायिनि । “अकामो विष्णुकामोवेति” स्मृतिः स्मर-
विकारग्रन्थे च । “भयादकामाऽपि हि हृदि विभ्रममिति”
शक० ।

अकामतस् अ० अकाम-+पञ्चमप्रास्तसिन् । अनिच्छात इत्यर्थे
“अकामतः कामचारे चारवद्गुणमर्हतीति” स्मृतिः ।

अकाय पु० नास्ति कायोऽस्य । कायग्रन्थे राक्षोतस्य चाकृता-
हरणकाले विष्णुना च्छिन्नमस्तकत्वेऽपि अमृतप्राग्नेन अमर-
णमित्यसन्धेयम् । “अकृतास्तादनविशेषाच्छिन्नमपि शरः
किलासुरस्येष्टम् । प्राणैरपरित्यक्तं अहतां यानं वदन्त्ये के
इति” वृहत्स० । देहग्रन्थे त्रि० । परमात्मनि पु० ।
निष्कलस्याशरीरिणाइत्युक्तेस्तस्य तथात्वम् ।

अकार पु० अ-+स्वरुपायै कार । अस्वरूपे वशे एवमकारा-
दयोऽपि तत्तद्वर्णस्वरूपेषु । कारः करणं न० व० । क्रिया-
रहिते त्रि० ।

अकारण त्रि० नास्ति कारणं हेतुरुद्देश्यं वा यस्य । हेत-
रहिते उद्देश्यरहिते च “किमकारणमेव दर्शनं त्रिलपन्थै-
रतये न दीयते” इति कर्मा० “ततोऽकारणवैरी नः
कारणादपरे परे इति” नैषधम् । निष्प्रयोजने च । न०
त० । कारणभिच्चे “अकारणगुणोत्पन्ना” इति भाषा० ।

अकारिन् त्रि० ङ-णिनि न०त० । कर्त्तृभिच्चे, करणाच्चिहत्ते च ।

अकारिण्य त्रि० नास्ति कार्पण्यं यस्य । दैन्यग्रन्थे, कृपणता-
ग्रन्थे च ।

अकार्यं न० अप्रशस्तं कार्यम् अप्राशस्ये न० त० ।
कृतमित्कार्ये निषिद्धकार्ये च । “अकार्यमिव पश्यामि
स्वमांसमिव भोजने” । “किमकार्यं कर्त्तव्याणामिति”
हितो० । कर्त्तव्यभिच्चे त्रि० ।

अकाल पु० अप्राशस्ये न०त० । अप्रशस्तकाले विहितकर्मस्य
पर्युदस्तयाऽऽहितं गुरुयुक्तादस्तकालादौ, स च मलमास,
गुरुयुक्त्वात्पुण्यत्वात्समय, सिंहमकरान्तरगुरुस्थिति, पृथ्वी-
राश्यानागतानिचारिगुरुकवत्सर, पूर्वराशिंस्कमिष्यमाणाति
चारिगुरुकपञ्चल्य, अकुरुकाटाविंशतिदिवस, भूमिकम्पा-
द्यद्भुतसमाह, सिंहादित्य, सुवोदित्य, पौषमासचतुष्टयान्य-

तमैकद्वितितदधिकान्यतमदिनदृश्याकालिकदृष्टुत्तरैकत्विसमा-
हान्यतमदिनादि, रूपे मलमासतत्त्वाद्युक्तः तत्तद्विहित-
कर्म्मसु पर्युदस्ततयाऽभिहितः कालः एतत्प्रमाणानि सप्रति
प्रसवं मलमासतत्त्वसुहृत्तच्चिन्तामगत्यादौ दृष्टव्यानि “अकाले
वीक्षितो विष्णुर्हन्ति पुण्यं पुराकृतमिति” पु० । अप्राप्तः
अनुचितः कालः शा०त० । अप्राप्तकाले “नाकाले क्षियते
कश्चित् प्राप्ते काले न जीवतीति” पुराणम् । “अकाल-
जलदोदय” इति रघुः । “अकालकृत्युहरण”मिति
तन्त्रम् । “वन्ध्याधारस्त्रेहयोगात् यथा दीपस्य संस्थितिः
विक्रियापि हि दृष्टवमकाले प्राणसंक्षय” इति याज्ञ० ।
“अकालजन्तु विरसं न धान्यं गुणवत् स्मृत”मिति,
घटा० । “नाकालदृष्टौ कुर्वीत व्रतबन्धशुभ्रक्रियाभिति”
स्मृतिः अनुचितकाले दृष्टविति तदर्थः । “वरमे-
काङ्कतिः काले नाकाले लक्षकोटयः इति ति०त० ।
नास्ति कालोपाधिजन्यजातमत्व । जन्यशून्ये प्रलये ।
“अकालकालमेघमेदुरेति काद० । अप्राप्तः कालो यस्य
प्राटभ्यः धातुजस्येति व० अन्यलोपश्च । अप्राप्तकाले
अनुचितकाले पदार्थे ति० । कालः कृष्णः न०त० । कृष्ण-
विरुद्धशुभ्रवर्णे पु० । कृष्णविरोधिगुभ्रत्ववति ति० ।
अकिञ्चन ति० नास्ति किञ्चन यस्य मयूर०त० । निर्घने,
“अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्पटा”मिति कुमा० । दरिद्रे,
“अकिञ्चने किञ्चननायिकाङ्गके किमारकूटाभरणेन न
श्रिय” इति नैषधम् ।
अकिञ्चनता स्त्री० अकिञ्चनस्य भावः तल् । संन्यासाङ्गे सर्व-
द्वयत्यागरूपे यमविशेषे “व्रतं दानं परिब्रज्या तपस्या
नियमस्थितिः । अहिंसाऽस्त्रयतास्तेयब्रह्माकिञ्चनता यम”
इति स्मृतिः ब्रह्म वेदमन्त्रः ईश्वरमननं नैत्यर्थः ।
निर्जन्ये च । भावे त्व । तत्त्वैवार्थे न० । “स्थाने भवानेकनरा-
धिपः मत्तकिञ्चनत्वं मखजं व्यनङ्गीति” रघुः ।
अकिञ्चिज्ज्ञ ति० न किञ्चित् जानाति ज्ञा-क अत्राङ्ग-
भोजीतिवत् असमर्थस० । किञ्चिदनभिज्ञे, किञ्चिदज्ञान-
शून्ये, अत्यज्ञाने, ज्ञानशून्ये च ।
अकिञ्चित्कार ति० न किञ्चित् करोति क-अच् असमर्थ
स० । किञ्चिदकारके क्रियाशून्ये, निष्प्रयोजने च ।
अकुण्ठ ति० नास्ति कुण्ठा यस्य । प्रतिबन्धशून्ये, कर्म्म
दक्षे च ।
अकुतोभय ति० नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य मयूर०स० । कुत-
सिदपि भयशून्ये ।

अकुप्य न० गुप्यते निस्तताव्यङ्गकतया—लज्जाकरत्वात् गुप-क्यप्
नि० कस्य पः कुप्यं रैत्यादि न०त० । स्वर्णे, रूप्ये च ।
अकुमार ति० न कुमारः । अतीतकौमारावस्थे तरुणे ।
अकुल ति० अप्रयस्तं कुलमस्य न० व० । अप्रयस्तकुले
“कुलान्यकुलतां यातीति” मनुः ।
अकुशल ति० न कुशलं मङ्गलमस्य । मङ्गलविरोध्यमङ्गलयुक्ते ।
न०त० । कुशलविरोधिनि अभङ्गे न० । दक्षभिन्ने ति० ।
अकूपार पु० न कूपदृच्छति च-अण् । दृष्टकृच्छपे । न क्तं
दृष्ट्वां पिपूर्तिं दृ-पालनपूरणयोः अण् बा०दीर्घः, न कृत्-
सितं पारं गन्तव्यदेशो यस्य वा, दृ०दीर्घः । महापारे
समुद्रे, दूरगाभिनि स्त्रर्थे च पु० । दृ० । अकूवारोऽप्यत्र ।
अकृत ति० क-कर्म्मणि क्त न०त० । कृतभिन्ने अन्यथाकृतं ।
“कृताकृतावेक्षणादौ ब्रह्मा ऋत्वर्गुनि युज्यते” इति याज्ञिक-
प्रसिद्धिः । “अकृतव्यूहाः पाणिनीया” इति परिभाषा ।
न कृतो व्यूहः विशेषेण ऊर्ध्वैः विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा
कृतमपि कार्यं नाशयन्तीति तदर्थः सि०कौ० । बलपूर्व-
कृते ऋणलेख्यपत्रादौ च “सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान्
मनुरब्रवीदिति” मनुः । “बलात् कुरुत पापानि मन्तु
तान्यकृतानि वः । सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मनुर-
ब्रवीदिति” नैषधम् । पुत्रिकात्वेन अकल्पितायां दुहितरि-
क्ती । “अकृता वा कृता वापि यं विन्देत् सदृशात्
सुतमिति” स्मृतिः । भावे क्त अभावार्थे न०त० । करणा-
भावे निवृत्तौ “नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चनेति”
गीता ।
अकृतज्ञ ति० न कृतं जानाति ज्ञा-क असम०स० ।
कृतोपकाराकारके, कृतज्ञे, “आत्मारामाः पूर्णकाभाः
अकृतज्ञा गुरुद्रुह” इति भागवतम् ।
अकृतिन् ति० कृतमनेन कृत+इनि न०त० । कार्याक्षमे
क्रियासु पाठवरहिते ।
अकृत्य न० क-क्यप् अप्राशस्त्ये न०त० । दुष्टकार्ये चौर्या-
दिकरुणे । न कृत्यमस्य न०व० । कर्म्मरहिते ति० ।
अकृत्त्रिम ति० न कृत्त्रिमः न०त० । कृत्त्रिमभिन्ने स्वभावांसिद्धे ।
“कृत्त्रिमाकृत्त्रिमयोर्मध्ये कृत्त्रिमे कार्यसंप्रत्यय” इति परि-
भाषा अकृत्त्रिमस्ते हरसातुविद्धमिति” ।
अकृत्वा अ० न कृत्वा न+क-ज्ञा । करणानन्त्ये “अकृत्वा
कुलसन्ततिमिति” मनुः ।
अकृष्टपथ्य ति० अकृष्टे ज्ञेये पथ्यते पथ-क्यप् ७त० ।
हलाद्यकृष्टज्ञेये पथ्यमाने नीवारादौ शस्ये ।

अक्षणा पु० नास्ति क्षणः मयो यस्य । निष्कलङ्के चन्द्रे
 “चन्द्रमा वै ब्रह्माक्षणा” इति श्रुतिः । न० त० । क्षणात्-
 विरोधिप्रशब्दे पु० । तद्वति, शब्दे च लि० । [पुण्यशीले ।
 अक्षणाकर्मान् लि० न क्षणं शुद्धं कर्म यस्य । शुद्धकर्मकारिणि
 अकेतु पु० नास्ति केतुशुद्धं यस्य । चिह्नरहिते अज्ञाने,
 “केतुं क्षणक्षणेतेव” इति वेदः य० (२९, ३७) अकेतवे
 अज्ञानायेति वेददीपः । चिह्नध्वजाभ्यां रहिते लि० ।
 अक्रौशल लि० न-कशलः अकुशलस्ततो भवादौ अण् आद्य-
 चो वा न वृद्धिः । अकुशलभवादौ । आद्यचो वा वृद्धौ
 आक्रौशलोऽप्यत्र । कुशलस्य भावः अण्-न० त० ।
 असौष्ठवे न० । [कायति कै क वा । मातरि जनन्याम् ।
 अक्रा स्त्री अक-क, अच्यते इत्यक् अन्व-क्रिप् गतिः तस्यै
 अक्र लि० अच्यते अन्ज-कर्माणि क्र । कृताञ्जने, “अक्रं
 रिहारणां व्यन्तु वय इति” “अक्राः शर्करा उपदधा
 तोति” च श्रुतिः परिमिते, व्याप्ते, मङ्गले च ।
 अक्र पु० अन्ज-तु लि० । रात्रौ, तदुपलक्षिते तमसि च “रुद्रं
 दिवा वृद्ध्या रुद्रमक्रौ” इतिवेदः ।
 अक्र न० अन्ज-ना० क्र । वर्षाणि । [इतिवेदः ।
 अक्र लि० अन्वु गतो रक् । स्थिरे । “उदु खरुनवजा नाक्रः”
 अक्रम लि० नास्ति क्रमः परिपाटी पादः क्रमणं वाऽस्य ।
 परिपाटीशून्ये त्वत्क्रमे एककाले । “तच्चार्यक्रियाचारित्वं
 क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्त्रं न च क्रमाक्रमाभ्यामनृः प्रकारः
 ममस्तीति” सर्वद० पादशून्ये आक्रमणशून्ये च । क्रम-
 भावे घञ् अभावार्थे न० त० । क्रमणाभावे पु० । अ-
 व्ययोभावः । क्रमाभावे अव्य० ।
 अक्रान्ता स्त्री न क्रमते अकण्टकाहतत्वात् क्रम-क्र न०
 त० । वृहत्याम् । क्रान्तभिद्धे विगुना क्रान्ते च लि० ।
 अक्रतु लि० नास्ति क्रतयेनः संकल्पो वा यस्य । यत्परहिते
 संकल्परहिते च परमात्मनि पु० “न्यक्रतून्यर्थिनो वृध्वाच”
 इति वेदः ।
 अक्रिया स्त्री० अभावार्थे न० त० । क्रियाभावे “प्रधानस्या-
 क्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु
 नावृत्तिर्न च तत्क्रियेति” “अक्रिया त्विभिः प्रोक्तेति” च
 श्रुतिः । न० व० । कर्म शून्ये शुष्णा च लि० ।
 सर्वकर्म शून्ये परमात्मनि पु० । [वश्ये च्चि दे पु० ।
 अक्र लि० न क्रूरः । क्रूरभिद्धे करुणे, खनाम । तद् वृष्णि-
 अक्रोध पु० न क्रोधः अभावार्थे न० त० । क्रोधाभावे यस्यभेदे
 अहिंसा चान्निक्रोधः सत्यास्तेयापरिग्रहा” इति पुरा-

णम् । “अक्रोधं यित्तयन्त्यन्ते क्रोधना ये तपोधना इति
 मैष० न० व० । क्रोधशून्ये लि० ।
 अक्राम पु० न क्रमः अभावार्थे न० त० । अमाभावे । न०
 व० । अमशून्ये लि० ।
 अक्रिष्ट क्रिय-भावे क्र न० व० । क्रोशरहिते कर्मादौ । क्रिय-
 कर्त्तरि क्र न० त० । आन्तभिद्धे लि० । [शून्ये लि० ।
 अक्रोश पु० अभावार्थे न० त० । क्रोशाभावे । न० व० । क्रोश-
 अच व्याप्नो संहृती च भ्या० प० वेत् । अचति अक्ष्णोति
 आचीत् आचाम् आक्षिष्टाम् आनचे । क्र अष्टः क्रिन्
 अष्टिः शष्ट अक्ष्णुवन् इ अक्षि-कनिन् अक्ष ।
 अच न० अच्यते व्याप्नोति विषयान् खट्वन्त्या संयोगेन वा
 अश-स । इन्द्रिये, “अचाणि पशुवृत्तजना विदुरिन्द्र-
 याणि” उ० नेत्रे, अधोक्षज इति । तस्ये (तृते) सौवर्चले
 च । ज्योतिषोक्ते राशियन्त्रावयवभेदे । “शङ्कुर्नराणा
 कथितः सएव खाद्वाद्भवेयां विषुवद्दिनाद्दे । नतिः
 पलोऽक्षश्च सएव तज्ज्ञैस्तलोद्धतियास्य सएव लम्ब इति”
 सिद्धान्तशिरोमणिगणिताध्यायोक्ते विषुवद्दिनाद्दे खाद्वापिच्ये
 नतिक्रमे पलांशभेदे पु० । एतद्विरचम् भास्कराचार्येण
 प्रमिताक्षरायां स्वयमेव कृतम् । यथा “निरक्षदेगे (लङ्का-
 विभागे) यदेव विषुवन्मण्डलं तदेव सममण्डलं ततः
 क्षितिजादन्यदुन्नमण्डलं नाम वलयं नास्ति तत्र ध्रुवो च
 क्षितिजसंज्ञे, अथ निरक्षदेगात् दृष्टा यथा यथा
 उत्तरतो गच्छति तथा तथा उदक्ध्रुवमुद्धतं पश्यति
 तथा यैर्भागे ध्रुवउद्धतसुरैरेव भागैः अक्षसंज्ञैः खल्लिकात्
 दक्षिणतोविषुवन्मण्डलं नतं पश्यतीति” । “चन्द्राश्च १२
 निम्ना पलभाङ्गिता च लङ्कावधिः स्याद्विद्वदक्षिणोऽक्ष” इति
 भास्वती । “उदग्ध्रुवं याति यथा यथा नरक्षया तथा
 स्याद्धतक्षमण्डलम् । उदग्ध्रुवं पश्यति षोडशतं क्षितस्तद-
 नरे योजनजाः पलांशका इति सिद्धान्त शि० गोलाध्यायः
 यदि भूपरिधि (४९६७) योजनैश्चक्रांशाः (३६०) लभ्यन्ते
 तदापसारयोजनैः किमिति, यदृक्षपरिधिना (३६०) भूप-
 रिधिः (४९६७) लभ्यते तदा अक्षांशैः किमिति, तैराशिकेन
 फलं निरक्षदेशलङ्काक्षदेशयोरनरयोजनानि स्युरिति, सुयमेव
 प्रमिताक्षराः अख्यतम्, तथैव गोलाध्यायोक्तं दर्शितम् ।
 “योजनसंख्या भांशै (३६०) गुणिता स्वपरिधि (४९६७)
 कृता भवन्यंशाः (अक्षांशाः) । अक्षांशेभ्यो भूमौ
 कक्षायां (अक्ष ३६० कक्षायाम्) वा योजनानि
 च व्यस्तमिति” । व्यस्तमिति भूपरिधियुगिता भांशकृता

अक्षसंख्या (योजनसंख्या) भवतीति । निरक्षदेयात् क्षितिचतुर्थांशे किल मेरुस्तत्र भवतिः पक्षांशाः (अक्षांशाः) इति च तत्रैवोक्तम् । पाशके कर्षपरिमाणे च न० विभोतकहस्ते (वयडा) तुषे, आत्मनि रुद्राक्षे सर्पे जाताभ्ये गरुडे च पु० । तत्र रुद्राक्षे अक्षमाला । कर्षे अनुभवति धाराभिरक्षमालाभिरिति, विभोतके “यथा वै हे आमलके, द्वे वा कोले द्वौ वाक्षौ इति” श्रुतिः । व्यवहारे अक्षदर्शकः । रावणसुतभेदे पु० । तत्कथा रामा० सु० ४३ अ० ।

अक्षक पु० अक्षरव कायाति कै-क । तिनिरक्षे । स्वार्थे-कन् । अक्षगद्गार्थे प्रकृतिलिङ्गम् । [कन् ! तत्रैव ।
अक्षकृट् पु० अक्षस्य चक्षुः कूटइव । नेत्रतागायां, स्वार्थे अक्षक्षेत्रे न० अक्षनिमित्तं चेतुस् ग्रा०त० । ज्योतिषोक्तेषु अक्षमाधनाथं चेतुतया कल्पितेषु अक्षभवेषु अक्षेषु चेतुषु । तानि च सिद्धान्तगिरेःमणौ गणिताध्याये दशितानि यथा । “भजोऽक्षभा कोटिरिनाङ्गलो ना कर्णोऽक्षकर्णः १ खलु मलमेतत् चेतुषु यान्यक्षभवानि तेषां विद्येव मानार्थयशःसुखानाम् ॥ लब्धज्यका कोटिरधान्जजीवा भुजोऽत्र कर्णस्त्रिभुजे २ त्रिभुज्या । कृज्या भुजः कोटिरपक्षमज्या कर्णोऽप्यका च त्रिभुजं तथेदमु ३ ॥ तथैव कोटिः समष्टत्तगङ्गुग्या भुजस्तद्वितरत् कर्णः ४ । भुजोऽपमज्या समना चकणः कृज्योनिता तद्वितरत् कोटिः ५ ॥ अर्थाटिखण्डं कथिता च कोटिरुत्तना टोः श्रवणोऽपमज्या ६ । उद्गृह्णना कोटिरथापकायखण्डं भुजस्तच्छ्रवणः क्षितिज्या ७ ॥ खण्डं यदूहे समष्टत्तगङ्गो र्यस्तद्विस्तावथ कोटिकर्णौ । अर्थाटिखण्डं भुज ८ एवमटौ चेतुषु मन्थक्षभवानि तावत् ॥” चेतुषु दशयेत्, “तत्र दक्षिणोत्तरमण्डले विषुवद्क्षमस्यातादधो यावाङ्गस्यः क्षितिजसमस्तत्पर्यन्तः सा तत्र कोटिः, लम्बनिपातकमध्ययोरन्तरं साऽक्षज्या तत्र भुजः, भूमध्याङ्गस्याप्यगामिष्ठत्वं त्रिज्या सा तत्र कर्णः, इदमप्यक्षचोलेत्, इष्टाहोरात्रहस्तं यत्र क्षितिजे लवनं तस्य प्राक् स्वस्ति-कस्य चान्तरमया (चापांशाः) तेषां ज्याऽप्या तावती च प्रत्यक्षक्षितिजे अप्यापयोर्निवृत्तं स्त्रुत्वमदयास्तसूत्रम् अहो-रात्रवृत्तोन्मण्डलसम्भान्त्य प्राच्यपरसूत्रस्य च यदन्तरं सा क्रान्तिज्या, सा तत्र कोटिः, अप्या कर्णः, तदप्ययोरन्तरं सा कृज्या स भुजः इदमक्षचोलेत्, तथाहोरात्रवृत्तसममण्डल-सम्भान्तादधोवल्क्षः, समवृत्तगङ्गुः सा कोटिः, अप्या भुजः, अहोरात्रवृत्ते ज्याखण्डकं तद्वृत्तिः कर्णः, इदमक्षचोलेत्,

तथा कृज्योनिता तद्वृत्तिरहोरात्रवृत्ते ज्याई सा कोटिः उन्मण्डले क्रान्तिज्या स भुजः, समवृत्तगङ्गुः कर्णः, इदमक्ष-चोलेत्, तथाहोरात्रोन्मण्डलयोः सम्भान्तादधोवल्क्ष उन्मण्डल-गङ्गुः स भुजः, उन्मण्डलवृत्ते क्रान्तिज्या कर्णः, उन्म-ण्डलगङ्गु मूलस्य प्राच्यपरसूत्रस्य च यदन्तरं तदप्याटि-खण्डं सा तत्र कोटिः, इदमक्षचोलेत्, तथाहोरात्रवृत्ते ज्याः कोटिः, गङ्गु मूलोदयास्तसूत्रयोरन्तरमप्याप्यखण्डं स भुजः, कोटि-भुजाप्ययोरन्तरसूत्रं सा कृज्या स तत्र कर्णः, इदमक्षचोलेत्, तथाहोरात्रवृत्ते ज्याः कोटिः, कृज्योना तद्वृत्तिस्तद्वृत्ते कर्णः खण्डं स कर्णः, अर्थाटिखण्डं स भुजः, इदमक्षचोलेत् एतान्यष्टौ तावत्क्षि-तानि एवमन्यान्यापि भवन्ति ।

अक्षज न० अक्षात् इन्द्रियमक्षिकर्पात् जायते जन-इ । इन्द्रियविषयसन्निकर्षोत्पन्ने प्रत्यक्षज्ञाने वज्रे अस्थिरूपा-यवजातत्वात्तस्य तन्नामत्वम् । प्रागुक्ताज्ञार्थजाते त्रि० । ज्योतिषोक्ते अक्षभवे चेतुषु च ।

अक्षणिक् त्रि० न क्षणिकं न० । स्थिरे निश्चले च । “हरि-रक्षणाक्षणिकचक्षुषेति” भाषः । अक्षणिकचक्षुषा स्थिर-दृष्ट्या स्तिमितनेत्रयेत्यर्थः इति मञ्जिनाथः ।

अक्षण्यत् त्रि० अक्षयस्यास्ति मत्तुप मस्य वः । नेत्रयुक्ते “पश्य-दक्षणाक्ष विवेद” इति “अक्षण्यन्नः कर्मण्यन्नः समया” इति च वेदः ।

अक्षत पु० च० न क्षताः । “अक्षताश्च यथाः प्रोक्ता इति का०-स्मृत्युक्ते यवे । नपुंसकमिति केचित् “द्वयोक्षतानि” चेति पुराणम् । तच्छब्दे, “अक्षतैर्नाञ्चयेद्द्विष्युं न तुलस्या विना-यकमिति” तन्त्रम् । शस्यभावे न० । क्षययुक्तमिच्छे उत्-कर्षोन्विते अविदारिते च त्रि० । “अक्षता वा क्षता वा पीति” मनुः । क्षण-भावे क्त न०त० । क्षयाभावे न० । “अक्षतञ्चारिष्टं चा स्तु” इति आङ्गविप्रसमीपे कृतकर्मणो-ऽक्षयप्राथना ।

अक्षदृशक पु० अक्षाणास्मृणाटानादिव्यवहाराणां दर्शकः दृश-खुल् ईत० । विवाटनिर्घोतेरि धर्माधिकरणाध्यक्षे । द्युतदर्शके त्रि० ।

अक्षदृष्ट पु० अक्षान् व्यवहारान् पश्यति दृश-किन् कृत्वम् । अक्षदर्शकगद्गार्थे । अक्षार्थदृष्टेरि त्रि० ।

अक्षदेविन् त्रि० अक्षदेव्यति दिव-णिनि ३त० । पाशकादि-द्यूतप्रोडाकारके । [कारके ।

अक्षद्य त्रि० अक्षदेव्यति दिव-किप् ऊट् । पाशकादिद्युत-

अचद्युत न० अचैद्युतम् इत० । पाशकादिजोड़ायाम् ।
अचद्युतादि पु० ब० । “निर्दृष्टेऽचद्युतादिभ्यः” इति पाणिन्युक्ते
ठक्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे । अचद्युत, जानुप्रहृत-
जङ्गामहृत जङ्गामहृत, पाटखेदन, कष्टकमईन, गतानु-
गत, गतागत-यातोपयात, अनुगत इति । अचद्युतेन
निर्दृष्टम् अचद्युतिकं वैरमित्यादि ।

अचधर पु० अक्षं चक्रं रथावयवं तत्कालकमिव कष्टकं वा
धरति छ-अच् ईत० । विष्णो चक्रे शाखोटकष्टके च
चक्रधारकमात्रे त्रि० । [समा०। चक्राप्ये चक्रभारे च ।

अचधुर् स्त्री० अक्षस्य चक्रस्य धुर्यं भारोवा इत० न अ
अचधूर्ति त्रि० अक्षे तद्देवने धूर्तः । द्यूतकुशले द्यूत-
कारिणि च (जुयारि) । [शकटवाहनकर्त्तरि दृषे ।

अचधूर्तिल पु० अक्षस्य शकटस्य धूर्तिं भारं लाति ला-क ।
अचन् न० अच-बाहु० कनिन् । नेत्रे “दक्षिणेऽक्षन् इति
वृह० उप० “भद्रं कर्णेभिः शृण्वाम देवा भद्रं पश्ये-
माक्षभिर्यजत्रा” इति वेदः ।

अच(क्षि)पटल न० अक्षः नेत्रस्य पटलमिवाच्छादकत्वात् ।
नेत्रस्याधरके कोशभेदे नेत्ररोगभेदे (क्षानि) च । पटलस्य-
रोगभेदादि युञ्जते उक्तं यथा

“मसूरदलमात्वान् पञ्चभूतप्रसादजाम् । खद्योतविस्फुलि-
ङ्गामां सिद्धां तेजोभिरव्यये ॥ आवृतां पटलेनाच्छणोर्वा-
हेत्रेण विवराक्षतिम् । भीतसात्म्यां वृक्षां दृष्टिमाहुर्नयन
चिन्तकाः ॥ रोगांस्तदाश्रयान् घोरान् पट् च पट् च
पृचच्छहे । पटलानुपूर्ववत्स्य तिमिरस्य च लक्षणम् ॥
शिराभिरभिसम्प्राप्य विगुणोऽभ्यन्तरे भृशम् । प्रथमे पटले
दोषो यस्य दृष्टौ व्यवस्थितः ॥ अव्यक्तानि स रूपाणि
सर्वाण्येव प्रपश्यति । दृष्टिभृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं
गते । मक्षिकाः मग्नान् केशान् जालकानि च पश्यति ।
मण्डलानि पताकाश्च मरीचीः कुण्डलानि च ॥ परिप्लवांश्च
धिविधान् वर्षमभ्रं तमांसि वा । दूरस्थान्यपि रूपाणि
मन्यते च समीपतः ॥ समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचर-
विभ्रमात् । यत्रवानपि चात्यर्थं सूक्ष्मोपाशं न पश्यति ॥
जङ्घं पश्यति नाधस्तात्सृतीयं पटलं गते । मरुतान्यपि च
रूपाणि च्छादितानीव वाससा ॥ कर्णनासं तयुक्तानि
विपरीतानि वीक्षते ॥ यथादोषश्च रज्यते दृष्टिर्हेतुः ली-
यति ॥ अधःस्थिते समीपस्थं दूरस्थञ्चोपरिस्थितेः पाश-
स्थिते तथा दोषेऽपार्श्वस्थानीव पश्यति ॥ समन्ततः स्थिते
दोषे सङ्कुलानीव पश्यति । दृष्टिमध्यगते दोषे स एकं मन्यते

द्विधा ॥ द्विधास्थिते त्रिधा पश्येद्द्विधा चानवस्थिते । त्रिभि-
राख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलकृतः ॥ कृष्णस्य सर्वतो दृष्टिं
लिङ्गनागः स उच्यते । तस्मिन्नापि तमोभूते नातिकृटे
महागदे ॥ चन्द्रादित्यौ सनत्तावन्नरिचे च विद्युतः ।
निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णानि च पश्यति ॥ स एव
लिङ्गनागस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः” इति ।

अक्षाणां व्यवहाराणां पटलमस्यस्य अच् इत० । अच-
दर्थके धर्माध्यक्षे पु० ।

अक्षपरि अव्य० अक्षेण पाशकेन विपरीतं दृश्यम् । अक्ष-
गलाकेत्यादिना परिष्णा अव्य० । पाशकक्रीड़ायां यथा
गुटिकापाते जयोभवति तद्विपरीतपातने ।

अक्षपाटक पु० अक्षे व्यवहारे पाटयति दीप्यते पट दीप्तौ-
णुल् । व्यवहारनिर्णेतारि धर्माध्यक्षे ।

अक्षपाद पु० अक्षं नेत्रं दर्शनवाहनतया जातः पादोऽस्य ।
न्यायस्त्रवकारके गौतमे सुनौ, स हि स्वमतद्रूपकस्य व्यासस्य
सुखदर्शनं चक्षुषा न कर्त्तव्यमिति प्रजाय पश्चात्
व्यासेन प्रसादितः पादे नेत्रं प्रकाश्य तं दृष्टवानिति
पौराणिकी कथा । “अक्षपादप्रसीते च काणादे सांख्य-
योगयोः । त्वान्यः श्रुतिविरुद्धोऽर्थ इति” पद्मपुराणम् ।

अक्षपीडा स्त्री० अक्षमिन्द्रियं रसनारूपं पीडयति आस्वा-
दनात् पीड-अच् । यवतिक्तालतायाम् । पीड-भावे अङ्-
इत० । इन्द्रियपीडायाम् ।

अक्षम त्रि० न क्षमते क्षम-अच् न० त० । असमर्थे ।
क्षम-भावे अङ् अभावार्थे न० त० । क्षमाभावे ईर्ष्या-
याम् स्त्री । “अक्षमा भवतः क्षेममिति” भारतम् ।
न० ब० । क्षमार्चिते त्रि० ।

अक्षमाला स्त्री अक्षाणां रुद्राक्षाणां माला । रुद्राक्ष
वीजपथितमालायाम् । अकारादिक्षकारान्तः अक्ष सत्कृता
तत्प्रतिनिधीभता वा माला या० त० । एकपञ्चाशद्वर्ण-
मालायाम् तत्प्रतिनिधीभतायां स्फटिकादियथितायाम्
वाह्यमालायाम् “शोष्यमानपुष्करवीजं यथ्यमनाक्षमाल-
मिति” काद० । “विभान्तमच्छस्फटिकाक्षमालयेति” माघः ।
तद्विवरणम् । “क्रमोत्क्रमगते माला माहकार्षे क्षमेरुके ।
लावसानैः साष्टान्त्यजनकर्मणीति” सनत्कसारीये ।
“पद्मवीजादिभिर्माला वृक्ष्यांगे शृणुष्व ताः । रुद्राक्षशङ्ख-
पद्माक्षपुलकजीवकपौक्तिकैः । स्फाटिकैर्मथिरत्नैश्च सुवर्णै-
र्विद्रुभैस्तथा । राजतं कुशमूलैश्च गृह्यस्येच्छाक्षमाल-
केति” तन्त्रसारे एतद्विस्तारस्तत्प्रमाणतः । अक्षस्य

नक्षत्रचक्रस्य मालेव भूषणत्वात् । अरुन्धत्यां, सा हि उत्तरस्यां दिशि गगने सप्तभिर्मण्डलचक्रे वसिष्ठसमीपे-मालारूपेण वर्सते सर्वेभ्यश्च उज्वलत्वात्तस्या मालारूपेण स्थितत्वाच्च नक्षत्रचक्रभूषणत्वम् ।

अक्षय त्रि० नास्ति क्षयोऽस्य । क्षयरहिते सर्वदा वृत्तमाने “गयायामक्षयत्रये पितृणां दत्तमक्षयमिति” वायुपुराणम् “अभिजिहोहिणोदये यदक्ष दीयते जन्तोस्तदक्षयसुदा-हृतमिति” सूतः । परमात्मनि पु० । क्षयोवासः, तच्छून्ये अनिकेतने संन्यासिनि, दरिद्रे च । अक्षयं पुण्य-मत्वास्ति अक्ष् । अक्षयपुण्यसाधने तिथिभेदे च “अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी । चतुर्थी भौमवारेण अक्ष-यादपि चाक्षयेति” भविष्यपुराणम् ।

अक्षयतृतीया स्त्री कर्म० । वैशाखशुक्लपक्षतृतीयायाम् । “वैशाखे मासि राजेन्द्र ! शुक्लपक्षे तृतीयाया । अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता कृत्तिकारोहिणीयुता । तस्यां दानादिकं सर्वमक्षयं मसुदाहृतमिति” । “या शुक्ला कुरुशार्ङ्ग ! वैशाखे मासि वै तिथिः । तृतीया साक्षया लोके त्विदं शैरभिवन्दि-तेति” च भविष्यपुराणम् । “वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाऽ-क्षयसंज्ञितेति” स्कन्दपुराणम् ।

अक्षय्य त्रि० चेतुः शक्यं क्षि-यत् नि० न०त० । क्षयानर्हं । अक्षये च “तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यसुपतिष्ठतामिति” वायु० अक्षय्योदकं न० नक्षय्य मक्षय्य सुदकं यत् आङ्गे पिण्ड-दानानन्तरं देये मधुतिलमिश्रिते उदके । “अक्षय्योदकं दानन्तु अर्घ्यदानवदद्व्यते । पक्षैव नित्यं तत् कुर्यात् न चतुर्थ्यां कटाचनेति” छन्दोगप० ।

अक्षरं न० न क्षरतीति क्षर-चलने अच् न०त० । परम-ब्रह्मणि कूटस्थे चैतन्ये “अक्षरं परमं ब्रह्मेति” गीता । क्रियागम्ये त्रि० जीवे परमात्मनि च पु० । “क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते इति “यस्मात् क्षरमतीतो-ऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति” च गीता । क्षरणशून्ये स्थिरे त्रि० । अक्षुते व्याप्नोति वेदादिशास्त्राणि अश-सरन् । अकारादि-वर्णे न० “अक्षराणांकारोऽस्मि इन्द्रःसामासिकस्य चेति” गीता । वर्षाक्षारकलिपिसन्निवेशे, “अक्षरं वर्षानिष्पाद्यं वर्षमप्यक्षरं विदुः । अक्षरं न क्षरं विद्यादन्नेतेर्वां सर-ेक्षरमिति” उज्ज्वल० । उदके मेघे च न० ।

अक्षरचगा त्रि० अक्षरेण वर्षाविन्यासलिप्या विस्रः अक्षर+त्रथप् । लेखनाजीवके । [चु(च)ञ्जुप् । लेखनाजीवके ।

अक्षर(चु)चञ्जुति० अक्षरेण वर्षाविन्यासलिप्या विस्रः अक्षर+अक्षरच्छन्दस् न० अक्षरेण वर्षसंख्यया कृतं छन्दः । वर्ष-दृत्ते “छन्दस्तु द्विविधं प्रोक्तं वृक्षं जातिरिति द्विधा दृत्त-मक्षरसंख्यातं जातिमात्राकृता भवेदिति” छन्दोम० तस्य च तत्कृतत्वात्तथात्वम् । अक्षरं निचलं छन्दोऽभि-प्रायोऽस्य व० । परमेश्वरे पु० दृढाध्यवसाये त्रि० ।

अक्षरजननी स्त्री अक्षराणां जननीव । लेखन्याम् (कलम्) । अक्षरजीवक त्रि० अक्षरेण तद्विपिलेखनेन जीवति जीव-खुल् इत० । अक्षरलेखनोपजीवके । अक्षरतूलिका स्त्री अक्षराणां तद्विपिलेखानां तूलिकेव साधनत्वात् । लेखन्याम् (कलम्) ।

अक्षरन्यास पु० अक्षराणि तत्क्षारकाकारविशेषा न्यस्यन्ते अत्र+नि+अस-आधारे घञ् इत० । लिप्याम्, पत्रिकायाम् । भावे घञ् इत० । अक्षरक्षारकरेखा-द्याकारविशेषलेखने, हृदयाद्याधारस्पर्शपञ्चकं तत्तदक्ष-राणां अरखोऽक्षारणरूपे तन्मप्रसिद्धे वर्षेन्यासे, “सर्विन्दून् वा न्यसेदेतान् निर्विन्दून् वा यथाक्रममिति” तन्मम् । विस्तारः मातृकाशब्दार्थे इष्टव्यः । अक्षरविन्यासो-ऽप्युक्तार्थेषु । [पयोऽस्य । लिपिलेखनोपजीविनि ।

अक्षरजीवक त्रि० अक्षरं तद्विपिलेखनं जीविका वर्सुनो-अक्षरजीविन् त्रि० अक्षरेण तद्विपिलेखनेन जीवति जीव-णिनि इत० । अक्षरलेखनेन वृत्तिनिर्वाहकारके ! स्त्रियां ङीप्

अक्षरमुख त्रि० अक्षराणि तन्मयानि शास्त्राणि वा मुखे यस्य । शास्त्राभिज्ञे अक्षराभिज्ञे च इत० । अकाररूपे वर्षे न०

अक्षरशस् अव्य० अक्षरमक्षरमिति वीष्वाय कारके शस् । प्रत्यक्षरमित्यर्थे, “पच्छ अक्षरशः इति” गृह्यम् ।

अक्षरसंस्थान न० अक्षराणां तत्क्षारकरेखाविशेषाणां संस्थानमत्र व० । वर्षाक्षारक-रेखाविशेषयुक्त-लिप्याम् । “लिखिताक्षरसंस्थानमित्यमरः” ।

अक्षराङ्ग न० अक्षराणामङ्गं तत्क्षारकरेखाविशेषाणामवयवः इत० । लिप्याम्, लेखनसाधनद्रव्ये च ।

अक्षराज पु० अक्षेण तत्क्रीडवा राजेव । द्यूतासक्ते ।

अक्षरी स्त्री अक्षुते गगनाभोगं मेघैः अश-सरन् गौ० ङीष् । वर्षायाम्

अक्षवती स्त्री अक्षा पाशकाः साधनत्वेन विद्यन्तेऽत आक्ष+महप् मस्य वः ङीष् । द्यूतक्रीडायाम् ।

अक्षवाट पु० अक्षाणां पाशकक्रीडानां वाटः वासस्थानम् ।

द्यूतस्थाने, पाशकाधारे फलके च । अक्षस्य रथचक्र
क्षुब्धस्थानस्येव वाटः । मङ्गलभूमौ तत्र हि रथचक्रक्षुब्ध-
पांशुसदृशपांशुमन्वात् तत्सदृशत्वम् ।

अक्षविद् त्रि० अक्षं पाशकक्रीडां व्यवहारं वा वेत्ति विद-
क्रिप् । अक्षविद्याभिज्ञे व्यवहाराभिज्ञे च अक्षवेत्तादयो
ऽप्यत्र । स्वियाम् अक्षवेत्त्री ।

अक्षविद्या स्त्री ईत० । पाशकादित्यूतविद्यायाम् ।

अक्षवृत्त न० अक्षं राशिकचक्ररूपं वृत्तं वेष्टनाकारं कोण
शून्यं चेतम् । राशिकचक्ररूपे वृत्तमेवे । अक्षे पाशक
क्रीडायां वृत्तः व्यापृतः ७त० । पाशकक्रीडामन्ते “यदक्ष-
वृत्तमनु दक्षं न एतदिति” श्रुतिः । [द्यूतक्रीडाकृशले ।

अक्षश्रीऽण्ड पु० अक्षेषु तत्क्रीडायां शौण्डः प्रवीणः ७त० ।

अक्षसूत्र न० अक्षस्य जपमालायाः सूत्रम् । जपमालाश्रय
साधने सूत्रे “साक्षसूत्रकमण्डलुरिति” पुराणम् ।

अक्षग्रकीलक न० अक्षस्य रथनाभिचेतवस्यापनङ्गं कीलकम् ।
६त० । चक्रनाभिचेतव्यापरोते कीलके ।

अक्षानह् न० अक्षे चक्रे आनहृते बध्यते आ+नह-
क्रिप् । चक्रसंबद्धे काष्ठभेदे । “अक्षानहो नहृतनीत
सौभ्रा” इति वेदः । [क्रोधे च । न० ब० । क्षमाश्रये त्रि० ।

अक्षान्ति स्त्री० क्षम-क्तिन् विरोध्यर्थे न० त० । ईर्ष्यायां,

अक्षारलवण त्रि० क्षारेण उपरच्छक्तिकया निर्वृत्तं अण
क्षारं क्षप्तिसं लवणं न० त० । अक्षतिमलवण्ये “सुन्य-
क्षानि पयः सोमोभंसं यज्ञानुपाकृतम् । अक्षारलवण्यञ्चै-
वंति” मनुः । “चतुर्थकालमश्रीयादक्षारलवणं तथेति”

मनुः अक्षारलवणमक्षतिमलवण्यमिति प्रायः ० रघु० । क्षार-
लवणभिज्ञे सैम्बलवण्ये न० । “नैतस्यां रात्रावन्नं
पचेषुक्तिरत्नमक्षारलवण्यान्नाशमः स्युर्द्वादशरात्रं मङ्गा-
गुरुष्विति, आश्वनायनगृह्यम् । अक्षारलवण्यं क्षार-
च्छक्तिकादि-क्षतलवण्यभिज्ञं सैम्बवं सम्भारि चेति शु०
रघु० । “गोक्षीरं गोक्षतञ्चैव धान्यसुद्धास्तिलायवाः । सासुद्धं
सैम्बलञ्चैव अक्षारलवण्यं क्षृतम्” इति अतृप्त्युक्ते गोक्षतादि-
द्रव्यगणे च ।

अक्षारलवण्यं क्षारलवण्यमिति प्रायः ० रघु० । क्षार-
लवणभिज्ञे सैम्बलवण्ये न० । “नैतस्यां रात्रावन्नं
पचेषुक्तिरत्नमक्षारलवण्यान्नाशमः स्युर्द्वादशरात्रं मङ्गा-
गुरुष्विति, आश्वनायनगृह्यम् । अक्षारलवण्यं क्षार-
च्छक्तिकादि-क्षतलवण्यभिज्ञं सैम्बवं सम्भारि चेति शु०
रघु० । “गोक्षीरं गोक्षतञ्चैव धान्यसुद्धास्तिलायवाः । सासुद्धं
सैम्बलञ्चैव अक्षारलवण्यं क्षृतम्” इति अतृप्त्युक्ते गोक्षतादि-
द्रव्यगणे च ।

अक्षारलवण्यं क्षारलवण्यमिति प्रायः ० रघु० । क्षार-
लवणभिज्ञे सैम्बलवण्ये न० । “नैतस्यां रात्रावन्नं
पचेषुक्तिरत्नमक्षारलवण्यान्नाशमः स्युर्द्वादशरात्रं मङ्गा-
गुरुष्विति, आश्वनायनगृह्यम् । अक्षारलवण्यं क्षार-
च्छक्तिकादि-क्षतलवण्यभिज्ञं सैम्बवं सम्भारि चेति शु०
रघु० । “गोक्षीरं गोक्षतञ्चैव धान्यसुद्धास्तिलायवाः । सासुद्धं
सैम्बलञ्चैव अक्षारलवण्यं क्षृतम्” इति अतृप्त्युक्ते गोक्षतादि-
द्रव्यगणे च ।

अक्षारलवण्यं क्षारलवण्यमिति प्रायः ० रघु० । क्षार-
लवणभिज्ञे सैम्बलवण्ये न० । “नैतस्यां रात्रावन्नं
पचेषुक्तिरत्नमक्षारलवण्यान्नाशमः स्युर्द्वादशरात्रं मङ्गा-
गुरुष्विति, आश्वनायनगृह्यम् । अक्षारलवण्यं क्षार-
च्छक्तिकादि-क्षतलवण्यभिज्ञं सैम्बवं सम्भारि चेति शु०
रघु० । “गोक्षीरं गोक्षतञ्चैव धान्यसुद्धास्तिलायवाः । सासुद्धं
सैम्बलञ्चैव अक्षारलवण्यं क्षृतम्” इति अतृप्त्युक्ते गोक्षतादि-
द्रव्यगणे च ।

अक्षारलवण्यं क्षारलवण्यमिति प्रायः ० रघु० । क्षार-
लवणभिज्ञे सैम्बलवण्ये न० । “नैतस्यां रात्रावन्नं
पचेषुक्तिरत्नमक्षारलवण्यान्नाशमः स्युर्द्वादशरात्रं मङ्गा-
गुरुष्विति, आश्वनायनगृह्यम् । अक्षारलवण्यं क्षार-
च्छक्तिकादि-क्षतलवण्यभिज्ञं सैम्बवं सम्भारि चेति शु०
रघु० । “गोक्षीरं गोक्षतञ्चैव धान्यसुद्धास्तिलायवाः । सासुद्धं
सैम्बलञ्चैव अक्षारलवण्यं क्षृतम्” इति अतृप्त्युक्ते गोक्षतादि-
द्रव्यगणे च ।

अक्षारलवण्यं क्षारलवण्यमिति प्रायः ० रघु० । क्षार-
लवणभिज्ञे सैम्बलवण्ये न० । “नैतस्यां रात्रावन्नं
पचेषुक्तिरत्नमक्षारलवण्यान्नाशमः स्युर्द्वादशरात्रं मङ्गा-
गुरुष्विति, आश्वनायनगृह्यम् । अक्षारलवण्यं क्षार-
च्छक्तिकादि-क्षतलवण्यभिज्ञं सैम्बवं सम्भारि चेति शु०
रघु० । “गोक्षीरं गोक्षतञ्चैव धान्यसुद्धास्तिलायवाः । सासुद्धं
सैम्बलञ्चैव अक्षारलवण्यं क्षृतम्” इति अतृप्त्युक्ते गोक्षतादि-
द्रव्यगणे च ।

अक्षारलवण्यं क्षारलवण्यमिति प्रायः ० रघु० । क्षार-
लवणभिज्ञे सैम्बलवण्ये न० । “नैतस्यां रात्रावन्नं
पचेषुक्तिरत्नमक्षारलवण्यान्नाशमः स्युर्द्वादशरात्रं मङ्गा-
गुरुष्विति, आश्वनायनगृह्यम् । अक्षारलवण्यं क्षार-
च्छक्तिकादि-क्षतलवण्यभिज्ञं सैम्बवं सम्भारि चेति शु०
रघु० । “गोक्षीरं गोक्षतञ्चैव धान्यसुद्धास्तिलायवाः । सासुद्धं
सैम्बलञ्चैव अक्षारलवण्यं क्षृतम्” इति अतृप्त्युक्ते गोक्षतादि-
द्रव्यगणे च ।

अक्षारलवण्यं क्षारलवण्यमिति प्रायः ० रघु० । क्षार-
लवणभिज्ञे सैम्बलवण्ये न० । “नैतस्यां रात्रावन्नं
पचेषुक्तिरत्नमक्षारलवण्यान्नाशमः स्युर्द्वादशरात्रं मङ्गा-
गुरुष्विति, आश्वनायनगृह्यम् । अक्षारलवण्यं क्षार-
च्छक्तिकादि-क्षतलवण्यभिज्ञं सैम्बवं सम्भारि चेति शु०
रघु० । “गोक्षीरं गोक्षतञ्चैव धान्यसुद्धास्तिलायवाः । सासुद्धं
सैम्बलञ्चैव अक्षारलवण्यं क्षृतम्” इति अतृप्त्युक्ते गोक्षतादि-
द्रव्यगणे च ।

अक्षि न० अश्रुते विषयान् अश-क्षि । नेत्रे, इन्द्रियमध्ये
तस्यैव विषयदेशं प्राप्य विषयग्राहकत्वं सर्ववादिस्मृतमन्ये-
षान्तु सर्वमते न तथात्वमतेऽस्य विषयव्यापकता । एतदन्त
वङ्गमोहेः स्वाङ्गपरत्वे षजन्तता पद्माक्षः पद्माक्षी, अस्वाङ्ग-
परत्वे अजन्तता दीर्घाक्षा वेणुयष्टिः, अव्ययीभावे अजन्तता
प्रत्यक्तं समक्षमित्यादि तत्पुरुषे ऽस्वाङ्गपरत्वेऽजन्तता गवाक्षः ।
इदञ्च शब्दादिषु वाह्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणेषु मध्ये
रूपस्यैव ग्राहकतया तैजसं नेत्रगोलकेऽधिष्ठितं किञ्चित्
वस्तु । तैजसत्वाज्ञास्य स्वर्यादिकिरणवदाशुदूरपर्यन्ता-
नुधावनसागमनञ्च । तच्च परमाणुत्वमिति नैयायि-
ह्यः तदपेक्षया स्थूलमिति सांख्यादयः । उभयमते-
ऽपि न तस्य प्रत्यक्षयोग्यता । तदाधारगोलके द्वे वाह्ये
आन्तरिण च चत्वारि कोशवत् पटलानि, सांसादयः पञ्चांशाः,
पञ्चादीनि पञ्च मण्डलानि षट् सन्ध्यश्च सन्ति । तद्विर-
यथा “विद्यादृष्टदृष्टुलवाहुत्यं साङ्गुधोदरमश्नितम् । द्रष्टुं
सर्व्वतः साक्षे भिषग्नयनवद्वुदम् ॥ सुवृत्तं गोस्तनाकारं
सर्व्वभूतगुणोद्भवम् । पलं भुवो, ऽग्नितो, रक्तं, वातात् कृष्णं,
मितं जलात् ॥ आकाशादश्रुमार्गाश्च जायन्ते नेत्रवद्वुदे ।
दृष्टिश्चात्र तथा वक्ष्ये यथावादीद्विशारदः ॥ नेत्रायामिति-
भागकृत कृष्णमण्डलसुचरुते । कृष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं
दृष्टिविशारदाः ॥ मण्डलानि च सर्व्वींश्च पटलानि च
योचने । यथाक्रमं विजानीयात् पञ्च षट् च पडेव च ॥
पञ्चवर्त्मस्येतदृष्टीनां (५) मण्डलानि तु । अनुपूर्व्वन्तु
तन्मध्याश्चत्वारोऽन्ये यथोत्तरम् ॥ पञ्चवर्त्मगतः सन्निवर्त्म
शुक्लगतोऽपरः । शुक्लकृष्णगतस्त्वन्यः कृष्णदृष्टिगतोऽपरः ॥
ततः कनीनकगतः षष्ठ्यापाङ्गः स्मृतः । द्वे वर्त्मपटले
विद्याञ्चत्वाय्ये न्यानि चाक्षणि । जायते तिमिरं येषु
व्याधिः परमदारुणः । तेजोजलाश्रितं वाह्यं तेष्वन्यत्
पिथिताश्रितम् ॥ नेदस्तृतीयं पटलमाश्रितमक्षि चापरम् ।
पञ्चमांशसमं दृष्टेक्षेपां बाह्यत्वमिष्यते इति श्रुत्युते ॥

अक्षिक पु० अक्षाय चक्रावयवाय हितम् टन् । रङ्गनद्रुमे
(आतद्वच) । [तारायाञ्च ।

अक्षिकूटक न० अक्षः कूट इव कन् । नेत्रगोलके नेत्र-
क्षिचिगत त्रि० अक्षि गतः सर्व्वदाभावनावाशादक्षरार्द्ध-
करोऽपि उपस्थित इव । द्वेष्ये शत्रौ नेत्रगोचरे च ।

“त्वयि किनाक्षिगते नयनैस्त्रिभिरिति नै० । [तुल्यत्वम् ।

अक्षितर न० अक्षी तरति तृ-अच् । जले निर्मलत्वान्नेत्रे
अक्षिभू स्त्री अक्षि, भूर्विषयः । चक्षुर्गोचरे प्रत्यक्षे, सत्ये

अक्षिभू स्त्री अक्षि, भूर्विषयः । चक्षुर्गोचरे प्रत्यक्षे, सत्ये

नेत्रदृष्टान्तुन एव सत्यतासंवादितया तस्य सत्यत्वम् ।
 "सत्यस्याक्षिभुवो यथा, इति श्रुतिः । [वृक्षे ।
 अक्षिभेषज न० इत० नेत्ररोगविशेषनिवारके पट्टिकालोभ्र-
 अक्षिभ्रव न० भ्रुवौ च अक्षिणी च समा० इ० । राजदन्तादि०
 अक्षिशब्दस्य बहुचकत्वे ऽपि पूर्वनि० अचसमा० । भ्रूनेत्र-
 संघाते "सौमित्रिरक्षिभ्रुवसुञ्जिह्वान" इति भट्टः ।
 अक्षिव पु० अक्षि वाति प्रोष्याति अञ्जनेन वा-क । (सजना)
 शोभाञ्जनवृक्षे सासुद्रलवणे च ।
 अक्षिविकृण्णित न० अक्ष्णः विकृण्णितं सञ्जादिना सम्यक्
 प्रसारभावात् सञ्कोचोयत् । अपाङ्गदर्शने कटाक्षपाते
 अक्षीव न० न क्षीवते माद्यति क्षीव-क, क्त वा न०त० ।
 शोभाञ्जने (सजना) सासुद्रलवणे च । मत्तभिन्ने त्रि० ।
 बान्तायमित्यन्ते । [इति वेदः ।
 अक्ष् न० अक्ष-उ । शीघ्रे । "जूषो मत्तवाहंभोयजना"
 अक्ष्द्य त्रि० अक्षुधे हितम् अक्षुधे-यत् । क्षुधाभावसाधने
 इत्ये । "यक्ष्ध्या अहत्यास्ते षट्हाभासद्विभीतनेति" वेदः ।
 अक्षेत्र न० अग्रशक्तं क्षेत्रं न०त० । शस्यासुत्पादके क्षेत्रे
 उपदेशानर्हे शिष्ये, अपात्रे च । "अक्षेत्रे वीजसुत्-
 षट्मन्तरेव विनश्यतीति" पुरा० ।
 अक्षेत्रविद् त्रि० क्षेत्रं देहृतत्वं तत्त्वतो न जानाति विद-क्रिप्
 अस० स० । क्षेत्रतत्त्वानभिज्ञे आत्मत्वेन देहाभिमाननि
 जीवे । "अक्षेत्रविद् क्षेत्रमिदं ह्युप्राट् प्रैति क्षेत्रविदा-
 सुशिशु" इति वेदः ।
 अक्षेत्रिन् पु० क्षेत्रं शयोत्पत्तिस्थानं कलत्रं वा मत्वर्थे इति
 न०त० । क्षेत्रस्त्राभिन्ने । "येऽक्षेत्रिणो वीजवन्तः
 परक्षेत्रे प्रवापिन इति" श्रुतिः ।
 अक्षोट पु० अक्ष-ओट, अक्षस्य विभीतकक्षेत्रे उटानि पर्शान्यस्य
 वा । पर्वतीयपीलुभेदे (आखरोट) स्वार्थे कन् तत्रैव ।
 अक्षोड पु० अक्ष-ओड अक्षः विभीतक इव ओडति पत्रैः सं-
 हन्यते उड-अच् वा । पर्वतीयपीलुवृक्षे (आखरोट)
 स्वार्थे कन् तत्रैव ।
 अक्षोभ्य त्रि० क्षोभ्यते पिबाल्यते क्षुभ-ण्यच् कर्म्मणि यत् न०
 त० । भ्रमयितुमशक्यं "इच्छाकुबलमक्षोभ्यमिति" पुरा० ।
 तन्त्रोक्ते द्वितीयविद्यामन्त्रोपासके तद्देवतायाः शिरसि
 नागरूपेण स्थिते ऋषिभेदे पु० । "अक्षोभ्योऽस्याऽपिः
 प्रोक्त, इति तन्त्रम् ।
 अक्षोभ्यकवच न० अक्षोभाय हितमक्षोभ्यं कर्म्म० ।
 तन्त्रोक्ते कवचभेदे तच्च तन्त्रसारे द्रष्टव्यम् ।

अक्षौहिणी स्त्री ऊहः समूहः संविकल्पकज्ञानं वा सोऽस्या-
 भक्ति इति, अक्षाणां रथानां सञ्चोर्भाभिन्द्रियाणाम् "वा
 ऊहिणी णत्व" वृद्धिश्च । रथगजद्वाररूपदाति-संख्याविशेषा-
 न्विते सेनासमूहे । "अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या चाष्टभिः
 शतैः । संयुक्तानि सहस्राणि गजानामेकविंशतिः ।
 एवमेव रथानान्तु संस्थानं कीर्त्तितं बुधेः । पञ्चर्षाष्टः
 सहस्राणि षट् शतानि दशैव तु । संख्यातास्तुरगास्तज्ज-
 र्विना रथ्यतुरङ्गमैः । नृणां शतसहस्रं तु सहस्राणि न
 वैव तु । शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातय इति ।
 रथाः २१८७० । गजाः २१८७० । रथवाहकाश्च-
 भिक्षाः अश्वाः ६५६१० । पदातयः १०८३५० ।
 अक्ष्ण त्रि० अक्ष्णते व्याप्नोति अग्र-क्त्त । व्यापके अखण्डे
 काले न० अक्ष्णया दक्षिणेऽसे अग्र्यां अग्र्यामंसे, इति वेदः ।
 अखट्ट पु० खट्ट-अच् न०त० । पियालवृक्षे (पियासाल)
 अखट्टि स्त्री खट्ट-इ न०त० वा डीप् । अशितव्यवहारे ।
 अखण्ड त्रि० खडि-घञ् न०त० । संपूर्णं सकले "अख-
 ण्डसाम्राज्यपरितितत्वमेतीति" जातकम् खण्डभिन्ने पु०न० ।
 अखण्डन पु० न खण्डयते निरतयवत्यात् खडि-ल्युट् न०त०
 खण्डनानर्हे परमात्मनि, पूर्ण त्रि० । [च ।
 अखण्डित त्रि० खडि-क्त न०त० । सम्पूर्णं, "खण्डितभिन्ने
 अखण्डितर्त्तु पु० अखण्डितः ऋतुः तत्सम्पत् पुष्पादि-
 प्रसवरूपा यत् पुष्पादि-सर्वसम्पद्युक्ते ऋतुकाले ।
 अखलीकार पु० न खलः अखलस्य कारः असल-
 च्चि-क्त-घञ् । सप्रयोजनताविधाने असलान्यथासम्पादने ।
 अखेटिक पु० न खेटत्वस्मात् खिट-भये षिकन् । वृक्षमात्रे ।
 अखात पु०न० खन-क्त न०त० । देवखाते, मनुष्याद्यखाते
 च । खातभिन्ने त्रि० । "खातमखातमुत सक्तमिति" वेदः ।
 अखाद्य त्रि० खाख-अर्हाचै गयत् न०त० । भोजनानर्हे
 गोभासादौ, भक्ष्यभिन्ने च ।
 अखिद्र त्रि० खिद्र-रक् न०त० । खेदरहिते "मरुतोयातेमश्च
 द्र्यामभिरिति" वेदः ।
 अखिन्न त्रि० खिद्र-भावे क्त त०न० । क्षेत्ररहिते अनाया-
 ससाध्ये कर्म्मणि खेदरहिते कर्त्तरि च । कर्त्तरि क्त
 न०त० । अक्षिष्टे ।
 अखिल त्रि० न खिल्यते न कणशब्दादीयते खिल-क
 न०त० । समये । खिलाभिन्ने कष्टभृत्प्रादौ स्त्री ।
 नास्ति खिलमवाशिष्टं यस्य शेषमून्ये "वेदोऽखिलो धर्म-
 मूलं अतिशीघ्रे च तद्दिदाकिति" मरुः । तेन सिंहासं

पेत्त्रमखिलं चारिमण्डलमिति" रघुः । "न निशाखिल-
यापि वापिका प्रससाद् यच्छेव माननीति" नै० ।

अग इदित् गतौ भ्वादि० पर० । अङ्गति । आङ्गीत् ।
ल्युट् अङ्गनम् अमन् अङ्गः । [यति ।

अग वक्रगतौ भ्वादि० पर० षटादि । अङ्गति आगीत् । अग-
अग पु० न गच्छतीति गम-ड न०त० । वृत्ते, पर्वते, च ।
गमनाकर्त्तरि शूद्रादौ लि० । न गच्छति वक्रगत्या
पश्चिमम् । सूर्ये तस्य हि वक्रगत्यभावः ज्योतिषप्रसिद्धः ।
"वक्रगोघ्नगतिश्चैव भवेत् भीमादिपञ्चके" इत्युक्तेः आर्य्य भट्ट
मते तु पृथिव्याएव गतिमत्त्वेन दिनरात्रिमन्मवात् सूर्यप्रस
न गतिमत्त्वम् । सप्रसंख्यायाञ्च कलाचलानां सप्रत्येन
तेषाञ्च प्राधान्यात् "प्रधानेन व्यपदेशाभवन्तीति" न्यायात्
तथात्वम् ।

अगच्छ् पु० गम-वा० श न०त० । वृत्ते ।

अगज न० अगात् पर्वतशिलातो जायते जन-ड । शिला-
जलद्रव्ये । पर्वतजातमात्रे लि० ।

अगण्य लि० गणयितुमशक्यम् गण-गक्यार्थे यत् न० त० ।
गणयितुमशक्ये असंख्ये । "गुणैरगम्यैरतिशूलशालिभि-
रिति" । अर्हे यत् न०त० । गणनानर्हे, अकिञ्चित्करे लि० ।

अगति स्त्री गम-क्तिन् न०त० । उपायाभावे । बह्व० ।
गतिगून्ये, उपायगून्ये च लि० । स्वार्थे कन्, भेषाहा कप्
तलैवार्थे लि० "सामगतिकमिति" शङ्कराचार्यः ।

अगट् पु० नास्ति गटो रोगो यस्मात् ५.३० । औषधे
द्व० । "औषधान्यगटोविद्या दैशे च विविधा स्थितिः ।
तपसैव प्रसिध्यन्तीति" पुराणम् । रोगगून्ये लि० ।
गट-भाषणे अच्-न०त० । अकथके लि० । [दीत् ।

अगद् नोरोगत्वे कण्डू० पर० । अगद्यति आगद्यीत्-आग-
अगटङ्कार पु० अगटं करोति अगट-क-अण् सुम् च ।
वैद्ये । [न्तिरि लि० ।

अगम् पु० न गच्छतीति गम-अच् न०त० । वृत्ते । अग-
अगस्य लि० न-गन्तुमर्हति गम-यत् न०त० । गमनानर्हे
"अगम्या सा भवन्नल यत्नाभूत् स महारः" इति चण्डो ।
अन्यजातिस्त्रियः स्त्री । "अगम्यां च स्त्रियं गवेति"
"अगम्यागमनञ्चैव जातिभ्रंशकराणि पचिन" च कृतिः
दुर्बोधे "योगिनामथगमप्रोऽसाविति" पुराणम् ।

अगरी स्त्री नास्ति गरो विषं यस्याः ५.३० गौ० २० । सूयक-
विषहारिणि देवताडवृत्ते । विषहारिणि इत्यमत्रे लि० ।

अगरु न० न गिरति गृ-उ न०त० । खनामप्रसिद्धे अगुरु-

चन्दने । "कौसुमस्रजमेताञ्च चन्दनागुरुचर्चितामिति"
दुर्गापूजामन्त्रः "चन्दनागुरु" इति पाठान्तरम् ।

अगर्हित् लि० न०त० । निन्दतभिषे शुद्धे, "यत्किञ्चित्-
स्ते हंसयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितमिति" कृतिः ।

अगस्ति पु० अगं विन्ध्याचलस्य अगस्ति अस्-क्तिच् शक-
भ्वादि० । अगस्त्यनामके सुनौ । अगस्त्यस्य प्रापत्यानि वक्रपु
यजोलुक् । तद्गोत्रापत्येषु ब०व० । तत्सम्बन्धित्यात् दक्षिण्यं
दिशि । अगस्त्यजन्मकथा च । "तयोरादित्ययोः सत्वे
दृष्टाक्षरसमुर्वशीम् रेतश्चस्तन्द तत् कर्म न्यपतद्वागतीवरे
तेनैव तु मूहूसेन वीर्यं वनौ तर्पस्वनौ, अगस्त्यस्य वागिष्ठ
तावृषी संवभूवतुः । बहुधा पतितं रेतः कलसं च जले
स्थले । स्थले वागिष्ठस्तु सुनिः संभवर्षिसप्तमः । कुम्भे-
त्वगस्त्यः सम्भूतः जष्टे मत्स्यो महादूतिः । उदियाय
ततोऽगस्त्यः क्षणमात्रे महातपाः इति" पुराणम् । अत्र
च विन्ध्याचलस्तम्भनकथा काशीखण्डेऽनुसन्धेया । वृत्त-
मर्हिंतायामस्य गगनमण्डले दक्षिणस्य तारास्येण स्थिति
रुक्ता तच्च अगस्त्यचारण्ये द्रष्टव्यम् ।

अगस्तिद्रु पु० अगस्तिप्रियः द्रुष्टुं चः शाक० त० । वक्रवृत्ते ।
अगस्तिवृत्ताद्योप्यत्र ।

अगस्त्य पु० अगं विन्ध्याचलं स्मर्याति स्तम्भानि स्त-क ।
अगस्त्यनामके सुनौ । अगस्त्यचरितामाशां प्रतस्थे दिग्-
जिगोपयेति" रघुः । यस्का० यज् । आगस्त्यस्तदपत्ये ।

अगस्त्यगीता स्त्री अगस्त्येन गीता विद्याभेदः । भारते
शान्तिपर्वणि प्रसिद्धे विद्याभेदे ।

अगस्त्यचार पु० अगस्त्यस्य नक्षत्ररूपेण दक्षिणम्यस्य चारः
शुभाशुभसूचकगत्यादि । वराहमर्हिंतीक्ते अगस्त्यनामक-
नक्षत्रस्य उदयादौ । यथा "विन्ध्यमस्तम्भयद्यश्च तस्योदयः
श्रूयताम्" इत्युपक्रमम् । "उदये च पुनरेरगस्त्यनाम्नः कृ गमा-
योगमलप्रदं प्रतानि । हृदयानि सतामिव स्वभावात् पुन-
रस्तूनि भवन्ति निर्मलानि ॥ पार्श्वे इयाधिष्ठितसक्रवाकासा
पुण्याती सखनहंसपङ्क्तिम् । ताम्बूलरज्जोत्कपितायटर्नी-
विभाति योषेव सरिद्धहासा ॥ इन्द्रीवरासद्धमितोत्पला-
न्याता सरिद्धमत्पटपटपङ्क्तिर्भूयता । सखलताक्षेपकटाक्ष-
वीक्षणविदम्भसोव विभाति सखरा ॥ इन्दोः पयोद्वि-
गभोपहितान्, श्रुतिम् इष्टुं तरङ्गवलया कसुदं निशासु ।
उन्मीलयत्याञ्जनिनीनदलं सुपच्छ वापी विलोचनमिवा-
सिततारकान्तम् । नानाविचित्रासु जहंसकौकारण्डवा-
पूषतडागहस्ता । रत्नैः प्रभूतैः कुसुमैः फलैश्च भूयच्छती

वाचसंगस्तुनाम् ॥ सलिलममरपात्रयोच्छ्रितं यद्गुण-
परिवेष्टितमस्ति भिर्भुजङ्गैः । फणिजनितविषाग्निसम्पदुष्टं
भवति शिवं तदग्न्यदर्शनेन ॥ अरणादपि पापमपा-
कुरुते किमुत ? स्तुतिर्भिवरुणाङ्गरुहः । मुनिभिः कथितोऽस्य
यथाध्वविधिः कथयामि तथैव नरेन्द्रहितम् ॥ संख्या-
विधानात् प्रतिदेशमस्य विज्ञाय मन्दर्शनमादिशेजज्ञः ।
तच्चोच्चारयिन्यामगतस्य कन्यां भागैः स्वराख्यैः स्फुट-
भास्कारस्य ॥ ईषत्प्रभिजे ऽरुणरप्रिसजालैर्नैशेऽन्वकारे दिग्ग
दक्षिणस्याम् । सांत्वमरानेदितदिग्बिभागे भूपोऽध्वस्युर्वा
प्रयतः प्रयच्छेत् ॥ इत्युक्त्वान्ने उपसहृतं यथा “दृश्यते स
किल हस्तगतेऽर्के रोहिणीमुपगतेऽस्तमुपेतोति” ।

अग्न्यसंहिता स्त्री अग्न्यनिर्मिता संहिता । रामचन्द्र-
विष्णुशमनादिपूजेतिकसंख्यातोबोधके शास्त्रभेदे ।

अगस्त्योदय पु० अगस्त्यस्य नक्षत्ररूपेण दक्षिणम्यस्य उदयः ।
अगस्त्यनक्षत्रोदये तस्य च नक्षत्रस्य दक्षिणस्थितत्वेन
उत्तरदिग्वासिनां सर्वदा दर्शनयोग्यता नास्ति, तस्योदयश्च
भाद्रपदे भवति “यस्तु भाद्रपदे मासि उदिते कलसोद्भवे
इति” पुराणम् । तद्विवरणम् अगस्त्यचारशब्दे दर्शितम् ॥
तस्योदये जलादीनां प्रसन्नत्वं “प्रससादेादयादम्भः कुम्भयो-
नेर्महौजसः इति” रथाशुक्तम् ।

अगाध त्रि० गाध-प्रतिष्ठायां घञ्-न० व० । अतिगभीरे ।
छिद्रे न० । गाधः निमूसीमा स नास्ति यस्येति ।
नीचसीमारुहते “सास्त्रगाधे भये मग्नेति” पुरा० दुर्बोधे
च । “अगाधस्थानघातुणा” इत्यमरः । [छिदे ।

अगाधजल पु० अगाधं जलमल । अतिगभीरजले
अगार न० अगम् न गच्छन्नसृच्छति प्राप्नोति अग+अ-
अण् । ष्टे । “तलागारं धनपतिगृहानिति मेघ० ।
अगिर पु० न गीर्यते दुःखेन गृ-वा० क न० त० । स्वर्गे ।
अगिरौकस् पु० अगिरः स्वर्ग ओकोवासस्थानं यस्य । देवे ।
अगु पु० न गौः किरणोऽस्य । राहुपक्षे सूर्यासोकाभावे
तमसि । गोशून्ये त्रि० ।

अगुण पु० न० त० । गुणयिरोर्धनि देवे । “तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि
प्रसवे च गुणायुषमिति” ऋतिः न० व० । गुणरुहते त्रि०
“भक्तिप्रतिप्रणयसंहितं मानदम्भाद्यपेतं चेतोऽस्माकं गुणवद-
गुणं मोदुहां देहभेतत्” इत्युक्त्वदूतः ।

अगुरु न० न गुरुयंकात् । स्वनामप्रसिद्धे, अगुरुचन्द्रे
“धूपैचागुरुगन्धिभिरिति” शिशपा वृक्षे (शिशु) च । गुरु-
भिन्ने, उपदेशकग्रन्थे त्रि० । गुरुवर्षभिन्ने लघुवर्षे पु०

“अगुरुचगुष्कं भवति गुरु द्वौ घनकुचयुग्मे, शशिवदना-
साविति” श्रुतबोधः । गौरवरुहते गौरवविपरीतसाधव-
वति त्रि० ।

अगुरुशिशपा स्त्री अगुरुःसारो यस्याः तादृशो शिशपा
मध्यपदलोपित० । (शिशु) इति प्रसिद्धे शिशपावृक्षे ।
अगुरुगन्ध न० न गूदो गन्धो यस्य इव० । हिङ्गुद्रव्ये । तद्वि-
यांसस्योत्कटगन्धत्वात्तथा । अगुरुसौरभे इत्यमाले त्रि० ।
अगृभीत त्रि० न गृहीतम् आन्दसत्वात् हस्य भः । अगृ-
हीते, “जयजय जहृजासगृभीतगुणामिति, भाग० श्रु० ।
अगौकस् पु० अगः पर्वत ओकः स्थानं यस्य । शरभे पशौ
पर्वतवासिनि त्रि० ।

अग्नामस्तु पु० द्वि० इ० आनङ् । एकहविर्द्वैश्वयो
स्तन्नाम्नोर्देवयोः । तौ देवते अस्य अण् । आग्निमा-
रुतं हविः । [देवयोः ।

अग्नाविष्णु पु० द्वि० इ० आनङ् । एकहविर्भोक्तोस्तन्नामकयो
अग्नायी स्त्री अग्नि+ऐङ् ङीष् । अग्नेर्योपिति स्वाहा
ख्यायाम् । “वरुणानी नचाग्नायी तस्याः सिमन्निनी
समेवि” भट्टः । सा च दक्षकन्या तस्याश्चाग्निप्रयताकथा
महाभारते “दक्षस्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महा-
भुज ! ॥ बाल्याद् प्रभृति नित्यञ्च जातकामा कुताशने
स न मे कामनां पुत्र ! समग्रं जानाति पावकः । इच्छामि
शाश्वतं वासं वस्तुं पुत्र ! सहाग्निना । खान्द उवाच ।
हव्यं कव्यञ्च यत् किञ्चिद्द्विजा० नामाथ संस्कृतम् ।
होष्यन्त्यग्नौ सदा देवि ! स्वाहेत्युक्त्वा ससुहृतम् । अद्य
प्रभृति दास्यान्नि सवृत्ताः सत्पथे स्थिताः । एवमग्निस्त्वया
साहं सदा वत्स्यति शोभने” ! वन० मार्क० प० ।

अग्नि पु० अङ्गति ऊर्ध्वं गच्छति अग्नि-नि नलोपः । अग्नौ
स्वनामप्रसिद्धे तेजोभेदे, तेजसि आकाशाहायुर्वायो-
रग्निरग्नेरापोद्भूतः पृथिवी, इति” श्रुतिः । तत्र
तेजःपदार्थस्त्वावद्विधिवः स्रग्णः स्थूलश्च । स्रग्ण-
वायुसंभूतः स्रग्णवायुसंभूतः स्रग्णः पञ्चीकृतस्तु
स्थूलः “तासां त्विदं त्विदतमेकैकां करोतीति”
श्रुतौ त्विदत्करणस्य पञ्चीकरणस्याप्युल्लक्षणत्वम् ।
पञ्चीकरणप्रकारश्च पञ्चीकरणशब्दे वक्ष्यते । तथा
च भूतान्तराष्टमभागमिच्छितेन स्वसाह्यभागेन उत्पन्नः
पञ्चीकृतः । तस्य च पञ्चात्मकत्वेऽपि “वैशेष्यान्नाहाद
इति” शारीरकोक्तेः भूयस्तात् तैजसत्वव्यवहारः ।
सोऽयं स्थूलो वज्रिः प्रकारान्तरेण त्रिविधः भौसः

दिव्यः जाठरश्चेति भेदात् । तत्र पार्थिवकाष्ठादि प्रभवः भौमः महानसाद्यग्निः, जलवाय्वादिभवः दिव्यः विद्युदुल्कावज्ज्रादिः । उभावपि ऊर्ध्वज्वलनस्वभावः । उदरे भवस्तृतीयः । त्रयोऽप्यमी स्वसंयुक्तपाकदाहप्रकाशन समर्थाः । सर्वेऽप्यमी लोके शास्त्रे च वज्रादिशब्देन व्यभिचयन्ते तेषां विशेषगुणाः शब्दस्पर्शरूपाणि “योयो-यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः” इति मनुना भूतमध्ये तृतीयस्य तेजसः त्रिगुणत्वसक्तं व्यक्तसक्तं महाभारते शब्दः स्पर्शरूपञ्च तेजसोऽथ गुणास्त्रय-इति “अत एव “वज्रो भृगुभृगध्वनिरिति” पञ्चदश्यासक्तम् वज्रेण तेजोजलभूम्यात्मकत्वेन लोहितशुक्लरूपत्वम् अत एव आन्दोग्ये त्रिवृत्करणानन्तरम् वज्रेस्त्रिरूपत्वसक्तं यथा “यदग्नेः रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं, यच्छुक्लं तदपां, यत् कृष्णं तदन्नस्येति” त्रिवृत्स्रैतद्भाष्यकता “यत्त-हेवतानां त्रिवृत्करणसक्तं तस्यैवोदाहरणमुच्यते । उदा-हरणं नामैकदेशप्रसिद्धाशेषप्रसिद्धार्थमुदाहृत्यत इति ! तदेतदाह यदग्नेः त्रिवृत्कृतस्य रोहितं रूपं प्रसिद्धं लोके तदत्रिवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्धि । तथा यच्छुक्लं रूपमग्नेः तदपामत्रिवृत्कृतानामेव यत् कृष्णं तस्यैवाग्नेः रूपं तदन्नस्य पृथिव्या अत्रिवृत्कृतताया इति विद्दीति” । अत एव तस्यैवास्त्रकाव्यादिषु वज्रेरुत्तररूपतया वशेन दृश्यते । अग्निमूर्तिध्याने च अरुणरूपत्वमनुपदं दर्शयि-ष्यते । लोके चारुणत्वेनैव प्रत्यक्षेणाभावमुपलभ्यते एवञ्च नैयायिकोक्तं तेजसः शुक्लभास्वरूपत्वं प्रत्यक्षवेदविरुद्धत्वा-दुपेक्ष्यमेव । तत्र भौमदिव्ययोः प्रायशौलोकसिद्धत्वेन दिव्य-स्याप्ये दिव्यशब्दे वक्ष्यमाणत्वाच्च जाठरे वज्रो विशेषो-ऽभिधीयते । “नाभेरुद्धं हृदयादधस्तादाभाशयमाचक्षते तद्गतं सौरं तेजः पिक्तमित्याचक्षते” इति भाष्यविवरणे आनन्दगिरिः वैद्यकवचनत्वेनोवाच । अत एव तस्य कौशेय इति संज्ञा । आन्दोग्ये च “या हृदयस्य नाद्यास्ताः पिक्त्वाद्याणिभूस्त्रिष्वन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्ये त्सौ वा आदित्यः पिक्त्वाः एष शुक्ल एष नील एष पीत एष लोहित इति” । व्याख्यातञ्चैतत् भाष्यकता । ‘अथ या एता वज्रमाणा हृदयस्य पुण्डरीकाकारस्य ब्रह्मो-पासनस्थानस्य सम्बन्धित्यो नाद्यो हृदयमांसपि-ड्यान्वतो विनिःसृता अ-दित्यमण्डलादिरश्मयस्ताश्चैताः शुक्लस्य वर्णविशेषविशिष्टस्याग्निमः स्रस्वरस्य रसेन पूर्णास्तदाकारा एव तिष्ठन्ति वर्तन्त इत्यर्थः । तथा शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य

लोहितस्य च रसस्य पूर्णा इति सर्वताध्याहार्याम् । सैरेण तेजसा पिक्त्वाख्येन पाकाभिनिर्घृत्तेन कफेनात्येव सम्पर्कात्पिक्त्वं भवति, सौरं तेजः पिक्त्वाख्यम् । तदेव वातभूयस्त्वाक्षीलं भवति । तदेव च कफभूयस्त्वाच्छुक्लं, कफेन समतायां पित्तम्, शोणितवाहुल्येन लोहितम् । वैद्यकाद्वा वर्णविशेषा अन्येऽप्येव्याः । कथं भवतीति ? अति-स्वाहादित्यसम्बन्धादेव, तत्तेजसो नाडीष्वनुगतस्यैते वर्ण-विशेषा” इति । कथमसौ वाऽदित्यः पिक्त्वालो” ? वर्णेत एव आदित्यः शुक्लोऽप्येव नील एष पीत एष लोहित आदित्य एव, तस्य चाक्षरस्य धात्वन्तरसम्पर्कवशात् वर्णविशेष” इत्यानन्दगिरिः । अथैवजाठरस्य पिपासाहेतुत्वं आन्दोग्ये उक्तं यथा “अथ यत्नैतत् पुरुषः पिपासति नाम तेज एवै-तत् पीतं नयते इति” । व्याख्यातञ्च भाष्यकता द्रवकृतस्या-मितस्यान्नस्य नेत्रः आपोऽन्नगुहं देहं लोदयन्त्यः शिष्टि लोड्युः अम्बाहुल्यात्, यदि तेजसा न शोष्येत । नित-राञ्च तेजसा शोष्यमाणास्वप्नु देहभावेन परिणममानासु पातमिच्छा पिपासा पुरुषस्य जायते तदा “पुरुषः पिपा-सति नाम, तदेतदाह “तेज एव तसदा पीतमवादि शोष-यत् देहलोहितादिभावेन नयते परिणमयतीति” । तस्य रसपाकप्रकारमाह योगार्थवे । “आयुष्यं भुक्तमाहारं च वायुः कुरुते द्विधा संप्रविश्यान्नमध्यन्तु, पृथक् किट्टं पृथग् जलम् (किट्टम् अन्नमलभेदम्) । अग्नेरुद्धं च संस्थाप्य तदन्नं च जलोपरि । जलस्थपः स्वयं प्राणः स्थित्वाग्निं धमते शनैः (धमते संभुजयति) वायुना ध्मायमानोऽग्निरत्युष्णं कुरुते जलम् । अन्नं तदुष्णतोयेन समन्नात् पचते पुनः । द्विधा भवति तत् पक्वं पृथक् किट्टं पृथग् रसम् । रसेन तेन ता नाडीः प्राणः पूरयते पुनः । प्रत्यर्पयन्ति सम्मुखीरसानि ताः समन्तत इति” । एवं रस-पाकोत्तरं धातुपाकोऽभिहितः पदार्थादर्थः । यथा “त्वग्-स्वग्मांसभेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः । सप्त स्युस्तत्र चोक्ता त्वक् रक्तजोदरवर्जना । पक्वाद्भेदक्षरसादेवं रक्ता-दिभिस्तथा । स्वस्वकोशाग्निना शाकात् प्रजायन्ते त्वगा-दय इति” । एतच्चैवमेव “तस्य षोडा शरीराणि षट् त्वचो धारयन्ति चेति” याश्चैवत्प्रवचनव्याख्यायां सिताक्षराकता स्पष्टसक्तम् यथा तस्यैवात्मनोयानि जरायुजाण्डजादीनि शरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि रक्तादिष्वधातुपरि-पाकहेतुभूतषडग्निमन्त्रयोमित्येन । तथाहि अक्षरसो-जाठरवर्जना पच्यमानो रक्तानां प्रतिपद्यते, रक्तः सकोश-

व्याग्निना पचमानं मांसत्वम्, मांसञ्च स्वकोशस्थानसपरि-
पक्वं भेदस्त्वम्, भेदोऽपि स्वकोशपरिपक्वं मज्जत्वम्, मज्जापि
स्वकोशपावकपरिपचमानं चरमधातुतया परिणमते इति”
जाठरस्य प्रकारान्तरेण पाचनादिदशविधकर्मकारित्वात्
दशविधत्वसूक्तं पदार्थादर्शं यथा “भाजकोरञ्जकश्चैव क्लेदकः
क्लेहकस्तथा धारको बन्धकश्चैव द्रावकाख्यञ्च सप्रमः ।
व्यापकः पाचकश्चैव क्लेशको दशधा मत इति” ।
वैद्यकेषामत्र चतुर्विधकार्यविशेषकारित्वाच्चातुर्विध्यसूक्तम् ।
विषमय समस्तीक्ष्णो मन्दश्चेति चतुर्विधः । कफपित्तान-
लाधिक्यात् तत्साम्राज्याठरोऽनलः । विषमो वातजान्-
रोगान्, तीक्ष्णः पित्तससृज्जान्, करोत्यग्निस्तथामन्दो
विकारान् कफसम्भवान् । समाः समोऽग्निरशितमात्माः
समप्रक् पचत्यसौ” इति ॥ अग्नैरतितोक्ष्णत्वे भस्मकसंज्ञा
स हि समप्रगाहाराभावे शोणितदिधातुनपि पार्चयित्वा
व्यागु देहं नाशयतीति रजितः आहृष्य । अघिकं कायशब्दे
वक्ष्यते । वाहृस्य भौमस्यग्नेः कर्मविशेषे नामान्युक्तामि
विधानपारिजाते । यथा

“लौकिके पावकोऽग्निः प्रथमः परिकीर्तितः । अग्निस्तु-
मारुतो नाम गर्भाधाने प्रकीर्तितः ॥ पुंसवे चमसो नाम
शोभनः शुभकर्मसु । (शुद्धकर्मणीति रघु०) । तच्च शीमन्ता-
न्गर्गतकर्मभेदः । शीमन्ने हृन्लो नाम प्रगल्भो जात-
कर्मणि ॥ पार्थिवो नामकरणे प्राग्नेऽक्षस्य वै शुचिः ।
सभ्यनामा तु चूड्यायां व्रतादेशे ससृज्वः ॥ गोदाने सूर्य-
नामा स्यात् केशान्ते याजकः सूरतः । वैश्वानरो विमर्गे
स्याद्दिवाहे वलदः सूरतः ॥ चतुर्थीकर्मणि गिखी
धृतिरग्निस्तथाऽपरे । (अपरे कर्मणि) व्यावस्थ्यस्तथा-
धाने वैश्वदेवे तु पावकः । ब्रह्माग्निर्गार्हपत्ये स्याद्दक्षिणा-
ग्निरथेश्वरः । विष्णुराहुवनीये स्यादग्निहोत्रे त्रयोमताः
मत्स्यहोमेऽभीष्टदः स्यात् कोटिहोत्रे महाशनः । एके एता-
र्चिषां प्राहुरग्निध्यानपरायणाः ॥ रुद्रादौ तु ऋद्धो नाम
शान्तिके शुभकस्तथा । आदिशब्दात् लघुरुद्रशतरुद्रातिरुद्रा-
नक्ष्यन्ते । (पूर्णाक्षत्यां ऋद्धो नामेति रघु०) । पौष्टिके वरद-
श्चैव क्रोधाग्निर्वाभिचारके । वधार्थे वशकत प्रोक्तो वन-
टाहे तु पोषकः । उदरे जठरो नाम क्रव्यादः शवभक्षणे ।
समुद्रे वाडवो हृद्ग्निलये संवत्स कस्तथा ॥ सप्रविंशति-
संख्याता अग्नयः कर्मसु सूरताः । तं तमाहूय होतव्यं
यो यत्र विहितोऽनलः ॥ अन्यथा विफलं कर्म सर्वं तद्राज-

सम्भवेत् । आदित्यादिपहाणां च साम्प्रतं हृद्ग्निरुच्यते ॥
आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः शोभ उच्यते । धूमकेतु
स्तथा भौमे जठरोऽग्निरुधे श्रुतः ॥ हृद्ग्न्यतौ गिखी नाम
शुके भवति हाटकः । शनैश्चरे महातेजा राहौ केतौ हुता-
शनः इति ॥ यज्ञादौ तु पञ्च भेदाः “व्यावस्थ्याहुवनीयौ
दक्षिणाग्निस्तथैव च । अन्वाहार्यो गार्हपत्य इत्येते पञ्च
वज्रयः” इति शा०राध० । “पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाच-
केता” इति श्रुतिः । अग्नेर्ध्येयरूपं यथा “रुद्रतेजःससृज्जतं
द्विमूर्त्तानं द्विनामिकम् । पण्णेतं च चतुःश्रोत्रं त्रिपादं सप्र-
हस्तकम् । यामप्रभागे चतुर्हस्तं सव्यभागे त्रिहस्तकम् ।
सुवं स्रुचञ्च शक्तिं च व्यक्तमात्रां च दक्षिणे । तोमरं
व्यजनं चैव एतपात्रान्नु वामके । विभ्रतं सप्रभिरुसौर्द्विसुखं
सप्रजिह्वकम् । दक्षिणञ्च चतुर्जिह्वं त्रिजिह्वसुसरं सुखमः
हाटशकोटिमन्त्यख्यं द्विपञ्चाशत्कलायुतम् । स्वाहास्वधा-
वषट्कारैरङ्कितं मेघवाहनम् । रत्नमात्र्याम्बरधरं रत्नं
पद्मासनस्थितम् ॥ रौद्रं तु वज्रनामानं वज्रमात्र-
यामप्रहम्” । इति रुद्रकल्पः । अग्नेर्भौतिकत्वेऽपि कर्मा-
ङ्गहोमसाधनतया एवं ध्यातव्यता ।

अग्नप्रभिसानिनि चेतनाधिष्ठिते शरीराटावशि उपचारात्
अग्निगन्धप्रयोगः । अग्न्यधिष्ठातर देवभेदे “अग्निं द्रुतं
वृष्णमहे होतारं विश्ववेदम्” मित्यादौ वेदे तस्यैव व्याह्वान-
पूर्वकौपास्यत्वसूक्तम् । तदधिष्ठितदेहभेदेऽपि, स एव विश्व-
नराञ्जन्मासाद्य अग्निलोकाधिपत्यं चकारेति काशीखण्डे
उक्तं तत्कथा वैश्वानरशब्दे वक्ष्यते । अग्निदेवताके कृत्स्न-
कान्तत्वे “अश्विनमदहने”त्यादिना ज्योतिषे कृत्स्नकान-
नक्तस्य तत्स्वामिकत्वात्तः तद्देवताके प्रतिपत्तियौ वज्रे-
स्तदाधिपत्यं तिथिगन्धे वक्ष्यते । तस्य वज्रत्वेऽपि वेद-
त्वभेदेन दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहुवनीयनामतया प्राधान्येन
त्रिस्त्यात् “प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति” न्यायात् तत्-
संख्यामदृशसंख्याके त्रित्वसंख्यान्विते, खोदयात् स्वाग्नि-
लब्धं (२०) “यद्भुक्तं भोग्यं रवेस्तर्जोदिति” नीलकण्ठः ।
चित्तकण्ठे (चित्ते) स्वर्से तस्य तस्यैवजातत्वात्तथा तत्
कथा अग्निरेतःशब्दे वक्ष्यते भङ्गातकण्ठे (भेदा) निष्क
दृष्टे (नेवु) पित्ते धातौ तस्य तदुत्पन्नत्वात्तथा यथा च
तस्य तदुत्पन्नत्वं तथोक्तं प्राक् । तत्स्वामिके अग्निकोणे
च । एवमग्निवाचकाः सर्वेऽपि शब्दाः कृत्स्नकान्तत्वादौ
वर्तन्ते । विस्तं ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरतुला शक्ते ऊताये
भयमिति तिथित० । “हृताये अग्निकोषे” अन्वविधिशता-

ख्येति" ज्योतिषम् । (अनलः कृत्तिका) एवं यथायथसुदा-
हार्यम् ।

अग्निभिमानिनश्च देवाः कुत उत्पन्नाः? कस्मिन् कस्मिन् ।
कस्मिन्? वा तेषामधिष्ठातृत्वं तदुक्तं भारते ।

अङ्गिराउवाच क्व पुण्यं प्रजासर्गं भवाग्निस्तिभिरापहः । माञ्च

देव ! कुरुष्वान्ने ! प्रथमं पुत्रमञ्जसा ॥ तच्छ्रुत्वाऽङ्गिरसो वाक्यं
जातवेदास्तदाऽकरोत् । राजन् ! । दृष्ट्वास्मिन्नाम तस्याप्यङ्गि-
रसः सुतः । ज्ञात्वा प्रथमजं तन्तु वङ्गेराङ्गिरसं सुतम् ।
उपेत्य देवा पप्रच्छुः कारणं तत्र भारत । स तु पृष्ट-
स्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् । प्रत्यष्टच्छ्रुत्वा देवास
तद्वचोऽङ्गिरसस्तदा । तत्र नानाविधानग्नीन् प्रवक्ष्यामि
महाप्रभान् । कस्मिन्भिर्व्यङ्गिभिः ख्यातान्नानार्थान् ब्राह्मणे-
ष्विह । व० मार्क० स० २१६ अध्या०

ब्रह्मणो यस्ततोयस्तु पुत्रः क्व हलोद्वह ! । तस्याभवत् शुभा
भार्या प्रजास्तमग्राञ्च भेदं दृष्टुम् । दृष्ट्वात्कीर्त्तिं दृष्ट्वाऽप्योतदृष्ट-
द्वङ्गा दृष्टन्मनाः । दृष्ट्वास्मिन्तो दृष्ट्वास्तथा राजन् ! दृष्ट-
स्मिन्तः । प्रजासु तासु सर्वासु रूपेणाप्रतिमाऽभवत् । देव !
भानुसती नाम प्रथमाऽङ्गिरसः सुता । भूतानामिव सर्वेषां
तस्यां रागस्तदाऽभवत् । रागाद्वागेति यामाङ्गितीया-
ऽङ्गिरसः सुता । यां कपर्दिंसुतामाङ्गिदृष्ट्वाऽप्येति देहिनः ।
तनुत्वात् सा मिनीवालो हतीयाऽङ्गिरसः सुता । पश्यत्य-
र्च्चिञ्चती भाभिर्हविर्भिश्च हविश्चती । महामखेष्वाङ्गि-
रसी दीपप्रसक्तु महामते ! । महायतीति विख्याता मत्प्रमी
कथ्यते सुता । यान्तु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुङ्कुहायते ।
एकानंशेति तामाङ्गः कृष्णमङ्गिरसः सुताम् । २१७ अ०
वृष्ट्वातेष्वान्द्रमसी भार्याऽभूद्या यथास्वनी । अग्नीन्
साऽजनयत् पुत्रान् षडेकाञ्चापि पुत्रिकाम् । आहुति-
ष्वेव यस्याग्नेर्हविषाज्यं विधीयते । सोऽग्निर्वृष्ट्वातेः पुत्रः
शंयुनाम महाव्रतः । वासुष्वांशेषु यस्येष्ट्यामश्वमेधेऽप्यजः
पशुः । दीपो ज्वालनेकाभैरग्निरेधोऽथ वीर्यवान् ।
शंदोरप्रतिमा भार्या सत्याऽसत्याऽथ धर्मज ! । अग्निस्तस्य
सुतो दीपप्रसिद्धः कनगाश्च सुव्रताः प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते
योऽग्निरध्वरे । आग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्र उच्यते
पौर्षेमाश्वेषु सर्वेषु हविषाज्यं श्रुचोदातम् । भरतो
नामतः सोऽग्निर्हितोयः शंयुतः सुतः । तिस्रः कनगा
भवन्त्यनगा यानां स भरतः पतिः । भरतस्तु पुत्रस्तस्य
भरत्यो च पुत्रिका । भरतो भरतस्यग्नेः पावकस्तु
प्रजापतेः । महावत्येव महितस्तथा भरतसप्तमः । भर-

द्वाजस्य भार्या तु वीरा वीरस्य पिण्डदा । प्राङ्गुराज्येन
तस्येज्यां सोमस्यैव द्विजाः शनैः । हविषा यो द्वितीयेन
सोमेन सह युज्यते । रथप्रभरथाध्वानः कुम्भरेताः स
उच्यते । सरथ्यां जनयन् सिद्धिं भातुं भाभिः समा-
वृणोत् । आग्नेयं मानयन्त्यमाधाने ह्येष च्ययते । यस्तु
न चयते नित्यं यशसा वञ्चसा श्रिया । अग्निर्निश्च-
यनो नाम पृथिवीं स्तौति केशवम् । विषाप्ता कनुपैर्भुङ्को
विशुद्ध्याङ्गिषा ज्वलन् । विषापोऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः
समयधर्मकत् । अक्रोशतां हि भूतानां यः करोति हि
निष्कृतिम् । अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्याभसे-
वितः । अनुकूलनि येनेह वेदनासाः स्वयं जनाः ।
तस्य पुत्रः स्वनो नाम पावकः स रुजस्कारः । यस्तु विश्वस्य
जगतो बुद्धिमाकस्य तिरति । तं प्राङ्गुराध्यात्मविदो
विश्वजिज्ञासपावकम् । अन्नरग्निः ऋतो यस्तु भुक्तं पचति
देहनाम् । स जज्ञे विश्वभुङ्क्ताम सर्वलोकोषु भारत ! ।
ब्रह्मचारी यतात्मा च सततं विपुलव्रताः । ब्राह्मणाः
पूजयन्नेत्रं पावकस्यैषु पावकम् । पवित्रा गीतमी नाम
नदी यस्याऽभवत् प्रिया । तस्मिन् कस्मिन्शि सर्वाणि
क्रियन्ते धर्मकृतंभिः । वडवाग्निः पितृव्यो योऽसौ
परमदारुणः । अद्धेभागद्धभाङ् नाम कविः प्राण्याश्रित-
स्तु यः । उदग्धारं हविषस्य गृहे नित्यं प्रदीयते ।
ततः स्वित्तं भवेदाज्यं स्वित्तकत् परमः ऋतः । यः
प्रशान्तेषु भूतेषु मनुर्भवति पावकः । क्रुद्धस्य तरसा जज्ञे
मनग्रन्ती चाथ पुत्रिका । स्वाहेति दारुणा क्रूरा सर्वभूतेषु
तिष्ठति । त्विदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कश्चन
अतल्यत्वात् कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु पावकः । संहर्षा-
हारयन् क्रोधं धर्मो स्वामी रथे स्थितः समये नाशयेच्छत्रं
नमाधो नाम पावकः । उक्थो नाम महाभाग । त्विभि-
रुक्थैरभिष्टुतः । महावाचन्वजनयत् समाश्रावं हि यं
विदुः । २१८ अ०

काश्यपो ह्यथ वाशिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः । अग्निरा-
ङ्गिरसश्चैव च्ययन्स्तिष्ठवर्चकः । अचरत् स तपस्वीत्रं
पुत्रार्थं बद्धवार्धकम् । पुत्रं सभयं धर्मिष्ठं यशसा
ब्रह्मणा समम् । महाव्याहृतमिध्यातः पञ्चमित्तैस्तदा
त्वथ । जज्ञे तन्नो महार्चिश्चान् पञ्चवर्षः प्रभावनः ।
समिद्धोऽग्निः शिरसास्य वाक् सूर्याभिधो तथा । सवृन्देने
च सुवर्षाभिः दृष्टेः स भारत ! । पञ्चवर्षः स तपसा
कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः । पाञ्चजन्यः अतो देवः पञ्चवंश-

करस्तु सः । दग् वर्षसहस्राणि तपस्तत्वा महातपाः ।
 जनयत् पावकं घोरं पितृणां स प्रजाः सृजत् । दृह-
 द्रधनरं मूर्ध्नि वक्त्रादा तरसा हरी । शिवं नाभ्यां बला-
 दिन्द्रं वाय्वग्नी प्राणतोऽसृजत् । बाहुभ्यामनुदात्तौ च
 विश्वाभूतानि चैव ह । एतान् दृष्ट्वा ततः पञ्च पितृणा-
 मसृजत् सुतान् । दृहद्रधस्य प्रणिधिः कश्यपस्य मह-
 त्तरः । भानुरङ्गिरसो धीरः पुलो वसिष्ठस्य सोमरः ।
 प्राणस्य चानुदात्तस्तु व्याख्याताः पञ्चविंशतिः । देवान्
 यज्ञसुषधान्यान् सृजत् पञ्चदशोत्तरान् । समीममतिभीमञ्च
 भीमं भीमबलाबलम् । एतान् यज्ञसुषः पञ्च देवानां
 ह्यसृजत्तपः । सुमितं मित्वन्नञ्च मित्वन्नं मित्ववर्द्धनम्
 मित्वधर्माणिमित्येतान् देवानभ्यसृजत्तपः । सुरप्रदोऽं
 वीरञ्च सुरेशं सुरवर्द्धसम् । सुराणामपि जनारं पञ्चैतान्
 सृजत्तपः । त्रिविधं संसृता ह्येते पञ्च पञ्च पृथक्
 पृथक् । सुषान्त्रत् अत्रा ह्येते स्वर्गतो यज्ञयाजिनः ।
 तेषामिष्टं हरन्त्येते निघ्नन्ति च महद्भविः । स्रष्टव्या
 हव्यवाहानां निघ्नन्त्येते हरन्ति च । द्यां वहिर्वै तदा-
 दानं कुशलैः संप्रवर्त्तितम् । तदेते नोपमर्षन्ति यत्
 चाग्निः स्थितो भवेत् । चितान्नेरुद्गृह्णाज्यं पक्षाभ्यां
 तत् प्रवर्त्तितम् । मन्त्रैः प्रशंसिता ह्येते नष्टं सुषान्ति
 यज्ञियम् । दृहद्रुकथस्तपसैव पुत्रो भूमिसुपाश्रितः ।
 अग्निहोत्रे हूयमाने पृथिव्यां सद्भिरिज्यते । रथनरथ
 तपसः पुत्रोऽग्निः परिपद्यते । मित्वविन्दाय वै तस्यै
 हविरध्वर्यवो विदुः । सुसुदे परमप्रोतः सह पुत्रैर्महा-
 यथाः । २१६ अ०

गुरुभिर्निशमैर्जातो भरतो नाम पावकः । अग्निः पुष्टि-
 मतिर्नाम तृष्टः पुष्टिं प्रयच्छति । भरत्येष प्रजाः सर्वा-
 स्ततो भरत उच्यते । अग्निर्यश्च शिवो नाम शक्तिपूजा-
 परस्य सः । दुःस्वार्त्तानाञ्च सर्वेषां शिवकृत् सततं शिवः ।
 तपसस्तु फलं दृष्ट्वा सम्भवद्दं तपो महत् । उद्धृतं कामो
 मतिमान् पुत्रो जज्ञे सुरन्दरः । जज्ञा चैवोष्णो जज्ञे
 सोऽग्निर्भूतेषु बध्यते । अग्निश्चापि मनुनाम प्राजापत्य-
 मकारयत् । शम्भुमग्निसथ प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्हीममग्निं महाप्रभम् । जर्ज-
 स्कारान् हव्यवाहान् सुवर्षसदृशप्रभान् । ततस्तपो ह्यजनयत्
 पञ्च यज्ञसुतानिह । प्रशान्तोऽग्निर्महाभाग । परिश्रान्तो
 गवाम्पतिः । असुरान् जनयन् घोरात्कर्मसंघैव पृथ-
 त्विधान् । तपसश्च मनुः पुत्रं भातुश्चाप्यङ्गिराः सृजत् ।

वृहद्भ्रातृन्तु तं प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः । भानोर्भाय्यां
 सुप्रजा तु दृहद्भ्राता तु सूर्यजा । असृजेतान्तु षट् पुत्रान्
 षट्शु तेषां प्रजाविधिम् । दुर्बलानान्तु भूतानामसृन्
 यः सम्प्रयच्छति । तमग्निं बलदं प्राहुः प्रथमं भानुतः
 सुतम् । यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति दारुणः ।
 अग्निः स मन्युमात्मानम द्वितीयो भानुतः सुतः । दर्शो च
 पौर्षमासे च यस्येह हविरुच्यते । विष्णुर्नामिह योऽग्निस्तु
 धृतिमान् नाम सोऽङ्गिराः । इन्द्रेण सहितं यस्य हवि-
 राग्रयणं सृजत् । अग्निराग्रयणो नाम भानोरेवान्यस्तु
 सः । चातुष्मांस्तेषु नित्यानां हविषां यो निरग्रहः ।
 चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्यस्तु सः । निशा त्वज-
 नयत् कन्यामग्नीषोमावुर्भा तथा । भानोरेवाभवद्वाय्या
 सपुत्रे पञ्च पावकान् । पृज्यते हविषाग्र्येण चातुष्मांस्तेषु
 पावकः । पर्जन्यसहितः श्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तु सः ।
 अस्य लोकस्य सर्वस्य यः प्रभुः परिपद्यते । सोऽग्नि-
 र्विश्वपतिर्नाम द्वितीयो वै मनोः सुतः । ततः स्वष्टं
 भवेदाज्यं स्वष्टकृत् परमस्तु सः । कन्या सा रोहिणी
 नाम हिरण्यकाशपोः सुता । कर्मणाऽसौ बभौ भाय्याः
 स वङ्गः स प्रजापतिः । प्राणानाश्रित्य यो देहं प्रवर्त्त-
 यति देहिनाम् । तस्य सच्चिहितो नाम शब्दरूपस्य
 साधनः । शुक्लकृष्णगतिर्देवो यो विभर्त्ति हुताग्नम् ।
 अकल्प्यः कल्पपाणं कर्ता क्रोधाश्रितस्तु सः । कपिलं
 परमर्षिञ्च यस्माद्गुह्यतयः सदा । अग्निः स कपिलो नाम
 साङ्गुयोगप्रवर्त्तकः । अयं यच्छन्ति भूतानां येन भूतानि
 नित्यदा । कर्मस्विह विचित्रेषु सोऽप्यर्षोर्वङ्गिरुच्यते ।
 इमानन्यान् समसृजत् पावकान् प्रथितान् भुवि । अग्नि-
 होत्रस्य दुष्टस्य प्रायश्चित्तार्थमुल्लेखान् । संस्पृशेयुर्यदा-
 ऽन्योऽन्यं कथयिद्वायुनाऽग्नयः । इष्टिरष्टाकपात्रेण कार्या
 वै शुचयेऽग्नये । दक्षिणाग्निर्देवा द्वाभ्यां संसृजेत तदा
 किल । इष्टिरष्टाकपात्रेण कार्या वै वीतयेऽग्नये ।
 यद्यग्नयो हि स्पृशेयुर्निवेशस्था द्वाग्निना । इष्टिरष्टा-
 कपात्रेण कार्या तु शुचयेऽग्नये । अग्निं रजस्वला वै
 स्त्री संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् । इष्टिरष्टाकपात्रेण कार्या
 दस्युमतेऽग्नये । ऋतः श्रूयेत यो जीवः परेयुः पशवो
 यदा । इष्टिरष्टाकपात्रेण कार्या सुरसतेऽग्नये । आर्त्तो न
 जुहुयादग्निं त्विरालं यस्तु ब्राह्मणः । इष्टिरष्टाकपात्रेण
 कार्या स्यादुत्तराग्नये । दर्शश्च पौर्षमासश्च यस्य तिष्ठेत्
 प्रतिष्ठितम् । इष्टिरष्टाकपात्रेण कार्या रतिष्ठतेऽग्नये ।

स्मृतिकाऽग्निर्यदा चाग्निं संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् । इष्टि-
रष्टाकपालेन कार्या चाग्निभतेऽग्नये । २२० अध्या०
आपस्य दुहित्वा भाव्या सहस्य परमा प्रिया । भूपति-
र्भुवभर्ता चाजनयत् पावकं परम् ! भूतानाञ्चापि सर्वेषां
यं प्राक्तुः पावकं पतिम् । आत्मा भवनभर्ताति मान्वयेषु
हिजातिषु । महताञ्चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः ।
भगवान् स महतातेजा नित्यं चरति पावकः । अग्नि-
वर्द्धपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते । क्षुतं वहति यो
हव्यमस्य लोकस्य पावकः । अपां गर्भो महभागः सत्य-
भुग्यो महद्भुतः । भूपतिर्भुवभर्ता च महतः पतिरुच्यते ।
दहन्मृतानि भूतानि तस्याग्निर्भरतोऽभवत् । अग्निष्टोमे
च नियतः क्रतुश्चो भरस्य तु । स वृद्धः प्रथमा नित्यं
देवैरन्विष्यते प्रभुः । आद्यान्तं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशाणं वं
भयात् । देवास्तत्राधिगच्छन्ति मार्गमाणा यथादिगम् ।
दृष्ट्वा त्वग्निरथवाणं ततो वचनमब्रवीत् । देवानां वह हव्यं,
तमसं वीर ! सुदुर्बलः । अथ त्वं गच्छ मध्वक्तं प्रियमेतत्
कुरुष्व मे । प्रोष्य चाग्निरथवाणमन्यं देगं ततोऽगमत् ।
मत्स्यास्तस्य समाचख्युः क्रुशस्तान्ग्निरब्रवीत् । भक्ष्या वै
त्रिवर्षभार्भेभिविष्यथ शरीरिणाम् । अथवाणं तथा चापि
हव्यवाहोऽब्रवीद्वचः । अनुभोवमानो हि ष्टशं देव-
वाक्याद्भि तेन सः । नैच्छेदोऽहं हविः सर्वं शरीरञ्चापि
सोऽज्यत् । स तच्छरीरं सन्पूज्य प्रविवेश धरान्मदा ।
भर्तृस्य ष्टाऽहज्जातून् पृथक् पृथगतोव हि । पृथ्यात्
स गन्धं तेजश्चास्थिभ्यो देवदारु च । श्लेष्माणः स्फटिकं
तस्य पित्तान्मारकतं तथा । यत्तत् कृष्णायसं तस्य त्रिभि-
न्ध्र प्रभुः प्रजाः । नखास्तस्याभ्रपटलं शिराजालानि
विद्रुमम् । शरीराद्द्विविधाश्चान्ये धातवोऽस्याभवन्पृथक् । एवं
त्वक्ता शरीरञ्च परमे तपसि स्थितः । ष्टर्वाङ्किराटिभि-
र्भुयस्तपसोऽपिपितस्तदा । ष्टशं जञ्जाल तेजस्वी तपसा-
प्यायितः शिखी । दृष्ट्वा हृषिं भयाञ्चापि प्रविवेश महा-
शयम् तस्मिन्ने जगद्गीतमथर्वाणमथाश्रितम् ॥ अर्चया
मासुरेवैनमथर्वाणं सुरादयः । अथर्वा त्वष्टजल्लोका-
नात्मनालोक्य पा-कम् । सिपतां सर्वभूतानामन्यमाथ महा-
शयम् । एवमग्निर्भगयता नष्टः पूर्वमथर्वाणा । आहूतः
सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा । एवं त्वं नष्टस्त्रिणां
वेदोक्तान् विविधान् बहून् । विचरन् विविधैः देशान्
भ्रममाणस्तु तत्र वै । सिन्धुं नदं पञ्चनदं देविकाञ्च
हरसती । गङ्गा च शतकुम्भा च सरयुर्गण्डसाह्या

चर्षण्वती सती चैव भेध्या मेधातिथिस्तदा । ताम्भावती
वेत्तवती नदास्त्रिषोऽथ कौशिकी । तमसा नर्मदा चैव नदी
गोदावरी तथा । वेणोपवेणा भीमा च वहवा चैव भारत ॥
भारती सुप्रयोगा च कावेरी सुर्मुरा तथा । तृष्णवेणा
कृष्णवेणा कपिला शोण एव च । एता नदास्तु धिष्णप्रानां
मातरो याः प्रकीर्त्सिताः । अद्भुतस्य प्रिया भार्या तस्य पुत्रो
विभरसिः । यावन्तः पावकाः प्रोक्ता सोमास्तावन् एव तु ॥
अत्रैवाप्यन्ये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः । अतिः
पुत्रान् सृष्टु कामांस्तानेवात्मन्यधारयत् । तस्य तद्ब्रह्मणः
कार्याश्चिह्नरनि हुताग्नाः एवमेते महत्मानः कीर्त्सिता-
स्तेऽग्नयो मया ॥ अप्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्निस्तिमिरा-
पन्नाः । अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्त्सितम् ।
तादृशं विद्धि सर्वेषामेको ह्येष हुताग्निः । एक एवैष
भगवान् विज्ञेयः प्रथमोऽङ्किराः । बहुधा निःसृतः
कायात् ज्योतिष्टोमकतयथा । इत्येष वंशः सुसहानग्नीनां
कीर्त्सितो मया । योऽर्चितो विविधमन्त्रैर्हव्यं वहति
देहिनाम् । भा० व० मार्क० २२१ अध्या० ।
मास्य देयतेति-ठक् आग्नेयमग्निदेवताके हविरादौ त्रि० ।
अग्निना द्रष्टं साम ठक् । आग्नेयं साम । आग्नेयी षट्क
त्रि० । अग्नेये हितं ठक् । आग्नेयमीषधम् त्रि० ।
नाकिकप्रयोगानुसारेण "अङ्गेर्नलोपश्चेति" औष्णादिकसूत्रेण
अग्निशब्दस्य व्युत्पत्तिर्दर्शिता वैदिकप्रयोगे तु अग्निशब्दस्य
प्रवृत्तिनिमित्तभेदोपयोगिन्यो यास्कोन बह्वो व्युत्पत्तयो-
दर्शिताः । यथा "अथातोऽनुक्तमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानसं
प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कक्षादप्योर्भवत्ययं यज्ञेषु प्र-
णोयतेऽङ्गं नयति संनममानोऽकोपनो भवतीति स्थौला-
धीर्विनं कोपयति न ह्येहयति त्विभ्य आख्यातेभ्यो जायत
इति" भाकपूर्णांतरादक्ताद्गधाद्वा मोनात् खल्वेतेरकार-
मादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परस्तस्यैषा भवतीति"
अग्निमीले इति" । अस्यायमर्थः । सामान्येन सर्व-
देयतानां लक्षणस्याभिहितत्वादनन्तरं यतः प्रतिपदं
विशेषेण वक्तव्यत्वमाकाङ्क्षितमतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः । तत्र
पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते । कक्षान्-
प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभिधीयत ? इति प्रश्नस्या-
यणीरित्यादिकं तरम् । देवसेनामये स्वयं नयतीत्य-
यथोः । एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । तथा च
ब्राह्मणान्तरम् । "अग्निर्वै देवानां सेनामीरिति" । एत-
देवाभिप्रेत्य बह्वृचा मन्त्रब्राह्मणे आमनन्ति । "अग्नि-

मखं प्रथमो देवतानामिति" मन्त्रः । "अग्निर्वै देवानामवम इति" ब्राह्मणम् । तथा तैत्तिरीयाशासननि । "अग्नि-
रथे प्रथमो देवतानामिति" मन्त्रः । "अग्निरवमो देवताना-
मिति" च । वाजमनेरियनस्त्वेषामसननि । "स वा एषो-
ऽथे देवतानामजायत तस्मादग्निर्नामिति" । यज्ञेष्वग्निहो-
त्रेष्टिपशुसोमरूपेष्वप्यं पूर्व दिग्बन्धाहवनीयदेशं प्रति
गार्हपत्यात्प्रणीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तम् । सच्च-
समानः समग्रं स्वयमेव प्रह्वीभगवन्नङ्गं स्वकीयं शरीरं
नयति काष्ठदाहे हविःपाके च प्रेरयतीति तृतीयं प्रवृत्ति-
निमित्तम् । स्यूलाष्टीविनामकस्य महर्षेः पुत्रो निरुक्त-
कारः कश्चिद्वक्रोपन इत्यग्निशब्दं निर्वृत्ति । तत्र न
क्रोपयतीत्युक्ते न स्नेहयति किन्तु काष्ठादिकं रूक्षयतीत्युक्तं
भवति । शाकपूषिनामको निरुक्तकारो धातुत्वयादग्नि-
शब्दनिष्पत्तिं मन्यते । इतः इण् गतौ इति धातुः ।
अक्तोऽञ्जु व्यक्तिसूक्ष्मणगतिषु इति धातुः । टग्धो टञ्
भञ्जीकरणे इति धातुः । नीतो णीञ् प्रापणे इति
धातुः । अग्निशब्दो ह्यकारगकारनिशब्दानपेक्षमात्र
एतिधातोश्चत्प्राद्यनशब्दादकारभादत्ते । अनक्तिधातु-
गतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते । यद्वा दहति
धातुजन्याद्दृग्धशब्दाद्गकारभादत्ते । नीरिति नयतिधातुः
स च ह्रस्वो भूत्वा परो भवति । ततो धातुत्वयं मिलि-
त्वाग्निशब्दो भवति । यज्ञभूमिं गत्वा स्वकीयमङ्गं नयति
काष्ठदाहे हविःपाके च प्रेरयतीति ससुदायार्थः । तस्या
ग्निशब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिदर्शनार्थेष्वग्नि-
मीले इत्युगभवतीति" ऋग्वेदभाष्ये माधवाचार्यः
एतस्य वैश्वनरादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तदर्शनेनानेकास्तुतयो
यास्तेन दर्शितास्ताश्च तत्तच्छब्दावसरे दर्शयिष्यन्ते ।

अग्निक् पु० अग्निवत् कायति प्रकाशते कै-क । इन्द्रगोपकोटे ।

अग्निक्णा पु० अग्नेः कणः ईत० । अग्निच्युतलुङ्गांशे ।

अग्निक्र्मन् न० अग्नौ कर्म ७त० । होमे अग्निहोत्रादौ
"अग्निक्र्म ततः हवति" अतः अग्निकार्यादयोऽ-
थत्वं न० ।

अग्निक्ला स्त्री ईत० अग्नेरवयवभेदे । सा च दशविधा तासाञ्च
यादिलान्ववर्णदेवतात्वं यथोक्तं शारदातिलके । "धृमा-
र्च्चि कृष्णा ज्वलिनी ज्वालनी विस्फुलिङ्गिनी । सुश्रीः
सुहृदा कपिला ह्यकव्यवहे अपि । यादीनां दशवर्षानां
कला धर्मं प्रदा अम्" इति ।

अग्निक्कारिका स्त्री अग्निं करोति आघसे करणे कर्म-

त्वोपचारात् कर्त्तरि खलु । अग्न्याधानसाधनेअग्नी-
प्रायाष्टचि । सा च अग्निं दूतं पुरोदधे, इत्याद्या यजु-
र्वेदे एवमन्यवेदेऽथ्यसुसन्धेया ।

अग्निक्काष्ठ न० अग्नेः उद्दीपनं काष्ठम् शा०त० । अगुरुकाष्ठे ।

अग्निक्कुट्ट पु० अग्नेः कुकुट्टश्च रक्तवर्णस्फुलिङ्गवत्त्वात् ।
ज्वलदग्निव्याप्तदण्डपुञ्जे (नुडा) इति ख्याते ।

अग्निक्कुण्ड न० अग्नेराधानार्थं कुण्डम् । अग्नाधानार्थं
स्थानभेदे तत्स्थानविवरणं कुण्डशब्देऽनुसन्धेयम् ।

अग्निक्कुमार पु० ईत० । कार्तिकेये तस्याग्नेरेतोजातत्वयुक्तं
महाभारते वनपर्वणि २२२ अध्याये सप्रर्षिपत्नीरूपदर्शनात्
जातस्वरविकारस्थान्तेषां गार्हपत्य-प्रवेशेन अनिशं तद्दर्श-
नेन जाताधिकविकार तयानिर्वेदपूर्वकं वनगमनसुप्रक्रम,
"स्वाहा तं दत्तदुहिता प्रथमं कामयसदा ॥ सा तस्य त्दिद्र
मन्येच्छास्त्रात् प्रभृति भाविनी । अप्रसन्नस्य देवस्य न
चापश्यदनिन्दिता ॥ सा तं ज्ञात्वा यथावस्तु वङ्गि वनसुपर
गतम् । तत्पतः कामसन्तप्तं चिन्त्यामास भाविनी ॥
अहं सप्रर्षिपत्नीनां ज्ञत्वा रूपाणि पावकम् । कामयि-
ष्यामि कामार्त्तां तामां रूपेण मोहितम् ॥ श्वङ्गते प्रीति
रस्य कामावाप्तिश्च मे भवेत् ॥ २२२ अध्या०

मार्कण्डेय उवाच । शिवा भार्या त्वङ्गिरसः शीलरूप-
गुणान्विता । तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवो जनाधिप ।
जगाम पापकाभ्यामं तञ्जोवाच वगाङ्गना ॥ मामग्ने ! काम-
सन्तप्तं त्वं कामयितुमर्हसि । करिष्यसि न चेदेवं कृतं
मारुपधारय ॥ अहमङ्गिरसो भार्या शिवा नाम हताशन ! ।
शिष्टाभिः प्रहृता प्राप्ता मन्त्रयित्वा विनिश्चयम् ॥ अग्नि-
रुवाच । कथं मां त्वं विजानोषि कामार्त्तामितराः कथम् ।
यास्त्वया कीर्तिताः सखाः सप्रर्षिणां प्रियाः स्त्रियः ॥
शिवोवाच । अस्माकं त्वं प्रियो नित्यं विभीमस्तु वयं तव ।
त्वञ्चसमिद्धितेर्ज्ञात्वा प्रेषितास्त्वतवानिकम् ॥ मैथुनायेह
संप्राप्ता कामं प्राप्तुं द्रुतं चर । यातरो मां प्रतीचन्ने
गमिष्यामि हताशन ! ॥ मार्कण्डेय उवाच । ततोऽग्नि-
रूपयेमे तां शिवां प्रीतिसुदायुतः । प्रीत्या देवो सभायुक्ता
शुक्रं जप्याह पाणिना ॥ व्यचिन्तयन्मभेदं ये रूपं द्रष्टवन्ति
कानने । ते ब्राह्मणीनामन्वृतं दोषं वक्ष्यन्ति पावके ॥
तस्मादेतद्रक्षमाणा गच्छी संभवाभ्यङ्गम् । वनाङ्गिर्गमन-
ञ्चैव सुखं मम भविष्यति ॥ मार्कण्डेय उवाच । सुपर्णी
सा तदा भत्वा निजंगाम महावनात् । अपश्यत् पर्वतं
अतं शरस्वतः सुसदृशम् ॥ दृष्टिविषैः सप्रर्षीपैर्युग्मं

भोगिभिरद्भुतैः । रज्जोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रैर्भूतगणैस्तथा
 राक्षसीभिश्च संपूर्णमनेकैश्च ऋगद्विजैः ॥ सा तत्र सहसा
 गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् । प्राक्षिपत् काञ्चने कण्डे युक्तं
 सा त्वरिता शुभा ॥ शिष्टानामपि सा देवी सप्रर्षीणां महा-
 त्मानाम् । पत्नीस्वरूपकं कृत्वा कामयामास पावकम् ॥
 दिव्यं रूपमश्नन्त्याः कर्तुं न शकितं तया । तस्य्रास्तपः
 प्रभावेन भर्तृशुश्रूषणेन च ॥ षट्कृत्वस्तत्र निक्षिप्रमग्ने-
 रेतः कुरुक्षम ! । तस्मिन् कण्डे प्रतिपदि कामिन्या साहृया
 तदा ॥ तत् स्नात्तं तेजसा तत्र संवृतं जनयत् सुतम् ।
 हृदिभिः पूजितं स्नात्तमनयत् स्नान्दतां ततः । षट्शिरा
 द्विगुणश्रोत्रो हादशाक्षिभुजक्रमः । एकश्रोत्रैकजठरः
 कुमारः समपद्यत ॥ वन० भा० सू० २२३ अध्यायः

अग्निकुमारत्वेऽपि तस्य रुद्रकुमारत्वं तदप्युक्तं तत्रैव
 "ततो ब्रह्मा सहासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत् । अभिगच्छ
 महादेवं पितरं लिपुरार्दनम् ॥ रुद्रेणाग्निं समाविश्य
 स्वाहासाविश्य चोमया । हितार्थं सर्वलोकानां जातस्त्वम
 पराजित ! ॥ उभायोन्याञ्च रुद्रेण युक्तं सिक्तं महात्मना
 अस्मिन् गिरौ निपतितं सिञ्जि कामिञ्जिकं ततः ॥ सम्भूतं
 नोहितोदे त युक्तशेषमवापतत् । सूर्य्यं रश्मिषु चाप्यन्य
 दन्यञ्च वापतद्भवत् । आसक्तमन्थद्वेषु तदेवं पञ्चधापतत् ॥
 इति २२४ अध्याये । अग्नितनयाग्निमुतादयोऽप्यत्र ।

अग्निकेतु पु० अग्नेः केतुरिव । धूमे तस्याग्निप्रभवत्वेन
 तच्चञ्चिभूतत्वम् गग्ने उद्भूयमानत्वात् तत्पताकात्वञ्च ।
 अग्निकोष पु० अग्नेः अग्निदेवताकः कोषः अन्नरालदिक्
 इत० । अग्निदेवत्वे पूर्व्वेदक्षिणयोर्मध्ये दिग्भागे
 "इन्द्रोर्वज्रः पितृपतिर्भेहेतोर्वरुणोमरुत् । कुवेरैरशः
 पतयः पूष्णोदीनां दिशां क्रमात्" इत्युक्तेः तस्य पूर्व्वेदक्षिण-
 दिगोर्मध्यदिकपतित्वम् । उपचारात् तत्स्वामिनोऽग्ने-
 वाचका अपि अत्रैव । "प्रतिपत् नवमी पूर्व्वे रासरुद्री च
 पावके" इति उद्योतिषे "ग्रन्ते हुताग्रे भयमिति" च अग्नि-
 कोणपरतया पावकादिशब्दः प्रयुक्तः ।

अग्निगर्भ पु० अग्निरिव जारको गर्भोऽस्य । अग्निजारहृत्ते ।
 अग्निगर्भोऽस्य । सूर्य्यकान्तमणौ (आतसि) तस्य सूर्य्य-
 किरणसम्पर्कात् अग्न्युत्पापकत्वात्तथात्वम् अग्निमन्थन
 काष्ठरूपाग्नौ च । अग्निः स्थितो गर्भोऽस्य । गभी-
 लतायाम् स्त्री । "अग्निगर्भा गभीमिवेति" धुः । भस्म
 गर्भोऽग्निस्थितिकथा भा० आनुषा० प० ८५ अध्याये
 "रुद्रस्य रेतःप्रसक्तमग्नेन निपतितञ्च यत् तत्सेजोऽग्निर्मह-

द्भुतं द्वितीयमविव पावकम् । बधार्थं देवशत्रूणां गङ्गायां
 जनयिष्यतीति" ब्रह्मवाक्यानन्तरं कार्त्तिकेयोत्पत्त्यर्धशान्ति-
 भाणस्य कृतचित्त कारणेन गुप्तस्वाम्नेः "नक्षत्रात्मनि शंर्लानं
 नाधिजम्बुर्हताग्निसन्धयेन" देवैस्त्वस्यानामादने उक्ते
 नानास्थानेऽन्वेषणात् परिभवे भस्मीगर्भे प्राप्तिरुक्ता, यथा
 "अथ त्वार्त्तगर्भतोर्वज्रः शस्त्रीगर्भभुपातिर्गर्भतः" । गभीगर्भ-
 धामस्य स्थितिं कथयतः शुकस्य जिह्वापरिहसिस्वरूपमापदान-
 सुक्ता देवैस्तस्यै वरान् दत्त्वा शशीगर्भं बहिरनक्षत्रत
 इत्युक्त्वा च "इत्युक्त्वा तं शशीगर्भं बहिरमालज्ज्य देवताः तदं
 वायतनं चक्रुः पुण्यं सर्वं क्रियास्वपि । ततः प्रभृति
 चार्त्तः स शशीगर्भेषु दृश्यते । उत्पादने तथोपायमधि-
 जम्बुश्च मानवा" इति ।

अग्नेः शकाशात् गर्भोऽस्याः पृथिव्यां स्त्री । वज्रिणा
 गङ्गायामासिक्तगर्भस्य धारयितमशक्यस्य पृथिव्यां सुभरौ
 गङ्गया निक्षेपणसुक्तं तत्रैव । "सा वज्रिणा वार्त्तभाष्या
 देवैरपि सरिहरा । समुत्सर्ज तं गर्भं मेरी गिरिवरं
 तदेति, उक्त्वा "तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव रश्मिभिः
 यद्दृश्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां धर्मतेषु च तत् सर्वं काञ्चनः
 भूतं समन्नात् प्रत्युद्गम्यत । पृथिवी च तदा देवी ख्याता
 वसुमतीति च स तु गर्भो महातेजाः गाङ्गेयः पावकोद्भवः
 दिव्यं शरवणं प्राप्य वष्टधेऽद्भुतदर्शन इति भा० आनु०
 ८५ अ० । अतएव अतु "यथाग्निगर्भा पृथिवी यथा
 द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी" इत्युक्तम् । अग्निरिव गर्भोऽमध्यभागो
 ऽस्याः । अग्निदीप्रायां महाज्योतिश्रुतोलतायाम् स्त्री ।

अग्निगृह न० अग्निकार्यार्थिं गृहं शा० त० । होमार्थं
 गृहे इत० । अतः आर्त्ताग्निहत्याधारे गृहे न । अग्न्य-
 गारादयोऽप्यत्र । "वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवग्नागारे" इति रघुः ।
 अग्निग्रन्थ पु० अग्निप्रतिपादकः ग्रन्थः शा० त० । अग्नि
 होमादि-प्रतिपादके शास्त्रे "अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते"
 सि० कौ० अग्निग्रन्थः अग्निप्रतिपादकः ग्रन्थ इति
 तत्त्वबो० । एवमेव सत्कृतसरलायासुक्तम् ।

अग्निघृत न० अग्न्युद्दीपनं घृतं शा० त० । वैद्यकोक्ते घृत-
 भेदे यथा चक्रदत्तः ।
 "पिपपत्नीपि भांसूलं चित्तको हस्तिपिपत्नी । हिङ्गुचव्या-
 ऽजमोदा च गङ्गुये लवणानि च ॥ द्वौ चारौ ह्रुषा चैव
 दद्यादङ्गुलपलोच्चतान् । दधिकान्जिकशुक्लानि चोहमात्वा-
 समाणि च । आङ्कं सरसं प्रस्थं घृतप्रस्थं विपाचयेदिति ।
 एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्तते इति" ॥

“भक्तातकसङ्घर्षाद्भिर्जलद्रोणे विपाचयेत् । अष्टभागावशेष-
मञ्च कषायमवतारयेत् । एतप्रस्थं समादाय कल्कानीमानि
टापयेत् । व्यूषणं पिपपलीमूलं चित्तको हस्तिपिपली ॥
हृक्कुचव्याजमोदा च पञ्चैव लवणानि च । द्वौ क्षारी
ह्रवुषा चैव दद्यादङ्गुलान् ॥ दधिकान्त्रिकयुक्तानि
स्नेहमात्रासमानि च । आर्द्रकं सरसञ्चैव शोभाञ्जनरस-
नथा ॥ तत् सर्वमेकतः कृत्या शनैर्भृद्दग्निना पचेत् ।
एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते” इति च

अग्निचयन पु० अग्निधीयते आधीयते अनेन चि करणे ल्युट्
इत० । अग्निप्राधानसपने मन्त्रभेदे, भावे ल्युट् इत० ।
अग्निप्राधाने न० ।

अग्निचित् लि० अग्निं चितवान् चि-भूताये क्तिप् । मन्त्र-
पूर्वककृतवज्रस्थापने अग्निहोत्रिणि । भावे क्तिप् ।
अग्न्याधाने ।

अग्निचित्या स्त्री अग्नेचित्या चि-भावे क्तिप् लि० स्त्रीत्वम् ।
अग्निचयने अग्निप्राधाने “उपविशेदग्निपुच्छस्य साग्निचि-
त्यायामिति” गृह्यम् । “चित्याग्निचित्ये” चेति पा० ।

अग्निचित्वत् लि० अग्निचित् अग्निचयनमस्पर्शकन् मत्तुप्
मस्य वः तान्त्वान् न पदत्वम् । अग्निचयनयुक्तेषु यज्ञेषु
“अध्वरेष्वग्निचित्वत्स्विति” भट्टः स्त्रियां ङीप् ।

अग्निज पु० अग्ने अग्निप्राधानाय जायते सेवनात् प्रभवति
जन-उ ३ त० । अग्निजारष्टके । अग्नेर्जायते जन-उ
५ त० । स्वर्णे न० । कार्त्तिकेये पु० । तत्कथाऽग्नि-
कुमारशब्दे द्रष्टव्या । अग्निजातमात्रे लि० “अग्निजा-
औषधिजा महोनामिति अग्नि” “अग्नीश्वरस्य भक्तानां न
भयं विदुर्दग्निजमिति” काशीखण्डः ।

अग्निजन्मन् पु० अग्नेर्जन्माऽस्य ५ त० । कार्त्तिकेये तद्विवरणम्
अग्निकुमारशब्देऽनुसन्धेयम् । स्वर्णे न० ।

अग्निजार पु० जारयति जृ-णिच्-कर्त्तरि अण् अग्निरिव
जारः । स्वनामख्याते षष्ठे, औषधभेदे च । रस्य लत्वे
अग्निजालोप्यत् ।

अग्निजिह्व लि० अग्निर्जिह्वास्तादसाधनं यस्य । अग्निमुखे
देवे “ये अग्निजिह्वा उत वा यजन्ता” अग्निरेव
जिह्वाऽस्य । वराहमूर्त्तिधारणकाले विष्णोर्वराहरूपे
“अग्निजिह्वो दर्भरोमेति वराहरूपवर्णने विष्णुः । इत० ।
अग्निजिह्वायां स्त्री सा च सप्तविधा तासां नामानि यथा
“कराणी धूमिनी श्वेता लोहितता नीललोहितता सुवर्णा
पद्मरागा च जिह्वाः सप्त विभावसोरिति” कथं तासा-

मग्निमुखे स्थितिस्तच्च अग्निशब्दे तद्धाने दर्शितम् अग्ने-
र्जिह्वेव शिखाऽस्याः व० । लाङ्गलीष्टके स्त्री ।

अग्निज्वाला स्त्री अग्नेर्ज्वालेव शिखाऽस्याः । गर्जाप-
प्यलीष्टके । (विषलाङ्गला) इत० । अग्निशिखायाम् ।
अग्निपत् लि० अग्निना तप्यते तप-क्तिप् । अग्निना तपस्या-
कारके “पराधीरास एतनमर्थ्यास भद्रजानयः । अग्निपतो
यथा सधेति, अतः ।

अग्निपसु लि० अग्निभिः सम्मुखस्यस्त्र्यसहितवहृदिकस्य
पावकैस्तप्यते तप-अहनु ३ त० । “धीष्णे पञ्चाग्निमध्यस्थ”
इति स्त्र्युक्ततीव्रतपस्याकारके । तपतीति तपाः अग्निरिव
तपाः । अग्निषट्शोष्णस्यश्वति । “यदा बलमप-
पीयतोजसु भेदृहस्यतिरग्निपतोभिरकौरिति” अतः ।

अग्नितेजस् लि० अग्नेरिव तेजोऽस्य । अग्निहृत्यतेजस्को
पदार्थे “अग्निलोकोऽग्नितेजस, इति काशी० । “विष्णोः
क्रमोऽसि सपत्नहा ष्टथिषोर्भ्रतो अग्नितेजा इति”
अतः । ईत० । अग्नेस्तेजसि न० ।

अग्नित्रय न० त्रयवयवं त्रयं त्रि-अचट् इत० । यथा-
विधानेन कृताधाने अग्नित्रयतये । पितादीन्यपक्रम्य
“एतएव त्रयोलोका एतएव त्रयोऽग्नेयः । पिता
गार्हपत्याग्निर्माता दक्षिणाग्निः, आचार्य्य आवहृनीय
इति” विष्णुक्ते गार्हपत्यदक्षिणाग्न्यावहृनीयवर्जित्वयकृपे
पितादौ च । अस्य वा स्त्रीत्वे ङीप् अग्नित्रयीत्यप्यत् ।

अग्निद लि० अग्निं गृह्णादौ दाहार्थं ददाति दा-क ।
गृह्णादौ दाहार्थं वृद्धदायके आततायिभेदे “अग्निदोग-
रदश्वेव शस्त्रपाणिधेनापहः । क्षेत्तदात्पहारी च षड्भेदे
आततायिन इति” इति ।

अग्निदग्ध लि० अग्निना अग्न्येष्टिविधानेन दग्धः दह-
कर्त्तरि णि । शास्त्रविधानेन संस्मृत्याग्निना कृतदाहे “अग्नि-
दग्धाच्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुष्ठे ममेति, वायु पु० ।
अग्निना कृतदाहे पदार्थमात्रे लि० । “अग्निदग्धाविभौ-
पक्षविति” रामा० ।

अग्निदमनी स्त्री अग्निर्दमनते अनया दम-णिच्-करणे
ल्युट् इत० ङीप् । कण्टकारिकातः क्षुब्धे-कण्टका-
ष्टे गुच्छस्यक्षुब्धफलवति (गणियारी) इति ख्याते
क्षुब्धभेदे ।

अग्निदाह स्त्री अग्निं विधानेन ददाति दा-हच् । अग्न्येष्टि-
विधानेन दाहकारके “यच्चाग्निदाता प्रेतस्य पिण्डं दद्यात्
सएव हि” इति इति । स्त्रियां ङीप् ।

अग्निदीपनं त्रि० अग्निं जठरस्थानसं दीपयति दीप-ण्च-
ल्यु इत० । जठरानलोद्दीपके पदार्थमात्रे औषधभेदे न० ।

अग्निदीपा स्त्री अग्निजठरानलोदीपाः सेवनात् यस्याः ।
ज्योतिष्मतीलतायाम् ।

अग्निदूतं पु० अग्निदूतं इव यस्मिन् यस्याः ऽऽवाहकत्वात् ।
अग्निप्रधानानन्तरमाहृतदेवकेयज्ञादौ, “यसं ह “यज्ञो गच्छ-
त्वग्निदूतो अरं क्त” इति वेदः तत्राहूते देवे च अतएव
यज्ञे अग्नेदूतत्वमग्निस्थापने मन्त्रे “अग्निं दूतं पुरोदधे
इति, ‘अग्निं दूतं षष्ठीमहे इति’ च श्रुतावुक्तम् ।

अग्निदेवा स्त्री अग्निदेशेऽस्याः । कसिकातारायाम् “अश्व-
यमदहनशशिकमलजशूलभृदतिर्जीवफणितर इति”
ज्योतिषे अश्विन्यादीनां क्रमशोऽस्यादिदेवतात्वकथनात्
तत्कमान् कसिकाया अग्निदेवत्वम् ।

अग्निध् पु० अग्निं दधाति मन्त्रविधिना स्थापयति धा-क्विप्
नि० आलोपः इत० । अग्निप्रधानकर्त्तरि । “अध्वर्युं
वा मधुपाणिं सुहृस्तमग्निधं वा धृतदक्षं दमनसमिति” वेदः ।

अग्निधानं न० अग्निविधिना धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे ल्युट्
इत० । अग्निहोतृगृहे “पदं क्णुते अग्निधाने” इति
वेदः । [तारावर्जितारकादयोऽप्यत्र ।

अग्निनक्षत्रं न० इत० । अग्निदेवत्ये क्तिकानक्षत्रे अग्नि-
अग्निनयनं न० अग्नेनयनं मन्त्रविधिना संस्कारः नी-भावे
ल्युट् इत० । अग्निस्काररूपे विधिना अग्निप्रणयने
इत० । अग्निनेत्रे न० । [अग्निजारदृचे ।

अग्निनिर्यासं अग्नेः जठरानलस्यैव दीपको निर्यासोऽस्याः ।

अग्निनेत्रं पु० अग्निनेत्रा हुतहविःप्रापयिता यस्या अच् समा० ।
देवतामात्रे । “हव्यं वहति देवानामिति” श्रुतौ हि तस्या
देवेभ्यो हव्यवाहकत्वमुक्तम् । इत० । वज्रिनयने न० ।

अग्निपदं न० इत० । अग्निप्रधानस्थाने अग्निबोधकशब्दे च ।
तत्र दीयते इत्यर्थे व्युत्पत्त्यात् अणि आग्निपदम् ।

अग्निपरिक्रिया स्त्री अग्नेः परिक्रिया परिक्रियां परि-+क-
भावे श इत० । अग्निचर्यायां होमादिकरणे । [पर्वतभेदे ।

अग्निपर्वतं पु० अग्निप्रधानं पर्वतः । अतः अग्निप्रधानादे
अग्निपुच्छं पु० न० अग्नेरग्निप्रधानस्थानस्य पुच्छ इव ।

आहिताग्निस्थानात् पृष्ठभागे । “दक्षिणत आवत् ोयस्योप-
विशेदग्निपुच्छस्य साम्निचित्यायामिति” ष्टुह्रस्म् ।

अग्निपुराणं न० अग्निना प्रोक्तं पुराणम् । वेदव्यास प्रणी-
तेषु अष्टादशसु महापुराणेषु मध्येऽष्टमे वज्रिनोक्ते
पुराणभेदे तद्विवरणं यथा ।

“आग्नेयमष्टमं स्मृतमिति” भागवते । “परमग्निपुराणञ्च
रुचिरं परिकीर्तितम् । चतुर्दश सहस्राणि परं पञ्चयता-
धिकम्” इति ब्रह्मवैवर्ते । तत्राभिधेयसंक्षेपः । भग-
वतोऽवतारः, सृष्टिप्रकारः, विष्णुपूजा, अग्निपूजा,
सुद्रादिलक्षणम्, दीक्षा, अभिषेकः, मण्डपलक्षणम्, कुश-
भार्जनविधिः, पवित्रारोपः, देवतायतनार्दानिर्माणाप्रकारः,
शालग्रामलक्षणम्-पूजे, देवप्रतिष्ठानियामकदीक्षा, देवप्रति-
ष्ठाविधिः, ब्रह्माण्डस्वरूपं, गङ्गादितीर्थमाहात्म्यं, होमवर्णनम्
जर्धाधोलोकवर्णना, ज्योतिष्कस्वरूपम् । युद्धजयोपाय-
पटकभविधानम्, यन्त्रमन्त्रौषधप्रकारः कुजिकार्चनाविधिः,
कोटिहोमविधानम्, ब्रह्मचर्य्यंशर्मः, आह्निकत्वः यज्ञयज्ञः,
वैदिकस्मार्त्त कर्मणी, प्रायश्चित्तम्, तिथिभेदे व्रतभेदः, वार-
व्रतनक्षत्रव्रते, मासव्रतम्, दीपदानविधिः, नूतनव्यङ्गा
रन्भादि, नरकनिरूपणम्, दानव्रतम्, नाडीचक्रम्, सन्ध्या-
विधिः, गायत्र्यर्थः, शिवस्तोत्रं, राज्याभिषेकः, राजधर्मः,
राजाध्येयशास्त्रम्, शुभाशुभशकुनादि, मण्डलादि, रण-
दीक्षाविधिः, श्रीरामनतिः, रत्नलक्षणम्, धनुर्विद्या, व्यव-
हारविधिः, देवासुरयोर्युद्धम्, आयुर्वेदः, गजादिचक्रित्वा,
पूजाप्रकारः । शान्तिविधिः, छन्दःशास्त्रम्, साहित्यं,
शिष्टानुशासनम्, सृष्ट्यादिप्रलयवर्णने, शारीरकरूपं,
नरकवर्णनम्, योगः, ब्रह्मज्ञानम्, पुराणमाहात्म्यञ्च ॥

एते विधयाः संक्षेपेण दर्शिता विस्तरस्तत्रैव द्रष्टव्यः

अग्निप्रणयनं न० अग्नेः प्रणयनं मन्त्रपूर्वकं संस्कारः
प्र-नी-भावे ल्युट् इत० । शास्त्रोक्तविधानेन
वज्रसंस्कारभेदे “दक्षिणत आहुरनीयेऽपस्थितस्यग्नेः
सौमिकायामुत्तरवेद्यां नयनं यदस्ति तदेतदग्निप्रणयन-
मिति” ष्टुह्रस्म् ।

अग्निप्रस्कन्दनं न० इत० । यथाविधानमग्निकार्यरूपहोमा-
करणे “प्रजासु वीषनं प्राप्य विनशिष्यन्त्यनो ! तव ।
अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वञ्चाप्येवं भविष्यसीति, स्वपुत्रमनुं प्रति
यथातिवाक्यम् भार० आदि प० ।

अग्निप्रस्तरं पु० अग्निं प्रस्तृणाति स्तृ-अच् अग्नेर्वा प्रस्तरः ।
(चक्रकीर्ति) स्वप्ते वज्रप्रत्यापके प्रस्तरश्चरुः ।

अग्निबाहुं पु० अग्नेः हुविर् दीर्घशिवत्वात् । धूमे ।

अग्निभू न० अग्निर्वि भाति भा-क् । स्वर्गे अग्निस्त्यवर्णत्वा-
स्य तथात्वम् ; वक्रित्ववर्णपदार्थे त्रि० । भ० नक्षत्रं
इत० । अग्निदेवत्यं क्तिकानक्षत्रे न० ।

अग्निभू पु० अग्नेर्भवति भू-क्विप् । कार्त्तिकेये अग्निभूमार

गन्धे तदुद्भवकथा । अग्निसम्भवे त्रि० । स्वर्णे न० ।
हृस्वान्तः । अग्निभयादयोऽप्यत् ।

अग्निभूति पु० अग्निरिव भूतिः तेजस्वितादैश्वर्यमस्य ।
बौद्धभेदे इत० । पावकविभक्त्यां तद्दीर्घं च स्त्री । इव० ।
वज्रसम्भवे त्रि० ।

अग्निभ्राजस् त्रि० अग्निरिव भ्राजते भ्राज-अस्तुन् । वज्र-
तल्लयदीर्घप्रयुक्ते । 'अग्निभ्राजसोविद्युतो गर्भस्य इति' वेदः ।

अग्निमणि पु० अग्नेरुत्थापकोमणिः शा० त० । स्वर्यादि-
तेजसदृशसम्भवात् अग्न्युत्थापके स्वर्याकान्ताभिधे मणौ
(आतसी) (चक्रमकीर्ति) ख्याते प्रस्तरे च ।

अग्निमत् पु० अग्निराधानादस्यस्य महत्प । यथाविधानेनाहि-
ताग्निंके साग्निंके द्विजे "दारास्वग्निं विनिःक्षिप्य प्रवसे-
दनग्निमान् द्विजः" इति स्मृतिः ।

अग्निमथ् पु० अग्निं मथाति अरणिद्वयघर्षणेन निष्पादयति
मन्थ-क्लिप् नलोपः । अग्निप्राधानार्थमरणिद्वयघर्षणेन
वज्रसम्भवादे याज्ञिके । करणे क्लिप् । अग्निमन्थसाधने
मन्थे, अरणिक्वापे च त्रि० ।

अग्निमन्थ पु० अग्निमन्थतेजेन मन्थ-करणे च । गणि-
कारोष्ठे (गणिवारि) तत्कारयोर्घर्षणे हि आगु
वज्ररुद्भाव्यते । तन्मन्थसाधने मन्थे च । करणे ल्युट्
इत० । अग्निमन्थनोऽप्युक्तार्थे त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

अग्निमान्द्र न० अग्नेर्जठरानलस्य मान्द्रा पाचनशुद्धता ।
धातुवैषम्येण जठरानलस्य पाचनशक्तिराहित्ये "अग्नी-
श्वरस्य भक्तानां न विद्युदग्निजं भयम् अग्निमान्द्रभयं
नैवेति" काशीश्लेषः । अग्निमान्द्रेऽजीर्णता स्यात्
तत्तात्पर्यभोजनं कार्यं यथा । 'सुहृष्टं हुरजोर्षोऽपि भेज्ज-
मस्योपकल्पयेत् इति चक्र० । तत्कारणमुक्तम् । स्नेहपीतस्य
वान्तस्य विरिक्तस्य च तासृजः । निरुद्धस्य च कायाग्निमन्दे
भवति देहनः ॥ सोऽस्रैरत्यर्घशुभिस्ययुक्तैः प्रशास्यति ।
अत्योमहद्भिर्भुञ्जिभिक्षादितोऽग्निरिवेभ्यः ॥ सचाल्यै-
र्घुभिश्चाक्षरुपयुक्तैर्विवर्द्धते । काष्ठैरप्यभिरत्यैश्च सम्बु-
ध्यत इवानलः ॥ कृतदोषप्रभाषेन सदाहारविधिः स्मृतः
इति सुश्रुते ।

अग्निमाहति अग्निश्च मरुच्च तयोरपत्यं वाङ्माहाराकृति
गणत्वादिञ् ततो द्विजः देवताहन्ते च आनङ् वाधित्वा
'इद्गृह्णाविति' इत् "देवताहन्ते च" इति द्विपदवचनौ पु०
पूर्वपदस्य ह्रस्वः । अगस्ते सुनौ तस्य च कल्याणरे
ताभ्यासत्पत्तिरनुसन्धेया ।

अग्निमुख पु० अग्निमुखमिव यस्य । देवे । कृतद्रव्यं हि देवै-
रग्निरूपमुखद्वारेणैवाश्रयते । "हृद्यं वर्धति देवानामिति"
श्रुतेस्तत्रैव तात्पर्यात् । "अग्निमुखा वै देवा" इति
"अग्निमुखं प्रथमं देवतानामिति च" श्रुतिः । अग्निमुखे-
ऽप्येऽस्य । देवं, "अग्निरस्ये प्रथमं देवानामिति" श्रुतौ वज्रै
रेव देवानामाश्रयोक्तं स्तथात्वम् । यथा चाग्नेर्देवमुखत्वं तदा-
दित्यञ्च तथाऽग्निभस्त्रे निरुक्तव्याख्याने कस्वदेभाष्ये प्राक्
दर्शितम् अग्निदिक्रमग्निहोत्रपद्धौ वक्ष्यते । अग्निमुखं
प्रधानमुपास्यो यस्य । अग्निहोत्रिणि द्विजे । अग्निः दाहक-
त्वात् भाषाग्निमुखे यस्य । विभ्रे "वाग्वज्रा वै विभ्रा" इति
श्रुतौ तेषां वाग्वज्रत्वकथनान् अग्निमुखत्वम् । अग्निरिव
सर्गात् दुःखदायकं मुखमयमस्य । भङ्गातकष्टे (भेला)
चित्तकष्टे च । तद्विर्यामस्पर्शेन हि देहे क्षतोत्पत्तेस्तयो-
स्तथात्वम् । अग्नेः जठरानलस्य मुखं द्वारम् । वैद्य-
कोक्ते चूर्णभेदे न० यथा "हिङ्गुभागो भेदेको वचा
च द्विगुणा भवेत् । पिप्पली त्रिगुणा चैव षट्ङ्गवेरं
चतुर्गुणम् ॥ यमानिका पञ्चगुणा षड्गुणा च हरीतकी ।
चित्तकं नम्रगुणितं तृष्टञ्चाष्टगुणं भवेत् ॥ एतद्वातहर
चूर्णं पीतमालं प्रसन्नकृत् । पित्रेद्दुग्धा मस्तुना वा करया
कोष्णवारिणा ॥ सोदावसं मर्जाणश्च ग्रीहानसुटरन्तथा
अङ्गानि यस्य शीथ्यन्ते विषं वा येन भक्षितम् ॥ अर्शो-
हरं दीपनञ्च श्लेष्मणं गुल्मनाशनम् । कांसं श्यामं निह-
न्याशु तथैव यच्छ्मनाशनम् ॥ चूर्णमग्निमुखं नाम न
काषित् प्रतिहृन्धते" इति चक्रदत्तः ।

अग्निमुखो स्त्री अग्निरिव मुखमयं यस्याः गौरादित्वात्
ङीष् । (भेला) भङ्गातकष्टे, लाङ्गलिकाष्टे (विषलाङ्गला)
अग्निरेव मुखं मुखत्वेन कल्पितं यस्याः गौरा० । गायत्री-
मन्त्रे । "कदाचिदपि नो विद्वान् गायत्रीमुदको
जपेत् । गायत्र्याग्निमुखी यस्मात्तस्मादुत्थाय तां जपेदिति"
गोभिलः । तस्याश्च "सोऽस्मादयत यत्तं सुजेवेति स मुखत-
एव लिङ्गतमसृजत तं गायत्री बन्दोऽन्वृष्यताग्निर्देवता
ब्राह्मणोमहृष्योवसन्तस्तल्ललात् त्रिपत् स्तोमानां मुखं,
गायत्री चन्दशामग्निर्देवानामिति" श्रुतौ । अग्निना सप्तप्रजा-
पतिमुखजातत्वात् तथात्वम् । अस्त्रिंश पक्षे । अग्नेरिव
मुखं प्रजापतिमुखं मुखमुत्पत्तिद्वारमस्या इति विषयः
गौरा० । गायत्रीमन्त्रश्च गायत्रीयत्वे वक्ष्यते । विभ्रे
ह पु० । अग्निरिव उत्सर्गं मुखं यस्याः गौ० ङीष् । पाक-
शाखायाम् स्त्री अग्निमुखमाद्यो यस्य अग्निप्रभृतौ देवे त्रि० ।

अग्निरक्षग न० अग्निः रक्षतेऽनेनात्वात् वा रक्ष-ल्युट् ।
राक्षसादिभ्योऽग्निरक्षाकारके मन्त्रभेदे, अग्निहोत्रे, अग्नि-
होत्रवृत्ते च । भावे ल्युट् । अग्निप्राधाने ।

अग्निरजसु पु० अग्निरिव रज्यते दीप्यते रज्ज् अह्यन् नलोपः ।
रक्तवर्णं इन्द्रगोपनामककोटि । ईत० । अग्निवीथ्यो,
सर्षो च न० ।

अग्निरहस्य त्रि० अग्नेः रहस्यं तदुपासनाद्यङ्गजातमत्र ।
अनलोपसनावोधके शास्त्रे अग्निकल्पे ।

अग्निरुहा स्त्री अग्निरिव रोहति रुह-क । मांसादन्यां
तदङ्कुरस्य वृद्धतुल्यवर्णतयोत्पन्नत्वात् तथात्वमस्याः ।

अग्निरूप त्रि० अग्नेरिव रूपं वर्णोऽस्य, अग्निरिव रूपयते
ऽसौ रूप-कर्म्मणि अच् वा । वृद्धतुल्यवर्णे अग्निसद्रूप-
मान्ये च ईत० । अग्नेर्वर्णे अग्निशब्दोक्ते वङ्गे ध्येयकूपे
च न० ।

अग्निरेतसु न० ईत० । अग्निशुक्रं, तज्जातत्वात् सुवर्णं च
तत्कथा च प्रसन्नरुद्रशुक्रस्य अग्निसंक्रान्तस्य अग्निना देवता
प्रार्थनया गङ्गयामाहृतस्य तथा च वोढुमसमर्थया "ससु-
त्ससज्ज तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदेत्यनेन" मेरौ पातने कृते
तस्य तेजसैव मेरुस्यं मञ्जं वस्तु सुवर्णोक्तिं यथोक्तमानु-
षात्मिके प० भा० । "तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव
रश्मिभिः यद्द्रव्यं परिसंस्पृष्टं पृथिव्यां पक्वं तेषु च ।
तत् मञ्जं काञ्चनीभतं समन्तात् प्रत्यदृश्यत" इति । अग्ने च
"तस्मात् सुवर्णं माद्रव्यं रत्नानामुत्तमोत्तमम् । सहजं
कार्त्तिकेयस्य वङ्गे स्तेजः परं मतमिति" दई अध्याये ।

अग्निलोक पु० ईत० । अग्न्यधिकिते मेरुशृङ्गाधःस्थे भुवन-
भेदे । स च । 'सदृशकाञ्चनमयं शिखरतयं च मेरोरुत्तरारि-
कपुरारिपुराणि तेषु । तेषामधःशतमखज्वलनानलकानां रज्जो
ऽम्बुपानिलशशीशपुराणि चासौ" इति सि० शि० गोलाध्याये
दर्शितः । अयमेव पन्नः युक्तियुक्तः । पुराणे तु अन्-
रीक्षणव तस्य स्थितिरुक्ता । काशीखण्डे, विमान-
यानेन गच्छता शिवशर्माणा पृष्ठाभ्यां विष्णुद्रुताभ्यां
सूर्यलोकादूर्ध्वं शक्रपुरीवर्णनोत्तरं तद्दक्षिणभ्याम् अग्नि-
लोको वर्णितः यथा

"एतस्या दक्षिणे भागे येयं पृष्टं स्थिते शुभा । इमामर्चि-
श्रुतीं पश्य वीतिहोत्रपुरीं शुभाम् । जातवेदः ये भक्ता
स्ते वसन्त्यत्र सद्गताः । अग्निप्रवेगं कुर्युर्ध्वं तेषां
जितेन्द्रियाः । स्त्रियो वा सत्वसम्पन्नास्ते सर्वेत्वाग्निं तेजसः ।
अग्निहोत्ररताविप्रास्तथाग्निब्रह्मचारिणः । प्रज्ञाग्नि-

व्रतिनो ये वै तेऽग्निलोकेऽग्नितेजसः । शीते शीतापहृत्त्वं
यस्त्विन्द्रभारान् प्रयच्छति । कुर्यादग्नीष्टिकां वापि म
वसेदग्निस्त्रिधा । अनाथस्याग्निस्संस्कारं यः कुर्याद्वा
दयान्वितः । अशक्तः प्रेरयेदत्यान् मोऽग्निलोके महीयते ।
जठराग्निविहृष्टैः योदद्यादाग्नेयमौषधम् । मन्दाग्नेयं
स पुण्यात्मा वृद्धलोके वसेच्चिरम् । यज्ञोपस्करवस्तूनि
यज्ञार्थं द्रविणन्तु वा । यथार्थाक्तं प्रदद्याद्वो ह्यर्चिं श्रुत्यां
वसेत् स वै । अग्निरेको द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ।
शुद्धेयो व्रतं तर्थां सर्व्वमग्नेर्विनिश्चितम् । अपावनानि
सर्व्वानि वृद्धिसंसर्गतः क्वचित् । पावनानि भवन्त्येव
तस्मात् स पावकः स्रुतः । अपि वेदं विदित्वा यस्त्वत्ता
वै जातवेदमम् । अन्यत्र बध्नाति रतिं ब्राह्मणो न स
वेदवित् । अन्तरात्मा ह्ययं साक्षाच्चिन्वितो ह्यशुशुर्चाणिः ।
मांसप्यासान् पचेत् कर्त्तौ स्त्रीणां नो मांसपेयिकाम् ।
तैजसी गाम्भवी मूर्त्तिः प्रत्यक्षा दृहनात्मिका । कर्त्वी
हृन्धो पालयती विनैनं किं विलोक्यते । चित्रभानु
रयं साक्षान्नेत्रं त्रिभुवनेशितुः । अश्वनसोमये लोके
विनैनङ्कः प्रकाशकः । धूपप्रदीपनैवेद्यपयोदधिघृतैश्चवम् ।
एतद्भुक्तं निषेवन्ने सञ्जे दिवि दिवोकस" इति ।

अग्निवत् त्रि० अग्निरस्यस्य अग्नि+मतुप् वेदे मस्य वः ।
साग्निके विभे, "यपुर्ययस्तु चरुर्ग्निसा इव" इति वेदः ।
तुल्यार्थे वर्तते । अग्निस्तुल्यक्रियायादौ अव्य० ।

अग्निवधू स्त्री ईत० । स्वाहायाम् दनकन्यायाम् । अग्नार्यागच्छे
विवरणं द्रष्टव्यम् ।

अग्निवर्चसु त्रि० अग्नेर्वर्च इव वर्चो दीप्तिरस्य । अग्नि-
तुल्यदीप्तिर्भवति, "स्यन्दनेनाग्निवर्चसा" इति भार० ।
ईत० । अग्नितेजसि न० ।

अग्निवर्द्धक त्रि० अग्नेर्जठरानलस्य वर्द्धकः दध+णिच्
खुल् । जठराग्न्युद्दीपके औषधभेदे, पथ्याहारे च ।

अग्निवर्षे त्रि० अग्नेर्वर्ष इव वर्णो रूपं यस्य । अग्निस्तुल्य-
वर्णे, "ब्राह्मणस्तु सुरां पीत्वा अग्निवर्षां सुरां पिबेदिति"
स्मृतिः । सूर्यवर्षे षट्पातभेदे पु० तत्कथा रथौ १८स० ।
ईत० । अग्नेः रूपं पु० । [अग्निप्रिये त्रि० ।

अग्निवल्गु पु० अग्नेर्ग्लभः सुखेन दाह्यत्वात् । सालएते ।
अग्निवाभस न० अग्निरिव शुद्धं वामो वस्त्वम् । अग्निस्तुल्य-
शुद्धं वस्ते । इव । तादृग्वस्त्विति त्रि० ।

अग्निवाह पु० अग्निं पीडयति गमयति असुप्रापयति वा वाहः
अग्न् । वागे, धूमं च । वृद्धिवाहकमाले त्रि० ।

अग्निवाहनं न० ६त०। आगे, “रत्नं जटाधरं वज्रं कारयेद्ब्रह्म-
वामसम् । ज्वालामालाकुलं सोमम् विनेत्रं प्रसन्नधा-
ग्निम् । चतुर्वाहुं चतुर्हृन् देवेशं वायुसारथिम् ।
चतुर्भिर्ब्रह्मगैर्युक्ते वायुचक्रे रथे स्थितम्” इति पुराणे
आगवाहनत्वसूक्तम् ।

अग्निविद् पु० अग्निं विन्दते विन्द-क्विप् । अग्निहोत्रिणा
मानिके । अग्निरहस्यं वेसीति विट-क्विप् । अग्नि-
रहस्यशास्ताभिन्ने पु० ।

अग्निविन्दु पु० अग्नेर्विन्दु रिय । विस्फुलिङ्गे अग्निकणे ।

अग्निवीजं न० ६त० । अग्नेर्वीजे तद्वेने जातत्वात् उपचारात्
स्वर्णे । “रुद्रतेजःससङ्गं हेम वीजं विभावसे रिति” स्वर्ण-
दानमन्त्रः । तत्कथा अग्निरेतःगच्छे द्रष्टव्या । तन्मोक्ते
रकारवशे “अग्निवीजं ससङ्गत्य सुखदससमन्वितमिति”
तन्त्रम् ।

अग्निवीर्यं न० अग्नेर्वीर्यम् । वज्रिरेतमि, तत्पराक्रमे च । तद्दी-
र्यजातत्वादुपचारात् स्वर्णे । व० । अग्निहस्त्यपरक्रमवर्तित्वि०

अग्निशरणा न० ६त० । अग्न्याधानगृहे अग्निहोत्रगृहे ।

अग्निशर्मान् त्वि० अग्निरिव शृणाति तीव्रके पत्यात् शृ-मनिन् ।
तीव्रके पान्तिने । षडभिभेदे पु० । वाहादि० इज्ज अग्नि-
शर्मानः तदपत्ये । नडादि० फक् । अग्निशर्मान्यथः
तद्गोत्रापत्ये ।

अग्निशाला स्त्री अग्नीनां शाला गृहम् । अग्न्याधानस्थाने
अस्या वा नपुंसकत्वम् । “हविर्धानमग्निशालं पत्नीनां
सदनम्” इति वेदः ।

अग्निशिख पु० अग्नेरिव अग्निरिव वा शिखा यस्य ।
कुक्षमष्टके, कुक्षमष्टके, अग्निहस्त्यशिखे-जाङ्गलीष्टके च ।
अग्निहस्त्यजटावति त्वि० । अग्निशिखेव शिखाऽप्यस्य ।
जाङ्गलीकाष्टके स्त्री (विषलाङ्गला) अग्निहस्त्याप्यभागे
त्वि० “वाणैरग्निशिखैरिवेति” पुरा० । स्वर्णे कुक्षमष्टके
च न० । ६त० । अग्निष्वाहायां स्त्री “शरैरग्निशिखोपमै
रिति, भार० । [होमे ।

अग्निपुत्रश्रुषा स्त्री ६त० । वज्रेः विधानेन सेवोपयोगिनि
अग्निशेखर पु० अग्निरिव शेखरमयं यस्य । कुक्षमष्टके,
कुक्षमष्टके, जाङ्गलीष्टके च । अग्निहस्त्याप्यवति त्वि० ।

अग्निपुत्र पु० अग्निःस्यतेऽतस्तु आधारे क्विप् पत्वम्
अग्निहोमस्य विह्वलितमते एकाहसाध्ये यागभेदे
सामसंहिताभाष्ये संशयपूर्वकं तच्च कर्मान्तरमिति सायणा-
नाथेण निरणीतम् यथा । “उक्ताग्निहोमस्य वारव-

नीय-साम हि । रेवतीष्वृक्षु कृत्येति श्रुतं पशु-
फलाप्रये । रेवत्यादिगुणः कर्म प्रथग्वा पूर्ववद् गुणः ।
रेवती-वारवनीय-सम्बन्धाख्यः पशु-प्रदः । सामो-
ऽत फल-कर्मभ्यां सम्बन्धे वाक्य-भिन्नता । तेनोक्त-
गुण-संयुक्तमन्यत् कर्मोच्यते फले” ॥ “विष्टदग्निहोमस्तस्य
वायव्यासु ऋक्षु एकविंशतिगुणहोम-साम कृत्वा ब्रह्म-
वर्चस-कामो यजेत”-इत्यस्य सन्निधौ श्रूयते—“एतस्यैव
रेवतीषु वारवनीयमग्निहोमसाम कृत्वा पशु-कामोह्ये तेन
यजेत” इति । “अस्यायमर्थः । प्रकृतौ तृतीयसवने
आभेव-पवमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते,
तेन च साम्ना अग्निहोमयागस्य समाप्यमानत्वाद्ग्न-
होमसामेत्युच्यते, तच्च प्रकृतौ “यज्ञायज्ञीयो वा अग्नेये”
इत्याद्याग्नेयीष्वृक्षु गीयते अस्मिन्स्वग्निहोमि ब्रह्मवर्चस-
कामेन वायव्यासु तत् साम गातव्यम्, तच्च प्रकृताविवेक
विंश-सोम-युक्तम् । पशुकामस्य तु “रेवतीर्नः सधमादे”
इत्यादिषु रेवतीष्वृक्षु “वारवनीयं” साम गायेदिति,
तत्र रेवतीनाम्बुचां वारवनीयनामकेन साक्षा यः सम्बन्धः
सोऽयं पशु-फलायाग्निहोमि विधीयते, एतस्यैवेति प्रकृत-
परामर्शकैनेतच्छब्देनान्य-व्यावर्तकैनेवकारेण चाग्निहोम-
समर्थमाणत्वात् यथा पूर्वार्धकरणे इन्द्रियफलाय प्रकृता-
ग्निहोले दधि-गुणोर्विहितः तद्वत्, इति प्राप्ते, ब्रूमः-
विषमो दृष्टान्तः, दध्नोहोम-जनकत्वं न शास्त्रेण बोध-
नीयं तस्य लोकतोऽवगन्तुं शक्यत्वात् । फल-सम्बन्धः
एकएव शास्त्रबोधः इति न तत्र वाक्यभेदः, इह तु
रेवत्यृगाधारकवारवनीय-सामोऽग्निहोम-कर्म-साधनत्वं फल-
साधनत्वं चेत्यभयस्य शास्त्रे क बोध्यात्वाद् दुर्वारोवाक्य-भेदः
तेन पशुफलकं यद्योक्तगुण-विशिष्ट-कर्मान्तरमत्र विधी-
यते । एतच्छब्दः एवकारश्च विधीयमान-कर्मान्तर-विषयतया
योजनीयौ इति” । “यजेत वाचमेधेन सर्जिता गोसवेन
वा, अभिजिह्विश्चिज्जग्रां वा विष्टताग्निहोमि वा”
इति षट्तिः ।

अग्निहोम पु० अग्निस्तुभ्यतेऽत क्विप् पत्वम् । यज्ञभेदे ।

अग्निहोम पु० अग्नेः सोमः स्तुतिसाधनं त्वचससुदायो-
ऽवसानेऽत । यागविशेषे स च यागः ताखड्ग्रमहा-
ब्राह्मणे षष्ठाध्याये “प्रजापतिरकामयत बहु स्यां प्रजा-
येति स एतमग्निहोममष्टजत” इत्युपक्रम्य “एष वाव
यज्ञोयदग्निहोम” इति “एकस्मा अन्यो यज्ञः कामाया-
च्युयते सर्वेभ्योऽग्निहोम” इति चाग्निहोमं स्तुत्वा “द्वादश

स्तोत्राद्यग्निष्टोम" इत्यादिना सप्रपञ्चं दर्शितः । अग्निष्टोम
ग्रन्थस्य व्युत्पत्तिर्भाष्यकृता सायणाचार्येण दर्शिता यथा
"यज्ञायज्ञीय इत्यस्यामान्येयास्तुत्पन्नेन अग्नेष्टोमसाम्ना
समाप्ते र्अग्निष्टोम इतिनाम सम्बन्धमिति" । तद्विधानपरिपाटी
च वीधायनीये केशवस्वामिना दर्शिता तत एव साऽवगन्तव्या ।
ताण्ड्ये षष्ठाध्याये च "अग्निष्टोमे द्वादश स्तोत्राणि द्वादश
शक्त्वाणी"त्युक्त्वा अष्टमाध्यायपर्यन्तं यानि स्तोत्राणि
शक्त्वाणि वा प्रयोक्तव्यानि तान्यभिहितानि तानि च तत
एवावगन्तव्यानि तेषां खड्गपाटि तसच्छब्दार्थे वक्ष्यते
तत्र अप्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शक्त्वं प्रगीतमन्त्रसाध्या तु
स्तोत्रमिति तथैर्भेदः । एकाहसाध्ये अग्निष्टोमस्यैव यज्ञे
च तत् प्रमाणम् अग्निष्टोमस्यैव । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानः
कल्पः ठक् । अग्निष्टोमिकः अग्निष्टोमबोधककले ।

अग्निष्टोमसाम न० अग्निष्टोमे अत्रमाने विहितं
साम गानविशेषः । अग्निष्टोमयज्ञसमापके तृतीय-
मवने विहिते "यज्ञायज्ञीय" इत्यस्यामान्येयास्तुत्पत्तिं गीय-
माने सामवेदे "प्रकृतौ (अग्निष्टोमे) तृतीयसवने आर्भव-
पत्रमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते तेन च साम्ना
अग्निष्टोमस्य समाप्यमानत्वादग्निष्टोमसामेत्युच्यते इति सा०
भा० । "ब्रह्मणो वा एष रसो यद्यज्ञायज्ञीयं स्तुवन्ति
ब्रह्मण एव रसे यज्ञं प्रतिष्ठापयन्तीति" ताण्ड्यब्राह्मणम्
तच्च साम यज्ञायज्ञीयशब्दे वक्ष्यते ।

अग्निष्ठ पु० अग्नौ स्वातुमर्हेति स्या-क पत्वम् । वज्रौ स्थिति
योग्ये लौहभये कटाहादिपात्रे ।

अग्निसंस्कार पु० अग्निना संस्कारः मन्त्रपूर्वकटाहः ।
विधानेन अग्निस्तदाहृते । "अनाद्यस्याग्निसंस्कारं यः
कुर्याद्वा दयान्वितः" इति काशी० ।

अग्निसङ्काश त्रि० अग्निरिव सङ्काशते काश-दीप्तौ अच् ।
अग्निस्तुल्यरश्मे तसु ल्यतेजस्ते च ।

अग्निसम्भ्रव पु० अग्निरिव सम्भवति सम्+भू-अच् । अर-
यत्कुसुम्भे । ५त० स्वर्णे न० । अग्निसम्भ्रतमात्रे त्रि० ।

अग्निसहाय पु० अग्निना सह अयते अ-अच् ३त० ।
वायौ, धूमै च । अग्निसहायधूमवद्वर्णवन्वात् शोषगति-
त्वाच्च वनकोपते च ।

अग्निसार्त्तिक त्रि० अग्निःशक्ती यत् कप् । 'जं मार्त्तिलस्य
कृते कर्मणि', "सख्यं कृत्वाग्निशक्तिर्कर्मि" नाम्ना० ।

अग्निसार न० अग्नौ सारो यस्य अत्यन्तान्तराग्नेऽपि
सारांशादहनात् । रसाञ्जने ६त० । वज्रसारे तु अस्त्री ।

अग्निस्तम्भ पु० अग्निः दाहशक्तौ निरुध्यते अनेन । अग्नि-
दाहनशक्तिनिरोधके मन्त्रे, ओषधे च । ६त० । अग्ने
दाहशक्तिप्रतिरोधे पु० ।

अग्निष्वा(स्व)त्त पु० ब०व० अग्निः (आग्नीयविप्रकर-
णानन्तात् सुष्ठु आसं पक्ष्यं येषां आ-टा-क्त पत्वमिति
बहवः । मरीचिपुत्रे पितृगणविशेषे । "अग्निष्वा(स्वा)साः
वर्हिषटः ऊष्णपा आक्वपास्तयेति" मनुः । तैत्ति-
रीयब्राह्मणे तु अन्यथा निरुक्तं यथा 'अग्निष्वासा-
न्तुमनो हवामहे । नराशसे सोमपीथं य आशुः ।
ते नो अर्चन्तः सुहवा भवन्तु । यज्ञो भवन्तु
द्विपदे शं चतुष्पदे" इति "अग्निष्वासा अग्निष्वात्त-
नामकाः पितरः पितृविशेषाः । ते च चातुर्मासुगतपितृ-
यज्ञब्राह्मणे स्पष्टमभिहिताः, "ये वा अयज्वानो गृहमेधिन
स्वै पितरोऽग्निष्वासा" इति । मनुष्यजन्मन्यग्निष्टोमादिगा-
मकृत्वा आर्चकर्मणिषाः सन्तो सृत्वा च पितृत्वं गताः ।
तानग्निष्वासान्" इति तद्भाष्ये साधवाचार्यः ।

अग्निहुत् पु० अग्निं हुतवान् हु-क्तिप् ६त० । हुताग्नि-
हवने अग्निहोत्राणि ।

अग्निहोत्र न० अग्नये ह्यतेऽत्र हु-त्व ४त० । मन्त्रक-
रणवज्रस्थापनपूर्वकतदुद्देश्यकहोमे । अग्निहोत्रसम्बन्धित्वात्
हृयिषि, वज्रौ पु० । काञ्चिदाख्यायिकासुप्रक्रम्य अग्नि-
होत्रगर्द्धनिरुक्तिविधानाद्युक्तं तैत्तिरीयब्राह्मणे "सोऽग्नि-
रविभेत् आहुतिभिर्वैतमाप्नोतीति स प्रजापतिं पुनः
प्राविशत् तं प्रजापतिरब्रवीत् जायस्विति सोऽब्रवीत् किं
भागधेयमभिजमिष्य इति तुभ्यमेवेदं ज्ञयाता इत्य-
ब्रवीत् स एतद्भागधेयमभ्यजायत । यदाग्निहोत्रम्" इति
पुरा प्रजापतेस्तापं दृष्ट्वा पलायनादुपरतोऽग्निः प्रजापतेस्त्व-
पक्रमगता एव, ततः प्रजापतिस्तस्माच्चग्नौ पूर्वोक्तं दत्तं
स्वाहाकारेण यामाहुतिं प्रथममजुहोत् । तदाहुतिसामर्थेन
पुरुषमसृजत । तथा द्वितीयाद्याहुतिभिः अष्टादीनसृजत ।
ततः प्रजानां पुनरुत्पत्तेः स्वस्य प्रजापतित्वं लुप्त्यतम् ।
तदानोमग्निर्भीतोऽभूत् । तस्यायमभिप्रायः । प्रजापतिः
पुनः पुनराहुतिभरेव मां प्राप्नोति न तु भागं प्रयच्छति ।
तास्माद्दुतीर्देश एव षट्कृन्ति । तस्माद्भागरहितः सेवितं न
शक्नोमीति । तस्यै पूर्ववत् पलायनमकृत्वा तस्मिन् प्रजा-
पतावैव प्रसिद्धः । स च प्रजायस्विति पुनः पुनराग्निमब्रवीत्
सचाग्निस्तदा एव स्थित्वा भागरहितोऽहं क्षुधितः सेवितं
न शक्नोमि भागो मेऽपेक्षितः । किं भागमभिलक्ष्याह-

सुत्पत्त्य इत्युक्तम् । अग्निना उक्तः प्रजापतिरिदमग्नि-
होत्रगतं हविस्तुभ्यमेव हूयता इति भागं दत्तवान् ।
ततोऽग्निहोत्रहविः स्वरूपं भागधेयमभिलष्याग्निरुत्पन्नः ।
तस्मादग्नये होत्रं होमोऽग्निन् कर्मणीति बहुव्रीह्यु-
त्पत्त्या अग्निहोत्रमिति कर्मणाम् । अग्नये होत्रमिति
तत्पुरुषव्युत्पत्त्या हविर्नाम" इति तद्भाष्यम् । तत्कालञ्च तत्रै-
वोक्तः "तद्व्युत्पन्नमादित्योऽब्रवीत् । मा ह्यौषीः । उभयोर्वै
नावेतादिति सोऽग्निरब्रवीत् । कथं नौ होष्यन्तीति ।
सायमेव तुभ्यं जुह्वन् प्रातर्भक्ष्यमित्यब्रवीत् । तस्मा-
दग्नये सायं हूयते स्वर्याय प्रातः" इति । तद्विवरणञ्च
प्रजापतिना ह्ययमानं दृष्ट्वा मा ह्यौषीरित्येवमादित्यो निवार
यामास । हेतुञ्चैवमवोचत् । योऽयमग्निर्वैशाहं तयो-
रुभयोरावयोरेतद्विः, न त्वेकस्यग्नेः इति । तदानी-
मुभयोर्भागव्यवस्था जाता । अग्निना पृष्टा या कालभेदेन
व्यवस्था तासुवाच । तस्मादग्नये सायं जुहुयात्, स्वर्याय
प्रातर्जु हुयात्" इति तद्भाष्यम् ।

तच्च नित्यं कामग्रञ्च "यावज्जीमग्निहोत्रं जुहोतीति" अत्या
मित्यस्य "उपसर्द्धश्चरित्या मासमेकमग्निहोत्रं जुहोतीति"
श्रुत्या च कामग्रस्य विधानमुक्तम् । अस्य यजुर्वेदोक्तत्वे ऽपि
सर्ववेदिभिः कस्य व्यता "यस्मान्नां स्वगाश्चायां पार-
क्यमविरोधि च विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादि कर्म-
वदिति" छन्दोग० प० कात्या० । "अग्निहोत्रं त्रयं वेदा
स्तिदण्डो भस्मधारणम् । बुद्धिपौरुषहीनानां जीवि-
केति दृष्ट्वातिरिति" चार्वाकमतम् ।

अग्निहोत्र हवनो स्त्री अग्निहोत्रोऽग्निः हविर्वा हूयतेऽनया हु-
करणे ल्युट् ईत० । अग्निहोत्रहविर्भक्ष्यमाह च ।

अग्निहोत्रज्जत् पु० अग्निहोत्रमग्निं जुहोतीति अज्ज-क्तिप्
ईत० । ज्ञताग्निहोत्रे "यत्र सुहृदा सुज्ञतामग्निहोत्र
हूतां यत्र लोक" इति, श्रुतिः ।

अग्निहोत्रिन् पु० अग्निहोत्र+मत्वर्थे इनि । अग्निस्थापन-
पूर्वकं प्रातरादिकाले अग्निहोत्रहोमकर्त्तरि साग्निके ।

अग्नीध्र पु० इध्यते इन्ध-भावे क्तिप् ईत० । अग्न्युद्दीपने
"अग्नीधः शरणे रण भञ्जेति" कात्या० वा० ।
शरणार्थे रणि आग्नीधः । कर्त्तरि क्तिप् । अग्न्या
धानकर्त्तरि ।

अग्नीध्र पु० अग्निम् आदधाति छ-क दीर्घः । वज्रधाधान-
कारके ब्रह्मापारपर्याये ऋत्विग्भेदे । अग्निं धारयत्यस्यै
सम्प्रदाने घञर्थे क दीर्घः । अग्निहोत्रे होमादौ पु० ।

अग्नीन्द्र पु० द्वि० इन्ध० इन्द्रपरत्वाच्चात् । एतन्नामकयो
रेकहविर्भोक्तोर्देवयोः ।

अग्नीन्धन लि० अग्निरिध्यतेऽनेन इन्ध-ल्युट् ईत० ।
मन्त्रभेदे । स्त्रियां द्विच्चात् ङीप् । भावे ल्युटि । अग्नि
होत्रे न० । [सच्चिदकस्थाने ।

अग्नीथ लि० अग्नेरदूरभवं स्थानादि-उत्करा० क् । वज्र-
अग्नीवरूप पु० द्वि० इन्ध० ईत् । एतयोरेकहविर्भोक्तो-
र्देवयोः ।

अग्नीषोम पु० द्वि० इन्ध० ईत् पत्वञ्च । एतन्नामकयोरेक
हविर्भोक्तोर्देवयोः । "अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति" श्रुतिः ।
अग्नीषोमप्रणयनी स्त्री अग्नीषोमौ प्रणीयेते संस्क्रयेते
अनया अत्र वा प्र+नी-करणे आधारे वा ल्युट् ङीप् ।
तयोः संस्कारिकायाश्चि पात्वप्राञ्च । भावे ल्युट् । तयोः
संस्तारे न० ।

अग्नीषोमीय लि० अग्नीषोमौ देवते अस्य क् । तद्देवताके
पश्चादौ कपालरूपपात्रादिसंस्क्रते हविर्भेदे च "अग्निषो-
मीयमेकादशकपालं निर्वपतीति" "योऽग्नीषोमीयस्य
पशोरन्नातीति" च श्रुतिः ।

अग्निगार न० अग्नेः अग्निहोत्रसंभविष्यङ्गे रगारं ईत० ।
अग्निहोत्रगृहे "वसंश्चतुर्षोऽग्निरवाग्निगारे" इति रघुः ।
अग्निगृहादयोष्यत् ।

अग्निग्राधान न० अग्नेराधानम् आ-धाञ्-ल्युट् ईत० ।
वेदमन्त्रद्वारा वज्रस्थापने । ष्वङ् । अग्निहोत्रयागे ।

अग्निग्राधेय पु० अग्निग्राधेयो येन । अग्निहोत्रिणि साग्निके
द्विजे तत्रकारश्च "पुण्यमेवादधीताग्निमित्युपक्रम्य कात्या-
यनसंहितायां दर्शितः कल्पग्रन्थे च विस्तरो दृश्यः ।

अग्निग्राह्य पु० अग्नेराह्यः आ+ली-आधारे अच् ईत० ।
वेदमन्त्रद्वारा वज्रस्थापनयोग्ये गृहे, तदाधारे-कुण्डे,
स्थण्डिले च ।

अग्निग्राहित पु० अग्निग्राहितो येन आ+धाञ्-कर्माणि क्त, वा
परनिपातः । अग्निहोत्रिणि साग्निके द्विजे ।

अग्निग्राह्यत्पुत्त पु० अग्निना दिव्यान्लेन कृत उत्पातः (अग्नि-
सूचकोपद्रवः) उद्+पत-घञ् ईत० । आकाशस्थानल
विकारस्तचितोपद्रव्ये, उल्कापातादावशुभसूचके, धूमकेतुकृत-
विकारे च । स च नाभस उत्पातः उल्कादिरूपः पञ्च
विधः धिष्णोल्काशनिविदुःसाराभेदात् । तेषां लक्ष-
णादिकं फलसहितम् दृष्टुं संहितायासक्तं ३३ अ० यथा
"दिवि भूक्तशुभफलानां पततां रूपानि यानि तानुल्काः ।

धिष्ण्योल्कागभिर्विद्युत्तारा इति पञ्चधा भिन्नाः ॥
 उल्का पक्षेण फलं तद्विष्णुप्राग्निस्त्रिभिः पक्षैः ।
 विद्युत्कोभिः प्रङ्भस्तद्विष्णुप्राग्निविपाचयति ॥ तारा
 फलपाटकरी फलाधदात्री प्रकीर्त्तिता धिष्ण्यः । तिस्रः
 सम्पूर्णफला विद्युदोल्कागनिश्चेति ॥ अग्निः स्वनेन
 मङ्गता नृगजाश्चरगाश्चवेप्रसतरूपशुभु । निपतति विटा-
 रयन्ती धरातलं चक्रसंस्थाना ॥ विद्युत्स्वत्वतामं जनयन्ती
 तटतटस्वना मङ्गमा । कृटिलविशाला निपतति जीवे-
 न्धनराशिषु ज्वलिता ॥ धिष्ण्यः कृगाल्यपुष्का धनूषि
 टग टश्यतेऽन्नराध्यधिकम् । ज्वलिताङ्गारनिकाशा द्वी
 कस्तौ सा प्रमाणेन ॥ तारा हस्तं दीर्घां शुक्ला तास्वाङ्ग-
 मन्तुरुपा या । तिर्यग्धन्वोर्ध्वं वा याति वियत्यङ्ग-
 मानेन । उल्का शिरसि विशाला निपतन्ती वर्धते प्रत-
 न्तुपुष्का । दीर्घां भवति च पुरुषा भेटा बह्वी भवन्त्यस्याः ।
 प्रेतप्रहरणश्वरकरभनक्रकपिदंष्ट्रिनाङ्गलमृगाभाः । गो-
 धाङ्गिधमरूपाः पापा या चोभयशिरस्का ॥ ध्वजभ्रम-
 करिगिरिकमलेऽन्तरगमनप्ररजतहंसाभाः । श्रीवत्सव-
 ज्जगङ्गस्वस्तकरूपाः शिवसुभिक्षाः ॥ अश्वरमध्याङ्गुली
 निपतन्त्यो राजराष्ट्रनाशाय । बभ्रुमती गगनोपरि विभ्र-
 ममारुह्याति लोकस्य ॥ संस्पृशती चन्द्रार्कौ तद्विष्णुता वा
 मभप्रकम्पा च । परचक्रागमन्वपवध-दुर्भिक्षाष्टिभयजननी
 पौरेतरसुल्काप्रसव्यकरणं दिवाकरहृमांसोः । उल्का
 श्रभटा पुरतो दिवाकरविनिःसृता यातः ॥ शुक्ला रक्ता
 पीता कृष्णा चोल्का द्विजादिवर्णाभा । क्रमशश्चैतान्
 हन्त्युर्मूर्धोरःपार्श्वपुष्कस्थाः ॥ उत्तरदिगादिपतिता विप्रा-
 दीनाभनिष्टा कृष्णा । अज्जो स्निग्धाश्चण्डा नीचोपगता
 च तद्दृष्ट्वै ॥ श्यामा वारुणनीलाऽसृग्गृह्णामसितभङ्गनिभा
 कृष्णा । सन्ध्यादिनजा वक्राटलिता च परागमभयाय ॥
 नक्तलयरुघाते तङ्गकीनां जयाय निर्दिष्टा । उदये ज्ञती
 रवीन्दू पौरेतरमृत्वेऽस्ते वा ॥ भाग्यादित्यधनिष्ठासू-
 धूल्काहृतेषु युवतीनाम् । विप्रजालियपीडा पुष्यानिष्ठविष्णु
 देवेषु ॥ भ्रुवसौम्यां नृपाणासुषुषु सदारुणेषु चौराणाम् ।
 विप्रेषु कलाविदुषां पीडा साधारणे च हृते ॥ कूर्बन्त्येताः
 पतिता देवप्रतिभासु राजराष्ट्रभयम् । शक्रोपर नृपतीनां
 मृष्टेषु तत्स्वभिनं पोडाम् ॥ आशाम्कोशधत्त तद्दे-
 श्यानां श्लेष्णिपरतानाम् । चैत्यतरी सम्पतिता सत्कृति-
 पीडां करोत्युल्का ॥ द्वारि पुरस्य पुरजयमथेन्द्रकीले जन
 जयोऽभिहितः । ब्रह्मायतने विमान् विनिहन्त्याग्नीमिनो

गोषे ॥ श्लेष्णोऽस्कोटितवादितागीतीत्कुष्टस्वना भवन्ति यटा ।
 उल्का निपातसमये भयाय राष्ट्रस्य सन्वपस्य ॥ यस्याद्द्वरं
 तिष्ठति श्लेष्णुपङ्को दण्डाकृतिः सा नृपतेर्भयाय । या
 चोहृते तन्तुष्टेव स्वस्या या वा महेन्द्रध्वजतल्यरूपा ॥
 श्रेष्ठिभः प्रतीपगा तिर्यगा नृपाङ्गनाः । हन्त्युधोमुखी
 नृपान् ब्राह्मणानघोर्ङ्गा ॥ वरिष्पुष्करूपिणी लोकसङ्घया
 वहा । सर्पवत् प्रसर्पिणी योषितामनिष्टा ॥ हन्ति
 मण्डला पुरं कृत्वथ पुरोहितम् । यंशुलमवत् स्थिता
 राष्ट्रदोषकारिणी ॥ व्यालसूकरोपमा विस्फुलिङ्गमालिनी ।
 खण्डशोऽथ वा गता मस्वना च पापटा ॥ सुरपतिचाप-
 प्रतिभा राज्यं नभसि विखीना जलदान् हन्ति । पवन-
 विन्धोमा कृटिलं याता न भवति शक्ता विनिष्टता वा ॥
 अग्निभवति यतः पुरं बलं वा भवति भयं तत गव
 पाथिवस्य । निपतति च यया दिशा प्रदं प्रा
 जयति रिपुर्नाशराक्षसा प्रयातः ॥ तत्कारण-
 सक्तं गर्गसंहितायाम् “अतिलोभाटसत्त्वाद्वा नास्ति-
 क्वाद्वाप्यधर्मतः । नरापचाराच्चयतसुप्रसर्गः प्रवर्त्तते ।
 सतोऽपराधाच्चयतमपवर्जनि देवताः । ताः सृजन्यद्भुतां-
 स्तांस्तु दिव्यनाभसभमिजान् । त एव त्रिविधा लोके
 उत्पाता देवनिर्म्मिताः । विचरन्ति विनाशाय रूपैः संवो-
 धयन्ति च” इति । अग्निष्टसूचकरूपभेदाद्य हृत्संज्ञिता-
 वाक्ये प्राक् दर्शिताः । तल्लक्षणं काश्यपेन सामान्यत उक्तम्
 “वह्निष्कृषा च सृष्ट्याप्या रक्तनीलशिखोष्णवला । पी-
 धेय प्रमाणेन उल्का नानाविधा सृतेति” ।

अग्न्युद्धार पु० अग्नेः आधनाथसुद्धारः अरणिमन्वनेन उत्था-
 पनम् । अरणिहयवर्षणेमानलोत्पादने । तत्प्रकारस्त
 “अश्वत्यो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः । तस्य या प्राङ्-
 मुखी शाखा वोदीची वोर्ङ्गापि वा ॥ अरणिस्तन्नादां प्रोक्ता
 तन्मध्ये वोत्तरारणिः । सारवहारवच्चतुर्भोविली च प्रश-
 स्ते ॥ संसक्तसूक्ष्मो यः शम्याः स शमीगर्भ उच्यते ।
 अलाभे त्वशमीगर्भादुत्तरेदविलम्बितः ॥ चतुर्विंशतिरङ्गु-
 दैर्घ्यं षड्दपि पार्थिवम् । चत्वार उच्ये मानभरुष्याः
 परिकीर्त्तितम् ॥ अष्टाङ्गुलः प्रमन्यः स्याच्चतुर् स्याद्द्विष्ट-
 गाङ्गुलम् । अविखी हादशैव स्यादेतन्मन्वयन्मन्वकम् ॥
 अङ्गुलान्कुलमानन्त यत् यत्पदिश्यते । तत् तत् हृत्-
 पर्व पन्थिभिर् ब्रह्मयात् सदा ॥ गोबालैः शण्डीभिश्चैस्व-
 हसममलात्मकम् । व्यासप्रमाणं नेतुं स्यात् प्रमथ्यस्तेन
 पावकः ॥ मूर्धाञ्जिकर्णवक्त्राणि कन्धरा चापि पञ्चमी ।

ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री । वर्णेषु मध्ये अग्रजातत्वात्
विप्रे । [म० । जज्ञाप्यभागे ।

अग्रजज्ञा स्त्री अप्या जज्ञा अवयवावयविनीरभेदात् क०
अग्रजन्मान् पु० अये जन्म यस्य जन-मनित् व्यधि० बहु० ।
ज्येष्ठभ्रातरि, विप्रे च । अग्रजातभावे त्वि० । अप्यात्
प्रधानाङ्गात् सुखात् जन्मास्य व्य० ब० । ब्रह्मणो मुखोत्-
पन्ने विप्रे, तस्य तनुसुखोत्पत्तिस्य ताण्डुलमहाब्राह्मणे
उक्ता यथा "सोऽकामयत यज्ञं सृजेयेति स सुखत एव
त्विष्टतमसृजत तं गायत्रीऋन्दोऽप्यसृज्यताग्निर्देवता
ब्राह्मणो मनुष्यो वसन् ऋतुस्तस्मान्निवृत् स्तोमानां मुखं,
गायत्री ऋन्दसाम्, अग्निर्देवतानां, ब्राह्मणो मनुष्याणां,
वसन् ऋतुनां, तस्माद्ब्राह्मणो मुखेन वीर्यं हूरोति
मुखतो हि सृष्टः" इति । व्याख्यातञ्चैतत् भाष्ये "सः
प्रजापतिरकामयत किमिति" ? सर्वसाधकं यज्ञं सृजे येति
स एतमग्निष्टोममपश्यत् तमाहुरित्युक्तस्यैवेदं विवरणं सः
प्रजापतिः सुखत आत्मनो सुखादेय त्विष्टतमावृत्ति-
त्वयसाध्यमेतद्भासकं स्तोममसृजत तं त्विष्टतमनु पश्चाद्गायत्री-
ऋन्दः गायत्रं नाम ऋन्दोऽसृज्यत तदनु अग्निर्देवताऽ-
सृज्यत तमनु मनुष्यो ब्राह्मणोऽसृज्यत तथा तमनु वस-
नाख्यस्य ऋतुरसृज्यत यस्मादादेते सुखतएव सृष्टाः तस्मादेते
त्विष्टटादयः स्वस्वजातयानां मध्ये सुख्या अभवन् त्विष्टटा-
दीनां सुख्यानां मध्ये ब्राह्मणस्य सुखत्वप्रयुक्तं वीर्यं लोक-
मिद्धं दर्शयति तस्मान्नासृष्टएतेन सुख्यात्वात् ब्राह्मणो मुखे-
नेदानोमपि वीर्यं स्वाध्यायप्रवचनादिजन्यं सामर्थ्यं हूरोति
तस्मादित्युक्तं त्विष्टणोति हि यस्माद्ब्राह्मणो सुखतः सृष्ट-
स्तस्मादित्यर्थः ॥ एवमुक्तमर्थं यो वेद सोऽपि मुखेन वीर्यं-
हूरोति सुखसाध्येन स्वाध्यायप्रवचनादिनैवाभीष्टं साधयति
इत्यर्थः" इति । "ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीति" पुरुषसूक्तम् अत
एव विप्रस्य सुखजातत्वेन सुखसाध्यस्वाध्यायाभ्यसने एव
वीर्यं भवतोत्पद्युक्तम् अतएव मनुना "वेदमेव सदाभ्यसे" इत्यु-
क्तम् हारीतसंहितायां तु "षट् कर्माणि, निजान्याहुर्ब्राह्म-
णस्य महात्मनः । तैरेव सतत यस्तु वक्तं येत् सुखमेधते
अध्यापनं चाध्ययनं वाजनं वजनं तथा । दानं प्रति
पहृषेति षट् कर्माण्योति चोच्यते" इति "वेदञ्चैव सदाभ्यसेत्
शुचौ देवे सम्प्राहितः धर्माशास्त्रं तथा पाठ्यं ब्राह्मणः शुद्ध-
मानसैः वेदवत् पठितव्यञ्च श्रोतव्यञ्च टिनामिणि
श्रुतिहीनाय विप्राय सृष्टिहीने तथैव च दानं भोजन
मन्यञ्च दत्तं कुर्वविनायनम् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वेद

मास्त्रं पठेत्, द्विज इति" च । "सत्त्वप्रधाना वप्राः स्युरिति
भारतोज्ञेः विप्रस्य सत्त्वप्रधानतया "ब्राह्मणस्य सत्त्वविशगं
श्रुद्वाणाञ्च परन्तप ! । कर्माणि प्रथिमकर्माणि स्वभावप्रभवै-
रुच्यैः । शमोऽमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं
विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजमिति" गीतायां
सात्विकधर्माण्यास्य स्वाभाविका इत्युक्तम् । विष्टतञ्चैतत्
श्रीधर स्वामिना "तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकानि कर्माण्येव
शम इति, शमश्चित्तोपरमः (वाङ्मयविषयाच्चिवक्तं नम्) दमो-
वाङ्मयान्द्रियोपरमः (स्वस्वविषयाच्चिवक्तं नम्) तपः पूर्वोक्तं
(सगुणब्रह्मोपासनादि) शौचं वाङ्मयाभ्यन्तरञ्च । क्षान्तिः
(शीतोष्णादिदग्धसङ्घणुता) आर्जवम् अवक्रता (वाङ्मया-
भ्यन्तरयोः कापद्याभावः) ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवः
आस्तिक्यम् अस्ति परलोक इति निश्चयः । एतत् शमादि
ब्राह्मणस्य स्वभावात् जातं कर्मोति" । "सुखजातादयोप्यत्र
अये प्रथमं जन्म यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि, "यो वै ब्रह्मणं
विदधाति एतं यसास्मै प्रहिणोति वेदमिति" "हिरण्य
गर्भः समवर्त्तताये" इति च श्रुतौ परब्रह्मसकाशात् तस्य
प्रथमोत्पत्तिरुक्ता, तदुत्पत्तिप्रकारस्तु मनुना "सोऽभिधाय
शरीरात् स्वात् सिद्धञ्चुर्वहुधा प्रजाः । अप एव ससर्जादौ
तासु बीजमवासृजत् । तदण्डमभवत्सं सृष्ट्वांशुसमप्रभम्
तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामह" इत्यनेनोक्तः ।
अग्रजात पु० अये जातः जन-क्त ७त० । ज्येष्ठभ्रातरि,
विप्रे च । ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री । पूर्वजातभावे त्वि० ।
अग्रजाति पु० अप्या अत्रे जातिर्यस्य, जन-क्तिन् कर्म० । विप्रे ।
अग्रजिज्ञा स्त्री अप्या जिज्ञा अप्यहस्तवत् क० । जिज्ञाप्यभागे ।
अग्रणी त्वि० अये नीयतेऽसौ णी-क्तिप् ७त० । णत्वम् । प्रभौ
अत्रे च । अपं नयति हेवेभ्य इति । वज्रौ पु० यथा-
चास्यापणोत्वं तथाग्निगच्छे निरुक्तव्याख्यायासुक्तम् ।
अग्रतस् अव्य० अये अप्याद्वा अप्य+तसिच् । पूर्वदसौ, पूर्व-
भागावधिके च । [अपगामिनि । स्थियां ङीप् ।
अग्रतःसर त्वि० अपतः सरति गच्छति सृ-ट ७त० ।
अग्रदानिन् पु० अये दानं उद्देश्यत्वेकाव्यस्य अपदान+इनि
प्रोतेद्देशेन यद्दानं दीयते तस्मिन्पाहिषि "अपदानोति"
ख्याते विप्रे । "लोभो विप्रस्य शृद्वाणामप्ये दानं
सृष्टीतवान् । पृथ्वात्तलदानानामपदानो बभूव स"
इति पुरा० ।

अग्रदानीय पु० अये दानमर्हति च । अपदानिविप्रे ।
अग्रनख पु० अप्यो नखः अप्यहस्तवत् क० । नखाप्ये ।

अग्रनासिका स्त्री अपा नासिका अपहस्तवत् क० ।
नासिकापभागे ।

अग्रन्धिक पु० नास्ति पन्थिर्वस्त्वपन्थिः संसारवन्धपन्थिर्वाऽस्य ।
निर्पन्थिके सुक्तकन्दे जैनभेदे आत्मज्ञे च “भिद्यते
हृदयगन्धि” रित्यनेन तस्य संसारगन्धिन्यून्यत्वोक्तेस्तथा-
त्वम् । पन्थिन्यून्ये त्वि० ।

अग्रपगो स्त्री अप्ये पर्यं यस्याः जातितात् ङीप् ।
(आन्कुशीति) ख्याते षष्ठे ।

अग्रपूजा स्त्री अप्ये पूजा । प्राथमिकपूजायाम् । “अप्ये-
पूजामिह स्थित्वा षड्हाणेभामिति” पुरा० ।

अग्रभाग पु० भज्यते इति भागः एकदेशः भज-घञ्
अप्यः पूर्वः भागः कर्म० । आह्लादी प्रथमसुहृत्वे देये
द्रव्ये अवयविनः शेषभागे च । यथा शरापभागः ।

अग्रभुक् त्वि० अप्ये देवपितृादिभ्योऽदत्त्वा भुङ्क्ते भुज-
क्विप् ७त० । औदरिके ।

अग्रभू पु० अप्ये भवति उत्पद्यते भू-क्विप् ७त० । पूर्वजाते
ज्येष्ठभातरि विप्रे च ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री । पूर्वजाते त्वि० ।

अग्रमहिषी स्त्री कर्म० । प्रधानस्त्रियाम् । “अथापमहिषी
राज्ञ” इति ।

अग्रमांस न० अप्यं प्रधानं भक्ष्यत्वेन मन्यते मन्-स, दीर्घः
कर्म० । हृदयस्य पद्माकारे (फलका) इति नामके मांसं ।
केचित् घृत्कापमांसमेकं नामेत्याहुः । (अपमांस) इति
प्रसिद्धे रोगभेदे च ।

अग्रमुख न० अप्यं मुखम् अप्यहस्तवत् कर्म० । सुखापे ।

अग्रयण न० अप्यमयनात् उत्तरायणात् णत्वम् शक्र० तत्विधा
नकालोऽस्य अच् । मार्गं मासि सर्वात्मिककर्त्तव्येनवशस्योऽपि-
रूपे यज्ञभेदे । निरग्निकर्त्तव्ये नवाह्न्याह्ने च । “अहता-
पयणञ्चैव धान्यजातं द्विजोक्तमेति” वज्रसूत्रे स्मृतिः ।
“अहतापयणमहतमवशस्योऽपिब्राह्मं यथायोग्यं साग्नि-
कनिरग्निपरमिति” आह्वतप्ये रघुनन्दनः ।

अग्रयान न० अप्ये यानं यस्य या-ल्यट् संज्ञात्वेऽप्यणत्वम् ।
पुरोगामिनि सैव्ये । अप्यगामिप्राप्ते त्वि० ।

अग्रयायिन् त्वि० अप्ये यासति या-यिनि ७त० । पुरो-
गामिनि “पुत्रश्च ते रणशिरस्यमपयायीति” अष्टे च ।

अग्रयोधिन् पु० अप्ये स्थित्वा युध्यति युध-यिनि ७त० ।
सैन्यानामप्ये स्थित्वा योद्धरि । [चिञ्चोति प्रसिद्धे शाकभेदे ।

अग्रलोहिता स्त्री अप्यमुपरिभागः लोहितं यस्याः व० ।
अग्रवीज पु० अप्यं शाक्यापं वीजसुत्यादकं यस्य । किन्नाप-

तस्यस्युद्धटे (कलम) इतिप्रसिद्धे काण्डजाते कुरस्य-
कादिश्ले ।

अग्रसन्धानी स्त्री अप्ये फलोत्पत्तेः प्राक् सम्बोध्यते ज्ञाय-
तेऽयथा कार्यं सम्-धा-करणे ल्युट् ङीप् । यमपञ्च-
कायाम् । यत्र हि प्राणिवर्गस्य प्राग्भवीयकर्मामुसारेण
शुभाशुभसूचकं सर्वं लिख्यते सा यमपञ्चिका । केचित्
यमपट्टिकेति वा कथ्यते । अप्यसन्धानकारिणि त्वि० ।

अग्रसन्ध्या स्त्री अप्यं सन्ध्यायाः, “सर्वोऽप्येकदेशः कालवाचिना
समस्यते, इत्युक्तेः एक०त० ; सन्ध्यापूर्वसमये । अप्या
पूर्वां सन्ध्या इति कर्म० । प्रातःसन्ध्यायाम् “कर्कसूना
सुपरि तर्हि न रञ्जयत्यपसन्ध्याति” शकुन्तला ।

अग्रसर त्वि० अप्ये सरति गच्छति सृ-ट् ७त० । अय-
गामिनि । “युद्धायापसरोऽभवादिति” स्त्रियां ङीप् ।

अग्रसारा स्त्री अप्यं शीर्षमात्रं सारोऽस्याः । फलन्यून-
शिक्षायां मञ्जर्याम् । अग्रात् अग्रमारभ्य सारोऽस्य ।
वंशदो पु० ।

अग्रह पु० अहः परिग्रहः न०त० । परिग्रहाभावे । बहु० ।
परिग्रहस्यून्ये सन्धासिप्रभृतौ, ज्ञानस्यून्ये त्वि० ।

अग्रहर त्वि० अप्ये ह्वियते दीयतेऽसौ अप्य-हृ-अच् । अप्य-
देये वस्तुनि, भागाप्ये पु० अप्य-हृ-कर्त्तरि अच् । अप्यहा-
रिणि त्वि० “प्राग्रहरः कुमार” इति ।

अग्रहस्त पु० अप्यसासौ हस्तश्चेति गुणगुणिनोरभेदात् कर्म० ।
हस्तस्यापभागे “अथाप्यहस्ते सुकलीकताङ्गुलाविति” क० ।

अग्रहायण पु० अप्यः अष्टः ज्ञायनोद्गीर्हित्व णत्वम् ।
मार्गशीर्षे मासि । तस्य च “मासानां मार्गशीर्षोऽङ्गीति”
गीतायां भगवद्भिर्भूतिरूपत्वोक्तेः श्रेष्ठधान्यवत्त्वाच्च तथात्वम् ।

अग्रहायणोष्टि स्त्री अप्या प्राथमिकी हायननिमित्ता इतिः ।
नवशस्येष्टौ यागभेदे ।

अग्रहार पु० अप्यं प्रथमं ह्वियते उत्पन्नशस्यादुद्धृत्य स्थाप्यते
हृ-कर्मणि घञ् । शोभोत्पन्नशस्यादुद्धृत्य ब्राह्मणो
ह्येन स्याथ्ये धान्यादौ शुक्कलादाहसन्नञ्चारिणे देये
लोह्लादी, यामभेदे च “स कश्चिदप्यहारे कालो नामैक-
श्चेति” दशकु० । अप्यं हरति-अण् । अप्यहारके त्वि० ।

अग्रार्द्धि न० अप्यञ्च तदर्थि नेत्रं चेति गुणगुणिनो-
रभेदात् कर्म० स्नाङ्गपरत्वात् नाच्समा० । नेत्राप्ये
अप्राङ्गे “अप्याङ्गा वीक्षमाणस्तु तिर्यग्ध्वाररमव्री-
दिति रामा० ।

अग्रार्थिक न० अप्यञ्च तदर्थिकं चेति गुणगुणिनोरभेदात्

कर्म्म० णत्वम् । अमयायिसैत्ये । “अयाणीकं रघुव्याघ्रौ
 राक्षसानां बभञ्जतुः इति” रामा० ।
 अयायणीय न० अयं अथमयनं ज्ञानं तत्र साधु क ।
 वीद्वागमसिद्धे प्रवादभेदे “उत्पादपूर्वमयायणीयमथ
 वीर्यता प्रवाटः स्यात् इति” हेमचन्द्रः ।
 अयावलेहित न० अयं प्रथमभाग उच्चयावलेहितमास्वादितं
 यस्य । आद्याद्यर्धप्रस्तुताद्यादग्रभागसुद्धत्यास्वादनेन आद्यं
 दानाद्यनर्हताप्रयोजकदोषदुटे अद्यादौ “द्विःस्विन्नं
 परिदन्वच्च तथैवायावलेहितमिति” आह्वयर्थे ब्रह्मपुरा-
 णम् “अयावलेहितं आद्यार्थोपकल्पितं सहदुपभुक्ताप-
 भागमिति” रघु० ।
 अयासन न० अयमर्थादिदानात् पूर्व्वं कल्पितमासनम् ।
 आद्यान्नभोजनार्थे अर्धदानादितोऽप्ये कल्पिते विप्रस्थोपवेश-
 नार्थे आसने “मामग्रासनतोऽवकृत्समवशमिति” सुद्रा० ।
 अयाज्ञा त्रि० यद्-ण्यत्-न० त० । यद्गणायोग्ये शिवनिर्मा-
 ल्यादौ प्रतिपत्तययोग्ये तिलाद्यादौ च । “अयाह्यं
 शिवनिर्मास्थं पत्वं पुष्यं फलं जलमिति” पुरा० । “ब्राह्मणः
 प्रतिपत्तय्याह्वयं साधुतस्तथा । अव्यञ्जमपि मातङ्ग-
 तिलनौह्यंश्च वर्ज्जयेत् । ह्यणाजिनचयग्राही न भूयः
 पुरुषो भवेत् । शय्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिपत्तय्यं
 च । नरकाच्च निवर्त्तन्ने धेनुं तिलमयीं तथा” । तथा
 “ब्रह्महत्या सुरापानमपि स्तेयं तरिष्यति । आहुराद्-
 यद्वृत्तहीतन्तु तत् कथं ? वै तरिष्यति” । “एतदादिद्रव्या-
 टानं गृहोत्तुर्दोषजनकम्” इति रघु० । “अयाचितान्कृतं
 ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः । अन्यत्र कलटावण्डपतितेभ्यो
 द्विषन्तयेति” मनुः । तेन कलटादिद्रव्यम् अग्राह्यम् ।
 गौचादौ कर्मणि अनुपादेयवृत्तिकायाम् स्त्री । “अनर्जले
 देवमृष्टे वल्मीके मृषिकस्थले । कृतयौवावशिष्टे च
 अयाह्याः पञ्च वृत्तिका” इति अतः । अविचारणीये
 त्रि० “अयाह्यस्त्वनिवेदित” इति अतः । आवेदन-
 कालेऽनिवेदितः पश्चात् निवेदितोऽपि व्यवहारे न विचार-
 णीयः इति तदर्थः ।
 अयिम पु० अये भवः अय-+इमिच् । ज्येष्ठभ्रातरि । अथे
 उत्तमे च त्रि० । “वीरणात्मपिभो भूत्वा युयुधे पाधिर्वैः
 सहेति” पुरा० ।
 अयिय पु० अये भवः अय-+इमिच् । ज्येष्ठभ्रातरि । अथे
 उत्तमे, अयजातभावे च त्रि० । “सन्ध्या अयियाः
 न्तीति ता० ब्रा० ।

अयीय पु० अये भवः अय-+इ । ज्येष्ठभ्रातरि । अथे, उत्त-
 मे च त्रि० । “अयीयभागं ददतेऽस्य दैत्या” इति वेदः ।
 अयु (यू) स्त्री अग्नि-क्रु नलोपः वा जङ् । नद्यामकुल्याञ्च ।
 निरुक्ते तद्भाषोरेतस्या उक्तेस्तदर्थत्वम् । “जनीयन्तो न्ययुव”
 इति वेदः ।
 अयेग त्रि० अये गच्छतीति गम-ड अलुक् स० । पुरोगन्तरि ।
 अयेगा त्रि० अये गच्छति गम-विट् अलुक् स० । पुरोगन्तरि ।
 अयेग त्रि० अये गच्छतीति गम-डू अलुक् स० । पुरो-
 गामिनि सेवके ।
 अयेदिषिषु (षू) पु० दिधिं धैर्यं स्यति निरस्यति, सो-क्रु
 षत्वम् दिधिपूः द्विरुक्ता पुनर्भयोषित् अये गणनीया दिधि-
 पूर्यस्य अलुक् स० कवभावः ष्ट० वा ह्रस्वः । पुनर्भू विवाहका-
 रिणि । प्रागनूदज्येष्ठभगिन्याः प्रागूदकनिष्ठभगिन्यां स्त्री ।
 “ज्येष्ठायां यदानूदायां कन्यायामुत्तरतेऽनुजा । सा चाप्ये-
 दिधिपूज्ञायां पूष्यां तु दिधिपूः कृतेति, मनुः एतत्पक्षे
 च अये ज्येष्ठाविवाहात् पूर्व्वं दिधिपूः ज्येष्ठाविवाहकाला
 सहनरूपधैर्यं लोपकारिणीति विग्रहः । दीर्घानि एवायम् ।
 अयेदिधिपूपति पु० इत० । अनूदज्येष्ठायां भगिन्याम्
 सत्यां कनिष्ठायाभगिन्या वोढरि “यस्याप्येदिधिपूपति-
 रिति” अतः ।
 अयेपा त्रि० अये स्थित्वा पाति पा-क्विप् अलुक् स० ।
 पुरतो भूत्वा पालके “अयेपा ऋभवो मन्दसाना” इति वेदः ।
 अयेपू त्रि० अये कृत्वा पूयते पू-क्विप् अलुक् स० । पुरः
 पवित्रकारके “सोमस्य राज्ञो भज्यन्ति तेनाप्ये पुव” इति वेदः ।
 अयेवग वनस्याप-+राज० पूर्व्वं अलुक् स० णत्वम्, नि०
 एतन्नत्वम् । वनायभागे । [गामिनि । स्त्रियां ङीप् ।
 अयेसर त्रि० अये सरति सृ-ट-अलुक् स० । पुरो-
 अयेसरिक त्रि० सृ-भावे-अप् अलुक् स० अये सरे अय
 गतौ प्रसृतः टन् । पुरोगामि-सेवके ।
 अयोपहरणीय त्रि० अयस्यपहृत्यते यच्च उप-+हृ-सम्प्रदाने
 अनोयर् । आद्याद्यर्धस्यकल्पितस्य आदेरप्ये दानोद्देश्ये
 वास्तुदेवादौ । अये उपहृत्यते कर्मणि अनोयर् । प्रथम-
 दानार्हे इत्ये । [“दृश्यते त्वग्न्या बुद्धेति” गीता ।
 अय्य पु० अये जातः यत् । ज्येष्ठे आतरि । अथे त्रि०
 अघ इदित् गतौ आदि-+आत्स० सक० सेट् । अङ्कते ।
 आङ्कित । क्रि-अङ्कि, असनु अङ्कः ।
 अघ पापकरणे अटलचूरा० उभय० अक० । अघयति-ते ।
 आजिघत् त । अघ्-उपम् अघः ।

अध न० सुरा० अध-भावे अच् । पापे "हरत्वधं सम्प्रति हेतुरैष्यत" इति माघः । कर्त्तरि अच् । पापकारके लि० "अधाशुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ ! स जीवतीति" गीता अधं हेतुत्वे नाख्यस्य अर्गा० अच् । व्यसने दुःखे च न० तयोः पापजन्यत्वासन्धम् । तत्र व्यसने "कञ्चित् ऋगीणामनघा प्रसृतिरिति" रघु । "अनघा अयसनेति" मल्लिनाथः । "न वक्ष्येदेषाङ्गानीति" "अघाङ्गेषु निवृत्तेषु सुस्नाताः कृतमङ्गला इति" च स्मृतिः अधमस्य व्यसनस्य इष्टवियोग-रूपस्य तज्जन्यदुःखस्य वा अहानि अवाहाइति तदर्थः । दुःखे "उपपन्नतमघांघेन नात्मानमवबुध्यते इति" दुःखौघे-नेत्यर्थः "दयालुमनघस्यः पराणमजरं विदुरिति" माघः । परदुःखेन दुःखित्ये एव तत्र हरणाय दयालोरिच्छा, ईश्वस्य तु दयानुत्वेऽपि न दुःखस्पर्शाः आनन्दस्वरूपत्वादिति, तन्नात्मर्थार्थं "स्वयशांसि विक्रमवतामवतां न बधूषघानि इति भा० । अधानि व्यसनानीत्यर्थः । पूतनावकासुरयो-र्भांतरि असुरभेदे पु० । "कृष्णचरितमिवाधनाशन मिति" श्लेषः । एतत्कथा चाधनाशनगन्दे दृश्या ।

अधकृत लि० अधं पापं सततं करोति क-कर्त्तरि ताच्छी-लादिषु वा क्विप् ईत० । पापकारिण्यु, सततपापशीले च ।

अधन लि० न० त० । निविडताविरुद्ध्यैथिल्ययुक्ते ।

अधनाशन लि० अधं नाशयति नश-णिच्-ल्यु । पाप-नाशके जप्यदानादौ "जमेत् सर्वाधनाशनमिति" स्मृतिः । स्त्रियां ङीप् । अधस्यासुरभेदस्य नाशनः । श्रीकृष्णे, स हि अजगररूपेण जिघांसन्तं तं हतवान् तत्कथा भागवते "अधाधनामाभ्यपतन्महासुरस्तेषां सुखक्रोडन-वीक्षणान्धमः । नित्यं यदन्ननिजजीवितेषुभिः पीता-ऋतैरप्यमरैः प्रतीक्ष्यते ॥ दृष्टार्मकान् कृष्णसुखानघासुरः कंसानुशिष्टः स वकीवकानुजः । अयन्त मे सोदरनागह-त्तयोर्द्वयोर्भ्रमेनं सवलं हृनिष्ये । एते यदकृत्सुहृदोस्तिलापाः कृतास्तदा नष्टसमा ब्रजौकसः । प्राण्ये गते वर्णसु कानुचिन्ता प्रजासवः प्राणभृतोहि संयते ॥ इति बध्वस्याजगरं दृष्टद्वयः स योजनायामसर्वाङ्गीवीरम् । इत्याहुनं व्यामगुहाननं तदा पथि व्यथेत गुसनाभया खड्गः" ॥ इत्यम् अधनामकेऽसुरे स्थिते तदुदरे गोवत्सवत्सपाशेषु गतेषु स्वयमपि हरिः प्रविश्य अत्यन्तं खदेहवर्द्धनेन तं हतवान् इत्यप्युक्तम् । "तच्छ्रुत्वा-भगवान् कृष्णस्त्वव्ययः सार्भवत्सकम् । चूर्णीचिकीर्षी-गात्मानं तरसा बद्धे गले ॥ ततोऽतिकावस्य निरुद्ध-मार्गिणोऽहर्द्राण्डेभुं मत्स्वितस्ततः । पूर्णोत्तरङ्गे पवनो-

निरुद्धोमूर्द्धन्निर्विनिर्भद्य विनिर्गतो वक्रिः" इति ॥ "कृष्ण-चरितमिवाधनाशनमिति" श्लेषः ।

अधभोजिन् लि० अधं पापफलकं भुङ्क्ते भुज-णिनि ईत० । देवपत्नित्य्युद्देशामेन स्वार्थपाचके । "अधं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्" इति विष्णुः । "भुङ्क्ते ते त्वधं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्" इति गीता ।

अधमर्षण न० अधं पापं कृष्यते उत्पन्नत्वेऽपि नाशनेन कर्म्मक्षमत्वात् सङ्गतेऽनेन कृष-ल्युट् ईत० । उत्पन्न-पापनाशार्थं जप्ये मन्त्रभेदे तच्च द्रुपदादिवेत्यादि, कृतञ्च सत्यश्चेत्यादि आपोहिष्टेत्यादि कृत्तञ्च । तच्च अन्नजले जप्यम् तत्फलञ्चोक्तं ब्राह्मणसंश्लेषे । यथा "बोधायनः "कृतञ्च सत्यञ्चाद्यधमर्षणम् त्विरन्नजले जपन् सर्वस्मात् पापात् प्रमुच्यते" । योगियात्रवल्क्यः "हृत्वा लोकानिमांस्तान् हि त्रिः पठेदधमर्षणम् । यथाश्वमेधा-वभ्यमेवं तन्मनुरब्रवीत्" इति । चारुतः "पातकोपपा-तकमहापातकानामेकतमसर्षणपातैऽधमर्षणस्य जपेत्" इति । षड्विद्भिः "यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापानोदनः । तथाधमर्षणं कृत्वा सर्वपापप्रणाशनम्" इति । योगियात्र-वल्क्यः "स्नानमन्त्रैः तैर्मन्त्रैर्मांजनं प्राणसंयमः । अध-मर्षणसूक्तेन अश्वमेधावभ्यत्समम्" इति । शङ्खः "जलनि-मन्नः प्राणान् संयम्य त्विराष्टचाधमर्षणसूक्तेन क्वायात् नाख्यधमर्षणात् परमन्नर्जले" इति । गौतमः "अन्नजलेऽधमर्षणं त्विरात्रसंयन् सर्वपापेभ्यो मुच्यते" इति । अत्रिः "अपि चापसु निमज्जित्वा त्रिः पठेदधमर्षणम् । यथाश्वमेधावभ्यं तदहं मनुरब्रवीत्" इति । वशिष्ठः "अपि चापसु निमज्जानः त्रिः पठेदधमर्षणम् । यथाश्वमेधा-वभ्यं तादृशं मनुरब्रवीत्" इति । आपस्तम्बः "अपि चापसु निमज्जित्वा त्रिः पठेदधमर्षणम्" । यथाश्व-मेधयज्ञो हि मनस्तादृशमाह तत्" इति । बौधायनः "त्रिरात्रं चाप्युपवसन् त्विरङ्गाभ्युपयत्तपः । प्राणान्स्वुनि संयस्य त्रिः पठेदधमर्षणम् । "यथाश्वमेधावभ्य-मेवं तन्मनुरब्रवीत्" इति । योगियात्रवल्क्यः "तत्रुहं चोपवसेद् यस्तु त्विरङ्गेभ्युपयत्तपः । मुच्यते पातकैः सर्वैः जत्वा त्विरधमर्षणम्" इति । रहस्ये दृष्टन्मनुः "मातरं भगिनीं गत्वा साहस्रवारं कृत्वा सखीं सना-भ्याञ्च अगमप्रागमनं कृत्वा अधमर्षणम् अन्नजले त्विरा-वर्त्य एतस्मात् पापात् पूतो भवतीति" । तथा "गुरुतल्पगमनं कृत्वा अधमर्षणमन्नजले त्विरावर्त्य एतस्मात् पापात् पूतो

भवतीति" । अत्र पापगौरवमाकलय संयतेन मास्येकं यावत्
जलमवगाहप्राथम्येण सूक्तं त्विरावर्त्य ज्ञातव्यम् । तथा च
लघुयमः "महापातककर्त्तारश्चत्वारश्च विशेषतः । अग्निं
प्रविश्य शुश्रूणि ज्ञात्वा वाच इति क्रतौ । रहस्यकरणे चैव
मासमभ्यस्य पौरुषम् । अधमपणञ्च वा सूक्तं शुभेज्जान्त-
र्जले स्थितः" इति । उहदासः "अथ ब्रह्महत्यां कृत्वा प्राचीं
वा उदीचीं वा दिग्गुणनिर्घक्तम् प्रभतेनेश्वनेनाग्निं प्रज्वा-
लयाधमर्षणं चाष्टसहस्रमावर्त्य जुहुयात् तन्नात् प्रापात् पूतो
भवतीति" । हारोतश्च "अन्नञ्जं ले त्विरावर्त्य सुचप्रते
ब्रह्महृत्ययेति" । उहदासस्तबः "अकार्यकरणे चैव अभ-
ष्यस्य च भक्षण्ये । अधमर्षणसूक्तेन पीत्वापः शुध्यते नरः" ।
वशिष्ठः "मनसा पापं कृत्वा अपमर्षणं जपेत्" इति ।
उहदासस्तबः "क्षत्रियागमने वैश्यागमने चैव तापसीम् ।
त्विरावर्त्य विशुद्धः स्यात् शूद्रागाभ्यधमर्षणम्" इति ।
तापसीमिति तापसीम् ऋचमित्यर्थः शङ्खलिखितौ
"ब्रह्महा त्विरात्रोपोषितोऽन्नजलेऽधमर्षणं त्विरावर्त्त-
येत्" इति । याज्ञवल्क्यः त्विरात्रोपोषितोजत्वा
ब्रह्महा त्वधमर्षणम् । अन्नजले विशुद्धेऽनु दृश्या गान्तु
पर्यस्त्रिनोम्" इति । प्रकाशविषये बांधायनः "तीर्थं गत्वा
ततः शुचिरात्मा उदकान्ने स्थशिद्धे उज्ज्वलसर्कच्छिवाससा
सकृत् पण्येन पाणिना आदित्याभिसुखः अधमर्षणमध्याय-
मधीयीत इति" ।
बडङ्गन्यासं कृत्वा वामहस्ते जलं निधाय दक्षिणहस्तेन
जलमाच्छाद्य ह यं रं लं वं इति त्विरभिमन्त्र्य मूलसु-
क्षरन् गलितोदकविन्दु भिसत्वसुद्रया सप्रधा मुद्गानमभ्युष्य
शेषजलं दक्षिणहस्ते समादाय तोजोरूपं ध्यात्वा इड्याकथ्य
देहान्ःपाप प्रक्षाल्य कृष्णवर्णं तज्जलं ध्यात्वा पिङ्गलया
विरेच्य पुरः कल्पितवज्रशिलायां फडिति मन्त्रेण पाप-
पुरस्वरूपं तज्जलं निःक्षिपेदित्यधमर्षणम् इति तन्त्र-
सारे तान्त्रिकाधमर्षणसूक्तम् तत्प्रमाणं तु तल्लेखावगम्यम् ।
अधमार त्वि० अधं मारयति ऋ-णिच्-अण् उप० ।
पापनाशके देवाटो, "यमोन्मत्तधमारो निर्हृत" इति वेदः ।
अधहृद त्वि० अधं रोदिति स्वर्णमालिमतया यस्मात् रुद-
अपादाने क्विप् इत० । पापापनोदनहेतौ, पापनाशने
मन्त्रे । "मा त्वारंरुदो रुदन्" इति वेदः । अधं व्यसने
रोदिति न तु तत्प्रतीकाराय घटत रुदन्तं र्त्तं क्विप् ।
रोदनेनैव व्यसनात्तारके तत्प्रतीकारार्थमरुदने त्वि० ।

अधर्म पु० न०त० । उद्यविरोधिशीते तद्वति त्वि० । "अधर्म
काल" इति काद० ।
अधल त्वि० अधं लाति ष्टङ्गाति नाशयतीति ला-क । पापा-
पनोदके । "कृत्योर्ये अधलादूता" इति वेदः ।
अधवत् त्वि० अधमस्यस्य मतप् मस्य वः । पापवति सम्बो-
धने अधोः-अधवन् । "अधोयजेति" सुगधबोधम् ।
अधविष पु० अधं व्यसनकारि-विषं यस्य । सर्पे ।
अधशस पु० अधमनिष्टं शंसति इच्छति शंस अन्-
उपस० । अनिष्टसंपादके चौरौ "अपाधशंसन्-दतामरगति
मिति" वेदः । भावे अच् ईत० । व्यसनसूचने पु० ।
अधशंसिन् त्वि० अधं शंसति सूचयति शंस-णिनि ईत० ।
व्यसनसूचके "व्यसनागंसाकृत्तरि" वचः क्रूरं मयोक्त-
मधशंसिनेति । स्त्रियां ङीप् ।
अधायु त्वि० अधं पापं परव्यसनं वा कर्त्तुमिच्छति अध+
क्यच्-उ । पापाचरणेच्छावति, परव्यसनचिकीर्षके च ।
"त्वा एका अधायवोविदन्" इति यजु० । परस्याधं
कर्त्तुमिच्छन्तीति वेददीपः । अधमायाति आ+या उ
ईत० । हिंसानिरते । "बधोऽधायनमिति" ता० ब्रा० ।
अधायुस् त्वि० अधं पापसाधनमायुरस्य । सर्वव्यस्थासु पाप-
कारके "अधायुर्दिन्द्रियाराभोभोधं पार्थैति" गीता ।
अधारिन् त्वि० अधं व्यसनकृच्छति ऋ-णिनि । व्यसनयुक्ते
स्त्रियां ङीप् । "अधारिणीविकेश्योरुदत्य" इति वेदः ।
अधासुर पु० कर्म० । असुरभेदे अधनाशनगच्छेत्कथा ।
अधाह पु० अधस्य व्यसनस्याहः अचसमा० । व्यसनदिने
अधौचदिने "अधाहं नैव वद्वयेदिति" "अधाह्येपु निष्टयेपु
सुप्ताताः कृतमङ्गलाः । अधौचगाहप्रसुचरन् इति"
च कृतिः ।
अधोर त्वि० न धोरः भयानकः । भयानकभिन्ने सौम्यरूपे
"या ते रुद्र!" शिवा तनूरघोरा पापकासिनी" इति वेदः ।
"अघोरा सौम्या अत एव पापकासिनी शिवा च इति"
वेददीपः । नास्ति घोरो यस्मात् । अतिभयानके त्वि० ।
रुद्रमूर्त्तिभेदे पु० । "इशानाघोरनामानौ, वाचदेवस्तत
परम् । सद्योजात इति प्रोक्तः क्रमशोऽर्चनकर्म्मणीति
पुरा० । अधोरः शिव उपास्यत्वेनाख्यस्याम् अ-
घोर+अच् । भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां स्त्री । "भादे मास्य-
मिते पक्षे अधोराख्या चतुर्दशी । तस्यामाराधितः स्याचु-
नयेच्छिवपुरं भुवमिति" पुरा० ।
अधोष पु० अस्ति बोधोऽस्यात् वा । वशीत्पादनार्थं वाह्य

प्रयत्नभेदे तत्रयत्नदुक्तेषु वर्णेषु च । ते च वर्णाः “स्त्रयां यमाः स्त्रयः+कूपौ विसर्गः शर एव च । एते आसानु-प्रदाना व्यघोषाचेत्युक्ताः वेदितव्याः । विवरणं मत्तत-गन्तार्थरत्ने सूचीपत्ने द्रष्टव्यम् । गन्तृग्न्ये लि० ।

अघोषवत् लि० अघोषः वर्णोच्चारणवाह्यप्रयत्नः अस्यस्य मतप् मस्य वः । “स्त्रयां यमाः-स्त्रय+कूपौ विसर्गः शरएचेत्युक्तेषु वर्णेषु ।

अघ्नो पु० न हन्ति स्फटिकार्त्वात् न+हन-यक् निपातनात् साधु । प्रजापतौ । न हन्यते स्त्रीहत्यायाः, “अवध्याञ्च स्त्रियं प्राहुस्त्रियग्योनिगतामपीति” निषिद्धत्वात् कर्मणि नि० । हननकर्मतामून्यायां स्त्रियां गवि स्त्री । अघ्नो “गवां पतिरघ्नो” इति वेदः । “पतिं वो अघ्नो-नामिति” वेदः “गवः प्राश्नन्त्यघ्नो इति” च वेदः ।

अघ्ने थ लि० न घ्रातं गक्यः अर्हः वा घ्रा-यक्यादर्थे यत् न० त० । घ्राणानर्हं दुर्गन्धे वस्तुमाले, मद्ये न० । “मदिरा-घ्राणमालेण ब्राह्मण्यथादेव ह्यीयते” इति ऋतौ मद्यस्य घ्राण-निषेधात् तस्य तथात्वम् ।

अङ्क (नृक) संख्याकरणे चिह्नयुक्तकरणे अदन्तचुरादि० उभ० सक० सेट् । अङ्क्य-ति ते आञ्चिक-त्-त । अङ्का-पयति ते इति केचित् । “प्रेयांसमाङ्कयदसौ न विधौ कलङ्क” इत्यङ्गटः । “युक् चेत्यङ्कापयत्यपीति” काम-धेतुः । अच् अङ्कः । क्त अङ्कितः ल्युट् अङ्कनम् अङ्कन् अङ्कः ।

अङ्क पु० न० अङ्क-करणे, कर्त्तरि वा अच् । विङ्गे “रतिवलयपदाङ्के चापमासस्य कण्ठे” इति कुमा० । कलङ्के, “एको हि दोषो गुणसंज्ञिपाते निमज्जातीन्दोः किरणेष्व-वाङ्क” इति कुमा० । दृश्यकाव्याङ्कभेदे तल्लक्षणं यथा “प्रत्यक्षनेतृचरितो रसभावससञ्जलः । भवेदगूढगन्तार्थः सुद्रुचूर्णकसंयुतः ॥ विच्छिन्नावान्तरकार्यः किञ्चित्संलग्न-विन्दुकः । युक्तो न बह्वभिः कार्यैर्वीजसंज्ञितमान् न च ॥ नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपटुवान् । आवश्यकानां कार्याणामविरोधाद्दिनिर्मितः ॥ नानेकदिननिर्वर्त्य कथया सम्प्रयोजितः । आसन्ननायकः पालैर्युतस्त्रिचतुरस्रथा ॥ दूराह्वानं बधो युञ्जं राज्यदेशादिविभवः । विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ ऋत्नूरतन्त्रथा ॥ दन्तच्छेद्यं नसच्छेद्यमन्वद् प्रीडा-करञ्च यत् । शयनाधरपानादि नगराद्युपरोधनम् ॥ ज्ञानानुलेपने चैर्भर्गजतो नातिविस्तरः । देवीपरि-जनादीनामभाल्यनिराजपि ॥ प्रत्यक्षचित्तरितैर्युक्तो

भावरसोद्भवैः । अननिष्कान्तनिखिलपालोऽङ्क इति कीर्त्तितः” इति सा० ॥ दृश्यकाव्यरूपकभेदे च पु० । यथा “नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगससवकारडिमाः । ईडा-ऋगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश” इति विभज्य “उत्स्फटिकाऽङ्क एकाङ्कोनेतारः व्यापृता नराः । रसोऽत्र करणः स्यायी बह्वस्त्रोपरिदेवितम् ॥ प्राख्यातमितिदृत्तञ्च कविर्बुद्ध्या प्रपञ्चयेत् । भाववत् सञ्चिदृत्ताङ्कान्वास्मिन् जयपराजयौ ॥ युद्धञ्च वाचा कर्त्तव्यं निर्वेदेवचनं बह्व” । इति लक्षितम् “इमञ्च केचित् नाटकादानःपात्यङ्कपरिच्छे-दार्थम् उल्लृष्टिकाङ्कनामानम्” आङ्कः । अन्ये तु “उत्क्रान्ता विज्ञोमरूपा स्फटियत्नेति उत्स्फटिकाङ्कः” इति सा० । पञ्च ते, समीपे, युद्धभूषणे, देहे, अपराधे, स्थाने, चित्तयुद्धे परम्भरासम्बद्धे चिह्ने च पु० । क्रोडे पु० न० “अनन्य-नारीकनीयमङ्कमिति” कुमा० । “अङ्के निधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हतीति” ऋतिः । “पुनरङ्कात्रयणी भवामि ते” इति कुमा० । “प्रेम्णोपकण्ठं सुहृद्भ्राजो रत्ना-वलीरम्बुधिरावबन्धेति” भाषः । “अङ्कः समीपम् उल्लङ्घ्य” इति मल्लिनाथः । एकत्वादिसंख्यानोधकरेखासंज्ञिवेशे- “अङ्कयुतिः किल सङ्कलितार्थेति” लीला० । नव-संख्यायाञ्च पु० ।

अङ्कतन्त्रे न० अङ्कानामेकादिपरार्द्धान्नसंख्यानोधकरेखाविशेषाणां प्रतिपादकम् तन्त्रं शास्त्रम् । अङ्क्यास्त्रे व्यक्ताव्यक्तरूपे, पाटीगणितवीजगणितार्थौ

अङ्कति पु० अन्व-गतौ अति कृत्वम् । वाते । पूजनार्थात् कर्मणि अति । ब्रह्मणि, अग्ने, अग्निहोत्रिणि च । गन्तरि लि० स्त्रियाम् वा ङीप् अङ्कती च ।

अङ्कधारण न० इत० । चिह्नधारणे तत्रसद्भादिवैष्णवाचिह्नधारणे च । छ-णिच् भावे युच् । अङ्कधारणात्प्रत्य स्त्री ।

अङ्कन न० अङ्क-करणे ल्युट् । अङ्कनसाधनद्रव्ये गदा(गनीति) प्रसिद्धे । भावे ल्युट् । चिह्नकरणमाले न० । “अन्यत्वाङ्कनल-क्षणभ्यां वाहनिष्कर्षने” इति ऋटिः । अङ्कनं लिङ्गुखादि-चिह्नकरणमिति प्रा० रघु० । भावे युच् । अङ्कनाप्यत्प्र स्त्री ।

अङ्कपादव्रत न० व्रतभेदे ।

अङ्कपालि स्त्री पा-अलि इत० वा ङीप् । क्रोडप्रान्ते । अङ्केन पालयतीति पालि-इ इत० । उपमातरि (धाइमा) इति प्रसिद्धायाम् । अङ्कस्य पालिरिव । आलिङ्गने ।

अङ्कपाली स्त्री अङ्कपालि+ङीप् । अङ्कपालिग्रन्थार्थे वेद-काङ्कगन्त्रद्रव्ये च ।

अङ्कपाश पु० अङ्कः पाश इव बन्धनेनेव पातनहेतुरल । लीला-
वत्प्रकृते एकाद्याङ्कानां स्थानविनिमयेन संख्याभेदबोधके,
तदैक्यसंख्यासङ्कलनोपयोगिनि च प्रक्रियाभेदे "स्थानान्मेका-
दिचयावघातः संख्याविभेदो नियतैः स्युरङ्कैः । भक्तोऽङ्क-
मित्याङ्कसमासनिघ्नः स्थानेषु युक्तोभितिसंयुतिः स्यादिति" ।
यथा १, २, एतयोरङ्कयोः स्थानद्वये, स्थितिः तयोः
स्थानविनिमये कति भेदा, भेदभिन्नानाञ्च संख्यैक्यमितिः
केति १ च पृष्ठे अनेनैव प्रकारेण १२, २२, एतौ द्वौ भेदौ
एक्याङ्कमितिः" २२ इत्युत्तरं तच्चानेनेव भवति । "न
गुणो न हरो न कृतिर्न घनः पृष्ठस्तथापि दुष्टानाम् ।
गर्वितगणकवचूनां स्यात् पातोऽवश्यमङ्कपाशोऽस्मिन्निति"
लीलावतो ।

अङ्कपरण न० अङ्कयोस्तत्संख्यायोः परणं गुणनम् । अङ्कयो-
गुणने । [परितोऽङ्कस्य बन्धनम् ।

अङ्कवन्धु पु० अङ्कस्य बन्धुः । क्रीडवन्धे । यथा पर्यङ्कवन्धुः ।

अङ्कलोड्य पु० अङ्केन लोड्यतेऽसौ लोड-गद्यत् ७त० ।
चिञ्चोड्यत्ते ।

अङ्कलोप पु० अङ्कस्य वियोज्यसंख्याया इदमंख्यातो लोपः
वियोजनम् । इदमंख्यातः कस्याश्चित् संख्याया वियोजने
यथा नवाङ्कसंख्यातः पञ्चाङ्कसंख्याया वियोजने षट्-
संख्याऽवशिष्यते । एवम् अन्यथापि ।

अङ्कम् न० अन्व-असुन् कत्वम् । चिञ्जे, शरीरे च ।
"पथामङ्कस्य न्यापनीफलदिति" वेदः ।

अङ्कस न० अङ्कोऽस्मिन्नस्ति अच् । चिञ्ज्युक्ते । "श्येनस्येव
धजतोऽङ्कसं परीति" यजुः । अङ्कसं वस्त्रमाप्रपटकमिति ।

अङ्काङ्क न० अङ्के मध्ये अङ्काः गतपत्वादिचिञ्जानि यस्य । जञ्जे
"आपो वै अङ्काङ्काः ऋन्द" इति, अङ्काङ्कं ऋन्द इति च
श्रुतिः । [कारैरङ्कितं मेपवाहनमिति" वङ्गिध्यानम् ।

अङ्कित लि० अङ्क-क्त । चिञ्ज्युक्तीकृते, "स्वाहास्वधावपट-
अङ्कितं लि० अङ्कः आलिङ्गनस्थानत्वेन अस्यास्ति अङ्क+
इति । अङ्केनालिङ्ग्य गदनीये षट्ङ्गादिधाद्यभेदे, क्रीड-
विशेषे च । "प्रायायामङ्किनो ये चरन्तीति" वेदः ।

अङ्किनी स्त्री अङ्कानां चिञ्जानां समूहः खलादि० इति लोप ।
चिञ्जसंघाते ; अस्त्यर्थे इति लोप । अङ्कयुक्तास्तरम् ।

अङ्कर अस्ती० अङ्क उरच् । शीजादभिनवोत्पन्ने, अस्ति-
कामुद्भिद्य जाते तृणवृक्षादौ "हमसांयकृदेषु तृणाङ्कुरे-
ष्विति" रघुः । जञ्जे, शीघ्रोत्पत्तिसाधमसांय कृदेषु, रूधिरं,
लोभि च सुकुले च "चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठ" इति कुसा० ।

अङ्करक पु० अङ्कुरते तृणादिना सञ्चोयतेऽसौ अन्व-पुरच् ततः
क । पञ्चादीनां वासस्थाने (वासा इति) ख्याते ।

अङ्करित लि० अङ्करः जातोऽस्य ता० इतच् । जाताङ्करे ।

अङ्कुश अस्ती० अङ्क-उरच् । हस्तिचालनोपयोगिनि वक्राये
लौहास्त्रभेदे (डाङ्ग) इति ख्याते । "तिरोगतं साङ्कुश-
सदहनं घिर" इति भाषः । "सन्निवेश्य कुशावत्यां रिपु-
नागाङ्कुशं कृशमिति" रघुः । प्रतिबन्धे च "निरङ्कुशाः
कवय इति" मङ्गनाथः पञ्चा० फक् । आङ्कुशावनः
अङ्कुशचिञ्ज्युक्ते लि० ।

अङ्कुशग्रह पु० गृह्णातीति अङ्क-अच् इत० । अङ्कुशधारिणि
निषादिनि । "अन्वैतकामोऽवमताङ्कुशग्रह" इति भाषः ।

अङ्कुशदुर्हर पु० दुःखेन धार्यते व्यवस्थाप्यते दुर् धारि-खल
सुखः अङ्कुरणे-दुर्हरः २त० । दुर्दान्तहस्तिनि ।

अङ्कुशधारिन् पु० अङ्कुशं धारयति धारि-णिनि । हस्ति-
पालके ।

अङ्कुशमुद्रा स्त्री अङ्कुशाकारा मुद्रा । "तञ्जीञ्च मध्यसां
कृत्वा तन्मध्यपञ्चमूलतः । तर्जनीं किञ्चिदाकुञ्चेत् सा
मुद्राऽङ्कुशसंज्ञितेति" तन्मोक्ते तीर्थवाचनाद्यर्थं कल्पिते
अङ्कुनिसन्निवेश रूमेमुद्राभेदे ।

अङ्कुशी स्त्री अङ्कुशः वित्तनागरोधनोपायः विवेकः अस्वस्याः
अच् गौ० । जैनोयदेशीभेदे । [तृणवृक्षादौ ।

अङ्कुर पु० अङ्क-खर्जूगादिवात् ऊरच् । अभिनवोत्पन्ने
अङ्कूप अस्ती० अङ्क-ऊरच् । हस्तिचालनोपयोगिनि वक्राये
लौहमयेऽस्त्रभेदे (डाङ्ग) ।

अङ्कोट(ठ) (ल) पु० अङ्कुरते लक्ष्यते कीलाकारकण्ठः । अङ्क-
ओट (ओठ) (ओल) वा । पीतवर्णसारं गन्धयुक्तपुष्पे
दीर्घकण्ठकयुक्ते रक्तवर्णफले (आकोड) इति ख्याते एते ।

अङ्कोलक पु० अङ्कोल+कार्थे-क । आकोड इति ख्याते एते ।

अङ्कोलिका स्त्री वल-अच् नि० संप्रसारणे-उलः अङ्काय तदा-
नाय उलः स्वार्थे क । आलिङ्गनक्रियायाम् । [विभेदे ।

अङ्कोलसार पु० अङ्कोलस्य सारः इत० । अङ्कोटवृक्षजाते
अङ्कोलिका स्त्री । ४० साधुः । अङ्कोठवृक्षे ।

अङ्कुर पु० अङ्के क्रीड् म्पयित्वा वाद्यतेऽसौ यत्, अङ्के साधुः
अङ्क+य वा । "साङ्कतालत्रयायामः वसुहं गाङ्कलाननः ।
हरीतक्याकृतियः स्वादङ्कुरोऽङ्के स हि वाद्यते इत्युक्ते"
क्रोडेस्थापनपूर्वक वाद्यनीये षट्ङ्गादौ । अङ्कनीये लि० ।

अङ्ग चिञ्ज्युक्तकरणे अदन्तचुरादि उभय० सकर्मकः सेट् ।
अङ्गय-ति ते आङ्गिग-त् त । मतान्तरे अङ्गापयति ते ।

अङ्ग न० अम-गत्यादौ बा०गन् । चित्ते (अङ्गजः कामः)

“हिरण्यगर्भाङ्गभुवमिति” देहे “हस्तेनस्पर्शं तदङ्गमिन्द्र” इति कृमा० । अङ्गशब्दस्य चेष्टावदन्त्यावयविरूपावयवविवाचित्वेऽपि तदवयवेऽपि हस्तपादादौ व्यवहारः अवयवत्वसामग्रान् तेषाञ्च प्रत्यङ्गशब्देनापि व्यवहारः । तत्राङ्गशब्दस्य देहार्थत्वे तदवयवरूपं तदवयवभेदाद्य सुश्रुते दर्शिताः । यथा “शुक्रगोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतविकार-संमूर्च्छितं गर्भं इत्युच्यते तच्च चेतनावस्थितं वायुविभ-जति, तेज एनं पचति, आपः ह्येदयन्ति, पृथिवी संहन्त्याकाशं विवर्द्धयति । एवं विवर्द्धितः स यदा हस्तपादजिह्वाघ्राणकर्णानितम्बादिभरङ्गैरुपेतस्तादा शरीर-मिति संज्ञां लभते तच्च षडङ्गं शास्त्राद्यतस्यो, मध्यं पञ्चमं, षष्ठं शिर इति ।

“अतःपरं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते । मस्तकोदरपृष्ठनाभि-नलाटभासाचिवकुवस्तिपीवा इत्येता एवैकाः । कर्ण-नेत्रनासाभ्रशङ्खांसगण्डकक्षस्तनछमपार्श्वस्किगजातु-बाह्वर-प्रभृतयो हे हे, विंशतिरङ्गुलयः । स्रोतांसि च वक्ष्य-माणाणि । एष प्रत्यङ्गविभाग उक्तः ॥ तस्य पुनःसङ्क्रान-नम् । त्वचः कला धातवो मला दोषा यज्ञत्प्रीहानौ फुफुस उगडुको हृदयभायया अन्त्राणि वृकौ स्रोतांसि कण्डुरा जालानि कूर्चा रज्जवः सेवन्यःसङ्क्राताः सिमन्ता अस्थीनि सन्धयः स्नायवः पेश्यो मर्माणि शिरा धमन्थो योगवह्निनि स्रोतांसि च ॥

त्वचः सप्त । कलाः सप्त । आशयाः सप्त । धातवः सप्त । सप्त शिराशतानि । पञ्च पेशीशतानि । नव स्नायुशतानि । त्रीण्यस्थिशतानि । हे दशोत्तरे सन्धि-शते । सप्तोत्तरं मर्माशतम् । चतुर्विंशतिर्धमन्थः । त्रयो दोषाः, त्रयो मलाः । नव स्रोतांसीति समासः इति” ॥

अवयवे “शेषाङ्गनिष्कर्षाविधौ विधातरिति” कृमा० ।

अपाङ्ग इति ।

उपाये, “सर्वं कार्यशरीरेषु सङ्क्रान्तान्वयपञ्चकमिति” “मन्त्रो योधस्वाधीरः सर्वाङ्गैः संतैरपीति” च भाषः । प्रधानोपयोगिनि उपकरणे, “फलवत्सङ्क्रान्तभावफलं तदङ्गमिति” भीमांसा । “प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः तदङ्गस्याक्रियायान्विति” स्मृतिः । “हृष्यश्चरथपादातं सेनाङ्गं स्यात्स्रुतयमिति” ऋष्योधने अव्य० । “त्वमङ्ग यस्याः पतिरङ्गि-तक्रम” इति नैषधम् । अङ्गमस्यस्य ऽच् । अङ्गवति

“सेनाङ्गविकार इति” पा० अङ्गस्याङ्गिन इत्यर्थः अन्तिके च लि० । जन्मादिशब्दे न० “अङ्गाधीगः खगेहे बुधगुरुकविभिः संयुतो वीक्षितो वेति” जातकम् । देशभेदे पु० । तस्य विवरणम् अङ्गाधिपशब्दे । “अङ्गेषु वङ्गेषु खसेषु योज्या” इति “अङ्गवङ्गखसेष्वेवेति” च ज्योति-षम् अङ्गानां राजा आङ्गः बह्वर्थं अङ्गाः । अङ्गदेशं भवः अण् । आङ्गः । बह्वर्थं अङ्गाः । अङ्गेन देहेन निर्दि-तम् । आङ्गिकः । अङ्गदेशस्तद्राजानो वा भक्तिरस्य अण् आङ्गः । अङ्गस्तेदम् अङ्गीयः । “यस्मात् प्रत्ययाविध-स्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमिति” पाणिनिपरिभाषिते प्रत्ययाविध-भूते शब्दभेदे, “इणः प्रीध्वं लुङ्लिटं धोऽङ्गादिति” पा० । अङ्गादागतम् अण् । आङ्गः अङ्गनिमित्ते कार्ये “वर्णा-दाङ्गं बलीय इति” परिभा० । उपकरणानि च यथा यथसङ्क्रानि दिङ्भात्वमत्वोच्यते । तत्र “स्वामग्रमात्यसृष्टत् कोषो राष्ट्रं दुर्गं बलानि च राज्याङ्गानोत्पन्नानि” “स्वामग्र-मात्यौ पुरं राष्ट्रं कोषदण्डौ सृष्टत्तथा । सप्त प्रकृतयो ज्ञेयाः सप्ताङ्गं राज्यसुच्यते” इत्यङ्गानि राज्याङ्गानि । दशादौ च प्रयाजादीनि, वैदिककर्मणाञ्च तत्तत्क्रिया-कलापाः तत्तद्द्रव्याणि चाङ्गानि “साङ्गाङ्गि वैदिककर्मणः फलावश्यम्भाव इति” भीमा० । वेदस्य व्याकरणादीनि अङ्गानि, “शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोसाङ्गितिः । ज्योतिषामयनञ्च वैदाङ्गानि षडेव तु इति” । एतेषाञ्च लक्षणादिकमप्ये वक्ष्यते । एतेषां वेदार्थज्ञानोपयोगित्वा-दङ्गत्वम् अतएव श्रुतौ “ब्राह्मण्येन निष्कारणः षडङ्गः सरह-स्योवेदोध्येतव्य” इत्युक्तम् शिक्षायां तेषां वेदार्थज्ञानोपयो-गित्वा दङ्गत्वं दर्शितम् यथा

“छन्दः पादौ तु वेदस्य हृक्षौ कल्पोऽथ पद्यते । ज्योतिषाम-यनं चतुर्निरुक्तं श्रोत्रसुच्यते । शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतं तच्चाद साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोकं महीयते इति” अतो वेदार्थज्ञानोपयोगितया एतेषां यन्मानां वेदाङ्ग-त्वम् । “हे विद्ये वेदितव्ये” इत्युपक्रमम् “पराचापरा च तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोज्योतिषमिति सा परा यथाचर-मधिगम्यते” इति श्रुतौ व्याकरणादीनामपरविद्यात्वेन कीर्त्तनं “तेषाञ्च साधनभूतधर्महेतुत्वात् षडङ्गसङ्क्रानानां धर्मसाधनत्वेनापरविद्यात्वमिति” भाष्ये उक्तम् । आयु-वेदादीनामुपवेदत्वं न्यायादीनामुपाङ्गत्वं यथा च तेषां तथात्वं तथा तत्तच्छब्दे दर्शयिष्यते ।

तथा ज्योतिषस्याङ्गानि नानाविधानि तत्र प्राधान्यात्
 त्रिविधानि यथोक्तं वराहसंहितायाम् । “ज्योतिःशास्त्र-
 मनेकभेदविषयं स्तम्भत्वयाधिष्ठितम् तत्कात्स्न्योप-
 नयस्य नाम मुनिभिः सङ्कीर्त्यते संहिता । स्तम्भे-
 ऽङ्गान् गणितेन या पद्मगतिस्तन्वाभिधानम्बसौ होराज्यो-
 ऽङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्तम्भस्तृतीयोऽपरः” इति ।

नरपतिजयचर्यायान्तु षड्विधान्याङ्गानि समासेनोक्त्वा
 तेषां विस्तारो दर्शितो यथा

“स्वरचक्राणि चक्राणि भूबलानि बलानि च । ज्योतिषं
 गङ्गानञ्चैव षडङ्गान्यत्र वचनग्रहम् ॥ यामलेषु च सर्वेषु यान्यु-
 क्तानि स्वरोदये । विंशतिःस्वरचक्राणि तन्नामानि वदा-
 मग्रहम् । मालावर्षो यज्ञोजीवो राशिर्भूषणयोगकौ ।
 द्वादशाब्दोद्भवञ्चक्रं वर्षायनर्त्तमासकम् ॥ पञ्चाङ्गं नाडिकं
 चक्रनिधिवारत्तयोगकम् । तत्कालेन्दुफलद्वावास्वरन्देहो-
 द्भवन्तथा ॥ (इति स्वरचक्रनामानि) । पूष्यसूक्तेषु शास्त्रेषु
 मया ज्ञातानि यानि च चतुरशीतिसंक्राण्डि तेषां
 नामानि वचनग्रहम् ॥ एकाशीतिपदञ्चक्रं शतपत्नं नवां-
 शकम् । क्वत्वं सिंहासनं चक्रं कूर्मपञ्चविधात्मकम् ॥
 भूदेशं नगरं क्षत्रं गृहकूर्मञ्च पञ्चकम् । पञ्चचक्रं फणी
 शास्त्रं राहुकालानलन्निधा ॥ सूर्यकालानलं चक्रं चन्द्र-
 कालानलन्तथा । घोरकालानलं प्रोक्तं गूढकालानलं
 बलम् ॥ राशिस्त्रयसमायोगे चक्रं कालानलं मतम् ।
 मंघट्टकं सप्त ज्ञेयं सप्त कालानलानि च ॥ तिथिवारञ्च
 नक्षत्रं त्रिधा चैव कलाकुलम् । कम्बचक्रं द्विधा प्रोक्तं राशि-
 नक्षत्रसम्भवम् ॥ प्रस्तारञ्चक्रवेधाख्यैः प्रभेदैस्तु चरन्निधा ।
 भूचरं खेचरं पान्यं नाडीचक्रं त्रिधा मतम् ॥ कालचक्रं
 फणिवन्दं सूर्याख्यं चन्द्रजनन्तथा । कविचक्रं द्विधा प्रोक्तं
 स्थानस्वास्थ्यक्षपूष्यकम् ॥ खलकाख्यं द्विधा चैव क्षत्रिकास्थान
 भादिकम् । कोटचक्राष्टकं प्रोक्तञ्चतुरस्रादिभेदतः ॥
 गजमन्त्रं रथं व्यूहं कुलं खड्गं कुरीन्धनुः । सौरं सेवां
 नरखिडम्बस्त्रिभार्गावर्षिकम् ॥ सप्तरेखोद्भवञ्चक्रं पञ्च-
 रेखेन्दुभास्तरम् । त्रिभिधं मातृकाचक्रं विजयं श्येनतो-
 रणम् ॥ अङ्गुलाङ्गुलीजोप्रवर्षाख्यं सप्तनाडिकम् ।
 चक्रं सांवत्सरञ्चैव स्थानचक्रं तथैव च ॥ तानि सर्व-
 चक्राणि ज्ञात्वा शुद्धं समाचरेत् । जयेद्विद्वान् सन्देहो
 गङ्गस्तलेऽपि भूभुजिः ॥ (इति चक्रनामानि) । स्वरोदयैश्च
 चक्रैश्च शतयुतं समोऽधिकः । तत्र शुद्धे बलं ज्ञेयं भूबलैर्विज-
 यार्थिनाम् ॥ तेषां नामान्यहं वक्ष्ये ख्यातानां ब्रह्मयामले

चतुरशीतिसंख्यानां यद्वलेन जयो रथे ॥ उड्डी जालन्धरी
 पूर्णा कामकीलैकवीरका । शिलिन्धी च महामारी खे-
 पाली च वंशजा ॥ रुद्रकालानला काली कालरेखा
 निरामया । जयलक्ष्मीसहालक्ष्मीर्जया विजयभैरवी ॥
 बाली योगेश्वरी चण्डी जानुबन्धककर्तरी । शार्दूली
 सिंहली तन्वीमहाभाया महेश्वरी ॥ देवकोटी शिवा शक्ती
 धन्ववाणा वराटिका । त्रिसुखडा मन्थरी धर्माऽष्टताष्टा-
 ऽक्षया जया ॥ दुर्भती प्रवरा गौरी काली नरहरी बला ।
 खेचरी भूचरी गुह्यग्रा द्वादशी विष्टकेवला ॥ त्रैलोक्य-
 विजया शौरी कराली वडुवापरा । रौद्री च शिशुमातङ्गी
 अग्नेया टहनी मता ॥ बह्ववला वर्गभूमी कपाली चानिला-
 नला । चन्द्रार्कबिम्बभूमी च पद्मभूराशिलगना ॥ राहु-
 काळा नलीभूमी स्वरभूमिर्द्विधा मता । रुद्रस्त्रिमातृकेश्वर
 राहुचाष्टविधस्तथा ॥ चन्द्रः सप्तविधः सूर्यश्चतुर्धा योगिनी
 त्रिधा । कालबलान्त्रिभेदश्च तिथिनक्षत्रवारजम् ॥
 इमानि भूबलान्यत्र ज्ञात्वा यः प्रविशेद्व्ये । अरयस्तस्य
 नश्यन्ति मेघा वातहता यथा ॥ (इति भूबलानि) । शलोः
 समाधिके नामि स्वरैश्चक्रैश्च भूबलैः । स्थानसेनाधिके शतौ-
 बलविज्ञानमंयुते ॥ अमङ्गे चायभेदे च दुःसाध्यैर्दुर्जये-
 रिपौ । जयोपायमङ्गं वक्ष्ये मन्त्रयन्त्रादिकं बलम् ॥
 रणाभिषेचनं टीक्षा रणार्चा रणकङ्कणम् । वीरपट्टं रथेपट्टं
 जयपट्टस्य बन्धनम् ॥ मेखलाकवचं न्यासं सुप्रारथां च कङ्क-
 णम् । औषधनिलकं घण्टागुटिकां च कपर्दिकां ॥
 योगेषटितशस्त्राणि शस्त्ररक्षाय मोहनम् । शकलेपांश्च
 विविधान् वाथानाम्बिच्छबन्धनम् ॥ शम्बलङ्काहलण्डकां
 सुहृजम्बकाधारणम् । मारुणं मोहनं स्तम्भविधेयोञ्जाटनं
 वशम् ॥ पताकापिच्छकं यन्त्रात्यरविद्याविनाशम् । शान्तिकं
 निजसैन्यस्य सर्वोपद्रवनाशनम् ॥ बलान्येतानि योज्ञात्वा
 संघामं कुरुते नृपः । असाध्यस्तस्य नैवास्ति शत्रुःकोपि
 महीतले ॥ (बलाबलनामानि) । गणितं व्यवहारञ्च होरा-
 ज्ञानं परिस्फुटम् । त्रिस्तम्भं ज्योतिषं वक्ष्ये जयचर्यां
 स्वरोदये ॥ खेचरानयनं सप्तं पञ्चाङ्गं तिथिसाधनम् ।
 उदयास्तसप्तचक्रानि वक्ष्ये यथामति ॥ नतोन्मत्प्रमाणञ्च-
 भावस्त्रिप्रमाणम् । यद्वाथां पद्मबलं वक्ष्ये राशिभावबला-
 न्तिन्तम् ॥ राशिपञ्चाप्रभेदश्च खेचराणां तथैव च । नष्टां
 जन्मफलं वक्ष्ये अक्षराभ्यांशलग्नजम् ॥ फलञ्चक्रार्कयोगानां
 यद्वाथां खोज्जनीचकम् । आयुर्दायं दयाश्चैव तामा-
 ङ्गुलाप्रवेशनम् ॥ तस्याङ्गनं भङ्गान्स्वराण्डमानाईययोः

फलम् । पृथ्वर्गाष्टकं स्रष्टं तस्माद्दिनफलं वदेत् ॥ ताजिकाज्जन्मलग्नस्य साधनञ्च परिस्फुटम् । वर्षमासदिवालग्नलक्षणान्तफलान्तः ॥ आयोत्पत्तिं त्रिधा वक्ष्ये विषमध्वे दिनेष्टकम् । दिनमानं दिनं भुक्तसुदयभं षट्षु च सिद्धच्छायात्रिपष्टिञ्च दुष्टमासप्रविशति । लग्नोदयान्-स्वदेशीयान् तेभ्योलग्नस्य साधनम् ॥ लग्नमानन्तथा होरा-द्रेष्कार्णं सप्तमांशकम् । नवांशं द्वादशं त्रिंशत् उदये सप्तसाधनम् ॥ त्रियेः प्रकरणां वक्ष्ये वारनक्षत्रयोगजम् । योगाख्यं करणाख्यञ्च सुहृत्तान् संक्रमोद्भवम् ॥ चन्द्रतारा-बलञ्चैव पक्षभेदेन संयुतम् । शुभाशुभांश्च योगांश्च त्रिथि-वारक्षयोगजान् ॥ सिद्धं संवर्तकञ्चैव तथा वारशुभा-शुभम् । अत्रमन्त्रादिनं वक्ष्ये ततो योगन्त्रिपुष्करम् ॥ यमघण्टं यमदंष्ट्रां क्रकचांगलपातकान् । कुमारनक्षत्रं दृष्टं शूलानिशूलयोगिनीम् ॥ वारशूलनन्तथा कालं काल-बेलां परिस्फुटम् । कालहोराङ्गयामञ्च कलिकण्टकहयम् ॥ फलं पृथक्स्य धिष्णुस्य वत्सभार्गवयोः फलम् । दशां चान्त-दृशां स्थूलां कक्षातिचारयोः फलम् ॥ पीडास्थानानि खेटानां पृथावस्थां तथैवच । भावफलं सन्धिफलं कता-वेधसुपयज्ञान् ॥ शीघ्रवक्रपृथोद्देशज्ञोचरं गोचरव्यधम् । विवाहञ्च प्रतिष्ठाञ्च दीक्षायात्प्रावेशनम् ॥ वास्तुदीपो-द्भविन्यासं कालविंशोपकांस्तथा । जलयोगार्थकाण्डञ्च वर्षमासदिनाईकृतं ॥ तिथ्यादिपञ्चकं खेटञ्चन्द्रनक्षाल सन्धयम् । अवस्थान्दष्टपष्टिञ्च लोकाचलनां वदामपृथम् ॥ अङ्गस्थान्दादि सर्वाणि कालाचिह्नानि यानि च । दुष्ट-रिष्टान्यहं वक्ष्ये तथा तेषाञ्च शान्तिकम् ॥ ज्योतिरङ्गमिदं सर्वं ये जानन्ति मनीषिणः । दीपवर्तान्जानानीयान्मोहा-भ्यकारनाशने" इति ॥

गर्गसंहितायां तु चतुर्विंशतिसंस्थानि अङ्गानि उपा-ङ्गानि चत्वारि यदिति ज्योतिरङ्गानि ऋतुःषष्टिविधान्मुक्तानि यथा "यथैव वेदस्याङ्गानि षडङ्गानि मनीषिभिः । चतुःषष्टि-स्तथाङ्गानि ज्योतिषस्य विदुर्बुधा" इत्युपक्रम्य गणितज्ञान-पूर्वकं तज्ज्ञानभावश्लक्ष्मिस्तुक्ता तद्विभागा दर्शिता यथा "तस्मात् कृत्स्नमधीत्यापे वेदाङ्गं कालसाधनम् । ज्योति-षामयनाङ्गानि चतुःषष्टिनतः पठेत् । येषामप्ये कर्मशुचौ चन्द्रलग्ने त्वनन्तरम् । नक्षत्रकेन्द्रेभ्ये चैव द्विवर्गः प्रथमः ऋतुः । राहौ दृश्यतौ शुक्रे, धूमकेतौ शनैश्चरे । अङ्गारके बुधेऽके च चारान्तौ ततः पठेत् । चक्रोष्वन-न्तरं चक्रं ऋगचक्रं तथैव च । अथचक्रं वःतचक्रं च

चक्राङ्गेषु चतुष्टयम् । वास्तुविद्याङ्गविद्या च वायसानां तथैव च । त्रैयास्तिस्रस्तु विद्यैता दृष्टगर्गमताः शुभाः । स्वातीयोगं तथाषाढारोहणयायोगमेव वा । एतान् कृत्स्नान् विजानीयात् भयोगान् वै विशेषतः । रहस्यं चेतोहाङ्गानि चतुर्विंशतिरीरिताः । अतज्जुं प्रवक्ष्यामि उपाङ्गानीह नामतः । अनुपूर्वाद्दिधानेन चत्वारिंशद्भि नामतः । पृथ्वीयोगो पृथ्वीयुद्धं पृथ्वीदृष्टाटक तथा । कृत्स्नं पृथ्वी-श्वराणाञ्च पृथ्वीपाकास्तथैव च । विषयाश्चाग्निवर्षाञ्च सेना-द्व्यहस्तथैव च । मयूरचित्रोपनिषदुपहारप्रशान्तयः । तत्त्वान्तिके तुलाकीयोद्भवन्त्वोपधारयेत् । सर्वभूतहितं-चैव तथा पुष्पलतां विदुः । उपानहोस्तथा ऋदोवस्त-च्छेदस्तथैव च । कृत्स्नोभवनकोशश्च गर्भाधानादिकं तथा निर्घातो भूमिकम्पश्च परिवेषास्तथैव च । अतस्व-भावाः सन्धेवं तथोक्ताश्चोपधारयेत् । सांवसरस्तथा युक्तः शास्तायां देशकोभवेत् । बलाबलं तु विज्ञेयं बद्ध यत् बलं वदेत् । अतःपट्टाङ्गमेतन्मु संवत्सरसुदाहृतमिति" । एवञ्च गणितार्थितयं प्रधानाङ्गत्वात् स्तम्भसंज्ञम् अन्यानि तु अप्रधानान्यङ्गानोति क्वचित् संक्षेपत उक्तानि, क्वचित् विस्तरत इति विशेषः । गर्गोक्तविभागभिप्रायेणैव मुद्रा-राजसे "कृतपरिचमोऽस्ति चतुःषष्ट्यङ्गे ज्योतिषे" इति स्तम्भधारवाक्यम् । दृष्टव्यं संहितायां तु गर्गोक्तान्येव प्रायशो-ऽङ्गानि प्रदर्शितानि तेषां स्वरूपादिकं तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । दृष्टव्यं काव्ये मुखप्रतिगर्भविमर्षोपसंहृतिरूपसन्धिपञ्चकस्य चतुःषष्टिरङ्गानि यथोक्तं साहित्यदर्पणे "उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनं । युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परि-भाषना ॥ उद्भेदः करणं भेदः एतान्यङ्गानि वै सुखे" (इति सुखस्य १२) "विस्वासः परिसर्पश्च विधृतं तापसं तथा । नर्म नर्मदुतिश्चैव तथा प्रशमनं पुनः ॥ विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पर्युपासनम् । पुष्पं वज्रसुपन्यासो वस्त्रसंहार इत्यपि" (इति प्रतिमुखस्य १२) ॥ "अभूताहरणं मार्गी रूपोदाहरणं क्रमः । संपृथ्वीतुमानञ्च प्राथनाक्षिप्ररेव च ॥ लोटका-धिबलोद्देशे गभे स्युर्विद्वस्तथा (इति गर्भस्य १२) । "अप-वादोऽथ सम्फोटो व्यवसायो इवो दुतिः । शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् ॥ प्ररोचना विमर्षे स्यादादानं छादनं तथा (इति विमर्षस्य १२) । "सन्धिर्विबोधो पद्यनं निरर्थयः परिभाषणम् । कतिः प्रमाद आनन्दः समयो-ऽप्युपगूहनम् ॥ भाषणं पूर्ववाक्यञ्च काव्यसंहार एव च । प्रशस्तिरिति संहारे त्रैयान्यङ्गानि नामतः" (उप-

संसारस्य १४) ॥ चतुःषष्टिविधं हेतुदङ्गं प्रोक्तं मनो-
पिभिः । कुर्यादनिवृत्ते तस्य सञ्चारविधि निवेशनम् ।
रसानुगुणतां धीम्य रसस्यैव हि मुख्यता । इपरिच्छेदे
अङ्गकर्मान् न० अङ्गस्य कर्म मर्हानातुषेपनादि परिकर्म ।
मर्हनादिदेहसंस्कारे व्यापारे ।

अङ्गग्रह पु० अङ्गस्य रोगादिना ग्रहः ईत० । देहभेदनायाम् ।

अङ्गज पु० अङ्गात् जायते जन-उ । पुत्रे दुहितरि स्त्री ।

“अङ्गादङ्गं सम्भवति पुत्रवद्दुहिता नृणामिति” ऋतिः ।

देहजातमात्रे त्रि० । रुधिरं न० । रोगे पु० । लोमि

न० । “तत्रोत्तरीयं करिचर्म साङ्गजमिति” भार० । अङ्ग-

जन्मादयोऽप्युक्तार्थे । अङ्गं मनः तस्मात् जाते कामे पु० ।

अङ्गज्वर पु० अङ्गमङ्गम् अधिहृत्य ज्वरः । राजयज्वररोगे ।

“निरवोचमहं यच्छ्व अङ्गज्वरमिति” वैद्यकम् ।

अङ्गण(न) न० अग्नि-गतौ अङ्गते षट्हाङ्गिः स्वल्प गमयते अत्र

ल्युट्, ष्ट० वा णत्वम् । अजिरे, चत्वरे, (उठान) इति

ख्याते स्थाने “अजनि पङ्कुरपाङ्गनिजाङ्गणमिक्कणोऽपीति”

नैषधम् । दन्तप्रानात्वमपि । “प्रकटाङ्गनोपभोगायश्च-

खिलतचरित्तेति” काट० । अङ्गनं चत्वरमङ्गना स्त्री

चेति तदघः । करणे ल्युट् । याने ।

अङ्गति पु० अङ्गति बान्धनेन अग्नि-करणे अति । वाहने

स्त्रीत्वमपीत्येके वा ङीप् । अङ्गते गमयते सेवादिना

कर्माणि अति । ब्रह्मणि, अग्नौ च । कर्त्तरि अति ।

अग्निर्होत्रिणि पु० ।

अङ्गद न० अङ्गं दायति शोधयति है-क । (ताड्, वाजु)

इति प्रसिद्धे वाङ्मयणे । बालिपुत्रे-वानरे पु० ।

सर्व किञ्चिन्वाधिपस्य वानरराजस्य बालिनक्षारागर्भजः

पुत्रस्तच्चरितं रामायणे सुन्दरलङ्काकाण्डयोर्विस्तीर्णम् ।

अङ्गदानकर्त्तरि त्रि० । दक्षिणादिगजकरिण्यं स्त्रीतेरुके ।

अङ्गं ददाति समर्पयति दा-क । अङ्गदानकर्त्तरि त्रि०

योषिति स्त्री ।

अङ्गना स्त्री प्रयत्नमङ्गमस्ति अस्याः अङ्ग-न । अङ्गशौचवययां

योषिति, योषिष्मात्वे च, “अङ्गना वामनस्य स्यात्” इति

हैमोक्तेः वामनदिग्गजयोषिति च ।

अङ्गनाप्रिय पु० प्री-क ईत० । अयोक्तेषु न्तुपुष्पेण हि

स्त्रियः स्वाङ्गं भूषयतीति लोकविज्ञम् । यं परिग्रह्यमात्रे

तु त्रि० । नक्षिणादिगजे वामने पु० ।

अङ्गदनिर्व्यूह अङ्गदस्य केयूरस्य निर्व्यूह इव । केयूरार्थस्यै

चूडाकारेऽप्यभागे ।

अङ्गन्यास पु० अङ्गेषु हृदयादिषु मन्त्रभेदस्य न्यासः । मन्त्र-

विशेषस्य उच्चारणपूर्वकं करस्पर्शेन कर्तव्ये तन्त्रोक्ते न्यास-

भेदे “अङ्गन्यासं करन्यासं वीजन्यासन्नयैव चेति” तन्त्रम् ।

अङ्गपालि स्त्री अङ्गं पाल्यते सम्बध्यतेऽत्र अङ्ग-पाल-इ ।

आलिङ्गने ।

अङ्गपालिका स्त्री अङ्गं देहं पालयतीति पालि-एत्वं ईत० ।

(धार मा) इति ख्यातायाम् उपमातरि । अङ्गपालन-

कारके त्रि० ।

अङ्गप्रायश्चित्त न० अङ्गस्य देहस्य शुद्धयं प्रायश्चित्तम् ।

अशौचेषु पञ्चगूनाजन्मदुरितनायाथं कार्यं “दशाङ्गात्तु

परं समग्रं विप्रोऽधीयते धर्मवत्” । “दानञ्च विधिवद्देय

मयुभात्तारकं हि तदिति” ऋतुक्ते दानरूपे प्रायश्चित्ते ।

अङ्गभू पु० अङ्गात् देहात् मनसो वा भवति भू-किप् । पुत्रे,

मनोजे कामे च देहमनोजातमात्रे त्रि० । “हिरण्यगर्भ-
ङ्गभुवं मुनिं हरिः” इति माघः । मारदस्य तन्मनोजातत्वात्

ब्रह्माङ्गभूत्वम् । अङ्गानामङ्गमन्त्राणां भुः । कृताङ्गन्यासे

त्रि० । “ब्रह्माङ्गभूर्ब्रह्मणि योजितात्मेति” कमा० ।

अङ्गमन्त्र पु० अङ्गेषु हृदयादिषु षट्सु न्यासो मन्त्रः ।

तन्त्रोक्ते षडर्धभाजि मन्त्रभेदे ।

अङ्गमर्ह पु० अङ्गं मर्हयति संवाहयति षट्-णिच् अच् ईत० ।

देहसंवाहके-सेवके । अङ्गमर्हनकारके त्रि० । भावे

घञ् । देहमर्हने पु० ।

अङ्गमर्हक पु० अङ्गं मर्हयति षट्-णिच्-ण्वल् ईत० ।

देहसंवाहके-सेवके । देहमर्हनकारके त्रि० ।

अङ्गमर्हिन् पु० अङ्गं मर्हयति षट्-णिच्-णिनि ईत० ।

अङ्गमर्हके सेवके । अङ्गमर्हनकारके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अङ्गयज्ञ पु० अङ्गोभूतः प्रधानयज्ञोपकरणोभूतः यज्ञः । “मय-

यज्ञमसं कृत्वा ततः कर्म समाचरेदिति” त्रुक्ते कर्म-

माताङ्गे पश्यागादौ, दशांशङ्गे समिद्यागादौ च ते च

“समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इडो यजति, वरिष्-

यजति, स्वाहाकारं यजति, इत्येवं पञ्चविधाः । एतेषाञ्च

सकृदनुष्ठानेनैव तन्त्रन्यायेन प्रधानयागानामान्वेयादीना-

मुपकारितेति लीलांसा । अङ्गन्यागादयोऽप्यत्र । “अङ्गा-

न्ययात्तीदमि- प्रधानमिति” भट्टिः ।

अङ्गरक्त न० यु० अङ्गेष्ववने रक्तः रन्ज-क्त ७त० । कम्बिल्य-

देशजाते रक्तवर्णचूर्णवति (गुडारोचना) इति वाणिज्ये

वैद्येषु च प्रसिद्धे ऽवभेदे । ईव० रक्ताङ्गमात्रे त्रि० ।

अङ्गरक्षणी अङ्गं रक्ष्यतेऽनया रक्ष-करणे ल्युट्, ईत० ङीप् ।

मौहजालमये अङ्गरक्षणसाधने वर्षभेदे अङ्गरक्षणसाधन-
मात्रे ति० । भावे ल्युट् । देहत्वात् न० ।

अङ्गराग पु० अङ्गं रज्यतेऽनेन रज्ज-करणे घञ् । अङ्गलेपने
कुङ्कुमादौ । भावे घञ् । अङ्गस्य विलेपने पु० ।

अङ्गराज पु० अङ्गानां जनपदानां राजा अच् समा० ।
अङ्गदेशाधिपे, कर्णे च तत्कथा अङ्गाधिपशब्दे दृश्या ।
अङ्गन्टपादयोः प्लव ।

अङ्गराज् पु० अङ्गेपु तन्नामकदेशेषु राजते राज-क्लिप् ७त० ।
अङ्गदेशाधिपे कर्णे, तद्देशराजमात्रे च ।

अङ्गरुह न० अङ्गे रोहति रुह-क्लिप् ७त० । देहजे लोमके-
शादौ । “विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतैरिति” माघः ।

अङ्गलेप पु० अङ्गं लिप्यतेऽनेन लिप-करणे घञ् ईत० ।
अङ्गरागद्रव्ये । भावे घञ् ७त० । देहे चन्दनाद्यानुलेपने ।

अङ्गव न० अङ्गे स्वावयवे वाति अन्तर्भवति अतिशोपणान् सङ्कु-
चिताङ्गमिव भवति वाऽ ७त० । शुष्कफले ।

अङ्गविकल ति० अङ्गेन विकलः । देहव्याकुलतायुक्ते ।

अङ्गविकृति पु० वि-कृ-क्तिन् अङ्गस्य विकृतिचालनादि-
व्यात् ५त० १ (ऋगोनाडा) इति ख्याते अपभ्रंशरोगे ।
ईत० । अङ्गस्य विकारे स्त्री ।

अङ्गविक्षेप पु० वि-क्षिप घञ् अङ्गस्य विक्षेपः चालनं यत्
न० । अङ्गल्यादिविन्यासभेदेन देहचालनरूपे ष्टोत्ते ।
तद्देहादि यथा । “देहरुच्या प्रतीतो यस्तालमान-
समाश्रयः । सविलामोऽङ्गविक्षेपोऽन्यमित्यभिधीयते ।
ताण्डवश्च तथा लास्यं द्विविधं नृत्यसूत्रते । पेवलि-
र्बद्धरूपश्च ताण्डवं द्विविधं मतम् । अङ्गविक्षेप
बाहुल्यं तथाभिनयश्चान्यता । यत् सा पेवलिस्तस्या
देशोति नाम लोकतः । केदनं भेदनं यत् बहुरूपा सुखा-
बली । ताण्डवं बहुरूपान्तं दारणात् गलमूर्द्धतः ।
कुरितं योवतश्चेति लास्यं द्विविधसूत्रते । यत्वाभिनय-
भावाद्ये रभैराज्ञेषुचन्दनैः । नाङ्गकानायकौ रङ्गे नृत्य-
तश्चरितं हि तत् । सपरं वङ्गलीलाभिर्नर्तनीभिर्नृत्यते
वगीकरणविद्याभं तस्मात्सं योवतं मतम् । गेयादुत्तिष्ठते
पाद्यं वाद्यादुत्तिष्ठते लयः । लयतालसमारब्धं ततोऽन्यं प्रव-
र्त्तते इति सङ्गीतदाभोदरः । भावे घञ् । अङ्गचालने ।

अङ्गविद्या स्त्री अङ्गरूपा व्याकरणादिशास्त्ररूपा विद्या
ज्ञानसाधनम् । ज्ञानसम्पादके व्याकरणादिशास्त्रे ।
प्रश्नकाखे अङ्गानां देहाययवानां चेष्टादिना शुभशुभबोधके
ज्योतिरङ्गे शास्त्रे च । सा च विद्या दृष्टसंज्ञितायां दर्शिता

यथा “अथाङ्गान्पूर्वोऽस्तनदृपणपादं च दशना भुजौ
हस्तौ गण्डौ कचगलनसाङ्कुष्ठमपि यत् । समङ्गं कक्षास-
श्रवणगुदसम्बोधि पुरुषे, स्त्रियां भ्रूनासास्फिग्वलिकटिष्ठ-
लेखाङ्गुलिचयम् ॥ जिह्वा योवा पिण्डके पाष्णि युग्मं
जङ्घे नाभिः कर्णपाली ककाटी । वक्त्रं पृष्ठं
जत्वजान्वस्थिपाशं हृत्तन्त्राणी मेहनोरस्त्रिकं च ॥
नपुंसकार्थं च शिरो ललाटम् आश्राद्यसंज्ञैर-
परैश्चरेण । सिद्धिर्भवेज्जात नपुंसकैर्नो हृत्तन्त्रै-
भग्नकृतैश्च पूर्वैः ॥ स्रष्टे वा चालिते वापि वादा-
ङ्कुष्ठेऽन्तिरुग् भवेत् । अङ्गुल्यां दुहितः शोकं शिरो-
धसे नृपाद्भयम् ॥ विप्रयोगसुरसि स्वगात्रतः कर्पटा
हृत्तिरनर्घदा भवेत् । स्यात्प्रियाप्रभित्त्वात् कर्पटं
पृच्छतश्चरणपादयोर्जितः ॥ पादाङ्कुष्ठेन विलिखेद्भूमिं
क्षेत्रोत्थचिन्त्या । हस्तेन पादौ कण्डुयेतस्य दासीभया
च सा ॥ तालभूर्जपटदर्शनेऽंशुकं चिन्त्येत्कचतुष्पास्थिभ्रं-
गम् । व्याधिराश्रयति रज्जुजालकं वल्कलं च समवेक्ष्य
बन्धनम् ॥ पिप्पलीभरिचशुण्डवारिदैर्लोभ्रंश्रवसनाम्बु-
जीरकैः । गन्धमांसशतपुष्पया वदेत् पृच्छतस्तगरकेण
चिन्तनम् । स्तीपुरुषटोपपीडितसर्वांश्चसुतार्थधान्यतनया-
नाम् । द्विचतुःषट्पदक्षितीनां विनाशतः कोसिर्तदृष्टैः ॥
म्यग्रोधमधकतिन्द कजम्बुप्रजास्रवदरिजातिफलैः । धनकन-
कपुरुषलोहांशुककण्डुयोदुम्बराप्रारपि करणैः ॥ धान्यपरि-
पूर्णपात्रं कुम्भः पूर्णः कुटुम्बट्टिकरो । गजगोशुनां
पुरोषं धनयुवतिस्तु हृदिनाशकरम् ॥ पशुहस्तमहिषपङ्कज-
रजतव्याघ्रलेभेत सन्दृष्टैः । अविधनिवसनसलयज
कौशेयाभरणसङ्घातम् ॥ पृच्छा दृष्ट्वावकसुपरिवाङ्
दर्शने नृभिर्विहिता । मित्तद्युतार्थभया गणिकानृपसूति-
कार्यक्षता ॥ शाक्योपाध्यायार्हतनिर्घ्नानिभित्तनिगमकै-
वर्तेः । चौरचमूपतिबणिजं दासयोधापणस्थबध्यानाम् ॥
तापसे शौण्डिके दृष्टे प्रोषितः पशुपालनम् । हृदितं
पृच्छकस्य स्यादुच्छेदसौ विपन्नता ॥ इच्छामि प्रष्टुं
भय पश्यत्यर्थः समादिशेत्क्षेत्रे । संबोगकुटुम्बोत्था लाभै-
श्रयोद्धता चिन्ता ॥ निर्दिशेति गदिते जयाध्वगा,
प्रत्यवेक्ष्य सम चिन्तितं वद । आशु सवेजनमध्यग त्वया
दृश्यतामिति च बन्धुचौरजा ॥ अन्तःस्थेऽङ्गे स्वजन
उदितो वाङ्मजे बाह्य एव पादाङ्कुष्ठाङ्गुलिचयकलनया
दासदासीजनः स्यात् । जङ्घे प्रेष्यो भवति भगिनी
नाभितो हृत्स्वभार्या पाण्यङ्कुष्ठाङ्गुलिचयकलनसंज्ञे

पुत्रकन्ये ॥ मातरं जठरे, भूर्द्धिं गुहं, दक्षिणवामकौ ।
 बाहू भ्राताथ तत्पत्नी सृष्टृवं चोरमादिशेत् ॥ अन्नरङ्ग-
 मवस्यन् वाह्यगुणसंशयं यदि करोति प्रच्छकः । श्लेष्मत्व-
 गङ्गतस्यजक्षयः पातयेत्करतलस्थवस्तु चेत् ॥ अशमवना-
 मिताङ्गपरिमोटनतोऽप्यथवा, जनष्टतरिक्तभाण्डमवलोक्य च
 चोरजनम् । हृतपतितकृतासृतिवनेष्टभग्नगतोऽपिपत-
 ष्टाद्यानिष्टरवतो लभते न हृतम् ॥ निगदितमिदं यस्तत्
 सर्वं तृपास्थिविषादिकैः सह ष्टतिकरं पोडातानां समं
 रुदितजुतैः । अवयवमपि सृष्टान्नःस्थं दृढं मरुदाहरेद्
 अतिबहु तदा भुङ्क्तां संस्थितः सुहितो वदेत् ॥ नलाट-
 ष्मर्शनाच्छकृत्कर्शनाच्छालिजौदनम् । उरःसर्गात् षट्-
 काक्षं श्रीवास्पर्गं च यावकम् ॥ कश्चिक्चजठरजानुस्पर्गे
 माषाः पर्यास्तलयवाग्वः । आखादयतशौथौ लिहती
 मधुं रसं ज्ञेयम् ॥ निस्सृक्कस्मोटयेज्जिह्वामन्त्रे वक्त्रं
 विक्रमयेत् । कटुतिक्तकपायोष्णैश्चिकेत, धीवेच्च भैश्ववे ॥
 संश्रव्यागे शुष्कतिक्तं तदल्पं, अत्वा क्रव्यादं प्रेक्ष वा
 मांसमिन्द्रम् । अग्नरुदौहस्पर्शने शाकनं तद् भुङ्क्तः तेने-
 त्युक्तमेतच्चिससम् ॥ मूर्धगलकेगहनुगङ्गकणजङ्गं वस्ति
 च सृष्ट्वा । गजमहिषमेघशूकरगोशगन्धगर्भसयुग्भुक्तम् ॥
 दृष्टे अतुऽप्यगकुने गोधामत्यामिधं वदेद्भुक्तम् । गर्भगत्या-
 गर्भस्य च निपतनमेवं प्रकल्पयेत्प्रभे ॥ पुंस्त्वीनपुंसकाख्ये
 दृष्टेऽनुमिते पुरःस्थिते सृष्टे ! तज्जन्म भवति पानाञ्च-
 पुष्पफलदर्शने च शुभम् ॥ अङ्गुष्ठेन भ्रूदरं वाङ्गुलिं वा
 सृष्ट्वा प्रच्छेद्भर्चिन्ना तदा स्यात् । मध्वाज्याद्यैर्हैभरत्न-
 प्रबालैरपस्थैर्वा मातृधात्यात्मजैश्च ॥ गर्भयुता जठरे करगे
 स्याद् दुष्टनिमित्तवशात्तददासः । कर्षति तज्जठरं यदि
 पीठो तृपीडनतः करगे च करेऽपि । प्राणायामा दक्षिणे द्वारे
 सृष्टे मामोत्तरं वदेत् । वामे द्वौ कर्ण एवं वा द्विच-
 त्तर्मः क्षुतिस्तने ॥ बेष्मीमूले लीनुं सुतान् कन्यके द्वे
 कर्णे सुतान् पञ्च हस्ते त्रयं च । अङ्गुष्ठान्ते पञ्चकं
 चानुपूर्व्यां पादाङ्गुष्ठे पार्ष्णियुग्नेऽपि कन्याम् ॥ सव्या-
 सव्योरुसंस्पर्शे स्तूते कन्यासुतद्वयम् । सृष्टे ललाटमध्यान्ते
 चतुस्वितनयान् वदेत् ॥ शिरोललाटभ्रुकर्णगण्डहृत्तुरदा
 गलम् । सव्यापसव्यस्तन्वश्च हस्तौ चिकित्वालकम् ॥
 उरः कुचं दक्षिणमध्यसव्यं हृतं पार्श्वमेवं जठरं कटिश्च ।
 सिक्कं पायुसंस्थं रुधुगं च जानू जङ्घे च पटा ॥ इति-
 कादौ ॥ इति निगदितमेतद्भावसंस्पर्शलक्षणं प्रकृतमभि-
 मतायै वीक्ष्य शास्त्राणि समग्रम् । विपुलमतिरुदारो

वेत्ति यः सर्वमेतच्चरपतिजनताभिः पूज्यतेऽसौ सदैव ॥
 इति दृष्टसंहितायामङ्गविद्या प्रकरणम् । “वास्तुविद्या-
 ङ्गविद्या चेति” गर्गः । अङ्गविद्याया व्याख्यानो दन्वः
 षट्पयना० अण् । आङ्गविद्यास्तद्व्याख्यानदन्व्ये ।

अङ्गविधि पु० अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः विधिः विधानम् ।
 गुणविध्यपरपर्याये विधिभेदे । तथाहि इष्टसाधनता-
 कार्थ्यादिबोधकवाक्यं विधिः । स च प्रमाणान्तरै-
 प्राप्नस्यैव बोधकतयोत्पत्तिविधिः “विधिरत्यन्तमप्राप्तौ”
 इत्युक्तेः । तथा च प्रमाणान्तराप्राप्नस्यैव इष्टसाधनता-
 कार्थ्यादिबोधकं वाक्यं प्राणमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीतिजन-
 कत्वात् उत्पत्तिविधिः । यत् त्वं प्राप्नस्यैव कर्म्मणो-
 ऽनुवादेन तस्य इव्यदेवतादौ इष्टसाधनतादिकं बोध्यते
 सोऽयमङ्गविधिः सच स्वपिये प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीति-
 जनकत्वात् विधिरैव । किन्तु प्रधानविधिविधेयकर्मणो-
 ऽङ्गबोधकतया अङ्गविधिरत्येव विशेषः यथा, अग्निहोत्रं
 जुहोतीत्युत्पत्तिविधिकाकेन प्राप्नस्याग्निहोत्रस्य गुण-
 विधानाय प्रवृत्तं दध्ना जुहोतीति वाक्यं प्राप्नाग्नि-
 होत्रानुवादेन दधिकरणत्वमात्रं बोधयत् दध्नि इष्ट
 साधनताबोधनेन तत्र प्रवर्त्तयतीति दध्ना जुहोतीति वाक्यं
 गुणविधिरङ्गविधिरिति च उच्यते । एवमन्यान्युदाहा-
 र्याणि । तच्चाङ्गं क्वचित् कालः क्वचित् द्रव्यं क्वचित्
 देवतादि इति नानाविधम् अतएवोक्तं “कार्मसाच्चिहितं
 नैव बुद्धौ विपरिवर्त्तते । गन्दात्तु तदुपस्थानमुपादेये गुणो-
 भवेदिति” भट्टैः । विद्यतश्चैतत् रघुमन्दनेन प्रमाणान्तरा-
 रुच्चिहितं कर्म प्रथमं बुद्धौ न विषयीभवति प्राथमिकी
 गन्दादेव तस्य कर्मण उपस्थितिरिति उपादेये विधेये
 कर्मणि तिथ्यादिगुण इति” ।

अङ्गवैकृत न० विकृतस्य भावः विकृत+अण् अङ्गेन अङ्ग-
 चेष्टया वैकृतं हृदयभावो ज्ञायते यत्र बह० । आकार
 इति ख्यातायाम्-हृदयगतभाववेदेकचेष्टायाम् । ईत० ।
 अङ्गस्य विकारे न० ।

अङ्गवैगुण्य न० अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः वैगुण्यमन्यथाकरणम् ।
 प्रधानकर्म्मङ्गीभूतद्रव्यादेरन्यथाकरणे यद्दोषनिवारणार्थं
 निष्प्रकारणं कर्त्तव्यतया विहितं “यदभाङ्गं कृतं कर्म
 जानना वाध्यजाता साङ्गं भवतु तत् सर्वं हरेर्नामानु-
 कीर्त्तनादिति” स्मृतिः । अतएव आङ्गादिपद्धतौ कर्म्माले
 यत् किञ्चिदङ्गमङ्गं जातं तद्दोषप्रशमनाय विष्णुस्मरणरुक्तं
 करिष्ये इत्यभिलाषवाक्यम् ।

अङ्गशुद्धि स्त्री शुद्धतेऽनया इति शुभ-करणे क्तिन् इत० ।
 ज्ञानादौ देहसंस्कारसाधने । भावे क्तिन् । देहशोधने ।
 अङ्गम् न० अनज-अरुन् कुत्वञ्च । पक्षिणि इत्यञ्जलदत्तः ।
 अङ्गसंस्कार पु० अङ्गं संस्क्रियतेऽनेन सम्-क-करणे घञ्
 सुट् । देहसंशोधनादिसंस्कारकारणे ज्ञाने गोधूमशूर्पा-
 टिनाङ्गमर्द्दने च । भावे घञ् इत० । अङ्गस्य संस्कारे
 विषेपनादौ । अङ्गं संस्करोति सम्+क-कर्त्तरि अण्
 इत० । देहसंस्कारे नरमात्रे लि० ।

अङ्गसंस्क्रिया स्त्री इत० । अङ्गसंस्कारे ।
 अङ्गस्यर्श पु० अङ्गस्य अशौचिदेहस्य इतरैः अर्शस्तद्योगता ।
 इतरकर्त्तृकस्ययोग्यतायाम् । अशौचिनाम् देहस्यर्शनिधे
 "चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यमस्त्रिसञ्चयनं द्विजैः । ततः
 सञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्यर्शो विधीयते" इति दत्तस्मृतौ चतुर्थ-
 दिवसे अशौचिदेहस्य अर्शयोग्यताभिधानात् चतुर्थदिवसे
 देहस्यर्शयोग्यता । एतच्च "यावद्गोत्रमसंस्पृश्य"मित्याद्युक्त-
 व्यतिरिक्तपिपयं महायुग्निपाते पुत्रादिभिन्नविषयञ्च
 तच्चाङ्गाश्च श्रुत्यवयवे वक्ष्यते ।

अङ्गहार पु० अङ्गं ह्रियते चाल्यतेऽत्र ह-आधारे घञ् इत० ।
 अङ्गुल्यादिविन्यासभेदेन न्यत्ये । तच्चाङ्गविच्छेपशब्दे दर्शि-
 तम् । भावे घञ् इत० । अङ्गस्य हरणमात्रे पु० ।

अङ्गहानि स्त्री अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः कर्माणि हानिः
 प्रधानकर्म्मोपयोगिनः गुणादेरन्यथा सम्पादनेऽसम्पादने च ।
 "देवाद् अमात् प्रमादाच्चेदङ्गहानिः प्रजायते ।
 अरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति अतिरिति" उरा० ।

अङ्गहारि पु० अङ्गानि ह्रियन्ते अत्र ह-वा० णि । अङ्ग-
 हारार्थे स्थले रङ्गभूमौ ।

अङ्गहीन लि० अङ्गेन हीनम् । साधनीभूतद्रव्यकालाद्यङ्ग-
 करणशून्ये कर्म्मणि "अङ्गहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च
 बहु भवेत् । सत् सर्वं पूर्णतामेतु भास्वरस्य प्रसादतः"
 इति स्मृतिः । "अङ्गहीनो देहेष्टाङ्गं मन्त्रहीनस्तु अत्य-
 जम् । यजमानमदक्षिणयो नास्ति यज्ञसमो रिपुः" इति
 उरा० । विकले, द्विष्टदेहे च लि० । अङ्गेन देहेन हीनः
 रहितः । कामे पु० । तस्यानङ्गत्वात्तत्त्वम् । अङ्गं हीनं
 यथोचितप्रमाणादल्पं यस्य । हस्तापादाद्यवयवस्य यथो-
 चितपरिमाणाभावयुक्ते लि० । "धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमा-
 तितरेक्यञ्च मित्रक इति" मनुः । वा परनिपातेऽङ्गीनाङ्गे-
 ऽप्यत्रार्थे । अङ्गस्य हीनतायां कारणशून्यं सुभृते ।
 "द्विष्टदयाञ्च नारीं दौहृदिनीमाचक्षते । दौहृदविमान-

मात् कुञ्जं कृषिं खड्गं जडं वामनं विक्रान्ताक्षमनसं वा
 नारी सुतं जनयति । तस्मात् सा यथादिच्छेत्तत्तस्यै दाप-
 येत् । लब्धदौहृदा हि वीर्यवन्तं चिरायुषञ्च पुत्रं नज-
 यति ॥ भवन्ति चात्र ॥ इन्द्रियांशस्तु यान्त्यान् सा भोक्तु-
 मिच्छति गर्भिणी । गर्भाबाधभयात्तान् भिषगाहृत्य
 दापयेत् । सा प्राप्रदौहृदा पुत्रं जनयेत् गुणान्वितम् ।
 अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम् ॥ येषु वेध-
 न्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना । जायेत तत् सुतस्यार्त्त-
 स्तास्त्रिंस्तस्त्रिंस्तथेन्द्रिये" इति ॥

अङ्गाङ्गिभावः पु० अङ्गस्य अङ्गिनश्च भावः । गौणसु-
 ख्यभावे उपकारार्थोपकारकभावे च यथा दर्शादीन् प्रति
 प्रयाजादीनामङ्गत्वं, प्रयाजदोषं प्रति दर्शादीनामङ्गित्वम् ।
 "अङ्गाङ्गिभायमद्रात्वा कथं सामर्थ्यमन्य" इति च मोसा० ।

अङ्गाधिप पु० अङ्गस्य देशभेदस्य अधिपः । अङ्गदेशाधिपे
 प्रसिद्धतया कर्णे तस्य तद्राज्यप्राप्तिः भारते आ० ।
 "यद्यं फाल्गुनो युद्धे नाराज्ञा योद्धुमिच्छति । तस्मादेपो-
 ऽङ्गविषये मया राज्येऽभिपिच्यते ॥ वैशम्पायन उवाच ।
 ततस्तस्मिन् क्षणे कर्णेः सत्ताजकुसुमघटैः । काञ्चनेः
 काञ्चने पीठे मन्त्रविदुर्भिर्महारथः । अभिषिक्तोऽङ्गराज्ये
 स श्रिया युक्तो महाबल इति सच देशः मगधदेशस्यगिरि-
 ब्रजात् सच्चिह्नैः पूर्वस्थां दिशि स्थितः । सभापर्वणि
 मगधदेशवर्णने गिरिप्रजसुपवर्ग्यं "अङ्गवङ्गाद्यसैव राजानश्च
 महाबलाः । गीतमाश्रममथ्येत् रमन्ते च पुरार्जुनेति"
 अङ्गवङ्गन्टपाणां सच्चिह्नैः सत्त्वम् । भीमप्राच्यदिविजये च
 "विजित्य युधि कौन्तेयो सागधानम्ययाह्वली ॥ दण्डञ्च
 दण्डभारञ्च विजित्य पृथिवीपतीन् । तैरेव सहितः सर्वै-
 र्गिरिप्रजसुपाश्रवत् । जारासन्धिं सान्न्वयित्वा करे च
 विनिवेश्य ह । तैरेव सहितः सर्वैः कर्णमथ्यद्ववह्वली ॥
 स कर्मयज्ञिव महीं बलेन चतुरङ्गिणा । युयुधे पाण्डव-
 श्रेष्ठः कर्णेनामित्रघातिना ॥ स कर्णं युधि निर्वृत्तित्य वशे
 कृत्वा च भारत । ततो विजिग्ये बलवान् राज्ञः पर्वत-
 वासिनः ॥ अथ मोदागिरौ चैव राजानं बलवत्तरम् ।
 पाण्डवो वाह्वीर्थेण निजघान महाहृदधे इति" ॥ एवञ्च
 गिरिप्रजात् पूर्व्वं मोदागिरेः पश्चात् स देशः । दृष्टत्-
 संज्ञितायान्तु तस्य भारतवर्षे आग्नेय्यां स्थितिश्चत्ता । यथा
 "आग्नेय्यां दिशि कोशल कलिङ्गवङ्गोपवङ्गजठराङ्गा" इति ।
 अङ्गस्य ज्योतिःशास्त्रोक्तलग्नस्य अधिपः । लग्नाधिपे पु० ।
 "अङ्गाधिपे बलनि सर्वं विभूतिसम्भदिति" उद्योति० ।

अङ्गाधीश पु० ईत० । अङ्गदेगाधिमे कर्षे लग्नाधिमे च
“अङ्गाधीशः स्वगेहे नुधगुरुकविभिः संयुत” इति
जातकम् । अङ्गाधीश्वरादयोऽप्यत्र ।

अङ्गार अस्त्री० अङ्ग-आरन् । अङ्गदग्धे-अग्निसंक्रान्ते
अग्निशून्ये वा (आङ्गार) इति प्रसिद्धे काष्ठखण्डे । “एत-
कुम्भसमा नारो तप्राङ्गारसमः पुमानिति” “ज्वलदङ्गार-
सद्भिभमिति” “अङ्गारे शतधौतेऽपि मालिन्यं नैव
गच्छतीति” । “उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः क्षणायते
करमिति” च पुरा० । “असौ वावादित्योऽग्निर्दिशो-
ऽङ्गारा” इति छा०ब्रा० । “व्यङ्गारे भुक्तवञ्जने” इति
स्मृतिः । “अङ्गिरा अङ्गार” इति यजु० । “येऽस्याङ्गारा
आसंस्ते ऽङ्गिरसोऽभवच्चिति” ऐत० ब्रा० । भौमपक्षे पु०
रक्तवर्षे न० तद्वति लि० । पाशा०यत् अङ्गार्या स्त्री तद्वङ्के ।

अङ्गारक अस्त्री अङ्गार+कार्थे कन् । अङ्गारे “अङ्गारकस्त्व-
न्याञ्जेति” पुरा० । “अष्टावङ्गारके तथेति” ज्योतिषम् ।
“अङ्गारके कुमारञ्च त्रधे नारायणं तथेति” पुरा० । अस्य
चारो यथा

“यद्युदयर्षाद्दिकं करोति नवमाष्टमप्रमर्शेषु । तद्वक्रसृष्ण-
सुदये षोडाशरमग्निवाचानाम् ॥ द्वादशदशमैकादशनक्ष-
त्राद्दिकितः कुजोऽशुसुखम् । द्रूपयति रसानुदये करोति
रोगानष्टष्टिं च ॥ व्यालं तयोदशर्षाञ्चतुर्दशाहा विपच्यते
ऽस्तमये । दंष्ट्रिव्यालसृग्मेभ्यः करोति षोडशं सुभिक्षं च ॥
रुधिराननमिति वक्रं पञ्चदशान् षोडशाञ्च विनष्टमे
तत्कालं सुखरोगं समर्थं च सुभिक्षमावहति ॥ असिसुशलं
सप्तदशादष्टादशगतेऽपि वा तदनु वक्रे । दस्युगणेभ्यः
षोडशं करोत्यष्टष्टिं सगस्त्वभयम् ॥ भाग्यार्यमोदितो यदि
निवर्त्तते वैश्वदेवते भौमः । प्राजापत्येऽस्तमितस्त्रीनपि
लोकास्त्रिपीडयति ॥ अत्रयोदितस्य वक्रं पुष्ये मूर्धाभि-
षिक्तपीडाकृत् । यस्मिन्नृक्षेऽभ्युदितस्तद्दिग्बुद्धान् जनान्
हन्ति ॥ मध्ये न यदि मघानां गतागतं लोहितः करोति
ततः । पाण्डुरो नपो विनश्यति शस्त्रोद्योगः प्रथमष्टष्टिः ॥
भिक्त्वा मघां विशाखां भिन्दन् भौमः करोति दर्भिकम् ।
भरकं करोति घोरं यदि भिक्त्वा रोहिणीं याति ॥
दक्षिणतो रोहिण्याश्चरन् महीजोऽष्टष्टिः शिष्यं कृत् ।
धूमयन् सशिवं वा विनिकृन्त्यान् पारियाः प्यान् ॥
प्राजापत्ये अत्रणे मूले तिष्ठन् चतुरासु याक्ते च । विचरन्
धननिवहानामुपघातकरः क्षमातनयः ॥ चारोदयाः
प्रशस्ताः अत्रणमघादित्यमूलहस्तेषु । एकपदान्शिविशाखा-

प्राजापत्येषु च कुजस्य ॥ विपुलविमलभूतिः किंशुकायोक
वर्णः स्फुटरश्चिरमयुश्चक्षुप्रताम्रप्रभासः । विचरति यदि
मार्गं चोत्तरं भेदिनीजः शुभलदवनिपानां हार्त्तदश्च
प्रजानाम् ॥” इति दृष्टसंहिता ।

तस्य भक्तिदेशादि पञ्चभक्त्यायाये तत्रैवोक्तं यथा
“योषस्य नर्मदाया भीमरथायाश्च पश्चिमाधस्ताः ।
निर्विन्ध्यं नैलवती सिन्धु गोदावरी नैषा ॥ मन्दा-
किनी पयोष्णी महानदी सिन्धुमालतोपाराः । उत्तर
पाण्डुरमर्शेन्द्राद्रिविन्ध्यमलक्षोपगच्छोलाः ॥ द्रविडविदेहा
श्यामसकभासापुरकौष्ण्याः समान्प्रथकाः । कुन्तलकेरल-
दण्डककानिपुरग्लेश्वरकुर्जाः ॥ नासिक्यभोगवर्धन-
विराटविन्ध्यार्द्रपार्श्वगा देशाः । ये च पिबन्ति सुतोयां
तापीं ये चापि गोमतीसखिलम् ॥ नागरज्जपिकरपारत-
क्षतागभाजीविशस्त्ववाचानाम् । आटविकदुर्गकवर्तवधक-
नृशंखार्वलिप्रानाम् ॥ नरपतिकुमारकञ्जरदाम्बिकडिम्भा-
भिघातपशुपानाम् । रक्तफलकसुमविष्टमचमूपगुडमट्टा-
तीक्ष्णानाम् ॥ कौशभवनान्निहोत्रिकधात्वाकरयाक्यभिल-
चौराणाम् । शठदीर्घवैरवर्द्धाशिनान् च बहुधासुतोऽधिपतिः”
इति । अङ्गारमिव इवार्थे कन् । रक्तवर्षत्वात् कुर्यटकष्टमे,
(भीमराज) इति ख्याते-अङ्गाराजद्वये च पु० । अत्रार्थे
कन् । विस्फुलिक इति विख्याते-अङ्गारकुङ्कुमे न० ।
“दूर्धा लाक्षा हरिद्रे द्वे मञ्जिषा मन्द्रवारुणौ । दृहती सैन्धवं
कुष्ठं राक्ष्णा सांसी शतायरो । आरनालाटकेनैव तैलप्रस्थं
विपाचयेत् । तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविनाशनमिति”
चक्रदसधैद्यकोक्ते तैलभेदे न० । [विक्रयार्थमङ्गारकारके ।
अङ्गारकारिन् लि० अङ्गारं करोति क-णिनि । काष्ठं दुग्धु
अङ्गारकमणि पु० अङ्गारकस्य प्रियः मणिः । प्रधाते तस्य
च रक्तवर्षत्वात् तत्प्रियत्वं “मार्णिकं भास्करे
देयं चन्द्रे सुक्तां प्रदापयेत् प्रवालञ्च कजे दद्या”दित्यादिना
तत्कृतानुभप्रतीकाराय प्रवालदानोक्तेः तत्प्रियत्वम् ।
अङ्गारकुष्ठक पु० अङ्गारवर्षं कुष्ठमिव कन् । हित्तावलीनाम-
कौषधिभेदे ।
अङ्गारधानी स्त्री अङ्गाराणि धीयन्तेऽस्याम् धा-आधानं
ल्यट् ङाप् । (आङ्गठा) इति ख्याते अङ्गाराधान-
गत्वान् स्वार्थे कन् । अङ्गारधानिकायत्नैव ।
अङ्गारपरिपाचिते न अङ्गारेण (ज्वलदग्निव्याप्रकाशखण्डेन)
परिपाच्यते परि+पच-स्वार्थे णिच्-क्त १त० । (कवाच)
इति प्रसिद्धे-पकमांसादौ ।

अङ्गारपर्षे न० अङ्गारमिव पर्षेभ्यः । वनभेदे । अङ्गारर्षे
अच् । तत्स्वामिनि चित्तरथगन्धर्वे पु० । भारते
चैत्ररथे प० । चित्तरथगन्धर्वस्य अङ्गुनादीन् प्रति उक्तिः ।
“आरासिष्ठत वा मह्यं समीपसुपसर्पत । कस्मान्नां
नाभिजानोत प्राप्तं भागीरथीजसम् । अङ्गारपर्षे
गन्धर्वं वित्त मां स्ववनाश्रयम् । अहं मानी तथेषुच
जुनेरस्य प्रियः सखा । अङ्गारपर्षमित्येवं ख्यातं चेदं वनं
ममेति” । [ख्यातपाले ।

अङ्गारपात्री स्त्री इत० अङ्गारधान्याम् (आङ्ठा) इति
अङ्गारपुष्य पु० अङ्गारमिव जोहितवर्षं पुष्यं यस्य व० ।
(जियापुति) इति ख्याते इङ्गुदीष्टे ।

अङ्गारमञ्जरी स्त्री अङ्गारा रक्तवर्णा मञ्जरी न० समासान्त-
कवभावाहुस्वात् संज्ञात्वात् । (करम्चा) इति ख्याते
रक्तकरञ्जष्टे ।

अङ्गारवल्ली स्त्री अङ्गारा इव रक्तफलत्वात् रक्तावल्ली कर्म० ।
रक्तवर्षफलयत्याम् (कुच) इति प्रसिद्धायाम् गुञ्जालतायां
करञ्जष्टे च । स्वार्थे कन् । अङ्गारवञ्जिका तलैव ।

अङ्गारवेषु पु० अङ्गारवर्षोवेषुः । वंशभेदे । तच्चाते ठक् अन्तुय-
तादि० द्विपदद्विः । आङ्गारवैशुकं, तच्चाते लि० ।

अङ्गारशकटी स्त्री यकोति वोढुं शकटम्, अल्पं शकटं,
शकटी, घञ्छादिवत् अस्वार्थे ङीप अङ्गारस्य शकटीर्दत० ।
(आङ्ठा) (धुनाचीति) च प्रसिद्धे अङ्गाराधारे पालभेदे ।

अङ्गारावक्षेपण न० अङ्गारभवक्षिप्यरेनेन करणे ल्युट् ।
अङ्गारक्षेपणसाधने पाले । भावे ल्युट् । अङ्गारक्षेपणे ।

अङ्गारि स्त्री अङ्गार+मत्वर्थे ठन् प्रषोदरादिस्वात् कलोपः ।
अङ्गाराधारे (आङ्ठा) इति प्रसिद्धे पालभेदे ।

अङ्गारिका स्त्री अङ्गारं विद्यतेऽस्याः अङ्गार+मत्वर्थे ठन्
टाप् । (आङ्ठा) इति ख्याते अङ्गारपाले ।

अङ्गारिणी स्त्री अङ्गार+मत्वर्थे इनि । अङ्गारधानिकायाम्
(आङ्ठा इति) ख्याते पाले । अङ्गारवति लि० ।

अङ्गारित पु० अङ्गारमिवाचरतीति अङ्गार+ङ्ङिपततः कर्त्तरि
क्त । पञ्चाशकालिकायाम् । अङ्गारं करोतीत्यर्थे षिचि
कर्मणि क्त, अङ्गार+तारका० इतच् वा । दग्धप्राये
काण्दी लि० । [अङ्गारप्रकृतिभते काण्दी ।

अङ्गारीय लि० अङ्गारेभ्य एतानि प्रकृतिरूपार्थे अङ्गार+ञ् ।

अङ्गिका स्त्री अङ्गम् आच्छादयति अङ्ग+इनि-स्वार्थे कन्
स्त्रियां टाप् । (आङ्ग्राखा) इति प्रसिद्धे कञ्चुकवस्त्रे ।

अङ्गिन् लि० अङ्ग+इनि । अवयवविशिष्टे, देहवति च ।

“येनाङ्गविकार इति” इत्यस्य “येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो-
विकार इति” इतिः । अङ्गिनं नाङ्गवाधेन हन्यादपि
कदाचनेति” भीमा० । प्रधाने, “एकएव भवेदङ्गी शङ्कारो
वोर एव वेति” “ये रससप्राङ्गिनो धर्माः शौर्वाद्य इवा-
त्मन इति” च साहि० ।

अङ्गिरस् पु० अङ्गति अग्नि-गतौ असि इरुट् । ब्रह्मण्योमानस-
पुत्रे स्वनामख्याते अग्निभेदे । भारते वन० मार्क०
“ब्रह्मण्यो मानसाः पुत्रा विदिताः षष्ट्यहर्षयः सतीचि-
रत्प्राङ्गिणो पुलह्यः पुलहः क्रतुः” इति

“त्वमग्ने प्रथमोऽङ्गिरा ऋषिर्देवानामिति” श्रुतौ अग्ने-
रङ्गिरस्त्वसक्तं तत्कथा भारते वन० मार्क० ।

“यदा क्रुद्धो हुतवहस्तपस्तप्तुं वनं गतः ॥ तदा च भग-
वानग्निः स्वयमेवाङ्गिराभवत् । सन्नापयञ्च प्रभया नाशयं
स्तिभिराणि च ॥ पुराङ्गिरा महाबाहो ! चचार तप उत्त-
मम् । आश्रमस्यो महाभागो हव्यवाहं विशेषयन् ।

तथा स भूत्वा तु तदा जगत् सर्वं व्यक्राशयत् ॥ तपस्यरं-
स्तु हुतभुक् सन्प्रसस्य तेजसा । श्चं ग्लानश्च तेजस्वी
न स किञ्चित् प्रजाज्ञिवान् ॥ अथ शञ्चिनयामास
भगवान् हव्यवाहनः । अन्योऽग्निरिह लोकानां ब्रह्मणा
संप्रकल्पितः ॥ अग्निस्त्वं विप्रनष्टं हि तप्यमानस्य मे
तपः । कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः ।
अपश्यदग्निवज्जीकांस्तापयन्तं महास्रगम् ॥ सोऽपार्ष-
च्छनैर्भीतस्तसुवाच तदाङ्गिराः । शीघ्रमेव भवस्त्वग्निस्त्वं
पुनर्लोकभावनः । विज्ञातस्वामि लोकेषु त्विषु संस्थान-
चारिषु ॥ त्वमग्निः प्रथमं वृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः ।
स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व शीघ्रमेव तमोनुद ! ॥ अग्निस्त्वाच ।
नष्टकोत्सिरहं लोके भवान् जातो हुताशनः । भवन्-
मेव ज्ञास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः ॥ निक्षिपामृह-
मग्निस्त्वं त्वमग्निः प्रथमो भव । भविष्यामि द्वितीवोऽहं
प्राजापत्यक एव च ॥ अङ्गिरा उवाच । कुह पुष्यं
प्रजास्रगं भवान्निक्षिभिरापहः । माञ्च देव ! कुह्वान्ने !
प्रथमं पुत्रमञ्जसा ॥ मार्कण्डेय उवाच । तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो
वाक्यं जातवेदास्तमप्राप्सुरोत् । राजन् इहस्यतिर्नाम
तस्याप्यङ्गिरसः सुतः इति” ॥

तस्य च यथा अग्निपुत्रत्वं येन येन रूपेण च आविर्भाव-
स्तथोक्तमग्निशब्दे । अग्नौ च । “शिवो भव प्राजापत्यो
मानुषीभ्यामङ्गिरः इति व० अङ्गिरोभिः अग्निभिः
सम्पादितत्वात् अङ्गसौष्ठवाद्वा अङ्गिरा अग्निरूपः

“यदा क्रुद्धो हुतवहस्तपस्तप्तुं वनं गतः ॥ तदा च भग-
वानग्निः स्वयमेवाङ्गिराभवत् । सन्नापयञ्च प्रभया नाशयं
स्तिभिराणि च ॥ पुराङ्गिरा महाबाहो ! चचार तप उत्त-
मम् । आश्रमस्यो महाभागो हव्यवाहं विशेषयन् ।

तथा स भूत्वा तु तदा जगत् सर्वं व्यक्राशयत् ॥ तपस्यरं-
स्तु हुतभुक् सन्प्रसस्य तेजसा । श्चं ग्लानश्च तेजस्वी
न स किञ्चित् प्रजाज्ञिवान् ॥ अथ शञ्चिनयामास
भगवान् हव्यवाहनः । अन्योऽग्निरिह लोकानां ब्रह्मणा
संप्रकल्पितः ॥ अग्निस्त्वं विप्रनष्टं हि तप्यमानस्य मे
तपः । कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः ।
अपश्यदग्निवज्जीकांस्तापयन्तं महास्रगम् ॥ सोऽपार्ष-
च्छनैर्भीतस्तसुवाच तदाङ्गिराः । शीघ्रमेव भवस्त्वग्निस्त्वं
पुनर्लोकभावनः । विज्ञातस्वामि लोकेषु त्विषु संस्थान-
चारिषु ॥ त्वमग्निः प्रथमं वृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः ।
स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व शीघ्रमेव तमोनुद ! ॥ अग्निस्त्वाच ।
नष्टकोत्सिरहं लोके भवान् जातो हुताशनः । भवन्-
मेव ज्ञास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः ॥ निक्षिपामृह-
मग्निस्त्वं त्वमग्निः प्रथमो भव । भविष्यामि द्वितीवोऽहं
प्राजापत्यक एव च ॥ अङ्गिरा उवाच । कुह पुष्यं
प्रजास्रगं भवान्निक्षिभिरापहः । माञ्च देव ! कुह्वान्ने !
प्रथमं पुत्रमञ्जसा ॥ मार्कण्डेय उवाच । तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो
वाक्यं जातवेदास्तमप्राप्सुरोत् । राजन् इहस्यतिर्नाम
तस्याप्यङ्गिरसः सुतः इति” ॥

तस्य च यथा अग्निपुत्रत्वं येन येन रूपेण च आविर्भाव-
स्तथोक्तमग्निशब्दे । अग्नौ च । “शिवो भव प्राजापत्यो
मानुषीभ्यामङ्गिरः इति व० अङ्गिरोभिः अग्निभिः
सम्पादितत्वात् अङ्गसौष्ठवाद्वा अङ्गिरा अग्निरूपः

“यदा क्रुद्धो हुतवहस्तपस्तप्तुं वनं गतः ॥ तदा च भग-
वानग्निः स्वयमेवाङ्गिराभवत् । सन्नापयञ्च प्रभया नाशयं
स्तिभिराणि च ॥ पुराङ्गिरा महाबाहो ! चचार तप उत्त-
मम् । आश्रमस्यो महाभागो हव्यवाहं विशेषयन् ।

तथा स भूत्वा तु तदा जगत् सर्वं व्यक्राशयत् ॥ तपस्यरं-
स्तु हुतभुक् सन्प्रसस्य तेजसा । श्चं ग्लानश्च तेजस्वी
न स किञ्चित् प्रजाज्ञिवान् ॥ अथ शञ्चिनयामास
भगवान् हव्यवाहनः । अन्योऽग्निरिह लोकानां ब्रह्मणा
संप्रकल्पितः ॥ अग्निस्त्वं विप्रनष्टं हि तप्यमानस्य मे
तपः । कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः ।
अपश्यदग्निवज्जीकांस्तापयन्तं महास्रगम् ॥ सोऽपार्ष-
च्छनैर्भीतस्तसुवाच तदाङ्गिराः । शीघ्रमेव भवस्त्वग्निस्त्वं
पुनर्लोकभावनः । विज्ञातस्वामि लोकेषु त्विषु संस्थान-
चारिषु ॥ त्वमग्निः प्रथमं वृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः ।
स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व शीघ्रमेव तमोनुद ! ॥ अग्निस्त्वाच ।
नष्टकोत्सिरहं लोके भवान् जातो हुताशनः । भवन्-
मेव ज्ञास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः ॥ निक्षिपामृह-
मग्निस्त्वं त्वमग्निः प्रथमो भव । भविष्यामि द्वितीवोऽहं
प्राजापत्यक एव च ॥ अङ्गिरा उवाच । कुह पुष्यं
प्रजास्रगं भवान्निक्षिभिरापहः । माञ्च देव ! कुह्वान्ने !
प्रथमं पुत्रमञ्जसा ॥ मार्कण्डेय उवाच । तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो
वाक्यं जातवेदास्तमप्राप्सुरोत् । राजन् इहस्यतिर्नाम
तस्याप्यङ्गिरसः सुतः इति” ॥

तस्य च यथा अग्निपुत्रत्वं येन येन रूपेण च आविर्भाव-
स्तथोक्तमग्निशब्दे । अग्नौ च । “शिवो भव प्राजापत्यो
मानुषीभ्यामङ्गिरः इति व० अङ्गिरोभिः अग्निभिः
सम्पादितत्वात् अङ्गसौष्ठवाद्वा अङ्गिरा अग्निरूपः

हे अङ्गिरः ! अग्निरूपेति" वेददीपः । अङ्गिरसः गोत्रा-
पत्यम् शिवा० अष् । आङ्गिरसः बहुषु लुक् ।
अङ्गिरसस्तत्रोत्रापत्ये व० व० । "सर्वे सान्ता अदन्ताः
स्युः" इत्यङ्गोः प्र० सलोपे अङ्गिरशब्दोऽप्यल,
"येनानवग्वे अङ्गिरे" इति वेदः । मन्त्रविष्णुहारीत
वाङ्मवल्क्योशनेोऽङ्गिरा इति याज्ञ० । "एवं त्वह्ना यदोरं
त परमे तपसि स्थितः । अन्वङ्गिरादिभिर्भूयस्तप-
साभ्यायितस्तदेति" भार० ।

अङ्गिरस्वत् प्र० अङ्गिरा अग्निः सहायत्वेन विद्यतेऽस्य मत्प्र
मस्य वः सान्तात्वात् न पदत्वम् । वायौ "यमाय त्वाङ्गिर-
स्वते पितृमाते स्वाहेति" वजुः । "अङ्गिरोयुक्ताय वाता-
येति" वेददीपः ।

अङ्गीकार प्र० अनङ्गम् अस्वीकरणम् अस्वीक्रीयम् अङ्गं क्रियते
अङ्ग+ङि+ङ-घञ् । स्वीकारे अभ्युपगमे । "अङ्गीकृष्ट
दृशोर्भङ्गीमङ्गीभवत् मन्थ" इति "नवाङ्गी कुरङ्गीदृङ्गी-
करोत्विति" जगन्नाथः । "अङ्गीकृष्वन् स्वमाहात्म्यं श्यं
जज्वाल पावकं" इति उरा० ।

अङ्गीकृत त्रि० अङ्गीकृतं चान्नं तत्पूर्वकात् कजः क्त ।
स्वीकृते "अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ती" तिचौरपञ्चा-
शिका । "नाङ्गीकृतसत्सृजन्तीति" नीतिसा० ।

अङ्गु प्र० अग्नि-उन् । पाषो हस्ते "अङ्गुष्ठः" ।

अङ्गुरि(री) स्त्री अङ्ग-उलि-रखयोरकत्व करणात्
रत्वम् । (आङ्गुलि) इति प्रसिद्धाद्याम् हस्तपादशाखायाम्
वा डीप् । अत्रैवाथे "अङ्गुरीशोरगच्छतेति" रघुः ।

अङ्गुरीय न० अङ्गुरी भवम् अङ्गुरि+ङ् बालमूलादित्वात्
वा ल्त्वाभावः । अङ्गुलिभूषणे (आङ्गुटीति) प्रसिद्धे ।

अङ्गुरीयक न० अङ्गुरीय+कार्थे कन् । अङ्गुलिभूषणे (आङ्गु-
टीति) स्थाते भूषणभेदे ।

अङ्गुल प्र० अङ्ग-उल । हस्तपदशाखायाम् (आंगुल) इति
स्थाताद्याम् । वास्त्यावनस्रनौ च । "बनोदरैरङ्गुलमटसंख्यै-
रिति" भास्कराचार्योक्ते अट्यनोदरपरिपाथे त्वन० । अङ्गौ
पाषो लीयते धा ड । अङ्गुष्ठे न० । "समन्नादङ्गुलोत्संघं
हस्तमात्रं त्व स्थण्डिलमिति" उरा० ।

अङ्गुलि स्त्री अङ्ग-उलि । हस्तपदशाखायाम् (आङ्गुलि)
इति स्थानाद्याम् । अङ्गुलिं पन्थिभेदकः श्रूयेत् प्रथमे
पक्षे" इति ऋतिः (हात गुडा) इति स्थाते गजकर्षि-
काटके, गजगुण्डाप्ये च । इ'स्वमपि "संघताधरोऽमङ्गु-
लिनोति" शकु० ।

अङ्गुलितोरण न० अङ्गुष्ठेः तोरणमिव कृतम् । चन्-
नादिद्वारा कृते ललाटस्थार्द्धचन्द्राकृतितलके ।

अङ्गुलित्व न० अङ्गुलिं लायते लै-क ईत् । (चामा-
टीति) प्रसिद्धे व्याकरणकृतखेदवारणार्थम् अङ्गुलित्वे
चर्माणि "बद्धगोधाङ्गुलित्वे" इति भट्टिः ।

अङ्गुलित्राण अङ्गुलिस्त्रायतेऽनेन लै-क ईत् । (चामाटीति)
प्रसिद्धे व्याकरणकृतखेदनिवारणार्थम् अङ्गुलित्वे चर्माणि ।

अङ्गुलिमुद्रा स्त्री अङ्गुष्ठेः मुद्रं राति रा-क ईत् ।
धारयित्तर्नामाक्षरमुद्रासहिते (आङ्गुटीति) प्रसिद्धे अङ्गुली-
भूषणे । "उपहितऋतिरङ्गुलिमुद्रयेति" शकु० ।

अङ्गुलिमोदन न० अङ्गुल्योमोदनं मर्दनं यत्न व० । अङ्गुलि-
द्वयमर्दनजाते (हृडि) इति प्रसिद्धे शब्दे ।

अङ्गुलिषड्गा स्त्री अङ्गुली सङ्को यस्याः षट्पत् ७व० । (गण्ड)
इति प्रसिद्धे अङ्गुलिसंलेपकारके यथागृह्ये ।

अङ्गुलिसंज्ञा स्त्री अङ्गुल्या संज्ञा संज्ञेतज्ञापनम् । अङ्गु-
लिचेष्टाभेदेन अभीष्टकर्माणि देये सङ्कोतविशेषे "सुखार्पितैका-
ङ्गुलिसंज्ञयैमेति" कुमा० ।

अङ्गुलिसन्देश प्र० अङ्गुल्या अङ्गुलिध्वनिना सन्दिश्यते
सम्+दिश-भावे घञ् । अङ्गुलिध्वनिद्वारा संज्ञादाने ।

अङ्गुलिस्फोटन न० अङ्गुल्योः स्फोटनं ताडनं यत्न ७व० ।
(हृडि) इति प्रसिद्धे अङ्गुलिद्वयमर्दनजाते शब्दे ईत् ।
अङ्गुलिस्फोटनमात्रे च ।

अङ्गुली स्त्री अङ्गुलि+वा डीप् । अङ्गुलिशब्दार्थे "अतमपि
लक्ष्यपदं यदङ्गुलीष्विति" शकु० । "तर्जयसङ्गुलीभिरिति" ।

अङ्गुलीपञ्चक न० अङ्गुलीनां पञ्चकम् पञ्चसंख्या । इक्ष-
स्थानामङ्गुलीनां सप्तदाये ताश्च अङ्गुष्टर्जनीमध्यमानामिका
कनिष्ठाः ।

अङ्गुलीय न० अङ्गुरीयकवत् वा रत्नाभावः । (आंगुटीति)
प्रसिद्धे अङ्गुलिभूषणे । "तव सुचरितमङ्गुलीय ! नूनमिति"
शकु० । इवार्थे कन् । तत्तुल्यपरिपाङ्गुलत्वात्त्वैव न० ।

अङ्गुलीसम्भूत प्र० अङ्गुल्यां सम्भूतः ७त० । नखे ।
अङ्गुलीसम्भूतमात्रे त्रि० ।

अङ्गुल्यादि प्र० ६व० । पाणिन्युक्ते इवार्थे विहितकन्प्रत्यय-
निमित्ते शब्दगणसमूहे । सच गणः "अङ्गुलि भवज बभू
वत्सु मगडर मगडल शङ्कुली हरि कपि सुनिहृष्ट सल
उदन्वित् गोपी उरस् कलिश इति । अङ्गुलीय+कन्
अङ्गुलीयकमित्यादिः ।

अङ्गुष्ठ प्र० अङ्गौ पाषो प्राधान्येन तिष्ठति स्था-क ७त० ।

पत्वम् । उद्गाकुली । “अम्बाम्बेति” इत्युक्त्वा गन्धप्रयोगात्
अङ्गु गन्धः कृष्णवाचीति प्राप्तम् । “अङ्गुषोदरमध्ये
तु यवो यस्य विराजते” इति शास्त्रम् ।

अङ्गुष्ठमात्रं लि० अङ्गुष्ठ+परिमाणार्थं मातृत्वं । अङ्गुष्ठ-
मध्येर्षपरिमिते । “अङ्गुष्ठमात्रोऽङ्गुष्ठोऽपि इष्ट” इति
श्रुतिः । “अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निसृज्य वलाद्याम” इति
भारतम् । “अङ्गुष्ठाङ्गुष्ठमानन्तु यत्न यत्नोपदिश्यते ।
तत्र तत्र इहत्पर्वपन्थभिर्मितुयात् सदेति” कात्या० ।

अङ्गुष्ठं पु० अङ्गि-जघन् । नकुले वाये च ।

अङ्गुस्त्वं न० अङ्गुते नरकमनेन अङ्घि-गतौ अङ्घन् । पादे “युष्म-
च्छासगलङ्गनाङ्घ्रिसमया मग्नेन नाम स्थितमिति” वेणो० ।

अङ्गारि पु० अ-इण् ईत्० ष्टु० । दीप्तिशीले । “कविरसि
“अङ्गारिरसीति” यजु० । “अङ्गारिर्दीप्तिशील इति”
वेददीपः ।

अङ्घि पु० अङ्घिगतौ-इन् । पादे, इक्ष्मूले च ।

अङ्घि पु० अङ्घि-गतौ करणे ऋन् । चरणे, इक्ष्मूले,
“अङ्घारि पद्मेषु तदाङ्घ्रिणा ह्येषेति नै० । अङ्घ्रिपः (पादपः)
इन्दसां चतुर्थभागे च । “प्रथमाङ्घ्रिसमोयस्येति” इत्त० ।

अङ्घ्रिप पु० अङ्घ्रिणा मूलेन पिबति सिक्तजलम् पा-क
इत्त० । इक्ष्मूले ।

अङ्घ्रिपर्षिका स्त्री अङ्घ्रौ मूले तदारभ्य वा पर्षिमस्याः
जातौ ङीप् स्वार्ये कन् । सिंहपुच्छाकारपुष्पवति (चाकु-
लिया) इति ख्याते इष्टे । कामाने अङ्घ्रिपर्षीत्यपि तत्रैव ।

अङ्घ्रिवस्त्रिका स्त्री अङ्घ्रेरारभ्य वस्त्रोप पर्षवपनेन, ततः
स्वार्ये ङे ह्रस्वे टाप् । सिंहपुच्छाकारपुष्पवति (चाकुलिया)
इति प्रसिद्धे इष्टे । कामाने ॥ अङ्घ्रिवस्त्रीत्यपि तत्रैव ।

अच अविस्मरकथने गतौ च उभय० आदि० सक० सेट् क्त्वा
वेट् । अचति ते । आचीत् आचिष्ट । क्त अक्तः क्त्वा
अचित्वा-अक्त्वा “स्नाहायज्ञमित्यङ्गुली अचते” इति
कात्या० । “अचते सङ्कोचयति” इति वेददीपः ।

अच(अनुच) गतौ पूजायाञ्च प० सक० सेट् । तत्र अच
इदित् जोदिञ्च (अनुच) अचकृत् इत्ये च । अचति आचीत्
अनुच-गतौ अचक्रात् पूजायामञ्चक्रात् । क्त अक्तः
पूजायासुभयोः अचिन्तः अचि-वक्षं माने क्त अचिन्तः ।
अनुच-क्त्वा अचिन्तत्वा-अक्त्वा अचि-अचिन्तत्वा । “अवमञ्चति
पञ्चशरानुचर” इति शा० टी० । प्र+प्रकृषे पूर्वदिक्-
कालदृष्टौ च प्राञ्चति प्राङ्(पूर्वकालः) प्राची (पूर्वा दिक्)
परा+प्रतिगतौ, आभिमुख्याभावे, पश्चाद्भावे, वहिर्भावे च

पराञ्चति (परागच्छति) पराङ् (वाङ्) । अप+
अपसरणे अपाञ्चति । समु+सुन्दरगमने, यद्योचित-
गमने च समञ्चति समप्रङ् । अनु+पश्चाद्गतौ अन्व-
ञ्चति अन्वङ् । उद्+उद्गमने, उत्तरदिग्वृत्तौ च
उदञ्चति (उद्गच्छति) “उदञ्चोऽमाञ्चमिति” उदङ् देशः
उदीची (उत्तरा दिक्) । परि+समन्ताद्गतौ । पर्यञ्चति ।
प्रति+प्रतीपगतौ, पश्चाद्गतौ, पश्चाद्दक्षिणत्वे च प्रत्यञ्चति
(प्रतीपं गच्छति) । प्रत्यङ्, प्रतीची (पश्चिमा दिक्) । आत्मनि
व्याप्रार्थकप्रतिभा योगात् प्रत्यङ्गन्धः तस्य सर्वविषय-
व्यापकत्वात् प्रत्यङ्त्वम् । नि+न्यूनीभावे न्यञ्चति न्यङ्
न्यगभावः न्यङ्कारः । अव+अधोगतौ, दक्षिणदिग्वृत्तौ
च । अवाञ्चति अवाङ् (अधोमुखः) अवाची (दक्षिणा दिक्)
यथा च उत्तरदक्षिणयोः ऊर्ध्वाधोभावस्तथा अवाङ्गन्धे
वच्यते ।

अच गतौ पूजायाम् इदित् उभ० सक० सेट् क्त्वा वेट् ।
अचति ते आचीत् आचिष्ट । क्त्वा अक्त्वा-अचिन्तत्वा ।
उपसर्गात् अनुचवत् । “न्यञ्चते प्रत्यङ्गं मोहो यस्मान्नृञ्चलि
चारय” इति कविर० ।

अचक्षुस्त्वं लि० न० ब० । मन्दनेने, नेत्रहीने च । “सच-
क्षुरचक्षुरिञ्च सकस्योऽकस्य इवेति” श्रुतिः । न० त० ।
चक्षुभिर्ज्ञे न० ।

अचतुर लि० न सन्ति चत्वारि यत्र लि० अचसमा० ।
चतुःसंख्यान्पूज्ये । चतुरोनिपुणः न० त० । दक्षभिर्ज्ञे
अपटौ लि० ।

अचपल लि० न चपलः । चापल्यविरोधस्यैर्यथै युक्ते ।

अचर लि० न चरति चलति चर-अच् न० त० । चरत्व-
विरोधस्यैर्यथै वति स्यादरे स्थितिशोले पृथिव्यादौ “चरा-
णामक्षमचरमिति” मनुः । चलनन्पूज्ये लि० ।

अचोतिभोक्ते भेषककटतुलामकरराशिर्कृपचरराशिभिर्ज्ञेपु
स्थिरराशिषु इष्टसिंहदक्षिककुम्भराशिषु न० ।

अचरम लि० न० त० । अन्निमत्वविरोधमध्यत्वादावस्थावति
“वयस्यचरमे” इति पा० । अचरमं वयः कौमारार्दि ।

अचल पु० न चलः ॥ (गो)जइति ख्याते शङ्खौ । पर्वते,
“अचलाः सागराः यामाः प्रासादधवला गृह्णाः धारितं च
त्वदा सर्वमिति” पृथिवीप्रार्थनामन्त्रः । “अचलपथ भवानिव
राजते” इति माघः । पृथिव्यां स्त्री । भूमेरचलत्वा-
दिकसुक्तां सि० शि० गो० “भूमेः पिण्डः यथाङ्गुलक-
धिरविक्रजेज्याकिर्नक्षत्रकक्षादृष्टौ दृष्टौ इतः सन् गृह-

निलसलिलव्योमतेजोमयोऽयम् । नान्याधारः स्वगत्यैव
वियति नियतं तिष्ठतीह्यास्य पृष्ठे निष्ठं विश्वं च शश्वत्सद-
नुजमनुजादित्यदैत्यं समन्तात् । सर्वतः पर्वतारामप्याम-
चैत्यचयैश्चितः । कदम्बकृष्णमप्यन्यः केशरप्रकरैरिव ।
यथोष्णताकानिलयोश्च, शीतता विधौ, द्रुतिः के,
कठिनत्वमश्रुनि । मरुश्चलो भूरचला स्वभावतो यतो
त्रिचिह्वा वत वस्तुशक्तयः । आकृष्टशक्तिश्च मही तथा यत्
खस्यं गुरु स्वाभिसुखं स्वगत्या । आकृष्यते तत्पततोष भाति
ममे समन्तात् क ? पतत्वियं खे" इति । आर्यभट्टमते तु
अस्याश्चलत्वेऽपि अचलाः पर्वताः सन्त्यत्र अस्त्वर्थेऽचि ।
अचलवत्त्वात् स्वक्रान्तो वह्निर्गमनाभावाद्वा अचल-
त्वम् । तेन च तस्याश्चलत्वं दृष्टान्तविधयोक्तं तच्च विस्तरतो
भूगोलशब्दे वक्ष्यते । चलनशून्ये त्वि० "तस्मान्मचलोभ-
वेति" कलसस्थापनमन्त्रः । "तस्मान्मम गृहे नित्यं लक्ष्मि !
त्वमचला भवेति" पुरा० । "समाधावचला वृद्धिरिति,
गाता, अचला भक्तिरीश्वरे" इति पुरा० । न चलति
स्वभावात् । शिवे पु० तस्य स्थाणुत्वात् तथात्वम् ।
ब्रह्मणि न० । "निष्कलं निष्कियं शान्तिमिति" श्रुत्या अस्य
सर्वक्रियाशून्यत्वोक्तेरचलत्वम् । आत्मनि पु० "नित्यः
सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन" इति गोता ।

अचलकन्या स्त्री अचलस्य हिमाचलस्य कन्या । पार्वत्यां, सा
हि हिमाचलेन मेनायामुत्पादिता । तत्कथा च "प्रसूति-
रभवत्तस्य मेनायाः कन्यका सुतेति" शिवपुराणे प्रपञ्चेन
दर्शिता । तन्मूलं वामारे चोक्तम् "अथावमानेन पितुः प्रयुक्ता
दत्तस्य कन्या भवपूर्वपत्नी । सती सती योगवि-
तां जन्मने शैलवधुं प्रपेदे । सा भूधराणामधिपेन
तस्यां समाधिसत्यामुदपादि भव्येति" इति अचलसुता-
दयोप्यत्र ।

अचलकीला स्त्री अचलाः कीला इव यस्याः । पृथिव्याम् ।
अचलस्य सुमेरोः कीला इव, अचलः कीलाइवाव-
पम्भकत्वाद्वा । किष्किम्भपर्वतेषु मन्दरादिषु पु० । ते च
सुमेरुसुपवर्ष्ये, "विष्कम्भशैलाः खलु मन्दरोऽस्य सुगन्धशैलो
विपुलः सुपाश्व इति" सि० शि० गो० दर्शितास्तेषां स्वक-
पादि दत्तशब्दे वक्ष्यते ।

अचलजा स्त्री अचलात् हिमानयात् जायते कः १००० ।
पार्वत्यां, तत्कथा पूर्वशब्दे उक्ता । पर्वतजात गते
त्वि० अचलजातादयोऽप्यत्र ।

अचलत्विष् पु० अचला बहुप्रचालनेनापि मालिन्यामपगमात्

स्थिरा त्विट् कान्तियस्य । कोकिले । स्थिरकान्तिमति
त्वि० । कर्मधा० । स्थिरायां कान्तौ स्त्री

अचलद्विष् पु० अचलेभ्यः द्वेष्टि द्विव-कृप् ४त० । इन्द्रे
तस्य्राचलपञ्चशब्देकृत्वास्तथात्वं तत्कथा गोत्रभिष्कब्दे
वक्ष्यते । अचलरिधादयोऽप्यत्र पु० । पर्वतजाते त्वि० ।
अचलपति पु० इत० । हिमाचले । यथा तस्य तत्पतित्वं
तथाचलराजशब्दे वक्ष्यते ।

अचलभ्राष्ट पु० बौद्धभेदे ।

अचलराज पु० अचलानां राजा अच् समा० । हिमाचले
"शैलानां हिमवन्तं च नदीनाञ्चैव सागरम् । गन्धर्वाणा-
मधिपतिं चक्रे चित्ररथं विधिर्भरति" ब्रह्मपुराणे तस्या-
चलराजत्वसुक्तम् अचलाधिपादयोप्यत्र ।

अचापल न० चपलस्य भावः अण् न०त० । चाञ्चल्यविरोधि-
स्थिरतायाम् । व० । चाञ्चल्यशून्ये स्थिरे त्वि० ।

अचापल्य न० चपलस्य भावः घञ् न० त० । चाञ्चल्य
विरोधिस्थिरतायाम् व० । व० । चाञ्चल्यशून्ये त्वि० ।

अचिक्रण त्वि० न चिक्रणः । चिक्रणताविरोधिक्रुत्त्ववति ।

अचित्त त्वि० नास्ति चित्तं यस्य । चित्तशून्ये चेतना
रहिते "अचित्तहस्तिधेनोऽर्गिति" अचित्तादेशकाला
टर्गिति" च पा० । स्यावराटोनेान्तु न चित्तशून्यत्वं
किन्तु विशिष्टचेतनाराहित्यमेवेति अचेतनशब्दे वक्ष्यते ।

अचिन्तनीय त्वि० चिन्तयितुं अनुभापकहेत्वभावेन तर्क-
यितुमशक्यः चिति-शक्यार्थे कर्मणि अनीयर् न०त० ।

अनुभापकहेत्वभावेन तर्कयितुमशक्ये । "अचिन्तनीय
स्तु तत्र प्रभाव इति" रघु० । तदर्थे यत् । अचिन्तयोऽ
युक्तार्थे त्वि० "अचिन्त्याव्यक्तरूपाय निर्गुणाय गुणात्मने
समस्तजगदाधारमूर्त्ये ब्रह्मणे नमः" इति सूत्र्यं ।

अचिन्तित त्वि० न चिन्तितः । पूर्व्वरूपादिकारणानु-
शासनादिकमन्तरेण अतर्किते "विधेनियोगादेतन्ने
अचिन्तितसुपस्थितमिति" पुरा० ।

अचिर न० न चिरम् । अल्पकाले, अल्पकालस्थायिनि
स्तुमात्रे त्वि० । "अचिरेणैव कालेन वंशनायो भवेद्-
ध्रुवमिति पुरा० । अचिरांशुः अचिरप्रभा अचिरद्युतिः ।

अचिरतिष् स्त्री अचिरा अल्पकालस्थायिनी त्विट् कान्ति-
रस्याः । विद्युति । अल्पकालकान्तियुक्ते त्वि० ।

अचिरद्युतिः स्त्री अचिरा अल्पकालस्थायिनी द्युतिरस्याः ।
विद्युति । अल्पकालस्थायिद्युतिमति त्वि० । कर्म० ।
अल्पकालस्थायिन्यां कान्तौ स्त्री ।

अचिरप्रभा स्त्री अचिरा अचिरस्थायिनी प्रभा यस्याः ।
विद्युति । “अप् ता दिवः स्यात्स्त्रिवाचिरप्रभेति” भट्टः ।
अत्यकाशस्थायिप्रभावति लि० । कर्म० । अचिरायां
दीप्तौ स्त्री ।

अचिरभास् स्त्री अचिरा अत्यकाशस्थायिनी भाः यस्याः ।
विद्युति । अत्यकाशस्थायिदीप्तिप्रति लि० ।

अचिररोचिस् स्त्री अचिरं रोचिर्वशाः । विद्युति । अचिर-
कान्तिमति लि० । कर्म० । अचिरकान्तौ न० ।

अचिरस्य अव्य० अचिरस्येत्यव्ययेन न० त० । स्वल्पकाले ।

अचिरांशु स्त्री अचिरा अंशोऽस्याः । विद्युति । “अचि-
रांशुसमभेति” घुरा० । अत्यकाशस्थायिचिरावति लि० ।
कर्म० । अचिराकरणे पु० । [लक्ष्णे च ।

अचिरात् अव्य० अचिरम् अततीति क्तिप् । योश्च, अवि-
अचिराभा स्त्री अचिरा आभा यस्याः । विद्युति ।

अचिराय अव्य० न चिराय । स्वल्पकाले योश्च च ।

अचिरेण अव्य० अचिरेणेत्यव्ययेन न० त० । अत्यकाशे
योश्च च ।

अचिष्णु(ष्टु) लि० अच-गतौ वा० इष्णु(ष्टु)च् । गमनार्थे ।
“त्वष्टा दधच्छुप्रिमन्द्राय दृष्टो ऽपाको ऽचिष्णु(ष्टु)रिति” यजु०
अचि(ष्टु)ष्णुः सर्वगत इति वेददोषः ।

अचेतन लि० चेतना ज्ञानम् न० व० । चेतनान्मुख्ये । चित-
त्यु न० त० । ज्ञानविशिष्टमिच्छे । ज्ञानञ्च द्विविधं विष-
याकारमनोवृत्तिरूपं तत्फलितचेतन्यरूपञ्च तत्र वृत्तिरूपं
ज्ञानं चित्तस्यैव धर्मः “कामः संकल्पो विचिकित्सा अज्ञाऽ-
अज्ञा वृत्तिरवृत्तिर्हीर्षीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवेति” श्रुतौ
तस्य चित्तधर्मात्वावगमात् । इतिोयं तदुक्तफलितचेतन्यमात्म-
धर्मः । प्रकाशरूपचेतन्यस्य सर्वदा स्थितावपि वृत्तिसङ्-
कारेणैव तद्गताज्ञाननिवारणे चेतन्यं समुत्पन्नमिति नान्यथा
अतएव “बुद्धिचित्चिदाभासौ हावेतैः व्याप्रतो षट्म् ।
तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासानु षट्ः स्फुरेत्” इत्युक्तमिति
वेदान्तिनः । सांख्यस्तु विषयोपरत्तावृत्तिसिद्धौ प्रति-
विम्बति तेनैव विषयावभासः ‘तस्माच्चिह्नपथे स्फारे
समस्ता वस्तुदृष्टयः । इमास्ताः प्रतिविम्बन्ति सरसीव तट-
द्रुमा” इति मन्यन्ते । नैयायिकास्तु सांख्यवेदान्तिमतसिद्धं
यत् वृत्तिरूपं ज्ञानं तत्स्थानीयमात्मन्येतन्वसुररीचक्रुः ।
तादृशवृत्तौ तत्स्थानीयज्ञाने च आत्मनःसंभोगादयः
कारणानि । आभ्यन्तरसुखादिविषयपक्षे मनःकरणम्,
इन्द्रियाणि त्रयसाहाय्यविषयपक्षे कारणानि, “इन्द्रि-

यार्थवृत्तिकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति” गौतमसूत्रे “प्रति-
विषयाध्यवसाय इति” सांख्यसूत्रे च तथैव स्वस्वविषयविष-
न्द्रियाणां साहाय्यता उक्ता । तच्च तत्सम्बन्धावसरे दर्शयि-
ष्यते । एवञ्च आभ्यन्तरे सुखादौ मन इव, वाह्येषु यन्दा-
दिषु श्रोत्रादीनि असाधारणकारणानि । मनस्तु वाह्येषु
सर्वत्र साधारणकारणमिति भेदः । एवञ्च ज्ञानकारणोन्द्र-
यान्मुख्ये एवाचेतनयन्त्रस्य प्रवृत्तिः । अतएवोक्तं “सैन्द्रियं
चेतनं इत्यं निरिन्द्रियमचेतनमिति” । एवञ्च वृत्त्यादीना-
मपि अन्तःकरणादिमन्त्रमन्त्र्येव । अन्यथा सुखदुःखानुभवो
न स्यात् । तेषां हि स्वकामानुसारिदुःखभोगार्थमेव पापेनैव
स्थावरत्वप्राप्तिः । अतएव “महापातकजान् चोरान्
नरकान् प्राप्य दास्यन् । कर्मक्षयात् प्रजायन्ते महापात-
किनस्त्रिह” इत्युपक्रम्य “हृद्यगुल्मसतात्वञ्च क्रमयो
शुद्धतल्लगः” इति याज्ञवल्क्येन चेतनस्यैव पापावशेष-
भोगार्थं हृद्यादिरूपेण जन्मोक्तम् “शरीरजैः कर्मदोषैर्याति-
स्थावरतां नर” इति च सामान्यतः शारीरिकपापात्
वृत्त्यादिरूपस्थावरजन्म तेनैवोक्तमतस्तेषां दुःखभोगार्थमेव
वृत्त्यादिरूपत्वप्राप्तौ इन्द्रियाभावे कथङ्कारं ते दुःखमनुभ-
वेयुरित्यवश्यं तेषु इन्द्रियादिमन्त्रमन्त्र्येव । अतएव यच्च
सरोऽन्तरं गच्छति, यासां चिद्व्यापि चेतनसंयोगात् पुनः
प्ररोहतीत्युपलभ्यते । अतएव च श्रुतौ “अथ जीवो यां
जहाति सा शुष्यती”त्युक्तम् । तेन तेषां जीवसंबन्धोऽस्यैव
किन्तु विशिष्टचेतनान्मुख्यत्वादेव तेषु अचेतनत्वव्यवहार इति
भेदः । पदार्थादर्शं “देहसत्त्वविधो ज्ञेयो जन्तोश्चतुर्पत्ति-
भेदतः । उद्भिज्ज अज्जजोऽण्डोत्पत्त्यर्थास्तु जरायुज” इति
स्थावराणां देहसम्बन्ध उक्तः । “चेतनाधिष्ठिते भोगायतन-
निष्ठाणमन्यथा प्रतिभावप्रसङ्ग” इति सांख्ये च चेतन-
सम्बन्धे एव भोगायतनरूपदेहोत्पत्तिरुक्ता । तेषाञ्च भोगा-
यतनदेहवन्धेऽपि सर्वैन्द्रियस्थानगोचकादेरभावात् न दर्श-
नादि किन्तु त्वाचप्रत्यक्षं प्राणजप्रत्यक्षं च भवत्येव अतएव
अग्न्यादिश्चरतराकारणस्यै तेषां शुष्कता, ओषधि-
विशेषजधूमादिसम्बन्धे च तद्ग्राह्यात् उष्णफलोत्पत्तिः ।
अत एव तेषां हीन्द्रियत्वेन व्यवहारः वचोक्तम् “पञ्च-
न्द्रिया मनुष्याद्याः सर्पाद्याश्चरतिन्द्रियाः । तीन्द्रियाः
क्षिण्णोऽद्या हीन्द्रिया वृक्षजातय” इति । मनसो
विद्यमानत्वेऽपि हृदयरूपविशिष्टस्थानाभावात् न अह-
मवबोधः । सुश्रुते हि हृदयस्थानमवबोधं “तद्दृढं
विशिष्टचेतनाप्रविविक्तम्” तेन तेषां विशिष्टचेतनाप्रव-

हृदयस्थानशून्यत्वात् विशिष्टचेतनावत्त्वं नास्ति सुख-
दुःखासुभवभावत्वं तु तेषां जायते एवेति विशेषः
तेनैव स्वस्वकर्माफलसातुष्ट्यपदुःखासुभवात् स्वस्वकर्माफलभाक्-
त्वम् इति सुस्थितम् । चेतनान्मुख्ये पदार्थभावे त्वि० ।
“अचेतनं चेतनावदिव लिङ्गमिति” सा०का० ।
तत्तद्विशेषज्ञानान्मुख्ये च । “तन्तु दुःखाभिसन्नम् विल-
पन्तमचेतनमिति पुरा० । अत्र दुःखासुतप्रत्येन
तदनुभवस्योक्तेः तथाभूतेऽपि चेतने अचेतनत्वोक्तिः
विवेकज्ञानान्मुख्यत्वपरत्वेनैव, एवमन्यत्वापि । “अहङ्कारलये
सुप्तौ भवेद्देहोऽप्यचेतन” इत्युक्तिस्तु देहस्य चैतन्यप्रकाशा-
वच्छेदकतया, जागरे स्वप्ने च चैतन्यसुपचर्यं सुप्तौ
अवच्छेद्याहङ्काररूपमनसो जयात् कथमवच्छेदकत्वं ?
स्यादित्यतोऽचेतनत्वमित्येवंपरा । अन्यथा “शरीरस्य न
चैतन्यं ऋतेषु व्यभिचारतः” इत्युक्तेः देहे सदा
चैतन्याभावस्य सिद्धत्वात् सुप्तौ तथात्वकथननर्थकं स्यात् ।
सुप्तप्रावपि इन्द्रियाणां मनसश्च विशिष्टव्यापारराहित्येन
लयत्वोपचारः किन्तु आत्मनि तदापि चैतन्यमख्येव ।
“आनन्दमुक् चेतोसुखः प्राज्ञ” इति श्रुतेः सुखमहमसाशुं न
किञ्चिदवेदिषमिति” सुप्तोत्थितस्य परामर्शाच्च आनन्दा-
नुभवस्य तत्रापि सत्त्वात् सुतरां देहस्य तदनुभवज्ञानाव-
च्छेदकत्वमख्येवेति विशेषः । विस्तरस्तु सुप्तप्रियब्दे वक्ष्यते ।
अचेतसु त्वि० न चेतति चित्त-असुम् न० त० । चेतनान्मुख्ये
अचेतने षटादौ, तत्तद्विशेषज्ञानरहिते च । “गतसंज्ञम-
चेतसमिति” पुरा० । नास्ति चेतोऽस्य । चित्तरहिते त्वि० ।
अचेतान त्वि० चित्त-गानच् वेदे न सुखं न० त० ।
चैतन्यरहिते “अचेतानस्य वा पद्यो वि द्रुक्षः इति” वेदः ।
अचेष्ट त्वि० नास्ति चेष्टा यस्य । चेष्टारहिते । चेष्टा च “आत्म-
जन्वा भवेद्विच्छा-इच्छा जन्वा भवेत् कृतिः । कृतिजन्वा भवे-
च्चेष्टा चेष्टाजन्वा भवेत् क्रिया” इत्युक्तेः ब्रह्मसाध्या क्रिया-
जनकव्यापाररूपा । चेतनाधिष्ठितदेहेष्वेव कर्माविशेषः न
तदनधिष्ठिते तथा च ब्रह्मिन् देहे आत्मगो यतो भवति
तद्देहावच्छेदेनैव चेष्टा जायते नान्यस्मिन् सा च उद्यम-
रूपेव । मनोवायुभिन्नद्वयस्य न सतः क्रियाः सम्भवति
किन्तु पुरुषद्वयाद्याघातनोदनादिनैव सतया भवति
ना च यथा । तथा च इत्साद्विचालनदर्शनात् गत्कारशी-
भूतनोदनादिकमनुमीयते तच्च नोदनम् आत्मकर्तृकमेव
अन्वस्यासुपलब्धेः । अधिकं चेष्टाशब्दे वक्ष्यते ।
अचेष्टता स्त्री अचेष्टस्य भावः । चेष्टाराहित्ये ।

अचैतन्य त्वि० नास्ति चैतन्यं चेतना यस्य । चैतन्य-
ान्मुख्ये । “अचैतन्यमिदं विभं देवं चैतन्यमेव वदति” ।
न० त० । चैतन्यमिदं न० ।

अच्छा अख्य० न च्छति दृष्टिं समुपलत्वात् स्त्री-क न० त० ।
आभिसुख्ये । “अच्छा नृपत्या असरत् पवित्रे इति” वेदः ।
“अच्छ गत्तर्षवदेविति” सूत्रे “अच्छगत्त अक्षोद्या इत्यु-
दाहृत्य आभिसुखं गत्वा आभिसुखसुक्नोति” व्याकृतम्
सि० षी० ।

अच्छ त्वि० न छति इष्टम्, स्त्री-क न० त० । स्वच्छे निर्मले ।
निर्मले हि वस्तुनि दृष्टिः प्रसरति न तु समले आध्यात्मर-
पर्यन्तं धावतीति निर्मलस्यैव तदप्रतिबन्धकत्वात्तथात्वम् ।
“स्वच्छन्दोऽलदच्छकच्छकृष्टेति काव्यप्र० । स्फटिके
पु० । न छति भक्षयति नागितसन्धं छा-अक्षणे क
न० त० । भक्षुके पु० । अक्षयत्तु कर्त्तव्यं नानेत्यथे ।

अच्छन्दस् त्वि० नास्ति अध्येयत्वेन छन्दोवेदोऽस्य तुक् ।
वेदाध्ययनान्मुख्ये अनुपनीते वाचके, सर्वथा तच्छन्द्ये
नूद्वादौ च । नास्ति छन्दो दृष्टानुसारी, परिमितमात्मा-
शरादिसञ्चिवेशविशेषो यत्र ७१० तुक् । छन्दःमुख्ये
गद्यात्मके, चूर्ण्ये वा शब्दसमूहे । नास्ति छन्दोभिप्रायो
यस्य व० तुक् । अभिप्रायान्मुख्ये । वा कपि । अछ-
न्दस्कोऽप्युक्तार्थेषु ।

अच्छावाक पु० अख्यं निर्मलम् अख्य आभिसुख्येन वा वक्ति
शंसति वच-कर्त्तरि संज्ञायां घञ् (निपातस्य चेत) दीर्घः ।
शंसनकर्त्तरि होतृसङ्कारिण्यसोभयागसम्बन्धिनि कर्त्तव्य-
भेदे । स च आश्रयायनेन दर्शितः । “प्रागपि सोमेनैके,
इत्यपक्रम्य, “तस्यर्त्विजः, चत्वारस्त्रिपुरवाः, तस्य तस्योत्तरे
तयः, होता, मैत्रावरुणोऽच्छावाकोपावस्तुत्, अध्वर्युः, प्रति-
प्रस्थिता जेष्टोच्चेता, ब्रह्मा, ब्राह्मणाच्छंस्याग्नीध्रः पोता,
उद्गाता, प्रसोता प्रतिहृता सुद्रुहणय इति, एतेऽङ्गीनैकाहैर्या-
जयन्ति, एत एशाहितानय इष्टप्रथमयज्ञा नृहृषतिप्रप्रदया
दीक्षाया समायानोऽस्तनुखाः सत्वाख्यासते” इति । “अस्या-
वमर्षः, दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा पश्वाहा तद्यजमानः पुरस्ताद्वा
सोमेन यजेत नस्य सोमबागस्य होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेति चत्वारः
अत्यजो सुखः” ते च प्रत्येकं त्विभिः त्विभिः पुरुषैश्चेता
अतस्तस्य तस्य एकैकस्योत्तरे तयः पुरुषा भवन्ति, त एते
हेत्वादिनामकाः षोडशर्त्विजो हिरात्मादिभिरङ्गीनसंज्ञकै-
रग्निष्टोमादिभिरैकाहसंज्ञकैर्वाजयन्ति । एतएव होतादयः
षोडशर्त्विजः स्वयमप्याहितान्नवः प्रथमयज्ञेनाग्निने-

नेष्टा षट्पतिसंज्ञकेन सप्तदशसंख्यापूरकेण सहिता द्वाद-
शाहादिसंख्यार्थं दीक्षित्वा स्वस्वस्वन्विनोऽग्नीनेकत्वं स्थाप-
यित्वा तत्प्रधानाः सत्त्वाण्युपतिष्ठेयुः इति" भाष्यम् ।

"यदच्छावाकमनुसन्निष्ठते इति" ता० ब्रा० । अच्छावाक-
गद्दोऽप्यत्र छ । अच्छावाकीयम् तच्चन्द्रयुक्ते स्रक्तभेदे, तच्च
स्रक्तम् अच्छावाक ! वटस्वेत्युक्तेऽच्छा वो अग्निमवस इति
हचमन्वाहेत्यादिना" दर्शितम् । अच्छावाकस्येयम् यत् ।
अच्छावाक्या । अच्छावाकत्विक-पाद्यायाम् । "एषा
होवा यदच्छावाक्या" इति ता० ब्रा० । "अच्छा-
वाक्या अच्छावाकस्वन्विनो होवाशंसनरूपा क्रियेति"
तद्भाष्यम् ।

अच्छा वाकसामन् न० अच्छावाकेन गेयं साम । "य एक इहि-
दयत इति हचे गेये सामभेदे एतस्यैव नामान्तरसङ्घीय
मिति" "लैकगुभं चोद्घंशीयञ्चान्तः प्रतिषाथे इति"
ताण्ड्य० ब्रा० । "लैकगुभं ब्रह्मसाम भवति, उद्घंशीय-
मच्छावाकसामेति, "य एक इहिदयते इति" हचे गेयं
साम उद्घंशीयमेते सामनो इति" तद्भाष्यम् ।

अच्छावाकीय न० अच्छावाकस्य कर्त्तृत्वभेदस्य कर्म भावो
वा "होवाभ्य" इति छ । शंसनरूपे अच्छावाककर्मणि,
तद्भावे च ।

अच्छिद्रं लि० न छिद्रं तत्तत्कार्येषु प्रमादादिना स्वलनं, रम्भं
वा यत् । प्रमादादिना स्वलनरहिते । "अच्छिद्रेण
विचेतव्या देशाः सर्गिरकन्दरा" इति रा० । "यत्रच्छिद्रं
तपरिच्छिद्रं यच्छिद्रं पूजने मम अच्छिद्रमस्तु तत्सर्वमिति"
"अच्छिद्रं तु भवत्येतत् सर्वेषाञ्च शिवाय नः" इति च
पुरा० । "तत्तथा क्रियतां राजन् यथाऽच्छिद्रः क्रतुर्भवे-
दिति" भार० । रम्भरहिते च ।

अच्छिन्नं लि० छिद्र-भावे क्त न० ब० । खण्डनरहिते, छेदन
रहिते, सन्तते च "वसुधारां प्रजुषीत अच्छिन्न हतधारयति"
पुरा० । कर्मणि क्त न० त० । छिन्नभिन्ने लि० ।

अच्छिन्नपत्र पु० अच्छिन्नं सन्ततं पत्रमस्य । शाखोटकण्ठे
सन्ततपत्रयुक्तपत्रमात्रे च । अच्छिन्नपर्णादयोऽप्यत्र ।

अच्छेदिकं लि० छेदनं नाहति ठन् । छेदनानर्हं ।

अच्छेद्यं लि० न छेत्तुमर्हति छिद्र-अर्हार्थे कर्मणि यत् ।
छेदनानर्हं । आत्मनि पु० "अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्के-
द्योऽयोष्य एव चेति" गीता । आत्मनश्च अत्रयथाभावात्
अत्रयवद्भीकरणरूपच्छेदनानर्हत्वात् तथात्वम् ।

अच्छोद न० अच्छं निर्गमनसुदकं यस्य उदादेशः । हिमालय

प्रदेशस्थे कादम्बरीप्रसिद्धे सरोवरभेदे । "आह्लादनं दृष्टेः
अच्छोदं नाम सरो दृष्टवानिति" काद० । गदीभेदे स्त्री ।
अग्निष्वात्तादीन् प्रक्रम्य, "एतेषां मानसी कन्या अच्छोदा
नाम निम्बगा" इति पुरा० ।

अच्युत पु० स्वरूपसामर्थ्याच्च च्युतो न च्यवते न च्यविष्यते
वा च्यु-कालसामान्ये कर्त्तरि क्त न० त० । परमेश्वरे
"शास्त्रतं शिवमच्युतमिति" श्रुतिः । "यस्माच्च च्युत-
पूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मणोति" भगद्वाक्यम् । "तेन च्युत्यभाव
रूपप्रवृत्तिमित्तेने" त्वानन्दगिरिः । तदवतारभेदे वासुदेवं
"इयमच्युतलीलाट्टा सहस्रा जाताशालिनीति" छन्दोमञ्जरी
अच्युतस्य लीला अच्युता अभ्रष्टा लीला च । षड्भाव-
विकाररहिते च "अच्युतः प्रथितः प्राण" इति सङ्ख्य
नामभाष्ये तथैव व्याख्यातम् । नारायणे च "गण्डमूर्ति-
रिवाच्युतस्थितिरमणीयेति" काद० । अच्युतस्य विष्णोः
स्थितिः अच्युता अचञ्चला च स्थितिरिति तदर्थः । चलन-
रहिते अक्षरे स्थिरे लि० । "अक्षितमसि अच्युतमसीति"
वेदः । द्वादशशर्गयुक्ते काव्यभेदे पु० हेमचन्द्रः । न
च्योतति कर्त्तरि च्युत-क न० त० । क्षरणशून्ये लि० ।

अच्युताग्रज पु० अच्युतस्य वासुदेवस्य उपेन्द्रस्य वा अपजः
इत० । बलदेवे । वसुदेवाञ्जनकाले बलदेवस्य ततो-
ऽपजननात् तथात्वम् । इन्द्रे । कश्यपाञ्जनकाले च अदि-
त्यामप्योत्पन्नत्वात् तस्य तथात्वमिति भेदः । तयोश्च तद-
पजत्वं सङ्कर्षणशब्दे इन्द्रावरजशब्दे च बल्यते ।

अच्युताङ्गज पु० अच्युतस्य वासुदेवस्य अङ्गजः । कृष्णपत्ने
प्राधान्यात् कामदेवे । [जात इति भा० १० स्तब्धे ।

अच्युतात्मज पु० इत० कामदेवे । स हि रत्निकाख्यां कृष्णात्

अच्युतावास पु० अच्युतेन ओष्यतेऽत्र आ-वस-आधारे षञ्
इत० । अश्वत्यर्थे । "अश्वत्यः सर्ववृक्षाणामि" लुक्ते-
स्तस्य ततोपस्थत्वात्तदावसत्वम् । [च्युतिशून्ये लि० ।

अच्युति स्त्री च्यु-क्तिन् न० त० । क्षरणाभावे । बद्ध० ।

अज पतौ क्षेपणे च भादि० पर० सक० सेट् । अजति ।
अधैषीत्-आजोत् । हच् आजिता-वेता । षञ् ।
आजः । "अजनि वज्रं सदनान्यच्छ" इति वेदः ।

अज दीप्तौ इदित् चुरादि० उभय० सेट् अक० । अज्जति
ते । आज्जित् त ।

अज पु० न जायते जन उ न० त० । ईश्वरे, "न जातो न
जनिष्यते" इति श्रुतिः । "न हि जातो न जायेऽहं न
जनिष्ये कदाचन । केतव्यः सर्वभूतानां तदादहमजः स्रुतः"

इति भार० । जीवे च "अजोनित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे" इति गीता । "जहत्यानेनां भुक्तभोगमजोऽन्य इति" श्रुतिः । स हि स्वोपाधिभूत बुद्धिनिवृत्तकर्मभिरारब्धदेहमधिष्ठाय बुद्धिनिवृत्तकर्तृत्वादिक-मात्मन्यभिमन्यमानः जीव इति व्यवह्रियते "न जायते च्छियते वा कथञ्चित् नायं भूत्वा भविता वा न भूय" इति गीतायां तस्य जन्मादिगुण्यत्वमुक्तं तच्च "जायते अस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपच्ययते नश्यतीति" यास्कोक्तपृष्ठाव विकाराणासुपलक्षणमाद्यन्त्योः जन्मनाशरूपविकारयो रभावकथनेन तदन्तःपातिनामपि सन्दर्शयित्तन्यायेन ग्रहणावश्यमावात् । स च ब्रह्माभिन्न एवेति वेदान्तिमतम् बुद्धिरूपोपाधिनां नानात्वात् न सर्वव्यवहारसाङ्ख्यम् । ब्रह्म इति माहत्यादयः "जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषवञ्जत्वमिति" पुरुषोपाधिभूतबुद्धिभेदेऽपि "उपाधिर्भेदति न तु तद्धानिति" सूत्रेण उपाधिभेदेऽपि उपहितसौक्येन न भेदः, विगिष्टस्यानतिरिक्ततया न जन्मादिव्यवस्थेति पुरुषवञ्जत्वमङ्गी-चक्रुः कर्तृत्वादिकं बुद्धिगतमपि स्वोपाहितचैतन्ये एव प्रतिविवस्वति तेन तदविविक्तचैतन्ये तदवभासात् पुरुषस्य भोगः, "चिदवमानोभोग इति" सूत्रे तथैव प्रतिपादनात् एवञ्च यावत् बुद्धिव्यक्त्यस्तावन् एव पुरुषाः स्वोपाधिकृतं कर्मादिकं स्वकर्तृकतया अभिमन्यमानास्तत्रगुक्तं सुखदुःखादिकमात्मोद्यत्वेन अभिमन्यमानाः भोक्ता इति व्यव-ह्रियन्ते अतएवोक्तम् "बुद्धेर्भोग इवात्मनोति" । "कामः मङ्कलो चिकित्सा अज्ञाऽअज्ञा हृतरिहृति ह्रीर्धीर्भीरिख्येतत् सर्वं मन एवेति" श्रुतेः ज्ञानादिउत्तीनां मनोजन्यत्वात् मनोधर्मत्वम् सांख्यवेदान्तिनोरुक्तम् जीवस्य विभवाङ्गी-कारेऽपि स्वोपाधिवुद्धिप्रधानदेहे एव विशेषसंयोगात् तत्रैव आत्मत्याभिमानः नान्यदेहेषु, तेषां स्वभोगार्थं स्वोपाधिवुद्धिलतकर्मव्यवस्थाभावात् । एवं सुखदुःखानुसन्धानमपि स्वोपाधिकतकर्मविशेषादेवेति तत्तद्देहव्यवस्थेति । ज्ञानकारणमनाञ्च पुरुषभेदेन भिन्नत्वात् न परानुसन्धानेनापरस्यानुसन्धानप्रसङ्ग इति सांख्यभेदानयोस्तुल्यम् । विगिष्टस्यातिरिक्तत्वानतिरिक्त एव तयोर्विभवाटः । नैयायिकत्रैशेषिकादयस्तु ज्ञानादयो जीवः प्राः जीवाश्च बहवः नित्या विभवश्च कर्तृत्वं भोक्तृत्वञ्च जीवनामेव धर्मः, तेषां विभवेऽपि स्वाट्टारब्धदेहेऽपि संयोगविशेषः स एव जन्म, तद्वियोगश्च सरणमित्येव विशेषः न तु स्वतो जन्मनाशाविति स्वीचक्रुः । तेन तन्मतेऽपि न अज-

त्वव्याघातः । एवं सर्वदर्शनाङ्गीकृतसरणावजत्वम् । माध्वास्तु जीवस्याणुत्वमीश्वरादुत्थितत्वञ्च "एतस्यैव विस्फुलिङ्गाव्युच्चरन्तीति" श्रुतेस्तत्रैव तात्पर्यात् "बाला यगतधारस्य शतधा कथितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेय इत्युक्तेषु जीवस्याणुत्वम् अणुत्वेऽपि तेषां सर्व-देहगतसुखाद्यनुसन्धानं गुणहारेण, यथा गृहैकदेशस्थित कस्तूरीप्रभृतिमुगम्भि इव सौरभेण सर्वे गृहमाभोदयति एवं हृदयस्य विस्फुलिङ्गरूपं चैतन्यं सर्वदेहगतं प्रकाशं कर्तुं शब्दादीन् विषयांथावभासयतु सर्वव्यापीत्युच्यते न तु खरूपतः "अणोरणीयान् महतो महीयानिति" श्रुतेः खरूपगुणाभ्यां अणुत्वमहत्त्वयोः सम्भवपरतायामेव तात्पर्यात् । अजत्वव्यपदेशस्तु भूतारब्धत्वाभावज्ञतं गौणमतो-ऽव अजगज्ज्ञो भाक्त एव इत्युरीचक्रुः । चार्वाकमते तु आत्मनो नाजत्वं देहाकारपरिणतभूतचतुष्टयस्यैव तेषां मते जीवत्वात् तद्विरणं चेतनगज्ज्ञे वक्ष्यते । सौगतादिमते तु जीवानां संविदनतिरिक्ततया सर्व-संविदनुसृतत्वात् जन्मान्तरभाविनः अपयगं ह्यरफनादः स्वकाराञ्च नित्यत्वं, नित्यत्वाञ्च अजत्वमिति भेदः । "मत्वं रजस्तम इति प्रकृते गुणास्तैर्गुक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते । स्थित्यादये हरिर्विरिञ्चिहरेति संज्ञा"मित्यु-क्तेषु देश्वरस्यैव स्वोपाधिमायागतसत्त्वरजआद्युपाधिभिः जन्मास्थितनाशनरूपकार्यकरणार्थमायाविभावात् अजस्वरूपाननतिरेकात् तेषामजत्वं तेन ब्रह्मणि, विष्णौ, हरे च पु० । न जायते इत्यजा । सांख्यमतसिद्धप्रधानापरपर्याये साध्यावस्थापन्नसत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्वयात्मके स्वी । "अजा-मेकां लोहितगुल्लजणवर्णाः सरूपाः बह्वीः प्रजाः सृज-मानामिति" श्रुतिः । सत्यादिगुणानुसारेण श्रुतादिरूप-युक्तवञ्जकार्यस्रष्टृत्वाञ्च तस्याः नानावर्णत्वमिति सांख्याः । वेदान्तिनस्तु एतां श्रुतिं तेजोऽवचरूपपरतया व्याचक्रुः । तथा हि "हनाहमिमास्तिस्वो देवता अनेन जीवना-त्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवासीति" तेजोऽवचाभि-मानिनीस्तिभो देवता अनुप्रविश्येत्युक्तेः प्रक्रान्तंतेजोऽ-वचानामेव भौतिकसृष्ट्युपादानत्वावगमात् तामामेव प्रक्रान्तत्वेन अजत्वम्, तासाञ्च लोहितनादिरूपणि तत्प्रक-रणार्थे उक्तानि "यत्लोहितं रूपं तत्तेजसो रूपं, यच्छुक्तं तदपां, तत् कषणं तदन्नस्येति" । एवञ्चोक्तप्रयुक्तलोहित-दिरूपाणांमेव श्रुती प्रत्वभिज्ञानात् अजागज्ज्ञेन तेजोऽ-वचरूपप्रकृतेर्ब्रह्ममिति तेन अजाभित्यादिश्रुतौ अजा-

शब्देन तादृशप्रकृतिरेव बोध्यते । तथा च तादृश्यां तेजो-
बन्धाभिमानिदेवतायां स्त्री । अजाशब्दोक्ता नानागुणाः
सन्त्यस्य अच । आगे तस्य नानावर्षत्वात्तथात्वम् । आग्यां
स्त्री जातित्वेऽपि अजादित्वात् टाप् । “अजागलस्तन-
च्छायेति” उद्योतिषम् । हादशधा विभक्तस्य राशिचक्रस्य
मेघरूपे प्रथमे राशौ “जीशार्किभातुजेऽग्रानां केत्वाणि
स्युरजादय इति” उद्योतिषम् तस्य मेघरूपत्वेऽपि मेघस्य
अजतुल्याजाधिष्ठितरूपाभ्यां तत्त्वम् । मेघे च अजेन ब्रह्मणा
दक्षयज्ञभङ्गसमये मेघरूपधारणेन पलायमानत्वात् अजा-
धिष्ठितरूपवत्त्वात् मेघस्य उपचारात् अजत्वम् । मार्त्तिक-
धातौ पु० । जमनशून्ये गगनादौ त्रि० । आत् विष्णो-
र्जायते इति । चन्द्रे कामे, च पु० । “चन्द्रमा मनसो
जात इति” श्रुतौ विष्णोर्भनोजन्यत्वाच्चन्द्रस्य अजत्वम् ॥
कामस्य वासुदेवात् रक्षितव्यां जातत्वं भागवते प्रसिद्धम्
दशरथपितरि रघुराजपुत्रे रामचन्द्रस्य पितामहे स्त्र्य-
वंशे ऋषभेदे च । तस्याजत्वञ्च अजरूपब्रह्मणो मूर्च्छन्-
जातत्वात् यथोक्तं रघौ “ब्राह्मणे मूर्च्छन्ते किल तस्य देवी
कुमारकल्पं सुषवे कुमारम् । अतः पिता ब्रह्मण एव
नाम्ना तमात्मजान्मानसं चकारेति” तच्चरितञ्च तत्रैव
पञ्चमाद्यष्टमसर्गान्ने द्रष्टव्यम् । आगतुल्याकारवत्त्वात्
औषधिधिशेषे स्त्री । तल्लक्षणं “अजास्तनाभकन्दा तु
सन्नीरा क्षुपकृषिणी । अजा महौषधी क्षेया शङ्खकुन्दे-
न्दु पाण्डुरेति” वैद्यकम् । ऋषिभेदे पु० । गर्गा० यञ् ।
आज्यः तदपत्ये । बङ्गप् लुक् । अजाः । नडा० फक् ।
आजायनः तद्गोलापत्ये । उपमानतया पूर्वनिर्हृये
तदन्तपादस्य नान्वबोपः । अजपादः स्त्रियान्तु कुम्भप०
ङोप. अन्तर्लोपः पदादेशश्च । अजपदोति भेदः । एका-
दशरुद्रमध्ये प्रथमे रुद्रे पु० । तद्विवरणम् अजैकपादशब्दे
दृश्यम् ।

अजकणं पु० अजस्य कर्ष इव पक्षे यस्य । आगतुल्य
लम्बायमानपल्युक्तौ (साल) इति ख्याते एषे भरिचष्टे
च । ईत० आगकर्षे । [कै-क । (साल) इति ख्याते ष्टे ।
अजकर्षकं पु० अजकर्ष इव कायति पलद्वारा प्रकाशते
अजकव अस्त्री० अजो विष्णुः को ब्रह्मा तौ वाति
त्रिपुरासुरवधद्वारानेन वा-करणे क ईत० । शिव-
धनुषि । शिवो हि अनेनैव धनुषा त्रिपुरासुरस्य वधेन
विष्णुं ब्रह्माणं च प्रीणितवान् इति तस्य धनुषोऽजकवत्वम्
अजकौ अवतीति । अजकावमध्यम् । “धनुष्यजगवं

युग्यमजकावमजोकवमिति” शब्दार्थवः । अजकं आगं वाति
प्रीणाति वा-क । (वावुक् इति) ख्याते वर्वरीष्टे पु० ।
तल्लक्षणे तस्य प्रीत्याधिक्यात्तथात्वम् ।

अजका स्त्री अजस्य विकारः अवयवः गलस्तनः पुरीषं वः
कन् । अजागलस्ये स्तनाकारे मांसखण्डे, तत्पुरीषे च ।

अजकाजात पु० पूत० । अजकेव जातः । “अजापुरीषप्रतिमां
रजावान् सलोहितो लोहितपर्षिल्लासः । विदार्य
क्षणं प्रचयोऽभ्युपैति तं चाजकाजातमिति व्यवसेदिति”
वैद्यकोक्ते रोगभेदे ।

अजकाव न० अजका अजागलस्तन इव वाति प्रकाशते
वा-क । अजागलस्तनाकारकाहावयवयुक्ते मैत्रावरुणे
यज्ञायपात्रभेदे, “अजकावं दुर्बशीकं तिरोदधे” इति
वेदः । अजैव अजका तत्पुरीषं वा तद्वत् वाति प्रकाशते
वा-क । अजकाजाताख्ये रोगभेदे पु० । शिवधनुषि न० ।

अजक्षीर न० अजायाः क्षीरं ईत० पुं वङ्गावः । आगीस्तन्य-
दुग्धे “अजक्षीरेण पाचयेदिति” वैद्यकम् ।

अजग न० अजं विष्णुं गच्छति शरत्वेन गम-त । शिवधनुषि ।
अजेन ब्रह्मणा गमते गोयते वा कर्म्मणि गम-ड-गै-क
वा । विष्णौ पु० । अजेन गच्छति, अजं आगं यज्ञाङ्गत्वेन
वा गच्छति गम-ड । वङ्गौ पु० । प्रज्ञा० स्वार्थे अण् आज-
गमपि शिवधनुषि “स्थायोर्धनुष्याजगमित्यमरमाला ।

अजगन्धा स्त्री अजस्य गन्ध इव गन्धोऽस्याः । (वनजोयान)
इति ख्यातायां वनयामान्याम् अजगोदायाम् ।

अजगन्धिका स्त्री अजस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः व० कप्,
वापि अत इत्त्वम्, अजस्य गन्ध इव गन्धः अस्त्यस्य ठन्
वा । (वावुक् इति) प्रसिद्धे वर्वरीशान्के ।

अजगन्धिनी स्त्री अजस्य मेघस्य गन्धो लेशः एकदेशः
शङ्करमिति यावत् सोऽस्याः फलाकारेणास्तीति अजगन्ध-
इति ङीप् । (गाडरशिक्या) इति प्रसिद्धे अजशङ्कीष्टे ।

अजगर पु० अजं आगं गिरति गिर्गति गृ-अच् । दृष्टत्सर्पे ।
अजगरं अगस्त्यशापात् दृष्टत्सर्पभावापन्नं नक्षुपमधिकृत्य
कृतौ पन्थः अण् । आजगरम् अजगरकथायाम् न० । तच्च
यनपर्वणि आजगरोपाख्यानरूपम् ।

अजगव पु० अजगो विष्णुः शरत्वेन त्रिपुरासुरवधकाले-
ऽस्यास्ति अजग-अस्त्यर्थे व । शिवधनुषि “शिवोऽथ्यजगवं
चापं विधुन्वन् तरसा रथे” इति पुरा० । [शिवधनुषि ।

अजगाव पु० अजगं विष्णुमवति अय-अण् उप० ष० ।
अजघ्न्य त्रि० न जघन्यः अधमः न० त० । अधमभिद्धे

अष्टे च । “त्वष्टा च द्वादशोविण्णुरजघन्योजघन्यज”
इति भार० ।

अजजीविके त्रि० अजएष क्रयविक्रयादिभ्यां पालनादिना
वा जीविका जीवनोपायोऽस्य । आगक्रयविक्रयादिना
जीविकावति ।

अजटा स्त्री नास्ति जटा गिफा यस्याः । (भुङ्क्षामला)

इति प्रसिद्धे गिफारहिते टलभेदे । ट० । अजहायत्

अजडा स्त्री अजडयति स्पर्शमात्रादङ्गमर्दनार्थं चालयति
अजड+णिच्-ततः अच् । (आल्ङ्गयति) प्रसिद्धे टले-
जडभिन्ने जात्यिरोधिषाञ्चल्ययति त्रि० ।

अजथ्या स्त्री अजानां समूहः अज+थ्यन् स्त्रीत्वात् टाप् ।

अजसमूहे । तद्विज्ञानवर्णित्यात् खर्णयूथकायाञ्च ।

अजदण्डी स्त्री अजस्य ब्रह्मणोदण्डोऽस्याः पू० गौरा०

डोप् । ब्रह्मदण्डीष्टजे ब्रह्मणो यज्ञार्थदण्डस्य तदीयकाष्ठेन
करणात्तथात्वम् ।

अजदेवता पु० इत० । आगाधिदेवे वज्री “रौद्री धेनुर्विनि-
र्हिंटा आग्नेय उच्यते” इति शु० विष्णुध० ।

अजननि स्त्री न+जन-आक्रोशे अनि । आक्रुश्यमाने

जन्माभावे । “तस्याजननिरेशस्तु जननीक्षेपकारिणीति”

माघः । वा डोप् अजननीत्यत्वम् । अर्थाभावे अव्ययी० ।

जनन्याअभावे अव्य० ।

अजन्मन् पु० नास्ति जन्म यत् । जन्मनिवृत्तौ भोक्त्रे “तस्मात्

सयोगादधिगस्य योगसजन्मनेऽकल्पत जन्मगीह” इति

रघुः । इत० । जन्मरहिते त्रि० ।

अजन्य स्त्री लौकिकहेतुभिर्न जन्यते जन-णिच्-यत् न०त० ।

गुभाशुभस्त्रके देवकते भूकम्पादावुत्पाते । जन्यभिन्ने त्रि० ।

अजप पु० अस्मट् जपति निन्दार्थे नञ्, जप-अच् । कुपाठके

अजं पाति रक्षति पा-क इत० । आगपालके त्रि० ।

अजपति पु० इत० । आगश्रेष्ठे, मेघराशिपती मङ्गले च ।

अजपथ पु० अजस्य तच्चरणयोग्यः पन्थाः अजेन ब्रह्मणा

निर्मितः पन्था वा अपसमा० । आगचरणयोग्यपथे

गगनस्थे पथाकारे सेनो च (यमनात्वा) आयाप० ।

अजपथ्य त्रि० अजपथ इव देवपथा० इवार्थे यत् । सङ्कीर्णपथे

नगनसहस्रत्ये च । इत० ।

अजपट् पु० अजस्यैव पटं चरणोऽस्य । अजकपट् मके

अजपा स्त्री प्रयत्नेन न जप्या अप्रयत्नोच्चारितत्वात् अप-

कर्माणि अच् । आसप्रश्नासयोः वृह्णमनागमनाभ्याम्

अक्षरनिष्पादनरूपे जपे, स च हंसः, सोड्भित्वाकारस्यैव,

तदाकारमन्त्रे च । “उक्त्वासैरेव निश्वासेहंस इत्यक्षरद्वयम्

तस्मात् प्राणश्च हंसास्य आत्माकारेण संस्थितः । नाभ-

रुक्कस्य निश्वासात् हृदयाये व्यवस्थितः । षट्श्यासै

भवेत् प्राणः षट् प्रथा नाडिका मता । षटिनां श्चस्वहोरा-

त्मम् अपसंख्याक्रमोमतः । एकविंशतिसाहस्रं षट्शता-

धिकमीश्वरि ! । जपति प्रत्यहं प्राणी मान्दानन्दमयीं

पराम् । विना जपेन देवेशि ! जपो भयति मन्त्रिणः ।

अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिहन्तमीति” तन्त्रम् ।

अजपाद् पु० अजस्य पाद इव पादोऽस्य हस्त्या० न अन्या-

कारलोपः । रुद्रभेदे तद्देवताकत्वात् पूर्वभाद्रपदनक्षत्रे

च । पाच्छब्देन तु समासे अजपादपि उक्तार्थे पु० ।

अजपाल त्रि० अजान् आगान् पालयति पा+णिच्-अण्

इत० । आगपालके ।

अजबन्ध पु० अजस्य बन्धुरिव मूर्खत्वात् । अजतुल्यमन्दबुद्धौ ।

“सिलाची नाम कानोना अजबन्धुः पिता तर्वाति” ।

अजभक्ष पु० अजैर्भक्ष्यतेऽसौ भक्ष-कर्माणि षञ् इत० ।

(वाबुइ इति) प्रसिद्धे वर्धरीष्टके तत्पत्नं हि अजै-

रतिप्रोतितो भक्ष्यते ।

अजमार पु० अजं मारयति धिक्रयार्थं ष्ट-णिच्-अण् उप० ।

(कषाद्) इति अजमांसविक्रयोपजीवे, तत्प्रधानदेशे च ।

भवादौ कुर्वा० यत् । आजमार्यस्तदभवादौ त्रि० ।

अजमोढ पु० अजोभीटः यज्ञे सिक्तः यत्न व० । (आजमोर्)

प्रसिद्धे देशे । राजनि अण् । आजमोढः तद्देशाधिपे

प्रसिद्धतया युधिष्ठिरे ।

अजमुख्य पु० अजस्य मेघस्य मुखमेव मुखत्वेन कल्पितमस्य ।

दक्षे प्रजापती, तस्य हि शिवहेपे मुखेन शिवमिन्द्राकरणात्

दक्षयज्ञे शिवाज्ञया वीरभद्रेण तस्योत्पाठने कृते पश्चात्

शिवप्रसादने पुनरुत्पादनाय वीरभद्रे नियोजिते अजमुखे-

नैव तन्मुखं कल्पितं तच्च काशीखण्डे विद्यते यथा । “वीर-

भद्रोऽपि तत् सर्वं सर्वान्नां प्रतिपद्य च । विना टकस्य

वदनं यथापूर्वमकल्पयत् । ईश्वरं ये हि निन्दन्ति ते

भूकाः पशवो भ्रुवम् ततो मेघमुखं दक्षं वीरभद्रोऽव्यकल्प

यदिति” ।

अजमोढा स्त्री अज-मोढ इव मोढो गन्धा यस्याः अजं

भोदयति आनन्दयति मोदि-अण् वा । अजगन्धवत्यां,

वनयमान्याम् यन्मोभाले च ।

अजम्भ पु० नास्ति जम्भो दन्तोऽस्य व० । भेके सूय्ये च ।

दन्तशून्धे त्रि० । अजातदन्ते अवस्थाभेदे च ।

अजय पु० वीरभूमिनगरसन्धिधाने (अजय) इति नामके नद-
विशेषे इति कल्पद्रुमः । तन्मूलं सूर्य्यं संस्कृतशास्त्रे तच्च-
दस्य कल्पान्यनुज्ञेखात् । अजेन ज्ञागेन याति या-क इत० ।
कागवाहने अग्नौ पु० । जि-अच् न० त० । जयाभावे
“साभासाभौ जया जयाविति” गीता । ब० । जयशून्ये त्रि० ।
अज्ययी० । जयाभावे अज्य० । नास्ति जयो मादकत्वे-
नास्याम् । (सिद्धि, भाङ्ग) इति च प्रसिद्धनामिकायम्
विजयायाम् स्त्री ।

अजय्य त्रि० जि-शकार्थे यत् न० त० । जेतुमशक्ये दुर्जये
शत्रौ पथे च । “दैवैरजयान् दितिजान् विजिग्ये” इति
भार० । “तत्राजयं जिगाय तान्” इति सुध० ।

अजरा त्रि० नास्ति जराऽस्याः । (इतकुमारी) इति प्रसिद्धे
वृक्षे तस्य जराभावात्तत्त्वम् । अव्ययीभावे अच् समा० अज-
रसम् जराभावे अव्य० । नास्ति जरा यस्य, देवे । तेषां
पङ्भावविकारमध्ये जायतेऽस्ति वर्द्धते इति तिसृणामेव
दशानां सद्भावात् तदुत्तरवर्त्तिनीनां “विपरिणमते अपक्षीयते
नश्यतीति” तिसृणामभावादजरत्वम् । जराशून्ये त्रि० ।
“अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थाश्च चिन्त्येदिति” नीति० ।
ब्राह्मणजातौ स्त्री । “सा सत्या साऽजरामरेति पुरा० । न
जोर्यति क्षीयते जृ-अच् न० त० । परब्रह्मणि न० ।
द्वन्द्वदारकनामद्वन्द्वभेदे पु० । गृहगोधिकायाम् स्त्री ।

अजर्य्य न० न जोर्यति न+जृ-कर्त्तरि यत् । शौहाहे “तेन
सकृतमर्थेण रामाजर्थं कुरु द्रुतमिति” भट्टिः ।

अजलम्बन न० अज इव लम्बते गृह्यते कृष्णवर्णत्वात् कर्मणि
ल्युट् । स्त्रोतोऽङ्गने ।

अजलोमन् पु० अजस्य लोमेव लोम (मङ्गरी) यस्य
ब० । (शूकशिम्बो) इति ख्याते अजलोमवन्मङ्गरीविशिष्टे
द्वन्द्वभेदे । वा हाप् वा ङीप् च । अजलोमा-अजलोमी
केल्यन्त स्त्री । [जविनीर्भविद्वन्द्वन्] इति वेदः ।

अजवस् पु० जु-असुन् न० त० । वेगशून्ये । “अजवसो
अजवस्ति स्त्री अजस्य वस्तिरिव वस्तिरस्य । ऋषिभेदे ।
गृह्या० अपत्यार्थे ढञ् । आजवस्तेयः तदपत्ने पु० स्त्री ।
स्त्रियाम् आजवस्तेयी । यस्मादिपाठात् बङ्गुप् लृक् ।
अजवस्तेयः तदपत्नेयः ।

अजवाह पु० अजं वाहयति यत्र आधारे षञ् ईत० ।
देशभेदे । कच्छादि० भवादर्थे अण् । अजवाहः तद्देश
जातादौ त्रि० ।

अजवीथी स्त्री अजेन ब्रह्मणा निर्भ्रता वीथो पदं शा० त० ।

गगनसेतुरूपे (यमनादा) इति ख्याते ज्ञायामपथे । याम-
रथ्य अगस्त्यस्थानपर्यन्तं पितृयानपथः । “पितृयानोऽज-
वीथ्याश्च यद्गस्त्यस्य चान्तरमिति” पुरा० ।

अजशृङ्गी स्त्री अजस्य मेघस्य शृङ्गमिव फलमस्याः व० ।
(गाङ्गशृङ्गा) इति प्रसिद्धे मेघशृङ्गतुल्यफलवत्यां मेघ-
शृङ्गाम् ।

अजस्तुन्द न० अजस्य तुन्दमिव तुन्दमस्मिन् तद्वगरवासिना-
मित्यर्थात् सुट् । नगरभेदे । “अजस्तुन्दं नाम नगर-
मिति” सि० कौ० ।

अजस्र न० न+जस र । सन्तते विच्छेदरहिते । तथाभूतका-
लस्थायिनि वस्तुमात्रे त्रि० । “अजस्रमाश्रायितवत्सकीगु-
णेति” माघः “अजस्रदोक्षाप्रयतस्य मङ्गरीरिति” रघुः ।

अजहत्स्वार्था स्त्री न जहत् स्वार्थायाम् हा-शत
न० ब० । स्वार्थापरित्यागेन परार्थावबोधिकायां लक्षण-
याम् । यथा श्वेतो धावतीत्यादौ श्वेतगुणापरित्यागेन
तद्वति लक्षणा । “जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे द्वे वृत्तौ ते पुन-
स्त्विधा” इति हरिः ।

अजहल्लिङ्ग पु० न जहत् लिङ्गं यम् हा-शत न० व० ।
नियतलिङ्गके विशेष्यस्थान्यलिङ्गकत्वेऽपि स्वलिङ्गात्यागेन
स्त्रिलिङ्गपरे विशेषणशब्दे । तथा चान्यत्र विशेषणस्य
विशेष्यानुसारिलिङ्गत्वनिर्णयनेऽपि अस्य न तथा नियमः ।
यथा वेदः श्रुतिर्वा प्रमाणम् । [कुशीति] ख्याते वृत्ते ।

अजहा स्त्री न जहाति शूकान् । हा-श न० त० । (आल्-

अजागर पु० जागरयति जागरः न जागरो यस्मात् ५ ब० ।
मेवनेन निद्राराहित्यकारके “यदमेक्षयाऽन्यास्मिन् जागरण-
कर्त्तृत्वं नास्ति” तादृशे (भीमराज) इति ख्याते भङ्गराजे ।
“भङ्गराजः सुजागर” इति रभसवाक्यात् तस्यात्यन्त-
निद्राराहित्यकारित्वम् ।

अजाजि(जी) स्त्री अजेन ज्ञागेन वीयते गन्धोत्कटत्वात्
त्यज्यते अज-इन् वीभावाभावः ईत० । सर्वभक्षेणापि
ज्ञागेन गन्धोत्कटतया त्यज्यमाने, (जीरा) इति प्रसिद्धे
जीरके वृक्षे । काकोदुम्बरिकाद्वेषे च (पियारा) ॥

अजाजीव पु० अजेन तद्द्रव्यपोषणादिना तत्क्रयविक्रया-
दिना वा आजीवति आ+जीव-अच् इत० । ज्ञाग
पालके तत्क्रयविक्रयाभ्यामाजीविनि च ।

अजातकुण्ड पु० न जातं कुण्डमंशुकुण्डं यस्य न-ब०
कुण्डदण्डस्थान्याकारलोपः । अपूर्णकुण्डि अत्यवयवके
गवादिवत्से ।

अजातदन्त त्रि० न जातो दन्तोऽस्य, यस्मिन् वयसि वा ।
दन्तजननशून्ये, अथस्याभेदे च । “अजातदन्ता ये केचिद् ये
च गर्भे प्रपीडिता” इति वायुपुरा० । “अजातदन्तभरणे
पितोरेकाहमिष्यते” इति शु० कूर्मपुरा० । तत्कालञ्च
नृणां वस्त्रासाध्यनरमिति शुद्धितन्त्रे सपञ्चं निरूपितम् ।
पञ्चादीनान्तु प्रधानदन्तोत्पत्त्यभावे एवाजातदन्तत्वव्यवहारः
(आदाता) इत्यादि लोके प्रसिद्धः । स च प्रायेण द्विषो-
त्तरकालपर्यन्तः ।

अजातपत्र त्रि० न जातौ उडुयनसामर्थ्ययुक्तौ पन्थावस्य ।
अनुद्विन्नपत्रके पक्षिणः । “अजातपन्थाः शकुना इवावभु-
रिदि भार० ।

अजातशत्रु पु० जातस्य जन्तुमात्रस्य न शत्रुः अत्राहभोजी-
त्यादिशत्रु नजो व्यवहितेन शत्रुशब्देनाव्ययात् अममर्थ-
समासः, न जातः शत्रुरस्य वा । युधिष्ठिरे राजनि । “न
हेष्टि यञ्जनमतस्त्वमजातशत्रुः, इति” वेणी० । एवमजा-
तारिरपि तत्रैव । “हन् जातमजातारेः प्रथमेन त्वयारिष्ये-
ति” भाषः । [शून्ये, न्यायोक्ते-जात्यादौ, निम्ने च त्रि० ।

अजाति स्त्री जन-ज्ञानं न०त० । अतुल्यत्तौ । ब० । जाति-
अजादनी स्त्री अजैः कृष्याद्यतेऽसौ अन्येन दुःस्वस्वर्गत्वेऽपि
अजै-राद्यते इति अद-कर्माणि ल्युट् इत० । दुरा-
नभा इति (विचिन्ति) इति च प्रसिद्धे स्वर्गेन दुःखदायके
दृष्टभेदे ।

अजादि पु० इत० । जीवबाधकटावनिमित्ते पाणिन्दुक्ते
गदसमूहे स च गणः । एडका, कोकिला, चटका,
अन्ना मूषिका, बाला, होड़ा, वत्सा, पाका,
मन्दा विलाता, पूर्वोपहाणा, अपरापहाणा (सम्भस्ताजि-
नशर्णापिण्डेभ्यः फलात्) । (सदृक्कारणप्रानशर्तकेभ्यः
पुष्पात्) । (मूलाद्यजः) (श्रद्धा चामहत्-पूर्वा जातिः)
ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा (पुंयोगेऽपि) क्लृप्ता उष्णिहा
देवविशा दंष्ट्रा । [जायारहिते ।

अजानि पु० नास्ति जाया यस्य ब० जायाया निडादेशः ।

अजानिक त्रि० अजे- नद्विक्रयपालनादिना आनो जीवनम्
अस्यस्य टन् । अजाजीविनि । तस्य कर्म भावो वा
पुरोहिता० यक् । अजानिक्यम् तत्कर्मण तद्भावे
च न० ।

अजानिय पु० अजेऽपि विक्रमेऽपि आनेयो यथास्थानं प्राप-
णीय आरोहो येन अज-विद्येमे अप-वीभावाभावः जा-
नी-कर्माणि यत् ततः इव० । बह्वृशस्त्रप्रहारप्रतिरोधेऽपि

निर्भयेन यथास्थानमारोहणः प्रापके अन्त्रे, उत्तमात्रे च
निर्भये त्रि० ।

अजान्त्री स्त्री अजस्रान्त्रमिव अन्त्रं तदाकारवती मञ्जरी
अस्याः गौ० डोष् । नीलवुङ्गायाम् (नीलवोना) ।

अजापक्क न० “आगशक्तद्रसमूलचौरैर्दन्ना च साधितं सर्पिः ।
सकारं यच्छहरं काशश्चाक्षीपशान्तये परममिति” चक्र-
दत्तोक्ते एतभेदे न० । [उप० । अजपालके, तेनाजीवके च ।

अजापालक त्रि० अजान् आपालयति आ-पा-णिच् खनुन्
अजि त्रि० अजति अज-इन् व्यभावः । गतिशीले । पदाजिः ।
भावे इन् । गतौ, क्षेपे च स्त्रियां वा डोष् ।

अजित त्रि० न०त० । जितभिन्ने पराजितभिन्ने । जिधातो-
र्द्विकर्मकत्वात् अनिर्जितशत्रौ, अपराजितदेशादौ चास्य
प्रवृत्तिः एकस्य कर्मणोऽविवक्षायामन्यस्य विवक्षायां तत्रैव
कर्मणि क्तः । भूरिप्रयोगस्तु अनिर्जितशत्रावेव तथा च
“गौषे कर्मणि दुहृद्गदे” रित्युक्तेः गौषकर्मण्येवाभि-
धाननियमात् तस्यैव जयकर्मतायां क्तेनाभिधातं योम्य-
त्वम् । “न च तेऽस्यजितं किञ्चिदिति पुरा०, नास्येषा-
मजितो देश” इत्यादौ गौषकर्मणोऽविवक्षयैव जयप्राप्त
देशादौ जितशब्दप्रयोगात् ततोमजसमास इति भेदः ।
रागादिभिर्जितत्वाभावात् शिबे, विष्णौ, बुद्धे, च पु० ।

अजिन न० अजति क्षिपति रजश्चादि, आवरणेन अज-इन्च्
न व्यादेशः । चर्माणि, चर्माहृतत्वादेव रजश्चादीनां न
देशप्रवेश इत्यतश्चर्माश्चोरजोविक्षेपसाधनत्वान्नात्वात् । “च-
लाजिनकुशोत्तरमिति” स्मृतिः । “येनाजिनेन ब्राह्मण-
मिति” गृह्यम् । “गजाजिनं शोषितपन्दुर्वाषि चेति”
“अथाजिनाणादधर इति” च कुमा० । अदूरभवादायर्षे
कथा० कृष् । आजिनीयः तददूरभवादौ त्रि० ।

अजिनपत्नी (त्री) (त्रिका) स्त्री अजिनं चर्मेव सुसिद्धं
पत्रं पत्नी यस्याः ब० । (चामूचिका) इति प्रसिद्धे पत्रभेदे
गौ० डोष् (त्री) तत्रार्थे । ततः स्वार्थे के लुक्से टापि-
पत्रिकापि तत्रार्थे ।

अजिनफला स्त्री अजिनं चर्मेविकारत्वात् भस्त्रा इव फलं
यस्याः अजिनपत्रकेत्वेन जातिलक्षणं डोष्पं बाधित्वा अजा०
टाप् । टेपारं, इति प्रसिद्धे, भस्त्राकारफले एतभेदे ।

अजिर न० अज- निरन् वीभावाभावः । (उटान) इति स्थाने
वत्तरे । शीघ्र-निरि त्रि० । “श्रेया अजिरा इति”
ता० ब्रा० “अजिराः क्षिप्रगमनशीला इति” भाष्यम् अत
एव क्षिप्रनाम्नि निरुक्ते अजिरमिति पठितम् शीघ्रवेग-

न्वात् नद्यां स्त्री । निरुक्ते च अजिरेति न क्त्वाभिपिपितम्
 म्पिभेदे पु० तदपत्यम् शुभा० डक् । अजिरेयः तद-
 पत्ये पु० स्त्री । उत्करा० छ । अजिरोयः तत्सम्-
 न्विति लि० ।

अजिरादि ब० पाणिनिना संज्ञायां मत्पि दीर्घविधो
 पर्युदस्ते शब्दसमूहे सच गणः अजिर, स्तदिर, पुलिन,
 हंस, कारण्डव, चक्रवाक इति । अजिरवती । तद्भिन्ने
 तु अमरावतीति ।

अजिह्व लि० हा-मन् द्विषालोपौ ततः न० त० । सरले
 "अजिह्वामशठं शुद्धं जीवेद्ब्राह्मणजीविकामिति" पुरा० ।

अजिह्व ग पु० अजिह्वं सरलं गच्छति गभ-ड । वाणे ।
 "वेगवद्भिरजिह्वगैरिति" । सरलगामिनि लि० । "त्रजेहि-
 गमजिह्वग" इति ।

अजिह्व पु० जि-वन् कृक् च जिह्वा रसना सा नास्ति यस्य
 ब० । भेजे । तेषां जिह्वाशम्यत्वसक्तं भारते आनु० ।
 "उवाच देवान् मण्डूको रसातलतलोत्थितः । रसातलतले
 देवा ! वसत्यग्निरिति प्रभो ! । सन्नापादिह सम्प्राप्तः पावक
 प्रभवादहम् । स संसृप्तो जले देवा ! भगवान् हव्यवाहनः ।
 अपः सं सृज्य तेजोभिस्तेन सन्नापिता वयम् । तस्य दर्श-
 नमिदं वो यदि देवा ! विभावसोः । त्वैनमधिगच्छध्वं
 कायं वो यदि वज्रिणा । गमत्रां साधयिष्यामो वयं ह्यग्नि-
 भयात् सुराः ! । एतावदुक्त्वा मण्डूकस्त्वरितो जलमाविशत् ।
 उतायनस्तु मुवधे मण्डूकस्य च पैशुनम् । यथाप स
 तमासाद्य न रसान् वेत्स्यसीति वै । तं वै संयुज्य यापेन
 मण्डूकं त्वरितो ययौ । अन्यत्र वासाय विभुर्न चात्मा-
 नमदर्शयत् । देवास्वनुपहङ्गन्मण्डूकानां भृगून्म ।
 यत्सकृणु महाबाहो ! गदतो मम सर्वशः । अग्निपादा-
 जिह्वापि रसज्ञानवहिष्कृताः । सरस्वतीं बभ्रुविधां यू-
 षोश्चारयिष्यथ । विलवासगतांश्चैव निराहारानचेतसः ।
 मतास्त्रुणपि संशुक्तान् भूषिः सञ्चारयिष्यति । तमोषना-
 दामपि वै निशायां विचरिष्यथ इति" । जिह्वान्यूत्वे लि० ।

अजीकव अज्वा शरत्पणेन कं ब्रह्माणं वाति प्रीणाति वा-क ।
 शिवधनुषि । [आजीगर्त्सदपत्ये पुंस्त्री ।

अजीगर्त् अज्यै ममनाय गर्त्तमस्य । सर्पे । वाङ्मा० इज् ।

अजीर्ष न० जृ-भावे क्त न०त० । अठरानलमान्द्येन भ्रूणा-
 द्वादेरपाके, न०७३० । रोगभेदे । "भवेदजीर्षं प्रति
 यस्य शङ्का क्षिप्रस्य जन्तोर्वलिनोऽङ्गफाले । पूर्वं सशु-
 य्ठीमभवात्प्रकृः संप्राप्य भूजीत हितं हि पथ्यमिति"

चक्र० । "अजीर्णे भेषजं वारि जीर्णे वारि बलप्रदमिति"
 वैद्यकम् । कर्त्तारि क्त जीर्णोऽद्यः । तद्भिन्ने लि० ।

अजीव लि० नास्ति जीवो जीवनं वा यस्य । जीवरहिते
 घटादौ, मृते, जन्तुनाले च ।

अजीवनि स्त्री न+जीव-अनि । आकुशयमाने जीवनाभावे
 निन्दितजीवने च "अजीवनिस्तव भूयात्" इति मुग्ध० ।
 "तस्य भूयादजीवनिरिति" ।

अजुर लि० अज-कुरच् व्यभावः । वेगशीले बलवति "अवक्र-
 क्षिणं एषमं यथाजुरमिति" वेदः ।

अज्येय लि० जेतुमशक्ये जि-यत् न०त० । जयायोग्ये । अजे-
 याख्ये एते न० । "पिबेद्घृतमजेयाख्यमिति" वैद्यकम् ।

अजैकपाद (द्) पु० अजस्य ऋगस्य एकः पाद इव पादो
 यस्य उपमा० ब० न पादस्यन्त्याकारलोपः । रुद्रविशेषे,
 तद्व्यताके पूर्वभाद्रपदनक्षत्रे च । पाच्छब्देन समासे
 अजैकपादपि तत्कार्ये । "वीरभद्रश्च १ शम्भुश्च २ गिरीशश्च ३
 महायथाः । "अजैकपाद (४) ह्रिभ्रः ५ पिनाकी ७
 चापराजितः ७ । भवनाधीश्वरश्चैव ८ कपाली च ९
 विशात्मते ! स्थाणु १० भर्गश्च ११ भगवान् रुद्रास्त्वेका-
 दश सृता" इत्युक्तेषु एकादशसु रुद्रेषु मध्ये चतुर्थे रुद्रे ।
 अन्यत्र तु अजैकपादाह्रिभ्रधा ३ विरूपाक्षश्च ४ रेवतः ५ ।
 हरश्च ६ वज्ररूपश्च ७ । त्र्यम्बकश्च ८ रुद्रेश्वरः ९ । रुद्रा
 एकादश प्रोक्ता जयन्त १० चापराजितः ११ इत्येवं
 तद्भेदाः । एतेषामेव ध्यानानि वक्ष्यन्ते । तेन अज
 इति नामान्तरं एकपादिति च नामान्तरमिति द्रष्टव्यम् ।
 "तेन अजनामा महारुद्रम्" इत्यादि अजस्य ध्यानम् ।
 "एकपादाभिधो विप्रेत्यादि" एकपादस्य ध्यानमिति वक्ष्यते
 अज्जुका स्त्री अर्जयति या सा अर्जि-जक, पु० रकारस्य
 जत्वम् । वेश्यायाम् । नाञ्च एवास्य प्रयोगः नाम्नात् ।

अज्जुटा स्त्री अजति दोषं क्षिपति अज्-क्षिप् भटति
 संहृण्यते भट-अच् ततः कर्म्म० पु० कुत्ववीभावाभावः ।
 (भृङ् आमला) इति प्रसिद्धे एते ।

अज्जुल न० अज्जति क्षिप् अक् हलति विरिञ्चति हल-अच्
 कर्म्म० पु० न कुत्वम् । चर्म्मार्दिभ्ये प्रतिबोधोधाबुधप्रति-
 रोधके (ठाल) इति ख्याते फलके ।

अज्ञ लि० न जानाति ज्ञा-क न०त० । ज्ञानशून्ये चैतन्य-
 शून्ये, विशेषज्ञानशून्ये, मूर्खे, वेदान्तिमतविज्ञानान-
 रूपपदार्थवति च । तर्हि अज्ञश्च इत्यनुभवस्य अज्ञानविष-
 यत्वं स्वीक्रियते अज्ञानञ्च न ज्ञानाभावः किन्तु पदार्थान्तरं

तज्ञानज्ञानशब्दे विस्तरणं वक्ष्यते । प्राज्ञः प्रकवेद्याज्ञः सुषु
 प्रवस्थापन्ने जीवे तदानीं विशेषज्ञानाभावात् प्राज्ञत्वम् ।
 अचेतने, जडे, “वस्तुविष्टिनिमित्तं क्षीरस्य यथा
 प्रष्टित्तरस्येति” सांख्यका० । अल्पज्ञे, किञ्चिज्ज्ञे च ।
 अज्ञातं त्वि० न ज्ञातः । ज्ञानाविषयीभूते पदार्थे । “अज्ञात-
 क्लेशोऽस्य वासोदेयो न कस्यचित्” इति हितोप० ।
 अज्ञानं न० न ज्ञानम् । ज्ञानाभावे, ज्ञानविरोधिनि तदभावे
 “तत्ताज्ञानं धिया नश्येदिति” वेदान्तिमतसिद्धे पदा-
 थान्तरे च “अज्ञानेनाद्यतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जननम्”
 इति गीता । “अज्ञाननिमित्तात्तस्य ज्ञानाज्ञानशलाकयेति,
 गुरुनतिः । अज्ञानञ्च ज्ञानाभाव इति नैयायिकाः ।
 पदाथान्तरमिति वेदान्तिनः । तथाहि अहं न जानामि
 अज्ञमज्ञ इत्यादिविशेषानुभवः सार्वलौकिकः स च ज्ञाना-
 भवविषय इति नैयायिकैर्यदुक्तं तन्न युक्तं विशिष्टबुद्धौ विशेषण
 ज्ञानस्य हेतुतायाः सर्ववादविज्ञतया आत्मधर्म्मिकज्ञा-
 नाभावप्रकारकज्ञाने जनयितव्ये तद्विशिष्टज्ञानाभावघटक-
 ज्ञानरूपस्य विशेषणस्य ज्ञानं पूर्वमपेक्षितम् आत्मनि
 तादृशे ज्ञाने च तदानीं सति कथङ्कारं ज्ञानाभावविशिष्ट
 बुद्धिः स्यात् यस्मिन् धर्म्मिणि ज्ञानमस्ति तत्र ज्ञानाभाव-
 ज्ञानस्य बाधितत्वमेव अभावबुद्धेः प्रतियोगिज्ञानरोधि-
 तायाः सर्वमस्मत्तत्वात् । किञ्च ज्ञानाभावः किं ज्ञानसामा-
 न्याभाव उत तत्प्रागभावः अथ तद्ध्वंसो वा तत्र विषयो
 भवति, नाद्यः पूर्वोक्तयुक्त्या ज्ञानाभावात्तुभवासम्भवेन
 प्रत्याख्यातत्वात् । न द्वितीयः प्रागभावस्य सामान्य-
 धर्म्मनिवच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तत्तज्ज्ञानप्रागभावस्यैव
 विषयता वाच्यता सा च न सम्भवति सामान्याकारेण
 ज्ञानाभावस्यैव प्रतीयमानत्वात् अन्यथा ज्ञानवत्त्वपि पुरुषे
 तादृशप्रतीतिः स्यात् अयमे जनिष्यमानानन्तज्ञानप्राग-
 भावानामात्मनि सत्त्वेऽपि तेषाञ्च तसज्ज्ञानप्रतियोगि-
 कत्वेन ज्ञानसामान्यविशिष्टबुद्धौ विरोधिताभावात् । नान्यः
 प्रागभावेरीत्या तस्यैऽपि प्रत्याख्यातत्वात् । अतस्तदृशानुभवस्य
 विषयवत्त्वं ज्ञानाभावातिरिक्तमज्ञानं कल्पनीयम् ।
 तज्ञानुमानेनैव । अनुमानश्लेषसङ्गं प्रमेयविवरणोपपत्त्यासि ।
 विवादाध्यासितं ज्ञानं स्वप्रागभावातिरिक्तं विषयावरक
 सविषयकवस्तुपदार्थकं भवितुमर्हति प्रकाशः न अन्व-
 कारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावादिति । यथा अन्वकारे
 प्रथमोत्पन्ना प्रदीपप्रभा सविषयस्य घटादेरावरकतमो-
 रूपपदाथपूर्विका एव ज्ञानमपि प्रकाशत्वसाभ्यात् स्ववि-

षयस्य घटादेरावरकं कञ्चित् पदार्थं समानविषयकं नियतम्
 पूर्वमपेक्षते । उत्पन्ने च ज्ञाने प्रदीपप्रभया तत्र इव
 तस्मिन्नेते ज्ञानप्रागभावेन सिद्धसाधनतावारणाय स्वप्राग-
 भावातिरिक्तेति विशेषणम् । तच्च अज्ञानं ज्ञानविरोधि
 सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयम् । तच्च शुक्तिकादाज्ञानं शुक्तौ
 रजतादिकमिव ब्रह्मणि प्रपञ्चस्त्यादयति । अतएव तद्भाव-
 रूपं भावस्यैव भावपदार्थोपदानत्वसम्भवात् । अभावस्य तु
 अधिकरणस्वरूपत्वाङ्गीकारात् न भावस्याभावोपादानत्वव्या-
 घातः । तस्य भावरूपत्वेऽपि न त्रैकालिकाभावात्स्वरूपम्
 सत्त्वं तत्त्वज्ञानेन बाध्यत्वात् नापि प्रातीतिकरजतादिवद-
 सत्त्वं व्यवहारयोग्यत्वात् । अतः सदसद्भ्यामनिर्व-
 चनीयं व्यवहारिकसत्त्ववत् यत् किञ्चित् भावरूपं पदा-
 थान्तरमेवाज्ञानमिति सुस्थितम् । अस्य चाज्ञानस्य
 हे यज्ञी आवरणं विक्षेपस्य तत्र या कदाचित् स्ववि-
 षयमादृशोति (विषयत्यसंप्राप्तिरहं करोति) सा आवरण-
 यज्ञिः या तु स्वकार्यबुद्धित्या इन्द्रियादिद्वारा
 विषयदेशं प्राप्य विषयगतं स्वकारणनिवारणशक्तिं नाश-
 यति सा विक्षेपशक्तिः यथोक्तं “बुद्धिस्तिस्रिदाभासौ हानेतौ
 व्याप्तौ घटम् । तत्ताज्ञानं धिया नश्येत् आभासानु घटः
 स्फुरेदिति” । यथा च शुक्तिविषयाज्ञानं स्वविषयशुक्ति
 मायत्वं स्वगन्धैव तत्र उत्पादितं रजतं विषयीकृत्य
 तद्वत्तावरणशक्तिं नाशयति एवं ब्रह्मविषयकाज्ञानं स्वग-
 न्धैव ब्रह्मणि उत्पादितं प्रपञ्चं विषयीकृत्य तत्तटाकार-
 बुद्धिस्तिरूपा विक्षेपशक्तिः तद्वत्तावरणशक्तिं निवारयतीति
 दृष्टानुमारिणीयं कल्पना । अधिकमाकरे द्रष्टव्यम् । नास्ति-
 विशिष्टज्ञानमस्य । विशिष्टज्ञानाभाववति अज्ञे त्वि० ।
 अज्ञमन् स्त्री अजति गच्छति स्वर्गं दानेनानया अज-
 करणे मनिन् न वीभावः । गवि, इति निरुक्तकारः ।
 अज्ञति उ० न० अनृच-गतौ कर्त्तरि अति । वायौ, गन्तरि त्वि० ।
 अज्ञत्स उ० अज्ञति प्रान्तम् अनृच-अज्ञत् । वस्तुप्रान्ते
 “क्षीणाञ्जलमिव धीमस्तनजघनायाः क्लोनायाः” इति
 “भूसौ दत्त्वा षट्पिह समापेहि चेलाक्षुषेऽस्मिदिति
 च उल्लङ्घः । प्रान्तभागे “दृगञ्जलैः पश्यति केवलं मना-
 गिति” उल्लङ्घः ।
 अज्ञित त्वि० अनृच-ज्ञ । पूजिते, आहुञ्जिते च । “अपि-
 च्छन्नमज्ञानात्पुनरिति” नैष० । “अज्ञितसव्यपाद इति”
 भट्टिः । “अज्ञितः गूढपाण्डित्येति” उरा० । पाथिते च
 “यद्दीक्षिता सत्वरुत्थिताया” इति रघुः ।

अञ्जन न० अञ्जतेऽनेन अञ्ज-करणे ल्युट् । कञ्जले ।
 “अपि अञ्जनमञ्जनमञ्जनाञ्जतमिति” न० । “मैत्रं
 प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् । पूर्वाङ्गैश्च कुर्वीतिति”
 अतिः । “विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन संभाव्येति” रघुः ।
 अञ्जनविशेषाच्च सुञ्जुते दर्शिता यथा
 “चत्वार एते योगाः स्युर्भयोरञ्जने हिताः । कुञ्ज-
 काशोकशालाङ्गप्रियङ्गुनलिनोत्पलैः ॥ पुष्पैर्हरेणुक्षणाङ्गा-
 पथ्यामलकसंयुतैः । सर्पिर्भध्रयुतैश्चैर् वेणुनाद्यामवस्थितैः ॥
 अञ्जयेद् द्वावापि भिषक् पित्तसङ्घ्नविभायितौ । आम्बजम्बू-
 ज्वं पुष्पं तद्रसेन हरेणुकाम् ॥ पिष्ट्वा शौद्राञ्ज्यसंयुक्तां
 प्रयोज्यमथ वाञ्जनम् । नलिनोत्पलकिकिञ्जल्कगैरिकैर् गोश-
 कद्रसैः ॥ शुद्धिकाञ्जनमेतद्वा दिनरात्र्याभ्ययोर्हितम् ।
 रसाञ्जनरसशौद्रतालीशस्पर्शगैरिकम् ॥ गोशकद्रससंयुक्तां
 पित्तोपहतदृष्टये । शीतं सौवीरकं वापि पिष्ट्वाथ रस-
 भावितम् ॥ कूर्मपित्तेन मतिमान् भावयेद्गौरहितेन वा ।
 चूर्णाञ्जनमिदं नित्यं प्रयोज्यं पित्तशान्तये ॥ काप्रसरी-
 पुष्पमधुकदाखीलोधरसाञ्जनैः । सशौद्रमञ्जननद्विहितं नेला-
 मये सदा ॥ स्नानोर्जं सैन्धवं कृष्णं रेणुकाञ्चापि मेघ-
 येत् । अजमूलेषु ता वर्त्तयः कृष्णदान्द्राञ्जने हिताः ॥
 कालानुसारिवां कृष्णां नागरं मधुकं तथा । ताली-
 यपत्रं कृष्णे गाङ्गेयञ्च शकद्रसे ॥ कृतास्ता वर्त्तयः पिष्ट्वा-
 कायागुष्काः सुस्वावहाः । मनःशिलाभयाव्योषणलाका-
 लानुसारिवाः ॥ सफेना वर्त्तयः पिष्ट्वाङ्गाक्षीरसम-
 न्विताः । गोमूत्रपित्तमदिराशकङ्गातीरसे पचेत् ॥
 शुद्राञ्जनं रसे चान्यद्यकतस्त्रैफलेऽपि वा । गोमूत्राञ्ज्या-
 षवमलपिपपलीशौद्रकटफलम् ॥ सैन्धवोपहितं युञ्ज्या-
 द्धिहितं वेणुगङ्गरे । भेदोयकद्रुहृदतच्छागं पिपपल्यः
 सैन्धवं मधु ॥ रसमासलकञ्चापि पक्वं समुत्तनिधापयेत् ।
 कोये खादिरनन्मार्थे तद्वत्शुद्राञ्जनं हितम् ॥ हरेणुमग-
 धाजास्थिमज्जलायकद्रन्वितम् । शकद्रसेनाञ्जनं वा सैन्ध-
 वप्रहतदृष्टये ॥ विपाच्य गोधायकद्रुपाटितं सुपूरितं
 मागधिकाभिरग्निना । निषेवितं तत्सकद्रञ्जनेन निहन्ति
 नक्तान्ध्यमसंशयं खल ॥ तथा यकच्छागभवं हुताग्ने
 विपाच्य समुत्तमगधासमन्वितम् । प्रयोजितं पूर्णवदा-
 न्वसंशयं जयेत् क्षपाञ्ज्यं सकद्रञ्जनमृषाम् ॥ शीघ्रा
 यकञ्चाप्यपमक्षिते उभे प्रकल्प्य शूल्ये घृततैलसंयुतम् । ते
 सार्धपक्वे ह्यसमायुतेऽञ्जनं नक्तान्ध्यमाश्रये हृतः प्रयोजिते ।
 नदीर्जाश्वीकटुकान्यथाञ्जनमनःशिला द्वे च निषेयक-

द्रसे । स चन्दनेयं शुटिकाथ वाञ्जनं प्रशस्यते वै दिवसेष्व-
 पश्यताम्” इति ॥ सौवीरे, रसाञ्जने च । अञ्जनवर्णोऽस्यस्य ।
 अर्थः अच् । ज्येष्ठदिगाजे पु० उत्तरदिग्गजयोर्षिति
 केशरियोर्षिति वानव्याञ्च स्त्री । “अञ्जनागर्भसन्भूतो वायु-
 पुत्रो महाबल इति” तन्मम् । भावे ल्युट् । भिन्नीकरणे,
 लेपने व्यक्तिकरणे मालिन्ये च न० “निरञ्जनं दिव्यसुपैति
 साध्यमिति” निरवद्यं निरञ्जनमिति” च अतिः । अञ्ज-
 णिच्-युच् । शक्यलक्ष्यार्थातिरक्तार्थबोधके आलङ्कार-
 कोक्ते व्यञ्जनादृशरूपे शब्दार्थाभेदे स्त्री० “अन्यार्थधी-
 क्तु व्यापृतिरञ्जनेति” काव्यप्रकाशः । तत एव भावे ल्युट्
 तत्त्वार्थे न० ।

अञ्जनकेशी स्त्री अञ्जनमिव केशो यस्याः ५ त० । केश-
 संस्कारके हृदयिलासिनीनामके मन्त्रद्रव्ये । यत्संयोगात्
 केशस्यतीव कृष्णता स्यात् ।

अञ्जनशलाका स्त्री अञ्जनसाधनं शलाका । अञ्जन टानार्थे
 शालाकायाम् “ज्ञानाञ्जनशलाकयेति” शुरुनितिः ।

अञ्जनागिरि पु० अञ्जनवर्णो गिरिः किंशुका० दीर्घः । नील-
 पर्वते तद्विवरणं नीलागिरिशब्दे ।

अञ्जनाद्रि पु० अञ्जनमिव कृष्णः अद्रिः । नीलपर्वते “अञ्ज-
 नाद्रिभिर्भां श्यामाभिति” कालीध्यानम् ।

अञ्जनाधिका स्त्री अञ्जनादधिका कृष्णत्वात् ५ त० । (आज-
 नाद्) इति ख्याते कीटभेदे ।

अञ्जनावती स्त्री अञ्जनं विद्यतेऽस्यः अधिककृष्णवर्णत्वात्
 अञ्जन+मत्पृ वत्वं दीर्घः । ईशानकोणस्य हस्तिन्याम् ।
 कालाञ्जनदृष्टे पु० ।

अञ्जनिका स्त्री अञ्जनवर्णोऽस्यमग्राः ठन् कापि पूर्वा-
 कारस्य इत्त्वम् । (आजनाद्) इति प्रसिद्धे अञ्जनाख्ये
 कीटभेदे । अञ्जना स्वार्थे कन् । प्रतोकिदिग्गजस्त्रियाम् ।
 उरोहि० यक् । आञ्जनिक्यम् तद्भावे न० ।

अञ्जनी स्त्री अञ्जते चन्दनकुङ्कुमादिभिरसौ अञ्ज-कर्म्मणि
 ल्युट् ङीप् । कुङ्कुमाद्यसुलिप्रायाम् स्त्रियाम् । करणं
 ल्युट् । कटुकाहमे, कालाञ्जनदृष्टे च । “अञ्जनीदारुकाठमय-
 स्तम्भः सैत्वावरुणः” इति याज्ञिकाः न्याय्यायां स्त्रियाञ्च ।

अञ्जलि पु० अञ्ज-अलि । संयुतकारपुटे, “अवस्थाञ्जलि-
 पुटपेयमिति वेणी० । “न्यायप्रसूनाञ्जलिर्दिति” उदयनः
 कडुवपरिमाणे च अञ्जलिपरिचितद्रव्ये च “प्रकीर्णः पुष्पाणां
 हरिहरणयोरञ्जलिर्दिति” वेणी० । [त्रालमृषिकायाम् ।

अञ्जलिका स्त्री अञ्जलिर्विद्य कारयति प्रकाशते कै-क टाप ।

अञ्जस् न० अनक्ति गच्छति मिश्रयति वाऽनेन अनजु-गतौ मिश्रणे च अञ्जु । वेगे, बले, औचित्ये च । “अञ्जस उपसंख्यानमिति” वार्त्तिकत्वात् तृतीयायाः अलुक् । अञ्जसा-कृतम् । “अञ्जः ससुद्रमपजगुराप” इति वेदः ।

अञ्जस त्रि० अनज-असच् । सरले अवक्रे ।

अञ्जसा अव्य० अनज-भावे अच् अञ्जे गतिं विलम्बं वा सप्रति सो-बा०का । विलम्बात्मने, यैप्रै, याथाथ्ये च । “रसोऽञ्जसा शासता रज” इति वेदः ।

अञ्जि पु० अज्यतेऽनेन अनज-करणे इन् । तिलकादौ चिक्रे “अग्नयेऽनोकवते रोहिताञ्जिरनङ्गामिति” य० रोहितो रक्तोऽञ्जिस्तिलकोऽस्येति वेददीपः । “तस्मै दन्ताञ्जये इति” भवदेवे वेदमन्त्रः । [(ष्णु)च् । स्यर्थे ।

अञ्जिष्ठ (ष्णु) पु० अनक्ति स्वभाभिर्विश्वम् । अनज-इठ-अञ्जी स्त्री० अञ्जि+वा ङीप् । पेषणयन्त्रे, मङ्गले च ।

अञ्जीर पु० अनज-बा० ईरन् (पेयारा) इति ख्याते एत्ते ।

अट गतौ भ्वादि० सक० पर० सेट् । अटति आठीत् । “भो वटो भिक्षामटेति” सि०कौ । परि+परितो अस्ये पर्यटन् ।

अट गगौ इदित् आ० आत्स० सक० सेट् । आष्टते आष्टष्ट । अटनि(नी) स्त्री अटति मौर्वीम् अट-अनि वा ङीप् धनुरप्ये गुणारोपणस्थाने ।

अटर् (रू) ष पु० अटति असति अट-अच् तं रोषति हिनिस्त रूप-क, अटैः अटङ्गिर्वा रूष्यते न युज्यते रूष-क वा । (शसक) इति ख्याते एत्ते ।

अटर्वि (वी) स्त्री अटनि चरमे वयसि यत् अट-अवि वा ङीप् । वने । विश्व्राटवीति का० विश्व्रागिरसञ्चिकट प्रसिद्धवनम् । “कान्दारप्रदेशेष्वटवीषु चेति” रामा० ।

अटा स्त्री अट-बा० अट् । पर्यटने ।

अटाव्या स्त्री अट-यङ्-भावे अ स्त्रीत्वात् टाप् । परि-अस्ये, वृथागमने च । यङ्-लुकि । अटाटाप्यत् ।

अट्ट अतिक्रमे बधे च भ्वादि० आत्स० सक० सेट् । अट्टते । आट्टिष्ट । दोषधोऽयं तेन आट्टिष्टपते आट्टिष्टत् । किंपि अत् । दोषधस्य तु आट्टिष्टपते आट्टिष्टत् किम् अट् ।

अट्ट अनादरे चुरादि० उभय० सक० सेट् । अट्टति ते ! आट्टिष्टत् ।

अट्ट पु० अट्टयति अनाद्रियतेऽन्वयात् अट्ट-आधारे घञ् । प्रासादस्योपरिष्ठे, प्राचीरोपरिस्थसैन्येष्ठे, च बल स्थिता हि नरा अन्यान् हीनतया नाद्रियन्ते, यस्मिन् वसतश्च

अन्वोक्तर्षेऽनादरः । उच्ये अये च त्रि० अन्वे “अट्टमूला जनपदाः शिवमूलास्तत्प्रथा” इति भार० । “अट्टमङ्गं शुभं विक्रयं येषामिति” नीलकण्ठः शुभो च न० । औपवस्त्रे प्रासादे च पु० “सुधाधवलाट्टहासेति” काद० । “दट्टये नगरी लङ्का साट्टप्राकारतोरयोति” रामा० । गृह्यसूत्रे प्रासादलक्षणार्थाद् वक्ष्यते ।

अट्टट्ट अव्य० अट्टोऽनादरः अट्टप्रकारः अट्टस्य गुणवाचितया प्रकारे द्वित्वम् यकन्ध्वादि० पररूपम् । अलुञ्जे, “अट्टट्ट हासमशिवं शिवदूती चकार हेति” चण्डी अट्टन न० अट्टप्रतेऽनाद्रियते रिपुरनेन अट्ट-करणे ल्युट् । चक्राकारफलकास्त्रे । भावे ल्युट् । अनादरे न० ।

अट्टस्यली स्त्री अट्टप्रधाना स्यली शा०त० । प्रासादप्रधाने देशभेदे धूमा० वुज् । आट्टस्यलकः तद्देशभवे त्रि० ।

अट्टहास पु० अट्टेनातिशयेन हासः हस-घञ् इत० । उञ्जहासे ।

अट्टहासकं पु० अट्टहास इव कार्याति कै-क । कुन्दएते तस्य शुभप्रपत्त्यात् उञ्जहासतुल्यत्वम् । [उञ्जहासिनि त्रि० ।

अट्टहासिन् पु० अट्टस्यैर्हसति हस-णिनि । शिवे ।

अट्टाट्ट पु० अट्टवृत् न पररूपम् । अलुञ्जे सर्वोक्तर्षे अना-दराधिक्ये ।

अट्टालकं पु० अट्ट इव प्रासादगृहमिव अलति पर्याप्तो भवति अल-अच् । प्रासादोपरिस्थे गृहे । स्वार्थे कन् । तत्पार्थे “गोपुराट्टालकवती हर्म्यप्राकारशोभनामिति” रा० ।

अट्टालिका स्त्री अट्टाल+स्वार्थे कन् । इष्टकार्दिनिर्मिते राजगृहे ।

अट्टालिकाकार पु० अट्टालिकां करोति रचयति क-अण् उप० । (राज) प्रासादकारके “कुलटायां च शूद्रायां चित्तकारस्य वीर्यतः । भवेदट्टालिकाकारः परिततो जारदोषत” इत्युक्ते सक्रीर्णजातिभेदे ।

अठ गतौ भ्वादि० पर० सक० सेट् । अठति । आठीत् ।

अठ गतौ इदित् आ० भ्वादि० सक० सेट् । अठते । आष्टष्ट ।

अड अद्यमे भ्वादि० पर० सक० सेट् । अडति आडोत् ।

अड व्याप्तौ भ्वादि० पर० सक० सेट् । वेद एवाख्य प्रयोगः । अडणोति । आडोत् ।

अड्ड अभियोगे, समाधाने च भ्वादि० पर० सक० सेट् । अड्डति । आडुत् । दोषधधोऽयम् अड्डिष्टपति आड्डिष्टत् । किंपि अत् । दोषधस्य तु आड्डिष्टपति आड्डिष्टत् अट् ।

अणु यन्त्रे आदि० पर० अक्ष० सेट् । अण्वति । आणोत् ।
अणु जीवने दिवा० आत्त० अक्ष० सेट् । अण्वते आण्वि ।
अणु (न) क्त्वि० अण्वति यथेकस्मिन् नदति अण्व-अक्ष० ततः
कुत्सायाम् क । अण्वे, निन्दते च । “पापाण्ये कुत्-
सितैरिति पा०” । अण्वत् कुत्साः सि०कौ० । दन्तमध्य-
शायमित्यन्वे ।

अण्वय्य त्वि० अण्वोः सूक्ष्मशय्यचीनादिकस्य भवनं चोत्तम्
अणु+यत् । चीनकादिसस्यत्तियोग्ये (सुनाभूमि) चोत्तम् ।
अण्वि पु० स्त्री अण्वति यन्त्रायते अण्व-इत् । (आरा) इति
स्त्राते रथचक्रात्स्थिते कीलके, सूक्ष्माद्यपभागे च । स्त्रीत्वे
वा ङीप् । अत्र आदेर्दीर्घतापीड्यते । तेन आण्विः आण्वी ।

अण्विमन् पु० अण्वोर्भावः अणु+इमन्निच् । सूक्ष्मात्वे सूक्ष्म-
परिमाणे, ऐश्वर्यभेदे च यद्दशात् सूक्ष्मीभूय सर्व्वत्वं गन्तुं
शक्नोति । ऐश्वर्याण्ये च । “अण्विमा लक्षिमा प्राप्तिः
प्राक्कामं सङ्गमा तथा । ईशित्वं च वशित्वञ्च तथा कामा-
वसायिता” इत्युक्तानि । एतेषां स्वरूपाणि ऐश्वर्यपदार्थ-
निरूपणे वक्ष्यन्ते । “यथा क्षेत्रः सङ्गमधा भिन्नस्तावताण्य-
मूर्ते” वेदः ।

अण्विष्ट त्वि० अतिशयेन अणु-इष्टन् । अणुतरे अतिक्रम्ये ।
“अक्षमशितं त्वेधा विधीयते तस्य यः स्थविरो धातुस्त-
पुरीषं, यन्मध्यस्तन्मासं, योऽप्यिष्टस्तन्मन” इति ङा० उ० ।

अण्वीमाण्डव्य पु० अण्वी शूलायं तच्चिह्नितः माण्डव्यः ।
तन्नामके सुनिभेदे । तस्य तत्प्रोतत्वकथा भार० आ० प० ।
“वभ्रव ब्राह्मणः कश्चिन्माण्डव्य इति विभ्रुतः । प्रृतिमान्
सर्व्वधर्मज्ञः सत्ये तपसि च स्थितः ॥ स आश्रमपदहारि
ष्टकमूले महातपाः । ऊर्ध्वं बाहुर्महायोगी तस्यौ मौब-
ज्रताम्वितः ॥ तस्य कालेन महता तस्मिन्सपसि वर्त्ततः ।
तमान्मपदं प्राप्ता दस्यवो लोमूङ्गारिणः ॥ अनुसार्थ-
भाषा बद्धभी रक्षिभिर्भरतर्षभ ! । ते नृस्यावसथे लोमूङ्गं
दस्यवः कुर्वत्तम ! । निधाय च भयाङ्गीनास्तत्त्वैवानागते
बभूवुः ॥ तेषु स्त्रीनेष्वप्यो शीघ्रं व्रतस्तद्दक्षिणां बद्धम् ।
आजगाम ततोऽपश्यंस्तस्मिन् तस्कराहुगाः ॥ तमष्टकं
क्षतो राज्ञं सथाष्टत्तं तपोधनम् । ॥ कतमेन पथा याता
दस्यवो द्विजसत्तम ! । तेन गच्छामहे ब्रह्मन् ! पथा शीघ्रतरं
वयम् ॥ तथा तु रक्षिणां तेषां त्रुवतां च तपोधनः । न
किञ्चिद्वचनं राज्ञश्चरवीत् साध्यसाधु वा ॥ ततस्ते राज-
सुरवा विचिन्वानासमाश्रमम् । ददृशुस्तत्र स्त्रीनाकाञ्चौरां
काङ्क्षन्त्येव च ॥ ततः शङ्का सन्नभवद्दक्षिणां तं सुनिं प्रति ।

संयत्नं ततो राज्ञे दस्युं चैव न्यवेदयन् ॥ तं राजा सङ्ग-
तैश्चौरैरन्वशाङ्गध्यतामिति । स रक्षिभिर्कारुणातः शूलै-
र्प्रोतो महायथाः ॥ ततस्ते शूल आरोह्य तं सुनिं रक्षिण-
स्तदा । प्रतिजग्मुर्मुहोपाखं धनाग्यादाय तान्यथ ॥
शूलस्यः स तु धर्मात्मा कालेन महता ततः । निराहारो
ऽपि विप्रर्षिर्भरतं नाभ्यपद्यत । धारयामास च प्राणा-
शयीं च ससुपागयत् ॥ शूलार्थं तथ्यमानेन तपस्तेन महा-
त्मना । सन्नापं परमं जग्मुर्भयस्तपसाग्नितः ॥ ते
रात्रौ यकुना भूत्वा सङ्घिपत्य तु भारत ! । दर्शयन्तो
यथाशक्ता तमष्टकं द्विजोत्तमम् ॥ श्रोतुमिच्छामहे
ब्रह्मन् ! किं पापं कृतवानसि । येनेह समनुप्राप्तं शूले
दुःखभयं महत् ॥ वैशम्पायन उवाच । ततः स सुनि-
शादूलस्तानुवाच तपोधनान् । दोषतः कं गमिष्यामि
न हि मेऽन्योऽपराध्यति ॥ तं दृष्ट्वा रक्षिणस्तत्र तथा
बहुतिथेऽहमि । न्यवेदयंस्तथा राज्ञे यथाष्टत्तं नराधिप ! ॥
श्रुत्वा च वचनं तेषां निश्चित्य सङ्गं बभ्रुःभिः । प्रसाद-
यामास तदा शूलस्यष्टपिसत्तमम् ॥ राजोवाच । यन्मयाप-
कृतं मोहादज्ञानादपिसत्तम ! । प्रसादये त्वं तत्राहं न मे
त्वं क्रोडुमर्हसि ॥ एवमुक्तस्ततो राज्ञा प्रसादमकरोन्मुनिः ।
कृतप्रसादं राजा तं ततः समवतारयत् ॥ अवतार्य्य च
शूलापात्तच्छूलं निश्कर्षं ह । अशुभं च निष्कृष्टं शूलं
मूले स चिच्छिदे ॥ स तथान्तर्गतैर्नैव शूलेन व्यचरन्मुनिः ।
तेनातितपसा लोकांन् विजिग्ये दुर्लभान् परैः । अण्वी-
माण्डव्य इति च ततो लोकेषु गीयते” इति ॥

अण्वीयस् त्वि० अतिशयेन अणुः अणु+ईयसन् । अणुतरे
अतिक्रम्ये “अथोरण्वीयान् महतो महीयान् इति”
श्रुतिः । स्त्रियां ङीप् ।

अण्व् त्वि० अण्व-उन् । अण्वे, सूक्ष्मपरिमाणवति, इत्ये, लेशे
च । (चिना, काङ्कनी, श्यामा) प्रथति सूक्ष्मधान्ये पु० ।
“अनण्वुषु दशमांशोऽणुष्वयैकादशांश” इति लीला० ।
अणुयन्त्रोहि परिमाणविशेषवाची । तत्र परिमाणस्य चत-
स्रोविधा स्य लक्ष्मदीर्घसुखलरूपाः “अथादेशेनेतिनेति”
इत्युपक्रम्य “अस्य लमनस्तस्य लमदीर्घमित्यादि” श्रुत्या
चतस्रिधपरिमाणस्यैव ब्रह्मिणि निषेधेन परिमाणचात-
र्विध्यलाभः एतन्मूलकमेव शारीरकभाष्ये, वैशेषिकसूत्रे,
न्यायकदल्याच्च उक्तभेदमादावैव परिमाणचातर्विध्यसक्तम् ।
तन्नारम्भमद्रव्यभूयस्त्वाभूयस्त्वाभ्यां स्य लक्ष्मदीर्घत्वे
तु तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । एवञ्च सूक्ष्मपदार्थे आरम्भकालेन-

त्वात् अणुत्वं यत् चारम्भकद्रव्यान्तरं भास्ति स तादृशपरिमाणवत्त्वात् परमाणुरित्युच्यते । एवञ्च अणु-
शब्दस्य युक्तादिशब्दवत् अणुत्वपरिमाणविशिष्टद्रव्य-
वाचकत्वम् । अणुत्वञ्च सूक्ष्मत्वम् अतिसूक्ष्मत्वञ्च ।
तत्र सूक्ष्मपरत्वेन सर्वेष्वीनकादिद्रव्याणामारम्भकद्रव्यात्य-
त्वात् तत्र प्रवृत्तिः । तदभिप्रायेणैव “अनणुषु दशमांशोऽ-
णुष्वथैकादशांशं” इति लीला० । अतौ च “अणोर-
सोयानिति” निर्देशः । अतिसूक्ष्मपरत्वे च “नित्या सप्रादणु
लक्षणेति” भाषा० तस्य नित्यत्वञ्च आरम्भकावयवा
भावात् “अनित्या च भवेदन्त्या सैवावयवयोगिनीति”
भाषापरिच्छेदेऽवयवयोगेनैवानित्यत्वकथनात् परमाणोस्तद-
भावेनैव नित्यत्वं भङ्गोक्तमिति नैयायिकाः । वेदा-
न्निनस्तु सूक्ष्मभूतानामपि ब्रह्मण्य उत्पत्तिपुररोचक्रुः ।
यथा च एतन्मतयोः युक्तायुक्तत्वे तथा आरम्भवादशब्दे
वक्ष्यते । सूक्ष्माद्येर्पाह्वेन अणुबुद्धिरित्यादौ, अणु-
जीव इत्यादौ च दुर्ज्ञेयत्वेन तत्रैतस्य भाक्तत्वम् । एवञ्च
अणुत्वपरिमाणरूपगुणमादाय तद्व्यवसाय प्रवृत्तिः तेन
तत्र लि० स्थितान्तु गुणवचनतया वा ङीप् । अणो ।
“अणुप्रोमात्वाविनाशिन्यो दशाङ्गानाञ्च याः स्मृता इति
मनुः । “अस्य लमनणु इत्यादि” अतः अत्र नञ्त्तत्पुरुष
समासनिष्पन्नस्य अनणुशब्दस्य “परवर्तिज्ञं हन्तत्पुरुषयो-
रिति” पाणिन्युक्तेः परवर्तिज्ञत्वेन अणुशब्दस्यार्थं नपुंसकत्व
मित्यवधीयते । अधिकं परमाणुशब्दे वक्ष्यते ।

अणुक्त् लि० अणुप्रकारः अणु-स्थूला० कन् । अणुप्रकारे
स्वार्थे कन् । अणुशब्दार्थे चीनकादिधान्ये पु० ।

अणुत्व न० अणोर्भाविः । अणुपरिमाणे ।

अणुधर्मि पु० अणुः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयो धर्मः । “दुर्ज्ञे धर्मे”
“नहि सुबोधोऽणुरेव धर्म इति” पुरा० ।

अणुभा स्त्री अणो सूक्ष्मा भा दीर्घिसप्राः व० । विद्यति ।

अणुमात्रं लि० अणुः परिमाणस्य अणु+मात्रच् । अत्य-
परिमाणे “स अणुमात्रेण च संबध्यते” इति शारी-
रकभा० ।

अणुरेवती स्त्री अणुः सूक्ष्मारेवती तारेव । दन्तिष्ठे ।

अणुवीक्षणं न० अणुः सूक्ष्मो वीक्ष्यतेऽनेन क षे ल्युट् ।
सूक्ष्मपदार्थदर्शनसाधने यन्त्रभेदे, भावे ल्युट् सूक्ष्म-
पदार्थाङ्गीचने न० ।

अणुव्रीहि पु० कर्म० । सूक्ष्मधान्ये श्यामादौ चीनकादौ च ।

अणु न० असन्नि संप्रयोगं यानि अनेन अस-ङ् इवर्गादि-

त्वेऽपि उच्यते नेत्त्वम् । पुंसोऽवयवभेदे लुक्, पक्षिडिम्बे,
“तदणुमभवत्तं सङ्घातं सुसमप्रभमिति” मनुः । “ब्रह्मा-
ण्डभाण्डोदरआनप्रदिति” वीर० । वीर्ये च । स्वार्थे
कन् । तत्रैव । अणुन् कुक्कुटादीनां पुं वत् । कुक्कुटाण्डम् ।

अणुकुटाह न० अणुं ब्रह्माण्डं कटाहमिव प्राणिजात-
कृतकमपाकसाधनत्वात् । शुभाशुभकर्मपाकसाधने ब्रह्माण्ड
गोलके । “तद्ब्रह्माण्डकटाहसंपुटतटे” इति सि० षि० गो० ।

अणुकुटरपृष्ठी स्त्री० अणुमिव कुटरे मध्ये उपमं यस्यः
जातित्वात् ङीप् । नीलवज्राण्ये ।

अणुकुप(श) पु० अणुस्य सुम्बस्य कुप(शः) इवावरकत्वात् ।
अण्डाकारे चर्माहते पुं चिह्नभेदे ।

अणुज पु० अण्डात् डिम्बात् जायते जन-ङ । अणुजाते
पक्षिणि, सर्पे, मतस्ये, (कांकलास) इति ख्याते ककलाभे
च । अणुजातमात्रे लि० । ऋगनाभिकस्त्यान्तु स्त्री
“अणुजास्तु पक्षिणः सर्पा मृगा मत्स्याः कच्छपा”
इत्यादयः सर्वे एवाणुजातत्वात् “अणुजाः । तेषा-
सुत्पत्तिप्रकारः पदार्थादर्थे दर्शितो यथा “अणुतो
वर्तुलीभूताच्छुक्रयोणितसंयुतात् कासेन भिन्नात् पृथ्वात्मा
निर्गच्छन् प्रक्रमिष्यतीति” । अणुजातादयोऽप्यत्र ।

अण्डान् पु० अणुः अणुस्य अणु+आलच् । डिम्ब-
विशिष्टे मत्स्ये ।

अणुदोर पु० अणुः पुमवयवभेदः अस्यसोति अणु-दोरन् ।
विशिष्टसामार्थ्यवति पुरुषे, समर्थे च ।

अत बन्धने इदित् स्था० पर० सक० सेट् । अन्तति । आनीत्
“समन्तति कपोत इव गताधिभिति” वेदः ।

अत बन्धने स्वादि० पर० सक० सेट् । अतति । आतीत् ।

अत प्राण्ये, सातत्ये, गतौ च स्वादि० पर० सक० सेट् ।
अतति । आतीत् । ऋ अतितः । इन् (पदातिः)
“अतिधरभ्यतति ऋङ्गान् प्रति” इति वेदः ।

अत् अव्य० अत-किप् । आचय्ये । अर्थादि० । अङ्गुतम् ।

अतक पु० अतति सततं गच्छति अत-कन् । पक्षिके ।

अतट पु० तद्यते आह्वयतेऽन्धसा इति तटं जलावातस्थानं
तत्रास्ति यत्र व० । (आङ्गुरीरि) प्रसिद्धे आह्वयनस्थान-
शब्दे, “समोरदः तामतटप्रपाताः” इति । पर्वताद्युच्च-
स्थाने, भूमेरभीभागे च ।

अतथोचित लि० तत्परूपसहितं यत्र । यत्र वद्रूप-
सहितं तद्विरोधिरुपापद्ये ।

अतद्गुण्य पु० “तद्गुण्यकारस्तु हेतौ सत्त्वमतद्गुण्य इति”

दपेयोक्ते अथालङ्कारभेदे, "हृन् सान्द्रेण रागेण भृतेऽपि हृदये मम । गुणगौर ! निषखोऽपि कथं ? नाम न रञ्ज-सीति । अत्रातिरक्तहृदयसंबन्धात् उचितमपि रक्तत्वं न निष्यन्नमिति हेतुसङ्गावेऽपि तद्गूणानुहरणात्तथात्वम् । अतद्गुणसंविज्ञानं पु० न तस्य गुणीभूतस्य समग्रं ज्ञानं यत् । शान्दिकोक्ते बद्धव्रीहभेदे । यथा लब्धकर्ष-मादावेत्यादौ गुणीभूतकर्षादेरपि धर्म्मिद्वारा आनयनेऽन्वय-स्तथा दृष्टसमुद्रमानवेत्यादौ गुणीभूतस्य समुद्रस्य मान-यनेऽन्वयः इत्यतः लब्धकर्षइत्यादिस्तद्गुणसंविज्ञानः दृष्टसमुद्र इत्यादिश्च अतद्गुणसंविज्ञानः बद्धव्रीहिरिति भेदः । एवमुदाहरणान्तराणि श्रेयानि ।

अतन्त्रं लि० न तन्त्रं कारणं तदधीना विवक्षा वा यस्य । कार-यानधीने विवक्षाशून्ये च । "क्षुब्धपङ्कजमतन्त्रमिति" सिद्धान्तकौ० । [निद्रारहिते, अनलसे च ।

अतन्द्रं लि० नास्ति तन्द्रा निद्रा, तत्सदृशम् आलस्यं वा यस्य । अतन्द्रितं लि० तन्द्रा जाताऽस्य तार० इतच् न० त० । अजातनिद्रे अनलसे च "अतन्द्रिता सा स्वयमेव दृक्-कान्" इति कुमा० ।

अतप्रतनु(नू) लि० न तन्ना पयोव्रतादिना तनुरस्य । पयो-व्रतादिना देहकार्यकारके । दीर्घान्तपाठोप्यत्रैव "विश्वतो-ऽतप्रतनूनं तदाम" इति ता० ब्रा० । न तन्ना तन्प्रसृज्या तनु-रस्य । तन्प्रसृज्या अकृतचिह्ने लि० "नातप्रतनुरिति" अति-ज्ञात्परतयैव वैष्णवैर्व्याख्याता । [निर्हेतुके, तर्कहीने च ।

अतर्कं लि० तर्क्यतेऽनेन तर्कस्तर्कहेतुः स नास्ति यस्य । अतर्कितं लि० न तर्कितम् । तर्कहेतुव्यापारानुसन्धानेन हठा-दागते, अनुमितभिधे च । "अतर्कितसुपस्थितमिति" पुरा० ।

अतलं न० अस्य भूखण्डस्य तलं पृथो० इदमोऽन्वयम् । मप्रपातालमध्ये प्रथमखण्डे भूमेरधोभागे । तल्लोकाश्च सप्र, अतल, वितल, सुतल, तलातल, महातल, श्वातल, पाताल-संज्ञका अधोर्धास्तद्वन्नि तेषां निवेशस्थानञ्च "खाद्रू-दकान्तर्वेद्युपानलोऽसौ पाताललोकाः पृथिवीपुटानीति" सि० यि गो० उक्तम् । विशेषस्तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । तलशून्ये लि० नास्ति तलः प्रतिष्ठा यस्य । अप्रतिष्ठे लि० । [गभोरे ।

अतलस्यर्थं लि० न तलस्यार्थो भागस्य स्वर्थो यत् व० । अति-

अतलस्यर्थं लि० न तले सृज्यते कर्म्मणि किन् । अगाधे ।

अतसु अव्य० इदम्-तसिच् । एतद्वेदकार्ये "अघातो ब्रह्म जिज्ञासेति" सूत्रे अतःशब्दो हेतुवर्थ इति भाष्यम् । "अघातो धर्म्मजिज्ञासेति" जै० । "अतस्यारचरं विवक्षिति" कुमा० ।

अतस पु० अत-गतौ असच् । वाते । सातत्यार्थकात् अतः असच्, आत्मानि । गौरादित्यात् डोषि अतसी । (तिसि, सिसिना) इति ख्याते एत्ते स्त्री । "तस्यातसीसूत्रसमान-भास" इति माघः । "अतसीपुष्पवर्णाभेति" दुर्गाध्याने अतसी शय इति आर्त्तोक्तेः शयदृष्टे च । तत्सूत्रजाते जौमवस्त्रे न० ।

अति अव्य० अत-इ । पूजायाम्, उत्कर्षे, अतिक्रमणे च । स्वभावोद्धृतिरिच्यते "तेषु हार्दी तथाप्यतीति" चण्डी० । तत्पुरुषपुष्पपदस्यः अतिक्रान्तार्थे "अत्यादयः क्रान्तादर्थे द्वितीयवेति" वा० । अतिराजो अतिश्री । उत्-कर्षार्थे कुगतिप्रादयश्चेति समासे अतिधनमतिबलमिति । "विक्रमातिक्रमानुद्धिश्चार्थातिशयेष्वतीति" गणरत्नोक्तेश्च विक्रमादिषु तत्, विक्रमे अतिरथः, (रथाधिकविक्रमवान्) अतिक्रमे, अतिमति (बुद्धातिक्रमः) अनुद्धौ अतिगहनम् (दुद्धेरेविषयः) श्चये अतितप्रम् (श्चयतप्रम्) अतिशये अति-वेगः (अतिशयितो वेगः) एवमन्यान्यपुदाहार्याणि । अस्य क्रियायोगे उपसर्गता अतिक्रमे पूजायाञ्च कर्म्मप्रव-चनीयसंज्ञा तेन तद्योगे द्वितीयादि तत्प्रातिक्रमे राजानमिति, पूजायाम् अतिस्तुतमित्यादौ उपसर्गत्ववाधाच्च पत्वम् ।

अतिकथं लि० अतिक्रान्तः कथाम् । कथनायोग्ये, अत्रश्लेये, नष्टे च । [भाषणे च ।

अतिकथा स्त्री अत्यन्तकटा कथा । अत्यन्तकटवर्णने, व्यर्थ-अतिकन्दक पु० अतिरिक्तः कन्दः यस्य कप् । हस्तिकन्दना-मन्त्रे एत्ते । [अत्यन्तकर्षके च ।

अतिकर्षणं लि० अत्यन्तं कर्षति कर्ष-ल्यु । अत्यन्ततापदायके, अतिक्रमं लि० अतिक्रान्तः कथाम् तत्प्रहारमनादत्त स्वेच्छा-

नुसारेण प्रहसत्वात् अत्या० त० । कथाप्रकारैश्चङ्कुर यथेच्छव्यापृते दुर्दान्ने अन्ने ।

अतिकायं लि० अत्यन्तकटः कायोऽस्य । विकटदेहे, रावणपुत्रे राक्षसभेदे पु० तत्कथा लङ्काकाण्डे "चक्रोप स महातेजा ब्रह्मदत्तवरो विभुः अतिकायो महावीर्यः" इत्युपक्रम्य "आच चक्षे महातेजा रामाय रावणानुजः । दशम्योषो महातेजाः राजा वैश्रवणात्मजः । तस्य पुत्रो ह्यसौ वीरो रावण-प्रतिभोरथे इति" तस्य सामर्थ्ये विभीषणेन निवेदिते लङ्काण्येन सह तस्य युद्धमासीत् तेन च तस्य शिरश्चिच्छिदे इति "तदातिकायस्य शिरो जहारैति" रामा० लङ्का० ।

अतिकुल्यं लि० अति-कुल-व-किञ्च । अतिबोधये ।

अतिकृच्छ्रं न० अतिक्रान्तं कृच्छ्रं प्रजापत्यं तदधिकदुःख-

साध्यत्वात् “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति” स० ।
द्वादशरात्रसाध्ये प्रायश्चित्तरूपे व्रतभेदे “एकैकं पासमन्त्रो-
यात् त्र्यह्णाणि त्रीणि पूर्णवत् । त्र्यह्णञ्चोपवसेदन्य
मतिकृच्छ्रं चरन् द्विजः इति” मनुः । “त्र्यह्णाणि त्रीणि
नवाह्नानि पूर्णवत् प्रातःसायमयाचितैः प्राजापत्यवदिति”
रघुनन्दनः । प्रजापत्ये हि “त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं, त्र्यह-
मद्याद्याचितमिति” मनुनैव प्रातःकालादौ भक्षणसक्तं
पूर्णवदित्यनेन तद्वर्णितदेशः । अस्य पुल्लिङ्गत्व-
मपि “अतिकृच्छ्रः पर्यङ्कच्छ्रः सोमः कृच्छ्रातिकृच्छ्रक”
इति विश्वामित्रवचने पुल्लिङ्गनिर्देशात् । “अवगुर्यं चरेत्
कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने इति” मनुः । अतिशयितं कृच्छ्रं
प्रा० स० । अतिकष्टे । तद्वति लि० ।

अतिकृत लि० मर्यादातिक्रमेण कृतम् । मर्यादातिक्रमेण
कृते पदार्थे “सर्वत्रातिकृतं लोके व्यसनायोपकल्पते”
इति पुरा० ।

अतिकृति स्त्री अति+कृ+क्तिन् । मर्यादातिक्रमेण करणे ।
अत्या० स० । एत्तरत्नाकरोक्ते “तथातिकृतिरुत्कृतिरिति”
पञ्चविंशत्यक्षरपादके वर्षष्टसभेदे ।

अतिकेशर पु० अतिरिक्तानि केशराग्यस्य व० । कृञ्कष्टचे ।
अतिक्रम पु० अति+क्रम+घञ् कृत्स्नः । उल्लङ्घने । अति-
क्रान्तः क्रममिति अत्या० स० । लङ्कृतक्रमे लि० । दुर्+
अति+क्रम+कर्मणि खल् । दुःखेनातिक्रमणीये लि० ।
“कालो हि दुर्तिक्रम” इति “स्वभावो दुर्तिक्रम” इति
च पुरा० । भावे ल्यट् । अतिक्रमणम् अत्रैव न० ।
भावे क्तिन् । अतिक्रान्तरत्नार्थे स्त्री ।

अतिक्रुद्ध पु० प्रा० स० । “अष्टाविंशत्यक्षरोय एकविंशदथापि
वा । अतिक्रुद्धः स विज्ञेयो निन्दितः सर्वकर्मसु इति”
तन्त्रोक्तमन्त्रभेदे । अतिकोपाश्वते लि० ।

अतिक्रूर पु० प्रा० स० । “क्रूरा वक्रा अतिक्रूरा” इति ज्योति-
षपरिभाषिते वक्रगत्यापक्षे भौमशक्तिरूपक्रूरपक्षे
अत्यन्तक्रूरे लि० । “त्रिंशदक्षरको मन्त्रस्वर्यस्त्रन्द्य-
दथापि वा । अतिक्रूरः स विज्ञेयो निन्दितः सर्वकर्मसु”
इति तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे पु० ।

अतिगण्ड पु० अत्या० स० “अतिगण्डः सुकर्मा इति” ज्यो-
तिषपरिभाषिते विष्कम्भावधि षष्ठे योगे । “गण्डाः शङ्खयो-
नाङ्गीपञ्चकं परिवर्ज्य वेदिति” ज्यो० अतिष्टब्दोगण्डो गलः ।
दृढगण्डे पु० । प्रा० व० । अतिदृढगण्डवति लि० ।
अतिगन्ध पु० अतिशयितो गन्धो यस्य व० । वम्पकष्टचे ।

अतिशयितगन्धवति लि० । [याम् राजनिघ० ।

अतिगन्धालु पु० अतिगन्ध+मत्वर्थे आलुच् । पुत्रदाहलता
अतिगर्वित लि० अत्यन्तं गर्वितः । अत्यन्तगर्वयुक्ते अत्यभि-
मानिनि गर्वेश आत्मनि असतो गुणादेरुत्कर्षाभिमानः
तस्यात्यन्तत्वमन्यमान् अपकर्षं ज्ञानपूर्वकत्वम् ।

अतिगत्र लि० अतिक्रान्तो गां बुद्ध्या पचसमा० । अत्यन्तमूर्खे,
अतिक्रान्तः गां वाचम् । वाक्पथातीते अवर्णनीये च लि० ।
अतिगङ्गार लि० अतिक्रान्तो गङ्गारं दुर्बोधत्वेन प्रवेशायोग्यत्वात्
अत्या० स० । दुर्बोधे अतिगङ्गने ।

अतिगुण पु० अतिशयितो गुणः । अतिशयविनयदाज्ञि-
ग्यादौ । अतिक्रान्तो गुणम् । गुणहर्त्रिणे लि० ।
अतिशयितो गुणोऽस्य प्रा० व० । उत्कृष्टगुणवति लि० ।

अतिगुह्य पु० अतिशयितो गुरुः पृथ्वतमत्वात् प्रा० स० ।
“त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति पिता माताचार्यश्चेति”
विष्णुक्ते पितादौ । अत्यन्तगुरुत्ववति पारदादौ द्वये लि० ।
स्त्रियां वा ङीप् । अतिगुर्वी । [पठ्याम् ।

अतिगुहा स्त्री अतिक्रान्तो गुह्यं मध्यावकाशेन । पुत्र
अतिग्रह लि० अतिशयितः यज्ञो ज्ञानं, स्वस्वकार्यस्य यज्ञं
वा येषाम् । स्वस्वविषयमाह्नकेपनेत्वादपु ज्ञानेन्द्रियेषु,
आदानादिस्वस्वकार्यकारकेषु वागादिषु कर्मोन्मयेषु च ।
अतिक्रान्तो यज्ञम् । अत्यन्तदुर्बोधे लि० । अतिशयितो
यज्ञो ज्ञानम् । सर्वथा समग्रज्ञाने पु० । अतिग्रहणा-
दयोऽप्युक्तायेषु । [सन्धिच्चे सुखावस्थाभेदे ।

अतिग्री स्त्री अतिशयेन हन्ति दुःखं हन-टक् । दुःखा-
अतिचरा स्त्री अतिक्रम्य स्वस्थानं सरोऽन्तरं चरति गच्छति
चर-अच् । पद्मिण्याम्, तत्तुल्याकारवत्त्वात् स्थलपद्मिण्यां,
पद्मचारिण्यां लतायाञ्च । अतिक्रमणकारिण्या लि० ।

अतिचारः पु० अतिक्रम्य स्वस्वभोगकालसुल्लङ्घ्य चारः राश्व-
न्तरगमनम् । ज्योतिषोक्ते भौमादिपञ्चकस्य स्वस्वाक्रान्तरा-
शिषु भोगकालसुल्लङ्घ्य राश्वन्तरगमने । अतिचारश्च यज्ञ-
गतिशब्दे वक्ष्यमाणेन “रविर्भासं निशानाथः सपाददिवस-
द्वय”मित्यादिनोक्तभोगकालभेदोत्पत्त्यनेन यज्ञाणां अतिशीघ्र-
गतया अल्पकालेनैव आक्रान्तराशिसुपभुज्य राश्वन्तरगम-
नम् । तच्च अतिशयितशब्दे वक्ष्यते । “यदाति-
चारं सुरराजमन्वोति” “अतिचारं गते जीवे” इति
“गोऽजालिकुम्भे तरगोऽतिचारण” इति च ज्योतिषम् ।
शुरोरतिचारे कालागुह्यस्य अकालशब्दे दर्शिता । अति-
क्रम्य गमने च ।

अतिचारिन् लि० अति+चर-णिनि । पूर्वोक्तातिचारवति यच्चे । “अतिचारो यदा जीव” इति उच्चारितम् । अतिक्रम्य अतिशयेन वा गन्तुमात्रे लि० ।

अतिच्छत्र पु० अतिक्रान्तच्छत्रम् तद्व्याकारेण अत्या०स० । (क्रातिया) इति प्रसिद्धे स्थलदृष्टविशेषे, (तालमाखना) इति प्रसिद्धे जलदृष्टभेदे च । स्वार्थे कन् । अतिच्छत्रकोऽप्यत्रार्थे, क्त्वाकारपठपुष्पवति (स्त्रल्फा) इति प्रसिद्धे शाकभेदे तु स्त्री । च्त्वाकारमते क्त्वा इत्येव नाम । क्त्वातिक्रमकारिण लि० । अतिक्रमेऽव्ययी० । क्त्वातिक्रमे अव्य० ।

अतिच्छन्दस् न० अतिक्रान्तः छन्दः दृष्टानुसारिवर्षविन्यासभेदम् अत्या०स० । उक्त्यादिछन्दोऽतिक्रमेण विन्यस्तेऽक्षरविन्यासभेदे “माजापत्या अछन्दस” इति “अछन्दसः शंसतीति” च वेदः । छन्दो वेदोऽभिप्रायो वा । तदतिक्रान्तरि वेदोक्तकर्माहोत्रे, अतिक्रान्ताभिप्राये च लि० ।

अतिजगती स्त्री अतिक्रान्ता जगती हादशाक्षरपादामेकाक्षराधिक्यात् अत्या०स० । तयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे । जगती भवनमतिक्रान्तवति लि० । पुंश्चि लीने च ह्रस्वान्तः ।

अतिजव लि० अतिशयितो जवो यस्य व० । अतिवेगवति द्रुतगामिनि च । प्रा०स० । अतिशयितवेगे पु० । “सगरसन्तिसन्तरयेच्छया प्रचलितताजयेन” इत्युद्धृतः ।

अतिजागर पु० अतिशयितो जागरो निद्राराहित्यं यस्य व० । नीलपत्रे पक्षिणो तस्य सर्वदा जागरुक्त्वात्तत्त्वम् । निद्राराहित्यवति लि० । [अतिदीर्घगमने ।

अतिडीनं न० अतिक्रान्तं डीनं गतिभेदं अत्या०स० । पक्षिणाम् अतित(सा)राम् अव्य० अति+तर(स)प् आसु । अत्यन्ते “वेगवान्तितरामायति चन्द्रारत” इत्युद्धृतः ।

अतितार लि० अतिशयितस्तारः । सुक्रादेरतिशययुक्ते “अतितारहारति” कादम्ब० । अत्युच्चगच्छे ङ० तद्वति लि० ।

अतितोच्छ्ण लि० अतिशयेन तोच्छ्णः कटुरको यस्य व० । मरोच्चादौ (सन्नना) इति प्रसिद्धे शोभाङ्गने पु० । अतितिम्बे पु० । तद्वति लि० ।

अतिथि पु० अतति गच्छति न तिष्ठति अत-इत्थिन् । अध्वयोगेन आगन्तुके ष्टद्विहाते, “एकरात्रं हि निवसन् ह्यतिथिप्राञ्छणः स्मृतः । अनित्यास्य स्थितिर्यस्मान्त्वात्तत्कार्त्तार्थि-रुच्यते” । नैक्यामीषमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथेति विष्णुः स० । तस्य च वैश्वदेवकलेः प्रागेव पूज्यता परत्र आहारदानमालं यद्योक्तं सदुना “वैश्वदेवे तु निर्दत्ते

यद्यन्धोऽतिथिरात्रजेत् तस्या अन्नं यथाशक्ति प्रदद्यादिति” किन्तु तस्याप्यतिथित्वमेव यद्योक्तं “प्रियो वा यदि द्वेष्यो भूर्ध्वः परिणुत एव वा । संप्राप्तो वैश्वदेवान्ते विप्रः सोऽतिथिरुच्यते” इति स्मृत्या । अतिथिप्रतीक्षणञ्च सुहृत्ता-दमभागपर्यन्तम् । “आचस्य च ततः कुर्यात् प्राप्नो हारावसोकनम् भूर्ध्वस्त्यादमं भागमुद्दीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत्” इति मार्क० । विषये च तस्य इन्द्रियेषु संसर्गमात्रकाले एव चेतसि स्थितिनोत्तरकालमिति गतिरनुमीयते । “प्रथमं पथि लोचनातिथिमिति” नैष० ।

अतिथिपूजा स्त्री इत० । ष्टद्विहातेऽतिथिपूजने अतिथिसत्कारादयोऽप्यत्र न्यत्ररूपेऽतिथिपूजने अतिथिसत्कारादयोऽप्यत्र अतिदानं न० अतिशयितं दानम् प्रा०स० । अत्युत्कटदाने “अतिदाने बलिर्बद्ध” इति नीति० ।

अतिदिष्ट लि० अति+दिश-क्त । अतिदेशविषये यथा “प्रकृतियत् विकृतिः कर्त्तव्येति” वाक्येन प्रकृतोभूतदर्श-यागादेरङ्कार्याणि प्रयाजादीनि विकृतौ पञ्चादिया-गेऽतिदिश्यन्ते । अतिदेशोनाम इतरधर्मस्य इतराङ्गान् प्रयोगाय आदेशः इति संभाषायां स्थितम् ।

अतिदीप्य पु० अतिशयेन दीप्यते अति+दीप-कृत्तरि यत् । रक्तचित्तके (लालचित्ता) इति ख्याते दृष्टे ।

अतिदेव पु० अतिक्रान्तो देवान् अत्या०स० । सर्वदेवश्रेष्ठे रुद्रे “द्रावणाञ्जातिदेव इति” वेदः ।

अतिदेशः पु० अतिक्रम्य स्वविषयसुल्लङ्घ्य अन्यत्र विषये देश उपदेशः अतिदिश्यते वा करणे कर्माणि वा घञ् । “अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्स्नाया धर्मसंभृतेः । अन्यत्र कार्यतः-प्राप्तिरतिदेशः स उच्यते । प्राकृतात् कर्माणो यस्मात्तत्-समानेपु कर्मासु । धर्मप्रवेशो येन स्यादतिदेशः स उच्यते” इत्यधिकरणमाहाधृताभिशुक्ताकोत्तो अन्यत्र-प्राप्तेऽन्यधर्मे तत्प्रापके शास्त्रभेदे च । यथा “प्रकृतियत् विकृतिः कर्त्तव्येत्यादिः” स चातिदेशः पञ्चविधः शास्त्राति-देशः, कार्यातिदेशः, निमित्तातिदेशः, व्यपदेशातिदेशः, रूपातिदेशश्च । एतस्य उदाहरणादिकमाकारे ज्ञेयम् । अतिदेशश्च प्रायेण इववदादिसादृश्यवाचकशब्देन यथा प्रकृतियत् विकृतिरित्यादि अयञ्च वैदिककर्माणोषु व्याक-रणादिशास्त्रे, लौकिके व्यवहारे च विद्यते यथा “इत्य-दिक, इत्यत्र व्याकरणे रूपातिदेशः” “कर्माणा कर्मवत्तुस्य-क्रिय” इत्यादौ, पुंवादित्यादौ च कार्यातिदेशः, णिवादि-त्यादौ निमित्तातिदेशः, व्यपदेशपद्मावत्यादौ संज्ञाति-

देश इत्येवं प्रकारा अतिदेशाः सन्ति ॥ लोके च गोसदृशो-
मण्डलत्वादौ रूपतिदेशइत्यादि । अतएवोपमानरूपप्रमाणे
अस्यातिदेशयाक्यस्य करणत्वं सङ्कारिभावोवेत्यादि तत्त-
च्छास्त्रकारैरङ्गीकृतम् अतिदेशेन निर्दिष्टम् ठक् । आति-
देशकं लि० । "आतिदेशकविधिरनित्य" इति परिभाषा ।

अतिधन्वन् पु० अत्युत्कृष्टं धनुर्यस्य प्रा० ब० धनुषोऽनङ् ।
उक्तुष्टधनुर्युक्ते योधे । धन्या मरुः अत्या० स० । मरुस्थ-
लातिक्रमकारिणि लि० ।

अतिधृति स्त्री अतिक्रान्ता धृतिम् अष्टादशाक्षरपादिकां धृति-
मंकाक्षराधिक्यात् अत्या० स० । अनविंशत्यक्षरपादके
अन्तर्भादे । धृतिर्धेय्यं सन्नोषो वा । तदतिक्रमकारिणि लि० ।

अतिनू (नौ) लि० अतिक्रान्तोनावम् अत्या० स० क्लीबे ह्रस्वः ।
नोकारातिक्रमकारिणि । पतिं स्त्रियं च अतिनौः ।

अतिनिद्र अच्य० निद्रा सम्प्रति न युज्यते अच्यवी० ।
निद्राया अयोग्यकाले । अतिक्रान्तो निद्राम् अत्या० स० ।
अतिक्रान्तिनिद्रे निद्रारहिते लि० । अतिशयिता निद्रा-
ऽस्य । दीर्घनिद्रे लि० । प्रा० स० । दीर्घनिद्रायां स्त्री ।

अतिपत्ति स्त्री अति+पत्-क्तिन् । अतिपतने, अति-
क्रमे । "कालातिपत्तौ द्विगुणमिति" स्मृतिः । पद-
क्तिन् पत्तिर्निष्पत्तिः अत्या० स० । अनिष्पत्तौ स्त्री ।
"लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तिविति" पा० ।
क्रियातिपत्तिः क्रियाया अनिष्पत्तिरिति धृतिः । पत्तिं
सेनामतिक्रान्ते लि० ।

अतिपल पु० अतिरिक्तं दृष्टपलमस्य । हस्तिकन्ददृष्टे ।

अतिप(थ)यिन् पु० अतिशयितः सुन्दरः पन्थाः प्रा० स० अतेः
पञ्चार्थत्वात् न समा० । सत्पथे । अतीतपथे तु समा० ।

अतिपद लि० अतिक्रान्तः पदं चरणम् । वर्षदृष्टानुसारिपादा-
तिक्रान्ते "अतिपदा गायत्री अतिपदा जगतीति" ।

अतिपन्न लि० अति+पद-क्त । अतिक्रान्ते । "तथातिपन्न-
शिशुसस्काराश्चेति" सङ्कर्त्तचि० ।

अतिपराक्ष लि० अतिक्रान्तस् परोक्षम् । प्रत्यक्षे, तद्विषये च ।

अतिपात पु० अतिक्रमः पातः गतिः अति+पत-घञ् ।
"अतिक्रमे न चेत् कार्यातिपातः" इति प्रकृ० ।

अतिपातक न० अतिक्रान्तोऽत्यन्तदृष्टेनान्यत् पातः अत्या०
स० । पुंसां साहस्रं मादृष्टिगमनजन्ये, स्त्रीणां दुःखं
पितृश्वगुरगमनजन्ये पातकविशेषे । "साहस्रं दुःखि-
गमनं, श्वुपागमनञ्चेत्यतिपातकानोति" "अतिपातकि-
नस्वेते प्रविशेयुङ्क्तायनमिति" "एतेष्वकृतप्राय-

श्चिता अतिपातकिनः पर्यायेण कल्पं पश्यन्ते" इति
च विष्णु स० । "सद्योऽग्निप्रवेशमतिपातकिन" इति
हारीतः । "अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्यक्त्वसृष्टीर्णानां
मानुष्ये लक्षणानि कृष्यतिपातकीति" विष्णु स० । पातक-
मतिक्रान्तवति पुण्यशीले लि० ।

अतिप्रगे अव्य० अतिप्रगीयतेऽस्मिन् काले अति+प्र+गै-के ।
अत्यन्तप्रतःकाले । "नातिप्रगे नातिसायं न निधीये न
चोपमीति" स्मृतिः ।

अतिप्रमाण लि० अतिक्रान्तः प्रमाणम् अत्या० स० । प्रमा-
णातिक्रान्ते यस्य यत्प्रमाणमुचितं ततोऽधिकप्रमाणावति ।
प्रा० स० । अत्यन्तप्रमाणे दृष्टत्प्रमाणे न० ।

अतिप्रदृष्ट लि० अत्यन्तं प्रमाणातिरेकेण प्रदृष्टम् । प्रमाणाति-
रेकेण दृष्टमिति । अतिप्रदृष्टि च मदादेर्जलस्य तीरादाति-
क्रमेण, चान्द्रियादेः स्वकृत्स्न्यतामृदतया मर्यादादातिक्रमेण
वीर्याधिक्येन वा दृष्टिः "तस्यातिप्रदृष्टस्य ब्राह्मणान् प्रति
अनादर" इति । "अतिप्रदृष्टं प्रहृतास्त्वदृष्टिभिरिति" रघुः ।

अतिप्रश्न पु० अतिक्रम्य मर्यादां प्रश्नः । मर्यादातिक्रमेण
प्रश्ने सदुत्तरे जातेऽपि पुनर्जज्ञासायाम् । यथा दृष्ट-
दारण्यके याज्ञवल्क्यं प्रति वालाक्यतिप्रश्नैः तत्र ब्रह्ममी-
मांसायाम् तेन कृतायामपि एथातिप्रश्नकरणत् तस्य
सुखदपतनं सूर्यवरात् जातमिति दृष्टदारण्यकेऽनुसन्धेयम् ।

अतिप्रसक्ति स्त्री अति+प्र+सन्ज-क्तिन् । अत्यन्तसक्तौ,
प्रसङ्गमतिक्रमप्राम्यत्वं सम्बन्धे अतिप्रसङ्गे च । लक्ष्ये लक्षण-
सम्बन्धः प्रसङ्गः, अनलक्ष्ये तत्सम्बन्धोऽतिप्रसङ्गः । "अति-
प्रसक्त्यनापादकेति" जगदीशः ।

अतिप्रसङ्ग पु० अति+प्र+सन्ज घञ् । अतिप्रसक्तिपदार्थे ।
प्रसङ्गमतिक्रान्तवति लि० । [सम्भूषिते च ।

अतिप्रसिद्ध लि० अति+प्र+सिध-क्त । अतिविख्याते
अतिप्रौढा स्त्री प्रकर्षेण उच्चरतेऽत्र प्रौढः विवाहकालः प्रा० ब०
अतिशयिता वा प्रौढा दृष्टियुक्ता । विवाहयोर्व्यकालायाम्
अतिमयदृष्टियुक्तायाञ्च स्त्रियाम् स्त्रीणान्तु दशवर्षा-
तःतत्काल एव अतिप्रौढकालः । "अतिप्रौढा च या
नार्गीति" स्मृतिः अतिप्रदृष्टे लि० ।

अतिवल लि० अति- अतं बलं यस्याः पूव० । अत्यन्तबलाधारि
कारणं पीतदण्डाणां (बहिद्याला) इति ख्यातायां लतायां,
विश्वानिलेण रामाय दत्ते अस्त्वविद्याभेदे च स्त्री । यथा
"दृष्ट्वाण इे इमे विद्ये ललाभतिवशां तथा । न ते अफो
जरा वाभ्यां भविता नाङ्गवैकृतम् ॥ न च सुप्तं प्रमत्तं

वा धर्मविष्यन्ति नैर्हताः । न च ते सदृशो राम ! वीर्ये-
शान्त्यो भविष्यति । सदेवनरनागेषु लोकोष्णिह्य पुमां-
स्त्वेषु । न सौभाग्ये, न दाक्षिण्ये, न बुद्धिश्चुतिपौरुषे ॥
नोत्तरे प्रतिपत्तये त्वत्तुल्यो वा भविष्यति । एतद्विद्याद्वयं
प्राप्य यशश्चाव्ययमाप्स्यसि ॥ बलामतिबलां चैव ज्ञान-
विज्ञानमातरौ । क्षुत्पिपासे च ते राम । नात्यर्थं षोडश-
व्यतः ॥ जयस्य दुर्गकान्तरप्रदेशेष्वटवीषु च । शरतां
त्रिषु लोकेषु गमिष्यसि च राघव ! । पितामहसुते ह्येते
विद्ये चायुर्बलावहे । पात्रं त्वमसि काकुत्स्थ ! विद्ययोर्ष-
हणेऽनयोः ॥ स्वभावजैर्गुणैर्दिव्यैः कर्मजैर्बलैर्हृतैः ।
भूयस्तव गुणोत्कर्षमेते विद्ये करिष्यतः ॥ ततो रामो जलं
स्रष्टुं प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः । प्रतिजपाह ते विद्ये
विश्वाभवात् तपोधनादिति ॥ अतिशयितं बलम् प्रा०
स० । अत्यन्ते बले, सामर्थ्ये, सैन्ये च न० । अतिरिक्तं बल-
मस्य । अत्यन्तबलधुक्तेः त्वि० “जयत्वतिबलो रामो लक्ष्म-
णस्य महाबल” इति रामा० । अतिरथे च भारते अति-
रथविषयएव, “एष ह्यतिबलोमत” इति भीष्मेषु भूरिगः
प्रयुक्तात्वात् बलकार्यत्वाच्च तस्य तथात्वम् ।

अतिबाला स्त्री अतिक्रान्तो बालं बाल्यावस्थाम् । द्विपर्वय-
स्त्रायाम् “वर्षमात्रा तु बाला स्यादतिबाला द्विवर्षिकीति”
अत्युक्तायाम् गवि “अतिदृढाभक्तिशामतिबालां च रोगि-
णाम् हत्वा चरेदिति” अतिः । अत्यन्तबाले त्वि० ।

अतिब्रह्मचर्य्यं पु० अतिक्रान्तो ब्रह्मचर्य्यम् अत्या०स० ।
स्त्रीसङ्गमकारिणि ब्रह्मचर्य्यत्यागिनि

अतिभारः पु० अत्यन्तोभारः गुरुत्वम् स्वकार्यकरणे क्षमता-
विशेषो वा । अत्यन्तगौरवे अत्यन्तभारे, “न चातिभारः
समर्थानामिति” अतिशये “सा सुक्तकण्ठं व्यसनातिभा-
रात् चक्रन्द विगना कुररीव भूय” इति रघुः । वेगे च ।

अतिभारग पु० अतिभारेण वेगेन गच्छति गम-ड इत० ।
खरे अश्वतरे गर्हभाट्टवडाजाते अश्वभेदे ।

अतिभी स्त्री अतिभवेत्यस्याः दर्शनात् अति-भो-किप् । वज्र-
ज्वालावाम् । तद्दर्शने हि लोकानामतिभीतिर्लौकिसिद्धा ।

अतिभूमि स्त्री अतिशयिता भूमिर्मर्यादा प्रा०स० । अति-
मर्यादायाम्, आधिक्ये च । “प्राप्य सन्धयमदादतिभूमिं
दुःसङ्गसनभराः सुरतस्येति” भाषः । अतिक्रमेऽप्ययी० ।
मर्यादातिक्रमेऽप्य० । भूमिं मर्यादां वाऽतिक्रान्ते त्वि० ।

अतिभोजन न० अत्यन्तं मर्यादाभित्तिमत् भोजनम् । यस्य
यावत् भोजनमुचितं तदतिक्रमेण भोजने ।

अतिमङ्गल्य पु० अतिमङ्गलाय हितम् अतिमङ्गल-यत् ।
विल्लह्ये । प्रा०ब० । अतिमङ्गलहिते त्वि० ।

अतिमर्यादा अव्य० । अतिक्रमे अव्ययी० । मर्यादातिक्रमे ;
अतिक्रान्तो मर्यादाम् अत्या०स० । मर्यादाभित्ति-
क्रान्तवति । यस्य वस्तुनः यावती सीमा तदतिक्रान्ते
निर्मर्यादे त्वि० ।

अतिमात्र त्वि० अतिक्रान्तो मात्रामत्वं अत्या०स० । अति-
शयिते, मात्रातिक्रमकर्त्तरि च । अतिशयिता मात्रा
प्रमाणमस्य । भूयार्थे त्वि० । “सुनिद्रतैस्ताभित्तात्कर्षि-
ताभिति” कुमा० । अतिक्रान्तोमात्रां प्रमाणम् अत्या०
स० । दृहत्प्रमाणे त्वि० । [एत्तिवोष्णार्थे] ।

अतिमात्रशम् अव्य० अतिमात्र-शम् । अतिप्रमाणकारक-
अतिमान पु० अत्यन्तः मानः अभिमानः । अनुचिताभिमाने
“अतिमाने च कौरव” इति चाणक्यः । अतिक्रान्तोमानं
प्रमाणम् अत्या०स० । प्रमाणाधिके त्वि० ।

अतिमानुष त्वि० अतिक्रान्तो मानुषचरित्वम् अत्या०स० ।
मनुष्यायोग्ये दिव्ये कर्मादौ । “कर्म तस्यातिमानुष-
मिति” पुरा० । तथाभूते रूपादौ च ।

अतिमित्व न० अत्यन्तं परमं मित्वम् । अत्यन्तवान्धवे “जन्मस्यद
विपत् क्षेमं प्रत्यरिः साधकोबधः मित्वं परममित्वञ्जेति”
अर्थातिपोक्ते नृणां जन्मतरावधि नवमाष्टादशमप्रविंश-
तके परममित्वतारके च ।

अतिमुक्त त्वि० अतिशयेन मुक्तः विदेहकैवल्यं गतः अति-
सुच-कर्त्तरि क्त । निर्वाणमुक्तिमिति । अतिक्रान्तो मुक्तं
शौभ्र्यात् अत्या० स० । साधवीलतायां, तिनिश-
ह्ये च पु० ।

अतिमुक्ताक त्वि० अतिमुक्त-स्वार्थे क्तु । निर्वाणमुक्तिमिति
अतिशयितमुक्ते च । सुचा भावे क्त अतिशयेन मुक्तं बन्ध-
हीनता यस्य कप् । तिन्दुकह्ये, तानुह्ये च पु० ।

अतिमुक्ति स्त्री अत्यन्ता मुक्तिः । विदेहकैवल्ये तत्त्वज्ञाना-
नन्तरम् “तस्य तावदेव चिरं यावत् विमोक्ष्ये इति” अति-
दर्शिते शरीरत्यागे, अतिभोज्यादयोष्यत्वार्थे पु० ।

अतिमृत्यु पु० अतिक्रान्तो मृत्युम् अत्या०स० । मोक्षे “तमेव
विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यःपन्था विद्यते” इति अतिः ।
स्वाहृष्टादिभिः शरीरसंबन्धोहि जन्म तद्विद्योगस्य मरणम्
तदभिमानिनोजीवस्य । सति च ज्ञाने तन्मूलाज्ञाने निवृत्ते
तत्तत्कशरीरसंबन्धादिकं तन्तुदाष्टे षट्दाहवत् स्वयं निवर्त्तते
अत एव ज्ञानवतो देहादिसंबन्धं अतिनिरास “अशरीरं

भाव सन्तं प्रिवाप्रिये न कृशत इति" । तथा च देहसंबन्धा-
भावे कथं मरणसम्भवः । " न जायते म्रियते वा कचञ्चि-
दिति" गीतावाक्येन तस्य मरणनिषेधात् । " न तस्य
प्राणोत्क्रान्तिरुक्तमिति इहैव समवलीयन्ते" इति श्रुत्या तत्त्व-
ज्ञानिनः प्राणोत्क्रामणरूपमरणनिषेधेन ज्ञानिनो न मृत्यु-
रिति वेदान्तिसिद्धान्तः । अन्यमते तु एतद्देहात् प्राणोत्-
क्रान्तावपि न पुनर्देहसम्बन्धोत्तरं पुनर्मरणमिति तद्वाहित्य-
मेव मोक्ष इति भेदः । अतएवोक्तं श्रुत्या " मृत्युश्चात्
प्रसृज्यते" इति तेन पुनर्भूत्यु कारणोभूतादृष्टव्य एव ज्ञानेन
जन्यते " ज्ञानाग्निः सर्वकर्माप्नोति" शास्त्रेण प्रारब्धकर्मा-
रिक्तकर्मक्षयस्यैव ज्ञानेन साध्यतायाः सर्वसम्मतत्वात् विदु-
षश्च एतद्देहारम्भादृष्टवत् एतद्देहविगमादृष्टस्यापि प्रारब्ध-
फलकतया न तस्य नाश इति । अधिकमाकरे दृष्टव्यम् ।
अतिमैथुनं न० अत्यन्तं स्वगतिक्रमिकमत्र मैथुनं स्त्रीसङ्गमः ।
स्वगतिक्रमेण स्त्रीसङ्गमे । " अतिमैथुनाद्भैथुनाद्देति"
अतिमोदा स्त्री अतिशयितो मोदोगन्धः यस्याः व० । नव-
मङ्गिकायाम् । अत्यन्ताभोदरति लि० ।
अतिरक्तं लि० अत्यन्तः रक्तः रक्तवर्णः अतुरागयुक्तो वा ।
अतिरुहितवर्णे, अत्यन्तातुररक्ते च । अत्यन्तरक्तवर्णे पु० ।
अतिरथ पु० अतिक्रान्तो रथं रथिनम् अत्या० स० । " अमि-
तान् योधयेद्व्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु स" इत्युक्तलक्षणे
योधविशेषे । " ये रथाः प्रथिवीपाल ! तथेवातिरथाश्च
ये" इत्युपक्रमः " कृतवर्मा ह्यतिरथ" इति " मद्रराजो
महेष्वासः शस्यो मेऽतिरथो मत" इत्यादिना बहुवो-
ऽतिरथा भा० उच्यो० रथातिरथासंख्याने दर्शिताः ।
रथातिक्रमकारके लि० । [ख्यातायां मूर्च्छालतायाम् ।
अतिरथा स्त्री अतिशयितो रसो यस्याः व० । (राज्ञा) इति
अतिराज लि० अतिक्रान्तो राजानम् टच् समा० । अतिक्रान्त-
न्दे । स्त्रियां ङीप् । [निषेधात् न टच् । पूज्यन्दपतौ ।
अतिराजन् पु० अतिशयितः पूजितो राजा " न पूजनादिति
अतिराज पु० अतिशयिता राज्ञिः ततः अस्त्वर्थे अच् । एक-
रात्रसाध्ये यागभेदे । स च गवामयने प्रथमसंस्थः यथोक्तं
ताण्ड्यब्राह्मणे । " प्रजापतिर्वा इदमप्य आसीत् सोऽक्राम-
यत बहु स्यां प्रजायेयेति स एतमतिरात्रमपश्यत्समाहुर-
त्तेनाहोरात्रे प्राजनयदिति" गवामयनस्य उपक्रमः,
" अथास्य सत्वस्य पूज्योक्तान्यह्वागि क्रमेण विधास्यत् । ति-
रात्रसंस्थम् प्रथमं विधातुमाहेति" भाष्ये अवतरणित्वात् दत्त्वा
व्याख्यातं यथा " स एवं कामयमानः प्रजापतिः सृष्टु-

पायत्वेन एतं गवामयनस्याद्यमतिरात्रमपश्यदिति" । तच्च
स्तुतिपूर्वकं विधत्सञ्चाह । " यदेवोऽतिरात्रो स एवा-
होरात्रे एव प्रजनयन्तीति" " एष प्रजापतिना दृष्टोऽति-
रात्रः गवामयनस्य प्रथममहर्भवतीति यत् तेन सत्माननु-
तिष्ठन्तो यजमाना अहोरात्रे एव प्रजनयन्ति उत्पादयन्ति
स्वावीने कुर्वन्तीति" भाष्यम् । इत्युपक्रमः चतुर्थाध्याय-
प्रथमखण्डपर्यन्ते तत्र विहितानि स्तोत्रयज्ञादीन्युक्तानि ।
" अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं
गृह्णातीति" श्रुत्वनरम् । षोडशी पात्रभेदः ।
अतिरि न० अतिक्रान्तं रायं क्षीवत्वात् तुल्यः । धनातिक्रान्ते
कुशादौ । ततोयाद्यपि तु अतिरिणा अतिरिणे इत्येवमेकै-
कमेव रूपं, न पुंनङ्गावः तस्य इगन्ताङ्गभावात् । पुंस्त्रि,
स्त्रियाञ्च अतिराः अतिरायावित्यादि ।
अतिरिक्तं लि० अति+रिच्-क्त । अतिशयिते, श्रेष्ठे, भिष्टे,
शून्ये च । भावे क्त । अतिशये, आधिक्ये च न० । तत्र
भेदे " अतिरिक्तमथापि यद्भवेदिति" भाषा० " न दृष्टव्यं
व्यतिरिक्तेति" कुशा० । यस्य यावत्प्रमाणं युक्तं ततोऽ-
धिकत्वे " हीनाङ्गीभतिरिक्ताङ्गीभति" इतिः ।
अतिरुच् पु० रोषते इति रुक् स्त्रीषामरुदेयः अतिक्रान्तो
रुचम् अत्या० स० । जातुरेये । अतिक्रान्तकान्तिके लि० ।
प्रा० स० । अतिशयितकान्तौ स्त्री ।
अतिरुच्य लि० अतिशयितः रुचः प्रा० स० । अत्यन्तरुच्ये
स्त्रेह्मन्त्ये च । तथाभूते कङ्कोद्रवादिधान्ये पु० । अति-
क्रान्तिरुच्यम् । अतिशयस्त्रिंशो लि० ।
अतिरूप पु० अतिक्रान्तो रूपम् । रूपवर्जिते परमेष्ठरे ।
" अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमिति" श्रुत्या तस्य रूपहीनता-
प्रतिपादनात्तथात्वम् । गुणादिरूपहीने वाख्यादौ लि० ।
अतिशयितं रूपम् प्रा० स० । सुन्दररूपे न० । " अति-
रूपवती कन्या" ।
अतिरेक पु० अति+रिच्-घञ् । अतिशये, भेदे, प्राधान्ये,
आधिक्ये च । " संपूर्णमेतयोर्ज्ञेयमतिरेके परेऽह्नोति"
तिथित० । [प्रा० व० । अत्यन्तरोगयुक्ते लि० ।
अतिरोग पु० अतिशयितो रोगः प्रा० स० । कथरोगे
अतिरोधानं न० न तिरोधानम् । प्रकाशे, व्यवधानाभावे च ।
अतिरोमश्च पु० आशयितं रोम अतिरोमन्+अस्त्वर्थे य ।
वनजाते कान्ते, हृद्धानरे च । अत्यन्तरोमादौ लि० ।
अतिरोहितं लि० न तिरोहितः । प्रकाशिते ह्युटेऽर्थे
" अतिरोहितार्थमन्यदिति" प्रथिता० । अव्यर्जिते च ।

अतिलोमश्च पु० अतिरोमवत् । वनजाते ऋगे इहृद्द्वानरे
च । अतिलोमयुक्ते लि० । नीलवुङ्गायां स्त्री ।

अतिवक्रु लि० अति+वच-टच् । वावट्टके, वाचोयुक्तिदशे च ।

अतिवक्रु पु० प्रा०स० “अतिवक्रा नगाष्टके” इति उद्योतिषोक्ते
सूर्यस्य सप्तमाष्टमस्थितिवशात् पूर्वर्णगतिविपरीतपञ्चाङ्गति-
याखिनि भौमादिपहपञ्चके । अत्यन्तकुटिले लि० ।

अतिवयस् लि० अतिक्रान्तो वयः कालकृतावस्थां, वयसं
पक्षिणं वा । प्राप्रवाङ्गके, अतिक्रान्तपक्षिणि च ।

अतिवर्षाश्रमिन् पु० अतिक्रान्तो वर्षानाश्रमिणश्च अत्या०
स० । ब्राह्मणादिवर्षाभिन्ने ब्राह्मचर्याद्याश्रमिभिन्ने च
“यो वेदान्तवहावाक्यश्रवणेनैव केवलम् आत्मानमीश्वरं
वेद सोऽतिवर्षाश्रमी भवे” इत्याद्युक्तलक्षणे एक्यात्मज्ञानिन
अतिवर्त्तन न० अति+वृत्-ह्यट् । अतिरेके । अतिक्रम्य दण्डं
वर्त्तन्ने कर्त्तरि ह्यु । यानसारथ्यादेः, दण्डाभावप्रयोजके
किञ्चनस्यादिदशके मनुना “यानस्य चैव यातश्च यान-
स्वामिन एव च दशातिवर्त्तनान्याङ्गरित्युपक्रम्य, किञ्चनस्ये
भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिस्वशागते अक्षभये च यानस्य चक्रभङ्गे
तथैव च । हेदने चैव यन्त्राणां यन्त्ररक्षणोक्तयैव च ।
आक्रोशे चाध्यपैह्येति न दण्डं मनुस्वीदिति” दण्डाभाव-
कारणानि दश दर्शितानि ज्ञेयानि । अत्या०स० । अतीत-
जीवनोपाये लि० ।

अतिवर्त्तिन् लि० अतीत्य वर्त्तते अति+वृत्-णिनि । अति-
[शयिनि, अप्यगे च ।

अतिवर्त्तुसु पु० अतिशयितः वर्त्तुलः । (वाटुलाकलाइ) इति
ख्याते वर्त्तुलाकारके कलाये । अत्यन्तवर्त्तुले लि० ।

अतिवाद पु० अति+वाद-घञ् । अत्युक्तौ, “अतिवादरता
ये च” इति पुराणम् । “अतिवादं शंसत्यतिवादेन”
इति वेदः । कठोरवाक्ये, अप्रियवाक्ये च ।

अतिवादिन् लि० सर्वानतीत्य वदतीति अति+वद-णिनि ।
सर्वानतिक्रम्य वदन्तीति, सर्वमतस्वरुद्धनेन समतव्यव-
स्थापके च । “विज्ञानं विद्वान् भवते नातिवादीति” श्रुतिः ।

अतिवाह पु० अतीत्य देहमन्यदेहे वाहः प्रापणम् ७त० ।
पेङ्कभोगसाधनादष्टक्ये सूक्ष्मभूतमात्रासहितसूक्ष्मशरी-
रावच्छिन्नजीवस्य देहान्तरादिसंयोगाय नयने, अतियापने
च । अतिवाहे नियुक्तः ठक् । आतिवाहिकः तल-
नियुक्ते लि० ।

अतिवाहक पु० अतीत्यैतं देहं वाहयति देहान्तरं प्रापयति
अति+वह-ण्वल् । ईश्वरनिर्णयजिते अर्चिराद्यभिमान-

देवभेदे । तथाहि “अर्चिर्गोहः, अङ्ग आपूर्यमाणपक्षम्,
आपूर्यमाणपक्षात् यान् पक्षासान् उद्दृष्टेति तान्
मासान्, मासेभ्यः संवत्सरं, संवत्सरादादित्यमादित्याङ्ग-
न्द्रमम् चन्द्रमसो विद्युतं, तत्पुरुषोऽमानवः सएनं
ब्रह्म गमयतीति” श्रुतौ वाक्यशेषे अमानवपुरुषस्य
ब्रह्मलोकप्रापकत्वश्रुतेः तत्पूर्वाश्रमपि अर्चिरादीनां
चेतनत्वमिति “आतिवाहिकास्तस्मिन्नादिति” सूत्रे निर्णी-
तम् । “अग्निर्ध्वोतिरहः शुक्लः पञ्चमासा उत्तरायण-
मिति” गीताव्याख्यायाश्च अर्चिराद्यस्तदभिमानिन्यो
देवता” इति श्रीधरस्वामिभिरप्युक्तम् युक्तञ्च अर्चिकोन्द्रया-
दिकसूक्ष्मशरीरस्य स्थानान्तरनयनं चेतनकर्त्तृकं विनाऽनु-
पक्षमित्यतस्तदानौ तस्य स्थानान्तरनयनसिद्धये कल्पितचेत-
नानामेव प्रेरकत्वमिति । अन्यञ्च, “पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशे-
न्द्रियसमन्वितम् अपञ्चीकृतभूतोत्यं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनं”
मित्युक्तस्य भोगसाधनस्य निश्चेष्टस्य सूक्ष्मशरीरस्य तदवच्छिन्न-
जीवस्य च स्थानान्तरनयनमाश्रयभूतेन विना न सम्भवतीति
तदाश्रयभूतं भूतपञ्चकं च कल्पयति यथोक्तं मनुना “अ-
स्वयीमात्राविनाशिन्यो दशाङ्गानान्तु याः स्रुताः । ताभिः
सार्द्धम् इत्युक्तम् शारीरकसूत्रे च “तदन्तरप्रतिपक्षौ रंहति
सम्परिष्वक्तः इति” भूतमात्रोपष्टक्स्यैव संसरणसक्तं
सांख्ये च “षित्वं यथाश्रयमृते स्यात्वादिभ्यो विना
यथा ष्छाया । तद्विद्वाना विशेषैर्ने तिष्ठति निराश्रयं
लिङ्गमिति, संसरति निरुपभोगं भावैरतिवासितं लिङ्गमिति”
चोक्तम् । अतिवाहप्रकारस्तु उत्क्रमणशब्दे विशेषेषु
वक्ष्यते । अति+वह-णिच् ख्वुन् अतिवाहकारके,
अतियापके च लि० ।

अतिवाहिक लि० अतिवाहः अस्यस्य ठन् । अतिवाह-
योग्ये अतिवाहशब्दोक्ते सूक्ष्मशरीरे । [क्रमिते च ।

अतिवाहित लि० अति+वह-णिच्-क्त । यापिते, अति-
अतिवाह लि० अति+वह-णिच् कर्म्मणि-यत् । अतिवाह
योग्ये कालादौ । [अतिकराणे लि० ।

अतिविकट पु० अतिशयेन विकटः । दुष्टहृत्स्निनि ।
अतिविषा स्त्री अतिक्रान्ता विषम् अत्या०स० । (आतइच्)
इति ख्यातायाम् लतायाम् ।

“त्रिविधाऽतिविषा ज्ञेया शुक्ला कृष्णा तथाऽरुणा । रसवीर्यं
त्रिपाकेषु निर्विषेषु गुणाधिकेति” वैद्यकम् । विषातिक्रम-
कारके लि० । [क्रान्ते “तद्युद्धमतिहृत्तमिति” नाट० ।

अतिवृत्त लि० अतिक्रम्य वर्त्तते वृत्त-क्त । अतिशयिते, अति-

अतिवृत्ति स्त्री अति+वृत्-क्तिन् । अतिक्रमे । वृत्ति-
जीविका तामतिक्रान्ते त्वि० ।

अतिवृद्ध त्वि० अत्यन्तं वृद्धः । अत्यन्तवृद्धियुक्ते, अतिजरति
च । हृष्यादिष्वर्षासमर्थायां गवि स्त्री । “अतिवृद्धामति-
कृशामिति” सूत्रितः “अतिवृद्धाम् हृष्यच्छेदनासमर्थांमिति”
रघु० । “चतुःशतं समारभ्य यावद्वर्षसहस्रकम् । अति-
वृद्धः स मन्वस्तु सर्वशास्त्रेषु वर्जित इति तन्मोक्षे
मन्वभेदे पु० ।

अतिवृष्टि स्त्री अति+वृष्ट-क्तिन् । अत्यन्तवृष्टौ शस्योपघात-
कोपद्रवरूपे “अतिवृष्टरनावृष्टिः शलभाः मूषिकाः
अगादत्याद्युक्ते” इतिभेदे “निरोतिभावं गमितेऽति-
वृष्टयं” इति नैष० ।

अतिवेध पु० अत्यन्तोवेधः सम्पर्कः । “अरुणोदयवेधः स्यात्
मार्द्धन्तु घटिकादयम् । अतिवेधोद्विषटिका प्रभासन्दर्शना
द्रवेः” इतिस्मृत्युक्ते एकादश्याः दशमीसम्पर्कभेदे, “यातुधानं
व्रतं योगे, मन्त्रावेधे तु राक्षसम् । जन्मासुरस्यातिवेधः”
इति ब्रह्मवै० जन्मासुरस्य फलदायकं न तु कर्तुः
फलदम् तेन निन्दाश्रयणात् सा एकादशी नैवोपास्येति ।

अतिवेगित त्वि० अतिवेगो जातोऽस्य तारा० इतच् । जाता-
धिकवेगे “भौमादयोऽल्पमूर्त्तिवाष्ठीप्रमन्दोच्चसंज्ञकैः देवतै-
रपल्लव्यन्ते सुदूरमतिवेगिताः” इति सूर्य्ये० ।

अतिवेल त्वि० अतिक्रान्तो वेलानं मर्यादाम् कूलं वा अत्या०स० ।
अतिशयिते, निर्भय्यादे, ससुह्रादिकूलातिक्रमकारके च ।
अतिक्रमे अव्ययी० । वेलानतिक्रमे अव्य० ।

अतिवोढु त्वि० अति+वृह-हृच् । अतिवहनकर्त्तरि प्रापके
“अग्निर्वैष्वोऽतिवोढा स एतानतिवहतीति” श्रुतिः ।
स्त्रियां ङीप् ।

अतिव्यथन न० अति+व्यथ-चिच्-ल्यट् घटा० च्छसः ।
अत्यन्तपीडने, “सपत्निसपत्नादतिव्यथने” इति पा० ।

अतिव्यथा स्त्री अत्यन्ता व्यथा । अत्यन्तपीडायाम् ।

अतिव्यथ त्वि० अतिशयितोव्यथः । अपरिमितव्यथे यस्य
याशान् व्यथञ्चितस्ततोऽधिकव्यथे व्यथिनयमश्च, “पादेन
तस्य पारक्यं कुर्यात् सञ्चयमात्मवान् । अङ्गेन चात्मभरणं
नित्यनैमित्तिकं तथा पादाङ्गुलिं सवस्य मूलभूतं विशदयेत्
एवमारभतः पुंसामर्थः साफल्यवृच्छतीति” इति०पुरा० ।

“अतिव्यथात्सत्यकालात् क्षिप्र्येदर्थपरिचयादिति” ति० ।

अतिव्याप्ति स्त्री अतिशयेन लक्ष्यमलक्ष्यञ्चाविशिष्यः व्याप्तिः
व्यापनम् । अतिशयव्यापने (लक्ष्यसेवाकक्ष्यस्यापि व्यापने) ।

तथा च यत्र यस्य स्थितिरुचिता ततोऽन्यत्रापि तस्य सम्बन्धे
प्रसक्ते अतिव्याप्तिः । यथा पृथिव्याः गन्धो लक्षणं तत्रैव
तस्य स्थितिरुचिता तस्य वाय्वादौ सन्धप्रसङ्गे अतिव्याप्तिः ।
यथा वा धूमे बद्धे व्यापकता न तु जले, तत्र प्रसङ्गौ
अतिव्याप्तिः । एवञ्च पृथिव्या रूपवत्त्वं लक्षणम् जला-
दावतिव्याप्तम् । “परिगणनं कर्त्तव्यमव्याप्तिव्याप्ति-
देशवारणावेति” सिद्धान्तौ० ।

अतिशङ्करी पु० अतिक्रान्ता शङ्करीभेकाक्षराधिक्यात् । पञ्च-
दशाक्षरपादके इत्तभेदे “शङ्करी सातिपूर्वा स्यादिति, इत्स० ।

अतिशक्ति स्त्री अतिशयिता शक्तिः कर्मसाधनं सामर्थ्यम्
देहजं बलम् वा प्रा०स० । अतिशयिते सामर्थ्ये, अधिक-
वोर्थे च “स वीर्यरतिशक्तिभागि”त्यमरः । अतिक्रान्तः
शक्तिम् अत्या०स० । सामर्थ्यातिक्रमकारके त्वि० ।
अतिशयिता शक्तिर्यस्य व० । अतिशयबलवति त्वि० ।
अतिक्रमेऽव्ययी० । शक्त्यातिक्रमे अव्य० ।

अतिशय पु० अति+शीङ्-अच् । आधिक्ये, अतिरेके च ।
अतिक्रान्तः शयं हृस्वम् अत्या०स० । हृस्वातिक्रमकारके
त्वि० । अतिशय+अस्यर्थे अच् । अतिशयवति । “अति-
शययशालिनेति” काट० । द्वारे व्यापारे च “चिरञ्जितं
फलायालं न कर्मातिशयं विषे”त्युदयनः ।

अतिशयन न० अति+शी-भावे ल्युट् । अतिरेके अति-
शयार्थे । अतिक्रान्तं शयनम् अत्या०स० ।

अतिशयित त्वि० अति+शीङ्-क्त । अधिक्ये, अतिक्रान्ते च ।

अतिशयिन् त्वि० अति+शी-इनि । अतिशयान्तिते स्त्रियां
ङीप् । “इदञ्चसममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाचत्रादिति” काव्यप्र० ।

अतिशयोक्ति स्त्री अतिशयेन उक्तिर्निर्देशः यत्र । अलङ्कार-
शास्त्रप्रसङ्गे (सा०१०परि०) “सिद्धत्वेऽध्यवसायस्याति-
शयोक्तिर्निगद्यते भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धेऽर्थाद्वयार्थयो ।
पौर्वापर्यात्त्वयः कार्यहेत्वोः सा पञ्चधा मते”त्युक्तलक्षणे
अर्थालङ्कारभेदे यथा “विद्वेषदुःखादिव बद्धमौनं”मित्यत्र
चेतनगतं मौनित्वमन्यत्, अचेतनगतञ्चान्यदिति द्वयोर्भेदे-
ऽपि अभेदः । “अन्यदेवाङ्गलावययमस्याः सौरभसम्पदं”
इत्यत्र लावययादेरभेदेऽपि अन्यशब्देन भेदः इति “अस्याः
मगविधौ प्रजापरितरभूञ्चन्द्री तु ? कान्तिप्रदं” इत्यादौ
श्लोके “वेदाभिरङ्गु कथं नु ? विषयव्याप्तसकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवे” इत्यादिना विधातुः सप्तृत्वसम्बन्धेऽपि
तदसम्बन्धः । “यदि स्यान्मण्डले सक्तमिन्दोरिन्द्रीवरद्वयम्
तदोपमीयते तस्या ५३ नं चास्त्वोचनमिति” यदि शब्दमला-

दाहृतसम्भवावनायैव सम्भवात् तद्विपर्ययः । “सममेव समाकृन्तं इयं द्विरदगामिना तेन विंहासनं पितृमन्त्रिण-
श्चारिष्यन्त”मित्यत्र कार्यकारणयोः पौर्वापर्याभावः ।
अतिशायन न० अति-शीघ्र-ल्युट् “अतिशयने इठ”नित्यादि-
ल्लानिहेशात् नि० दीर्घः । आधिक्ये, प्रकर्षे च । “भूम-
निन्दाप्रशंसायां नित्ययोगेऽतिशयने इति” कारिका ।
अतिशीत न० अतिशयितं शीतम् प्रा०स० । अत्यन्तशीतल-
क्षणे । तद्विशिष्टे लि० ।
अतिशेष पु० अतिशय्यते कर्मणि षञ् । स्वप्नावशिष्टे, “स हि
खादित्वातिशेषान् जात्याया आजहारति” । [श्रेष्ठे च ।
अतिशीभन लि० अति+शुभ-ल्युट् । अत्यन्तशोभायिते,
अतिश्ल लि० अतिक्रान्तः शानं वलेन षच् समा० । वरा-
हादौ । सेवायां स्त्री, सेवायाः कुकुरवत् पराधीनवृत्तित्वात्
तथात्वम् । अतएव मनुना “न श्रद्धत्या कदाचनेति”
सेवायाः कुकुरवृत्तित्वेन निषेधः कृतः ।
अतिश्लन् पु० अतिशयितः सुन्दरः आ अतेः पूजार्थत्वात् न
समा० । उत्सवकक्षुरे तद्दूरदेशादौ पष्ठा० फक् ।
आतिशायनः तद्दूरदेशादौ लि० ।
अतिष्ठा लि० अतीत्य सर्वांन् तिष्ठति स्था-क्रिप्-पत्वम् ।
सर्वातीते । “अतिष्ठा वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा
अतिष्ठा अश्वमेधो यज्ञानामिति” इ०उ० ।
अतिसञ्चय पु० अतीत्य आवश्यककृत्यं सञ्चयः । मधुमन्त्रिका-
दीनामिव स्वपरवञ्चनेनातिमात्रसञ्चये ।
अतिसन्ध लि० अतिक्रान्तः सर्वां सम्भानं मर्यादां वा अत्या०
स० । सम्भानवर्जिते, अतिक्रान्तमर्यादे च ।
अतिसन्धेय लि० अतिकटेन सन्धेयः अनुसन्धेयः संयो-
ज्योवा । कटासन्धेये, कटेन संयोजनीये च ।
अतिसन्ध्या स्त्री अत्यासन्धा सन्ध्या यस्याः ष०स० । पूर्वदिव-
सीयरात्रिशेषदण्डादिपरदिनसन्ध्यादयपर्यन्तः, सन्ध्यास्तात्
पूर्वोत्तरदण्डात्मकक कालः सन्ध्या । तस्याः आसन्धे काळे ।
“नातिसन्ध्यासमीपत” इति ऋतिः ।
अतिसर लि० अतीत्य अगतिसञ्चङ्गु सरति अति+सृ-अच् ।
अतिषारिषि, अपसरे च याँ “असावतिषरांसकारेति
अतिसर्गं पु० अति+सृज-ञञ् । दाने । “सद्युर्वराति-
सर्गात्तु मया तस्य डुरात्मनः” इति रघुः । सर्गं सृष्टिमति
क्रान्तिरि, नित्ये, सृष्टौ च लि० । अतिसृष्टते यथेष्टं कर्म
क्रियतेऽनेन । कामचाराहुत्रायाम् यथेष्टं क्रियतामित्या-
द्यभिषापकृपायाम् “विधिमन्त्रयामन्त्रयाधीष्टमैध्याति-

सर्गेति” पा० । अतिसर्गः कामचाराहुत्रेति वृत्तिः ।
अतिसर्जेन न० अति+सृज-ल्युट् । दाने, वधे, विप्रसन्धे,
अतिशयदाने च । “असनातिसर्जनादिति” कुमा० ।
अतिसर्व्य लि० अतिक्रान्तः सर्वांन् अत्या०स० । गौणत्वाच्च
सर्वनामता । सर्वातिगे सर्वातीते । “अतिसर्वाय सर्वा-
येति” सुश्र० ।
अतिसान्त्वनपन न० अतिक्रान्तं सान्त्वनमधिकदिनसाध्यत्वात्
अत्या० स० । “गोमूलगोमयक्षीरदधिसर्पिःकुशोदकान्ये-
काहं द्वितीयसुपपसेसत् सान्त्वनपनम्, तत्रहाभ्यस्तैश्चातिसान्-
वनमिति” विष्णुक्ते व्रतभेदे ।
अतिसाम्या स्त्री अत्यन्तं शानं मधुनाऽस्याः । मधुयष्टि-
सतायाम् । प्रा०स० । अत्यन्तसादृश्ये न० ।
अतिसायम् अव्य० अत्यासन्नं सायम् यस्य न०स० । सायं-
कालसमीपे काळे “नातिप्रगे नातिसायमिति” ऋतिः ।
अति(ती)सार पु० अतिवारयति मलम् इवीकृत्य अति+
सृ-णिच्-अच् वा अतेः दीर्घः । रोगभेदे उदारामये ।
तस्य निदानादि सुश्रुते उक्तं यथा “शुर्वतिस्त्रिग्वरुको-
णाद्रवस्य ल्वातिशीतलैः । विरुद्धाभ्ययनाजीर्णैर्विषमैश्चापि
भोजनैः । ज्वेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषमैर्भयैः ।
शोकाद्दुष्टास्य मद्यातिपातैः सात्त्विकैस्तुपर्यथैः । जलाभिरम-
शौर्वैर्गविघातैः क्षमिदोषतः । ऋषां भवत्यतीसारो लक्षणां
तस्य वक्ष्यते । (तस्य संप्राप्तिः) “संशय्यापां धातुरग्निं
प्रदह्यः शक्नोत्यो वायुनाधः प्रणुद्यः । सरत्यतीवासारं
तमाह्वर्याधिं चोरं षड्भिधं तं वदन्ति । एकैकयः, ३
सर्वशचापि ४ दोषैः शोकेनान्यः ५ वन आमेन ६ चोक्तः ॥
(तस्य पूर्वरूपम्) वृद्धाभिषायदूरकृत्तितोद-गात्रावसादा-
निलसन्निरोधाः । विटसङ्ग आध्यानमथाऽविपाको भविष्यत-
स्तस्य पुरःसराणि । (वायुजः) न्यूलाविष्टः सक्तमूलोऽन्त्र-
जूजी सक्तापानः सञ्चकञ्चुजङ्घुः । वचोसञ्चत्वत्यमलं
सफेनं कृष्णं श्यावं शानिखं मादतेन । (पित्तजः) दुर्गन्ध्युष्णं
वेगप्रकांसतोयप्रख्यं भिन्नं खिन्नदेहोऽतितोऽह्यम् । पित्ता-
त्पीतं मोक्षमालोहितं वा तस्या मूर्च्छां दाहपाकञ्च-
रात्सर्वाः (कफजः) तन्द्रानिद्रागौरवोत्कृष्टशवादी वेगायुक्ती
सृष्टिविट्कोऽपि भूयः । शुक्रं सान्द्रं ज्ञेय्या ज्ञेय्युक्तं
भक्तद्वेषी निखनं सृष्टरोमा ॥ (विदोषजः) तन्द्रायुक्तं
भोक्षमादास्ययोषी वर्षः कृष्याँकवर्षं तृषार्चः । सर्वाङ्गूतः
सर्वसङ्कोपपत्तिः कञ्चुचायं वासहृष्टेयसाध्यः ॥ (योजकः)
तैर्भावेः शोचतोऽत्यायनस्य वाच्यो वेगः पङ्कमाविध्य-

जनोः । कोष्ठं गत्वा क्षोभयन् यस्य रक्तं तच्चाध-
स्तात्काकनन्तीप्रकाशम् ॥ वज्रोमिश्रं निःपुरीषं सगन्धं
निर्गन्धं वा सार्थ्यते तेन कोष्ठात् । शोकोत्पन्नो दुश्चि-
क्रिस्थोऽतिमात्रं रोगो वैद्यैः कट एष प्रदिष्टः ॥
(आमजः) आमाजीर्णैः प्रदुःताः क्षोभयन्ः कोष्ठं दोषाः
सम्प्रदष्टाः सभक्तम् । नानावर्णं नैकशः सारयन्ति
लज्जाम्बुजोः षडभेनं वदन्ति ॥

अति(तो)सारकिन् लि० अतिसारो रोगोऽस्यासि अति-
सार + इति कृच् । अतिसाररोगवति । [अतिसाररोगे ।
अतिसारिन् पु० अत्यन्तं सारयति मलम् अति + इ + णिनि ।
अतिसृज्य लि० अति + सृज् + क्यप् । त्याज्ये, सर्जनोये च ।
अतिसृष्ट लि० अति + सृज् + क्त । दत्ते, प्रेरिते च ।
अतिसौरभ पु० अतिगन्धितं सौरभमस्य न० । अत्यन्ताभोद-
वति आम्बे । सौरभान्धिते वस्तुमात्रे लि० । प्रा०स० ।
अत्यन्तसुरभिमन्त्रे न० । [माचररेदिति] कृतिः ।
अतिमोहित्य न० प्रा०स० । अत्यन्तदुःखी "नातिसाहित्य-
अतिमुति स्त्री अति + स्तु + क्तिन् अतः पञ्जाथत्वाद्गुणतः स
बाधाच्च षत्वम् । अविद्यमानगुणानुकीर्त्तने ।
अतिस्पर्श लि० अतिक्रान्तः स्पर्शे वस्त्रोच्चारणप्रयत्नभेदं दानं
वा । जिह्वाप्यादेः सम्पूर्णस्पर्शाभावेन ईषत्स्पर्शमात्रेण
उच्यते यत्रलातके वर्षे स्पर्शे च "अचोऽस्पर्शा य न-
स्पर्शोपक्षे मस्यृष्टाः शलस्तथेति" शिक्षायां तेषाञ्चस्पर्शोऽस्य गे
पत्स्पर्शगयोरुक्तं स्यात् । दानहाने कृष्णे अत्रमे च ।
"अतिस्पर्शो वर्वरता च रेफे" इति । प्रा०स० । अत्यन्तस्पर्शे ।
अतिस्फिर लि० प्रा०स० । अत्यन्तस्फूर्तिगालिनि, अतिदृष्टे च ।
अतिहमित न० अति + हस + क्त । उद्गृह्णसि । षञ् । अति-
हासोऽप्यत्र पु० । [अति + हस + णि - अतिहसयति ।
अतिहस्ति नामधातुः हस्तो निरस्यति हस्तिनाऽतिक्रामति वा
अतीच्छ लि० न०त० । तोच्छत्वविरोधिसृष्टुत्ववति । विष-
यहानोहरूपतोच्छशब्दार्थभिन्ने न० ।
अतीत लि० अति + इण् + क्त । अतिक्रान्ते, भूतकावे च । तदृत्ती
आरम्भपरिसमाप्ते पदार्थमात्रे लि० । अतीतश्च वर्त्त-
मानध्वंसप्रतियोगी । भवति च अपचदित्यादौ पाकादे-
र्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वम् । स च कानो द्विविधः
अद्यतनः अनद्यतनश्च अद्यतनस्तु अतीतायाः रात्रे-
पश्चाद्भवे, आगामस्याः पूर्वाद्भवे च सङ्घितः कः । तत्र
एतिसध्वं स प्रतियोगी अद्यतनातीतः तदरिक्तः अनद्यतनः ।
तत्रानद्यतने भूते लङ् (अपचत्) "अनद्यतने लङिति"

स्त्रमात् तस्मैव वस्तुरपारोक्षविवक्षायां लिट् (पपाच)
"परोज्ञानद्यतने लिङिति" स्त्रमात् । भूतसामान्ये लुङ् ।
अपाक्षीत् । अद्यत्वादियोगे लटोऽपि भूतत्वमर्थः । कालस्तु
क्रियान्त्यो सर्वत्र, "क्रियाभेदाय कालास्त्विति" ह्यर्थ्युक्तेः ।
अतीतत्वादिकन्तु सर्वत्र प्रयोगकालमादायैव व्यर्थाह्वयते
इत्यादिकमाकरे इष्टम् । अतीतकावे, "शीतेऽतीते वसन-
मशनमिति" "कालातीता दृष्टा सन्ध्याति" "संवत्सरे
व्यतीते तु पुनरागमनाय चेति" तत्कालदृष्टौ "अलमती-
तवार्त्तयेत्वादि" ।

अतीन्द्र पु० अतिक्रान्त इन्द्रम् गुणैः अत्या० । इन्द्रगुणातिगो
विषयो इन्द्रातिगमात्रे लि० "अतीन्द्रमतिरुद्रं च भवन-
श्चितं परमिति" पुरा० ।

अतीन्द्रिय लि० अतिक्रान्तमिन्द्रियं तदविषयत्वात् अत्या०
स० । इन्द्रियायोग्ये अप्रत्यक्षे, "नेत्रश्रोत्रनासिकारसन-
त्वक्चेतांसोन्द्रियाणि तैर्ज्ञातुमशक्ये विषये । "ज्ञानं यच्चि-
विकल्पस्य तदतीन्द्रियमिष्यते" भाषा० "यत्तत् सूक्ष्ममती-
न्द्रियमिति" गीता । इन्द्रे च तस्य तथात्वम् वाद्ये-
न्द्रियायोग्यत्वेनैव अन्यथा "मनसैवानुद्भव्य" इति श्रुतौ
ज्ञानविषयत्वमुक्तं विरुध्येत । "यन्मनसा न मनुते"
इत्यादिकं तु अशुद्धमनसोऽविषयत्वपरम् । अत एव
"विशुद्धचेतसा गमयामिति" वाक्यान्तरम् । किञ्च वेदा-
निमित्ते ज्ञानं द्विविधं एतद्रूपं तदवच्छिन्नमनोदृष्टि-
प्रतिबिम्बितचैतन्यरूपञ्च तत्र वाद्येन्द्रियाणां रूपादिष्वेव
पाहकत्वमोक्षरस्य रूपादेरभावेन वाद्येन्द्रियायोग्यत्वाभावेऽपि
मनोदृष्टिविषयत्वमस्यैव अतिसूक्ष्मत्वाच्च नाशुद्धमनोविषय-
त्वमित्येव भेदः । किन्तु मनोदृष्टिविषयत्वेऽपि तदवच्छिन्न-
चैतन्याविषयत्वात्तस्य मानसाविषयत्वम् अतएवोक्तमभिप्रेत्युक्तं
"फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकङ्कितनिरालम्बनम् । ब्रह्मण्यज्ञान-
नाशाय दृष्टिब्याप्तिरपेक्षितेति" । अन्यथा विषयगताज्ञान-
निवृत्तिं प्रति स्वविषयकमनोदृष्टेः कारणतया तदभावे
कथंकारं ? तद्वताज्ञाननिवृत्तिः स्यात् एतत्पक्षेऽप्यतीन्द्रियत्वं
तद्वन्व्यदृश्यवच्छिन्नचैतन्याविषयत्वेन द्रष्टव्यम् ।

अतीव अव्य० अत्येव - इवः अवधारणे प्रा०स० । अत्य-
दृष्टतातिशयेऽत्यन्तान्तरिये च । अतीव विषये" इति
भार० । "अतीव सुकुमाराङ्गीति" । "उच्चैः शिर-
सामतीवेति" कु० ।

अतुल पु० नास्ति तुल्यं शुभपुष्पतायासङ्ख्याः । तिलकद्वये
तुल्यारुचते लि० । "रामस्वतुल्यविक्रम" इति रामा० ।

अतुन्य त्रि० न तुल्यः । असदृगे असमाने “अतुल्यमहसा-
माहं रामेण मम त्रिपह” इति भट्टः ।

अतुष त्रि० नास्ति तुषोऽस्य । अवघातादिना निस्तुषीकृते
धान्याटो “अतुषानिव यवान् कृत्वैति” ।

अतुहिनरग्निं पु० न तुहिनः अहिम उष्णो रश्मिरस्य ।
उष्णरश्मौ स्वर्थे । न०त० । उष्णरश्मौ पु० ।

अतूतुजि पु० न+तुज कि द्वित्यदीर्घे । अदातरि । “अतू-
तुजिं चित् तूतुजिरश्मिदिति” ऋ०तूतुजिदांतेति भा० ।

अतूत्त त्रि० न तूत्तते तुरी हिंसायाम् क्त ईदित्त्वादिट् न ।
अहिंसिते । “अतूत्तोः राजा अथ इच्छसान इति ऋ० ।
अतूत्तः अहिंसित इति भा० ।

अतृणाद् त्रि० न तृणमत्ति अद्-अण्-उप० न०त० ।
तृणाभक्तके दुग्धमावपोष्ये गवादिवत्षे । “अथ वत्सं
जातमाहुरतृणादिति” वेदः । [मनर्हे पर्वते ।

अतृदिक्त् पु० न तृदते वध्यते तद्-क्लिच् न०त० । हन्तु-
अतृप्ति स्तो तृप्तिः सन्तोषः अभावार्थे-न०त० । तृद्यभावे
व० । तृप्तिरहिते, असन्तोषिण, लोलुपे च त्रि० ।

अतेजस् न० न तेजः विरोधे न०त० । तेजोविरोधनि तमसि
ख्यायाम् । नास्ति तेजोऽस्य वा न कप् । तेजोरहिते त्रि०
कपि । अतितेजस्त्वोऽप्यत्र त्रि० ।

अत्क पु० अतति सततं विक्रितम् अत वन किन्त्वम् ।
शरीरावयवे “स्तरोर्नात्कं व्युतं वसानेति” श्रुतः । अतति
सततं गच्छति । पाठ्ये त्रि० ।

अत्तवे अव्य० अद्-तुमर्थे तवेड् । अनुमित्यर्थे “हृदिपेऽत्तवे
इति” यञ् । “अत्तवे हृदिर्भाक्षितमिति” वेददापः ।

अत्ता स्त्री अतति सततं सम्बधाति अत-तक् इडभावः । मातरि,
स्त्रियाः-अत्ताञ्च । स्वार्थे के कापि अत इत्त्वे । असिकाप्यत्र ।

अत्ति त्रि० अत्यते सर्वदा सम्बध्यते कर्माणि क्तिन् । मातरि,
ज्येष्ठभगिन्यां, स्त्रियाः-अत्ताञ्च । स्वार्थे कन । तत्रैवार्थे ।

अत्तु पु० अद्-तच् । परमेश्वरे, “असा अराचरमहणादिति”
शारीरकसूत्रम् तस्य अत्तुत्वञ्च “यस्य ब्रह्म च ज्ञातुञ्चोभे
भवत ओटनो ऋग्यस्योपसेचनमिति” श्रुतौ सर्वभ-
नक्त्येनोक्तेः । अधिकमादितिगच्छे वक्ष्यते भक्षणकर्तृभावे
त्रि० स्त्रियां ऊप् । “अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्या-
दधोगतिमिति” भार० ।

अत्त न० अतति जयपराजयात्रत् अत-न । युष्ते । निरू०
अत्त, पु०अत-नु । वार्यौ सततगन्तरि । पथिके त्रि० । उष्ण०
अत्य त्रि० अतति शीघ्रं गच्छति कर्त्तरि यत् । शीघ्रगेऽप्ये,

“अथोऽस्यत्वोऽसि मयोसीति” ता०ब्रा० । “अशुभत्वं न
वाजिनमिति” वेदः ।

अत्यग्निष्टाम पु० अतिक्रान्तोऽग्निष्टोममधिकफलदत्त्वात्
अत्या०स० । “अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थः बोद्धुमी राज-
पेयोऽतिरात्रोऽग्नीर्याम इति” गवामयनसंस्थयज्ञभेदे ।

अत्यङ्गुष्ण पु० अतिक्रान्तोऽङ्गुष्णं तत्पीडनमनादत्ययथेष्टं प्रहत्त-
त्वात् अत्या०स० । अङ्गुष्णाघातानादरेण यथेच्छं प्रहत्ते
उत्कटे दुर्दान्ते गजे । [अङ्गुलिपरिमाणाधिके ।

अत्यङ्गुल त्रि० अतिक्रान्तोऽङ्गुलिं तत्परिमाणम् अच् समा० ।

अत्यध्व त्रि० अतिक्रान्तोऽध्वानम् अत्या०स० अच् समा० ।
अतिक्रान्तपथे प्रा०स० । अत. पूजनाद्यत्वाच्च समा०
अत्यध्वत् । सुपार्थ पु० ।

अत्यन्त न० अतिक्रान्तोऽन्तं सीमाम् अत्या०स० । अतिशये ।
तद्युक्ते सर्वपरिच्छेदातिक्रान्ते त्रि० । अतिक्रमोऽव्ययी० ।
परिच्छेदातिक्रमे नागातिक्रमे च अव्य० । “किं वा तवा-
त्यन्तवियोगदुःखे” इति रघु० “अत्यन्तहिमोत्तरानिला इति”
कुमा० । “सुखमत्यन्तमश्रुते” इति गीता । “शरीरस्य
गुणानाञ्च दूरमत्यन्तमनरमिति” च पुरा० । “अत्यन्ते
भवः ठक् आत्यन्तिकः । अत्यन्तभवे वस्तुनि त्रि० । नागाति-
क्रान्ते त्रि० “अत्यन्तं निर्जगदोमेति” पञ्चदशी ।

अत्यन्तकोपन त्रि० अत्यन्तं भृगं कथयति अति+कूप-ल्यु ।
भृगकोपान्वितं अतिकोपयुक्ते ।

अत्यन्तगामिन् त्रि० अत्यन्तम् अन्त्यात्यर्थं अति+अन्-
आद्यये अव्ययीभावः तद्गच्छति मम-कर्त्तरि णिनि । आत्य-
न्तिके अतिशयगमनशीले च । स्त्रियामत्यन्तगामिनी ।

अत्यन्तनिवृत्ति स्त्री अत्यन्ता निवृत्तिः । स्वप्रतियोगि-
जातीयप्रागभावासमानाधिकरणे ध्वंसे । यस्यां सत्यां
स्वप्रतियोगिजातीयस्यान्यस्य पुनरत्यन्तं भवेत् तादृशी
निवृत्तिरत्यन्तनिवृत्तिः “अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्ति-
रयन्तपुरुषाय इति” सांख्यसूत्रम् । सा च भोजनावस्थाया-
न्व, भोजे हि विवेकेनाविद्यानिवृत्तौ तत्कार्यस्य दुःखादेः
सुतरां समूलमुच्छेद इति तत्र न पुनर्दुःखोत्पादः अतस्तत्र
दुःखात्यन्तनिवृत्तिः ।

अत्यन्तसंयोग पु० अत्यन्तेन साकल्येन संयोगः संबन्ध-
व्याप्तिरिति यावत् अन्तमवसानमतिक्रान्तः संयोगो वा ।
सन्ततसम्बन्धे, व्याप्तौ च । “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग”
इति पा० । [दृष्टे राजनि० ।

अत्यन्तमुकुमार पु० अत्यन्तं सुकुमार इति । (काङ्डी) कङ्कनी

अत्यन्ताभाव पु० अत्यन्तः अन्तमतिक्रान्तः नित्यः अभावः कर्म० । नास्तीति वाक्याभिलष्यमाने नाशप्रागभावभिन्ने संसर्गाभावे । यथा न्यायमते भूतले घटाभावः प्रतीयते स च भूतले घटोनास्ति इति वाक्येन अभिलष्यते सोऽयमभावः, न नाशः, नापि प्रागभावः तयोः समवायि देगर्वात्तत्वनियमात् भूतलादेश्च तदभावात् । नाशप्रागभावयोस्तु न अत्यन्तता प्रतियोगिकाले तयोरसत्त्वात् । नापि तयोर्नित्यता प्रागभावस्य प्रयोगिनाश्यात्वात् ध्वंसस्य च प्रतियोगिजन्यत्वात् । भेदस्य नित्यत्वेऽपि संसर्गाभावत्वाभावात् न तथात्वम् । अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि प्रतियोगिसत्त्वकाले न तत्प्रतीतिः अभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धेर्हेतुतया योग्यस्य घटादिरूपप्रतियोगिन उपलब्धौ तदनुपलब्धेरभावात् । नापि एकस्मिन् भावाभावयोः सत्त्वं विरुद्धम् एकस्मिन्नापि एके कपिसंयोगतद्भावयोरवच्छेदभेदेन सत्त्वदर्शनात् तथा च एकस्मिन्नापि भूतलेऽवच्छेदभेदेन तयोः सत्त्वं न विरुध्यते । इत्यादौ गुणतदभावयोः कालरूपावच्छेदभेदेन स्थितिरपि न विरुद्धा । तथा च प्रतियोगिसत्त्वकाले इत्ये गुणात्यन्ताभावबुद्धिः प्रतिबन्धकसङ्गावेन परं नोदेति इत्येव विरोधमात्मम् । अधिकमभावशब्दे वक्ष्यते । “प्रागभावस्तथाध्वंसोऽप्यत्यान्ताभाव एव चेति” भाषा० ।

अत्यन्तिक लि० अत्यन्तं गच्छति अत्यन्त+ठन् । अतिशयितगमनकारिणि । अतिशयितमन्तिकं निकटं प्रा० स० । अतिनिकटे न० । तद्दृष्टौ लि० । नाहैवात्यन्तिके नोदूरे तत् स्थापयेदिति । अत्या०स० । अतिक्रान्तसार्भाथे दूरे न० । तद्दृष्टौ लि० ।

अत्यन्तीन लि० अन्तस्यात्ययः अत्यन्तम् अत्यये व्ययीः अत्यन्तं गामी अत्यन्त+ख । अतिशयितगतिशीले “लक्ष्मीं परम्परीणां त्वमत्यन्तीनत्वमुच्येति” भट्टः ।

अत्यन्त पु० अतिशयितोऽन्तोरसः फलपत्नादौ यस्य ब० । (नेतल) इति प्रसिद्धे तिलिङ्गीष्टे । अत्यन्तान्तरसवति वस्तुमात्रे लि० । वनवीजपुरे (टावादेवु) इति प्रसिद्धे वृक्षे स्त्री । अन्तरसस्य लक्षणादुक्तं सुश्रुते यथा “यो दन्त-रूपस्यपादयति सुखस्त्रावं जनयति अङ्गाङ्गेनपादयति सोऽन्त इति” अन्तो जरणः पाचनः पवनान् इको-नुलोमनः षोडशविदाही वक्तिः शीतः क्लेदः प्रायशो कृद्यथेति स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थसुपभेद्यमानो दन्त-वर्धनयनसंभोजनरोमसंवेजनकफविलयनशरीरशैथिल्यान्या-

पादयति तथा चताभिरुतदग्धदभग्न्तूलरुग्णप्रभ्युताऽ-वभूतितविसर्पितच्छिन्नभिन्नविद्धोत्पिटादीनि पाचयत्याग्नेय-स्वभावात् परिदहति कण्ठशुरो कृद्यथेति” । अन्त-द्रव्याणि च तत्र कानिचित् प्राधान्येन दर्शयति यथा । दाडिभामलकमातुलुङ्गान्नातक-कपित्थकरमर्दवरकोलप्राची-नामलकतिन्निङ्गीककोशाक्षभव्यपारावतवेत्फलकृष्णान्नेत-सदनशउदधितकसुराशुक्लसौवीरकतुषोदकधान्याश्चप्रभृतीन् समासेनासुवर्ग इति ।

अत्यन्तपक्षी स्त्री अत्यन्तं पक्षं यस्याः जातित्वात् ङीप् । अत्यन्तपक्षयुक्ते वनवीजपुरे (टावादेवु) इति ख्याते वृक्षे ।
अत्यय पु० अति+इण-अच् । अतिक्रमे, अभावे, विनाये, दोषे, लक्ष्णे, अतिक्रमण गमने, कार्यस्यावश्यत्वाभावाभावे च । “प्राणान्त्ये च सप्राप्ते योऽन्तमन्ति यतस्ततः । न स पापेन लिप्यत पद्मपत्रमिवाम्भसेति” स्मृतिः । “सुरस्य धारा निशिता दुरत्ययेति” पुरा० अत्ययं कालातिक्रमं न सृते ठक् आत्ययिकः । विलम्बाक्षमे कार्ये लि० । “आत्ययिकेषु कार्येषु सद्य एवाधिवासयेदिति” पुराणम् ।
अत्यर्थ न० अतिक्रान्तमर्थमनुरूपस्वरूपं अत्या०स० । अतिशये । तद्वति लि० । अत्यये अव्ययो० । अर्थाभावे अव्य० ।
अत्यल्प लि० अतिशयितोऽल्पः प्रा०स० । अत्यन्ताल्पे अणुतरे च । [कुर्व्यादिति” ।

अत्यज्ञान न० अतिशयितमज्ञानम् । अतिभोजने “नचैवात्ययनं अत्यष्टि स्त्री अतिक्रान्ता अष्टिं षोडशशरपादिकां दृक्भेका-क्षराधिक्यात् अत्या०स० । सप्रदशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

अत्याकार पु० अतिशयेन आकारः तिरस्कारः अति+आ+कृ-घञ् । तिरस्कारे । “स्नाघात्याकारतदवेतेष्विति” पा० अतिशयित आकारो मूर्त्तिः प्रा०स० । एरुद्देहे पु० । अतिशयित आकारो यस्य ब० । तद्विशिष्टे लि० ।

अत्याग पु० न त्यागः अभावाथे न०त० । त्यागाभावे “उपे-त्यातिक्रमे दोषान्तेत्यागदर्शनादिति” स्मृतिः ।

अत्यागिन् लि० त्यज-घिणुन् सन्दाथे नञ् त० । कर्मफलाननुसन्धानेन कम्पान्तिष्ठायिनि, त्यागिभिन्ने च ।

अत्याचार पु० अत्युक्त आचारः प्रा०स० । अनुचितारणे । अतिक्रमे अत्या० । अचारातिक्रमे अव्य० ।

अत्याज्य न० न त्यक्तं शक्यम् शक्यार्थं शक्यत् न कृत्वम् । त्यागापक्ये त्यागानर्हे च ।

अत्यादान लि० अतिक्रान्तम् आदानम् । आदानातिक्रान्ते अतिशयितमादनम् प्रा०स० । श्चदाने ।

अत्याधान न० अति+आ+धा-ल्यट् । अतिक्रमणे, सम्बन्ध-
मात्रे, उपरिस्थापने च । अत्यये अव्ययी० । आग्नप्राधा-
नातिक्रमे अव्य० । अतिक्रमप्र उद्येष्टमाधानम् । उद्येष्टा-
तिक्रमेषु अग्नप्राधाने न० ।

अत्याय पु० अति+अय-ञञ् । अतिक्रमे, “प्रजाहृ तिक्रो
“अत्यायमीयुरिति” अतिः । अतिक्रान्तलाभे लि० ।
प्रा०स० । अतिशयिते लाभे पु० ।

अत्यायु न० अति+आ+या-कृ । यस्त्रियपालभेदे ।
“मूर्धास्यत्यायु पालमसीति”ता० “अत्यायुनाभाभिधेयमिति”
भाष्यम् । [विस्वात्यतिशये अतिप्रसिद्धो च ।

अत्याकृति स्त्री अति+आ+रुह-क्तिन् । आरोहणातिशये ।

अत्याल्ल पु० अतिशयेन समन्नात् अल्लति पर्याप्नोति अति+
आ+अल्ल-अच् । (लालचिता) इति ख्याते रक्तचित्तक-
ट्ये, तस्य अत्यल्पकालेन समन्नात् व्यापनात् तप्यम् ।

अत्याशा स्त्री प्रा०स० । अप्ररक्षीयधनादिदृष्ट्यायाम् । अत्या०
स० । आशातिक्रान्ते लि० ।

अत्याश्रम लि० अतिक्रान्त आश्रमान् तद्विहितधर्मान् अत्या०
स० । सर्वाश्रमत्यागिनि पञ्चमाश्रमिणि संन्यासिनि ।
अत्याश्रमिन् इत्यप्यत्र । अतिशयित आश्रमः प्रा०स० ।
उत्तमाश्रमे संन्यासे पु० ।

अत्याहित न० अत्यन्तमाधेयते तद्विचारणार्थं मनो दीयते-
ऽस्मिन् आ+धा-आधारे क्त । अत्यन्तभोतौ, प्राणहानि-
यद्वाकरे अन्वर्थे च । “किमत्याहितमिति” नाटकम् ।

अत्युक्ति स्त्री अतिशयेन अनौचित्येन वा उक्तिः अति+वच-
क्तिन् । अतिशयोक्तौ, अन्यायोक्तौ, निर्गुणस्य जडस्य वा
आरोपितगुणेन स्वप्ने । “अत्युक्तौ न यदि प्रकथयति
श्रुत्वा वादश्च नो मन्यसे” इत्युद्धृतः ।

अत्युक्ता(क्था) स्त्री उक्ता(क्था) एकाक्षरपाटिका इतिः
ताम् अतिक्रान्ता अत्या०स० । इक्षरपाटके इन्दोभेदे ।
अत्युक्थस्तु उक्थनामकसामभेदातिक्रान्तिरि लि० ।

अत्युच्छ्रित लि० अत्यन्तच्छ्रितः । अत्यन्तच्छते उच्चतेः
परमशीमापद्ये ।

अत्युत्कट लि० अत्यन्त उत्कटः । अत्यन्तोप्ये । “अत्युत्कटैः
पापपुण्यवैरिहैव फलमश्नुते” इति पुरा० ।

अत्युत्कृष्ट लि० अत्यन्तकृष्टः । परशीमापद्योत्कर्षयुते ।

अत्युमशा अव्य० उर्धादिगणोक्ते अनुकरणशब्दे हिंसाया-
द्योतकोऽयमित्यन्ते अत्युमशाकम् । गणपते तु अयं न दृश्यते
गणपाठे तु दृश्यते इति विवेच्यम् ।

अत्युह पु० अतिशयेन ऊरुते शब्दायते अति+ऊह-अच्
कालकण्ठे (डेव्यो) इति प्रसिद्धे दात्युहे पक्षिणि । अति-
शयेन ऊहस्तर्कः प्रा०स० । अतिशयितवितर्के । (नील)
इति ख्यातौषधी नीलिकायां स्त्री । अत्ययेऽव्ययी० ।
वितर्काभावे अव्य० ।

अत्रि अव्य० अस्मिन् एतस्मिन् वा इदम्+एतद्-वा सप्रमप्रा-
स्मल् प्रकृतेरशभावश्च । अस्मिन् एतस्मिन् वेत्यर्थे । “कोऽत्र
भूमिबलये जनान् सुधेति” माघः । न त्वायते केनापि
त्रै-वा० कर्म्मणि क । अन्यत्राण्ययोग्ये क्षत्रिये “प्राणः
क्षयितोः प्रश्वसतमत्राप्नोतीति” यश्च न त्वायते केनाचिदत्र
क्षत्रं प्राप्नोत्यर्थः ।

अत्रप लि० नास्ति त्रपा यस्य । निर्लेज्जे ।

अत्रिभवत् लि० अयमित्यर्थे अत्र “अन्येभ्योऽपीति” प्रथमाद्ये
त्वल् ततः कर्म्म० । पूज्ये, “जयमत्वभावाद्भूजन्मरातिष्वाभि-
लाषुक” इति भार० ।

अत्रिस्त लि० न तस्तः । त्वासरहिते त्वासीपाधिरहिते च
“जुगोगात्मानमत्वस्त” इति रघुः । त्वासीपाधिमन्तरेणेत्यर्थः
मत्तिनाथः । [त्वासमूच्ये लि० ।

अत्रास पु० न त्रासः अभावार्थे न०त० । त्रासाभावे न०व० ।

अत्रि(त्ति) पु० अद-तिन् “मरीचिरत्त्रिङ्गिरसो पुलस्त्यः
पुलहः क्रतुः । ब्रह्मणोमानसाः पुत्रा वशिष्ठश्चेति सप्त ते
इत्युक्ते सप्तर्षिमध्ये सुनिभेदे । “अग्निरत्तिं घर्म उरुष्टन
इति श्रुतिः” । अत्र पक्षे वा तत्रोपे अत्रिरित्यपि ।
त्रिभिन्ने लि० बड्डयचनान्तः । अस्य उत्तरदिशि
ताराकूपेषापि स्थितिः दृष्टसंज्ञितायासुक्ता यथा
“एकावन्तोव राजति ससितोत्पलमालिनी सहासेव ।
नाथयतोव च दिव्यैः कौबेरी सप्तभिर्नुनिभिः ॥ भ्रुव-
नायकोपदेशाद्वरीनर्त्तितोत्तरा अमङ्गलम् । यैश्चारमहं
तेषां कथयिष्ये इहगर्गमतात् ॥ आसन्मवाप्तु सुनयः प्रासति
पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ । षड्द्विकपञ्चद्वियुतः शककाल-
स्तस्य राक्षस ॥ एकैकस्मिन्पक्षे शतं शतं ते चरन्ति वर्षा-
णाम् । प्रायुत्तरतश्चैते सदोदयन्ते सवाध्वीकाः ॥ पृथ्वे
भागे भगवान् मरीचिरपरे स्थितो वशिष्ठोऽस्मात् । तस्या-
ङ्गिरासतोऽत्रिस्तस्यासहः पुलस्त्यश्च ॥ पुलहः क्रतुरिति
भगवानासद्भानुक्रमेण पूर्वोऽद्याः । तत्र वशिष्ठं सुनिवर-
सुपान्त्रितारुन्धरी साध्वी । उल्काशनिधुमाद्यैर्हता
विवर्णा विरक्षयो हस्ताः । इत्युः स्वं स्वं वर्गं विपुलाः
स्त्रिङ्गवाच तद्वैश्व” इति ॥ अत्रैवर्गाश्च तत्रैवोक्ता यथा

“अनेः कान्दारभवा” इति । अधिकं सप्तमिं शब्देदृश्यम् ।

अद-त्विनि । अतीत्यथत्व उष्णादि० ।

अतिजात पु० अनेनेत्वात् जातः जन-क्त ५त० । चन्द्रे, चन्द्रोहि प्रजासर्गाद्यं तपस्यतोऽनेनेत्वात् जातोयथा । “पिता सोमस्य वै राजन् जज्ञेऽतिभगवान्दपिः । ब्रह्मणो भानसात् पूषं प्रजासर्गं विधित्यतः । तत्वात्विः सर्व-भूतानां तस्यौ स्वतनयैर्दतः । कर्मणा मनसा वाचा शुभान्येव चचार सः । अहिंसः सर्वभूतेषु धर्मात्मा संमित-व्रतः । काष्ठकुद्याशिलाभूत ऊर्ध्वबाहुर्माहादुतिः । अनुसरं नाम तपो येन तप्तं सहत् पुरा । त्रीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानीति ह नः श्रुतम् । तत्रोद्धरेतसक्तस्य स्थितस्यानिमिषस्य ह । सोमत्वं तनुरामेदे महासत्त्वस्य भारत । ऊर्ध्वमाचक्रमे तस्य सोमत्वं भावितात्मनः । नेत्वाभ्यां तारि सुस्राव दग्धा द्योतयन् दिशः । तं गर्भविधिना हृष्टा दश देव्यो दधुस्तदा । समेत्य धारयामासुर्न च ताः समशक्तनुवन् । स ताभ्यः सहस्रैराथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभा-न्वितः । पपात भामयन् लोकान् शीतांशुः सर्वभावनः । यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः । ततस्ताभिः सहस्रायु निपतात वसुध्वराम् । पतितं सोम-मालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः । रथमारोपयामास लोकानां हितकामप्रया । स हि वेदमयस्तात ! धर्मात्मा सत्यसङ्करः । युक्तो वाजिसहस्रेण सितेनेति हि नः श्रुतम् । तस्मिन्पतिते देवाः पुत्रेऽनेः परमात्मनि । तदुवुर्ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः सप्त ये श्रुताः इति हरिवंशे । अतिदृग्ज पु० अनेदृशोनेत्वाज्जायते जन-ड ५त० । चन्द्रे अतिनेत्वजादयोऽप्यत्र । तद्विदितरत्विजशब्दे दृश्यम् । अतिभारहाजिका स्त्री अतिभारहाजवंगयोः संधुनम् “इन्द्राहुन् वैरभैद्युनयोरिति” वुन् “वैरभैद्युनकादिवु” चित्त्य-मरोक्तः स्त्रीत्वम् । तद्वंशजातयोः स्त्रीपुंसयोर्भैद्युने । अत्रिसंहिता स्त्री अनेः संहिता स्मृतिः । वर्णाश्रमा-चारादिबोधके अतिप्रणीते धर्मशास्त्रभेदे । अल्वरा स्त्री न त्वरा शीघ्रम् अभावार्थे न०त० । त्वराभावे “त्रीणि आङ्गे प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वरामिति” जृतिः । अत्सहक पु० नास्ति त्वरिव सुष्टिबन्धनस्थानं यस्य । बन्धनस्थानशून्ये सङ्गाकारे यस्त्रियपात्वभेदे चमम् । अथ अन्व० सु०-अर्थे-ड प्रथो० रलोपः । संशये, आरम्भे आनन्तर्ये, मन्त्रे, विकल्पे, प्रकरणे, ससञ्चये पश्चान्तरे च । मङ्गलं तु नाशार्थः किन्तु अर्थान्तरप्रयुक्तोऽप्यर्थं श्रुत्या

मङ्गलसाधनं भवति । “ओङ्कारसाधयन्श्च हावेतो ब्रह्मणः पुरा । कथं भिन्वा विनिर्यातो तेन माङ्गलिकावुभा” पितृक्ते सस्य अर्थेण मङ्गलसाधनत्वम् अतएव शारीरकभाष्ये “अर्थान्तरप्रयुक्तोऽप्यर्थः श्रुत्या मङ्गलमारचयती” त्युक्तम् । तत्र “अघातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादौ” साधनचतुष्टयानन्तर्यार्थे “अथ प्रजानामधिप” इत्यादौ चानन्तर्ये, “अथ योगानुशासन”मित्यत्र अधिकाररूपारम्भे “शब्दो नित्यः अथा नित्य” इत्यादौ संशये, संशयश्च एकधर्मिकं कोटिद्वयज्ञानं तत्र कोशुपस्थापनस्य संशयहेतुत्वात् प्रकृते तस्यैव संशयशब्दार्थता विकल्पश्च संशयविशेष एव । “अथ शक्नोमि भोक्तु-मित्यादौ” मन्त्रे, “अथ शब्दानुशासनमित्यत्र मङ्गलार्थ-तथोपादानमर्थस्तु अधिकार एव “अथ मरणमवश्यमेव जन्तोरिति” वण्प्राम्, “अथ चेत्त्वमिदं धर्म्यं संयामं न करिष्यसीत्यादौ गीतायां च पश्चान्तरे, अघातोर्धमं व्याख्या-स्याम इत्यादौ कात्स्न्ये, “भीमोऽथाज्जुन” इत्यादौ ससञ्चये, खरादिपाठादस्याव्ययत्वम् ।

अथकिम् अव्य०अथ+कायतेः कवतेर्वा बा०डिभि । स्त्रीकारे । स्त्रीकारस्येह नादानं, किन्तु अन्त्योक्तपदार्थस्य वक्तुः तथात्वे-नाभ्युपमात्मकज्ञानम्, तत्र द्योतकत्वमस्य शब्दस्य, यथा कस्यचित् “इत्थं दत्तमिति” मन्त्रे अथकिमित्यादिना वृष्ट-वस्तुनः यथादत्तत्वाभ्युपगमः स च वक्तुरेव ।

अथर्वण पु० अथर्वा तदुक्तविद्याऽस्त्यस्य ज्ञातृत्वात् अच् प्र० न टिलोपः । शिवे, त्रिकाण्ड० ।

अथर्वणि पु० अथर्वणि तदुक्तशान्यादौ कुशलः बा० इस् सिच्येन भत्वाभावात् न टिलोपः । अथर्ववेदोक्तकर्माभिज्ञे ब्राह्मणे पुरोहिते च भेदिनिः ।

अथर्वन् पु० अथ+ञ-वनिष् शक० । अथर्व्यनामकस्मृतिविशेषे, स च कल्पभेदे ब्रह्मणो ज्येष्ठः पुत्रः यथोक्तं सुण्डके । “ब्रह्मा देवानां प्रथमं संबभूवे” त्युपक्रम्य ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठासमर्थव्यं ज्येष्ठपुत्राय प्राहेत्युक्तम् “अनेकेषु ब्रह्मणः स्मृतिप्रकारेषु अन्यतमस्य स्मृतिप्रकारस्य सुखे अयमथर्वा स्मृति” इति भाष्यम् । “अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्मार्थर्वा पुरोवागर्गाङ्गे इति” अथर्वयत्युक्तेः अथर्वशब्दो-ऽटलोऽपि “सर्वे मान्वा अदन्ताः स्युरित्युक्तेः” प्रथो० नलोपः । अथर्वणाऽधोतत्वात् वेदवेदे पु० । ततः तद्देवाधीने वा ठक् अथर्वणिकः, अथर्वणा इटं साम अण् आथर्वणम् । तेन प्रोक्तम् अधीयते इतठको लुक् । अथर्वणः । तत्प्रोक्ताध्यायिप्रभृतिष्वर्थेम् ।

अथर्वविद् पु० अथर्ववेदं तदुक्तं कर्म वा वेत्ति विद-क्विप् ।
अथर्ववेदस्य “शत्रो देवीरभीष्य” इत्यादिकस्य, तद्विहित-
भिचारादिकर्मणश्च वेत्तिर वशिष्ठादौ । “गुरुणाऽथर्वविदा-
कृतक्रिय” इति रघुः ।

अथर्ववेद पु० कर्म० । वेदभेदे तद्विहितः “अथर्वस्य नव शाखाः,
पैपलादा शौनकी दामोदा औप्रा ब्रह्मदा पशुशौनकी
देवदर्शी चारणविद्या चेति तेषामध्ययनं द्वादशैव सङ्ग्राह्यं
तस्य पञ्च कल्या भवन्ति कल्ये कल्ये पञ्च यतानि भवन्ति
नान्तकल्यो, विधानकल्यः संहितानिधिकल्यः, अभिचार-
कल्यः, शान्तिकल्यश्चेति” चरणव्यूहोक्ता । तस्याध्ययन-
प्रचारभेदादि विष्णुपुराणेऽभिहितं यथा

“अथर्वणासथो वक्ष्ये संहितानां ससञ्चयम् । अथर्ववेदं स
सुनिः सुमन्तरमितदुतिः ॥ शिष्यमध्यापयामास कवभं
सोऽपि तद् द्विधा । कृत्वा तु देवदर्शय तथा पथ्याय
दत्तवान् ॥ देवदर्शस्य शिष्यास्तु मौहो ब्रह्मर्वास्तथा ।
शौक्लायिनः पिप्पलादस्तथान्यो सुनिसत्तम ! ॥ पथ्यापि
तयः शिष्याः कृता यैर्द्विज ! संहिताः । जाजलिः
कुसुटादिश्च तृतीयः शौनकी द्विजः ॥ शौनकस्तु द्विधा
कृत्वा ददावेकान्त बभूवे । द्वितीयां संहितां प्रादात्
मन्त्रवायनमंजिने ॥ सैन्धवसुब्रह्मेशाभ्यां भिक्षा वेदा
द्विधा पुनः । नक्षत्रकल्यो वेदानां संहितानां तथैव च ॥
चतुर्थः स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्यश्च पञ्चमः । अष्टासुथ-
र्वणाभेदे संहितानां हि कल्पकाः इति” ॥ एतस्य उपनिषदः
एकत्रिंशत् तामां नामानि यथा प्रश्नः १ सुगुडकं २
माण्डूक्यम् ३ अथर्वशिरः ४ अथर्वशिखा ५ उहृज्जा-
वानिः ६ ऋसंहितापनी ७ नारदपरिव्राजकः ८ सोता ९
शरभः १० नारायणः ११ रामरहस्यम् १२ रामतापनी १३
शाण्डिल्यः १४ परमहंसपरिव्राजकः १५ अन्नपूर्णा १६
सूर्याम्बा १७ पाशुपतम् १८ परब्रह्म १९ लिपरा-
तापनी २० देवी २१ भावना २२ भक्त २३ जावालिः २४
गणपतिः २५ महावाक्यम् २६ गोपालतापनी २७
कृष्णतापनी २८ ह्यथीवः २९ दत्तात्रेयः ३० गरुडः ३१
एताश्च प्रायशः ब्रह्मविद्यातदङ्गोपासनाप्रतिपादिकाः
सुक्तिको ।

अथर्वशिखा स्तो अथर्वशः वेदस्य शिखेव ब्रह्मविद्या-
प्रतिपादकत्वेन अत्रत्वात् । तद्देवीयं ब्रह्मप्रतिपादके तन्नामके
उपनिषद्भेदे । [अत्रत्वात् स्वनामस्थाने अथर्वोपनिषद्भेदे ।
अथर्वशिरस् न० अथर्वशः शिरइव ब्रह्मविद्याप्रतिपादकतया

अथर्वङ्गिरस पु० अथर्वा चाङ्गिराश्च नि० अच् । एतयोर्भुव्योः ।
उपचारात् तद्वृत्तमन्त्रादिभेदे च “अथर्वङ्गिरसं नीलरुद्रं
देव्यपराजितेति” तच्च । “अथर्वानं पितरं देवबभूवुं मातृगर्भं
पितरसं युवानम् ॥ यद्रमं यज्ञं मनसा चिकेत प्रणो
वोचस्तमिहेह ब्रुवः इति” । “आङ्गिरसो नः पितरो नवगवा
अथर्वानो भृगवः सौमनासः । तेषां वयं सुमतौ यज्ञियाना-
मपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ अङ्गिरोर्भिर्यज्ञियैरागङ्गीहृ यम
वैरूपैरिह मादयस्व । विवस्वन्नं ह्वे यः पिता तेऽस्मिन्
वर्हिष्या निषद्य ॥ इमं यम प्रस्तरसा हि रोहाङ्गिरोभि-
संवितानः । आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वहुन्वेना राजन्
हृविषो मादयस्व ॥ इतएत उदारुहन् दिवस्सृष्टान्या-
रुहन् । प्रभुर्ज्यो यथा पथा द्यामङ्गिरसो यशुरिति”
सुक्तञ्च ॥ अथ० १८, १, ५८, ६१, [वेदराहित्युक्ते] बुधे ।
अथर्वधिप पु० ईत० । “सामवेदाधिपो भौमः शशिजोऽथर्व-
अथर्वी स्तो न-थुर्व अच् ४० उलोपः गौ० ङीप् । अहिं-
सिकायाम् ‘याभिर्विश्वलां धनसामथर्व्यमित’” वेदः

अथवा अव्य० अथेति वायते अथ+वा-का । पक्षान्तरे “अथ
वा कृतवाग्दारे इति” “अथवा मृदु वस्तु हिंसित-
मित” च रघुः । “अथवा श्वेतमसिधविरहाप्रतियोगि-
नेति” भाषा० ।

अथो अव्य० अर्थ-ङो ष्टपो० रलोपः । अथशब्दाथै आर-
म्भादौ । “अथाथो संशये स्यातामधिकारे च भङ्गसे विक-
ल्यानन्तर प्रश्नकात्स्नारिभससुञ्चये इत्युक्ते” अथशब्दार्थे ।

अद् बभूवे भ्वा० पर० इदित् सक० सेट् । अन्दति आन्दीत् ।
अद् भक्षणे च अदा० पर० सक० अनिट् । अक्षि अघ-
सत् जघास अत्ता अत्यति । सनिजघत्सति । क्त-ओदनाथे
अक्षम् अन्यत् जग्धम् घञ् घसः-आदः क्तिन् जाग्धः ।
“योऽक्षमत्ति यतस्तत” इति कृतिः । “असा चराचर-
पहृषादिति” शा० सू० । “किमदन्ति भृङ्गा” इति ।
अदंष्ट्र पु० नास्ति दंष्ट्रा दशनसाधनदन्तविशेषः यस्य । भग्ना-
शीदन्ते सपे । प्रधानदन्तरहिते लि० ।

अदत्त लि० विरोधार्थे न० त० । दक्षत्वविरोधिमान्धवति ।
अदक्षिण लि० दक्षिणोऽनुकूलः कुशलश्च विरोधार्थे न० त० ।
दक्षिणत्वविरुद्धनैपुण्यप्रतिकूलत्ववति, वामाङ्गे च । नास्ति
दक्षिणा कर्मसमाप्ता देया यत् । दक्षिणान्मुख्ये यज्ञादौ ।
दक्षिणादानस्य निम्नत्वं दक्षिणाशब्दे वक्ष्यते “इतयज्ञम-
दक्षिणमित” ।

अदग्ध लि० शास्त्रविधिनानिना न दग्धः । शास्त्रविधिनः

ऽकृताभिःसंस्कारे । “अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कले समति” आह्वमन्त्रः । दग्धभिश्चे त्वि० ।

अदण्डप्र ति० न दण्डमहेति यत् । दण्डानर्हे “अदण्डप्रान् दण्डयन् राजा दण्डांश्चैवाप्यदण्डयन्निति” याज्ञ० । “अपि भ्राता सुतोऽर्था वा श्वशुरोमातुलोऽपि वा नादण्डो नाम रान्नोऽस्ति धर्मात् प्रचलितः स्वकादिति” मनुः । ऋग्वादी कर्मविशेषे दण्डः तदभावश्च उक्तोऽनुसन्धेयः तत्र केचिददण्डाः संदहन्ते । “अनिर्द्वाहां गां सूतां हृषान् देवपशून्स्तथा । सपालान् वा विपालान् न दण्डप्रान् मनुर्व्रवीत्” । यानवाहकदण्डाभावे प्रयोजकसुक्तम् अति वर्त्तनशब्दे, जेले देयप्रावरणविशेषसुक्ता तदकरणे दण्डाभावो मनुनोक्तः यथा “तत्रापरिपृतं धान्यं विहंस्युः पशयो यदि न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणामिति” “महोक्तोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः पालोपेषाञ्च ते मोच्या देवराजपरिभ्रुता” इति “अदण्डा हस्तिनोऽन्वाश्च प्रजापाला हि ते ऋताः । अदण्डाः काण्कण्टाश्च हृषभः कृतलक्षण इति” ऋतिः ।

अदत्ता स्त्री दा-क्त न०त० । परिणयार्थमदत्तायां स्त्रियाम् । “अदत्तायां नृतायान्तु त्रिहाञ्छुध्यन्ति बाभ्रवा” इति ऋतिः अदत्तमात्रे त्वि० । अप्राशस्ये न०त० । अदत्तन्तु भयक्रोधेत्याद्यभिहितलक्षणे दानाभासेनार्पिते दत्त्वापि प्रत्याहृतं योग्ये त्वि० । तन्नोक्तं नारदेन यथा “अदत्तन्तु भयक्रोधयोक्त्रवेगुरुजान्तैः । तद्योत्कोच परीहामव्यत्यासच्छलयोगतः ॥ बालमूढास्वतन्वार्तमत्तो-अत्तापवर्जितम् । कर्त्ता ममेदङ्गर्भेति प्रतिलाभेच्छया च यत् । अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंज्ञिते । अहृतं स्याद्विज्ञानाददत्तमिति तत् ऋतमिति” । अस्यार्थः भयेन वन्दिपाहादिभ्यो दत्तम् । क्रोधेन शत्रुादिवैर-निर्व्यातनायान्यस्मै दत्तम् । पुत्रविहीनतादिनिमित्त-शोकादिष्टेन दत्तम् । उत्कीचेन कार्यप्रतिबन्धनिरा-कार्थमधिकृतेभ्यो दत्तम् । परिहासेनोपहासेन दत्तम् । एकः स्वद्रव्यमन्यस्मै ददात्यन्योऽपि तस्मै ददा-तीति दानव्याख्यासः । क्लृपयोगतः शतदानमभिसन्ध्याय सहस्रमिति परिभाष्य दटाति । बालेनाप्राप्तपोद्धवश्च जेन मर्देन, लोकवेदान्भिश्चेन अस्वतन्त्रेषु पुत्रदासः दत्ता, आर्त्तेन रोगाभिभूतेन, मत्तेन मदीयप्रसक्तेन, उच्च-त्तेन, वार्तिकाद्युन्मादपस्तेन वा अपवर्जितं दत्तम् । तथा-ऽयं मदीयमिदं कर्म करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया दत्तम् ।

अचतुर्विंशत्य चतुर्विंशोऽहमित्युक्तवते दत्तम् । यत्र करि-ष्यामीति धनं लब्ध्वा द्यूतादौ विनियुञ्जानाय दत्तमित्येवं षोडशप्रकारमपि दत्तमदत्तमित्युच्यते प्रत्याहरणीयत्वात् । आर्त्तं दत्तस्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम् । “स्वस्ये-नात्तेन वा दत्तं आवितं धर्मकारणात् । अदत्त्या तु ऋते दायस्तत्सुतो नात्र संशय” इति कात्यायनस्मरणात् । तद्येदमपरं संक्षिप्रार्थवचनं सर्वविवादसाधारणम् । “योग-धमनविक्रीतं योगदानप्रतिपहम् । यस्य वाप्युपाधिं पश्येत् तत् सर्वं विनियर्त्तयेत्” इति । योग उपाधिः । योगेनो-पाधिविशेषेणाधिविक्रयदानप्रतिपहाः कृतास्तदुपाधिं वगमे तान् विक्रयादीन् विनियर्त्तयेदिति । यः पुनः षोडश-प्रकारमप्यदत्तं गृह्णाति, यथादेयं प्रयच्छति, तयो-र्दण्डो नारदेनोक्तः । “गृह्णात्यदत्तं यो लोभात् यथा-देयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्डप्रस्तथाऽदत्तप्रतीक-क” इति । मिताक्षरा० ।

अदत्तादायिन् त्वि० अदत्तमादत्ते आ+दा-णिनि इत० । अदत्तस्य ग्राहके “अदत्तादायिनो हस्तात् लिप्सेत ब्राह्मणो धनम् याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव स” इति ऋतिः ।

अदत्त त्वि० अद-वा० अलन् । अदनीये “अदत्तया दयते वार्याणीति” ऋ० ५, ४६, ३, अदत्तया, अदनीयानीति भा० । अददृश्र त्वि० असुपश्चित् अदम्+अनुच-क्विप् अदृश्रागमः । अदोगते, स्त्रियाम् अदद्रीची असर्वनामस्थानाद्याचि तु अद-द्रीचः इत्यादि । अस्य दस्य वा मत्वोच्चे असुदृश्रः असु-स्यङ् इत्यादयोऽप्यत्र ।

अदन्त पु० नास्ति दन्तोऽस्य । पूषरूपे आदित्यभेदे वा कप् तत्त्वं । “यद्यप्यदन्तकः पूषा पेटमसि सदा चरुमिति” कन्दोगप० । तस्यादन्तता च दक्षयज्ञभङ्गसमये वीरभङ्गेषु कृता यथा भागवते ४ स्कन्धे । “पूषो ह्यपातयद्दन्तान् कानिङ्गस्य यथा बलः । शयमाने गरिमणि षोऽह-सहृषयन् दत्” इति । अतएव तस्यादन्ततया पिष्टकभुक्-त्वं तदपि तत्त्वैवोक्तम् प्रकृष्टप्रसादितेन शिवेन पश्यात् दद्यादि वरदानसमये “पूषा तु यजमानस्य दङ्गिर्जातस्य पिष्टभु-गिति” श्रुतावपि “प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि तं देवा अयगामिति” अदन्तकत्वेन पिष्टकभागित्वमुक्तम् । दन्तहीने, अजातदन्ते च त्वि० । “येऽप्यदन्ताः कले समति” वायु० । नृणां दन्तजननकालस्तु व्रणसास एव शुद्धितत्त्वे निर्णीतः पशूनान्तु “वर्षमात्रा तु बाला स्थोद-

तिनाला द्विवाषिकी । अतः परन्तु सा गौः स्यात्तरुषो
दन्जन्मनीति” अङ्गिरोवधने द्विवर्षीत्तरकाले गंवां दन्-
जन्मकथनं पर्याप्तोपलक्षणम् अत्रैव काले (आदाता)
इति लोके प्रसिद्धिः सा च गवाभिय महिषाश्वादीनामपि
तथैव । अत् अन्ने यस्य व० । अकारान्तशब्दे पु० ।

अदब्ध दन्भ-क्त न०त० । अहिंसिते “अदब्धेभिः पायुभिः
पाह्यभानिति” ऋ० १, ६५, ६, अदब्धैरहिंसितैरिति भा० ।
“अदब्दासुर्भानोह्येव” इति वेदः ।

अदब्धाय पु० अदब्धेन अहिंसेनेन आयीति आ-या-ऊ-
३त० । अहिंसायुक्ते “अग्नेऽदब्धायो अशीतमेति यजु०
अदब्धायो । अहिंसित ! यजमान इति वेददीपः ।

अदभ त्रि० न दभ्यते कर्माणि वा०क । अहिंसे “तादृधन्नावतु
द्यूक्त्याय देवावदभा” इति ऋ० ५, ६६, ५ अदभौ अहिंस्यौ
इति भा० ।

अदभ्र त्रि० दन्भ-रक् दभ्रमत्वं न०त० । अनल्पे “अदभ्र-
दर्भामधिशय स स्थलीमिति” भारविः ।

अदभ्र पु० अभवाथे न०त० । दम्भाभावे । नास्ति-
दम्भो यस्य । दम्भरहिते त्रि० । “अदम्भं शठतां हीनं
कर्म कुर्यादलोपु” इतिपुरा० ।

अदभ्य त्रि० न दभ्यतेऽसौ । अदमनीये । गवामेकवर्षपर्यन्तं
कालेऽदम्यता “पादश्याप्राप्तके देय इति” स्मृतिः अप्राप्तकः
अप्राप्तदम्यावस्य इति” रघु० तेन “एकवर्षे गवि हृते
हृच्छपादो विधीयते” इत्येकवाक्यतया एकवर्षकालपर्यन्तकाल
एव वत्सानामदम्यत्वं प्रतीयते ।

अदर्शनं न० न दर्शनम् अभवाथे न०त० । दर्शनाभावे
लोपे, विनाशे च “लोपोऽदर्शनमिति” पा० । नास्ति दर्शनं
यस्याः व० । दर्शनाविषये हृष्टशून्ये च त्रि० ।

अदल पु० दल्यते भिद्यते इति दलं पलं दल-कर्माणि घञ्
न०व० । दलशून्ये (हृजल) इति ख्याते षष्ठे । पलशून्ये
दृष्टमात्रे त्रि० । दतकुमार्यां स्त्री । दलः खण्डः ।
तच्छून्ये त्रि० ।

अदस् त्रि० न दस्यते उत्प्लिष्यतेऽङ्गुलिर्वल इदन्त्या निर्हार-
णाय पुरोवर्त्तन्येवाङ्गुलिर्निर्द्देशः सम्भवति नापुरोवर्त्तनि ।
न-दस्-क्लिप् । अपुरोवर्त्तनि परोक्षे ज्ञाते वस्तुनि ।
सर्वनामता । “असृष्ट्य विद्या रसनायनर्त्तकीति” नैष-
धम् । परलोके “नचासुल फलप्रद इति” पुरा० ।
“इदमस्तु सच्चिदं सजीपतरवर्त्तितं चैतदोद्दृष्टम् । अद-
सस्तु विप्रकण्ठं तर्दिता परोक्षे विजानीयादित्युक्ते” विप्र-

कण्ठे एवास्य प्रयोगः । यच्छब्दाकाङ्क्षिततच्छब्दाप्रयोगेऽस्य
तदर्थबोधकता । यथा “आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनासौ
समागत इत्यादौ” । अतएवोक्तं काव्यप्रकाशे इदंशब्दवददः-
शब्दस्तच्छब्दार्थमभिधत्ते इत्युक्तम्” यच्छब्दस्य तु निकट-
स्थितत्वे तच्छब्दस्यापि प्रसिद्धपरामर्शितेति वदता च तेन
तच्छब्दस्यैव इदमदःशब्दयोरपि प्रसिद्धार्थकता तत्रैवोक्ता ।
यथा “करवालकरालदोःसहायो युधि योऽसौ विजया-
ञ्जुर्नैकमल्लः । यदि भूपतिना स तत्र कार्य” इत्यादौ
प्रसिद्धार्थकता । अन्यथा स इत्यनेन पुनरुक्तत्वापत्तेः अतएव
दर्पणकृता “आनन्दयति ते नेत्रे योऽसौ सुभु! समागत”
इति पद्ये यच्छब्दस्य सच्चिदतया तच्छार्थावाचकत्वमाशङ्क्य
आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनासौ समागत इत्येवं पाठः परि-
वर्त्तितः । यच्छब्देनानाकाङ्क्षितत्वे तु न तच्छब्दार्थमभिधा-
यित्वं किन्तु प्रसिद्धाद्यभिधायकता यथा “असौ मरुच्चुम्बत-
चारुकेयर इत्यादौ” नात्र तच्छब्दार्थप्रतीतिरिति काव्य
प्रकाशे उक्तम् । तथा च यच्छब्देनाकाङ्क्षास्थले एव
यच्छब्दस्यासच्चिदतयोपात्तस्यादःशब्दस्य तच्छब्दार्थकता
नान्यथेति सुस्थितम् । “अदोऽनुपदेशे इति” स्तत्रनिर्द्देशात्
अनुपदेशे अदसः गतिसंज्ञा तेन अदः कत्यादः कतमित्यादौ
गतित्वेन समासे ल्यप् । परं प्रति उपदेशे तु अदः कत्या
अदः कुरु इत्यादौ न गतित्वम् । अस्य गतिसंज्ञात्वे
नाव्ययत्वमपि । तेनाव्ययपूर्वकतया ल्यप् अर्थस्तु
अदःशब्दस्यैव ।

अदाद त्रि० न०त० । दादभन्ने “अदाता वंशदोषेष्येति”
पुरा० । “अदाता पुरुषस्यागो धनं संत्यज्य गच्छ-
तीति” नीति० । स्त्रियां ङीप् ।

अदानं न० न दानमभावार्थे न०त० । दानाभावं । नास्ति-
दानं त्यागोमदजलं वा यस्य । दानशून्ये त्रि० ।
मदजलशून्ये गजे पु० । “सदा दानपारक्षीणः शस्तएव
करोन्मरः । अदानः पानकायस्तु निन्द्यतएव गह्वम्” इति ।

अदान्तं त्रि० न०त० । इन्द्रियदमनाकारके अविनीते च
“अदानोविषयासक्त” इति पुरा० ।

अदाभ्य त्रि० दम्भ गत्यत् नलोपोपधादृद्धौ न०त० ।
अहिंसे । “यत्ते सोमादाभ्यं नाम जाम्बवीति य० ७, २, हे
सोम! ते त्वदीयमहिंसितं जाम्बुवि जागरणशीलमिति
वेददीपः ।

अदाथ त्रि० नास्ति दायो येषाम् । दायानर्हेपतितज्ञात्यादौ ।
“अदायाश्च स्त्रियोमता” इति ऋतिः ।

अदायाद लि० टायं पित्रादिधनं सम्बन्धितया अदन्ति भुञ्जते
अद-अण् इत्० न०त० । सम्बन्धिधनायाहृक्के पतितादि
सपिण्डभेदे "अदायादाश्च परिगणितमात्वादिभिक्षाः स्वियः
"अदायाश्च स्त्रियोभताः" इति स्मृतेः । हादग्निधान्
पुत्रानुक्त्वा "कानीनश्च सहोदश्च क्रौतः पानभेवस्तथा ।
स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादवाश्वया इति मनक्ताः
कानीनादयश्च वेदितव्याः तथा विभागानाहं अपि क्त्वा-
दयोऽदायादा इत्यवसरे वाच्यम् । सपिण्डभिन्ने च ।

अदायिक लि० दायमर्हन्ति दाय-ठक्-न०व० । दायद-
गन्धे "अदायिकं राजगामीति" स्मृतिः दायप्राह-
कपुत्रादिगन्धं तदर्थः ।

अदाह्य लि० न दग्धमर्हति दह-अह्ये गयत् न०त० ।
गन्धोक्तविधना अग्निस्कारानर्हं पतितादीं ते च स्मृतौ
दर्शिता यथा । "अदह्यदग्धनिखव्यालविषवर्जित्वया
जर्लः । आदरात् परिहृत्तव्यः कर्षन् क्रौडं स्तस्तु य ।
नागानां विप्रियं कर्षन् दग्धशायथ विद्युता । निवृत्तः
स्वयं राजा चौथ्यं दौषेण कुर्वन् च । परदारान् रमन्तश्च
द्वेषात्तत्पतिभिर्हताः । असमानश्च संकीर्णैश्चाण्डाला-
द्यैश्च विप्रहम् । कृत्वा तैर्निहता ये तु चाण्डालादीन्
ममाश्रिताः । गराग्निविषदाश्वैव पापण्डाः क्रवुद्धयः ।
क्रोधात् पायं पापं वर्जितं शस्त्रसहस्रं जनम् । गिरिपुत्र
प्रजातश्च ये कुर्वन्ति नराधमाः । कृशित्यजीविनश्च सूना-
लङ्कारकाश्रिणः । सुखिभगाश्च ये क्वचित् क्लीवप्राया नपुं-
सकाः । ब्रह्मदण्डहता ये च ये च वै ब्राह्मणैर्हताः । सहा-
पातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्षिताः । पतितानां न
टाहः स्याद्धान्येष्टिनस्त्रिषुसञ्चयः । नचाशुपातः
पिण्डं वा कार्यं आडाटिकं क्वचित् । एतानि पतितानाञ्च
यः करोति विभोर्हितः । तप्रक्षुब्धयेनैव तस्य शुद्धिन-
चान्यथा" इति । दग्धमगक्ते निरयवत्वात् परमात्मनि ।
"नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं टहति पावक" इत्युपक्रम
"अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमच्छेद्योऽयोष्येव चेति" गीतायां
तस्योदाहृत्योक्तेस्तथात्वम् ।

अदिति स्त्री न दीयते खण्डते दहत्वात् टो-क्तच् न०त० ।
टातं केत्तुं न योग्यायां प्रथिव्याम् "चक्रुर्दतितावसनमिते"
ता०ब्रा० "अदितो प्रथिव्यामिति" भाष्यम् वाचि
निरुक्त० । दितिर्दुजमाता विरोधात् न०त० । न-
दिन्यां देवमातरं प्रजापतये सहाभागा दत्तकन्यास्त्वयो दग् ।
अदितिर्दितिर्दनुःकाला दनायुः सिञ्चका तथा । क्रोधा

प्राधा च विश्वा च विनता कपिला शुनिः । कद्रुश्च
मनुजव्याघ्र ! टनकृदैव भारतेति" भारतम् आदिप० ।
एता एव कश्यपाय दक्षेण दत्ता यथोक्तं तत्रैव "दक्षस्त्व-
जायतादुष्टादृक्त्रिणाङ्गवन्दपिः ब्रह्मणः प्रथिवीपान !
गान्तात्मा सुमहातपाः । यामादजायताङ्गुलाङ्गायां तस्य
सहात्मनः । तस्यां पञ्चागतं कन्याः स एवाजनयत् प्रभः ।
ददौ स दग्धमस्मिय सप्रविंशतिमिन्दवे । दिव्येन
विधिना देव ! कश्यपाय त्वयोदमेति" अदितिर्दना
देवमातेति निरु० । तद्देवताके पुनर्वसुनकत्वे ।
असि प्राणिजातम् अद इतिच् । सर्वनामके स्त्वयं
पमेश्वरे च पु० । "स यदादेयास्त्वजत तत्तदनुमभियत
मर्षं वा असीति तददितेरदितित्यम्, सर्वस्यैतस्यात्ता भवति
सर्वमस्याच्च भवति य एवमेतददितेरदितित्यं वेदे"ति
बु०उ० दितिः खण्डनम् । तच्छून्ये अखण्डे ।
"जलियासि यज्ञियास्तदितेरसीति" यजु० "अदितिर-
खण्डतेति" वेददीपः ।

अदितिज पु० अदितेजायते जन-ड । देवे । "हादग्निवादिने
पुत्राः शक्रसुख्याः नराधिप ! । तेषामश्वरजो विष्णुर्दत्त
लोकाः प्रतिष्ठिता इति" भारतम् हादग् आदित्याः शक्रादयः
शक्रसुख्याश्च देवाश्चेत्यर्थः ।

अदितिनन्दन पु० इत्० । देवे अदितिस्तुतादयोऽप्यत्र ।

अदीन लि० टो-क्त न०त० । अकातरे कातर्थरहिते ।

अदृष्ट लि० न०त० । स्मृत्युक्तदृष्टसाधनताकरूपदोषरहितं । "अदृष्ट-
मलता धारा" इति स्मृतिः "दुष्टानि च दुष्टगच्छे वक्ष्यन्ते ।

अदूर न० न०त० । दूरत्वविरोधिसार्थे "अदूरे जगदम्बादा
भारतीयो महोत्सव" इति पुरा० । तदति लि० ।
"परस्पराजिसादृश्यमदूरोञ्जितवर्त्मस्विति" रघुः ।

अदूषित लि० न०त० । दूषितभिन्ने स्मृत्युक्ते दोषानर्हे इत्य
भेदे च । दूषितश्च अस्मद्भ्यस्पर्शवत्त्वेन, पृथुपितत्वेन, परिभ-
त्वेन, दोषजनकादृष्टविशेषहेतुत्वेन च स्मृत्यादौ दुष्टत्वं न
कीर्तितम् तस्यै क्वचिद्विषयं प्रतिप्रसवः स्मृतायुक्तत्वाद्दृष्ट-
पदार्थेणैवादूषितम् । दूषितविवरणं दुष्टगच्छे वक्ष्यते ।

अदृश लि० नास्ति दृक् दर्शय । अथे चक्रुर्दितियस्युच्ये ।
न-दृष्टनि दृग् कर्त्तव्यं किप् न०त० । अदर्शके लि० ।

अदृश्य लि० न०त० । अदृश्यभिन्ने । न दृष्टमर्हति । दर्शना-
त्वेन परित्यजेत् । "जलदृश्यतन्निरोधमप्यः कर्त्त-
व्यमिति" इति ।

अदृष्टा न० न०त० । परलोकस्थकते भवते

इन्द्रियायोग्यत्वात् तस्यादृष्टत्वम् । अदृष्टस्यै प्रमाणञ्च । “सापेक्षत्वाद्नादात्त्वात् वैचित्त्यात् विश्व-
 र्णित्ततः । प्रत्यात्मनियमात् भुक्तेरस्ति हेतुरलौकिक”
 इति “चिरधुक्तं फलायालं न कर्मातिशयं विनेति” चेति
 श्लु० । अस्याभिप्रायः । इह हि जगति उच्चावच
 विचित्रताः सुखदुःखानुभवरूपा भोगाः प्रत्यात्मवेदनीयाः, ते
 च न नित्या उत्पत्तिविनाशशालित्वात् अतएव न सटातनाः
 किन्तु कादाचित्का एव, सति च तेषां कादाचित्कत्वे
 हेतुसापेक्षत्वमेव तथा हि विमता भोगव्यक्तयः हेतुसापेक्षाः
 कादाचित्कत्वात् घटयत् । यद्यत् कादाचित्कं तत्तत् हेतु-
 सापेक्षं यथा घटः भवति च भोगव्यक्तयः कादाचित्काः
 तस्मात् हेतुसापेक्षा इति पञ्चावयवव्यायेन भोगानां हेतु-
 सापेक्षत्वसिद्धिः स च हेतुः न लौकिकप्रत्यक्षादिविषयः
 कश्चित् सम्भवति तदन्वयव्यतिरेकाभावात् न च कालस्यैव
 तद्हेतुत्वेनार्थान्तरापातः । कालस्य साधारणकारणतया
 विचित्रभोगप्रत्यक्षनियामकत्वात् अन्यथा कालस्यैकरूपतया
 सर्वदा सर्वभोगप्रसङ्गः । एतेन तत्कालत्वेन कारणता-
 कल्पनेऽपि न निस्तारः तत्कालव्यक्तीनां पुरुषमात्रसा-
 धारण्येन प्रत्यात्मविचित्रभोगोपपादकत्वानुपपत्तेः । अतो
 विचित्रभोगान्यथानुपपत्त्या तदाधायकमलौकिकं कारणं यत्
 कल्पनीयं, तद्देवादृष्टम् । एवमनुमानेन आगमप्रामाण्य-
 मभ्युपगन्तुं प्रति अलौकिकादृष्टसाधनम् । आगमेन तु
 तत्सिद्धिरेशमभियुक्तैरभ्युपेता “स्वर्गकामो यदेतेति”
 वाक्ये समभिव्याहृतस्वर्गसाधनत्वं यागे विधिप्रत्ययेन
 बोध्यते तच्च न सम्भवति, स्वर्गादेः कालान्तरभावितया
 आशुविनाशिनो यागादेस्तदानीमसमयेन कारखत्वासम्भवात्
 अतो विधिबोधितं यागादेरिष्टसाधनत्वं फलकालपर्यन्त-
 म्यायस्वजन्यव्यापारं विनानुपपत्तमित्यनुपपत्तिज्ञानेन द्वारी-
 भतमपूर्वं कल्पते । तदभिप्रायेणैव चिरञ्छस्तिमित्याद्युक्तम् ।
 अतएव “पौरुषं देवसम्पत्त्या काले प्रलति पार्थिव ।।
 त्वयमेतन्ननुष्यस्य पिण्डितं स्यात् फलावहमिति”
 शास्त्रान्तरे कार्यजननसामग्र्यां देवपदाभिधेयापूर्वस्य
 कीर्त्तनम् । तच्चादृष्टं द्विविधं पुण्यं पापञ्च विहित-
 नुष्ठानजन्यं पुण्यं, निषिद्धानुष्ठानजन्यं पापम्, तदु-
 भयमपि त्रिविधं, प्रारब्धं फलदानोन्मुखं सञ्चितञ्चेति ।
 देहादारम्भकमदृष्टं प्रारब्धं, ब्रह्मनामदृष्टानां चिरसञ्चितानां
 मध्ये फलविपाकाय उन्मुखं फलदानोन्मुखं, तद्भिन्नं सञ्चि-
 तम् । तत्र “ये समर्था जगत्सिद्धिं स्वर्षिंहारकारका ।

तेऽपि कालेन लीयन्ते इति” शास्त्रात् “कलनात् सर्वभूतानां
 काल इत्यभिधीयते” इत्युक्ते च कालस्य सर्वनाशकत्वेऽपि
 नादृष्टनाशकत्वम् “नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति”
 शास्त्रान्तरात् किन्तु भोगादेव जयः । तथा पुण्यस्य कर्म-
 नाशाजलस्यर्गादितोऽपि नाशः, पापस्य प्रायश्चित्ता
 दिना नाशः । प्रारब्धातिरिक्तपुण्यापुण्यकर्मणां तत्त्वज्ञानात्
 नाशः । “ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुनेति”
 गीतादिशास्त्रात् । इदमदृष्टं वेदान्तिभिर्ज्ञानुमन्यते तैर्हि
 कर्मणः स्वप्नसावस्थापद्मसंस्कारविशेष एवादृष्टस्थानीयत-
 याङ्गीक्रियते इति भेदः । तच्चानुशयशब्दे विस्तरतो वाच्यम् ।
 तच्चादृष्टमात्रधर्म इति नैयायिका वैशेषिकादयश्चाभ्यु-
 पगच्छन्ति । वेदान्तिसाङ्ख्यपातञ्जलास्तु बुद्धिधर्म इति भेदः ।
 तेषां मते हि कर्तृत्वस्य बुद्धिधर्मतया “शास्त्रदेशितं फल-
 मनुष्ठानरोति” न्यायात् तत्रैवादृष्टोत्पत्तेरचितत्वम् अन्त-
 र्गतकर्मणा अन्यस्यैवादृष्टोत्पत्तौ अतिप्रसङ्गात् “कृतहाना-
 कताभ्यामप्रसङ्गश्चेति” श्लेषेण च तथैव प्रतिपादितत्वादधिक-
 माकरे इष्टव्यम् । अस्य च अदृष्टशब्दाच्चत्ये “प्रत्यक्ष-
 मनिमित्तं विद्यमानोपलम्बनत्वादिति” जैमिनिश्लो-
 मानम् । तस्यायमभिप्रायः “नोदनालक्षणाऽर्थोऽधर्म”
 इति धर्मो वेदैकसमाधिगम्यत्वमुपलक्षणं तस्य द्रष्टीकर-
 णार्थमितं श्लो- प्रवृत्तम् । “च्युतहानादूक्षुसुत्पदमानस्य
 धर्मस्य पूर्वमविद्यमानत्वात् न प्रत्यक्षयोग्यतास्ति उत्तर-
 कालेऽपि रूपादिराहित्याच्चेन्द्रियैरवगम्यता । अतएवा-
 दृष्टमिति सर्वैरभिधीयते” इति षट् भाष्यम् । श्लो-यंस्तु
 प्रत्यक्षं चक्षुरादि न तदुपहृषे निमित्तं तेषां विद्यमानो-
 पलम्बहेतुत्वात् धर्मस्य च प्राक् अविद्यमानत्वात् । लिङ्ग-
 राहित्याच्च नानुमानविषयत्वमप्यस्ति । सुखदुःखयोस्तद्भक्त-
 त्वेन लिङ्गत्वसम्भवेऽपि तयोर्लिङ्गत्वज्ञानमपि वेदैकगम्यं,
 “कस्य कर्मणः ? किं फल ? मित्यध्ववसायस्य वेदैकसमाधि-
 गम्यत्वात् सुखदुःखाभ्यां सामान्येन धर्माधर्मसात्वानुमाने-
 ऽपि तद्विशेषप्रतिपत्तौ वेदस्यैव साधनत्वादिति प्रतिज्ञातं
 धर्मस्य नोदनामात्रप्रमाणकत्वं सुस्थितमिति । दृष्टमिच्छे-
 त्ति० “सर्वमदृष्टं सुचीति” श्रुत्यन्तरम् । “अदृष्टमर्थ-
 मदृष्टवैभवात् करोति सुप्रिर्जनदर्शनातिथिमिति” नैप० ।
 अज्ञातमात्रे त्ति० । “अदृष्टविरहव्यथामिति” हितो० ।
 “अदृष्टमङ्गिर्निर्णयमिति” श्रुतिः “अदृष्टमुपघातशङ्काभि-
 रज्ञातमिति” रघु० । अदृष्टहेतुके भयादौ च । दैवि-
 काग्निभयादेरदृष्टसाध्यत्वाददृष्टत्वम् ।

अदृष्टपूर्वम् लि० न पूर्वं दृष्टः सह सुपेति स० परनि० ।
पूर्वमदृष्टे । “अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्टेति” गीता ।
अदृष्टि स्त्री विरुद्धा दृष्टिः विरोधार्थं अभावार्थं वा न०त० ।
क्रूरदृष्टी, सरोपवक्रदृष्टी, दर्शनाभावे च । ब० । दृष्टि-
शून्ये लि० ।

अदेय लि० न०त० । देयभिन्ने दानायोग्ये च । दानायोग्यञ्च
पुत्रादि—“स्वं कृत्स्नाविरोधेन देयं दारसुतादृते नान्ये
सति सर्वस्वं यज्ञान्यस्मि प्रतिश्रुतमिति” याज्ञ० “अन्या-
हितं याचितक्रमाधिः साधारणञ्च यत् । निक्षेपः
पुत्रदाराश्च सर्वस्वज्ञान्ये सति । आपत्त्वपि च कष्टाद्य
वक्ष्यमानेन देहिना । अदेयान्याङ्गराचार्या यज्ञान्यस्मि
प्रतिश्रुतम्” इत्येवं स्मृतिनिषिद्धदाने वस्तुनि “योऽन्त
प्रतिगृह्णाति यथादेयं प्रयच्छति” तदादानमपि स्मृतौ
निषिद्धम् । “मद्यमदेयमपेयमयाज्ञमिति” स्मृतिः ।

अदेवत्व लि० न देवान् लायते प्रीणाति अनेन त्वं करणे क ।
देवप्रीणनासाधने अज्ञादौ “अदेवत्वादराधस” इति श्रुतिः ।

अदेवमाहक पु० न०त० । देवमाहकदेशभिन्ने नदीवृक्षम्बु
सम्बद्धप्रीतिप्रदेषु । “वितन्यति क्षेममदेवमाहका”
इति भार० । [“अयज्वानमदेवयुमिति” ऋ० ५, ६, ११ ।

अदेवयु लि० न देव याति प्राप्नोति या-क । देवाप्रापके ।

अदेश पु० न०त० । गर्हितदेशे अयोग्यदेशे च । “नादेशे तपणं
कुर्यात् न मन्थ्यां नापि पूजनमिति” स्मृतिः । “स्त्रियं
स्युः श्रेयदेशे य” इति स्मृतिः । गर्हितदेशस्य स्मृतौ दर्शिताः
केचित् संवत्सरे । “चातुर्वर्ण्यव्यवस्था त यस्मिन् देशे
न वर्त्तते । तं स्त्रेच्छदेशं जानीयादार्यावर्त्तं ततः परम्”
इति विश्वा० । “आनर्त्तकाङ्गमगधाः सुराद्राः दक्षिणापथः ।
तथा च सिन्धुः सौवीरा एते सङ्घीर्णयोग्य इति” पद्भ्यां स
कुरुते पापं यः कलिङ्गान् प्रपद्यते । ऋषयो निष्कृतिस्तस्य
प्राङ्मुखैश्चानरं हविरिति” बौधा० । “अङ्गवङ्गकलिङ्गंश्च तीर्थ-
यात्रां विना प्रजन् । प्रायश्चित्तं प्रकीर्त्तिति” स्मृतिः ।
इदृशेषुपि केचित् आहुतपेषादौ विशेषतोऽर्घ्याः यथा
“रुक्मं क्षमियुतं लिङ्गं सङ्घीर्णानिष्टगन्धिकम् । देशं त्यनिष्ट-
गन्धञ्च वर्जयेत् आहूतकर्त्तव्यमिति” । “न स्त्रेच्छविषये आहुं
कुर्यान्श्चेत्सुतं तथा नेष्टकाचरिते पितृन् तपयेदिति”
गङ्गानिखितौ । “परकीयवृद्धे यस्तु पितृन् संतं प्रदाति ।
तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो वनादिति” गान्धे-
ऽपि गङ्गास्वयोजकाः स्मृत्याद्युक्ता वेदितव्याः । अदेश-
काले यद्दार्क-तद्दानं तामसं विदु” इति गीता ।

अदेव न० देयं वैश्वदेविकआहुं तन्नास्ति यत् । वैश्वदेविकआहु-
शून्ये नित्यआहुः । तस्य पार्वण्यैतर्कस्यव्यतया वैश्वदेव
आहुप्राप्तौ “अदैविकन्तु तत् कार्यामिति” स्मृतौ पर्युदासा
ज्ञानं वैश्वदैविकम् धिकं नित्यआहुशब्दे षण्यते । अदैविकम-
प्यत् । देवं भाग्यम् । तच्छून्ये, दुर्भाग्यवति च लि० ।

अदोष पु० दोषः स्मृत्युक्तदुरदृष्टसाधनत्वम् अभावार्थं न०त० ।
स्मृत्युक्तदुरदृष्टसाधनत्वदोषाभावे । न०ब० । दोषगून्ये लि० ।
अलङ्कारोक्तदोषगून्ययोः शब्दार्थयोः “तददोषौ शब्दाद्यौ
सगुणध्वनलं कृती पुनः कार्याति” काव्यप्र० । “अदोषं
गुणवत् काव्यमिति” सरस्वतीक० ।

अङ्ग न० अक्षते देवैः अट कर्मणि गन् । पुरोडाशे उच्चलद० ।

अङ्गा अव्य० अत्यन्ते अन्तं सन्तं गमनं ज्ञानं वा दधाति
क्लिप् । याथार्थ्यं, साक्षात्कारे, स्फुटे, अवधारणे, अतिशये
च । “अङ्गा श्रियं पालितमङ्गारायेति” रघुः । “यस्य
स्यादङ्गा न विचिकित्मङ्गास्तांति श्रुतिः । अयं स्वरादिः,
चादिश्च तेनोभयस्वरता । साक्षादादिषु पाठात् अङ्गा-
कथ्येत्यादौ समासे ल्यप् ।

अङ्गत न० अततीत्यत् अव्ययमाकस्मिकार्थे तथा भाति भा-ह
तच् । आकस्मिके उल्कापातादौ, आलङ्कारिकप्रसिद्धे नव-
रसानर्गतविषयस्थायिभावके रमभेदे यथोक्तम् “अङ्गतो
विस्मयस्थायिभावो गन्धर्जदैवतः ॥ पीतयर्षो वस्तु
लोकातिगमालम्बनं मतम् । गुणानां तस्य महिमा
भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ सन्धः स्वेदोऽथ रोमाञ्चगङ्गदस्वरस-
स्त्रमाः । तथा नेत्रविकासोऽप्यनुभावाः प्रकीर्त्तिताः ॥
वितर्कावगसम्भानिहृषाद्या व्यभिचारिणः इति” । यथा
“दोर्दृशोऽङ्गाश्चतन्द्रशेखरधनुर्हृण्णावभङ्गोद्यतपङ्कारध्वनिरा-
र्थवान्चरितप्रस्तावनाङ्गिण्डमः । द्राक्पर्यस्तकपालसंपुट-
मिलद्भ्रमण्डलाण्डभाण्डोदरश्चाभ्युत्पिण्डितचण्डिमा कथ-
महो ? नाद्यापि विश्रामप्रति” इति ॥ तद्वति लि० ।
“कम्पाद्यङ्गतसप्राप्ते इति” ज्योति० । अङ्गतस्वरूपविभा-
गादि “प्रकृतिविरुद्धमङ्गतवचनन् प्रकृतिविरुद्धमङ्गतमापदः
प्राक् प्रबोधाय देवाः सृजन्तीति” ज्योतिषतत्त्वे आशयव
वाक्ये । “आपज्ज्ञानाय भूमप्रादीनां पृथ्वं स्वभावप्रस्थावः
देवकर्त्तृकोऽङ्गत” इति रघु० । नेपां त्वं विध्यादि अग्न्युत्पात
शब्दे ऋक् । “उदयति च तदङ्गतमानिभिरिति”
नैष० । “तमस्युतं बालकसम्बुजेक्षणमिति” भाग० ।
अङ्गतस्वन पु० अङ्गुत मन्ते यम्य ब० । मह्यदेवे । कर्त्त० ।
आशय्यशब्दे । ब० । तथा भूतशब्दवति लि० ।

अद्रिणि पु० अत्ति सर्वान् अट-मनिन् । अग्नौ ।
 अद्रिर लि० अट कर्त्तरि ऋरच् । भक्त्यर्थाले ।
 अद्र्य अव्य० अस्मिन् अर्चन इदमृशब्दस्य निपातः सप्रमूर्धे ।
 अस्मिन् दिश्ये । “क्षण ! त्वदीयपदपङ्कजपिञ्जरान्ते
 अद्याव मे विद्यत मानसराजहंस इत्युद्भटः । अद्यत्वे
 इत्यादिभाष्यप्रयोगात् तद्गुत्तार्थाय अम्य बोधकता ।
 तनाधारार्थत्वेऽपि अस्य समामानरघटकता “अद्यादिभ
 मारभ्य इति” “अद्यप्रत्ययनताङ्गोति” कुमारः । एवञ्च
 वर्त्तमाने काले वर्त्तमानकालवृत्तौ च वृत्तिः “अद्यावधि
 भवद्गो भिक्षोऽहमिति” बेण्ठी० ।
 अद्यतन लि० अद्य भवः अद्य+अ्यु तुडागभश्च । अद्यभवे
 वस्तुमात्रे । स्थियामद्यतनी । अद्यतनश्च अतीतो भविष्य-
 च्चेति द्विधा । तत्र अद्यतनभूते लुङ् अपाचोत् । अद्यतन-
 भविष्यति लृट् । पक्ष्यति । अनद्यतनभूते तु लङ् अपचत्
 अनद्यतने भविष्यति लुट् पक्षा । वृत्तित्ये वर्त्तमानत्ये ।
 अद्यत्व न० अद्य तद्गुत्तर्भावः अद्य+त्व । एतद्दिन वस-
 अद्यश्रवोना स्त्री अद्य षः परदिने वाप्रसोष्ये अद्य षम्+ख
 टिलोपः । आसन्नप्रसगायां प्रौढगवर्भिस्याम् । “अद्य-
 श्रवोनावष्टब्धे” इति पा० ।
 अद्रव पु० अभावार्थे न०त० । द्रवाभावे । न०ब० । द्रव-
 शून्ये लि० “अद्रवं मूर्त्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्यमविकारज-
 मिति” महाभाष्य० ।
 अद्रथ न० अप्रागस्त्ये न०त० । अप्रथस्तद्रथे अयोग्यपदार्थे
 “नाद्रथे निहता काचित् क्रिया फलवती भवेदिति”
 अद्रि पु० अट-क्रिन् । पर्वते, तद्वयत्रे प्रस्तरे यावणि ।
 एजे, सूर्ये, मेघे, परिमाणभेदे च तद्भेदश्च परिमाणशब्दे
 वक्ष्यते तत्र यावणि, अद्रिपुतः, मेघे “अद्रिमाता, पर्वते,
 दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोभ्यामिति” कृमा० ।
 अद्रिकर्षी स्त्री अद्रिः अद्रिनामिका गिरिर्वालम्पिका
 तस्यैः कर्णः कर्षतल्लं पुष्पान्ःस्यं पत्रं यस्याः गौरादि-
 त्वात् डीष् । बालम्पिकाकर्षतल्ल्यपुष्पाभ्यन्तरपत्रायां
 अपराजितायाम् ।
 अद्रिकीला स्त्री अद्रयः कुलाचलाः पर्वताः कीलाः शङ्ख
 इव यस्याः ब० । वृथिव्याम् । अद्रिः सुमेरोः कोल इव
 वा । विष्कम्भपर्वते पु० । तद्विवरणं अचलकीलाशब्दे
 दृश्यम् ।
 अद्रिज न० अद्रौ जायते जन-ड ७त० । (अद्रिजाजु) इति
 स्वनामप्रसिद्धे गञ्जशब्दे । (जेर) इति प्रसिद्धे उगधाता-

विति केचित् । पार्श्व्यां स्त्री । पर्वतभवमात्रे लि० ।
 सौहृदीहृत्ते स्त्री राजनि० । अद्रिजातादयोऽप्युक्ताथेयु
 पर्वतजाते दवानले, सूर्यजे हंसे, रूपे आत्मनि च पु० ।
 अद्रितनया स्त्री ईत० । पार्श्व्यां तद्विदितः अचलकन्या
 शब्दे द्रष्टव्या अद्रिसुतादयोऽप्यत्र । “अद्रिसुतासमाग
 मोत्क” इति कृमा० ।
 अद्रिहिप् पु० अद्रिभ्यः होष्टि हिप-किप् । इन्द्रे । तस्य
 तद्भेदत्वं गोत्रभिच्छब्दे दृश्यम् ।
 अद्रिदुग्ध पु० अद्रिभिर्यावभिर्दुग्धः अभिपुतः इत० । यावाभि-
 पुते सोमे, “तिरो रोम पवते अद्रिदुग्ध” इति ऋ० ।
 ६, ६७, ११, “अद्रिदुग्धः यावाभिपुत” इति भा० ।
 अद्रिद्रोणि स्त्री अद्रे द्रोणिरिव । पर्वतभवनव्याम् “अद्रि-
 द्रोणीरनपसारमार्गा” इति दृश० ।
 अद्रिर्पति पु० ईत० । हिमाचले तद्विवरणम् अचलराजशब्दे ।
 अद्रिवर्हम् लि० अद्रे वर्ह इव वर्होऽस्य । अद्रिसारं
 अतिकठिने “पीडूषं द्यौरदितिरद्रिवर्हं” इति
 ऋ० १०, ६३, ३ ।
 अद्रिवुद्ग पु० उपमा० ब० । अतिकठिने । “अयं निधि
 मरुतै अद्रिवुद्ग इति” ऋ० १०, १०८, ७, ।
 अद्रिभट्ट पु० अद्रिं भिनत्ति भिट-किप् इत० । इन्द्रे ।
 गोत्रभिच्छब्दे तद्भेदेन विवरणम् ।
 अद्रिभू स्त्री अद्रावपि भवति भूः किप् ७त० । अपराजिता
 लतायाम् तस्याः पर्वतेऽप्यतिकठोरभूमिके जायमानत्वा
 त्थात्वम् । पार्श्व्यां स्त्री । पर्वतजातमात्रे लि० ।
 अद्रिमाह पु० अद्रिभेषस्तज्जलं मिमोते मा-हच् । मेघजलनि
 म्भांतरि स्ववित् कोशं दिवो अद्रिमातरमिति ऋ० ६, ८६, ३ ।
 अद्रिराज पु० अद्रिणां राजा टच्समा० । हिमाचले ।
 अद्रिपु राजते किप् अद्रिराडपि अत्रैव पु० । विवरण
 मचलराजशब्दे ।
 अद्रिपुत पु० अद्रिभिः यावभिः सुतः अभिपुतः इत० पत्वम् ।
 यावाभिपुते सोमे । “अधृतो अद्रिपुतोवर्हिपोति” ऋ०
 ६, ७२, ४ अद्रिपुतः यावभिरभिपुत इति भाष्यम् ।
 अद्रिसहृत् पु० अद्रिभिः सहृतम् अभिपुतम् । यावाभिपुते
 सोमे “स्वसारो अद्रिसंहृताविति” ऋ० ६, ६८, ६, ।
 अद्रिरिव संहृतः कठिनः । अतिकठिने लि० ।
 अद्रिसार पु० अद्रेः सार इव । लोहे । अद्रेरिव सारोऽस्य
 अतिकठिने लि० ।
 अद्रिसारमय लि० अद्रिसारात्मकः । प्रत्यन्तकठिने ।

अद्रीष्य पु० अद्रीष्याम् अद्रीषीं रीयः इत० । हिमाचले, शिवे च ।
अद्रीकन् लि० इह-कनिष् न०त० । श्रीहाकर्त्तरि-“ता
वां समगङ्गुह्वायेषमिति” ऋ० ५, ७०, २, “हे अद्रीक्या
अद्रीग्भारामिति” भाष्यम् ।

अद्रीष लि० इह-घञ् वेदे घत्वम् न०व० । श्रोत्ररहिते “त्वं
देहि सहस्रिणं रयिं नोऽद्रीषेणेति” ऋ० २, १२, ६, “अद्री
षेण द्रोहरहितेनेति” भा० । न०त० । श्रोत्राभावे पु० ।

अद्रीषाविति लि० अद्रीषः अवितो येन । अद्रीहरक्तके ।
“ऊणुत धूमं वृषण सखायोऽद्रीषावता” इति वेदः ।

अद्रीह पु० अभावार्ये न०त० । श्रोत्राभावे “अद्रीहोनाभि-
मानितेति” “अद्रीहः सर्वभूतानामिति” च पुरा० ।

अद्वय न० न द्वयम् । हित्वाभावे । नास्ति द्वयं हित्वं तज्ज्ञानं
वा यत्र । सर्वात्मतया आत्मज्ञे ब्रह्मात्मैक्यज्ञे, अभेदे च ।
“अर्थतोऽप्यह्यानन्दमतोतद्वैतभानत” इति वे०सा० । ब्रह्मा
द्वयं पश्यत इति अद्वयं विज्ञानाभेदः पदार्थानामस्यस्य
वाटकत्वेन अस्यर्थे अच् । बौद्धभेदे ते हि “सहोपाल-
म्भानयमादभेदो नीलतद्वयोरित्यनेन” पदार्थानां संबिद-
भिन्नत्वं वदन्ति विवरणं बौद्धयन्त्रे दृश्यम् ।

अद्वयवादिन् पु० अद्वयं वदति सर्वमेव वस्तु चित्त्वरूपं
नान्यदतो द्वितीयमस्तीति वदतीति वद-णिनि । अद्वैत-
वादिन वैदान्तिके, वाङ्मार्थाभावेन ज्ञानात्मकं सर्वं वस्तु
स्वीकुर्वति बोद्धे च ।

अद्वयस् लि० नास्ति द्वयं हित्वमस्य न० योगविभागात्
असिच् सभा० । हित्वरहिते । “सखा सुयेनो अद्वया इति”
ऋ० १, १८७, २, “अद्वया द्वयरहित” इति भाष्यम् ।

अद्वयानन्द पु० नास्ति द्वयं हित्वं भेदः तज्ज्ञानं वा
यस्य यत्र वा तादृश आनन्दः । ब्रह्मरूपानन्दे अद्वैता-
नन्दे । “अर्थतोऽप्यह्यानन्दमतोतद्वैतभानत इति” वे०सा० ।

अद्वयाविति लि० अद्वयमस्यर्थे विनि अन्वसि दीर्घः देव-
पितृयानरूपभागद्वयरहिते । “पुत्रस्य पाथः पदम-
द्वयाविति” इति ऋ० १, ४ १५६, २, अद्वयावितिः मार्ग-
द्वयरहितस्येति भाष्यम् ।

अद्वय लि० द्वयं द्विप्रकारोऽस्यस्य वा० उ न०त० । द्वि-
प्रकाररूपकापञ्चम्यन्त्ये अन्तर्वाङ्मैक्यरूपे “उप इदुञ्चतयुञ्च
वसव इति” ऋ० ८, १८, १५ ।

अद्वार न० निन्दितं द्वारम् । प्रवेशानर्हे गुप्तद्वारे ‘अद्वारेण
प्रवेशनमिति’ “अद्वारेण न चातोयादृष्टामं वा वेष्ट
वा पुरमिति” च पुरा० । नास्ति द्वारमस्य न० ।

प्रवेशयोन्त्ये दुर्गप्रवेशे, अगम्ये अनुपाये च लि० ।

अद्वितीय लि० द्विधा इतं भेदं गतम् द्वीतम् तस्य भावः इतं
तद्भास्ति यस्य न० । सजातीयदिभेदमून्ये केवले परमा-
त्मनि । वस्तुद्वितीयमिति भा० “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति”
श्रुतिः । “अत्र एकम्, एव, अद्वितीयमिति” पटत्रयेण
ब्रह्मणि भेदत्रयराहित्यसूक्तम् । तथाहि भेदस्त्वावत् त्रिधा
स्वगतभेदः सजातीयभेदः विजातीयभेदश्चेति । दृष्टादीनां
स्वावयवशास्त्रादिभ्यो भेदः स्वगतभेदः, घटात् घटान्नरस्य
भेदः सजातीयभेदः, घटस्य पटादितो भेदः विजातीयभेदः ।
ब्रह्मणश्च “तदनन्वत्त्वमारम्भणशब्दादिभ्य” इति सूत्रेण
स्वकार्यात् घटादितोऽनन्यत्वात् न स्वगतभेदः । घटादेर्व्यव-
हारिकसम्बन्धेन पारमार्थिकसम्बन्धेन ब्रह्मणः विजातीय
त्वेऽपि ततोऽभेदेव तद्विन्नस्याभावात् “सर्वं सत्त्विद
ब्रह्मेति” श्रुत्यन्तरात् तत्सजातीयवस्तुनराभावादेव तद्भेदः
सिद्धयेत्यादिकमाकरे दृश्यम् । द्वितीयगुण्ये, असहचरे लि० ।

अद्विषेण्य लि० हेष्टुं शीलमस्य, द्विष-एण्यन् किञ्च न०त० ।
प्रियरूपे, “मयोभुरद्विषेण्यः सखेति” ऋ० १, १८७, २,
अद्विषेण्यः अद्वेष्यरसः प्रियरस इति भाष्यम् ।

अद्वेष पु० न द्वेषः अभावार्ये न०त० । द्वेषाभावे । व० ।
द्वेषरहिते लि० । “अद्वेषो हस्तयोर्दधे” इति ऋ० १,
२४, ४, “अद्वेषः द्वेषरहितः नास्ति हेषोऽस्येति” भाष्यम् ।
एतेन अद्वेषःशब्दे एतन्नान्वस्योदाहरणत्वेनोपन्यासः
केपाश्चित् भाष्यादर्शनमूलकः ।

अद्वेषस् लि० द्विष-असुन् न०त० । द्वेषानामर्थे द्वेषकर्त्तरि
“अद्वेषो मरुतो गातुमेतनेति” ऋ० ५, ८७, ८, “अद्वेषः
अद्वेषव” इति भाष्यम्

अद्वैत न० द्विधा इतम् द्वीतं तस्य भावः इतं भेदः अभावार्ये
न०त० । अभेदे, “अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्व-
स्यासु यदिति” उत्तरचरितम् । नास्ति इतं भेदो यत्र ।
भेदरहिते लि० ब्रह्मणि न० । “अद्वैततस्य इव सत्य-
तरेऽपि लोक” इति नैषधम् ।

अद्वैतसिद्धि पु० अद्वैतस्य जगतो ब्रह्माभेदस्य सिद्धिरत्र ।
स्वनामख्याते वेदान्तप्रकरणभेदे इत० । तत्सिद्धौ स्त्री ।

अध अव्य० ऋष वेदे “सुगांसुलुगित्यादिना” वर्णव्यत्ययः । अध-
गन्तार्थे “अधा निबद्ध उत्तर” इति ऋ० ४, १८, ६, अधा
“अधानन्नरमिति” म० । अधापोषस्य पोषेणेति य०
१२, ८, अधेति अव्ययम् अधार्थे “निपातस्य चेति” पा०
दीर्घ इति वेददीपः ।

अधःकाय पु० अधः अधरं कायस्य एकदेशिस० । नाभेरधः-
प्रदेशे नेत्यनुदत्तौ “केगाक्षीविमधःकायं संसृयन् धरणीम-
पीति” ऋतः । “अधःकायं नीभेरधःप्रदेशमिति” रघु० ।
अधःकार पु० अधरमित्यर्थे अधः तस्य कारः । न्यूनीकरणे,
तिरस्कारे, अधरीकरणे च ।

अधःक्षिप्रं त्रि० अधोमुखेन क्षिप्रम् क्षिप-क्त शाक० त० । अधो-
मुखतया स्थापिते न्यञ्जिते न्युञ्जीकृते, ऽधस्ताद्विहिते च ।

अधःपृष्ठी स्त्री अधोमुखं पुष्पं यस्याः (अननमूल) गोजि-
ह्वायाम् अशकृपुष्पाम् (भाटुह) इति ख्याते ष्टो इत्यन्ये ।

अधः(धशु)शय्या स्त्री अधोवर्त्तनी शय्या वा सत्वम् । खड्गा-
वर्जनेन भूमिगय्यायाम् “अग्नीन्वनं ब्रह्मचर्यमधःशय्यां
गुरोर्हितम् । आ समावर्त्तनात् कर्त्यादिति” मनु० ।

अधनं त्रि० नास्ति धनमस्य । धनहीने दरिद्रे खातन्व्युरहिते
च । “अधनो हि धनं लब्ध्वा हृष्यत् मन्यते जगदिति”
नीति० । “भाय्यां पुत्रश्च दासश्च त्वय एवाधनाः ऋताः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनमिति” मनुः ।
“खातन्व्युरहित्यपरमिति” दायभागः ।

अधमं त्रि० अय-अम-धादेशः । कृतसिते, हीने च । “सर्वत्र
त्रिविधा भेदा उत्तममधममध्यमा” इति । “अधमसमपरिष्ठा
न्यकैन्द्रदिसंस्थे शशानि विनयविस्तज्ञानधीनैपुषाना-
मिति” ज्योतिषोक्ते नृणां वित्तज्ञानादिषु अधमत्वसूचकौ
रविचन्द्रयोः स्थितिविशेषरूपे योगभेदे ।

अधमभृतकं पु० कर्म० । “उत्तमस्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु
क्षीयतः । अधमो भारवाही ख्यादित्येवं त्रिविधो भृत
इति” ऋत्युक्ते, पञ्चविधशुभ्रकमध्ये भृतकभेदे ।

अधमर्षं त्रि० अधमं अवश्यदेयम् तत् अधमं शोध्यं यस्य व० ।
अवश्यदेयार्थशोधके (खातक) इति प्रसिद्धे ऋष्यपहोतरि ।

अधमर्णिकं त्रि० अधममृणमवश्यदेयं दाहत्वेनाख्यस्य ठन् ।
अधमर्णयज्ञार्थे । “पहोता च क्रमाद्गृह्यो धनिनामधम-
र्णिक” इति याज्ञ० “येरैरुपायैरधं स्वं प्राप्नुयादुत्तम-
र्णिकः । तैरैरुपायैः संवृष्टा टापयेदधमर्णिकमिति” मनुः ।
अख्यर्थे इति । अधमर्णोत्पत्त्यर्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अधमार्जं न० अधमम् अर्जम् कर्म० । चरणे । तस्य सर्वा-
ङ्गापेक्षया अधरस्थत्वात् अधमत्वम् ।

अधमार्द्धं न० अधममर्द्धम् । नाभेरधोभागे । तत्, भवादौ
यत् । अधमार्द्धम् तद्भवादौ, तत्त्वन्वित्ति च त्रि० ।

अधरं पु० न भ्रियते धृङ्-अच् न० त० । (डोट) इति ख्याते
ऊर्द्धे, नीचे वा कोष्ठे । “पिबसि रतिर्धरंस्वभरमिति”

यकु० । “निर्दृष्टरागोऽधर” इति सा० दर्प० । “उमा-
सुखे विम्बफलाधरोष्ठे” इति कुमा० । “अधरं
खलु विम्बनामकं फलमाभ्यामिति भव्यमन्यम् । लभ-
तेऽधरविम्बइत्यदः पदमस्या रटमच्छदे वददिति” नैष० ।
धरणं धरः व० । तत्सम्बन्धरहिते ह्येने, पूव० । तस्ये,
नीचे च अरमन्द्रे स्त्रीचङ्गभेदे पु० न० । होमवादिनि
त्रि० । अधं सर्वनामकार्यभाक् । तत्रायं विशेषः
पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञाया-
मिति (पा० ग०) । इत्युक्तेः व्यवस्थायामेवास्य सर्वनामता-
व्यवस्था च स्त्राभिधेयापेक्षोऽवधिनिनयमः । अधवित्त्वञ्च दैशिकं
कालिकञ्च तत्र “पूर्वापरादिशब्दानां केषाञ्चित् प्रविभागतः ।
सामान्येनाभिधानेऽपि षष्टिदैशिकालयोरित्य” भियुक्तोक्तेः
केषाञ्चिदेव उभयावधित्वनिनयमः न सर्वेषाम्, तथाहि पूर्वा-
परावरपरोत्तरशब्दा मुख्यवृत्त्या टिकृत्कालयोर्वर्त्तने तदव-
च्छिन्नदेशप्रामादौ च । तत्र पूर्वस्यां दिशि वसति, पूर्वा-
स्यादिश आगतः पूर्वादिकसम्बन्धात् पूर्वा वापी । एव
पूर्वस्मिन् मासे वसति पूर्वस्मात् मासाच्चैतत्तः । तत्काल-
सम्बन्धात् पूर्वा गुरुः पूर्वस्मिन् गुरोरागतः पूर्वस्मात्
प्रासादादागत इत्यादि । एवम् अपरावरपरशब्दत्वस्यापि
“ते च विनापि दिक्कालसम्बन्धं देशवृत्तिसन्तः इति भेदः ।
अपरदेशसम्बन्धादपरो ग्रामः अवरो वा । अपरस्मिन् अव-
रस्मिन् वा पर्वते वसति । सन्निकर्षे विकर्षे च सर्वान्
दिक्षु तल्ल्योऽयं व्यपदेशः । न तु ते दिग्गतसम्बन्धेन तत्तदर्थ
बोधकाः एकस्यामेव दिशि स्थितयोर्निकटानिकटयोः
परावरादिव्यपदेशप्रवृत्तेः । एतच्छब्दापेक्षया मुख्यवृत्त्या
वक्ष्यमाणकारिकायां देशग्रहणम् सार्धकं अन्यस्य तु
स्वतो देशवृत्तित्वम् । सन्निकर्षासन्निकर्षयोर्देशवत् कालो-
ऽप्याश्रयः । तेन परः अपरः अवरो वा कालः ।
अतएव परकालसम्बन्धात् परःपाणिनिः अपरका-
संबन्धादपरः कैयटादिरिति । दक्षिणाधरशब्दौ तु दिशि
दिग्वाच्छिन्ने पर्वतादौ च वर्त्तते न तु काले, नापि
कालावच्छिन्ने इति भेदः । दक्षिणस्यां वसति, दक्षिणे
पर्वते वा वसति, अधरस्यां दिशि वसति अधरदिकसम्ब-
न्धात् अधरप्रासादे वा वसति इति । तेन “स्वस्वज्ञातिधने-
ऽनाभि कालदिग्देशवृत्तयः । पूर्वापरावरधरापराश्च
दक्षिणोत्तरौ” इति गणरात्रे सर्वेषां कालादिदृष्टित्वोक्तावपि
दक्षिणाधरयोस्तु न कालवृत्तित्वमिति तेनैव स्वज्ञतव्या ख्यान-
रूपे गणरात्रमहोदधौ स्थिरीकृतम् । दक्षिणस्यां दिशि

स्त्री० दक्षिणदिशश्च भूगोले यथाधरत्वं तथा उदक्शब्दे
वक्ष्यते । सवनाम्नां दृष्टौ पुंवङ्गायात् अधरस्यां भवः अधर-
तन इत्यादि अधरस्यां वर्त्तते अधरदृष्टिः अधरा अधरस्याः
अधरस्यामित्यर्थे अधरत इत्यादि । [अधोभागे इत्यर्थे ।
अधरतस् अय्य० अधर-तसिन् । प्रथमापञ्चमीसप्तमप्रथदृष्टौ
अधरत्तात् अय्य० अधर+अस्ताति घृ० । अधरत इत्यर्थे ।

“पुरस्तात् सवितोत्तरत्तादधरत्तादिति” ऋ० १०, ३६, १४,
अधरमधु न० अधरस्य मध्विव आस्तादातिशयात् ।
अधररसे । [रतइत्यर्थे

अधरस्तात् अय्य० अधर+सप्तम्याद्यर्थे अस्ताति । अध-
अधराच् लि० अधरां दक्षिणां दिशश्च्यति क्तिप् । दक्षिण
दिगन्तरि । “माङ् वा उदङ् वाऽधराङ् वा प्रध्नायीताभि-
नङ्गाश्च इति ऋ० ३० । स्त्रियामधराचीति । सा च
दक्षिणस्यां दिशि च ।

अधराचीन लि० अधराचि भवः अधराच्+ख । अधःप्रदेश-
भवे । “अधराचीनसङ्गोऽपासप” इति ऋ० २, १७, ५,
अधराच्य लि० अधराच्यां भवः यत् । दक्षिणदिग्भवे अधो-
दिग्भवे च । “अरमं प्राचं विषमरमं यदुदीचम
अर्थकमधराच्यमिति” वेदः ।

अधरात् अय्य० अधर+अस्यर्थे आति । अधरतइत्य-
स्यार्थे । “पश्चादोत्तरत्तादधरादापुरस्तादिति” ऋ० ६, ६, ६,
अधरात् दक्षिणत इत्यर्थः ।

अधरीण लि० अधरे भवः अधर+ख । अधरभवे ।

अधरेण अय्य० अधरस्मिन् देशे, दिशि वा अधर+
एनप् । प्रथमासप्तमीदृष्टौ आसच्चे नीचे देशादौ, सञ्चि-
कृतदक्षिणादिदिशि च । [त्वसुपचारात् । अधरदिवसे ।

अधरेद्युस् अय्य० अधरे दिने अधर+एद्युस् । कालदृष्टि-
अधरोत्तर न० अधरश्च उत्तरश्च समा० इ० । न्यूनाधिक्यवति
निमोहते । “अद्यात् काकः पुरोडाशं चावलिङ्गाङ्गविस्तथा
स्नास्यं च न स्यात् कश्चिंश्चित् प्रवर्त्तताधरोत्तर-
मिति” मनुः ।

अधर्म्यं पु० ध्रियतेऽनेन घृ-मनिन् विरोधे न०त० । धर्म्यवि-
रोधिन वेदादिनिषिद्धकर्म जन्वे पापे, तद्धेतुभूतप्राणिङ्-
सादौ च । “नोदन लक्ष्णोऽर्थोऽधर्म” इति सूत्रकारेण
निषेधलक्ष्णोऽनर्थोऽधर्म इति तल्लक्षणं सूचितम् । तत्र
वेदप्रतिपाद्योऽर्थोऽधर्म, तान्निषेधप्रतिपाद्योऽनर्थः अधर्मः ।
ए च निषिद्धकर्मधीनः पापनामा अदृष्टभेदः । अनर्थश्च
अनिष्टसाधनम् । तत्सत्त्वदुक्तिस्तु “विहितस्थाननुष्ठाना-

द्विन्दितस्य च सेवनात् अनियन्त्राच्चन्द्रियाणाम् नरः
पतनमृच्छतीति” । “शरीरजैः कर्मदोषैर्योतिं स्या
वरतां नर” इत्यादिना शास्त्रेण कर्मणामाशुविनाशिनानां
कालान्तरभाविनरकादिजन्मविशेषान् प्रति हेतुत्वोक्तावपि
तथात्वं मध्यस्थद्वारीभूतमदृष्टं विना न सम्भवतीति तत्
कल्पते अतः ‘चिरध्वस्तं फलायालमित्यादिना” अदृष्ट-
शब्दे दर्शितयुक्तेषु पापसत्त्वसाधनम् । “अधर्मेण धते
तावत् ततो भद्राणि पश्यति । ततः सपत्नान् जयति
सभूलस्तु विनश्यतीति” मनुः । “अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं
सृजामासृष्टमिति” गीता । अधर्मभेदात् गतिपयोधोक्ते-
शाधर्मसत्त्वम् यथा

“कर्मभिनियतैर्बद्धो जन्तुर्दुःखात्पुपाश्रुते । येन येन तु
भावेन कर्मणा पुरुषो गतिम् । प्रयाति परुषां घोरान् तसे
वक्ष्यामृतः परम् । अधीत्य चतुरो वेदान् द्विजो भोह-
समन्वितः । पतिततात् प्रतिमृष्ट्वाथ खरयोनी प्रजायते ।
खरो जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । खरो मृतो
बलीवर्हः सप्त वर्षाणि जीवति । बलीवर्हो मृतश्चापि जायते
ब्रह्मराजसः । ब्रह्मराजस मासांस्त्रीस्ततो जायेत ब्राह्मणः ।
पतितं याजयित्वा तु क्षमियोनी प्रजायते । तत्र जीवति
वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । क्षमिभावाद्द्विसप्तस्तु ततो
जायेत गर्हभः । गर्हभः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि
शूकरः । ककुटः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि जम्बुकः ।
श्वा वर्षमेकं भवति ततो जायेत मानवः । उपाध्यायस्य
यः पापं शिष्यः कुर्यादयुद्धमान् । स जीव इह संसारां-
स्त्रीनामिति न संशयः । प्राक् श्वा भवति राजेन्द्र ! ततः
क्रव्यान्ततः खरः । ततः प्रेतः परिक्रिष्टः पश्चाज्जायेत
ब्राह्मणः । समसाऽपि गुरोर्भार्यां यः शिष्यो याति पाप-
कृत् । स उद्यान् प्रैति संसारानधर्मेषु चेतसा ।
श्रियोनी तु स सम्भूतस्त्वेषि वर्षाणि जीवति । तत्रापि
निधनं प्राप्नोति क्षमियोनी प्रजायते । क्षमिभावमनुप्राप्तो
वर्षमेकन्त जीवति । ततस्तु निधनं प्राप्नोति ब्रह्मयोनी
प्रजायते । यदि पुत्रसमं शिष्यं गुरुर्हत्यादकारणे ।
आत्मनः कामकारेण सोऽपि ऋषिः प्रजायते । पितरं
मातरञ्चैव यस्तु उक्तोऽवमन्वते । सोऽपि राजन् ! मृतो
जन्तु पूर्व्वं जायेत गर्हभः । गर्हभतन्त्य सस्याप्य दश वर्षाणि
जीवति । संवत्स्रान् कश्मीरस्ततो जायेत मानवः । पुत्रस्य
मातापितरौ यस्य कृष्टानुभवापि । गुर्व्वं पथ्यानतः सोऽपि
मृतो जायेत गर्हभः । खरो जीवति मासांस्तु दश श्वा

च बहर्दश । विडालः सप्त मासांस्तु ततो जायेत मानवः ।
 मातापितरावाक्रुश्व सारिकः सम्भजायते । ताडयित्वा तु
 तावैव जायते कच्छपो नृप ! । कच्छपो दश वर्षाणि त्रीणि
 वर्षाणि शङ्खकः । व्यालो भूत्वा च षष्ठासांस्ततो जायेत
 मानुषः । भर्तृपिण्डसुपात्रन् यो राजद्विष्टानि सेवते ।
 सोऽपि मोहसमापन्नो नृतो जायेत वानरः । वानरो
 दश वर्षाणि पञ्च वर्षाणि भूषिकः । आऽथ भूत्वाऽथ
 षष्ठासांस्ततो जायेत मानुषः । न्यासापहर्ता तु नरो
 यमस्य विषयं गतः । संसाराणां शतं गत्वा कर्मियोनी
 प्रजायते । तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! ।
 दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा ततो जायेत मानुषः । अस्त्रयको
 नरश्चापि नृतो जायेत शार्ङ्गकः । विन्वासहर्ता च नरो
 भीनो जायेत दुर्धर्तिः । भूत्वा भीनोऽष्ट वर्षाणि नृगो
 जायेत भारत । नृगस्तु चतुरो मावांस्तान्कागः प्रजा-
 यते । कागस्तु निधनं प्राप्य पूर्णं संवत्सरे ततः । कीटः
 प्रजायते जन्तुस्ततो जायेत मानुषः । धान्यान् यथांस्तलान्
 माधान् कलत्यान् सर्षपांश्चणान् । कलायानथ सुङ्गांश्च गोधु
 मानतशीस्तथा । शयस्यान्यस्य हर्ता च मोहाज्जन्तुरचे-
 तनः । स जायते महाराज ! भूषिको निरपत्नयः । तत्र
 प्रेत्य महाराज ! नृगो जायेत शूकरः । शूकरो जातमात्रस्तु
 रोगेण क्षियते नृप ! । आ ततो जायते मूढः कर्मणा
 तेन पार्थिव ! । भूत्वा आ पञ्च वर्षाणि ततो जायेत
 मानवः । परदारभिमर्षन्तु कृत्वा जायेत वै दृकः । आ
 षट्कालस्ततो मृगो व्यालः कङ्को वकस्तथा । आतुर्भार्यान्तु
 पापात्मा यो धर्षयति मोहितः । पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति
 सोऽपि संवत्सरं नृप ! । सखिभार्यां शुरोभार्यां
 राजभार्यान्त्यैव च । धर्षयित्वा तु कामाय नृतो जायेत
 शूकरः । शूकरः पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि वै दृकः ।
 विडालः पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि कक्कुटः । पिपीलिकस्तु
 मासांस्त्रीन् कीटः सग्राह्यमेव तु । एतान्मासाद्य
 संसारान् कर्मियोनी प्रजायते । तत्र जीवति मासांस्तु
 कर्मियोनी चतुर्दश । ततोऽधर्म्मक्षयं कृत्वा पुनर्जायेत
 मानवः । उपस्थिते द्विवाहे तु यत्रे दानेऽथवा विभो ! ।
 मोहात्करोति यो विभं स नृतो जायते क्षमिः ।
 क्षमिर्जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । अधर्मस्य क्षयं
 कृत्वा ततो जायेत मानवः । पूर्णं दत्त्वा तु यः कन्यां
 द्वितीये दातुमिच्छति । सोऽपि राजन् ! नृतो जन्तुः
 कर्मियोनी प्रजायते । तत्र जीवति वर्षाणि त्रयोदश

युधिष्ठिर ! । अधर्म्मसङ्घे सुप्तस्ततो जायेत मानुषः ।
 देवकार्यं भङ्गत्वा तु पितृकार्यं मद्यापि वा । अग्निव्यांश्च
 समग्रन् वै नृतो जायेत वायसः । वायसः शतवर्षाणि
 ततो जायेत कक्कुटः । जायते व्यालकश्चापि मासं तस्मान्तु
 मानुषः । उद्दं पितृसमञ्चापि आतरं योऽवमन्यते ।
 सोऽपि नृत्यसुपागम्य क्रौञ्चयोनी प्रजायते । क्रौञ्चे
 जीवति मासांस्तु दश द्वौ सप्त पञ्च च । ततो निधन-
 मापन्नो मानुषत्वसुपात्रुते । एषलो ब्रह्मर्षी गत्वा
 क्षमियोनी प्रजायते । ततः सम्प्राप्य निधनं जायते
 शूकरः पुनः । शूकरो जातमात्रस्तु रोगेण क्षियते नृप ! ।
 आ ततो जायते मूढः कर्मणा तेन पार्थिव ! । आ भूत्वा
 कतकम्पांसौ जायते मानुषस्ततः । तत्पापत्वं ससुत्पाद्य
 नृतो जायेत भूषिकः । कतमस्तु नृतो राजन् ! यमस्य
 विषयं गतः । यमस्य पुरुषः क्रुद्धं प्राप्नोति दारु-
 णम् । दण्डं ससुद्धरं शूलमग्निमन्त्रञ्च दारुणम् ।
 असिपत्नयनं घोरं बालुकां कूटशान्मन्त्रीम् । एतास्त्रान्याश्च
 वहीः स यमस्य विषयं गतः । यातनाः प्राप्य ततोऽप्या-
 स्ततो बध्यति भारत ! । ततो हतः कतमः स तत्रोयं
 भरतर्षभ ! । संसारचक्रमासाद्य कर्मियोनी प्रजायते ।
 क्षमिर्भवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । ततो गर्भं
 समासाद्य अत्रैव क्षियते शिशुः । ततो गर्भशतं
 जन्तुर्ध्वङ्गभिः सम्पद्यते । संसारांश्च बहून् गत्वा
 ततस्तिर्यक् प्रजायते । ततो दुःखमनुप्राप्य बहुवर्षगणा-
 निह । अपुनर्भवसंयुक्तस्ततः कूर्मः प्रजायते । दधि
 कृत्वा वकश्चापि श्वो मत्स्यानसंस्कृतान् । चोरयित्वा तु
 दुर्भुद्धिर्भुदंशः प्रजायते । फलं वा मूलकं कृत्वा
 अप्रयं वा पिपीलिका । चोरयित्वा तु निष्पावं जायते
 हलगोलकः । पायसं चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्यते ।
 कृत्वा पितृमयं पूषं कुम्भोलूकः प्रजायते । अयो कृत्वा
 तु दुर्भुद्धिर्वायसो जायते नरः । कांस्यं कृत्वा तु दुर्भु-
 द्धिर्हारीतो जायते नरः । राजतं भाजनं कृत्वा कपोतः
 संप्रजायते । कृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कर्मियोनी
 प्रजायते । पत्नीर्थं चोरयित्वा तु क्रकरत्वं स गच्छति ।
 कौशिकन्तु ततो कृत्वा नरो जायेत वसिकः । अंशुकं
 चोरयित्वा तु शुको जायेत मानवः । चोरयित्वा डकु-
 लन्तु नृतो हंसः प्रजायते । क्रौञ्चः कार्पासिकं कृत्वा
 नृतो जायेत मानवः । चोरयित्वा नरः पट्टं त्वाविक-
 श्वं भारत ! । शौमञ्च वस्त्रमादाय शशो जन्तुः प्रजायते

वर्षान् हृत्वा तु पुरुषो ऋतो जायेत वर्हिणः । हृत्वा
रक्षाणि वस्तासि जायते जीवजीवकः । वर्षाकादीस्तथा
गन्धार्थारयित्वेह मानवः । हृच्छुन्दरित्वमाप्नोति राजन् !
लोभपरायणः । तत्र जीवति वर्षाणि ततो दश च पञ्च
च । अधर्मसु जयं कृत्वा ततो जायेत मानवः ।
चोरयित्वा पयशापि बलाका सम्भजायते । यस्तु चोर-
यते तैलं नरो भोहसमन्वितः । सोऽपि राजन् ! ऋतो जन्तु-
स्त्रैत्रयायी प्रजायते । अशस्त्रं पुरुषं हृत्वा मशस्त्रः
पुरुषाधमः । अर्थाशीं यदि वा वैरो स ऋतो जायते
खरः । खरो जीवति वर्षे द्वे ततः शस्त्रेण
बध्यते । स ऋतो ऋग्योनौ तु नित्योद्दिग्दोऽभिजायत ।
ऋगो बध्यति शस्त्रेण गते संवत्सरे तु सः । हृतो
ऋगस्ततो मीनः सोऽपि जालेन बध्यते । मासे चतुर्थे
मन्माम्ने श्वापदः सम्भजायते । श्वापदो दश वर्षाणि द्वीपी
वर्षाणि पञ्च च । ततस्तु निधनं प्राप्य कालपय्यांय-
नोदितः । अधर्मस्य जयं कृत्वा ततो जायेत मानुषः ।
स्त्रियं हृत्वा तु दुर्बुद्धिर्यमस्य विषयं गतः । बद्धकृगान्
सनाथाद्य संसारांश्चैव विंशतिम् । ततः पश्यान्महाराज !
कृमियोनौ प्रजायते । कृमिर्विंशतिवर्षाणि भूत्वा जायेत
मानुषः । भोजनं चोरयित्वा तु मच्छिका जायते नरः ।
यत्किंकासङ्कवशगो ब्रह्मन् मासान् भवत्युत । ततः पाप-
जयं कृत्वा मानुषत्वमवाप्नुते । धान्यं हृत्वा तु पुरुषो
लोभयः सम्भजायते । तथा पितृयाकसंसिन्धमशनं चोर-
यन्मरः । स जायते वस्तुसमो दारुणो भूषिको महान् ।
दशन् वै मानुषं नित्यं पापात्मा स प्रजायते । धतं हृत्वा
तु दुर्बुद्धिः काकमङ्गुः प्रजायते । मत्स्यमांसमथो हृत्वा
काको जायेत दुर्भ्रतः । लवणं चोरयित्वा तु चौरि-
काकः प्रजायते । विश्वासेन तु निष्प्रभं यो वै निष्प्रैति
मानवः । स गतायुर्नरस्ताडकं मत्स्ययोनौ प्रजायते ।
मत्स्ययोनिसनुप्राप्य ऋतो जायेत मानवः । मानुषत्व-
मनुप्राप्य क्षीणायुरुपपद्यते । पापानि तु नरः कृत्वा तिर्यग्
जायेत भारत ! । न चात्मनः प्रमाणेन धर्मं जानन्ति
किञ्चन । ये पापानि नराः कृत्वा निरस्थानि वतैः सदा ।
सुखदुःखसमायुक्ता व्याधितास्ते भवन्त्युत । संवासाः
प्रजायन्ते स्त्रेच्छा अपि न संशयः । नराः पापसः चारा
लोभमोहसमन्विताः । वर्जयन्ति च पापानि जन्मप्रभृति
ये नराः । अरोगा रूपवन्तश्च धनिनश्च भवन्त्युत । स्त्रियो-
ऽप्येतेन कल्पेन कृत्वा पापमवाप्नुयुः । एतेषामेव जन्तूनां

भार्यात्वमुपयान्ति ताः । परस्वहरणे दोषाः सर्व एव
प्रकीर्त्तिताः । एतद्देहं लेयमात्रेण कथितं ते मयाऽनघ ! ।
अपरान् मल्कथायोगे भूयः श्रोष्यसि भारत ! । एतन्मया
महाराज ! ब्रह्मणो वदतः पुरा । सुरवीणां श्रुं मध्ये पृष्ट-
श्चापि यथातथम् । मयाऽपि तच्च कात्स्न्येन यथावदनुर्वाण-
तम् । एतच्छ्रुत्वा महाराज ! धर्मं कर मनः सदा ह० वं ० ।
“महापातकजान् घोराच्चरकान् प्राप्य दारुणान् । कर्मज-
यात् प्रजायन्ते महापातकिनस्त्रिह । ऋगश्चरुकोद्राणां
ब्रह्महा योनिश्चर्कति । खरपुरुकसवेषानां सुरापो नात्र
संगयः । कर्मकोटपतङ्गत्वं स्वर्णहारी समाप्नुयात् । तण-
गुल्मलतात्वञ्च क्रमयोगुरुतल्यग” इति । “शम्भूकरखरो-
द्राणां गोऽजायिऋगपक्षिणाम् । चण्डालपुकमानाञ्च ब्रह्म-
हा योनिश्चर्कति । कर्मकोटपतङ्गः नां विड्भुजाञ्चैव पक्षि-
णाम् । हिंसाणाञ्चैव सत्वानां सुरापो ब्राह्मणो ब्रजेत् ।
नृताहिसरटानाञ्च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् । हिंसा-
णाञ्च पिशाचानां स्तेनोविप्रः सहस्रगः । तणगुल्मलतानां
च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि । क्रूरकर्मकताञ्चैव शतशो गुरु-
तल्यग” इति । “ब्रह्महा जयरोगी स्यात् सुरापः श्यावदन्तकः ।
हेमहारी च कुनखी दुश्कर्मा गुरुतल्यगः । यो येन संव-
सलेषां स तस्मिन्नेऽभिजायते । अक्षुहर्त्ता मयावी स्यान्मूको-
वागपहारकः । धान्यमिन्द्रोऽतिरिक्ताङ्गः पिशुनः पूति-
नासिकः । तैलहृत्तैलपायी स्यात् पूतिवक्त्रस्तु स्रक्कः ।
यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलाच्चरः । अवश्यं याति
तिर्यक्त्वाङ्गम्भू चैवाकुतं हविरिति” । “परस्य योषितं
हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च । अरण्ये निर्जले देशे
भवति ब्रह्मराक्षसः । हीनजातौ प्रजायेत पररत्नाप-
हारकः । पलशकं शिखी हृत्वा, गन्धान् हृच्छुन्दरिः
शुभान् । मणिसुक्ताप्रबालानि हृत्वा लोभेन मानवः ।
विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृत्विति” । “भूषिको
धान्यहारी, स्याद्दयानसुद्रः, कपिः फसम् । जलं प्रवः, पयः
काको, ऋहकारी इत्युत्तरम् । मधु दंशः, पलं ऋधो,
गा क्रोधा, ऽग्निं वकक्षया । श्विती वस्त्रं, श्वा रसन्तु, चीरी
लवणहारकः । प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तेयकर्मणि ।
द्रव्यपकाराङ्गि यथः तथैव प्राणिजातयः” इति । “द्रव्यस्या-
पहृत्यमाणस्य यादृशाः प्रकारस्तादृशा एव प्राणिजातयः
स्तेयकर्मण्यपहृत्य रो भवन्ति यथा कांस्यहारी हंस
इति । अथवा यत्फलसाधनद्रव्यमपहरति तत्साधन-
विकलो यथा पङ्कतामश्चहारक इति” मितो ० । “ब्रह्महा

कृषी, तैजसापहारी मण्डली, देवब्राह्मणाक्रोशकः खलति, गेरदाग्निदावुन्मत्तौ, गुरुप्रतिहन्नापहारी, गोघ्नश्वान्धो, धर्मपत्नीं सङ्गान्यत्र प्रष्टतः शब्दवेधी प्राणिविशेषः, कृष्णशो भगभक्तो, देव-ब्राह्मण-स्वापहारी पाण्डुरोगी, न्यासापारी च काणः, स्त्रीपण्योपजीवी षण्डः, कोमार-दारत्यागी दुर्भगो, मिष्टकाशी वातगुल्मी, अभक्ष्यभक्षको-गण्डुमाली, ब्राह्मण्योगामी निर्बीजो, क्रूरकर्म्या वामनो, वस्त्रापहारी पतङ्गः, शय्यापहारी क्षपणकः, शङ्खगुह्य-पहारी, कपाली टीपापहारी कौशिको, भित्तुक्षु क्षयी, मातापितोराक्रोशकः खड्गन" इति अन्वत्तवागुल्लणो, सुद्धर्मुद्धः संलग्नवाक् जलोदरी, दारत्यागी कूटमार्त्त-क्षीपटी, उच्छूनजङ्गाचरणो, विवाहविघ्नकर्ता क्षिप्तोष्ठः, अथगुरणः क्षिप्तहस्तो, माहृष्टोऽन्धः, स्तुषागामी, वात-ष्टपणः, चतुष्टये विरमत्त्वविसर्जने मूलकच्छी, कन्यादूषकः षण्डः, रैष्यालुभेगकः, पित्तोर्विषदमानोऽपहारी, न्यासा-पहार्थनपत्नो, रत्नापहार्थल्यनदरिद्रोविद्याविक्रयो पुरुष-मृगः, वेदविक्रयो द्वीपी, बङ्गयाजकोजलप्रवः, अयाज्या-जकोवराहः, अग्निमन्त्रतभोजी वायसः, मिष्टकभोजी वानरः, यतस्ततोऽन्धमार्जारः, कतवन्दहनात्सद्योतः, दारकाचार्योसुखविगन्धः, पर्युषितभोजी क्षभिः, अदत्तादा-यो बलीवेदो, मत्सरी भ्रमरः, अन्नुत्साटी मण्डलकृषी, मृदाचार्यः श्वपाकः, गोहर्ता सर्पः, स्नेहापहारी क्षयी, अज्ञापहार्थजीर्णो, ज्ञानापहारी मूर्खः, चण्डालासक-सोमनेऽजगरः, प्रजितागमने मरुपिशाचः, शृङ्गागमने दीर्घकीटः, सवर्णाभिगामी दरिद्रः, जलहारी मत्स्यः, क्षीरहारी वलाका, वाङ्मुषिकोऽङ्गपीनः, अविक्रये विक्रयो मृधः, राजसहिषीगामी नपुंसकः, राजाक्रोशकोगर्दभः, गोगामी मण्डूकः, अनध्यायाध्ययने ष्टगालः, परद्रव्याप-हारी परप्रेष्यः, मत्स्यबधे गर्भवशी, इत्येवं नामाश्चैति वचनैः गतिविशेषो भिन्नाक्षरायां दर्शितस्तेन तत्कालप-र्यन्तस्थायिताऽधर्मस्येति गम्यते। न० अग्निचक्षमा० अधर्मा । पुण्यरूपधर्मश्चैत्ये त्वि० । नास्ति निवृत्तः धर्मो यस्य अग्निचक्षमा० अधर्मा । क्षीणपुण्ये त्वि० । "तारकावर्ष-मिवाधर्मविनाशप्रशुनमिति" काद० । गुणाद्यपरपर्यायः अधर्मस्तद्विहिते ब्रह्मणि न० ।

अधर्मचारिन् त्वि० न धर्मं चरति अतुतिष्ठति चर+णिनि इत० न०त० । धर्मक्षयाननुष्ठायिनि, पापानुष्ठायिनि च स्त्रियां ङीप् ।

अधर्ममय त्वि० अधर्मेण प्रचुरः प्राचुर्यार्थे मयट् । पाप-प्रचुरे । स्त्रियां ङीप् । [पापाचारिणि । अधर्मात्मन् त्वि० अधर्मप्रधानः आत्मा यस्य । प्राधान्येन अधर्मास्तिकाय पु० आर्हृतमतसिद्धेषु जीवादिपञ्चकार्त्त-कायेषु मध्ये स्थितस्वभावके पदार्थभेदे विवरणमर्हच्छब्दे दृश्यम् । [ङीप् ।

अधर्मिन् त्वि० अधर्मः पापमत्स्यस्य इनि । पापवति स्त्रियां अधर्मिष्ठ त्वि० अतिशयेन अधर्मा इष्टन् भत्याड्डलोपः । ष्टपापयुक्ते ।

अधर्मा त्वि० न धर्माय हितं यत् । पापापादके, "पञ्चानं तु तयो धर्मादावाधर्मां अताविष्टेति" मनुः ।

अधवा स्तो न विद्यमानो धवो भर्ता यस्याः । ष्टभर्तृकायां विधवायाम् स्त्रियाम् । [भागनरि त्वि० ।

अधश्चर पु० अधःखनित्वा चरति अच् । चौरै, अधो-अधश्चौर पु० अधोभागे खनित्वा चोरयति चुर-अच् स्वाध अण् । सन्धिं हत्वा चौर्यकारके । (सिन्धियात्) ।

अधश्शिरस् न० अधोवर्त्ति शिरः सस्य शत्यम् वा अयाङ्भक्तके ।

अधस् अव्य० अधर+असि अधरशब्दस्थाने अधादेशश्च । पाताशे, अधस्थानमात्रे च । तत्रापि अर्थवशात् प्रथमा-पञ्चमीसम्प्रत्यया उच्चैः । तत्र प्रथमार्थे अधोरस्य, पञ्च-मर्थे अधोहानात् पतति, सम्प्रत्यये अधोऽहो गते इत्यादि । "अधः कर्थाञ्जितभूमिभागमिति" कुमा० । "पतत्यधोधास विहारि सर्वतः, इति माघः ।

अधस्तन त्वि० अधोभवः अधस+शु तुट् च । अधोभवे स्त्रियां ङीप् । "एवमागाभियागीयसख्यकालादधस्तनः स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मण इति" अतिः । "अधस्तनः पूर्वतनः हृक्षवच्छास्तेषु व्यवहार" इति न्याया-दिति" रघुनन्दनोक्तेः पूर्वतनेऽपि ।

अधस्तरा(मा)म् अव्य० अतिशयेन अधः, तर(स)प् आसु । अस्त्रलाधरे । इव्ये तु नासु । अधस्तरोदेशइत्यादि ।

अधस्तात् अव्य० अधर+अस्ताति अधादेशः । अधःशब्दार्थे । अयञ्च प्रथमापञ्चमीसम्प्रत्यये एव "धर्मेण गमनमर्द्धं गमनमधस्ताद् भवत्यधमेणेति" ४४ साङ्गुका० ।

अधस्यदम न० अधोऽस्ति पदं वा सैत्वम् । निम्नपदे ।

अधामार्गव पु० न धीयते अधाः तादृशं मार्गं वाति वा-क । अपामार्गे इति क्षीरखामी ।

अधार्मिक त्वि० धर्मं चरति आसेवते ठक् विरोधार्थे न०त० ।

अधर्म्म-स्वारसिकप्रवृत्तिमति "अधर्म्मज्ञेति वक्तव्यमिति" उक्ति तु आधिर्म्मिक इत्यप्यत्र लि० ।

अधि अव्य० न+धा-कि । अधिकारे, ऐश्वर्ये, स्वत्वे, अधिकृत्येत्यर्थे, उपरि, आधिक्ये, अतिशये च । अस्य ऐश्वर्ये, स्वत्वे च कर्म प्रवचनीयत्वेन तदोगे सप्रमां, अधि रामे भूः, अधि भुवि राम इति । "अधिः अध्ययने ऋष्यवशित्वस्मरणाधिकेभु" इति गणरत्ने उक्तम् ततो-पाध्यायादर्धाने इत्यादावध्ययने, इडोऽध्ययनार्थकत्वस्य अधिर्द्योतकः । ऐश्वर्ये अधिपतिः, वशित्वे अधीनः, अधि-गतमिनमु अत्या०स० । स्मरणे मातुरध्येति इकः स्मरणार्थत्व-मधिर्द्योतयति । अधिके, अधिकमिति अधि+कन् । "अधि-परी अनर्थकारिणि" पा० उक्तेः आनर्थको गतित्वाभावात् नोपसर्गत्वं तेन अध्यागच्छति इत्यादौ गतिसंज्ञावाधात् "गतिर्गताविति" पा० निघातो न । अतएव अस्य धात्व-यत्वभावद्व्योतकत्वे ऽपि विशिष्टक्रियाद्योतकत्वाभावात् अन-र्थकत्वव्यवहारः विशिष्टक्रियायोगाभावाच्च नोपसर्गत्वम् तेन "तस्मिन्नात्मवतुर्भंगे प्राङ्नाकमधितस्युधीति" रघौ न षत्वम् सति च क्रियाविशेषद्व्योतकत्वे अधिपतवावित्यादाविव उपसर्गत्वेन षत्वमिति भेदः । मुग्धबोधे तु "नात्वाञ्जायां स्वता नातिक्रमेऽतः पर्यधी गताविति" गत्यर्थद्व्योतकत्वे नोपसर्गत्वमित्युक्तम् तेन नाकमधितस्युधीत्वस्य गतवती-त्यर्थकृतयोपसर्गत्वाभावाच्च षत्वमिति विवकः । तथा अधिके, "इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थि-वादर्धि" इति ऋ० १, ६, १० "अधीमहे आधिक्येन याचामहे" इति भाष्यम् । उपरि "ये नाकस्याधि रोचने दिधीति" ऋ० १, १६, ६, "नाकस्य दुःस्वरहितस्य सूर्यस्य उपरोति" भाष्यम्, अधिकारे "यदत्र सामधि-करिष्यतीति" सि० कौ० । विभाषा कञीति पा० । वा गतित्वमत्र विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते अधिकारे विनियोगः । आधिक्ये "अधिगत्य जगत्तधीश्वरादिति" नैष० अधिगत्येत्यादौ गर्भेर्विशिष्टज्ञानार्थत्वद्योतकत्वात् उप-सर्गत्वम् "धात्वर्थे बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते, तमेव विशिनष्ट्यन्व उपसर्गगतिसिद्धे"त्युक्तेः विशिष्टज्ञानार्थता, तेन गतिसमासे ल्यप् । "अधिगतं षि ववद् यद-पालयदित्वादौ" दायत्वेन लक्ष्यमित्यर्थः । एवमन्य-त्वापि विशेषार्थद्व्योतकता विज्ञेया । आधीयते दुःस्वप्ने-नेति आ+धा-कि वा ष्ट० षुस् । मनःपीडयाम् पु० । अधिकि लि० अध्याकूट एव स्वार्थे कन् उत्तरपदलोपश्च ।

प्रधाने अतिरिक्ते, "जनं न सत्त्वधिक्षो बभाधे" इति रघुः । आधिक्यं च योग्यपरिमाणातिक्रमः अतिशयवृद्धिश्च । तत्त्वानुकृपातिक्रमे "अकालप्रसवा नार्थ इत्युपक्रम्य "हीना-ङ्गामधिकाङ्गीञ्च जायन्ते यदि वा त्वय" इत्यरिष्टसुकृतादा-हार्थम् । "हीनाङ्गमधिकाङ्गञ्च आङ्गभोज्ये षिवर्जयेदिति" ऋतिः । "इयमधिकमनोज्ञा षत्कलेनापि तस्योति" शत० । "अधिकं फलमश्नुते" इति पुरा० । असा धरणे च । "ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं, क्षत्रियस्य विजितं, निर्विघ्नं वैश्यशूद्रयोरिति" गौतमः "ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमिति ब्राह्मणस्य प्रतिप्रहादिना यत्कथं तदधिक-मसाधारणम् । क्षत्रियस्य विजितमित्यत्राधिकमित्यनुवर्त्तते क्षत्रियस्य विजयवृद्धादिलब्धमसाधारणम् । "निर्विघ्नं वैश्यशूद्रयोरिति" अत्राप्याधिकमित्यनुवर्त्तते वैश्यस्य क्षि-णोरजादिलब्धनिर्विघ्नदसाधारणं, शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा-दिना ष्टितरूपेण यत्कथं तदसाधारणम् । एवमनुलोमजाना-अतिलोमजानाञ्च लोकप्रसिद्धेषु स्वत्वहेतुषु यद्यदसाधारण-सुक्तं सूतानामश्वसारथ्यमित्यादि तत्तत् संधं निर्विघ्नद्वे नोच्यते सर्वस्यापि ष्टितरूपत्वात् "निर्विघ्नो ष्टितभोगयो-रिति" त्रिकाण्डोक्तिरणात् । तत्तदसाधारणं वेदितव्यम्" इति मितान्नरा । दर्पणोक्ते अद्यालङ्कारभेदे यथा दर्पणे "आश्रयाश्रयिणोरेकस्याधिकोऽधिकमुच्यते" "किमधिकमस्य ब्रूभो महिमानं वारिधेहेरियत्र । अज्ञात एव श्रुते वृक्षौ निःक्षय भुवनानि" इत्यत्राश्रयस्य । "गुणान्तकालप्रतिसं-हृतात्मनो जगन्ति यस्यां सधिकाशमासत । तनौ मनुस्तत्र न कैटभद्विपस्तपोधनाध्यागमसम्भवा सुतः" इति भाषे तु आश्रितस्याधिक्यम् । भावार्थे ध्वञ्-आधिक्यम् । उचित प्रमाणातिरेके न० । [अत्यन्तोत्कृष्टे च ।

अधिकतर लि० अधिक+तरप् । द्वयोर्मध्ये उत्कृष्टे एकस्मिन्, अधिकतम लि० अधिक+तमप् । बहूनां मध्ये एकस्मिन् उत्कृष्टे, अत्यन्तोत्कृष्टे च ।

अधिकमास पु० कर्म० । मलमासे तद्विरणमधिसासयन्दे । अधिकरण न० अधि+क-ल्यट् । आधारे, व्याकरणशास्त्रे "कहं कर्मव्यवहृतामसासाधारयत् क्रियाम् । उपकर्त्त क्रियासिद्धौ श्चोऽधिरणं ऋतमिति" हरिपरिभाषिते अधिकरणसंज्ञके कहं कर्मद्वारा क्रियाश्रये कारके, यथा गेहेस्थास्यामद्गं पत्नीत्यादौ गृहस्य कहं द्वारा, स्थास्याश्च कर्मद्वारा, परम्परया पाकक्रियाश्रयत्वात्, गृहादेः । "आधारोऽधिकरणमिति" सप्तम्यधिकरणे इति पा० ।

अधिकरणं च यस्य गुणादीर्यो धर्मी स एव । यथा गुणकर्म-
जातीनां द्रव्यम्, द्रव्यस्य च संयोगादिमन्वन्नेन द्रव्यान्तरं,
तदाधिकरूपैवाधिकरणत्वं यथा कुण्डादेर्वेदरादीनामधि-
करणत्वम् गृह्णादेर्वेदादीनां, न तु वैपरीत्ये । द्रव्यादिपु-
गुणादेरेव, समवायेन तादात्म्येन वा मतभेदेन अधिकर-
णत्वं न तु गुणादीनां द्रव्याधिकरणत्वमित्येव मनव्यम् ।
क्रियते निर्णयार्थं विचारोऽस्मिन् । पूर्वोत्तरभासांसाया त-
प्रसिद्धे एकार्थप्रतिपादके विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्त-
निर्णयात्मकपञ्चाङ्गबोधकाक्रयसमुदाये न्याये । तथा हि
“विषयोविशयस्यैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरं निर्णयश्चेति” सिद्धान्तः
शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति” भासांसा । तत्र विचा-
राहं वाक्यं विषयः, तस्यार्थविषये विशयः इदमित्यं
न वेति विकल्पः । तत्र सन्देहप्रमाणयोः पक्षयोः असत्यजे
युक्तिप्रदर्शनवाक्यं पूर्वपक्षवाक्यं, पूर्वपक्षोक्तां युक्तिं खण्ड-
यित्वा सत्पक्षे युक्तिप्रदर्शनवाक्यम् सिद्धान्तः । ततश्चेत्याद्यभि-
लापेन सिद्धान्तसिद्धार्योपसंहारकं वाक्यं निर्णायकवाक्यमिति
यथा “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इत्यादिवाक्यं विचारार्थत्वेन
विषयः । अत्राध्ययनमन्तरपक्षमात्मम्? अर्थपक्षपर्यन्ता-
ध्ययनं? वेति संशयः । तत्र अन्तरपक्षमात्ममध्ययनमिति
पूर्वपक्षः । अर्थज्ञानसहितान्तरपक्षमात्ममिति सिद्धान्तः । तेन
विधिवत्कस्य सार्थवेदाध्ययनमेव फलितोऽर्थ इति निर्णय
इत्यं तत् प्रतिपादकावयवपञ्चात्मकोन्यायोऽत्वावसीयते । एव-
मन्यदप्युदाहार्यम् । उत्तरभासांसायामपि एतानि यथा-
यथं योज्यानि विशेषस्त्वयं वेदान्ते पञ्चावयवा अन्यविधा
यथोक्तं माधवाचार्येण । “तल्लैकिकमधिकरणं पञ्चावयवं
विषयः सन्देहः सङ्गतिः पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्चेति पञ्चावयवा
इति” सङ्गतिश्च “शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतय-
स्त्विधा । शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्सत्सङ्गतिरुच्छ्रिता मित्यनेन
सङ्गतिर्लैविध्यं तेनैव दर्शितं तद्विवरणं सङ्गतिशब्दे
वक्ष्यते । तत्र वेदानाधिकरणं यथा “अथातो ब्रह्मजिज्ञा-
सेति प्रथमाधिकरणम् “अविचार्यं विचार्यं वा ब्रह्मा-
ध्यासानिरूपणात् । असन्देहाफलत्वाभ्यां न विचारं तद-
हति । अध्यासोऽहंबुद्धिसिद्धोऽसङ्गं ब्रह्म श्रुतीरितम्
सन्देहान्मुक्तभावाच्च विचार्यं ब्रह्म वेदत” इति माधवः ।
व्याख्यातञ्चैतत् स्वेनैव यथा “आत्मा वा अरे इद्रव्यः
श्रोतव्य” इत्यत्र आत्मदर्शनं फलसिद्ध्यै तत्साधनत्वेन
अवयवं विधीयते । अवयवं नाम वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि
तात्पर्यं निर्णेतुमनुक्तो न्यायविचारः तदेतद्विचारविधायकं

वाक्यं विषयः । न चायं विषयः लोकोपनि संगृहीतः
सन्देहसंग्रहेणैवार्थात् तत् संग्रहप्रतीतिः ब्रह्मविचारात्मक-
न्यायनिर्णयात्मकशास्त्रमनारम्भणीयमारम्भणीयं वेति स-
न्देहः । पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिद्वयं सर्वत्र सन्देहवीजसृष्टेयम् ।
तत्राभारभ्यमिति तावत्प्राप्तं विषयप्रयोजनयोरभावात् ।
संदिग्धं हि विचारविषयो भवति ब्रह्म त्वसन्देग्धं तथा हि
तत् किं ब्रह्माकारेण सन्देहप्रते? आत्माकारेण? वा, नाहः
“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति” वाक्येन ब्रह्माकारस्य निश्चयात् ।
न द्वितीयः अहंप्रत्ययेनात्माकारस्य निश्चयात् । अध्यासात्म-
विषयत्वेन आन्तोऽयं प्रत्यय इति चेत् न अध्यासानिरूप-
णात् तमः प्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोजे हाजडयोर्देहात्मनो
शुक्तिरजतवदन्योन्यतादात्म्याध्यासेन निरूपयितुं शक्यते ।
तस्मादभ्रान्ताभ्यां श्रुत्यहंप्रत्ययाभ्यां निश्चितस्यासदिग्धत्वाच्च
विचारस्य विषयोऽस्ति । नापि प्रयोजनं पश्यामः ।
उक्तप्रकारेण ब्रह्मात्मनिश्चयेऽपि सत्यदर्शनात् तस्माद्ब्रह्म न
विचारमहति अतः शास्त्रमनारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः ।
अत्रोच्यते । शास्त्रमारम्भणीयं विषयप्रयोजनसङ्गावात्
श्रुत्यहंप्रत्यययोः सन्देग्धं ब्रह्मात्मवस्तु । “अयमात्मा ब्रह्मेति”
श्रुतरसङ्गं ब्रह्मात्मत्वेनोपदिशति । अहंसनुष्यइत्याद्यहं
बुद्धिर्देहादितादात्म्याध्यासेनात्मानं गृह्णाति, अध्यासस्य-
दर्शनरूपत्वमलङ्काराय, तस्मात् संदिग्धं वस्तु विषयः तच्चि-
द्येन सकलित्वं प्रयोजनं श्रुत्या, विद्वदनुभवं च सिद्धम् ।
तस्माद्देदान्तवाक्यविचारसुखेन ब्रह्मणो विचाराहृत्वाच्छास्त्र-
मारम्भणीयमिति सिद्धम् इति” । अभेदान्वयपदार्थबोधक-
तल्यविभक्तिकथब्दे च । “समानाधिकरणस्तत्पुरुषः कर्म-
धारय” इति पा० । समानाधिकरणः अभेदान्वयपदार्थ-
बोधकतल्यविभक्तिकपदघटितस्तत्पुरुषः कर्मधारय इत्यर्थः
“तादृशपदघटितत्वेनान्यपदार्थत्वे समानाधिकरणब्रह्मगीर्हितः
पीतमन्वरं यथेति वाक्ये पीतान्वर इत्यादि । अभेदान्वय-
पदार्थबोधकभिन्नपदघटितत्वे व्यधिकरणब्रह्मगीर्हितं यथा
पद्मं भाभौ यस्येति वाक्ये पद्मनाभः । सुश्रुतोक्तेषु हात्विंश-
तन्मयुक्तिषु तन्मयुक्तिभेदे च तन्मयुक्तिशब्दे तद्विवरणम् ।
अधिकरणविचाल पु० अधिकरणस्य विचालः अन्यथाकरणं
विचाल घञ् ईत० । द्रव्यस्य अवस्थान्तरकरणेन संख्या-
न्तरकरणे, विचालो नाम यदेकमनेकं क्रियते अनेकं वैकं
क्रियते इति । एकस्य राशेः पञ्चधा विभागे, पञ्चा-
त्मकस्य वा एकधा विभागे च अधिकरणस्य संख्याया
विचालः । “अधिकरणविचाले चेति” पा० ।

अधिकरणिक पु० अधिकरणम् धर्माधिकरणम् आश्रयतया-
ऽप्यस्य ठन् । विचारकरण्याय धर्माधिकरणमस्युपे
नियुक्ते प्राड्विशाकादौ । तत्र नियुक्तः ठक् । आधिकर-
णिकोऽप्यत्र पु० ।

अधिकर्म्म(न्) अव्य० कर्म्मणि विभक्त्यर्थेऽव्ययी० वा अच्समा०
कर्म्मधिकृत्येत्यर्थे । अधिकं कर्म्म प्रा०स० । अधिक-
कर्म्मणि । न०ब० । अधिककर्म्मयुक्ते त्रि० ।

अधिकर्म्मकर त्रि० अधिकं कर्म्म तत्करोति क्त-आनुलो-
मादौ ट । शुभ्रूपकभेदे दासभेदे । क्तिप् अधिकर्म्म-
कटयत् त्रि० ।

अधिकर्म्मकृत त्रि० अधिकं कर्म्म अधिकं तत् कृतं येन निहा-
नस्य परनि० । “सर्वेष्वधिकृतो यः स्यात् कुटुम्बस्य तयो-
परि । सोऽधिकर्म्मकृतो ज्ञेयः” इति श्रुत्युक्ते शुभ्रूपकभेदे ।

अधिकर्म्मिक पु० अधिकृत्य हृष्टं कर्म्मणोऽलम् अधिकर्म्म-ठन् ।
हृष्टाभ्यञ्जे, हृष्टस्यबन्धिग्न्यः शुल्कादानकर्म्मणि नियुक्ते ।

अधिकाङ्ग न० अधिकोऽङ्गात् । वर्षधरैर्यौर्धैर्हृदयमध्ये यर्म-
दाश्चार्थं बद्धपट्टिकादौ । न० । अधिकाङ्गवति त्रि० ।

“अजाविघातने चैव अधिकाङ्गः प्रजायते” इति श्रुता० ।

अधिकार पु० अधि+क्त-घञ् । आरम्भे, यथेष्टं क्रयविक्रया
दिकर्त्तव्यसम्पादके स्वाभिले, “अधिकारः फले स्वामिसधि-
कारी प्रभर्भवेदिति” स्त्रीमांसोक्ते विहितकर्म्मफलस्वाभिले
विनियोज्यपुरुषस्य सम्बन्धे, यथा याजनादिकर्म्मणि ब्राह्म-
णादेः, राज्ञां प्रजापालनादौ, वैश्यस्य कथादौ, शूद्रस्य
हृजमेवायाम्, “नेमित्तिकोऽयं प्रायश्चित्ताधिकारः” इति
मिताक्षरा । स्वाभिले-“सर्वे स्वरधिकारिणः” इति श्रुतिः ।
तत्र च वैदिकादिकर्म्मसु कर्म्मव्यताज्ञानाधीनप्रवृत्तिहेतुरधि-
कारः । यथा याजनादौ ब्राह्मणस्येत्यादि । शूद्रस्य नाध्य-
यनादिष्वधिकारः यथोक्तं “निधेकादिश्रमणान्तो यस्य वेदो-
दितो विधिः । तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्ति नान्यस्वैव कदाचनेति”
मनुना । न केवलम् अध्ययने शूद्राणामधिकारः यागा-
दावध्यमधिकारः यथोक्तं जैमिनीयस्मृत्यभाष्यादौ । “चात-
वर्ग्यमविशेषात्” इत्याशङ्क्य “निर्हंशाहा त्वयाणां स्याद-
ग्नप्राधेये हृष्टसम्बन्धः क्रतुषु ब्राह्मणश्रुतिरित्यालेय” इति ।
“वायब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, “त्वयाणाम्” अ. धकारः
स्यात् कुतः ? अग्नप्राधेये निर्देशात् अग्नप्राधेये त्वयाणां
निर्देशो भवति, “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, योश्चे
राजस्यः, शरदि वैश्यः” इति शूद्रस्य आधाने श्रुतिर्नास्ति
इत्यनग्निः शूद्रः असमर्थोऽग्निहोत्रादि निर्वर्त्तयितुम् ।

तस्मात् “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः” इत्येवमादिषु
शूद्रस्य प्राणिका श्रुतिर्नास्ति । ब्राह्मणादीन् एवाधिकृत्य
सा प्रवर्त्तते, ते हि समर्था अग्निमन्वात्, आहवनीयादयो
न शूद्रस्य, अधिधानात्, संस्कारशब्दत्वाच्च आहवनीया-
दीनाम् । तस्मात् अनधिकृतोऽग्निहोत्रादिषु शूद्रः इत्या-
लेयः मन्यते च” इति भा० । तथा कर्म्मप्रतिपादक सर्वशास्त्र
विहितकर्म्मसु मनुष्याणां भेदाधिकारः न तिरश्चां न वा
देवादीनां यथोक्तं तत्रैव “फलार्थत्वात् कर्म्मणः शास्त्रं सर्वा-
धिकारं स्यात्” इत्याशङ्क्य “कर्त्तुं वा श्रुतिसंयोगाद्विधिः
कात्क्षेत्रेण गम्यते” इति सूत्रं “वायब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति ।
न चैतदस्ति तिर्यगादीनामपि अधिकारः इति । कस्य
तर्हि ? । यः समर्थः कर्म्मं कर्म्म अभिनिर्वर्त्तयितुम् । न
चैते, शूद्रवन्ति तिर्यगादयः कर्म्मं कर्म्मभिनिर्वर्त्तयितुम्,
तस्मात् एषां न सुखस्याभ्युपायः कर्म्म, कथं यो न शक्यते
कर्त्तुम्, सोऽभ्युपायः स्यात् ? इति । न देवानां, देवता-
न्तराभावात् न हि आत्मानम् उदिश्य त्यागः सम्भवति,
त्याग एवासौ न स्यात्, न ऋषीणाम्, आर्षेयाभावात्
न भृगवादयो भृगवादिभिः समोत्रा भवन्ति, न चैषां
सामर्थ्यं प्रत्यक्षम् । “अपि च तिर्यञ्चो न कालान्तर-
फलेन अथिनः, आसन्नं हि कामयन्ते । “ननु च
उक्तं, कालान्तरफलार्थिनः तिरश्चः पश्यामः, गुनः
श्येनांश्चतुर्हृश्याम् अष्टमस्रां च उपवसतः” इति उच्यते
न जन्मान्तरफलार्थिन उपवसन्ति । “कथं अवगम्यते ?
वेदाध्ययनाभावात्, ये वेदमधीयते ते एतद्बुद्धुः, “इदं
कर्म्म कृत्वा, इदं फलमश्नुत प्राप्नोति इति” न चैते वेद-
मधीयते, नापि श्रुतिशास्त्राणि, नाप्यन्येभ्यः अवगच्छन्ति,
तस्मात् न विदन्ति धर्मम् । अविद्वांसः कथम् अनुति
धेयुः, तस्मात् न धर्माय उपवसन्ति इति । किमर्थं
तत्रोपायम् उपवासः ? । उच्यते, रोगात् अरुचिरे-
णाम् । कथं पुनर्नियते काले रोगो भवति ? । उच्यते
नियतकाला अपि रोगो भवति यथा हृतीयकाश्चातुथं का-
श्चेति । तस्मात् मनुष्याणाम् अधिकारः इति । न च
तिरश्चां इव्यपरिच्छः, न हि एते इव्यं खेच्छया उप-
युञ्जन्ता दृश्यन्ते, तस्मात् अनोयाना धनस्य । यत्तु, देव-
यासो हस्तिपामः इति, उपचारमात्रं तत् । तस्मात्
अपि न तिरश्चाम् अधिकारः इति । यानि पुन-
र्लिङ्गानि, “देवा वै सत्वमासत” इत्येवमादीनि, अर्थवाटाः
ते विधिप्ररोचनार्थाः । विद्यते हि विधिरन्यः तेषु सर्वेषु,

न च विधिर्विधनैक्यवाक्यभावो भवति, वचनव्यक्तिभेदात् । स्तुतिस्तु मा, इत्थं नाम सत्त्वाणि आसितव्यानि, यत् कृतकत्वा अपि आसते देवाः, आसन्नचेतना अपि तिर्यञ्चः, अचेतना अपि वनस्पतयः, किमङ्ग पुनर्विद्वांसो मनुष्याः” इति भा० । ब्रह्मविद्यायान्तु सर्वेषां देवादीनामधिकार इति “तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात्” इति शा०सूत्रेण व्ययस्थापितं, व्याख्यातञ्चैतत् शाङ्कराचार्येण यथा “वाद् मनुष्यानाधिकारोऽतु शास्त्रं न तु मनुष्यानेवेतीह ब्रह्मविज्ञाने नियमोऽस्ति तेषां मनुष्याणासुपरिष्ठात् ये देवादयस्तान् अधिकरोति शास्त्रमिति वादरायण आचार्यो मन्यते कस्मात् ? सम्भवात् । सम्भवति हि तेषामपर्ययितत्वादाधिकारकारणम् । तत्त्वार्थत्वं तावत् भोक्तृविषयं देवादीनामपि सम्भवति विकारविषयविभूत्यानिव्यतालोचनादिनिमित्तम् । तथा सामर्थ्यमपि तेषां सम्भवति मन्वार्थं वादेति-हामपराणलोकैर्भ्यो विप्रह्ववत्त्वाद्यवगमात् । न च तेषां कश्चित् प्रतिषेधोऽस्ति । नचोपनयनादिशास्त्रेषामधिकारो निवर्त्तितः उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात् तेषाञ्च स्वयं-प्रतिभातवेदत्वात् । अपि चेषां विद्याग्रहणार्थं ब्रह्म-चर्यादि दर्शयति “एकगतं ह वै वर्षाणि मघशान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यसुवास” “भृगुर्वै वारुणिवरुणं पितरमुपससाद् अधीहि भगवो! ब्रह्मेत्यादि” । यदपि कर्मस्वनाधिकारकारण-सङ्गम्, न देशानां, देवतान्तराभावात् । न ऋषीणासा-र्षेयान्तराभावादिति । न तद्विद्यास्वस्ति न ह्रीन्द्रादीनां विद्यास्वधिक्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किञ्चित् कृत्यमस्ति न च भृगवादीनां भृगवादिमगोत्वतया । तस्माद्देवादीनामपि विद्यास्वधिकारः केन वार्येत ? इति” । ततश्च विद्वत्त्व कर्मफलार्थत्व-तत्त्वकर्मकरणसमर्पत्वापर्युदस्तत्वानि अधिकारप्रयोजकानीति सिद्धम् तत्त्वार्थे विधानेन सर्व-कर्मत्यागरूपे मन्त्रासे विप्रस्वर्गाधकार इति सर्ववादि-सम्मतम् द्विजमात्राणामधिकार इति कोपाश्चिन्तितम् । अधिकभाकरे दृश्यम् । क्वचिच्चाधिकृतस्याधिकारः । यथा दर्शादधिकृतस्य प्रयाजाद्वधिकारः “प्रधा-नाधिकारो अङ्गाधिकारो भवतीति” ग्यायात् । “ताम्बू-नाधिकारो दत्त इति” हितो० । “हृताधिकारां जनिनामिति” ऋतिः । कर्मणि षञ् । “कर्त्तव्ये “स्वाधिकारे प्रमत्त” इति मेघ० । प्रकरणे, व्याकरण-शास्त्रे पूर्वसूत्रोपासपदादेरुत्तरत्वं सूत्रेषु अनुवर्त्तने । “अधिकारोऽयम् आ पञ्चमाध्यायसमाप्तेरिति” सि०शौ० ।

तत्त्वाधिकारश्च प्रत्ययादिकर्माद्यर्थसुत्तरोत्तरसूत्रेषु पूर्व-सूत्रोपासपदस्यानुवर्त्तनम् । यथा “प्रत्ययः, परश्च” इति सूत्रोपासप्रत्ययपरशब्दयैः आ पञ्चमाध्यायसमाप्तेः सर्वत्र सूत्रेषु अनुवर्त्तनम् । स चाधिकारः त्रिविधः “सिंहावलोकितं चैव मण्डूकप्रतमेव च । गङ्गाप्रवाहद-ञ्चापि अधिकारस्त्वभा मत” इत्युक्तभेदत्वात् । तदुदाहरणान्तु व्याकरणेऽयमग्रम् । नियोज्यतया विषयी-करणे, “सर्वाधिकारं शास्त्रमिति” जै०सू० । तदभिप्रायेण “वाद् मनुष्यानाधिकारोऽतु शास्त्रं”मिति मनुष्याधिकार-त्याच्छास्त्रस्येति” च श०भा० । सर्वमधिकरोति कर्मण्युप-पदे अण् एवमेव मनुष्याधिकारत्यादित्यत्रापि

अधिकारविधि पु० अधिकारे फलसास्ये विधिर्विधानम् । भीमांसकोक्ते विधिभेदे कर्मजन्यफलभोक्तृताप्रापके विधा-यथा स्वर्गकामो यजेत इत्यनेन यागजन्यफलभोक्ता स्वर्गका-मीति ज्ञायते । तत्र नियोज्यप्रवर्त्तनाविधिः अधिकार-यथा “राजा राजसूयेन यजेतेति” तत्र राजसूये राज्ञ एव नियोज्यतया तत्र प्रवर्त्तनात्तस्य तथात्वम् स्वस्वकर्मणि-नियोगे च ।

अधिकारिता स्त्री अधिकारिणो भावः तत् । विद्वत्त्व-फलार्थत्वकर्मकरणशक्तिमत्त्वापर्युदस्तत्वप्रयोज्ये अधिकारं “भार्यापुत्रविहीनस्य-नास्ति ऋत्वेऽधिकारितेति” ऋतिः । भावार्थे त्व । अधिकारित्वम् अत्रैवार्थे न० ।

अधिकारिन् त्रि० अधिकरोति अधि+कृ-णिनि । स्वामिनि विहितकर्मफलभोक्तारि, शास्त्रेण कर्त्तव्यतोपदेशेन नियो-जिते, कामनाविषयफल-तदुपायोपदेशेन प्रवर्त्तिते च स्त्रियं ङीप् । वेदान्तमतसिद्धे अनुबन्धचतुष्टयसम्ये अनुबन्धभेदे वेदा-न्तसारे वेदान्तशास्त्रालोचनहेतुभूतानुबन्धचतुष्टयानिरूपणाय “अधिकारो तु विधिवदधोतवेदवेदाङ्गत्वेनापाततोऽधिगता-स्त्रिभवेदार्थः इह जन्मानि जन्मान्तरे वा कामानिषिद्ध-वर्जानपुरस्सरं नित्यनैमित्तिकप्रावृत्तौपासनानुष्ठानेन निर्गतनिश्चलकल्पप्रतया नितान्निर्मलस्वान्तः साधन-चतुष्टयसम्पन्नः प्रमाते”त्युक्तम् । स चाधिकारी उत्तममध्य-माधमभेदेन त्रिविधः “अधिकारित्वैविध्याच्च नियम” इति “अधिकारिभेदाच्च नियम” इति च सांख्यसूत्रभ्यां तथोक्तेः । तत्र उत्तमाधिकारिणः विधानेन विहितसर्वकर्मत्यागपूर्वकं निराकारब्रह्मज्ञानेऽधिकारः, मध्यमाधिकारिणः विहित-वर्णाश्रमादि कर्माकरणपूर्वकं सोपाधिब्रह्मोपासने, अध-मस्य तु वर्णाश्रमविहितकर्म विधानपूर्वकं साकारब्रह्मोपा-

सने "ये मन्दास्ते तु मञ्जने ब्रह्मणोरूपकल्पने" इत्युक्तेः ।
 अतएवोक्तेम् "प्रगान्त्रिचत्ताय जितेन्द्रियाय प्रक्षीणदोषाय
 यथोक्तकारिणे-प्रदेयमेतत् सततं सुसुखवे" इति । अत्र
 यथोक्तकारिणे इत्यनेन प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः वर्षाश्रमविहितं
 कर्मानुष्ठेयमेवेत्युक्तं शा० सूत्रकृताऽपि "विहितत्वादाश्रम
 कर्मापि" इत्युक्तम् गीतायामपि "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगः कर्म
 कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव श्रमः कारणमुच्यते"
 इत्यनेन आरुरुक्षोः यथोक्तकर्माधिकारः उक्तः "कषाये
 कर्माभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते" इत्यनेन कषायशब्द-
 वाच्यत्वेन दोषक्षयार्थं कर्मावश्यकतेत्युक्तम् । "हे ब्रह्मणी
 वेदितव्ये परञ्चापरमेव चेति" अतावद्यधिकारिभेदात्
 चिराकरसोपाधिक्रयोः द्वयोर्ब्रह्मणोर्भेदतोक्ता । गीता-
 यामपि "लोकैस्त्रिभुवनैश्चिदा विधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मया-
 नध ! ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानं, कर्मयोगेन योगिनामिति"
 अधिकारिभेदात् ज्ञानकर्माणोरधिकार इत्युक्तम् ।
 "समग्रं संसाधनं कर्म कर्तव्यमधिकारिणा । निष्कामेण
 सदा पार्थ ! कामं कामान्तेन चेति" भवि० पु० ।
 "अधिकारिणाऽर्चना विदुषा समर्थेनेति" रघु० तेन
 विद्वन्त्वं तत्तत्कर्मजन्यफलार्थित्वम् तत्तत्कर्मकरणयोग्यत्वम्
 अपर्युदस्तत्त्वञ्च अधिकारिताप्रयोजकम् । तत्र फलार्थि-
 त्वञ्च मति कामे एव, सुसुक्ष्मे तु न फलार्थित्वावश्यकतेति
 भेदः । मार्कण्डेयपुराणे रुचिवाक्येन "पितृन्मस्ये दिवि
 ये च मूर्त्ताः स्वाभाभुजः कामप्रफलाभिसन्धौ । प्रदानशक्ताः
 मकलेष्मितानां विमुक्तिदा येऽनभिसंज्ञितेष्विति" अनेन
 फलार्थिनं प्रति तत्तत्फलदाहत्वं, तदनर्थिनं सुसुक्ष्मं प्रति
 मुक्तिदाहत्वमिति स्पष्टमुक्तम् एवं देवतानामधिकारिभेदेन
 फलदाहत्वम् । अनभिसंज्ञितेषु अतुष्टिषु फलेष्वित्यर्थः ।
 अधिकारोऽस्त्यस्य इति । स्वामित्ववति "सर्वे स्युरधि-
 कारिण" इति स्मृतिः स्त्रियां ङीप् । "कृतात् देवी
 वचनाधिकारिणीति नैप० ।

अधिकार्थवचन न० अधिकार्थस्य स्तुतिनिन्दाभ्यामारोपि-
 तस्य वस्तुधर्मादतिरिक्तस्य गुणस्य वचनम् । स्तुत्यर्थवादे,
 निन्दार्थवादे च । यथा वातच्छब्दां लक्षणित्वात् दुर्बलत्वेन
 निन्दा, काकमेया नदीत्यत्र च पूर्णजलत्वेन स्तुति गमप्राप्ते
 "कृत्यैरधिकार्थवचने" इति पा० ।

अधिक्राम पु० अधिकः कामः । अत्यन्ताभिलाषे । न० । तद्वति
 त्रि० । कामे विभक्त्यर्थे अव्य० । काममधिक्रामेत्यर्थे अव्य० ।

अधिकच्छू पु० अधिकं च्छू कटं साधनतयाऽस्त्यस्य अच् ।

"विल्लेरोमसकैर्वापि कपित्थैरथवा शुभैः । मासेन लोके
 ऽधिकच्छूः कथ्यते द्विजसत्तमैः" इति (शङ्खस०) उक्ते मास-
 साध्ये व्रतभेदे । प्रा० स० । अधिककटे न० । तद्वति त्रि० ।
 अधिकृत पु० अधि+कृ-कृत । आद्यव्यायाद्यनेच्छके, अध्यक्षे
 कर्मजन्यफलसम्बन्धिनि नियुक्ते, स्वामित्ववति च त्रि० ।
 "महीपतीनां पृथगर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधि-
 योरिति" रघुः ।

अधिकृति स्त्री अधि+कृ क्तिन् । अधिकारे । [आरोहणे ।
 अधिक्राम पु० अधि+क्राम-भावे घञ् अमन्तात्वाच्च वृद्धिः
 अधिकित् त्रि० अधि+भावे कर्त्तरि वा क्तिप्-लृक् च । परि-
 क्षये, तत्कारिण्ये च । "विशामासामभयानामधिकृतम्
 ऋ० १०, ६२, २४ ।

अधिक्रिप्त त्रि० अधि+क्रिप्-कृ । स्थापिते, निन्दिते, कृ-
 धिक्षेपे, प्रेरिते, तिरस्कृते च ।

अधिक्रिप पु० अधि+क्रिप्-भावे घञ् । तिरस्कारे, स्थापने,
 प्रेरणे च ।

अधिगत त्रि० अधि+गम कर्मणि-कृत । प्राप्ते, ज्ञाते च । "अधिगतं
 विधिवत् यदपालयति" रघुः "अधिगतसकलकलाकला-
 पकर्मति" काद० । अधिगतास्त्रिलवेदार्थं" इति वे० सा० ।

अधिगम पु० अधि+गम-घञ् । ज्ञाने, प्राप्ते, स्वीकारे च ।
 "अध्यात्मयोगाधिगमेनेति" गीता । निध्यादेः प्राप्ते
 च । "स्वामी ऋक्ष्यक्रयसंविभागपरिष्काराधिगमेष्विति"
 गोत० । "अधिगमो निध्यादेः प्राप्तिरिति" मिता० ।

अधिगव अव्य० गवि विभक्त्यर्थे अव्ययी० वेदे अच् समा० ।
 गवीत्यर्थे "स्वादीयो यदधिगवं क्षीरमिति" वेदः ।

अधिगुण पु० अधिको गुणः प्रा० स० । अतिशयितविनयादि-
 गुणे । न० । तद्वति त्रि० । "वाच्ञा मोषा वरमधिगुणे
 नाधमे लब्धकामा" इति नीति० । गुणे-विभक्त्यर्थे
 अव्ययी० । गुणमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० । अधिगतो गुणो
 येन । ज्याधिकरूढे धनुषि न० ।

अधिजिह्व पु० अधिका जिह्वा यस्य । द्विजिह्वे सर्पे तस्य
 द्विजिह्वत्वञ्च अन्तःसाक्षादाशया कुशविषेहनात् । यथोक्तं
 भा० व्या० प० । "यत्तैतदन्तःसर्पापि स्थापितं कुगर्भस्तरे ।
 तद्विज्ञाय कृतं सर्पाः प्रतिभायाकृतञ्च तत् । सोमस्थान-
 मिदञ्चेति दर्भांस्ते लिखिञ्जस्तदा । ततो द्विधा कृता जिह्वा
 सर्पाणां तेन कर्माया । अभवंशाकृतसर्पाहर्भास्तेऽथ पवि-
 त्रिणः । एवं तदन्तं तेन कृतमाकृतमेव च । द्विजिह्वाश्च
 कृताः सर्पा गच्छन् महात्मना" इति ।

अधिजिह्विका स्त्री जिह्वेव इवार्थे कन् अधिरुद्धा जिह्विका
वा । (आब्जिभ) उपजिह्वायाम् ।

अधियं न० अध्याह्वाद्या यत्न प्रा०ब०, अधिगतं अध्यां वा
अत्या०स० । आरौपितगुणके धनुषि “त्वयि चाधि-
व्यकान्के” इति शकु० ।

अधिज्योतिष अव्य० ज्योतिषि विभक्त्यर्थे अव्ययी० अच्
समा० । सूर्यतारकादिज्योतीष्यधिकृत्ये त्वर्थे ।

अधित्यका स्त्री अधि+त्यकन् । पर्वतस्योपरिभूमौ । “आहृद्-
स्यस्यमधित्यकोति” सि०कौ० । “स्याणुं तपस्यन्मधित्यका-
यामिति” कुमा० । “अधित्यकायामिव धातुमयामिति”
रघुः ।

अधिदन्त पु० अध्याह्वादी दन्तम् अत्या०स० । दन्तोपरि
जातदन्ते (गजदाँत) । प्रा०ब० । तद्वति लि० । दन्ते विभक्त्यर्थे
अव्ययी० । दन्तमधिकृत्ये त्वर्थे अव्य० ।

अधिदेव पु० अधिहतोदेवः येन गुण्यतिगयात् प्रा०ब० ।
सर्वदेवाधिपे परमेश्वरे । देवे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । देवमधि-
कृत्ये त्वर्थे अव्य० । अधिदेवं भवः ठञ् । अनुशतिका०
द्विपदद्वहिः । आधिदैविकं देवेभ्यो जाति दुःखादौ लि० ।

अधिदेवता स्त्री अधिष्ठात्री देवता शा०त० । अधिष्ठात्रां
देवतायाम् । देवतानाम् अधिष्ठाहत्वञ्च सन्निधान-
मात्रेण तत्तत्पदार्थानां तत्तत्कार्मसु नियन्त्रित्वरूपम् ।
तच्च शास्त्रान् परमेश्वरस्यैव यथोक्तम् इ०उ० अन्तर्यामि
ब्राह्मणे । “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो, यं
पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः पृथिवीमन्तरो
यमयत्येष त आत्मानन्यार्थाम्प्रकृतः ॥ योऽसु तिष्ठन्नज्जोऽ-
न्तरो, यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं, योऽपोऽन्तरो यमय-
त्येष त आत्मानन्यार्थाम्प्रकृतः । योऽग्नी तिष्ठन्नग्नेरन्तरो
यमग्निर्न वेद, यस्याग्निः शरीरं, योऽग्निमन्तरो यमयत्येष
त आत्मानन्यार्थाम्प्रकृतः । योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो,
यमन्तरिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्षं शरीरं योऽन्तरिक्षमन्तरो
यमयत्येष त आत्मानन्यार्थाम्प्रकृतः । यो वायौ तिष्ठन्वा-
योरन्तरो, यं वायुर्न वेद, यस्य वायुः शरीरं, यो वायुमन्तरो
यमयत्येष त आत्मानन्यार्थाम्प्रकृतः । यो दिवि तिष्ठन्दिवो-
ऽन्तरो, यं द्यौर्न वेद, यस्य द्यौः शरीरं, यो दिवमन्तरो
यमयत्येष त आत्मानन्यार्थाम्प्रकृतः । य आदित्ये तिष्ठ-
न्नादित्यादन्तरो, यमादित्यो न वेद, यस्यादित्यः शरीरं,
य आदित्यमन्तरो, यमयत्येष त आत्मानन्यार्थाम्प्रकृतः ।
यो दिक्षु तिष्ठन्दिग्गोऽन्तरो, यं दिशो न विदुर्यस्य दिग्ः

शरीरं, यो दिशोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मानन्यार्थाम्प्रकृतः
यश्चन्द्रतारके तिष्ठन्चन्द्रतारकादन्तरो, यश्चन्द्रतारकं न
वेद, यस्य चन्द्रतारकं शरीरं, यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमय-
त्येष त आत्मानन्यार्थाम्प्रकृतः । य आकाशे तिष्ठन्नाकाशा-
दन्तरो, यमाकाशो न वेद, यस्याकाशः शरीरं, य आ-
काशमन्तरो यमयत्येष त आत्मानन्यार्थाम्प्रकृतः । यस्त-
मसि तिष्ठन्सप्तसोऽन्तरो, यं तमो न वेद, यस्य तमःशरीरं,
यस्तमोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मानन्यार्थाम्प्रकृतः । यस्तो-
जसि तिष्ठन्सोऽन्तरो, यं तेजो न वेद, यस्य तेजः
शरीरं, यस्तोजोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मानन्यार्थाम्प्रकृत
इत्यधिदैवतम् । अथाधिभूतम् यः सर्जेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्व्वेभ्यो
भूतेभ्योऽन्तरो, यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि
भूतानि शरीरं, यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त
आत्मानन्यार्थाम्प्रकृत इत्यधिभूतम् । अथाध्यात्मम् यः प्राणे
तिष्ठन्प्राणादन्तरो, यं प्राणो न वेद, यस्य प्राणः शरीरं,
यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्मानन्यार्थाम्प्रकृतः । यो
वाचि तिष्ठन्वाचोऽन्तरो, यं वाङ्मन वेद, यस्य वाक् शरीरं,
यो वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्मानन्यार्थाम्प्रकृतः । यश्च-
क्षुषि तिष्ठन्क्षुषोऽन्तरो, यं चक्षुर्न वेद, यस्य चक्षुःशरीरं,
यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येष त आत्मानन्यार्थाम्प्रकृतः । य-
श्रोत्रे तिष्ठन्श्रोत्रादन्तरो, यं श्रोत्रं न वेद, यस्य श्रोत्रं
शरीरं, यः श्रोत्रमन्तरो यमयत्येष त आत्मानन्यार्थाम्प्रकृतः ।
यो मनसि तिष्ठन्मनसोऽन्तरो, यं मनो न वेद, यस्य मनः
शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मानन्यार्थाम्प्रकृतः ।
यस्त्वचि तिष्ठन्त्वचोऽन्तरो, यं त्वङ्मन वेद, यस्य त्वक् शरीरं,
यस्त्वचमन्तरो यमयत्येष त आत्मानन्यार्थाम्प्रकृतः । यो
विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादन्तरो, यं विज्ञानं न वेद, यस्य
विज्ञानं शरीरं, यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्मा-
न्यार्थाम्प्रकृतः । यो रेतसि तिष्ठन्रेतसोऽन्तरो, यं रेतो
न वेद, यस्य रेतः शरीरं, यो रेतोऽन्तरो यमयत्येष त
आत्मानन्यार्थाम्प्रकृतोऽहृष्टो इष्टा,ऽश्रुतः श्रोता,ऽमतो
मन्ता,ऽविज्ञातो विज्ञाता, नान्योऽतोऽस्ति इष्टा, नान्यतो-
ऽस्ति श्रोता, नान्यतोऽस्ति मन्ता, नान्यतोऽस्ति विज्ञातैष
त आत्मानन्यार्थाम्प्रकृतोऽतोऽन्यदार्त्तम्” इति । तस्यैवांश-
विशेषेणाभिर्भूतानां दिग्गाद्याभिर्भूतानामभिन्दिवाधिष्ठा-
हत्वं यथा “वैकारिकादहङ्काराद्देवा वैकारिका दध ।
दिव्वाताकप्रचेतोऽश्विनोऽन्तरेऽन्दिवाधिका” इति शार० ।
“यत्किञ्चिदर्थोऽधिकतपरमेश्वरादुत्पद्यते नाऽहङ्कारस्य तदु-

त्पन्नदेवानाञ्च वैकारिकत्वमिति" राघवभट्टेन व्याख्या-
तम् । "वैकारिका दिगाद्याश्च चन्द्रेणैकादश अमृताः ।
इन्द्रियाणामधिष्ठाहृदेवास्ते परिकीर्त्तिता" इति तद्वृत्ता-
भियुक्तोक्तिः । तथा च त्रोलस्य दिक्, त्वचो वातः,
नेत्रस्य अक्षः, रसनायाः वरुणः, प्राणस्य अश्विनौ,
वागिन्द्रियस्य वज्रः, हृत्स्य इन्द्रः, पादस्य उपेन्द्रः,
पायोः सितः, उपस्थस्य (कः) प्रजापतिः, मनसः चन्द्रः,
इत्येते एकादशेन्द्रियाणामधिष्ठाहृदेवाः । "इन्द्रं

भास्करे विद्यादुभां विद्याञ्जशाकरे । स्कन्दमङ्गा-
रके विद्याङ्गुधे नारायणं विदुः । सुरौ वेदनिधिं विद्यात्
युक्ते शक्रो विधीयते । शनैश्चरे यमं विद्याद्राहोः कालं तथैव
च । सितगुप्तोऽधिपः केतोरित्येते षड्देवताः" इति (मत्स्य-
पुरा०) उक्ता षड्दशाधिदेवाः । एतेषां पुनरधिष्ठाहृदेवाश्च
प्रत्यधिदेवतात्वेन व्यवहियन्ते ते च प्रत्यधिदेवताशब्दे
दर्शयिष्यन्ते । अधिदेवतात्थत्वेन । "आदित्याभिसृष्टाः सर्वे
साधिप्रत्यधिदेवता" इति मत्स्यपुरा० । "शशाङ्कमूर्त्तैरधिदेव-
तां कतिरिति" भट्टिः । चन्द्राधिदेवता उक्ता ।

अधिदैवतं न० अधिष्ठाहृद्वैवतम् प्रा०स० । अधिदेवताशब्दार्थं
"शिवधिदैवतं ध्यायेत् वज्रप्रत्यधिदैवतमिति" "विचिन्त्यो
माधिदैवत"मिति च विष्णुपु० । दैवते विभक्त्यर्थं
अव्ययीभावः । दैवतमधिष्ठाहृत्त्वर्थे अव्य० । "अथाधिदैवतम्
आदित्यो वा" इति छन्दो० उ० । "इत्यधिदैवतमिति
पु० उ०" । अधिदैवतमन्थत्वं अव्य० । "अधिदैवं किमु-
च्यते इति" गीता ।

अधिनाथ पु० अधिको नाथः प्रा०स० । अधीश्वरे । "तत्ता-
धिनाथमधिष्ठाहृद्वैवतमिति" नैष० ।

अधिनाथ पु० अधिनीयते वायुना गन्धाधारसूक्ष्मांशमयनद्वारा
तत्तत्स्थानं ह्वियतेऽसौ अधि+नी-षञ् । गन्धे ।

अधिप पु० अधिपाति अधि+पा-क । प्रभौ ईश्वरे ।
"अथ प्रजानामधिपः प्रभाते" इति रघुः । "अियः
क्रूरुषामधिपस्येति" भार० ।

अधिपति पु० अधिकः पतिः, अधि+पा-डति वा । ईश्वरे
स्वामिनि "स वा एष सर्वेषां भूतानामधिपतिरिति"
श्रुतिः । "सर्वस्वाधिपतिर्हि स" इति मनुः । "ततो
भुजङ्गाधिपतेः कृष्णपौरिति" कृष्ण० । परः त्वात्
भावादौ षक् आधिपत्वम् । अत्यन्तैश्वर्ये न० । "शंला-
धिपत्वं स्ववसन्तिवर्द्धति" कृष्ण० । सपूर्वपदकत्वात्
स्त्रियां ङीष् नचान्तादेशः । "विदग्धिर्गो दिशामधिप-

तीमिति यजु० १४,५, अधिपत्नीं स्वामिनीमिति" दीपः ।

अधिपा ति० अधिपाति अधि+पा क्रिप् अधिपतौ, अधि-
पालके च "स्वयं दशस्रजधिपा उ अन्वोऽभि" ऋ० ७, ८८, २ ।

अधिपु(पू)रुष पु० अधिकः उत्तमः पु(पू)रुषः प्रा०स० ।
परमेश्वरे । पु(पू)रुषे विभ० अव्ययी० । पु(पू)रुषमधिष्ठाहृ-
त्त्वर्थे अव्य० । [वज्रप्रजायां स्त्री ।

अधिप्रज ति० अधिका प्रजा यस्य । वज्रप्रजायुक्ते । प्रा०स० ।

अधिभू पु० अभिभवति स्वामीभवति स्वाम्यर्थेऽन्वोऽधिः अधि+
भू-क्रिप् । प्रभौ ।

अधिभूत अव्य० भूतेषु विभ० अव्ययी० । भूतान्यधिष्ठाहृ-
त्त्वर्थे "अधिभूतं किमुच्यते" इत्यजुनप्रश्ने "अधिभूतं क्षरो-
भाव" इति भगवदुत्तरम् इति गीता । "भूतं प्राणि-
मात्ममधिष्ठाहृत्त्व भवतीत्याधिभूतमुच्यते" इति श्रीधरः ।
अधिभूतं भवः अनुश्रुतिका० द्विपददृष्टिः आधिभौतिकम् ।
भूतान्यधिष्ठाहृत्त्व जाते दुःखादौ ति० ।

अधिभोजनं न० अधिकमभ्यन्तं भोजनम् प्रा०स० । अत्यन्त-
भोजने । भोजनं निरुक्ते धननामसु पठितम् अधिकं धनं
मूल्यं यस्य । अतिमूल्यत्वार्थे वस्तुनि ति० । "दश
वस्त्राधिभोजना इति ऋ० ६, ४७, २ अधिभोजना अधिकं
धनं मूल्यं येषां तादृशानि दश वस्त्राणीति भाष्यम् ।

अधिमन्य पु० अधिकं मथ्यतेऽनेन अधि+मन्य-करणे षञ् ।
"उत्पाद्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा । शिरसोऽहं
सु तं विद्यादधिमन्यं सलक्ष्णैः" इत्युक्ते अरुणिकार-
मन्यनावयवभेदे ।

अधिमांस न० अधिकं मांसमत्स्य । "विक्रान्तं ऋदु वज्र-
यज्ञप्रकारं श्यावं वा तदधिमांसजाम् विद्यादिति" वैद्यकोक्ते
रोगभेदे ।

अधिमांसक पु० अधिको मांसो यत्न व० कप् । "हनस्ये
पश्चिमे दन्ते महाशोथो महारुजः । काष्ठास्त्रायी कफकृतो
विज्ञेयः सोऽधिमांसक" इति वैद्यकोक्ते टनरोगविशेषे ।

अधिमात्र ति० अधिका मात्रा यस्य, अधिकं प्रमाणमस्य मात्रा च
वा । अधिकप्रमाणे ।

अधिमास पु० अधिको रविमासादतिरिक्तः शुक्लप्रतिपदादि-
दर्शान्तरान्दोः मः प्रा०स० । मलमासे "असंक्रान्त-
मासोऽधिमासो निरुक्त" इति ऋत्विजो रविशंक्रान्तिवर्जितो
मासोऽधिमासः । तथा हि "मीनादिस्थो रविर्विषामारुहः
प्रथमे क्षणे । ते चत्वारोऽहो इत्युक्तादिशा मीनस्य रवौ यस्य
चान्द्रमासस्यारुहः स चैतः एवं मेघस्वरवारुको वैशाख

इत्येवं स्थिते यस्मिन् चान्द्रमासे रवेः राश्यन्तरसंक्रमो न जातः, तस्य तदुत्तरस्य च चान्द्रमासस्य उभयोर्भेष्ये रवौ स्वारम्भात् उभयोरपि वैशाखता, तदाद्योऽधिमासः संक्रान्तिज्ञानत्वात् द्वितीयः शुद्धः इति स्मृतौ प्रसिद्धम् । यथा मलमासतन्त्रे लघुफारोतः ॥ “इन्द्राग्नी यत्न ऋयते” इत्युक्त्वा “तमतिक्रमत् त्व रविर्यदा गच्छेत् कथञ्चन । आद्योमलम्बु-चोत्तेयोद्वितीयः प्रकृतः स्मृतः । तस्मिंस्तु प्रकृते मासि-र्यात् आङ्गं यथाविधि । तथेवाभ्युदयं कार्यं नित्यमेकं तु सर्वदा” । “यदा तं दर्शान्मासमतिक्रम्य तत्पूर्वमासा-न्यक्षणवृत्तराशिस्यः सन् सूर्याऽतिवाह्य गच्छेत् मासा-न्तरे राश्यन्तरसंयोगं गच्छेत्तदाद्योऽतिक्रान्तोमासोमलम्बु-चोत्तेयः” ज्योतिषे । “अमावास्याद्वयं यत्न रविसंक्रान्तिवर्जि-तम् मलमासः स विज्ञेयोविष्णुः स्वर्पित कर्कटे” । “अमा-वासप्राद्वयं अमावास्यान्यक्षणद्वयं रविसंक्रान्तिभ्यां क्रियोत्-पत्तिरूपोत्तरसंयोगरूपाभ्यां यथाक्रमं वर्जितं तेन दर्शान्य-क्षणद्वययोरेव क्रियोत्पत्त्युत्तरसंयोगाभ्यां यथाक्रमं संयोगे-नाधिमासः । संक्रान्तेरेकक्षणे क्रियोत्पत्तिरपरक्षणे पूर्वसंयोगनाशः उत्तरसंयोगोत्पत्तिश्चेति क्षणद्वयवृत्ति-त्वमिति सोमांसकसिद्धान्तात्” । गृह्यपरिशिष्टज्योति-पराशरौ । “रविष्वा लङ्घितोमासश्चान्द्रः ख्यातोमलि-म्बुचः । तत्र यद्विहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् पराशरः । “पक्षद्वयेऽपि संक्रान्तिर्यदि न स्यात् सिता-मिति । तदा तन्मासविहितसुत्तरे मासि कारयेत्” । अत्र लङ्घनमसंक्रमणञ्च रवेस्तदा भवति यदा तन्मास तत्पूर्वमासान्यक्षणयोरेकराश्यवस्थितस्य तन्मासानन्तर-संयोगः, न त्वेकराशिवस्थितस्य मासव्यापनमात्रं तथात्वे चतुर्दश्यामेकराशौ संक्रान्तस्य प्रतिपत्प्रथमक्षणेऽपरराशौ, तत्परराशौ च द्वितीयायां प्रतिपदि वा रवेः संयोगे-ऽपरस्यापि मलमासता स्यात्” । अतएव ज्योतिषे “अमा-वासपारिच्छिन्नं रविसंक्रान्तिवर्जितम् । मलमासं विजानीयाद्गृहितं सर्वकर्मसु । तस्यार्कौदर्शकस्यैकराशौ दर्शद्वयातिगः” । “अत्रैकराशिवस्थितस्य दर्शद्वयातिगत-सुक्तम् । एतच्च पूर्वोपदर्शितयोर्भासयोः पूर्वस्यैव सम्भ-वति न परस्य” । मलमासकारणन्तु ज्योतिषे । “दिव-सस्य हरत्यर्कः षष्टिभागस्तौ सदा । करोत्येकमह-च्छेदं तथैवैकञ्च चन्द्रमाः । एवमर्द्धतृतीयानामन्दानाम-धिमासकम् । योष्णे जनयतः पूर्वं पञ्चाब्दान्ते तु पश्चि-मम्” । “तेन दिवसस्य तिथेः षष्टिभागं दण्डमेकं

रविर्हरति क्षेद्यति उत्तरे क्षेदमित्यभिधानात् । ततश्च ऋतौ मासद्वये षष्टिमासीच्छेदादङ्गिष्येच्छेदमाकर्षणं करोति । एवं चन्द्रोऽपि । एवमित्युक्तकर्मण्ये वर्षं द्वादश तिथ्यात्मककालाकर्षादङ्गितृतीयानामन्ते अर्द्धं तृतीयं येषां ते तथा । योष्णे माधवादिषु षट्केषु पूर्वं माधवादित्कि-पतितं, पञ्चाब्दान्ते तु पश्चिमं श्रावणादित्किपतितं मल-मासश्चन्द्रः कौं जनयतः” । मिहिरः । “माधवादिषु षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा । द्विराषाढः स विज्ञेयः श्रेते तु श्रावणेऽच्युतः” । “मिथुनोपगतो भानुरमावासाप्राद्वयं स्मृ श्रेते । द्विराषाढः स विज्ञेयोविष्णुः स्वर्पित कर्कटे” । “अमावा-साप्राद्वयं तदन्यक्षणद्वयं स्मृ श्रेते संयुज्यात् न तन्मध्ये राश्य-न्तरसंयोग इत्यर्थः” । “कन्यासिंहकुलीरेषु यदा दर्शद्वयं भवेत् । आगामिनि तदा वर्षे कुलीरे माधवः स्वमेत्” । यद्यपि “यां तिथिं समनुप्राप्य तुलां गच्छति भास्वरः । तथैव सर्वसंक्रान्तिर्यावन्मेघं न गच्छति” इति “राजमार्त्त-खण्डवचनात्तुलादिष्वेसासे तिथिद्वयप्राभावाद्द्वेषं द्वादशवृत्ति-रनुपपन्ना तथापि “मध्ये विष्वतोर्भासुर्नान्यर्हानि तु वृद्धयेत् । तैः सम्भूयाधिकोमासः पतत्येव त्रयोदशः” इति “गृह्यपरिशिष्टवाक्ये विष्वतोर्भेषतुलासंक्रान्त्योर्मध्ये भेषादिष्वेसासे एव तिथिद्वयवृत्ता अहर्गणने मेघ-दिष्वेसासे मन्दभुक्त्वा सप्तदिनवृत्तितुलादी शीघ्रभुक्त्वा दिनद्वयवृत्तासः” इति तथा च ज्योतिःशास्त्रम् “मेघादीना-महर्गुन्दं षष्ठ्यां सप्ताष्टचन्द्रकम् (१८७) । तुलादीनामष्ट-सप्तचन्द्रकन्तु (१७८) लिखेत् पृथक्” । “चन्द्र एकः “अङ्गस्य वामा गतिः” इत्यङ्गविदां समयात् व्युत्क्रमेणाङ्गा बोध्याः । तेन दिनवृत्ति ५ क्रमसञ्चयाभ्यां ६ भेषादिषट्के एव एका-दशतिथिवृत्तिः” । एवञ्च “गतेऽन्दहितये शर्द्धे पञ्चपके दिनद्वये । दिवससप्ताष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः” । इति “राजमार्त्तखण्डोक्तः सप्तदशदिनाधिमासासाधिकवर्षद्वयेऽधि-मासः । स च सौरे मासि सप्तदशदिनीत्तरं चान्द्रमासलङ्घ-नासम्भवात् सावनमानेन ज्ञेयः इति” । सिद्धान्तशिरोमणौ तु ४३२००००००० कल्पप्रमाणवर्षेषु १५६३२००००० एतन्मिता अधिमासाभवनीत्युक्तम् यथा “लक्षाहता देव-नवेषुचन्द्राः कल्पेऽधिमासाः कथिताः सुषोभिरिति” । “असौपपत्तिः प्रकृतास्तावद्भविमासासोभ्यश्चाङ्गमासा याव-ङ्गिरधिकास्तावन्तोऽधिमासा” इति । तदेवाह । “रवेः कोटिनिम्नाः कृताऽपेन्दुवाणाः” ५१८४००००००० “सुरान्यधिरामेवो लक्षनिम्नाः ५२४३२००००० ।

शाशाङ्कस्य मासाः पृथक् सूर्यमासैर्विहीनास्तु कल्पेऽथवा
नेऽधिमासाः इति” ॥ इदमर्थेऽधिमासानयनं तत्र वीक्ष्य यथा
“कथितकल्पगतार्कसमागणो रविगुणो गतमाससमान्वितः ।
खट्वहर्न (३०) गुणितस्तथिसंयुतः पृथगतोऽधिकमाससमा-
हृतात् (१५६३३०००००) ॥ रविदिना (१५५५२००-
०००००) प्रगताधिकमासकैः कृतदिनैः संहितो दुग्णो
त्रयोः” इति । अत्र वासना कल्पगताद्वा द्वादशगुणिता
रविमासा जातास्ते चत्वारिंशत्तन्त्रह्यैः सौरैरेव युता-
स्त्विंशद्गुणा इदमासप्रतिपदादिगततिथितह्यैः सौरैरेव
दिनेर्युताः एवमेव सौरा जातास्तेभ्यः पृथक् स्थितेभ्योऽधि-
मासानयनं त्रैराशिकेन, यदि कल्पसौरदिनैः कल्पाधिमासा
लभ्यन्ते तदैभिः किमिति फलम् गताधिमासाः । तैर्दिनी-
कृतैः पृथक् स्थितः सौराहर्गणसंहितसाम्प्रो भवति यतः
सौरचान्द्रान्तरमधिमासदिनान्ये” इति । सूर्यमिहान्तेऽप्यु-
क्तम् । “भवन्ति शशिनो मासाः सूर्येन्दु भगणान्तरम् । रवि-
मासोऽनितान्ते तु शेषाः स्युरधिमासकाः” इति ॥ सूर्यचन्द्र-
भगणयोरन्तरं चन्द्रस्य मासा भवन्ति ते चान्द्रमासा रविमासो
नितान्ते सन्तः शेषा अधिशेषा ये चान्द्रमासास्तेऽधिकमासा एव
भवन्ति नान्ये । अनेन चान्द्रत्वमधिमासानां स्पष्टीकृतम् ।
अन्योपपत्तिः । त्रिंशत्तियात्मकस्य रवीन्दुयुतिकालरूप-
दर्शान्तावधेयान्द्रस्य द्वादशराशिमितेन सूर्येन्दुन्तरेणैव सिद्धिः
कथमन्यथा दर्शान्ते जातस्य मन्दशीघ्रयोः सूर्येन्दोर्योगस्य
पुनर्दर्शान्ते सम्भवः । द्वादशराश्यन्तरं त्येकं भगणान्तरमतो
भगणान्तरेण चान्द्रो मासः सिद्धः । सौरमासापेक्षया
यदन्तरेण चान्द्रमासानामधिकत्वं त एवाधिमासा इति ।

अधियज्ञः पु० अधिज्ञतोयज्ञो यस्मात् प्रा० व० । परमेश्वरे ।
“अधियज्ञः कथं? कोऽन्तेत्यर्जुन प्रश्ने । “अधियज्ञोऽहमे
मात्र देहे देहृष्टतां वर !” इति भगवदुत्तरम् गीतायाम् ।
“अत्रास्मिन् देहेऽन्तर्यामित्ये न स्थितोऽहमधियज्ञः यज्ञा-
दिकर्मप्रवर्त्तकस्तत्फलदाता चेति” श्रीधरः । यथा च
तस्य सर्वान्तर्यामित्यं तथा अधिदेवताशब्देऽन्तर्यामि-
ब्राह्मणे पुरस्ताद्दर्शितम् । यद्ये विभ० अव्ययः० । यज्ञ-
मधिकृत्येत्यर्थे अव्य० । अधियज्ञं ब्रह्म जपेदिति मनुः,
यागे विभ० अव्ययी० । अधियागमप्युक्तार्थे अव्य० । अधिकः
अधिकान्यागः प्रा० व० । अधिकाङ्गे यागे पु० ।

अधियोग पु० अधिकयोगः प्रा० व० । ज्योतिषप्रसिद्ध
यातिकशुभयोगे । स च गमनसमयलम्बे-तथाप्या चतुर्थे,
पञ्चमे, सप्तमे, नवमे, दशमे, वा अत्यतमस्थाने बुधजीव-

भार्गवाणां मध्ये द्वयोः स्थितौ सत्यां भवति । “योगे
क्षेममथाधियोगमने क्षेमं विपूणां वध इति” सुह्रू० ।
अधियोध पु० आधिक्येन युध्यति अधि+युध-अच् ।
अतियोद्धरि । विभ० अव्ययी० । योधे इत्यर्थे अव्य० ।
अधिरथ अध्याकूटः रथं रथिनम् अत्या० व० । अतिरथे ।
कर्णपतरि पु० । “विनेशाधिरथोरङ्गं यदप्रमाणो ह्ययज्ञि-
नेति” भा० आदि० । तस्यापत्यम् इज् । आधिरथिः
कर्णे पु० । कर्णपर्वणि भरिप्रयोगेऽस्य ।
अधिराज् पु० अधिराजते अधि+राज-क्विप् । साक्षाज्भवति,
न्ये, सम्बन्धमे च “प्रायोपविष्टो गङ्गायामनादत्त्याधिराट्
श्रियमिति” भाग० । अधिकयोभाष्यते ति० ।
अधिराज पु० अधिको राजा टच् समा० । अधीश्वरे साक्षा
ज्भवति, न्ये च । “शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्या-
विति” “हिमालयोनानम गगाधिराज” इति च कुमा० ।
अधिराज्य न० अधिकं राज्यं प्रा० व० । साक्षाज्ये ।
“अत्यन्यान् पृथिवीपालान् पृथिव्यामधिराज्यभागति” ।
अधिराज् न० अधिकतं राष्ट्रमत्र प्रा० व० । राज्ये । विभ०
अव्ययी० । राष्ट्रमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० ।
अधिरुक्त्वा वि० अधिगतं रुक्त्वाभरणं येन प्रा० व० । अधि
गतसुवर्णाभरणे मानवे । अधिरुक्त्वा विनीयते” इति ऋ०
८, ४६, ३३, अधिरुक्त्वा अधिरुक्त्वाभरणेति” भाष्यम् ।
अधिरुक्त्वा वि० अधि+रुह-कर्त्तरि-क्त । उपरिभागे आरो-
हणकर्त्तरि, अतिदृष्टिमिति च । [शयेनारोपिते ।
अधिरुक्त्वा वि० अधि+रुह-णच्-उक् कर्मणि क्त । अति-
अधिरुक्त्वा न० अधि+रुह भावे-ल्युट् । उपर्यारोहणे ।
घञ् । अधिरुक्त्वाऽप्यत्र पु० ।
अधिरुक्त्वा वि० अधि+रुह-करणे
ल्युट् । (मद्) इति, (चिङ्) इति च प्रसिद्धे काठवंशादि-
निर्दिष्टे उच्चस्थानारोहणसाधने शोपानहन्ते । अधिरुहः
साधनत्वेनाख्यस्याः इति । अधिरुक्त्वाऽप्यत्र इति
शब्दकल्पद्रुमः तन्मूलं ऋग्यम् । रायसुकटादिभिः ल्युटैव-
तत्पदसाधनाद्वास्य इत्यन्यथा ।
अधिलोक अव्य० लोके विभ० अव्ययी० । लोके इत्यर्थे ।
अधिवक्तृ वि० अधि+वच्-लच् । पक्षपातेन वक्तारि ।
“विद्याहेन्द्रे अधिवक्ता” इति ऋ० १, १००, १०, अधि-
वक्ता पक्षपातेन वचनयुक्त इति भा० । खिदां खीप् ।
अधिवचन न० अधि+वच्-ल्युट् । पक्षपातेन कथने ।
“अधिवचनं पक्षपातेन वचन”मिति माधवाचार्यः ।

अधिवस्त्र लि० अध्याहृतं वस्त्रं येन प्रा०व० । उपरिनिहित वस्त्रे । “यज्ञेभिराहृतोऽधिवस्त्रा बधूरिवेति” ऋ० ८, २, ६, १२, अधिवस्त्रा उपरिनिहितवस्त्रेति भा० ।

अधिवाक पु० अधि-वच-घञ् । पक्षपातेन वचने । “तमिन्वनेषु हितेष्वधिवाकाय हरन्ति” इति ऋ० ८, १५, ५, “अधिवाकाय पक्षपातवचनायेति” भा० ।

अधिवास पु० अधि+वस निवासे-घञ् । निवासे “श्रीः केतभारिहृदयैकज्ञताधिवासेति” देवीमा० । अधि+वास सुरभीकरणे भावे घञ् । सौरभे “कर्त्तव्यकन्यावज्ञान-वाससम्बाधिवासयेति” भाषः “अधिवासस्य ह्येव मारुत” इति रघुः । अधिवासयति देवता अनेन अधि+वस-णिच् करणे घञ् । यज्ञारम्भपूर्वकदिग्से देवतास्थापनादि-कर्म्मणि । “अधिवासः परेऽहनीति” अतिः “मध्यरात्रेऽधि-वासयेदिति” अत्युक्तोक्तस्य पूर्वोद्युर्भ्यरात्रे कर्त्तव्यता । “आत्ययिकेषु कार्येषु सद्यएवाधिवासये” दित्युक्तेषु यांदिनेऽपि कश्चित् कर्त्तव्यता । गन्धमाख्याद्यैः संस्कारे च ।

अधिवासन न० अधिवासयति स्थापयति देवता अनेन अधि+वस-णिच् ल्युट् । यागपूर्वदिने देवताद्यावाहनपूर्वक-पूजनादिकर्म्मभेदे । अधिवासयते सुरभीक्रियते अधि+वास सुरभीकरणे भावे ल्युट् । गन्धमाख्यादिभिः सुरभीकरणरूप-संस्कारभेदे तद्द्वयाणि च “मही गन्धः शिवा धान्यं दूर्वा उष्णं फलं दधि । इतं खलिकसिन्दूरं शङ्खकज्जलरोचनाः । सिद्धार्थं काञ्चनं रौप्यं ताम्रचामरदर्पणम् । दीपः प्रश-क्तिपालञ्च विज्ञेयमधिवासने” इति अत्युक्तानि वेद्यानि । “सायं षष्ठ्यान्तु कर्त्तव्यं पार्वत्या अधिवासनमिति” पुरा० ।

अधिवासित लि० अधि+वास-सुरभीकरणे कर्म्मणि क्त । सुरभीकृते गन्धमाख्यादिभिः कृतसंस्कारे । अधि+वास-निवासे णिच् कर्म्मणि क्त । कृताधिवासने देवादौ ।

अधिवाहन न० अधि+वह-णिच्-ल्युट् । उपरि प्रापये वाहने, च । विभ० अव्ययी० । वाहनं यानमधिकृत्ये-त्यर्थे अव्य० ।

अधिविकर्त्तन न० अधि+वि+कृत-हेदने ल्युट् । अत्यन्त-च्छेदने “आयासनं विशासनमद्यो अधिविकर्त्तनमिति” ऋ० १०, ८५, १५ ।

अधिविद्य अव्य० विद्यायां विभक्त्य० अव्ययी० । विद्यामधि-कृत्येत्यर्थे । “अधिविद्यं प्रकाशते इति” वाक्यपदीयम् ।

अधिविद्या स्त्री अधि+विद्-लाभे कर्म्मणि क्त । कृताधि-वेदनायां यज्ञा उपरि विवाहान्तरं कृतं तस्यां स्त्रियाम्

“अधिविद्यास्तु यानारी निर्गच्छेदुषिता ष्टहादिति” मनुः । अधिविद्यस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं सममिति” याज्ञ० । अधिविद्युत् पु० अधि+विद्-लाभे कर्त्तरि ढच् । विवाहोत्तरं विवाहान्तरकर्त्तरि ।

अधिवेद अव्य० वेदे-विभक्त्य० अव्ययी० । वेदमधिकृत्येत्यर्थे । अधि+विद्-भावे घञ् । विवाहोत्तरं विवाहान्तरकरणे पु० अधिवेदन न० अधि+विद्-लाभे भावे ल्युट् । विवाहोपरि-विवाहान्तरकरणे । तत्र नियुक्तादि ठक् । आधिवेदनिकम् अधिवेदनविषयनियुक्ते तत्र लब्धे च धनादौ लि० । “अधिविद्यस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं सममिति” याज्ञ० । “आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्त्तयति” अतिः । अधिवेदनकालमिति तु मत्कृतवच्छविवाहवादे विस्तरत उक्ते ततएवावसेये ।

अधिवेदनीय स्त्री अधि+विद्-लाभे कर्म्मणि-अनीयर् । यद्विवाहोपरि विवाहान्तरकरणयोग्यं ताडश्यां स्त्रियाम् । कर्म्मणि यत् । अधिवेद्याप्यत्र स्त्री । “बन्ध्याद्येऽधिवेद्याब्दे” इति मनुः । [ल्युट् । पाचने ।

अधिअपण न० अधि+आ-पाके णिच्-पुक् ह्रस्वय भावे अधिअय पु० अधि+श्री-पाके भावे अच् । चूल्गासुपरिस्था-पनरूपे विक्रित्तित्तेतुभूते व्यापारे, पाके ।

अधिअयथा न० अधि उपरि अयथं पाकार्थं स्थापनं श्रीञ्-भावे ल्युट् । चूल्गा उपरि स्थापने, तत्पूर्वकपाके च । अधिश्रीयते पच्यतेऽत्र, आधारे ल्युट् ङोप् । चूल्गाम् (आका) इति, (चूला), इति च ख्यातायाम् स्त्री ।

अधिअयथीय लि० अधिअयथाय पाकाय हितम् क् । पाक-साधनपाले । अधिअयत्तमर्हति अधि+श्री-पाके अर्हाभे कर्म्मणि अनीयर् । पाकार्हे वस्तुनि लि० ।

अधिअयितवै अव्य० अधि+श्री-पाके वेदे कृत्यार्थे तवै । पचनोगे “गौरेव दुग्धमधिअयितवै ब्रूयादिति” वेदः ।

अधिश्री लि० अधिका श्रीर्थस्य । अधिकयोर्भाष्यते अधिक-सम्पत्तिमिति च “इयं महेन्द्रप्रभृतीनामधिअय” इति कुमा० “समादिदेशाधिकृतानमिश्रीरिति” रघुः ।

अधिषवण न० अधिषूयते शोमः यत्र अधि+षू अधिषवे आधारे ल्युट् । शोमाभिषवसाधनचर्म्मणादिपाले । “अंशू-निव प्यावाभिषवचे” इति वेदः । भावे ल्युट् । अधिषवे ।

अधिषवण्या लि० अधिषवण्याय हितम् यत् । अधिषवसाधने फलके । “यत्र हाविव जवनाधिषवण्या कृता” इति ऋ० १, २८, २ अधिषवण्या उभे अधिषवणफलके इति भा० ।

अधिष्ठातृ लि० अधि+स्था-हृच् पत्वम् । अध्याप्ते, नियमित-
कार्यविशेषाकरणेन कृताकृतान्तेषु, नियन्त्रि च ।
“आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठातेति” भाषा० । अधिदेवे च ।
“इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवस्य परिकीर्त्तित” इति पुरा० । ते
च अधिदेवताशब्दे दर्शिताः सर्वाधिष्ठाता तु परमेश्वर एव
तदपि तल्लैशान्तर्यामिब्राह्मणेन दर्शितम् । “तत्तन्माध्या-
दधिष्ठातृत्वं मणिवदिति” सांख्यसू० । यथायस्कान्तमणोः
सांनिध्यमात्रेण शल्यनिपृक्तकृत्वं न सङ्ख्यादिना तथे-
वादिपुरुषस्य संयोगमात्रेण प्रकृतेर्महत्त्वस्वरूपेण परिणम-
नम् । इदमेव च सोपाधिष्ठातृत्वमित्यर्थः । तथाचोक्तम् ।
“निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथा लोहः प्रवर्त्तते । सत्ता-
मात्रेण देवस्य तथा चेयं जगज्जनिः । अत आत्मनि
कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् । “निरिच्छत्वादकर्त्तासौ
कर्त्ता सन्निधिमात्रतः” इति सां०भा० । स्त्रियां ङीप् ।

अधिष्ठान न० अधि+स्था-ल्युट् । नियमितकार्यविशेषाकरणेन
सांनिध्यमात्रेण नियमनाय, स्थितौ, वेदान्तशास्त्रप्रसिद्धे
आरोपाधिकरणे च । वेदान्तिनाञ्च अध्यासस्याङ्गमधिष्ठानं
यथा तथाऽध्यासशब्दे वक्ष्यते । अधिकरणे ल्युटि । पुरे
आधारमात्रे, आश्रये च । “तदधिष्ठानाश्रयदेहे
तहाट इति” सां०सू० । “तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो
वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं तस्याश्रये षाट्कौशिके देहे इति
भाष्य ३” । करणे ल्युटि । चक्रे, प्रभावे च चक्रेण, प्रभावेन च
हि प्रवृत्तयुद्धकृत्यादिसम्भवः । अधिष्ठानञ्च नियन्त्रित्वं
यथोक्तं सांख्ये । “संहृतपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्य-
यादधिष्ठानादिति” इतश्च पुरुषोऽस्ति अधिष्ठानात्
त्रिगुणात्मकानामधिष्ठीयमानत्वात् यद्यत् सुखदुःखमोहात्मकं
तत् सर्वं परेणाधिष्ठीयमानं दृष्टं यथा रथादि यन्त्रादिभिः,
सुखदुःखमोहात्मकञ्चेदं बुद्ध्यादि, तस्यादेतदपि परेणाधिष्ठात-
व्यम् । स च परस्वैगुण्यादन्य आत्मेति” सां०कौ० । भावे
ल्युट् । सन्निधिमात्रे । “आत्माधिष्ठानं कुर्विति” आवाहन-
मन्त्रः । “भोक्तुरधिष्ठानाङ्गीगायतननिष्ठाणमन्यथा पूति-
भावप्रसङ्गात्” इति सांख्यसू० । “भोक्तुः प्राणस्याधिष्ठानात्
व्यापारादेव भोगायतनस्य शरीरस्य निर्माणां भवति ।
अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्रशोणितयोः पूतिभावप्रसङ्गात्
ऋतदेहवदित्यर्थः । तथाच रससञ्चारादिव्यापारशोभैः
पाण्डो देहस्य निमित्तकारणं धारकत्वादिति भाव इति भा० ।
ननु प्राणिनः निर्व्यापारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभाव इति
मत्वाह । “भ्रष्टाद्वारा स्वाम्प्राधिरितिमेकान्प्रात्” इति सा०

सू० । “देहनिष्ठां च व्यापाररूपमधिष्ठानं स्वामिनश्चेतनस्य-
कान्त्यात् अपेक्षा नास्ति किन्तु प्राणरूपभ्रष्टाद्वारा यथा
राज्ञः पुरनिष्ठां च इत्यर्थः । तथा च प्राणस्य प्राधिष्ठातृत्वं
साक्षात्, पुरुषस्य प्राधिष्ठातृत्वं प्राणसंयोगमात्रेणैति सिद्धम् ।
कुशाखादीनां घटादिनिष्ठांष्वेवमेवम् । विशेषस्तथा तत्र
चेतनस्य बुद्ध्यादेसाध्युपयोगोऽस्ति बुद्धिपूर्वकं सृष्ट्वा-
दिति । यद्यपि प्राणाधिष्ठानादेव देहनिष्ठांषु तथापि
प्राणद्वारा प्राणसंयोगोऽप्यपेक्ष्यते पुरुषार्थमेव प्राणेन देह
निष्ठांषु आदिशयेन भोक्तुरधिष्ठानादित्युक्तम् इति भा० ।
अधिष्ठीयते कर्माणि ल्युट् । अधिष्ठिते रुद्रिधिमात्रेण
नियन्त्रिते । “इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठान-
सुच्यते” इति गीता ।

अधिष्ठित लि० अधि+स्था-कर्माणि क्त । अध्युषिते “विनोक्त्य
द्विज्ञानमधिष्ठितं त्वयेति” कुमा० । सन्निधिमात्रेण नियं-
जितं “इश्वराधिष्ठिताः सर्वं स्वं स्वं कार्यं हि कुर्वन्ते
इति पुरा० ।

अधिहृरि अव्य० हरो, विभ० अव्ययी० । हृरिमधिकृत्येत्यर्थे
अधिकार पु० अधि+हृ-घञ् उपसर्गस्य दीर्घत्वम् । अधि-
कारशब्दार्थे “सर्वाकरेणधिकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम्”
इत्युपपातकगणनायां मनुः । “स्वागतं स्वानधिकारा-
निति” कुमा० ।

अधीत न० अधि+इङ्-भावे क्त । अध्ययने, कर्माणि क्त ।
कृताध्ययने अभ्यस्ते च लि० “इषटीषदनधीतविद्ययेति”
कुसु० । “अधीतवेदवेदाङ्गत्वेनेति” वे०सा० ।

अधीति स्त्री अधि+इङ् अध्ययने क्तिन् । अध्ययने “अधी-
तिबोधोत्तरणप्रचारणैरिति” नैप० । अधि+इङ्-कारणे
क्तिन् । कारणे “नू ते पूर्वस्य वसो अधीतौ हतीय”
इति ऋ०२,४,८, “अधीतौ स्मरणे” इति भाष्यम् ।

अधीतिन् लि० अधीतमनेन अधीत+इनि । कृताध्ययने ।
“त्यगुत्तरासङ्गतमधीतिनीमिति” कुमा० । एतदित्य-
न्तयोगे च कर्माणि सप्रभो वेदेऽधीतीत्यादि किन्तु कर्मा-
विवक्षया प्रथमं भावे एव क्तः पश्चात् कर्माणां योगः
कृतपूर्वी कटमित्यत्रेव । यथोक्तं हरिणा । “अकर्त्तृकत्वे
सत्त्वे क्तान्ते भवति अधिधायनि । पश्चात् क्रियावता कर्त्ता
योगो भवति कर्त्तृणिति” । विस्तरः सत्कृतसरखायां इष्टव्यः ।

अधीन लि० अधिगतमिदं प्रभुम् अन्वया०स० । आयसे । विज्ञा-
धीन इत्यादौ तु विज्ञे अधि-इति वाको समाने अध्युत्तर-
पदात् स । “क नु मां त्वदधीनजीवितमिति” कुमा० ।

“दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणांमात्मनश्च ह” इति मनुः ।

“इत्साकूयां दुरामेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः” इति रघुः ।

अधीर त्रि० धीरः धैर्यान्वितः न०त० । चञ्चले, “कान्तस्या धरमणिम् अधीरमासुषुम्बेति” दशकु० । कातरे, रोगादिनाकुलचित्ते च । विद्युति, नायिकाभेदे च स्त्री । तल्लक्षणं नायिकाशब्दे वक्ष्यते

अधीवास अधि+वस आच्छादने करणे घञ् । सर्वत आवरणे महाकञ्चुके वस्त्रभेदे । “अधीवासं परिसुच्योपाधिं संवेद्य निवीते” इति कात्या० १५,५,१३, उपरि सर्वतः संछाद्यतेऽनेनेत्वधीवासः महाकञ्चुक इति तद्व्याख्या । “अधीवासेन प्रच्छाद्यतीति” कात्या० २०,६,१५, “उपरिष्ठादावरकं वासोऽधीवास” इति वेदटीपः ।

अधीश त्रि० अधिक ईशः प्रा०स० । सर्वभौमे अधिपतौ च ।

“अङ्गाधीशः स्वगृहे बुधगुरुकविभिः संयुत” इति जात० ।

अधीश्वर त्रि० अधिक ईश्वरः प्रा०स० । स्त्रियां ङीप् । राजनि “अधिगत्य जगत्यधीश्वरादिति” नैष० । प्रभौ च ।

अधीष्ट न० अधि+दिश० इष-भावे क्त । सत्कारपूर्वकनियोगे, “विधिनिसम्बन्धामन्वणाधीष्टसंप्रप्रार्थनेषु लिङ्गिति” पा० “अधीष्टं सत्कारपूर्वकव्यापार” इति सि०कौ० । कर्माणि क्त । सत्कारपूर्वकं नियोजिते त्रि० ।

अधुना अच्० अस्मिन् काले इदम्गच्छत्य न० । संप्रतीत्यर्थे “प्रसदानामधुना” विडम्बनेति कुमा० । अधुना भवार्थे ङञ् । आधुनिकः इदानीन्तने त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

अधुनातन त्रि० अधुना+भवार्थे ङुल् ङट् च । इदानीन्तने अधुर नास्ति धूः चिन्ता भारो वा यस्य अचसमा० । भारन्मुने चिन्तान्मुन्ये च, न०त० । अधूः-अभारे अचिन्ने च । अद्ये तु नाचसमा० । अधूरक्षः इति ।

अधूमक पु० नास्ति धूमो यत्न कप् । धूमग्रन्थे ज्वलद्ग्नौ । अधृत पु० न धृतः । सर्वेषां धारकत्वेन केनापि न धृते परेश्वरे, अतौ “स भवग्नः ! कश्चिञ्चु प्रतिष्ठितः ?” इति प्रश्ने “खे महिनी”त्युत्तरम् तेनान्याधृतत्वात् स्वप्रतिष्ठत्वाच्च तस्य तथात्वम् । “अधृतः स्वधृतः स्वास्य इति विष्णु सहस्र० ।

अधृति स्त्री धृतिधारणं धैर्यं वा अभावार्थे न०त० । धारणाभावे, धैर्याभावे, च ।

अधृष्ट त्रि० धृष-निर्लज्जत्वे क्त न०त० । लज्जाशीले । धृष-अभिभवे क्त न०त० । अनभिभूते “यन् नो-मितावरुणावष्टमिति ऋ०६,६७,२, अष्टमनभिभू-मिति भा० । अहिंसिते च । “दूतासोवसवोऽष्टम” इति

ऋ० ६,५०,४, “अष्टम अहिंसिता” इति भा० ।

अधृष्य त्रि० न धृष्यः न०त० । अनभिभवनीये “अधृष्यसा-भिगमस्य यादोरत्नैरिवाणव” इति रघुः । धृष-निर्लज्जत्वे भावे क्यप् तच्चास्ति यस्य । अप्रगल्भे, लज्जाशीले च त्रि० । अधेनु स्त्री न०त० । दोहनमूल्यायां गवि । “अधेनुं दस्वा स्तयमिति” ऋ० १,११७,२०, “अधेनुम् अद्रोघा-मिति” भा० । [शून्ये त्रि० ।

अधैर्ये न० अभावार्थे न०त० । धैर्याभावे । न० । धैर्य-अधीअच त्रि० अधः अक्षय, अधस्तात् अचति अच्युते वा अक्ष-अच्, अश-स वा वेदे अतोन्नोपाभावः । अधस्ताद् व्यापके । “अधोयज्ञाः सिन्धवः स्तोत्राभिररति” ऋ० ३ ६३,६, “यदापः अक्षसाधस्ताङ्गवनि तदा रथादीनि नेतुं शक्यन्ते” इति भा० । [अधादेशश्च । परिधानवस्त्रे ।

अधीऽशुक न० अधरसंशुकम् अधर+प्रथमार्थे अस्मि अधरस्य अधोऽच न० अधरमक्षं यत्न मार्गे अधर+प्रथमार्थे अस्मि व० । हविर्धानाक्षाधोगार्गे । “दक्षिणस्याक्षं प्राञ्चो निपक्राम-तीति” का० १२, ४, १४, दक्षिणहविर्धानाक्षाधोगार्गेण प्राङ्मुखा निःसरन्तीति” वेदटीपः ।

अधीऽक्षज पु० अक्षात् इन्द्रियात् जायते जन-इ पु० । अक्षजं प्रत्यक्षज्ञानम् अधरं ग्राहकत्वाभावाद्दीनं यस्य अधर-प्रथमार्थे अस्मि अधादेशश्च । इन्द्रियायोग्ये, “अधो न ज्ञीयते जातु यस्मान्नात्मादधोऽक्षज” इत्युक्तलक्षणं, वा विष्णौ । “व्याप्नो वायुरधोऽक्षज” इति विष्णुसह० । “दौरक्षं पृथिवी वाधस्तयोर्यज्ञादजायत । मध्ये वैराज-रूपेण ततोऽधोक्षजइत्यते” इति भाष्ये तथा च अगड-कपालहयमध्ये विराड्रूपेण जातत्वादस्य तथात्वम् । अधोभूते स्वस्वविषयेभ्यो निवर्त्तनेन प्रत्यक्षप्रवाहिते अक्षजणे जायते प्रकाशते इति अधोक्षज इति वा । तत्रैवार्थे ।

अधोगति स्त्री अधरस्मिन् अधस्तात् नरकादौ गतिः नरकादिगमने “साधकानां त्वधोगतिरिति” तन्त्र० । नरकस्य च पापफलत्वेन पुण्यादधरत्वात् अधरत्वम् “और्वे च सर्वे नरकाः सदृशा” इति (सि० शिरो०) और्वस्थाने एव नरकस्थितिरुक्ता और्वस्थिति च । “साद्रू-दकान्तर्बडवानलोऽसौ पाताललोकाः पृथिवीपुटानी”त्यनेन पातालसदृशे तत्रैवोक्ता । अतो नरकानामधःस्यत्वम्, भू-गोलशब्दे विवरणं दृश्यम् । “जघन्यगुणहृत्तास्तु अधोग-च्छन्ति तामसा इत्युक्तेः तामसानामधोगतित्वम् । अधो-गतित्वञ्च पापादेव । अधःप्रदेशमात्रे गमने च “भूला-

नामधोगतिरिति" काद०। अधोऽधस्तात् गतिर्यस्य व०।
नरकगामिनि त्रि० "अनपेक्षितमय्यादं नास्तिकं विप्रलुप्तकम्
अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिमिति" मनुः ८, ३६,
४१, अधोगतिं नरकगामिनमिति कुल्लूकभट्टः।

अधोगामिन् त्रि० अधरस्मिन् अधः गच्छति गम-स्मिन्।
नरकगामिनि अधोभागे-ननरि च। स्त्रियां ङीप्।

अधोघण्टा स्त्री अधरात् अधस्तादारभ्य घण्टे व तदाकारफण-
वत्त्वात्। अपामार्गे रत्नमाला।

अधोजानु न० अधरं जानुनः प्रथमार्थे अस्मि। जानुभोऽधरे
ब्राह्मणादीनां प्रमाणविशेषमभिधाय "मर्वेषां वाधोजानु
इति का० २१, ४, १८, "वा विल्याथै सर्वेषां जानुनोरध-
स्तात् अधोजान्विति" तद्व्याख्या।

अधोजिह्विका स्त्री अल्पा जिह्वा जिह्विका अल्पार्थे कन्
अधोऽधरा जिह्विका कर्म०। (आलजिभ) इति ख्याता-
याम् तालुस्यजिह्विकायाम्।

अधीदारु न० अधरं दारु अधर+प्रथमार्थे अस्मि। काष्ठ-
मयदारुस्याधरकाष्ठे (गोवराट्)।

अधोदिग् स्त्री अधरा दिग् अधर+प्रथमार्थे अस्मि कर्म०।
दक्षिणस्यां दिग्। अस्या अधरत्वञ्चोदकगच्छे वक्ष्यते।

अधोदृष्टि त्रि० अधरस्मिन् अधः दृष्टिरस्य। योगाभ्यास-
रमये नासिक्तायमात्रदर्शनयुक्ते, तत्प्रकारस्तु "किञ्चित्
प्रकाशस्मितोऽपतारैर्भ्रं विक्रियायां विरतप्रसङ्गैः। नैर्नैरवि-
स्पन्दितपद्ममालैर्नक्ष्त्रीकृतघ्राणमधोमस्यूर्ध्वैरिति" कुमारे
"करणान्यर्वाङ्गपृथक् स्याणुवन्निश्चलात्मकः। आत्मानं हृदये
ध्यायेन्नासायन्यस्तलोचनं" इति योगसारे "गीतायामपि
"सम्यश्यन् नासिकायं स्वमित्यादिना" दर्शितः। अधो-
दर्शनयुक्तमात्रे त्रि०। "अधोदृष्टिर्नैकतिका" इति मनुः
४, १६६। कर्म०। अधस्यदृष्टौ स्त्री।

अधोऽधस् अधस+अधस्तात् सामीप्ये द्वित्वम्। समीपाधोदेशे
"मवानधोधोदृष्टः पयोधरानिति" माघः।

अधोपहास पु० अधः अधोभागस्य अरमन्दिरेस्य उपहासः
सर्वस्वकान्दसः। स्त्रीणासधोभागस्योपहासने। "यएवं
विद्वानधोपहासं चरत्यासां, स्त्रीणां सुकृतं दृङ्क्ल" इति
६० उप०। दृङ्क्लः आवर्ज्यतीति भाष्यम्।

अधोभक्त न० अधरं भक्तं यस्मात् अधर+प्रथमः अस्मि
५त०। भक्तभोजनान्ते पीयमानजले।

अधोभाग अधरोभागः अधर+प्रथमार्थे अस्मि कर्म०। अधर-
भागे "पृथ्वीभागे गुरुः पृथ्वीधोभागस्तु योषितामिति"।

अधीभवन न० अधरमधः भवनम् लोकोः। सप्तसु पाता-
लेषु। तत्स्थानञ्च "भूमिरङ्गं क्षारसिन्धोरुदकस्य" जम्बुद्वीपं
प्राञ्जराचार्यवर्याः अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपपटकस्य यामेऽ
क्षारक्षोराद्यम्बुधीनां निवेशः॥ लवणजलधिरादौ दुग्ध-
सिन्धुश्च तस्मादन्तमन्तरिक्षमः श्रीश्च यस्माद्भवत्। मङ्गि-
तचरणपद्मः पद्मजम्बादिदेवैर्वसति सकलवासो वासुदेवस्य
यत् ॥ दम्भो दृष्टस्येक्षुरसस्य तस्मान्मद्यस्य च स्वादुजनस्य
चान्यः। स्वादूदकान्निर्वहवानलोऽसौ पाताललोकाः
पृथिवीपुटानीति सि० शि०॥ अधिकं भृगोलशब्दे वक्ष्यते।

अधोमुख त्रि० अधो मुखं यस्य व०। अधोतिष-
शाब्दे प्रसिद्धेषु नक्षत्रभेदेषु। यथा "मृलान्नेषा कृत्तिका
च विगाखा भरणी तथा। मघा पृथ्वीत्यं चैव अधोमुख-
गणः स्युत" इति। गोजिह्वास्थपक्षे (अमन्तमूल)
अवाङ्मुखे स्त्रियां वा ङीप्। "स्तस्यदृष्टिर्अधोमुख" इति
"अधोमुखैरुद्धैमुखैस्य पतिभिः" इति रघु। सुद्रा-
भेदे च तत्स्वरूपं सुद्रागच्छे वक्ष्यते।

अधीराम पु० अधोभागे अधस्तादुभागे रामः शुक्रः दृष्टितर्प
कत्वात् तस्य रामत्वम्। अधोभागे शुक्रवर्णे "आश्विनाव-
धोरामाविति" य० २४, १, "अधीरामी अधोभागे शुक्रवर्णा-
वजाविति" वेददीपः। [अधीभवनशब्दे विवरणम्।

अधोलोक पु० अधोऽधगे लोकः कर्म०। भूमिरधःस्यपाताले।
अधोवर्चस् त्रि० अधोगामि वचः ज्योतिर्यस्य। अवाचीन-
ज्योतिषके "तत्ते विद्वान् वरुण! प्रमनीस्यधोवर्चस"
इति वेदः।

अधोवायु पु० अधोगामी वायुः प्रा० त०। अपानवायौ
पह्यशब्दकारके वाते "अधोवायुससुत्तर्गे प्रहासेऽन्तभाषणे"
इत्युपक्रमस्य "कर्म कुर्वन्नुपसृये" इत्युक्तं स्युतौ।

अध्यक्ष त्रि० अधिगतोऽजं व्यवहारम् अत्या० स०। नृपस्य क्त-
धारणादिव्यवहारेऽधिकृते। अध्यक्षोति व्याप्नोति अधि+
अक्ष-अच्। व्यापके। अधिगतं मूलतया अक्षमिन्द्रियम्
अत्या० स०। प्रत्यक्षज्ञाने। अर्गं आदित्यात् अक्षि। तद्वि-
षये त्रि०। "द्रव्याध्यक्षे त्यचोयोगो मनसा ज्ञानकारण-
मिति" भाषा०। "सेनापतिबलाध्यक्षाविति" मनुः। अधि-
घातरि सच्चिदानन्दे निरयन्ति च "मयाध्यक्षेण प्रकृतः
सृजते सचराचरमिति" गीता "यदध्यक्षेण जगता वयमा-
रोपितास्त्वयेति" कुमा० क्षीरकाण्डे पु० गन्धार्वयः।

अध्यक्षर अव्य० अक्षरं-विभ० अव्ययी०। अक्षरमधिकृत्येत्यर्थे।
अध्यग्नि अव्य० अग्नी अग्निस्समीपे वा विभक्त्यर्थे सामीप्ये

ऽर्धे वा अव्ययी०। अग्नौ अग्निसमीपे नेत्यर्थे। तत्र स्थाने विवाहादौ स्त्रीभ्यो ऽत्से धनादौ न०। स्मृतिशास्त्रे चाग्नि-
द्वये पारिभाषास्य कृता यथा “विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो
टीयते ह्यग्निर्वाच्यो। तदध्यग्नि कृतं सङ्गिः स्त्रीधनं
परिकीर्त्तितमिति” कात्या०। “अध्यग्निप्रध्यावाहानिकं दत्तं
च प्रीतिकर्मणि आहमाहपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृत-
मिति” मनुः। “पितृमाहपतिभ्याह दत्तमध्यग्न्युपागतम्।
आधिदेदजिकाद्यञ्च स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति याज्ञ०।
“विवाहकालेऽग्नावधिकृत्य मातृवादिदत्तमिति” जितान्तरा।
अध्यग्निदत्तमित्येकं पदं दत्तमध्यग्न्युपागतमित्येकवाक्य-
त्वात् कृतं दत्तमित्यर्थः इत्येके।

अध्यच्च त्रि० अधि+अग्-+कृप्। अधिगन्तरि।

अध्याग्रा स्त्री अधिकमण्डभिव वीजं यस्याः ईत०। अधिक
वीजवत्त्वाम् (भुंर आमन्ना) इति ख्यातायाम्
भङ्गामलक्याम्।

अध्यधिचेप पु० अधिकोऽधिचेपः प्रा०स०। अत्यन्तनिन्दा-
यामतिशयतिरस्कारे च “गुरुणामध्यधिचेप” इति।

अध्यधीन त्रि० आधिक्येन अधीनः। अत्यन्ताधीने गर्भदासे
तस्य जन्मावधि दासत्वात् क्रयविक्रयार्हत्वाच्च तथात्वम्।

अध्यथ पु० अधि-इङ्-इक् वा भावे अच्। अध्ययने
करणे च।

अध्ययन न० अधि+इङ्-ल्युट्। पठने, गुरुसखोच्चारणानु-
सारिणि उच्चारणे च। अध्ययनञ्चाक्षरमात्रपाठ इति
वैदिकाः सार्थाक्षरपक्षमिति मीमांसकाः। “इच्छाध्यय-
नदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः। अलोभ इति मार्गोऽयं
धर्मस्याद्विधः स्मृत” इति “अत्राङ्गणादध्ययनमापत्काले
विधीयते” इति “श्रुताध्ययनसम्पन्न” इति च स्मृतिः
अध्ययनं च वेदाध्ययनं तत्र च त्रैवर्णिकानामधिकारः
यथोक्तं मनुना। “अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा,
दानं प्रतिपक्षञ्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ प्रजानां रक्षणं
दानमिच्छाध्ययनमेव च। विशेषप्रसङ्गञ्च क्षत्रियस्य
समासतः। पशूनां रक्षणं दानमिच्छाध्ययनमेव च। बर्षिक-
पथं कुसीदञ्च वैश्यस्य क्षत्रियेव च” इति मनुः। वेदाध्ययनञ्च
ब्रह्मयज्ञत्वेनाभिधीयते तच्च ब्रह्मयज्ञशब्दे वक्ष्यते तच्च
सार्थाध्ययनमेव प्रयत्नं यथोक्तं ब्राह्मणसर्वश्वे “ब्रह्म-
पुराणे। न वेदपाठनात्वेण सन्तोषं कारयेद्गुरुः।
पाठमात्रावसनस्तु पङ्के गौरिव सीदति। योऽधीत्य विधिव-
द्भिषोवेदाथं न विचारयेत् स सान्ध्यः शूद्रसमः पात्नतां

न प्रपद्यते”। व्यासः “वेदस्याध्ययनं कार्यं धर्मशास्त्रस्य-
चापि यत्। अजानताथं तत् सर्वं तृषाणां कश्चनं यथा”
तथा “यथा पशुर्भारवाही न तस्य भजते फलम्। द्विज-
स्तथाथानभिज्ञो न वेदफलमश्नुते”। तथा “पाठमात्ररता-
द्वित्यं द्विजातीर्थार्थवर्जितान्। पशूनिव च तान् प्राज्ञो-
वाङ्मालेषापि नार्चयेत्। श्रुतहीनमधीतं यज्ञेह नष्टम्
तद्भवेत्। श्रुतस्तु केवलमपि ससद्भाराय कल्पते”। स्याणु-
रयं भारह्वारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्।
अर्थावत् सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मना।
व्यासः। “योऽधीते नार्थतत्त्वज्ञस्तस्य तद्धारणं हृथा। भार-
वाहीव श्रुतकः केवलं क्षेयभाग्भवेत्। तस्मादर्थपरिज्ञाने
यत्र कायोविजानता”। व्यासः। “ज्ञानं कर्म च संयुक्तं
सुख्यं कथितं यथा। अधीतं श्रुतसंयुक्तं तथा श्रेष्ठं
न केवलम्” व्यासः। “अधीत्य यत्किञ्चिदपि वेदाधा-
धिगमे रतः। स्वर्गलोकमवाप्नोति धम्मानुष्ठानविद्वद्भिः”।
मनुः “वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्रान्त्रमे वसन्। इहैव
लोके तितन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते”। व्यासः। “सस-
ञ्चितं स्लोकमपि श्रुताधीतं विशिष्यते। चतुर्णामपि वेदानां
केवलाध्ययनात् द्विजात्”। एहद्वारासः “अनूचानामप्यन्यनः
श्रेष्ठा यन्विध्यो धारिणोवराः। धारिभ्यश्चार्थतत्त्वज्ञा-
स्तैर्योऽध्यध्यात्मचिन्तकाः” इति॥ एतच्च स्याध्येयोऽध्येतव्य”
इति श्रुतौ मीमांसकैः विस्तरतो व्यवस्थापितम्।

अध्यर्द्ध त्रि० अधिकमर्द्धं यस्य ऋ०। सार्द्धेन सङ्गते वस्तुमात्रे।
“एकाधिकं हरेज्जोषः पुत्रोऽध्यर्द्धं ततोऽनुज” इति मनुः।
एकाधिकमंशं द्वावंशाविति यावत् ज्येष्ठपुत्रो गृह्णीयात्
अधिकमर्द्धं यत्नाथे सार्द्धमंशं इति कुङ्कु०। अध्यर्द्धः
रूपकार्द्धं कृष्टः तेन सार्द्धरूपके च। अध्यर्द्धपूर्णात् क्रीताद्यर्थे
“अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति” पा० अध्यर्द्धपूर्णात्
द्विगोश्चाहोयस्य टजो लुक्। अध्यर्द्धकंसम्। “विंशति-
कात्स” इति पा०। खविधाञ्च लुक्। अध्यर्द्ध-
विंशतिकीनं “खार्याईकन्” पा०। अध्यर्द्धसारी-
कम् “पणपादमावयताद्यत्” पा०। अध्यर्द्धपण्यं अध्यर्द्ध-
पाद्यम् अध्यर्द्धभाष्यम् अध्यर्द्धयत्सम् “शाणाहोति” पा०
यत् ठञ् तस्य लुक्च वेति अध्यर्द्धशाख्यम् अध्यर्द्धशाखम्।
इत्यादयः शब्दाः तत्क्रीतार्थे त्रि०। अध्यर्द्धोति यत्र अधि+
कृध-आधारे षञ्। वायी। “कथ्येव देवा यास्यवत्क!
इति” यास्यवत्कृत् प्रति शाकल्यपत्रे तत्र यास्यवत्कृत्
“अध्यर्द्ध” इत्युत्तरं (६०३०) दत्तम् तस्य विशेषज्ञानाय

“कतमोऽध्यक्ष” ? इति पुनः शाकल्यप्रश्ने, “योऽयं पवत” इत्युक्त्वा तत्र पवत इत्यनेन वायुरुक्तः । “तदाह्वयदयमेकएष पवते अथ कथमध्यक्ष” ? इति । वायोरैकत्वेन अध्यक्ष-शब्दार्थस्य साक्षात्त्वस्यासम्भवे पुनराक्षिप्ते “यदस्मिन् इदं सर्व-मध्याधीत् तेनाध्यक्ष” इत्युत्तरम् तेन अधिकशब्दहेतुत्वात् वायोरध्यक्षत्वात् तथात्वम् अधि+अध-लङ् अध्याधीत् ।

अध्यवसाय पु० अधि+अव-सो-वञ् । इदमेवमेवेति विषय-परिच्छेदे निश्चये । स चात्मधर्म इति नैयायिकाः बुद्धिधर्म इति सांख्यादयः । “उपात्तविषयात्प्राभिन्द्रियाणां दृशो सत्यां बुद्धेः रजस्तमोऽभिभवे सति यः सत्त्वसमुद्रेकः सोऽयमध्यव-साय इति दृष्टिरिति चाख्यायते” इति सांख्यतत्त्वकौमुदी-परिभाषितलक्षणः, “कर्त्तव्यमिति योऽयं निश्चयः चित्त-सान्निध्यात् प्राप्नोति न्याया बुद्धेः परिणामः सोऽयमध्य-वसाय” इत्युक्तलक्षणो वा निश्चयः । “प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टमिति सां०का० । उल्लाहे च । उल्लाहश्च कर्मसु सुकरत्वेन ज्ञानात् उद्यमभेदः ।

अध्यवसायित त्रि० अध्यवसायो जातोऽस्य तारा० इतच् ।
जाताध्यवसाये । [निश्चयवति च ।

अध्यवसायिन् त्रि० अधि+अव-सो-णिनि । उल्लाहान्विते अध्यवहनन न० अधि-उपरि अवहननम् । पूर्णवधातेन वित्तपोकरणेऽपि पुनरवधाते । तेन च “प्रीहीनवह-न्तीति” नियमपालनम् ।

अध्ययन न० अधिकमथनम् । “साजीये भुज्यते यत्तु तद-ध्ययनमुच्यते” इति सुमुतोक्ते अजीर्योऽपि अधिकमथने । “यथोक्तैः प्रकोपयैर्विद्वद्वाध्ययनस्त्रीप्रसङ्गेत्यादि” सुश्रुतम् ।

अध्यस्त त्रि० अधि+अस-कर्मणि क्त । कृताध्यासे आरो-पिते, अध्यासत्रापे वक्ष्यते तद्विषये मिथ्याभूते पदार्थे । युक्तौ रजतमध्यस्तम् ब्रह्मणि जगदध्यस्तमित्यादि ।

अध्यात्म अव्य० आत्मानं देहमिन्द्रियादिकं क्षेत्रज्ञं ब्रह्म वाऽधिकृत्य टच् समा० । देहमिन्द्रियादिकम् आत्मानं ब्रह्म वाऽधिकृत्येत्यर्थे । तत्र देहाधिकारे “अध्यात्ममिति” इ० उ० अधिदेवताशब्दे दृश्यम्, तत्र प्राणाद्याधिकारेण अन्तर्या-मित्युक्तम् । क्षेत्रज्ञाधिकारे “अध्यात्मयोगाधिगमेनेति” । “अध्यात्मरतिराशो नो निराकाङ्क्षो निरामिष” इति मनुः । “आत्मानं ब्रह्माधिकृत्येति” कुल्लू० । “जरामरणोच्चाय सामान्यित्य यतन्नि ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलमिति” गीता । “ते जनाः परं ब्रह्म कृत्स्नमध्यात्मञ्च विदुः ये तत् प्राप्तव्यं देहादिव्यति-

रिक्तं शुद्धमात्मानञ्च जानन्तीति” श्रीध० । “अक्षरं परमं ब्रह्म स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते” इति गीता । “स्वस्वैव ब्रह्मण एवांशतया जीवस्वरूपेण भावो भवनं स एवात्मानं देहम-धिकृत्य भोक्तृत्वेन वर्त्तमानोऽध्यात्मशब्देनोच्यते” इति श्रीधरः । तेन देहाधिकारेण भोक्तृतया ब्रह्मणोऽंशस्य जीवभवनेऽस्य पारिभाषिकत्वं सूचितम् “अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहमिति” गीता सा च विद्या न्याय वैशेषिकमते देहमिच्छत्वेन, सांख्यादिमते प्रकृतिभिन्न-त्वेन आत्मनः स्वरूपादिप्रतिपादिका । वेदान्तिमते तु ब्रह्माभिन्नत्वेनेति भेदः । सर्वेषां मतेऽध्यात्मतत्त्व-ज्ञानरूपत्वात्तस्या अध्यात्मविद्यात्वम् । तत्र नैयायिकवैशे-षिकमते आत्मा द्विविधः जीवात्मा परमात्मा च । तत्र जीवात्मानमधिकृत्य उदयनाचार्येण आत्मतत्त्वविवेकरूपप्र-करणं, परमात्मानमधिकृत्य च कसुमाङ्गनिनामकमपरं प्रकरणं निरमायि । सांख्ये ईश्वरानभ्युपमेन पुरुषस्य प्रकृत्यादिभ्यो विवेकज्ञानाय षडध्यायीरूपं कपिलसुनिना, तन्मूलकमीश्वर-लक्षणेन च सांख्यकारिकाः सप्रतिः निरमायिषत, वाच-स्पतिना च ता व्याख्याताः ततएव विस्तरोऽवसेयः । पातञ्जले तु जीवानामीश्वरस्य च भेदस्वीकारेऽपि ईश्वरप्रणिधानेन पुरुषस्य प्रकृत्यादिभ्यो भेदसाक्षात्कार इति भेदः । अधिकं तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । “मयि कर्माणि स-र्वाणि संन्यस्याध्यात्मचेतसेति” गीता । “अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या” अध्यात्मं जातः उञ् । अनुगतिका० द्विपद-द्विः । आध्यात्मिकं दैहिके मानसिके च इ. खादौ त्रि० ।

अध्यात्मदृष्ट त्रि० अध्यात्मं पश्यति दृष्ट-किन् । आत्मज्ञे विषयत्वागेनात्मसात्वदर्शके ।
अध्यात्मयोग पु० आत्मानं क्षेत्रज्ञमधिकृत्य योगः । विषयेभ्यः प्रतिसंभृत्य चेतसस्वात्मनि समवधाने । “अध्यात्म योगाधिगमेनेति” ।

अध्यात्मरामायण न० आत्मानमधिकृत्य कृतं रामस्यायनं यत्र । वाल्मीकिप्रणीते अध्यात्मज्ञानप्रतिपादके प्रस-ङ्गतेः रामचरितज्ञापके स्वनामख्याते यन्मभेदे ।

अध्यात्मशास्त्र न० अध्यात्म प्रतिपादकं शास्त्रम् । आत्म-स्वरूपादि प्रतिपादकपद्ये ।

अध्यापक पु० अध्यापयति अधि+इङ् णिच्-खल् । अध्ययनकारयित्वा, उपाध्याये च । “भृतकाध्यापकोयस्तु भृतकाध्यापितस्तथेति” मनुः । अस्य अकालत्वेऽपि याज-कादिगणे पाठात् षष्ठीसमासः तेन वेदाध्यापकः न्याया-

ध्यापक इति । अध्यापकश्च द्विविधः आचार्य उपाध्यायश्च यथोक्तं विष्णुना “यस्तूपनीयं व्रतादेशं कृत्वा वेदमध्यापयेत्समाचार्यं विद्यात् । यस्त्वे नं मूर्खो नाध्यापयेदकदेशं वा तमुपाध्यायमिति” ।

अध्यापनं न० अधि+इङ्-णिच्-भावे ल्युट् । पाठनायाम् । “याजनाध्यापनं तथेति” मनुः । “अध्यापनञ्च त्रिविधं धर्म्मार्थव्यक्तकारणम् शुभ्रभाकारणञ्चेति त्रिविधं परिकीर्त्तितमिति” हारोतर्म्मर्हितोक्तेस्त्रिविधमध्यापनम् अध्यापनप्रकारादि यथा “नापरीक्षितं याजयेत् नाध्यापयेत् नोपनयेत् ॥ योऽधर्मेणाह यथाधर्मेण प्रच्छति तयो-रन्यतरः प्रैति, विद्वेषं वाधिगच्छति ॥ धर्म्मार्थो यत्र न स्यातां शुभ्रभा वापि तद्विधा । तत्र विद्या न वप्रव्या शुभं बीजमिवोषरे । विद्याह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां श्रेवाधस्तेऽहमस्मि । असूयकायात्जवेऽयताय न मां ब्रूयावीर्यवती तथा स्याम् ॥ यमेव विद्याः शुचिमप्रसक्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् । यस्ते न द्रुह्येत् कतमांश्च नाह तस्मै मां ब्रूया विधिपाय ब्रह्मन् इति” ॥ शुचि तु स्त्रीत्वात् टापि, अध्यापना तस्मिन्नेवाथे स्त्री ।

अध्यापितं त्रि० अधि-इङ्-णिच् कर्मणि क्त । पाठिते “अध्यापितस्थोयमासापि नीतमिति” कुमा० ।

अध्याप्यं त्रि० अधि इङ्-णिच्-कर्मणि यत् । पाठनीये अध्यापयितमर्हे काले “ब्रह्माङ्गलिकतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रिय” इति मनुनाध्यपनीयाहता दर्शिता ।

अध्याप्यं पु० अधि+इङ्-घञ् । अध्ययने, कर्मणि घञ् । वेदादिशास्त्रस्य एकार्थं कविप्रयसमाप्रद्योतके विग्रामस्थाने अंगविशेषे, “सर्गोवर्गः परिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंघाः । उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमेव च । स्थानं प्रकरणञ्चैव पञ्चोक्तासाङ्गिकानि च । पुराणादो परिच्छेदा अनेके परिकीर्त्तितः” इत्युक्तान्यतसप्रकारे च “संकल्पिते क्तोत्पठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः अध्याय प्राण्य विरभेत् त मध्ये कदाचन । कृते विरामे मध्ये तु अध्यामादिं पुनः पठेदिति” म० सू० ‘साध्यायोऽध्येतव्यं’ इति श्रुतिः ।

अध्याकृत् त्रि० अधि+आ+इह कर्मणि कर्त्तरि वा क्त । आक्रान्ते, अध्यारोहणकर्त्तरि उपरिष्ठात् आरोहणकर्त्तरि, समाकृटे, अधिके च ।

अध्यारोपं पु० अधि+आ-इह-णिच्-पान्तादेशः घञ् अतस्मिन् तद्भुञ्जिरारोपः मिथ्याज्ञानम् किञ्चिदधिष्ठानमधिष्ठत्य तादृशारोपः अध्यारोपः यथा असर्धभूतां रज्जुमधिष्ठत्य

सर्पारोपः तथैव अजगद्रूपे ब्रह्मणि जगद्रूपारोपः । तादृजे मिथ्याज्ञाने । “स एव बीजाङ्कुरादिवदविद्याकृतः संसार आत्मनि क्रियाकारकफलाध्यारोपलक्षणोऽनादिरमन्” इति वृ० उप० भाष्यम् ।

अध्यारोपणं न० अधि+इह-णिच् पान्तादेशः ल्युट् । अति-यथेनारोपणे धान्यादेवपने ।

अध्यावापं पु० अधि+आ+वप-घञ् । अधिवपने सस्या-नामावामे । आधारे घञ् । तदाधारकेते ।

अध्यावाह्निकं न० अध्यावाह्नं पितृष्टहात् भर्त्स्वहागमनं तत्काले लक्ष्यम् अधि+आ+वह-ल्युट् ततः लक्ष्यार्थे ङन् । “यत् पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पृथकात् । अध्यावाह्निकं नाम स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति” स्मृत्युक्तलक्षणे पितृकुलात् भर्त्स्वकुलगमनकाले तेभ्यः प्राप्ते स्त्रीधने । “अध्यग्न्यध्यावाह्निकं स्त्रीधनं पृथिधं श्रुतमिति” श्रुतिः ।

अध्यासं पु० अधि+अस-घोमे घञ् । मिथ्याज्ञाने “आह कोऽयमध्यासो ? नामेति प्रश्ने “स्मृतिरूपः परत पूर्वदृष्टावभास” इति शा० भाष्यम् । श्रुतेः रूपमिव रूप-मस्य संस्कारप्रभवत्वात् । परत अन्यस्मिन् स्वभिन्ने स्वाभाववति च पूर्वदृष्टस्य पूर्वानुभूतस्यावभासो ज्ञानम् । यथा शुक्लो रजतमिच्छायां पूर्वदृष्टस्य रजतस्याभेदज्ञानम्, स्वाभाववति च स्मृतिर्ने पूर्वानुभूतस्य लोहितरूपस्य वा ज्ञानम् । तथाभूते मिथ्याभूतज्ञाने । तत्र चाध्यासे अधिष्ठानशुक्लादौ इन्द्रियसंप्रयोगे सत्यपि तस्य विशेषरूपेणा-ज्ञानात् सामान्याकारेण इदन्त्वादिरूपेण ज्ञानं, सादृश्यज्ञानम्, आरोप्यमाणस्य संस्कारश्चेति कारणत्रयं सति च तस्मिन् चाकचक्यादिदोषविशेषात् अधिष्ठानविशेष-ज्ञानं प्रतिबध्य, रजतादिसंस्कारे षोडशोऽधिते तत्त्वानिर्वचनीयं रजतादिकं शुक्लाद्याज्ञानेनोत्पाद्यते तदाकारवृत्तिश्च जन्यते तत्र आविद्यिकरजताद्यनुत्पत्तौ इदं रजतं पश्चात्तत्त्वाद्यनु-भवानुपपत्तिः नच कारणेन तस्योपपत्तिः कारणस्य विषया-प्रवृत्त कत्वात् तदुत्तरं प्रवृत्तं ते च तत्तद्रूपकृष्याय सर्वः । नापि अलौकिकप्रत्यक्षरूपता साक्षात्कारोक्तित्वभवात् साक्षात्कारविभवत्वात् अन्यथातुमानादीनामपि अलौकि-कप्रत्यक्षत्वापत्तेः तत्पूर्वं निवर्तं तसज्ज्ञानस्यावश्यत्वादेन विधिषात्तलौकिकप्रत्यक्षापत्तेर्दुर्विचारत्वात् अतः तत्तद्रूपकृ-ष्याय प्रवर्त्तकस्य तत्तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वसमर्धनाय अनि-र्वचनीयं रजतादिकम् अधिष्ठानाज्ञानेन तत्त्वाधिष्ठाने उत्-पद्यते इति कल्प्यं पत्यच्छे हि विषयसन्निकर्षः कारणेत्वेन कृपः

देगान्तरस्वरजतादिकं तु न इन्द्रियसन्निकृष्टमित्यगत्या तथा कल्पयते । अतएव श्रुतो “यत्न हैतविव भवति तदितर इतरत् पश्यतीति” “अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते” इति च जागरे हैतस्य इवगच्छेन मित्यात्वं सूचितम् । स्वप्ने च रथादेः स्पष्टं स्पष्टिरुक्ता । तथाच ब्रह्मणि जगदादे- रनिर्वचनीयस्य तदज्ञानेनोत्पत्तिः । इयांस्तु विगेषः रजतादेः स्वप्नरथादेश्च प्रतीतिसमकालत्वं, त्रियदादेस्तु व्यव- हारिकत्वम् । “देहात्मपत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः नौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयादित्युक्तैः व्यव- हारकाले विषदादिप्रमेयाणां सत्यत्वं, “परमार्थदृष्ट्या तु मित्यात्वमिति” “अन्यदार्त्तमित्यादि” श्रुत्या च ब्रह्मभिन्नानां मित्यात्वावगमात् । अधिकमाकरे दृश्यम् । अध्यामन न० अधि+आस-उपवेशे ल्युट् । निवासे । मिभ० अव्ययी० । आसने इत्यर्थे अव्य० । अध्यामित लि० अधि+आस आधारेण कर्मसंज्ञायां कर्मणि क्त । अधिष्ठते । “धेन्वा तदध्यामितकातराध्यते” रघुः । अध्याहार ए० अध्याहृक्कृते ज्ञानायानुसन्धीयते अधि+ आ+हृ घञ् । आकाङ्क्षाविषयपदानुसन्धाने, ऊहे, तर्के, अपूर्वोत्प्रेक्षणे च । ऊहस्वरूपमूह्यगच्छे तर्क- स्वरूपं च तर्कगच्छे वक्ष्यते । [क्त । अधिष्ठते स्थानादौ । अधिष्ठत लि० अधि+अस आधारेण कर्मसंज्ञायां कर्मणि अधुष्ट लि० अधिगतसङ्घं वाहनत्वेन अत्या०स० । उद्गवाहन- युक्ते शकटादौ । (उठगाङ्) । अध्यूढ लि० अधि उपरि ऊढः । अवलम्बनत्वेन उपरिभावेण अवलम्बिते । “तस्माद्द्यूध्यूढं साध गीयते” इति का० उप० । ऋचमवलम्ब्यैव सामो गीयमानतया ऋच्यूध्यूढ- त्वम् । अधिकद्विभुक्ते, सञ्ज्ञे च । कृतसापत्निकायां प्रथमायां “यस्या उपरि विवाहान्तरं कृतं” तादृश्यां स्त्रियाम् स्त्री । अध्यूषी स्त्री अधिकमभूयस्याः अन्ड् ङीप् च । सञ्ज्ञा- पीनायां धेन्वाम् “अध्यूषीं होले प्रवच्छतीति श्रुतिः जवधाध्यूषीवनिष्णुषु सञ्ज्ञय इति का० १,८,८१ । अध्यतव्य लि० अधि-इड् कर्मणि क्त । पाठे “साध्यायो- ऽध्येतव इति” श्रुतिः । अर्धार्थे तव्य । अध्वं त्वमर्हे “श्रोत- व्यमिह श्रूरेण नाध्येतव्यं कटाचनेति” ऋतः । अध्येषण न० अधि-इष-प्रेरणे ल्युट् । सत्कारपूर्वकमाचा- र्यादेः प्रेरणे, प्रवर्त्तनमात्रे च । युधि टाप् तश्चिच्चेवार्थे स्त्री । अधिका एषणा प्रार्थना । अधिकप्रार्थने स्त्री ।

अधि लि० न-घ-कि । अष्टते । न+घष-ङि, अष्टये । अधिगू लि० अधि+गम-कू-डिञ्ज ऊङादेशो वा । अष्टत- गमने । “यदभिगमवोऽधिगू इटाचिदङ्गो अश्विना” इति ऋ० ८,२२, ११, “अभिगमवोऽष्टतगमना अधिगू- अष्टतगमनाविति” भा० । अधिज लि० अधिमष्टतमष्टयं वा जनयति जन-अन्तभूत- गयर्थे, ड । अष्टतजनके अष्टयजनके च । “इति चिन्म- न्युमधिज इति ऋ० ५, ७, १० “अधिजः अष्टतमन्यैः अग्निव्यतिरिक्तैः अष्टयं वा जनयिता” इति भा० । अध्व लि० न०त० । अनिधिते, चञ्चले, अस्थिरे च । “योध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते । ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव हि” इति ऋतो० । अध्रुष ए० “शोथः स्थूलस्रोददाहप्रकाशो रक्ताज्ज्ञेयः सोऽध्रुषो रगञ्ज्वराढ्य इति” श्रुतौक्ते विस्ताररक्तादिजे ज्वरकारके शोथरोगभेदे । अध्वग ए० अध्वत्+गम-ड । पथिके, अध्वगमप्रकारस्य विष्णुसंज्ञितायासुक्तः । यथा “नैकोऽध्वानं प्रपद्येत नाधार्मिकैः साङ्गैः, न वृषलैः, न द्विषङ्गैः, नाति- प्रत्यूषम्, नातिशायम्, न सन्ध्ययोः, न मध्याह्ने, न सन्निहितपार्श्वीयम्, नातिदुर्गम्, न रात्रौ, न सन्नत व्याधितात्तैर्वाहनैः, न होनाङ्गैः, न रोगिभिः, न दीनैः, न गोभिः, नादानैः, यवस्रोदकैर्वाहनाना- मदन्वात्मनः क्षुत्तृष्णापनोदने न कथ्यात् । न चतुष्पथ- सधितिष्ठेत्, न रात्रौ दृक्षमूलम्, न शूरन्यालयं, न तृणम्, न पशूनां बन्धनागारम्, न केशतृषकपालास्थि- भस्माङ्गारान्, न कार्पासास्थि । चतुष्पथं प्रदक्षिणी- कथ्यात् देवताञ्च । प्रज्ञातांश्च वनश्चतोन्, अग्निब्राह्मण- गणिकापूर्वकम्भादर्शकत्वध्वजपताकान्त्री दृक्षवर्द्धमानमन्द्रा- वर्त्तंश्च, तावदन्तचाभराग्निगजाजगोदधिधीरभधुसिद्धार्थ- कांश्च, वीष्वाचन्दनायुधार्द्र गोमयपुष्पशाकगोरोधनादूर्वाप्ररो- ह्वांश्च, उष्णीषालङ्कारमणिकनकरजतवस्त्रासनयानामिषांश्च, शृङ्गारोद्भूतोर्वरारज्जुःशङ्खपशुकुमारोदीनांश्च दृष्ट्वा प्राया- दिति । मत्तोन्मसव्यङ्गान् दृष्ट्वा निवर्त्तते वान्निर्विस्तुसञ्च- सलिनवसनञ्च” ऋचावनांश्च, ऋचायिप्रप्रजितमलिनान्श्च, तैलशुद्धशुष्कगोमयेन्धनतृणशुष्पलाशमभस्माङ्गारान्श्च, खव- णक्तीवासवनांभककर्पासरञ्जुनिगङ्गसुक्तकेवांश्च, वीष्वाच- न्दनाद्द्रुकायोष्णीषालङ्कारशुकुमारोः प्रस्थानकालेऽभिवन्दये- दिति । देवब्राह्मणगुरुदीक्षिताणां ऋचायां नाक्रामेन्,

निष्कृतवान् अधिरविष्णुत्सन्नानोदकानि वा । न वस्तुतन्वी
लङ्घयेत् । प्रवर्षति न धावन्, न दृष्या नदीं तरेत् ।
न देवताभ्यः पितृभ्यश्च कामं प्रदाय, न वाङ्मन्याम्,
न भिक्षया नावा । न कच्छमधितिष्ठेत् । न कूपमवलोक-
कयेत्, न लङ्घयेत् । दृङ्गभाग्निष्टपस्नातस्त्रीरोगिवरचक्रि-
णाम् पन्थादेवो ष्टपस्तेषां मान्यः स्नातश्च भूपतेरिति ।
“सन्तानकतरुच्छायसुप्रविद्याधराध्वगमिति” कुमा० ।
सूर्ये, उद्रे, च । पथिगासुकमाले त्रि० । गङ्गायां
स्त्री अश्वतरे पु० ।

अध्वगत् त्रि० अध्वानं गच्छति क्रिप् । पथिके ।

अध्वगभोग्य पु० अध्वगेन अतिशैलभ्यात् अयत्नलभ्यफलत्वाच्च
भोग्यः ३त० । (आमडा) इति प्रसिद्धे आस्नातकवृत्ते ।
अनायासेन तत्फलस्य भोग्यत्वान्तरं तथात्वम् ।

अध्वजा स्त्री अध्वनि जायते जन-ड ७त० । (सोना) इति
ख्याते स्वर्णपुष्पोदृष्टे ।

अध्वन् पु० अत्ति बलम् अद-कनिप् धादेशः । पथि, “अपि
लङ्घितमध्वानं बुधे न बुधोपमः” इति रघुः । अध्वान-
मध्वान्तविकारलङ्घ” इति कु० । “नैकोऽध्वानं गच्छेदिति विष्णु
स० । आकाशे पु० निरुक्तकारः । अधिकदुरारोहणे च ।
सर्वभक्षकत्वात् काले, हिंस्रे च । अद्यते खण्डयो भक्ष्यते-
ऽनेनेति करणे कनिप् । अययवे । प्रा०स० । उपसर्ग-
पूर्वाद्ब्रह्ममा० । व्यधुःडरधः (कूपयः) प्रा०ब० । कदादेशः
कदधा । अवयवश्च वेदस्य शाखाऽपि यथा “एवंविशत्यधु-
युक्तवृत्तेदन्तपयो विदुः । सहस्राधा सामवेदो यजुरेक-
शताध्वकमिति ।

अध्वनीन त्रि० अध्वानमलं गच्छति अध्वन्+ख । पथिके ।
पथिगमनक्षमे ।

अध्वन्य त्रि० अध्वानमलं गच्छति अध्वन्+यत् । पथिके ।
पथि क्षिप्रगमनक्षमे शीघ्रगामिनि । “क्षिप्रं ततोऽध्वन्य-
स्तुरङ्गयायीति” भट्टिः ।

अध्वपति त्रि० ७त० । मार्गपालके । सूर्ये पु० दिव्यं पथि-
कानां गमनात् रात्रौ च “न रात्राविति” विष्णु मा गमन
निषेधात् सूर्यस्य तत्पालकत्वम् “अध्वनामध्वपते ! प्रसा
तिर खल्वि मेऽस्मिन् देवयाने पथीति यजु० । “अध्वपते !
मार्गपालकरवे” इति वेददीपः ।

अध्वर पु० अध्वानं सत्पथं राति रा+क । यज्ञे । “अध्वरे-
ष्विष्टानां पातेति” भट्टिः । “तमध्वरे विश्वजिति क्षितीश-
मिति” रघुः । आकाशे निरुक्तकारः । अष्टवसुमध्ये द्विती-

यवसौ च । न ध्वरति कुटिला न भवति ध्व-अश् न०त०
अकुटिले च । देव्या होतारा उर्ध्वमध्वरं न इति २७, १८
“इमं यज्ञमवतामध्वरं न” इति यजु० । २७, १७ अध्वरं
“अकुटिलं शास्त्रोक्तमिति” वेददीपः । सावधाने त्रि०
नडा० फक् । आध्वरायणः ।

अध्वरकर्मन् न० अध्वरएव कर्म । यज्ञरूपकर्मणि ।

अध्वरमीमांसा स्त्री अध्वरस्य यज्ञस्य कर्त्तव्यताज्ञानाय
मीमांसा विचारः । जैमिनीयप्रोक्ते “अथातो धर्मजिज्ञासे-
त्यादि धर्ममीमांसाश्चे शास्त्रे ।

अध्वरथ पु० अध्वैव रथो यस्य न० । पथिप्रज्ञे दूते ।
अध्वने हितः पर्याप्तो रथो यस्य न० । पथिगमनोपयुक्ते
रथे । चक्रविशिष्टोरथस्तावत् क्रीडाार्थः, देवयानार्थः
विनयार्थः पथिगमनार्थः गन्धारीरथचेति भेदात् पञ्चविधः ।
इति हेमचन्द्रः ।

अध्वर्यु पु० अध्वरमिच्छति अध्वर+क्यच्-युच् ततोऽन्या-
कारलोपः । यजुर्वेदज्ञे होमकारिणि ऋत्विजि ।
“निर्मिमीते क्रियासङ्घैरध्वर्युर्यज्ञियं वपु” इति सा०भा० ।
सोमयागे षोडशसु ऋत्विक्षु चतुर्षु प्रधानेषु मध्ये ऋत्वि-
ज्ञेदे तद्विवरणम् अस्मावाकशब्दे दृश्यम् । “होता प्रथमं
यंसति तमध्वर्युः प्रोत्साह्यतीति” सि०कौ० । “त्यस-
ध्वर्युस्त होतासि पूर्वाः प्रशास्तापोता जनुषा पुरोहित”
इति ऋ० १, ६४, ६ । योपधत्वात् स्त्रियां न लीप् ।
अध्वर्योर्भावः कर्म उद्गा० अण् आध्वर्यवम् तद्गावादी न० ।

अध्वशस्य पु० अध्वनि गन्धर्वनिवासरतीति क्रिप्+अच् । पथि-
कानां पादयस्तादौ शल्यवद्द्वेषकारके (आपाङ्) इति ख्याते
अपामार्गवृत्ते ।

अध्वस्तान् त्रि० ध्वन्स-मनिन् किञ्च न०त० । ध्वंसरहितं
“अध्वस्तमिः पथिमिः आजदृष्टय” इति ऋ० २, २४, ५ ।
अध्वस्तमिः ध्वंसरहितैरिति भा० अध्वस्तानोर्द्विष्विति
ऋ० १२०४० ।

अध्वति पु० अध्वानमतति अत इ दंत० । पथिके । अद्वा
निश्चयमतति अद्भेति दोषदो धानः । मेधाविनि निरुक्त० ।

अध्वान्तशात्व पु० अध्वान्तस्य मार्गसीमायाः शात्व इव ।
शोनाकवृत्ते । दंत० । मार्गसीमारिपौ पु० ।

अध्वायन न० अध्वनि अयनं गतिः । यात्रायाम् “अ-
ध्वायनञ्च पञ्चवारकर्म सौरेण मानेन सदाध्य-
वस्ये” इति विष्णुध० पुरा० । “अध्वायनमध्वगमनं याम्नेति
यावदिति” रघु० ।

अनं जीवने अदा० पर० अक० सेट् । अनिति आनीत् । घञ्
आनः, अच् अनः, ल्युट् अननम् । आनयति अननिपति ।
क्लिप् अन् "सर्वं अल्लिदं ब्रह्म तज्जानानिति विश्वे च-
नेदना ऋ० ४ ३०, ३, अना प्राण्येनेति भा० छा० उप०
'यद्येष आकाश आनन्दो न स्यात् कोष्ठेऽप्याव्यात् ?
कः प्राण्य्यात् ? इति श्रुतिः "प्राणिवस्तव मनार्थमिति"
भट्टिः । प्राद्युपसर्गतो विशेषगत्वर्थता । प्र+प्राग्गतौ, प्राणः
अप+अधोगतौ अपानः, उद्+उर्द्धगतौ उदानः, वि+
आ+विष्वग्गतौ व्यानः, सम्+समन्ताङ्गतौ समानः । "यद्वै
प्राणिति स प्राणः यदपानिति सोऽपानः" इति श्रुतिः ।
जीवनं च प्राणधारणं तेन धात्वर्थगृहीतकर्मकत्वादकर्मकः
यस्य संयोगात् देहनिर्माणाभिव्यक्तमधिष्ठानशब्दे । उप-
सर्गनिमित्तात् हलन्त्येऽप्यस्य शत्वं प्राण् ।

अनं जीवने दिवा० आत्म० अक० सेट् । अन्यते आनिष्ट ।

अनं पु० आ+नी-वा० ङ प्र० आङी ह्रस्वः अन-वा० अच्
वा । आनयने प्राणने च "प्राणोऽपानो व्यान उदानः
समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण इति" ऋ० उप० । "अथ प्राण
उच्यते । प्राणो मुखनासिकसञ्चार्याहृदयदृष्टिः । प्रण-
यनात् प्राणः । अपनयनान्मूलपुरीषादेरपानोऽधीष्टिः आ-
नाभिस्थानः । व्यानो व्यानयनकर्मा, व्यानः प्राणापानयोः
सन्निर्वीर्यवत्कर्महेतुश्च । उदान उल्कषोर्द्धगमनादिहेतरा-
पादतलमस्तकस्थान ऊर्द्धदृष्टिः । समानः समं नयनाङ्गुक्तस्य
पीतस्य च कोष्ठस्थानोऽङ्गपक्षा । अन इत्येषां दृष्टिविषयाणां
सामान्यभूता सामान्यदेहचेष्टासम्बन्धिनी दृष्टिरेवं यथोक्तं
प्रणादिदृष्टिजातमेतत् सर्वं प्राण एवेति" भा० । प्राण्ये च "स
होवाच किं मेऽद्य भविष्यतीति" यत्किञ्चिदिदमा श्रम्य
आ शकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एतदनस्याङ्गमनो ह वै नाम
प्रत्यक्षमिति छा० उ० "स होवाच सुख्यः प्राणः, किं मेऽद्य
भविष्यतीति" सुख्यप्राणं प्रष्टारमिव कल्पयित्वा वागादीन्
प्रतिवक्त्रमिव कल्पयन्ती श्रुतिराह । यदिदं लोकेऽज्जातं
सर्वप्रसिद्धमा श्रम्य आ श्रमिः सह, आ शकुनिभ्यः सह शकु-
निभिः सर्वं प्राणिनां यदद्यं तत्तवार्थमिति होचुर्वागादय
इति । प्राणस्य सर्वमद्यं प्राणोऽस्ता सर्वस्याद्यस्थित्वे प्रतिपत्तये
कल्पितास्वायिकारूपपाद्वाद्यस्य खेन श्रुतिरूपेण नहै एत-
द्यात्किञ्चिद्व्यक्ते प्राणिभिरङ्गमद्यते अनस्य प्राणस्य ऋ० उप० भा०

अनंश त्रि० नास्ति अंशोदायप्रहणाधिकारोऽस्य । अंशानधि-
कारिणि श्रुयुक्ते लोचनपतितादौ । ते च "सर्वे हि धर्मा युक्ता
भागिनो इव्यमर्हन्ति यस्तद्धर्मेषु इव्याणि प्रतिपादयति

अधोऽपि तमभागं कुर्वीति" आप० । "सर्वर्णाजोऽप्युष्णवा-
चाहः सग्रात् पैतृके धने । तत्पिण्डदाः श्रोत्रिया ये
तेषां तदभिधीयते । उत्तमर्णाधमर्णैः पितरं त्वायते
सुतः । अतस्तद्विपरीतेन नास्ति तेन प्रयोजनम् ।
तथा गवा किं क्रियते या न धेनुर्न गर्भिणी । कोऽर्थः
पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः । शास्त्र-
शौर्यार्थरहितस्तपोविज्ञानवर्जितः । आचारहीनः पुत्रस्तु
मूलोच्चारमस्तु स इति वृह० "आद्वादेः पुत्रकर्मकतया
महाफलश्रुतेस्तत्कर्मवेतनं धनसम्बन्धित्वं अतस्तदकुर्वतः
कुतो वेतनं ? मिति दा० भा० । अतएवाह मनुः । "सर्व-
एव विकर्मस्था नार्हन्ति आतरो धनम्" । तथा "अनंशो
लोचनपतितो जात्यन्वमधरो तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च
केचिन्निरिन्द्रियाः इति । पतितस्तत्सुतः लोचः पङ्कुरन्
स्तको जडः । अन्धोऽचिकित्सरोगात्सो भर्त्सव्यास्ते निरं-
शका" इति कात्या० । देवस्यः 'सुते पितरि न लोचकृष्टुन्म-
त्तजडाभ्यकाः । पतितः पतितापत्यं लिङ्गी दायंशभागिनः ।
तेषां पतितवज्ज्भ्यो भक्तवस्त्रं प्रदीयते । तत्सुताः पितृ-
दायंशं लभेरन् दोषवर्जिता" इति । बौधायनः ।
'अतीतव्यवहारान् यासाञ्छादनैर्बिभ्युः, अन्धजडलोच-
व्यसनिव्याधितादीनाकर्मिणः पतिततज्जातवर्जम् इति" ।
"पितृद्वि पतितः पण्डो यश्च स्यादौपपातिकः ।
औरसा अपि नैतेऽंशं लभेरन् जेतजाः कतः ? ।
इति" नार० "अक्रमोडासुतश्चैव सगोत्रादयस्तु जायते ।
प्रप्रञ्चावसितश्चैव न रिक्थं तेषु चार्हति । अक्रमोडा-
सुतस्त्वृक्षी सर्वर्णश्च यदा पितुः । अस्यर्णप्रसूतश्च
क्रमोदायाश्च यो भवेत् । प्रतिबोमप्रसूतोयस्तस्याः पुत्रो न
रिक्थभाक् । यासाञ्छादनमालं तु देयं तद्वन्मुभिर्भतम्
बन्धूनामप्यभावे तु पितृन् इव्यं तदामुयात् । स्वपितृन्
तद्वन् प्राप्तं दापनीया न बान्धवा इति कात्या० । एवं
दर्शिताः । अंशः अवयवः । तच्छून्ये निरयथे आका-
शादौ, परमेश्वरे च । [यस्यः] । कदस्थाम् अटाधरः ।
अनंशमत्फला स्त्री न अंशुमत् मोचकाध्यन्तरस्थत्वात् फलं
अनक पु० अणकश्च । अधमे, कुत्सिते च ।
अनत् त्रि० न अन्त्ति व्याप्नोति विषयमिन्द्रियेण अक्ष-किप्
न० त० । अन्धे चतुरिन्द्रियशून्ये । "प्रतिश्रोणः स्या व्यन-
गवष्टेति" ऋ०, १५, ७, "पूर्वमन्धः अधुना चक्षुर्ला-
भात् व्यचष्टेति भा० ।
अनत् त्रि० नास्ति अक्षं चक्रं नेत्रादिकमिन्द्रियं वा यस्य व० ।

वक्रगन्धे, चक्षुरादीन्द्रियगन्धे च । “अपानक्षाषो वधिरा
अहासत” इति ऋ० ६, ७३, ६, अनक्षासश्चुर्वैज्यताः
इति भा० वेदे सौमत्रास इति वत् अनक्षास इति ।
रूपसिद्धिः ।

अनक्षर न० अप्रगस्तान्यक्षराणि यत्न व० । सङ्गुणसप्राक्षेपके
दोषोद्घोषकवाक्ये, अवाच्ये निन्दावचने, (गालि) इति
प्रसिद्धे दुष्टवचने च । न सन्नि अक्षराणि ज्ञेयत्वेनास्य ।
अक्षरज्ञानशून्ये मूर्खे त्वि० ।

अनक्षि पु० अप्रगस्तं मन्दमक्षि न०त० । मन्दनेत्वे । व० ।
पक्षमासान्तः । तत्र अनक्ष इत्येव । तद्वति । स्त्रियां ङोप् ।
अनगार त्वि० नास्ति अगारमस्य । गृहशून्ये । अनिकेतने ।
प्रव्रजिते, मुन्यादौ च पु० ।

अनग्न त्वि० न नग्नः । आदिगन्धरे आच्छदनवर्तित च “यद्गोन-
वसना अनग्ना” इति ऋ० ३, १, ६, “स होवाच किं मे
वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा एतदग्निष्यन्तः पुर-
स्ताञ्चोपरिष्टाञ्चाद्भिः परिदधति लम्बुको यथा वासो भवत्य-
नग्नो ह भवतीति छा० उ० । “तस्मात्प्राणस्य वास आप-
स्तस्माद्वा एतदग्निष्यन्तो भोक्ष्यमाणा भुक्तवन्तश्च ब्राह्मणा
विद्वांस एतत्कुर्वन्ति । किं अद्भिर्वासस्थानोयाभिः पुरस्ता-
द्गोजनात्पृथ्व्यसुपरिष्टाञ्च भोजनाद्बृहद्भिश्च परिदधति परिधानं
कर्वन्ति मुख्यस्य प्राणस्य लम्बुको लम्बनशीलो वासो-
भवति । वाससो लम्बव भवतीत्यर्थः । अनग्ना भवति ।
वाससो लम्बुक्त्वे नार्थसिद्धिर्वागनगता इत्यनग्नो ह
भवतीत्युत्तरीयवान् भवतीत्येतत्” इति भाष्यम् ।

अनग्नि पु० नास्ति अग्निः श्रौतः आर्त्तौ वाऽस्य । श्रौतेन
आर्त्तेन वा विधिना अनाहिताग्नी गृहस्थभेदे, सर्वथा
अग्निशून्ये, प्रव्रजिते च । “अनग्निरनिक्तेतश्च मुनिर्भूल-
फलाशन” इति मनुः । न०त० । अग्निभिन्ने पु० ।
“अनग्नाविव शुष्मौ धो न तच्छ्वलति र्हरिर्षिदिति” ऋतः ।
७३० । अग्निचयनरहिते यज्ञे च । “अनग्नावुत्तरवेदिम्,
काल्या० २६, ७, ११, “अनग्नौ अग्निरहिते अनग्नि
चित्त्वे यज्ञो, उत्तरवेदिं प्रतिगच्छतीति” तद्वाक्या ।

अनग्निता न अग्निं त्वायते रक्षति असम०स० । अग्निरक्ष-
णाकरे पापिष्ठे “अनग्निता अथमन्न कष्टोः ऋ० १, १८६,
३, “अनग्निताः पापिण्यः कष्टयः प्रजा” इति भा० ।

अनग्निदग्ध त्वि० न अग्निना दग्धः अस०स० । प्रज्ञानकर्माणि
अग्निसंस्कारहीने “ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा मध्ये
दिव” इति ऋ० १०, १५२४, “अनग्निदग्धाः प्रज्ञान-

कर्म्म न प्राप्ना” इति भा० । विप्राणां पिष्टभेदे “अग्निदग्धा
नग्निदग्धान् काव्यान् वर्हिषदस्तथा अग्निष्वत्तांश्च सौमत्रांश्च
विप्राणांश्च निर्देशेदिति” मनुः । वर्हिषा अदग्धे च ।

अनघ त्वि० नास्ति अघं पापं दुःखं व्यसनं कालुष्यं वा यस्य ।
पापशून्ये, दुःखहीने, व्यसनशून्ये, मलशून्ये, स्वच्छे च ।
विष्णौ पु० “अनघो विजयो जेतोति” वि० सह० । “स
आत्माऽपहतपाप्मेत्यादि” श्रुतौ तस्य पापराहित्योक्तेस्तथा-
त्वम् । तत्र दुःखशून्ये, “दयालुमनघस्यृष्टमिति” भावः ।
दोषरहिते “अगाधस्थानघा गुणा” इत्यमरः । व्यसनरहिते
“कश्चित् मृगीनामनघा प्रसूतिः ? इति” रघुः ।

अनङ्ग न० नास्ति अङ्गमाकारो यस्य । आकाशे, चित्ते च ।
कन्दर्पे पु० । अङ्गशून्यमात्रे त्वि० । तत्ताकाशस्य निर-
वयवत्वात्, न्यायवैशेषिकनये चित्तस्य अणुत्वे न च निरवयवत्वा-
त्तथात्वम् । कामस्य हरनेत्रेण दग्धाङ्गत्वात् अनङ्गत्वम् ।
तत्कथा च शिवपुराणे “कामोधनुषि संयोज्य पुष्पवाणं
तदा मुने ! पार्वतीसम्मुखे स्थाप्यो भोक्तुकामो व्यव-
स्थितः । हरस्तु धैर्यमालम्बा किमेतदिति चिन्तयन् ।
ददर्श पृष्ठतः कामं पुष्पवाणधनुर्धरम् । विष्टङ्गमन्येस्त-
स्थाय ततोयनयनान् मुने ! स्फुरच्चुर्द्वर्जरिग्नस्तु पपात
मदनोपरि । क्रोधं संहर ह्ये देव ! इति यावत् वदन्ति
खे । इन्द्रादिसकला देवास्तावद्भङ्गीचकार तम्” इति ॥
“त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिरिति” तत्रतां दुःखमनङ्ग !
भोक्ष्यतीति” च कुमा० । अङ्गसुपकरणं न०त० । अङ्ग-
भिन्ने । न०ब० । तच्छून्ये त्वि० ।

अनङ्गक्रीडा स्त्री अनङ्गेन क्रीडा । कामहेतुकक्रीडायाम् ।
“अष्टाध्वे गा इत्यस्ता यस्याः सानङ्गकाङ्क्षेत्तेति”
(एतत्) उक्ते मात्वाष्टभेदे च ।

अनङ्गलेख पु० अनङ्गस्य तद्द्वयङ्गको लेखः । कामव्यञ्जकलेखे ।
“अनङ्गलेखक्रिययांपयोगमिति” कुमा० ।

अनङ्गशेखर पु० क्रमेण लघुगुणिवेशवति दण्डकभेदे, कन्दो-
विशेषे । यथा “लघुर्गुणः क्रमेण यत्न बध्यते सुधीभिर्-
च्छया स दण्डकस्त्वनङ्गशेखरः अतः” इति कन्दो

अनङ्गामुहृत् पु० ईत० । शिवे तस्य तद्देहभङ्गीकरणात्तत्त्वम् ।

अनच्छ त्वि० न अच्छः निर्मलः न०त० । कलुषे, अप्रसङ्गे च ।

अनञ्जन न० न अज्यते लिखते अनृज-कर्मणि ख्युट् न०त० ।

निःसवन्धे, आकाशे, परब्रह्मणि च । “निरञ्जनं सामग्रसुपैति
दिव्यमिति” श्रुत्या तस्य सम्बन्धराहित्योक्तेस्तथात्वम् ।
अञ्जनं दोषक्षार्हते नारायणे पु० । तथाभूतवन्तुमात्रे

त्रि० । कञ्जलगून्हे त्रि० । "नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकि-
तेति" सा०६० ।

अनडुञ्जिङ्गा स्त्री अनडुहोजिङ्गेव । गोजिङ्गायाम् (अन-
नमूल) । तस्या गोजिङ्गाकृतिपत्रत्वात्तथात्वम् ।

अनडुह् पु० अनः शकटं वहतीति नि० । (एङ्) इति प्रसिद्धे
गवि । स्त्रियां गवि डीपि अनडुहो, अनडुहोतीति च ।
कृश्यादि० क । अनुडुत्कः अनडुदामस्रदेशादो त्रि० ।
चृषिभेदे । तद्गोत्रापत्ये गर्गा० यञ् । आनुडुहः तद-
पत्ये पु० स्त्री ।

अनगु पु० न अगुः । स्यूलधान्ये "अनगुपु दशमांशोऽगुष्वथ-
कादशांशः" लोला० । अगुभिच्चे स्युले त्रि० स्त्रियां डीप् ।

अनतिक्रम न० न०त० । अतिक्रमाभावे । [ङ्ङनाये ।

अनतिक्रमणीय त्रि० न०त० । अतिक्रमणीयभिच्चे अनुक्त-
अनतिङ्गता सर्वाणि अतिक्रम्य न भवति अति-भू-डुत्च्
न०त०पु० । सर्वातिक्रमेणाभूते यथार्थभूते । "ब्रह्मा त
इन्द्र ! गिवेषः क्रियन्ते अनतिङ्गता" इति ऋ० ८, ६, १, २,
अनतिङ्गता सर्वानतिक्रम्य न भवन्ति इन्द्रगुणव्यापकानि
यथार्थभूतानीति भा० ।

अनतिप्रश्ना त्रि० अतिप्रश्नमर्कति यत् न०त० । अति-
प्रश्नार्हे यस्तुनि । "सहोवाच गार्गी ! मातिप्राचीः मा
ते मूर्धा व्यपप्रटनतिप्रश्नां वै देवतामतिपृच्छसीति" ष० उ०

अनतिरिक्त त्रि० न० । अधिके । "न्यायोक्तो खानधिकरण-

वृत्तभिच्चे च "अनतरिक्तचित्तत्वमवच्छेदकत्वमिति" गटा० ।

अनतिविलम्बिता स्त्री न अतिविलम्बिता अभावाद्ये

न०त० । अतिविलम्बाभावे वाग्गुणभेदे च । वाग्गुणाश्च

हेमचन्द्रे दर्शिताः यथा "संस्कारवचमौदार्यसुपचार

परीतना । मेघगाम्भीर्यनिर्वोपप्रतिनादविधायिता दक्षि-

गत्वसुपनीतरागत्यं च महार्थता । अव्याहृतत्वं

स्निष्टत्वं मशयानामसम्भ्रवः । निराकृतान्योत्तरत्वं हृदय

ङ्गमिताऽपि च । मिथः साकाङ्गता प्रस्तावीचित्यं तत्त्व

निष्ठता । अप्रकार्णप्रसूतत्वमसंज्ञाध्यानान्दिता ।

आभिलाष्यमतिस्त्रिगधरुत्वं प्रयस्यता । अमर्मेविधि

तोदार्यं धर्मार्थप्रतिविद्धता । कारकाद्याविष्योविभ्र-

माटिवियुक्तता चित्रकृत्यमङ्गुतयं तथाभाविनिष्ठता

अनेकजातिवैतत्रप्रसारोपतविशेषता । सत्वप्रवृत्तत्वं

पदत्राक्यविविक्तता । अव्युत्थितिरस्त्रोदित्यभस्रुतिगञ्ज

वाग्गुणाः" इति ।

अनड्वा अव्य० न अड्वा । अनिश्चये "अनड्वा वैतद्यदि-

माङ्गोकानतीति" वेदः । नह-कं न०त० । अपरिबद्धे त्रि० ।

अनड्वापुत्रप न अड्वा स्वकार्ये निश्चयो यस्य तादृशः पुरुषः ।

देवपिष्टकाय्यविसुखे । "अनड्वापुरुषमीक्षते" इति का०

१६, २, १२, "अनड्वापुरुषं देवपिष्टकाय्ये" विसुखमध्ययु

मिति" वेददोषः ।

अनद्य पु० न अद्यं भक्ष्यम् अप्रागख्ये न०त० । गौर-

शर्पे राजनिघ० । भक्ष्यभिच्चे त्रि० ।

अनद्यतन पु० न अद्यतनः । अद्यतनभिच्चे भते भविष्यति

च काले "अनद्यतने लडि"ति "अनद्यतने लडिति" च

पा० । अनद्यतने भते लडः अपचत्, अनद्यतने भविष्यति

लुट् पक्षेति "परोक्षानद्यतने लिडिति" पा० पपाच ।

तत्कालपृत्तौ त्रि० । अद्यतनश्च "अतीतायारात्रोः पश्चा-

द्धेन, आगामिन्याः रात्रोः पूर्वार्द्धेन सहितोदिवसोऽद्यतन"

इति सि०को० तद्भिच्चे कालः ।

अनधिकार पु० न अधिकारः अभावाद्ये न०त० । अधि-

काराभावे । व० । अधिकारगून्हे ।

अनधिकारचर्चा स्त्री अनधिकारस्य चर्चा चिन्ता । यत्र

यस्याधिकारो नास्ति तस्य तद्विषये चिन्तायाम् ।

अनधिकारिन् त्रि० न अधिकारी । अधिकारिभिच्चे ।

अनधिकृत त्रि० न अधिकृतः । अधिकृतभिच्चे ।

अनधिगत त्रि० न०त० । गतभिच्चे, प्राप्तभिच्चे, ज्ञातभिच्चे च

अनधिगतावाधितार्थज्ञानत्वेन प्रमाणत्वमिति वे०प० ।

अनधिष्ठित त्रि० न अधिष्ठितः । अधिष्ठितभिच्चे ।

अनधीन त्रि० न अधीनः परस्य । स्वाधीने । संज्ञायाम्

कत् । कौटतक्ते । स हि कस्यां वसन् न कस्यचित् अधीन-

अनध्यत्त न० अध्यक्षम् अभावे न०त० । प्रत्यक्षाभावे "मनो-

ऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत्" इति भाषा०

द्रव्यगत्यर्कं प्रति आश्रयमङ्गत्वस्य कारणत्वेन मनसश्च "अयौ-

गपद्वाज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिच्छेय्यते इत्युक्तेः अणुत्वेन

ज्ञानादिङ्कारक अहंज्ञानामोल्याद्याकारं ज्ञानं प्रत्यक्षं न

स्यात् ज्ञानाश्रयत्वेन अभिसतस्य मनसो मङ्गत्वाभावादिति

तदाशयः । व० ; अध्यक्षाङ्गते त्रि० ।

अनध्याय पु० अध्यायोऽध्ययनमभावाद्ये न०त० । अध्यय

नाभावे । न अद्यतेऽस्मिन् काले इति अधिकरणे घञ् ।

अध्ययनाय भाषणञ् "चातुर्मास्यहितयादौ अतिपूजान-

ध्यायकाले "अध्ययसु च संक्रान्तौ शयने बोधने हरेः ।

अनध्यायं प्रकृष्वी"तेत्यादुक्ते काले, "निर्घाते भूमिचलने"

इत्याद्याकालिकानध्यायकाले च । अनध्यायकालाच्च क्तौ

दर्शिताः यथा “प्रेकोचैवा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या । या तु कोजागरे याते चैलावस्थाः परेऽपि या । चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत्तदधिः । परास्वेतास्वनध्यायः पुराणैः परिकीर्तित” इति राजमार्शण्डः । “चैलक्षणद्वितीयायां तिस्रुष्वेवाष्टकासु च मार्गे च फाल्गुने चैव आषाढे कार्त्तिके तथा । पञ्चयोर्मासमासस्य द्वितीयां परिवर्ज्य वेदति” भुजबलः । “मन्वादी च युगादौ च गिष्यान्नाध्यापयेद्बुध” । निर्णयान्ते “रात्रौ याम-द्वयादूर्वाक् सप्तमी च त्वयोदशी । प्रदोषः स तु विज्ञेयो वेदाध्ययनगर्हितः ॥ रात्रौ नवसु नाडीषु चतुर्थी यदि दृश्यते । प्रदोषः स तु विज्ञेयो वेदाध्ययनगर्हित” इति ॥ निर्णयसिन्धौ प्रजापतिः । “पृथो च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रौ नवनाडिका । प्रदोषे त्वनधीयते तृतीया नवनाडिका” ॥ दृङ्गर्गः । “अतिसूक्ताननध्यायान् सप्तमीञ्च त्वयोदशीम् । पञ्चयोर्मासमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत्” इति । अनध्यायास्तु द्विविधा नित्या नैमित्तिकाश्चेति तत्र नित्याः । “आषाढे फाल्गुने अष्टौ या द्वितीया विधुक्षये । चातुर्मास्य-द्वितीयास्ताः प्रवदन्ति अर्द्धयः” ॥ गर्गोऽपि ॥ “क्षणपक्षे द्वितीयायां फाल्गुनाषाढकार्त्तिके । शुक्लाशुक्लद्वितीयायां नैवाध्ययनमाचरेत्” इति ॥ “एतायुगादयः प्रोक्ताः स्वाध्यायं वर्जयेद्बुध” इति उ० । गौतमः । “चातुर्मास्यद्वितीयासु, मन्वादिषु युगादिषु । अष्टकासु च संक्रान्तौ शयने बोधने हरेः । अनध्यायं प्रकृवीत तथा सोपपदासु चेति” । सोपपदास्तु । “सिता अष्टौ द्वितीया च आश्विने दशमी तथा । चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः सृता इति” गर्गोक्ताः । दृङ्गन्तुः “पक्षद्वये चतुर्दशोरष्टमीद्वितीये तथा । पञ्चादावपि पञ्चान्ते ब्रह्म नाधीयते नरैः ॥ अष्टमी हन्युपाध्यायं शिष्यं हन्ति चतुर्दशी । अमावस्योभयं हन्ति प्रतिपत् पाठमात्रत” इति । मनुः नैमित्तिकानध्यायानाह अ । “सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूक्तभ्योक्त्वा निपातने । व्रतबन्धं न कृष्वीत” इति ॥ तथापस्तम्बः ॥ “उक्त्वायामनुत्पाते च सर्वासां विद्यानामाकालिकमिति” ॥ अतृत्थनरे ॥ “विद्युद्गर्जितदृष्टीनां सन्निपातोयदा भवेत् । अनध्यायं प्रकृष्वीतित्यादि” । “व्रतेऽङ्ग पूर्वसन्ध्यायां वारिदो यदि गर्जति । तद्दिनं स्यादनध्यायं व्रतं तत्र विवर्जयेत्” । “सायं सन्ध्यास्तनिते, प्रातःसन्ध्यास्तनिते अहोरात्रौ, विद्युत्पर-रात्रावधि विद्युति, नक्तञ्चापररात्रादिति गौत० । अतृत्तरत्नावस्थाम् “कालदृष्टौ च तत्कालमकाले च

त्रिरात्रकम् । अतिमात्राथवा दृष्टिर्नाधीयते दिनत्रयम् । अनुराधर्षमारभ्य षोडशर्षेष् भास्करः । यावच्चरति चैतावदकालं सुनयो विदुः ॥ तथा च वराहः । मार्गान्मासात् प्रभृति सुनयोव्यासवास्त्वोक्तिगर्गाश्चैतं यावत् प्रवर्षणविधौ नेतिकालं वदन्ति । नाडीजङ्घः सुरगुरुसुनिः प्राह दृष्टेरकाशौ मासावेतावशुभफलदौ पौषमाघौ न शेषाः” । तत्राकालदृष्टौ पशुमर्त्यचरणाङ्कतायामेव दोषो-नान्यथा उक्तञ्च सुहृत्तं चिन्तामणौ “यदि मास्यु चतुर्षु पौषमासादिषु भवेदकालदृष्टिः । पशुमर्त्यचरणाङ्कतायां यावद्दसुधा नाह तावदोष” इति । तत्र दिनसंख्यापुक्ता तत्रैव । एकैकमहः प्रोक्तं द्वितीयेन त्रिरात्रकम् । तृतीयेन तु सप्ताहं दशरात्रमतः परमिति, पौषे दिनत्रयं वक्ष्यं माघे चैव दिनद्वयम् । फाल्गुने दिनमेकन्तु चैत्रे तु षट्का-द्वय” मित्यावश्यककार्यविषयम् । “अनध्यायस्य पूर्वोदुक्तस्य चैवापरेऽहनि । व्रतबन्धं विसर्गञ्च विदारम्भं न कारयेत्, इति नैमित्तिकानध्यायः । अनुरपि नित्यादनध्याय-माह अ । “इमास्त्रित्यानध्यायानधीयानो विवर्जयेत् । अध्यापनञ्च कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्वकम् ॥ कर्णश्रवे-ऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने । एतौ यपांस्वनध्यायावध्य-यज्ञाः प्रचक्षते । विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोक्त्वामाञ्च संभवे । आकालिकमनध्यायभेतेषु अनुरभधीत् । एतांस्त्वभ्युदितान् विद्यात् यदा प्रादुष्कृताग्निषु । तदा विद्यादनध्यायमन्तौ चाश्वदर्शने । निर्घाते भूमिचलने उद्योतिषाञ्चोपसर्जने । एतीनाकालिकान् विद्यादनध्यायान्तावपि । प्रादुष्कृते-ष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिस्त्रे । सज्ज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा । नित्यानध्यायएव स्यादुपासने नगरेषु च । धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा । अनगतशवे यामे दृषलस्य च सन्निधौ । अनध्यायो ह्युत्तमाने समवाये जनस्य च । उदके मधुरात्रौ च विष्णुत्वस्य विसर्जने । उच्छिष्टः आहुभुक् चैव मनसापि न चिन्तयेत् । प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केत-नम् । त्रहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राशो राशोच सूतके । यावदेकानुद्दिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति । विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् । शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावशक्यकाम् । नाधीयोतामिषं जग्ध्वा सूतकाद्वाद्य-मेव च । नीहारे वाणशब्दे च सन्ध्यायोरेव चोभयोः । अमावास्यरात्रौ चतुर्दशयोः पौर्णमास्यष्टकासु च । अमा-वास्यरात्रौ शुक्रं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी । ब्रह्माष्टका-

पौर्णमास्यौ तस्मान्नाः परिवर्जयेत् । पांशुवर्षे दिशा दाहे
शोभायुविरुते तथा । अखरोष्ट्रे च रुचति पङ्क्तौ च न
पठेद् द्विजः । नाधीयते प्रसशानान्ते यामान्ते गोब्रजेऽपि
वा । वसित्वा मैथुनं वासः आदिकं प्रतिगृह्य च ।
प्राणि वा यदि वा प्राणि यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् । तदा-
लभ्याप्यनध्यायः पाण्ड्यास्यो हि द्विजः स्मृतः । चौरै-
रुपभृते यामे संश्रमे चाग्निकारिते । आकालिकसनध्यायं
विद्यात् सर्वाङ्गतेषु च । उपाकर्माणं चोत्सर्गे विराजं
नपणं स्मृतम् । अष्टकासु त्वहोरात्रस्त्वन्नासु च रात्रिषु ।
नाधीयताश्चमारुहो न वृक्षं, न च हस्तिनम् । न नावं,
न खरं, नोष्ट्रं, नैरणस्थो, न यानगः । न विवादे, न
कलहे, न सेनायां, न सङ्घरे । न भुक्तभावे, नाजीर्णे, न
वसित्वा, न स्तुते । अतिथिश्चाननुज्ञाय, मारुते वाति
वा षट्मम् । रुधरे च स्तुते गृत्वाच्छस्त्रेण च परि-
जते । सामध्वनाष्टग्यजुषी नाधीयते कटाचन । वेद-
स्याधीत्य वाप्यन्मारुग्यकर्म त्व च" इति । याज्ञवल्क्यस्तु ।
"त्वहं प्रतेष्वनध्यायः शिष्याश्चाध्यापयेद्बुधः । उपाकर्माणं,
चोत्सर्गं, स्वगास्त्रोत्तिये ष्टे । सन्ध्यागर्जितनिर्घात
भ्रूमोल्कानिपातने । समाप्य वेदं द्युनिशमारुग्यकर्म-
धीत्य च । पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुस्तुते ।
चतुस्रन्धिषु भुक्त्वा वा आदिकं प्रतिगृह्य च । पशु-
मण्डकनकुलभाजारश्चाहिर्भूषकैः । कतेऽन्तरे त्वहो-
रात्रं, शक्रपाते, तथोच्छ्रये । अक्रोष्टुर्गर्भोल्कसाम-
वाणार्त्तनिस्त्रे । अभ्येध्याश्वशूद्रान्यप्रसशानपतितान्तिके ।
देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंज्ञवे । भुक्त्वाङ्ग-
पाणिरन्धोऽन्तरङ्गं रात्रेऽतिमारुते । पांशुवर्षे दिशां दाहे
सन्ध्यानीहारभोगेषु । धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च
गृहभागते । खरोष्ट्रयानहस्यश्चनोष्ट्रैरिणरोहणे । सप्त-
त्विंशदनध्यायानेतांस्तत्कालिकान् विदुः" इति । वशिष्ठः ।
"तस्यानध्यायाः सन्ध्यासुस्मृते स्युस्तत्र शवे दिवाकोशीं
नगरेषु काम गोमयपर्युपिते परिलिखिते वा प्रसशानान्ते
शयानस्य आदिकस्य । मानवश्चात्र लोकासदाहरन्ति ।
फलान्वापस्त्रिान् भुज्यमानान्यच्छ्राद्धिकं भवेत् । प्रति-
गृह्याप्यनध्यायः पाण्ड्यास्यो, ब्राह्मणाः स्मृता इति ॥
धावतः पूतिगन्धिप्रसृतेरिणहस्तमारुहस्य, नावि, नयाश्च,
भुक्त्वा चाङ्गभाषे, वाप्यशब्दे, चतुर्दश्यामसावासायासमष्टमा-
मष्टकासु प्रसारितपादोपस्थमप्योपाश्रितस्य गुरुसमीपे मिथु-
नव्यपेतायां वाससा मिथुनव्यपेतेनानिर्घुक्ते न यामान्ते-

वर्दितस्य, सूत्रितस्योच्चरितस्य, यजुषाश्च सायंशब्दे,
वाजीर्णे निर्घातभूमौ च न चन्द्रस्त्रयोपरागेषु, दिङ्-
नादपर्वतनादकम्पप्रयातेषूपलरुधिरपांशुवर्षेष्वाकालिकम् ।
उल्काविद्युत्सज्ज्योतिषमपचर्याकालिकं वा । आचार्ये च
प्रेते विराजभाचार्यपुत्रशिष्याभार्यास्वहोरात्रम् । चर्तत्वग्-
योनिस्त्वन्धेषु च" इति । शङ्खोऽप्याह । अनध्यायेष्वध्या-
यनं वजयेच्च प्रयत्नतः । चतुर्दशीं पञ्चदशीमष्टमीं राहु-
स्तुतकम् । उल्कापातं महीकम्पमग्नौ चं यामविश्रवम् । इन्द्र-
प्रयागं सुरतं घनसंघातनिस्त्रनम् । वाद्यकोलाहलं युद्ध-
मनध्यायं विवर्जयेत् । नाधीयतामभियुक्तोऽपि प्रयत्नाच्च
च वेगत" इति । "यद्दिनमहः क्रियते तद्दिनमनध्यायः"
इत्युक्तेः देवोत्सवादिदिनेऽपि अनध्याय इति केचित् तेन
मारुततोत्सवे श्रीपञ्चमीदिवसे रथयात्रोत्सवादी चानध्यायः ।
"महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामपि पर्वेषु । तथात्य-
हतीयायां शिष्याश्चाध्यापयेद्बुधः । माघमासे तु सप्तम्यां
रथाख्यायाश्च वर्जयेदिति" हारीतः । एवं नानास्मृत्युक्ते-
षु च येन सर्वसंप्रहस्तथाचरणीयम् ।

अनन न० अन-भावे ल्युट् । जीवने, गतौ च "प्रागननयान्
प्राण" इत्यादि वे०सा० ।

अननुगतं लि० न अनुगतः । अनुगतभिन्ने अनुगतस्य तुल्या-
कारप्रतीतिप्रयोजको धर्मभेदः यथा घट इति त्रुद्धौ घटत्वम्
एवं पटत्वम् तस्य सर्वत्र एकरूपेण प्रतीयमानत्वात् ।
अननुगतञ्च तत्तद्व्याक्तावटिकं तस्य सर्वत्र प्रतीत्यभावात् ।
अपचाहते, अनधीने च ।

अननुगम पु० न अनुगमः अभावार्थे न०त० । अनुगमाभावे
अनुगमस्य तुल्यप्रतीतिप्रयोजकधर्मानुसरणम् एतस्य
न्यायादिदर्शनेषु भूरिप्रयोगः ।

अनन्तं पु० नास्ति अनः गुणानां यस्य व० । "गन्धर्वाश्चरमः
सिद्धाः किञ्चरोरगचारणाः । नानां गुणानां जानन्ति तेना-
मनोऽयसुचरते" इत्युक्तलक्षणे विष्णो, अनन्त ! 'संसार-
महासमुद्रे मग्नान् समभ्युद्धर वासुदेव !" इति भविष्य-
पुरा० । "विष्णुर्वीरोऽनन्त" इति विष्णुस० । मेघे । बह्वर्षे
कत्वादपरिच्छिन्ने शेषनागे, तदयतारे बलभद्रे च । अनः
परिच्छेदः देशत आगतः वस्तुतश्च नास्ति यस्य । तस्मिन्
परब्रह्मणि न० "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति" श्रुतिः ।
"न व्यापित्वाद्गतोऽन्तो नित्यत्वाद्वापि कालतः । न यस्तु-
तोऽपि सर्वात्मनादानन्यं ब्रह्मणि लिधा । देशकालान्य-
वस्तूनां कल्पितत्वाच्च सायया । न देशादिकतोऽन्तोऽस्ति

ब्रह्मानन्तं ततः स्फुटमिति” पञ्चदशी । आकाशे च ।
बहुविस्तारवति सिन्दुवारदृष्टे पु० । अर्धशून्ये, इयत्ता-
शून्ये वस्तुभावे, सकले च त्रि० “अनन्तरत्नप्रभवस्य
यस्येति” कुमा० । जिनभेदे पु० ।

अनन्तचतुर्दशी स्त्री अनन्तस्य त्रिणोराधानार्थां चतुर्दशी ।
भाद्रपदशुक्लचतुर्दश्याम् ।

अनन्तजित् अनन्तानि भूतानि जितवान् जि-क्विप् । सर्वभूत-
जयिनि वासुदेवे । “सहस्रजिदनन्तजित्” विष्णुसह० ।
अनन्तान् चित्तदोषान् जयति । जिनदेवभेदे पु० ।

अनन्ततीर्थकृत्यं पु० अनन्तानि अनेकानि तीर्थानि शास्त्राणि
करोति कृ-क्विप् । जैनभेदे । बहुतीर्थगन्तारि त्रि० ।

अनन्ततीर्थया स्त्री “नभस्ये वायु वैशाखे मार्गशीर्षेऽथवा
पुनः । शुक्लपक्षतृतीयाया”मित्युपक्रम्य पद्मपुराणे तत्त-
दन्यतमतिथिषु व्रतविशेषमभिधाय “उक्तानन्ततृतीयाया हृता-
नन्दफलप्रदा” इत्यनेन परिभाषितायां भाद्रमार्गवैशाखा-
न्यतममासीशुक्लतृतीयायाम् हेमा० व्रत० । [परमेश्वरे च ।

अनन्तदृष्टि पु० अनन्ता दृष्टयो नेत्राणि यस्य । इन्द्रे
अनन्तदेव पु० अनन्तो देव इव । शेषनागे, अनन्ते शेषनागे
दीव्यति दृष्ट-अच् । शेषशायिनि नारायणे ।

अनन्तमूल पु० अनन्तानि मूलान्यस्य । स्वनामख्याते मूलप्रधाने
एकभेदे ।

अनन्तर त्रि० नास्ति अनन्तरं व्यवधानं यत् । अव्यवहिते,
व्यवधानञ्च द्विविधं दैशिकं कालिकञ्च । तत्र दैशिके “विष-
यानन्तरो राजा शत्रु” रित्यमरः । “एष ब्रह्मर्षिदेवो वै
आर्यावर्त्तादनन्तर” इति मनुः । कालिके । “तदिदं
क्रियतामनन्तरं भवता बन्धुजनप्रयोजनमिति” कुमा० ।
“पितृरनन्तरसुत्तरकोशला” मिति रघुः । कालिकमपि द्विविधं
पश्चात्परकालकृतव्यवधानभेदात् उत्तरकालकृतकृतोदारणे
“अनन्तरोदीरितलच्छभाजावित्यत्र” पदार्थकालावधिकृतम् ।
मध्यशून्ये, अवकाशशून्ये, अर्धशून्ये च । “तदेतद्ब्रह्मा-
पश्चिमपरमनन्तरमवाहृति” स यथा “सैश्वर्यघनोऽन-
न्तरोऽवाहृत्” इति च ६०७ । अव्यवहितकाले । “पुराण-
पत्वापगमादनन्तरं लतेन सञ्चलमनोज्ञपल्लवा” इति रघुः ।
तत्र व्याप्नो हितोया । तत्कालदृष्टिसंनहनक्रिया-
विशेषणतया क्लोवत्यादि । एवमन्यत्र एवञ्च एतस्य क्लोयो-
क्तिरर्थाचीनानां प्रामादिकी । एतेन अनन्तरस्याभावः अभा-
वार्थोऽव्ययीभावा इत्यागयेन मान्त्वकल्पनमपि तत्तदुदा-
हरणेऽनन्वयादुपेक्ष्यमेव । उक्तोदाहरणेऽपि “अथास्य

गोदानविधेरनन्तरमिति” “अनन्तरं भर्तृरुपस्थितो-
दयेति” च रघौ “योगच्छान्तिरनन्तरमित्यादौ” च व्यव-
धानाभावार्थकत्वे समभिव्याहृतपदार्थानां हि नान्ययः
तस्य देशकालादिकोपेक्षकत्वाभावेन व्याप्नोर्धेऽद्वितीयाया अप्यस्य
भावः । अतः बहुव्रीहिवलात् कालबोधकतया उक्तोदा-
हरणादिषु व्याप्नोर्धेऽद्वितीयेति बोध्यम् । न० त० । अनन्त-
भिन्ने त्रि० तस्य अपरि सर्वनामता । अनन्तरे भवः
गङ्गा० छ । अनन्तरीयः अविलम्बमवे त्रि० ।

अनन्तरज पु० स्त्री अनन्तरस्याः अनन्तरवर्षायाः जायते
जन-ड पुं वद्भावः । क्रमोदाजे पुत्रादौ । अनन्तरं जातः ।
ज्येष्ठे कनिष्ठे च भ्रातरि । तथाभूतभगिन्यां स्त्री ।

अनन्तरथ पु० अनन्तरयति दूरीकरोति अनन्तर+कृत्यर्थे षि भावे
अच् अनन्तरथः दूरीकरणम् अभावार्थे न० त० ।
अपरित्यागे । “यदुक्थो यत्कृतोरनन्तरयायेति” ऋ० ४. १,
६, “अनन्तरयाय अपरित्यागयेति” भा० ।

अनन्तराय त्रि० नास्ति अनन्तरायः प्रतिबन्धको यस्य । निप-
प्रतिबन्धके निर्विभे “ताएतानवानन्तरायमन्वृहेति” ६०७ ।

अनन्तराशि पु० अनन्तस्य आकाशरूपशून्यस्य राशिः ।
बीजगणितोक्ते शून्यभागहाराद्यर्थे परिकल्पिते राशौ ।

अनन्तरूप पु० अनन्तानि रूपान्यस्य । परमेश्वरे विष्णौ
“अनन्तरूपोऽनन्तश्चोरिति” त्रि० स० । “इन्द्रोऽसायाभिः
पुरुषरूपेभ्यत” इति श्रुत्या तस्य बहुरूपत्वप्रतिपादनात्तत्त्वम् ।
अनन्तर्गभिन् अन्तर्गर्भोऽस्य अस्त्वर्थे इति न० त० । अन्त-
र्गर्भशून्ये पवित्रार्थे कुमे । “अनन्तर्गर्भं स्यात् कोशं ह्रिद-
लभेव चेति” आ० तत्त्वे छन्दो० प० । अनन्तर्गर्भमन्त-
र्गर्भशून्यमिति रघुनन्दनः ।

अनन्तविजय पु० अनन्तान् विजयतेऽनेन धूमिहारा । युधि-
ष्ठिरशब्दे “अनन्तविजयं नाम कुन्तीपुत्रोयुधिष्ठिरः” इति
गीता ।

अनन्तवीर्यं पु० । व० । जैनभेदे ।

अनन्तव्रत न० अनन्तस्य व्रतमुपासनार्थम् ईत० । भाद्र-
शुक्लचतुर्दश्यां कर्त्तव्ये स्वनामख्याते व्रते । “अनन्तव्रतमर्त्तु
सर्वपापहरं शुभम्” इत्युपक्रम्य “तथा शुक्लचतुर्दश्यां मासि
भाद्रपदे भवेदिति” भवि० पुरा० ।

अनन्तशक्ति पु० अनन्ता अपरिच्छेदा शक्तिरस्य । परमेश्वरे
“परास्य शक्तिर्विधैव श्रूयते” इति श्रुतौ तस्य बहुशक्ति-
श्रवणात् तथात्वम् ।

अनन्तशीर्षा स्त्री अनन्तानि बहुनि शीर्षाणि यस्याः ।

वासुकिपत्न्याम् । वासुकी परमेश्वरे च पु० "सहस्रशोषां
पुरुष" इति श्रुत्या तस्य वज्रगोपत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

अनन्तश्री पु० अनन्ता अपरिमिता श्रीः परा शक्तिरमृत् ।
परमेश्वरे "परामृत् शक्तिर्विधैव श्रूयते इति" श्रुत्या
तस्य वज्रशक्तिप्रतिपादनात्तथात्वम् ।

अनन्ता स्त्री नास्ति अन्तोऽसृष्टाः ब० । विश्व्यायाभोपधौ
(अनन्तमूल) इति ख्याते मूलभेदे, पावत्याम्, पृथिव्याम्,
दुरालभायां, दूर्वायां, हरितक्यां, आमलक्याम्, गुडूच्याम्,
अग्निमन्वष्टके, अग्निशिखाष्टके, श्यामलतायाम्, पिपपल्यां,
नीलदूर्वायाम्, श्वेतदूर्वायां, शारिरोपधौ च ।

अनन्य न० अनन्तशेदम् यत् । हिरण्यगर्भपदे ।

अनन्द लि० न नन्दयति नन्द-णिच् अच् न०त० । आन-
न्दयित्त्वभिच्चे" अनन्दा, नाम ते लोका इति कठ०५० ।

अनन्न न० न०त० । अटनीयभिच्चे । "न किञ्चिदनन्नं
भवति आ श्वभ्यः आ शकुनिभ्यः" इति ञा०उ० ।

अनन्य लि० न अन्यः सर्वना० । अन्यभिच्चे स्वस्मिन् "अनन्य-
रतिरासीन" इति मनुः अनन्यस्मिन् स्वस्मिन् रतिरनु-
रागोऽस्येति तदर्थः । नास्ति अन्यो दस्य उपास्यत्वेन
विषयत्वेन वा । अन्यासिचके "अनन्याश्चिन्तयन्तोभार्षति"
अनन्यविषये च । "पुरुषः स परः पार्थ ! भक्त्या
लभ्यस्त्वनन्ययेति" च गीता । अस्य भज उत्तरत्वं पदा-
न्तरसन्धे असमर्थसमासाश्रयणात् तदर्थनैवान्वयः । यथा
"अनन्यदृष्टिः सवितारमैकतेत्यादौ" अन्यत्वं दृष्ट्याभावस्य,
अनन्यचेता इत्यादौ अन्यत्वं चेतोऽभावस्य, अनन्यकाम
इत्यादौ अन्यत्वं कामाभावस्य च बोधनमेवमन्यत्वं ।

अनन्यगतिके लि० नास्ति अन्या गतिरस्य कप् । अन्यो-
पायरहिते तन्मात्राश्रये च । "अनन्यगतिके जने विगत-
पातके चातके" इत्युद्भटः ।

अनन्यज पु० नास्ति अन्यदृष्ट्यात् सर्ववस्तुभेदानां तदात्मकत्वात्
अनन्यो विष्णुः तस्मात् जायते जन-ड ५त० । कामदेवे ।
तस्य कृपायात् रुक्मिण्यां जन्मेति भाग० १० न०स्क० तस्याञ्च
तादृशीमवस्थां गतायां जनस्थानन्यजेनेति" दशकु० ।

अनन्यदेव पु० न अन्यदृष्ट्यात् सर्वात्मकत्वात् तादृशोदेवः ।
परमेश्वरे विष्णौ "सर्वदेवमयोहरिरित्युक्ते" गालम् ।

अनन्यपूर्वा स्त्री न अन्यः पूर्वो यस्याः सा अन्यपूर्वा इति ।
अन्याभुक्तायां स्त्रियाम् "मनुप्रश्नतिभर्मान्यैर्भुक्ता यद्यापि
राजनिः । तथाप्यनन्यपूर्वैश्च तस्मिन्नासीदसुभ्यरेति" रघुः ।

अनन्यभाज् लि० न अन्यम् अन्यां वा भजते भज-खि अस्०

म० पुं वद्भावः । अन्यस्थान्यस्या वा सेवनाकारिण्ये ।
"भजते सामनन्यभागिति" गीताः "अनन्यभाजं पति-
माप्रुहीति" कुमा० ।

अनन्यदृष्टि लि० न अन्या विभिन्ना एकरूपा दृष्टिर्भेनोदृष्टि-
रस्य । एकतानचित्ते । न अन्या दृष्टिर्जीवितोपायोऽस्य ।
एकमात्रजीवने लि० ।

अनन्यसाधारण लि० न अन्यास्थान्यधर्मस्य साधारणः सदृशः ।
अन्यधर्मासिद्धौ "अनन्यसाधारणमेव कर्म्मति" कुमा० ।

अनन्यथ लि नास्ति अन्यथो यत्वं ब० । अन्यथशून्ये
शब्दबोधे परस्परं संसर्गशून्ये अन्यथस्थान्यथशब्दे वक्ष्यते
अर्थात्कारभेदे पु० । तल्लक्षणं यथा "उपमानोपमेयस्ये
एकस्यैव त्वनन्यव" इति सा०६० । "राजीवमिव राजीवं
जलं जलमिवाजनी"त्यादौ च अनन्ययात् तदलङ्कारत्वं
तथा हि उपमानोपमेयभावे सादृश्यज्ञानावाश्यकत्वेन
तस्य बोधने नियते तद्विचल्ये सति तद्वत्तत्त्वभूयधर्मवत्त्व
रूपसादृश्यस्य भेदगर्भिततया स्वप्रतियोगिकभेदस्य स्व-
स्मिन्नसम्भवेनापाततोऽनन्य एव तात्पर्येण तु इतरसा-
दृश्याभावपरत्वलक्षणान्वयस्तथा च राजीवं राजीवं-
तरामदृग्मिति बोधात्तस्योत्कर्षो व्यज्यते । एवं "राम-
रावणयोर्धुङ्गं रामरावणयोर्गिवे"त्यत्रापि ।

अनप लि० न सन्ति व्याधिर्ज्ञेनापो यत्वं नञ्पूर्वकत्वेऽपि
वज्रद्रीर्हो अचममा० । स्वल्पजले पल्लवादौ ।

अनपकर्मन् न० अपकर्म अपाकरणं व्यभावार्थे न०त० ।
त्यागाभावापलक्षिते दत्तस्य आदाने "दत्तस्थानपकर्म
चेति" मनुः अपकर्म अपात्वे पात्वबुद्ध्या क्रोधादिना वा
दत्तस्थानपकर्म, पुनर्ग्रहणम् । "वृष्टणस्यापकर्म चेति"
स्मृतिः । अनपकर्म अपाकरणाभावः अशोधनमित्यर्थः ।
अनपक्रियायत्वं स्त्री । अपाकरणाभावे । "मृत्स्थानाम-
नपक्रियेति" स्मृतिः ।

अनपच्युत लि० अप+च्यु-भावे क्त न०ब० । विनाशरहिते
"सर्वं सुवज्रमनपच्युतमिति" ऋ० ४, १७, ४, अनप-
च्युतं विनाशरहितमिति" भा० ।

अनपत्य लि० नास्ति अपत्यं यस्य । अपत्यशून्ये । न
हितभ्रष्टानामिति । पतय पतनाय हितं पत+
यत् वा न०त० ततः न०त० । अपत्याहिते, पतनकारणे च
"शुचीत नो अः । त्वन्तीति ऋ० ३, ५४, १८, अनपत्यामि
अपत्यानां पुत्राणां कृतानि, पतनकारणं न भवत्यपत्यं
तदन्त्यानि पतनकारणादीनि" भाष्यम् ।

अनपत्रप लि० नास्ति अपत्रपा अन्यहेतुका लज्जा यस्य ।
अन्यहेतुकलज्जाहाने ।

अनपत्रंश पु० न अपत्रंशः न०त० । अपत्रंशभिन्ने
व्याकरणप्रतिपाद्यसंस्कारवति साधुशब्दे “अनपत्रंशता-
नादिर्यद्वाभ्युद्योन्वता । व्याक्रियाव्यञ्जनीया वा जातिः
कापीह साधतेति” हरिः ।

अनपाकम्भन् न० अपाकर्म अपाकरणम् अभावार्थे न०त० ।
अपाकरणाभावे च्छणादेरगोधने ।

अनपायिन् लि० न अपैति अप-इण-णिनि न०त० । नि-
यत्वे स्थिरे “अनपायिन् संन्यद्रुभे गजभग्ने इति” कुमा० ।

अनपाटत् लि० अपावर्त्तनसपाटत् अप+आ+एत-भावे क्तिप्
न०ब० । पुनराटत्तिशून्ये । “इत्या च्छजानाह अनपाटद-
र्धमिति ऋ० ६, ३, ५, “अनपाटत् अपाटत् अपावर्त्तनम्
पुनरागमनं न भवतीति” भा० ।

अनपिहित लि० न अपिहितमावरणं भावे क्त तच्चास्ति
यस्य । आवरणशून्ये । “एष वानपिहितस्तसैव तदपिधानं
यच्छिखेति ब्रा० “अनपिहित आवरणशून्ये” इति रघु० ।

अनपेक्ष लि० न अपेक्षते अतुरुध्यते अच् न०त० । अपेक्षा-
शून्ये अननुरोधिनि । “उत्सृज्य प्रसदाभेतामनपेक्षो
यथामुखमिति” रामा० ।

अनपेत लि० न अपेतः वर्द्धितः अपगतो वा । अर्वाहर्गते
अपेतभिन्ने अनुगते । “धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते” इति पा०
“धर्मादनपेतम् धर्म्यमित्यादि” सि०कौ० ।

अनप्र लि० न आप्रः वेदे ष्ट० ह्रस्वः । आप्रभिन्ने । “अनप्र-
मसु दुष्टरमिति” ऋ० ८, १६, ३, “अनप्रं शतुभिरनाप्र-
मिति” भा० ।

अनप्रम् लि० नास्ति अप्रो रूपं यस्य । रूपहीने “जम्भाया
अनप्रस इति” ऋ० २, ३, ६, “अनप्रसः कर्महीना”
इति भाष्योक्तेः कर्महीने च ।

अनफा पु० (चन्द्रात्) “रविवर्ज्जं द्वादशशैरनफेति” दीपिकोक्तेः
योगभेदे “सच्छीलं सुखान्वितं प्रभुं ख्यातियुक्तमन-
फायामिति” दीपिका ।

अनभिज्ञ लि० न अभिजानाति । अज्ञे ज्ञानशून्ये ।

अनभिधेय न० न अभिधेयः । अवाच्ये ।

अनभिभव पु० न अभिभवः अभावार्थे न०त० । अभिभवा-
भावे पराजयाभावे ।

अनभिभवनीय लि० न अभिभवनीयः । अपराजेये ।

अनभिभूत लि० न अभिभूतः । अपराभूते ।

अनभिमत लि० न अभिमतः । असम्भते, विमते च ।

अनभिस्नातवर्ष लि० अभि+स्ना-तन् न अभिस्नातः
क्षीणोवर्षो यस्य । दीप्यमाने । “सो अपां नपादनभि-
स्नातवर्षे” इति ऋ० २, ३५, १३ अनभिस्नातवर्षः दीप्यमान
इति भा० । शिश० अण् । आनभिस्नातः तदपत्ये पु० स्त्री ।

अनभिलाष पु० न अभिलाषः अभावे न०त० । अभिलाषा-
भावे । न०ब० । अभिलाषशून्ये लि० ।

अनभिव्यक्त लि० न अभिव्यक्तः न०त० । अपरिस्फुटे ।

अनभिगस्त लि० अभि+गन्स-क्त न०त० । अनिन्दिते ।
“परास्नानभिगस्ता दिव्या” इति ऋ० ६, ८, ७, “अन-
भिगस्ता अनिन्दिता” इति भा० । परिवादाप्रसत्ते च ।

अनभिगस्त लि० अभिगस्तं निन्दामहेति अभिगस्त्यः
न०त० । अनिन्दनीये प्रशस्ते निरुक्तकारः ।

अनभिसंहित लि० न अभिसंहितः न०त० । अभि-
सम्भना फलोद्देशेन अकृते “विमुक्तिदा येऽनभिसंहिते-
ष्विति” रुचि० ।

अनभिहित लि० न अभिहितः । अतुक्ते प्रत्ययादिना
उक्तार्थभिन्ने “अनभिहिते इति पा० अस्य उपकाटिगणे
पाठात् तत्कार्यम् । [यातश्चगगमनामिति] का० ६० ।

अनभीष्ट लि० न अभीष्टः । अभीष्टभिन्ने “अनभीष्टदक्षिण-
अनभ्याष्टत्ति स्त्री न अभ्याष्टत्तिः अभ्यासः अभावार्थे न०
त० । अभ्यासाभावे । “मनागनभ्याष्टत्या वा कामं
जाय्यतु यः क्षमीति” साधः ।

अनभ्यासमित्य लि० न अभ्यासे निकटे इत्यः इण-कर्मणि
क्यप् सस् । दूरतः परिहर्त्तव्ये सि० कौ० ।

अनमित्त लि० नास्ति अमितोऽस्य । शत्रुशून्ये “इन्द्रोयां चक्रे
आत्मने अनमित्तां शचीपतिरिति” अर्थ० १२, १,
ष्टपभेदे पु० ।

अनमीव लि० अमीवः रोगः न०ब० । रोगहीने “अनमीवा
इषस्कारदिति” ऋ० ३, १६३, १०, अनमीवा “रोग-
वर्जितानि इषोऽज्ञानीति” भा० “प्रदानमीवस्य शुद्धिगय”
इति ता० ब्रा० । “अरोगोऽमीवस्तद्दृष्टस्येति” भा० ।

अनम्बर पु० नास्ति अम्बरं कच्छसहितं यस्य । बौद्धभेदेऽस्य सुक्त-
कच्छतया तथात्वम् दिग्म्बरशब्देऽस्य विवरणम् । नग्ने लि० ।

अनय पु० अयः शुभावहो विधित्तदन्यः न०त० । अशुभ-
दैवे । नयोद्यूते दक्षिणावर्त्तनेन शाराणाभिष्टथान-
नयनं विरोधे न०त० । (दुगडोति) ख्याते द्यूतभेदे
शाराणा वामावर्त्तनाभीष्टथाननयने पु० । नयोनीतिः

नी-अच् न०त० । नयाभावे अनोती दुर्नये, दुष्टे, कर्मणि च । “विजानतोऽपि ह्यनयस्यरौद्रतेति” भार० । न० ७ब० । आपदि “जोवेदेतेन राजन्यः सर्वेषामनयं गत इति” मनुः । “सर्वतः प्रतिवृत्तीयात् ब्राह्मण-स्वनयं गतः” इति मनुः “अनयमापदमिति” कुल्ल० । ईब० । नयहीने लि० । [स हिरावणेन परिभृतो ऋतः ।

अनरण्य पु० सूर्यवंशे ऋषभेदे तत्कथा रामा० उत्तराकाण्डे अनर्काभ्युदित पु० न ईषत्, अर्कोऽभ्युदितो यस्मिन् । ईष-टर्कोट्यकाले । “अनर्काभ्युदिते काले माघे ऋणचतुर्दशी-इति” यमः “माघे मासि रटन्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ” इत्यनेनैकवाक्यत्वात् नञ् ईषदर्घता ।

अनर्गल लि० नास्ति अर्गलं प्रतिबन्धकं यस्मिन् । अप्रतिबन्धके प्रतिबन्धकगून्त्वे “तरङ्गसुत्सुष्टमनर्गलं पुनरिति” रघुः ।

अनर्घ लि० अर्घो मूल्यं न०ब० । अमूल्ये । [नाटकभेदे ।

अनर्घराघव न० राघवचरितख्यापके सुरारिसिन्धुचरिते अनर्घे लि० न अर्थः पूज्यो यस्य, यस्माद्वा । अन्यपूज्यगून्त्वे अत्यन्तपूजनीये च “अनर्थमर्घेण तमङ्गिनाथ” इति कुमा० ।

अनर्थ पु० अर्थः प्रयोजनं विरोधे न०त० । अनिष्टे ।

“एकैकमप्यनर्थाय किमु तत्र चतुष्टयमिति” हितो० ।

“नोटनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति सूत्रे निषेधलक्षणोऽनर्थो-

ऽधर्म इति भङ्गात् सूचिते नरकारिणाधनत्वाद्निषेधेताव-

धर्मो च । “दातुर्भवत्यनर्थाय परत्वादातुरेव चेति” मनुः ।

ब० । अभीष्टरहिते विष्णौ पु० आप्तकामत्वात्तत्त्वम् ।

अर्थोऽभिधेयः प्रयोजनं वा नास्ति यस्य ब० कप् । अर्थ-रहितमाले लि० ।

अनर्थक न० अर्थोऽभिधेयोऽप्रागस्त्ये न०ब० कप्समा० ।

मनुदायार्थगून्त्वे प्रलापे, असम्बन्धे वाक्ये च । व्यर्थे लि० ।

“धिगदं जीवितं लोके किमु ? साधमनर्थकमिति” ।

अनर्थलुप्त लि० दृष्टेनार्थेन अलुप्तः असम०स० । दृष्टार्थ-

मालुप्ते “अनर्थलुप्ता इति” कात्या० ६, १०, २० ।

अनर्थान्तर त० अन्योऽर्थः अर्थान्तरं मयूर०त० ततः न०

त० । अभेदे, एकार्थे ।

अनर्थ लि० ऋ-व अर्थः गतिः शैथिल्यं स नास्ति यस्मिन् ।

अशिक्षिते “त्विनाभि चक्रमज्जरसनर्वमिति” ऋ० १० ६४, २-

‘अनर्वमशिक्षितमिति’ भा० ।

अनर्वन् लि० अर्थ-हिंसायां कनिन् “अर्वा आह्वय इति

श्रुतेः अर्वा सपत्नः न० त० । शत्रुभिन्ने । “जनो-

ऽनवाणं तं परित” इति ऋ० ११ ३६, ५, “अनर्वाणामहे-

व्यमिति” भा० । अर्वा अश्वः । तच्छूये लि० । न लादेशः ।

अनर्विशु लि० अनसा शकटेन विशति प्राप्नोति विश-

क्तिप् इत० अह्वरा० इः, ऋ-कर्मणि विश् अरं गन्त्व्यं

प्रति विशति विश-क्तिप् वा न०त० । शकटेन काष्ठाद्या-

हरणाय वनप्रवेशिनि, गन्त्व्यं स्थलं गन्तुमशक्ते च ।

‘अनू दूनमनर्विशे पक्षिणे तरायेति’ ऋ० १, १२ १, ७.

अनर्शराति लि० अनर्शाय अपापिष्टाय रातिर्दानं यस्मिन्

अपापिष्टे दातरि ‘अनर्शरातिं वसुदासुपस्तुकीति’ ऋ० ८

६६, ४, अनर्शरातिमनस्त्रीलदानमस्त्रीलं पापमिति निरुक्त०

अनर्ह न अर्हः । अयोग्ये । “तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्

मनुरनयोदिति” मनुः ।

अनल पु० नास्ति अलः पथ्याप्रियस्य बह्वदाहृदहनेऽपि तन्ने-

रभावात् न०ब० । वज्रौ, “व्यभिचचार न तापकरोऽनल”

इति नैषधम् अनलः नलाभावोर्वज्रस्य अनुपलम्भव-

दभावाद्ये न०त० । अव्ययीभावसिद्धत्वे क्लीपता स्यात् ।

“जचे नलोऽयमिति तं प्रति चित्तमेकं ब्रूतेऽस्य चान्य-

दनलोऽयमितोदभीयमिति” “आवर्जनं तमनु ते ननु सा-

नामप्राहं मयानलसुदीरितमेतदल” इति “कैषानलं

सहजरागभरादिति” च नैषधम् “वयोभिः खाटयन्त्यन्ते

प्रक्षिपन्त्यनलेऽसु नेति” ऋतिः । जठरानलस्य पित्तजात-

त्वात् देहस्य पित्तधातौ च । अष्टवसुमध्ये पञ्चमं वसो,

भेदिनः तच्च “धरोधुवः सोमनामा तथाऽपोऽप्यनिलोनन-

इति वसुभेदबोधकवचने नलइत्यनलइत्यकारप्रज्ञेपश्चान्यै-

वंक्तं किन्तु वस्तुनां स्वरूपख्यापके विष्णुधर्मोत्तरवचने

“सुवाश्रुमालिके दक्षे वामे शक्तिरूपालभृत् सव्योऽङ्गादि

क्रमाद्योऽसौ नलाख्यस्तु वसुः ऋत” इति नलनामत्वस्यैव

प्रतीतेरनलवचनवसुभेद इत्यवधेयम् । अनलदैवतत्वात् कृत्तिका-

नक्षत्रे “अनलविधिगताख्येति ज्योति० । (चिता) इति

ख्याते चित्रके वृत्ते, पु० । तस्य सर्वतः पथ्याप्रत्येऽपि

पथ्याग्नेः सीमाभावात्तत्त्वम्, (भेला) इति ख्याते भङ्गातके

वृत्ते च । अन-कलच् । पृष्टिर्षमध्ये पञ्चाशत्संख्याते

वर्षे पृष्टियषेगणननामभेदादि वर्षगच्छे पच्यते । पृष्ट-

द्वयभेदे “कव्यवालोऽनलः सोमः यमश्चैवार्थमा तथा

अग्निज्वालाः वशिष्टः सोमपाः पृष्टदेवता” इति वायु

पुरा० । अनान् प्राणान् लाति आत्मत्वेन अनलः जीवः ।

तद्गृहेण सर्वान्त्यमितया स्थिते विष्णौ षण्ण-गन्धे बन्धे वा

न नलति न बध्यत - अच् । गन्धगून्त्वे दरभेश्वरे विष्णौ

“अगन्धनस्य शर्म रभ” इति “तथा रभं नित्यमगन्धवञ्चेति”

च श्रुतेस्तस्य गन्धशून्यत्वात् तथात्वम् । अल पर्याप्तौ अच् न०त० । अपर्याप्ते अपरिमिते परमेश्वरे “पवनः-पावनोऽनल” इति वि०सह० । भाष्यकृता च उक्तव्युत्पत्तिः विष्णुविषयत्वे दर्शिता ।

अनलदीपन त्रि० अनलं जठराननं पिच्छधातुवर्द्धनेन दीपयति वर्द्धयति दीप-णिच्-ल्यु । जठरानलोद्दीपके “मधरो मधरः पाके दीपन्नोऽनलदीपन इति” “सौगन्ध्यात् पूतिकोष्ठः सौक्ष्म्याज्ञानलदीपन” इति च सृश्रुतोक्ते द्रव्यभेदे । [नामिकायां लतायाम् ।
अनलप्रभा स्त्री अनलस्य प्रभेव प्रभा यस्य व० । ज्योतिष्मती-
अनलप्रिया स्त्री इत० । स्वाहाख्यायां दक्षकन्यायाम् वर्द्धपत्न्याम् ।

अनलि पु० अनिति अन-अच् अनः अलिर्यत् व० शक० । वकटके तत्पुष्पस्य बहुमधुमत्त्वेन तनुमधुभिर्भ्रमराणां जीवनधारणात्तथात्वम् ।

अनल्प त्रि० न अल्पः । प्रचुरे भूयिष्ठे । [शून्ये त्रि० ।
अनलकाश पु० न०त० । अयकाशभावे । व० । अयकाश
अनलगीत त्रि० अय+गै-क्त न०त० । अनिन्दिते ।
अनलग्रह त्रि० नास्ति अयग्रहो यस्य । प्रतिबन्धशून्ये “अवश्यभवेन्नवग्रहग्रहेति” नैष० । न०त० । टटप्रतिबन्धाभावे ।

अनलवद्य त्रि० न अयहां निन्द्यम् । निन्द्याभिन्ने दोषशून्ये च ‘अनवद्यत्कार्हीनो ऋगानिति’ नैष० । “अनवद्यविद्योद्गोतेनेति” दायभा० । “अनवद्योरिशादा” इति ऋ०६,६६,१०, “अनवद्योगर्हार्हत” इति भा० । “अग्निः शर्व्वसनवद्यां युवानमिति” ऋ० १,७१,८ ।

अनलवधान न० न अवधीयते मनः संयुज्यते कर्त्तव्यकर्माणि यथावस्थितं प्रवर्त्ततेऽनेन अव+धा-करणे ल्युट् अवधानम् चित्तवृत्तिभेदः अभावे न०त० । अवधानाभावे मनः-संयोगविशेषाभावे प्रमादे. न०ब० । तैद्विति त्रि० ।

अनलवधानता स्त्री अवधानं नास्ति यस्य तस्य भावः । प्रमादे । कर्त्तव्येऽकर्त्तव्यताबोधेन ततोनिवृत्तिः, अकर्त्तव्ये कर्त्तव्यताबोधेन तत्र प्रवृत्तश्च प्रमादः । “कर्त्तव्याकरणं यत्राकर्त्तव्यस्याप्यत्र क्रिया । उच्यते द्वितयं तत्र प्रमादोऽनवधानतेति” ।

अनलवपुष्प त्रि० अव+पृच् संपर्के क्त इडभावादि ब्रान्दसम् न०त० । असम्भृक्ते । “अनलवपुष्पा वितता वसानमिति” ऋ० १,१५२,४ ।

अनलवपुष्प पु० अव+पृच्-अच् न वचादेशः न०त० । अप-वादर्जिते “विजेष क्तिन् इवानलवपुष्पोऽस्माकमिति” ऋ० १,०,८४,५ ।

अनलवपुष्प त्रि० न भृंशते वा०ड । अवभृंशशून्ये “प्रसाम्भदेव्याः अनलवपुष्पस्य” इति ऋ० १,१६६,७ । “अनलवपुष्पस्य अनलवपुष्पविरादिधना” इति भा० ।

अनलवपुष्प त्रि० न अवपुष्पः । न्यूनताहीने श्रेष्ठे “सुधम्मानवपुष्पस्य सभामिति” रघुः ।

अनलवर त्रि० न अववरः । अवरभिन्ने श्रेष्ठे अजघन्ये “सोऽयमिन्द्रादनवरो वासुदेवश्च भारतति भार० ।

अनलवरत त्रि० अय+रम+भावे क्त अववरतम् विरामः तद्वास्ति यस्य व० । निरन्तरे विश्रामशून्ये ।

अनलवराद्ध त्रि० अवरास्तिन् अर्द्धे भयः यत् न०त० । उक्तृष्टे श्रेष्ठे च शीर्षभागे स्थापनीयतयास्य तत्त्वम् ।

अनलवलम्ब त्रि० नास्ति अवलम्बो यत्र । आलम्बनहीने । ‘न परं पथि पक्षपातताऽनलम्बे किमु? मादृशेऽपि सेति’ नैष० ।

अनलवलोभन न अवलुप्यते पुमान् येन अव+लुप-ल्युट् पृ० पश्य भः । गर्भसंस्कारभेदे । “उपनिषदि गर्भलम्बनं पुंसवनमनवल्लोभनञ्चेति” आ० ऋ० ।

अनलवस त्रि० अव-प्रीणनादौ असच् अतसः भोजनं प्रीतिकरत्वात् न०ब० । पथ्याशनहीने ‘अनलवसो अनलोगु’ इति ऋ०६,६६,७, “अनलवसः पथ्याशनरहित” इति भा० ।

अनलवसर त्रि० अवसरः उचितः कालः नास्ति यस्य व० । उचितकालविहीने । “अतर्क्यैश्वर्य्यं त्वय्यनवसरदुःस्थाः हृतविय इति महि० स्तो० । न०त० । अवसराभावे ।

अनलवसित त्रि० अवसितः समाप्तो निश्चितो वा न०त० । अनिशिते असमाप्ते च । “अनलवसितान्यौ भृगौ गुरुरन्ते-इति (दक्ष०) उक्ते बन्दोभेदे स्त्री ।

अनलवस्कर त्रि० अवस्क्रियते शोध्यते अव-कृ-अप् सुहा-गमः अवस्कारो मलः स नास्ति यस्य व० । मलहीने ।

अनलवस्था स्त्री अव+स्था-अङ् अवस्थितिः न०त० । अवस्थाभावे, तर्कदोषविशेषे उपपादास्य समर्थनाय उपपादकस्यानुसरणं तर्कः यत्र तर्क उपपादोपपादकयोर्विश्रान्ति नास्ति तादृशतर्कस्थानवस्थादोषः तत्र स तर्को न पाह्युः । अधिकं तर्कशब्दे वक्ष्यते ‘प्रामाणिकी अनलवस्था न दोषायति’ जग० । नास्ति अवस्था यस्य । अवस्थिति-शून्ये त्रि० । “अशरीरं शरीरेषु अनलवस्थेष्ववस्थितमिति” ।

अनवस्थान न० अव+स्था-ल्युट् न०त० । अवस्थानाभावे ।
व० । वायी पु० । चञ्चलमात्रे लि० ।

अनवस्थित लि० न अवस्थितः । चञ्चले, अस्थिरे "दयिताख-
नवस्थितं नृणांमिति" कुमा० । व्यभिचारवति च । "चत-
र्थांमपि वर्षानां नारीर्हृत्वानवस्थिता" इति मनुः अन-
वस्थिताव्यभिचारिणीरिति कृष्ण० । व्यभिचारिण्याश्च
पत्न्यौ नितान्तावस्थानाभावात् तथात्वम् । अवस्थातु
मन्त्रे च "प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रिया" इति रघुः अव-
स्थितम् अवस्थातुमन्त्रमिति" मल्लि० । [नाभावे ।
अनवस्थिति न० न अवस्थितिः । अभावार्थे न०त० । अवस्था-
अनवह्वर लि० अव+हृ कौटिल्ये अच् न०त० । अक-
टिले सरले "सचेते अनवह्वरमिति" ऋ० २.४.१.६ ।
"अनवह्वरमकुटिलमिति" भा० ।

अनवाप्त लि० न अप्राप्तः । अप्राप्ते "नानवाप्तममाप्रयं लिपु
लोकेषु किञ्चनेति" गीता ।

अनवाय लि० अव+इण् घञ् अवायः अवयवः न०व० ।
निरवयवे "अनवायं किमोदिने" इति ऋ० ७.१.४.२ ।

अनवेत्तक लि० न अवेत्तकः न०त० । पर्यालोचना
हीने सदसद्विवेकहीने । [अपेक्षाभावे ।

अनवेत्ता स्त्री न अवेत्ता अपेक्षा अभावार्थे न०न० ।

अनग्रन अग्र-ल्युट् न०त० । भक्षणभावे, उपवासे, स च
भोजनविषयनिर्दिष्टरूपः व्रतभेदः अहोरात्रभोजनाभाव
एव तस्य प्रयोगोपाधिता । तेन यत्किञ्चित्क्षणे अमो-
जनेऽपि न उपवासपदप्रयोगः । त्विरात्रादिपदसमभिव्य-
हारे तु भोजनाभावमात्रपरतेति भेदः । न०व० ।
भोजनशून्ये लि० ।

अनश्वर लि० न नश्वरः । नश्वरभिन्ने, स्थायिनि, मिले च ।

अनस् न० अनिति शब्दायते अन-असुन् । शकटे "दूरा-
टनसा रथेन" ऋ० ३.३.१० । अनिति जीवत्यनेन करणे
ल्युट् । ओदने, ओदनस्थाने, पितरि च मातरि स्त्री ।
उत्तरपदस्यः अव्ययी० शरटा० टच्ममा० । अध्यनसम्
नत्पुरुषेऽपि संज्ञायां जातौ व टच्ममा० : उपानसं
महानसम् अनोऽत्र भक्तस्थानम् । "अपोषा अनस" इति
ऋ० ४.३०.१० ।

अनसृथ लि० नास्ति असृथा यस्य । परगुणेषु दोषाः शून्ये
"अद्वावाननसृथश्चेति" गीता "अद्वावानोऽनसृथश्चेः" मनुः ।

अनसृथक न असृथकः । असृथाशून्ये "यथा तथा हि
महत्तमातिष्ठत्यनसृथक" इति मनुः ।

अनसृथा स्त्री असु-कण्डादित्वात् यक्-भावे अङ् असृथा
गुणेषु दोषारोपः अभावार्थे न०त० । "न गुणान् गुणि-
नोर्हन्ति स्तौति चान्यगुणानपि । न हृसेच्चान्यदोषांश्च
साऽनसृथा प्रकीर्त्तते" ल्युक्कण्ठे असृथाभावे । "एकमेव तु
शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् । एतेषामेव वर्षानां शुश्रू-
षामनसृथयेति" "यत्किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनानसृथ-
येति" च मनुः । अत्रिसुनिपत्यां च शकुन्लासह-
चरीभेदे शक० ।

अनसृथु लि० असु-उपतापे कण्डा० यक् उ न०त० ।
असृथाशून्ये "इदन्तु ते गुह्यतमं प्रथम्यास्यमनसृथवे"
इतिगीता ।

अनस्तमित लि० न अस्तमितः गतः अस्तम०स० । अस्तमप्राप्ते ।

अनस्थ पु० नास्ति अस्थ यस्य वा० अच्ममा० । अस्थि-
वर्जिते अवयवे "पुरस्तादनस्य ऊर्ध्वरवमथाय" इति ऋ०
८.१.३४, अस्थि अवयवः । तच्छून्ये निरवयवे सांख्य-
प्रसिद्धे प्रधाने, ईश्वरमायायाञ्च "यदनस्था विभक्ति" ऋ०
१.१.६.४.४, "अनस्था निरवयवा प्रकृतिरीश्वरायत्तमाया-
वेति" भा० । समाप्तानाभावे अनस्थि । अस्थिशून्ये लि० ।

अनस्वत् लि० अनः शकटमस्यस्य मतुप् मस्य यः
मानत्वान्न पदत्वम् । शकटयुक्ते "अनस्वन्तः श्व एषेन
पञ्जाः ऋ० १.१२.६.५ ।

अनहङ्कार पु० न अहङ्कारः अभावार्थे न०त० । अहङ्कारा-
भावे । व० । तच्छून्ये लि० अहङ्कारश्चाहङ्कारशब्दे वक्ष्यते ।

अनहङ्कारिन् लि० । अहमिति गर्वं करोति अहम्+ह
गिनि । न०त० । गर्वशून्ये ।

अनहङ्कित लि० अहमिति कृतमहङ्कारः, भावे क्त न०व० ।
अहङ्कारशून्ये "सुदु वाप्यनहङ्कित" इति मनुः ।

अनहङ्कृति स्त्री अहमिति क्रियते भावे क्तिन् न०त० । अह-
ङ्कारभावे न०व० । अहङ्कारशून्ये लि० ।

अनहंवाटनि लि० अहमिति गर्वेषु न वर्तति वट-गिनि,
गर्वरहिते "सक्तसङ्कोऽनहंवाटीति" गीता ।

अनाकार लि० नास्ति आकारोऽस्य । अवयवहीने आका-
शादी, ईश्वरे च ।

अनाकाल पु० अ पथक् अन्नादिमस्यद्रःकालः आकालः
न०त० । शश्यादिमस्यद्रकालभिन्ने दुर्भिक्षे काले ।

अनाकुल लि० न आकुलः न०त० । अव्यये, एकाग्र-
स्थिरे, असङ्कीर्णभावे च ।

अनाकृत न० नेत्यनेन कृतः नाकृतः निराकृतः न०त० ।

अनिवारिते “न वक्ता जरणा अनाकृत” इति ऋ०
१.१४१.७, “अनाकृतः अनिवारित” इति भा० ।

अनाक्रान्ता स्त्री आक्रमितमयोग्या सर्वतःकण्ठकाटतत्वात्
आ+क्रम-क्त न०त० । कण्ठकारिष्ठे । आक्रान्ताभिन्ने त्रि० ।

अनाक्षारित न० न आक्षारितः अपकृतः । अनप-
कृते । “अनाक्षारितपूर्वोय” इति कात्यास० । “अनाक्षा-
रितोऽनपकृत” इति प्रा०विवेकः ।

अनाग त्रि० न आ सत्यगच्छति स्वर्गमनेन नागः अधर्मः
न०न० । पापरहिते “मित्तो नो अत्वादितिरनागान्” ऋ०
१०, १२, ६, “अनागान् अपापान्” इति भा० ।

अनागत त्रि० न आगतः । भविष्यत्कालदृष्टौ, “हेयं दुःख-
मनागतमिति पा०सू० आगतभिन्ने च “अनागतात्तत्रे”
त्यमरः “तावद्भ्यस्य भेतव्यं यावद्भ्यमनागतमिति” हितोः
“अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तद्देति” भाषा० ।

अनागतविधाट त्रि० अनागतस्य भविष्यतः अनिष्टस्य
विधाता प्रतिविधानकर्ता । आगाभिदुःखस्य लिङ्गद्वारातु-
मानेन तद्विधारणोपायानुष्ठानेन “अनागतविधाता च
प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा । हावेतौ सुखमेधेते यद्भव्योविन-
श्यतीति” हितोः ।

अनागताबाध अनागतः आबाधः दुःखम् । भाविदैह-
कादिदुःखे । यदाचरणेन भाविदुःखानुत्पादस्तादृशा उपायाः
सुश्रुते दर्शिता यथा “अथातोऽनागताबाधप्रतिपेधनीयं
व्याख्यास्याम” न्युपक्रम्य । “उत्पायोत्पाय सततं स्वस्थे-
नारोग्यमिच्छता । धीमता यदनुष्ठेयं तत् सर्वं सम्प-
वश्यते ॥ तत्रादौ दन्तपवनं हादशाङ्गुलमायतम् ।
कनिष्ठिकापरिणाहृज्ज्वलप्रथितमन्नणम् । अयुष्मपन्थि य-
ज्ञापि प्रत्ययं शस्तभूमिजम् । अवेक्ष्यर्तुश्च दोषञ्च रसं
वीर्यञ्च योजयेत् ॥ कषायं मधुरं तिक्तं कटुकं प्रात-
रुत्थितः । निम्बश्च तिक्तके च्छेडः, कषाये खदिर-
स्तग ॥ मधूको मधुरे श्रेष्ठः, करञ्जः कटुके तथा ।
क्षौद्रव्योषत्रिगर्गाक्तं सतैलं सैन्धवेन च ॥ चूर्णेन तेजो-
वत्याश्च दन्तास्त्रिंशं विषोषयेत्, । एकैकं चर्षयेद्दन्तं शृङ्गना
कूर्चकेन च ॥ दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्यबाधयन् ॥
तद्दौर्गन्ध्योपदेहौ तु क्षौद्राण्यं चापकर्षति । वैशद्यमन्नाभि-
रुचिं सौमनस्यं करोति च ॥ न खादेन्नतास्त्रोऽजिह्वा-
रोगससृज्जवे । अथास्यपाके शाले च कासहृक्कावभीषु च ॥
दुर्बलो जीर्णभक्तश्च मर्च्छात्तो मदपीडितः । शिरोरु-
गात्सृष्टितः श्रान्तः पानक्तमान्वितः ॥ अर्हिती कर्ष-

शृनी च दन्तरोगी च मानवः, । जिह्वानिलेखनं रौम्यं
सौवर्ण्यं वार्धमेव च ॥ तन्मलापहरं शस्तं शृङ्गु
दशाङ्गुलम् । सुखवैरस्यदौर्गन्ध्यशोफजाशहरं सुखम् ॥
दन्तदाट्टं करं रुच्यं स्नेहगण्डूषधारणम् । खीरप्लवकश-
यैर्वा खीरेण च विभिन्नैः ॥ भिन्नोदककषायेण तथै-
वामलकस्य वा । प्रचालयेन्मुखं नेत्रे स्वस्थः शीतोदकेन
वा ॥ मिलीकां सुखशोषञ्च पिडुकां व्यङ्गमेव च । रक्त-
पित्तकृतान् रोगान् सदृ एव विनाशयेत्, ॥ सुखं लघु
निरीक्षेत दृढं पश्यति चक्षुषा, । मतं शीतोऽङ्गनं श्रे-
विशुद्धं सिन्धुसम्भवम् ॥ दाहकण्डू मलम्लश्च दृष्टक्रेदरुजः-
पहम्, । अक्षणीरूपावहञ्चैव सहते मारुतातपौ ॥ न नेत्र-
रोगा जायन्ते तस्मादङ्गनमाचरेत् । भुक्तवान् शिरसः
स्नातः श्रान्तश्च देनवाहनैः ॥ रात्रौ जागरितश्चापि
नाञ्ज्राञ्ज्वरित एव च, । कर्पूरजातिककोललवङ्गकटुकः
हृद्यैः ॥ सचूर्णपूर्गैः सहितं पत्रं ताम्बूलजं शम्भुम् ।
सुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिषोऽवकारकम् ॥ हनुदन्तस्वरमल-
जिह्वेन्द्रियविशोधनम् । प्रसेकशमनं हृद्यं ग्लानामट-
विनाशनम् । पथ्यं सुप्तोत्थिते भुक्तः स्नाते वान्ते च मानवः
रक्तपित्तक्षतक्षीणहृष्टामूर्च्छापरितीनाम् ॥ रुच्यदुर्बलम-
त्यानां न हितं चासृशोषिणाम्, । शिरोगतास्तद-
रोगान् शिरोऽभ्यङ्गोऽपकर्षति ॥ केगानां माह्वं वं दृष्टं
बद्धत्वं स्निग्धकण्ठताम् । करोति शिरसस्तृप्तिं सुत्वक्क-
मपि चाननम् ॥ सन्तर्षणं चेन्द्रियाणां शिरसः प्रति-
पूरणम् । मधूकं खीरशुक्ला च सरलं देवदारु च । क्षुद्र
पञ्चनामानं सप्तभागानि संहरेत् । तेषां कल्ककषा-
याभ्यां चक्रतैलं विपाचयेत् ॥ सदृश शीतलं जन्तोर्भूमिं
तैलं प्रदापयेत्, । केशप्रसाधनी केश्या रजोजन्तुमला-
पहा, ॥ हनुमन्याशिरःकर्णशुल्लं कर्णपूरणम्, । अशुद्धो
माह्वंकरः कफपातनिरोधनः ॥ धातूनां पुष्टिजनने
शुजावर्षमलप्रदः, । सिकः श्रमणोऽनिलसृङ्गनसन्धिप्रसा-
धकः ॥ क्षताग्निदग्धाभिहतविष्टानां रुजापहः ।
जलसिक्तस्य वर्द्धने यथा मूलेऽङ्गुरास्तरोः ॥ तथा धातु-
विष्टिर्हि स्नेहसिक्तस्य जायते । शिरासुखैरोमकूपर्षक-
मीभिश्च तर्पयन् ॥ शरीरबलमाधत्ते युक्तः स्नेहोऽवगाहने ।
तत्र प्रकृतिस्वात्पुद्गुदेशदोषधिकारवित् ॥ तैलं दृढं वा
सतिमान् युञ्ज्यादभ्यङ्गसेकयोः । केवलं सामदोषेषु न कथ-
ञ्चन योजयेत् ॥ तरुणवर्ष्यजीर्णं च नाभ्यक्तव्यौ कथ-
ञ्चन । तथापिरिक्तो वान्त्स्य निरुद्धो यश्च मानवः ॥

पूर्वयोः कच्छता व्याधोरसाध्यत्वमथापिवा । शेषाणां
 तदहः प्रोक्ता अपिमान्यादयोगदाः ॥ सन्निर्णयसमुत्थानां
 रोगाणां नैव कारयेत् । शरीरायासजननं कर्म व्यायामसं-
 क्षितम् ॥ तत् कृत्वा तु सुखं देहं विन्द्यात् समन्ततः ।
 शरीरोपचयः कान्तिर्गोत्राणां सुविभक्तता ॥ दीप्ताग्निव-
 मनालस्रं स्थिरत्वं लाघवं ऋजा । अमकृमपिपासोष्ण-
 शीतादीनां सहिष्णुता ॥ आरोग्यं चापि परमं व्यायामा-
 दुपजायते । न चास्ति सदृशं तेन किञ्चित् स्थौल्यापक-
 र्षम् ॥ न च व्यायामिनं मर्त्यमर्दयन्त्यरयो भयात् ।
 नचैन सहसाक्रम्य जरा समधिरोहति ॥ स्थिरीभवति
 मांसञ्च व्यायामाभिरतस्रं च । व्यायामक्षुस्यगात्रस्रं
 पद्भ्यासुहृत्तिस्रं च ॥ व्याधयो नोपसर्पन्ति सिंहं सुद्र-
 ऋगा इव । वयोरूपगुणैर्हीनमपि कुर्यात् सुदर्शनम् ॥
 व्यायामं कुर्वतो नित्यं विकृद्मपि भोजनम् । विदग्ध-
 मविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते ॥ व्यायामो हि सटा-
 पथ्योबलिनां स्निग्धभोजिनाम् । स च शीते वसने च
 तेषां पथ्यतमः स्मृतः ॥ सर्वेष्वृतुष्वहरहः पुम्भिरात्महितै-
 षिभिः । बलस्याङ्गेन कर्त्तव्यो व्यायामो हन्यतोऽन्यथा ॥
 हृदि स्थानस्थितो वायुर्यदा वक्तं प्रपद्यते । व्यायामं
 कुर्वतो जन्तोस्तद्वनाङ्गस्रं लक्षणम् ॥ वयोबलशरीराणि
 देशकानाशनानि च । समीक्ष्य कुर्यात् व्यायाममन्यथा
 रोगमाप्नुयात् ॥ जयस्तृष्णारुचिर्हृदिरक्तपित्तभ्रमकृमाः ।
 कामशोषज्वरश्चामा अतिव्यायामसम्भवाः ॥ रक्तपित्ती
 क्षयः शोषी श्वासकासकृतातुरः । भक्तवान् स्वीषु च
 क्षीणो अमात्तश्च विवर्जयेत् ॥ उद्वर्त्तनं वातहरं कफ-
 र्दोषविनाशनम् । स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं
 परम् ॥ शिरासुखविकृतत्वं त्वक्स्थस्रग्नेश्च तेजनम् ।
 उद्वर्षोत्सादनाभ्यां जायेयातामसंशयम् ॥ उत्सादना-
 द्भवेत् स्त्रीणां विशेषात् कान्तिमदपुः । प्रहर्षसौभाग्यऋजा-
 लाघवादिगुणान्वितम् ॥ उद्वर्षणस्तु विज्ञेयं कण्डूकीटा-
 निन्नापहम् । जर्जोः सञ्जनयत्याशु फेनकः स्थैर्यलाघवे
 कण्डूकीटानिलस्तम्भमलरोगापहश्च सः । तेजनं स्वग्गत-
 स्यान्नेः शिरासुखविरेचनम् ॥ उद्वर्षणनिर्वापिकया कण्डू-
 कीटविनाशनम् । निद्रादाहश्चमहरं दकण्डूहृषा-
 पहम् ॥ हृद्यं मलहरं श्रेष्ठं सर्वेन्द्रियोपशमम् ।
 तन्द्रापापोपशमनं तुष्टिदं पुंस्त्वर्द्धनम् ॥ रक्तप्रसादनं
 चापि स्नानमन्नेश्च दीपनम् । उष्णेन शिरसः स्नान-
 महितञ्चक्षुषः सदा ॥ अन्तेन शिरसः स्नानं चक्षुष्यमिति

निर्दिशेत् । श्लेष्माकृतकोपे तु ज्ञात्वा व्याधिव्यापनम् ॥
 कामसुष्णं शिरःस्नानं भैषज्यार्थं समाचरेत् । अतिशीता-
 न्नुशीते च श्लेष्माकृतकोपनम् ॥ अत्युष्णसुष्णकाले च
 पित्तशोषितवर्द्धनम् । तच्चान्तिसारज्वरितकर्णश्लान्ति-
 लार्त्तिसु ॥ आध्मानारोचकाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् ।
 सौभाग्यदं वर्णकरं प्रोत्थोजोबलवर्द्धनम् ॥ खेटदौर्गन्ध्य-
 वैवर्ण्यप्रमत्तमनुलेपनम् । स्नानं येषां निषिद्धन्तु तेषा-
 मथनुलेपनम् । रजोममथ चौजस्रं सौभाग्यकरसुप्तम् ।
 सुमनोऽम्बररत्नानां धारणं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ सुखालेपाद्दं
 चक्षुःपीनगरुडं तथामनम् । अव्यङ्गपिडकं कान्तं भय-
 त्यस्युजसन्निभम् ॥ पक्ष्मणं विशदं कान्तममलोऽम्बल-
 मगुलनम् । नेत्रमङ्गनसंयोगाङ्गवेद्यामलतारकम् । यगस्त्रं
 स्वर्ग्यमायुष्यं धनधान्यविवर्द्धनम् । देवतातिथिविप्राणां
 पूजनं गोत्रवर्द्धनम् ॥ आहारः प्रीणनः सद्योबलकहेह-
 धारकः । आयुस्तेजःसमुत्साहश्चतुजोऽग्निविवर्द्धनः ॥
 पादप्रक्षालनं पादमलरोगप्रमापहम् । चक्षुःप्रसादनं हृद्यं
 रजोमं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ निद्राकरो देहसुखसुख्युष्यः अम-
 सुप्रिभुत् । पादत्वङ्कटुकारी च पादाभ्यङ्गः सदा हितः ॥
 पादरोगहरं हृद्यं रजोमं प्रीतिवर्द्धनम् । सुखप्रचार-
 मौजस्रं सदा पादत्वधारणम् ॥ अनारोग्यमनायुष्यं
 चक्षुषोरुपघातकत् । पादाभ्यामनुपानङ्ग्रां सदा चक्रमणं
 नृषाम् ॥ पापोपशमनं केयनखरोमापमार्जनम् । हर्ष-
 लावयसौभाग्यकरसुत्साहवर्द्धनम् ॥ वाणवारं ऋजावर्णते-
 जोबलविवर्द्धनम् । पवित्रं केयसुखीषं वातातपर-
 जोऽपहम् ॥ वर्षानिलरजोषर्माहमादीनां निवारणम् ॥
 वनेयं चक्षुष्यमौजस्रं शङ्करं कृत्वधारणम् ॥ शूनः सरा
 सृपव्यालविषाणिभ्यो भयापहम् । अमस्वलनटोपहं
 स्थविरे च प्रगस्यते ॥ सत्वोत्साहबलस्यैर्यधैर्यैर्यै
 विवर्द्धनम् । अवष्टम्भकरश्चापि भयघ्नं दण्डधारणम् ॥
 आस्था वर्षकफस्थौल्यसौकुमार्यं करो सुखा । अध्वा
 वर्षकफस्थौल्यसौकुमार्यं विनाशनः । अत्यध्वा विपरीतो-
 ऽस्माज्जरादीर्षल्लक्षणः सः ॥ यस्तु चक्रमणं नातिदेह-
 पीडाकरं भवेत् । तदायुर्वलनेधाग्निप्रदनिन्द्रियबोध-
 नम् ॥ अमं नलहरं हृद्यं पुष्टिनिद्राष्टतिप्रदम् ।
 सुखं गत्यासं दुःखं विपरीतगुणं मतम् ॥ व्यालव्यजन-
 मौजस्रं मन्त्रिकाटीनपोहति । शोषदाहश्चमस्त्रेदमूर्च्छा-
 ङ्गो व्यजनानिलः ॥ प्रीतिनिद्राकरं हृद्यं कफवात-
 प्रमापहम् । संवाहनं मांसरक्तत्वक्प्रसादकरं खम् ।

प्रवातं रोष्यवेवर्ग्यस्तम्भकदाहपक्तिनुत् । खेदमूर्च्छा-
पिपामास्रप्रवातमतोऽन्यथा, ॥ सुखं वातं प्रसेवेत यीष्टे-
शरदि मानवः । निवातं ह्यायुषे सेव्यमारोग्याय च
सर्वदा, । आतपः पित्ततृष्णाग्निखेदमूर्च्छाभ्रमास्रकृत्, ।
टाह्ववैवर्ण्यकारी च छाया चैतानपोहति, । अग्निर्वात-
कफस्तम्भशीतवेपथुनाशनः । आमाभिष्यन्दजरणो रक्त-
पित्तप्रदूषणः, । पुष्टिवर्णवलोत्साहमग्निदीप्प्रमतन्त्र-
ताम् । करोति धातुसास्यञ्च निद्राकाले निषेविता, ।

तत्वादित एव नीचनखरोस्त्रा शुचिना शुक्लवाससालधू-
ष्णीपच्छत्रोपानत्केन दण्डपाणिना काले हितमितमधुरपू-
र्व्वाभिभाषिणा बन्धुभूतेन भूतानान्तु, गुरुद्वानुभूतेन सुस-
हायेमानन्यमनसा खलपश्चरितव्यं, तदपि न रात्रौ न
केगास्थिकगृत्काश्रुतपभस्त्रोत्करकपालाङ्गारामेध्यस्थानव-
निभूमिपु, न विषमन्द्रकीलचतुष्यथश्रभाणासुपरिष्ठात्, ।
न राजद्विष्टपरुषपैशुन्यान्टतानि वदेत् न देवब्राह्मण-
पित्तपरिवादांश्च । न नरेन्द्रद्विष्टोन्मत्तपतितक्षुद्रनीचाचारा-
नुपासीत । दृक्षपर्वतप्रपातविषमवसभीकदृष्टवाजिकुङ्गराद्य-
धिरोहणानि परिहरेत् । पृथनदीससृष्टाविदितपल्लवश्वन्कु-
पावतरणानि, भिक्षुशून्यागारश्रमशानविजनारण्ययासा-
ग्निसंभ्रमव्यालभुजङ्ग-कीटसेवाप्यामाघातकलहशस्त्रसन्नपा-
ताग्निसंभ्रमव्यालसरीसृष्टप्रद्विज्ञसन्निकर्षांश्च ॥ नाग्निशो-
गुरुब्राह्मणप्रेङ्गाटम्बन्तरेणाभियायात् । न शवमनु-
यायात् । देवगोब्राह्मणचैत्यध्वजरोगपतितपापकारि-
णाञ्च छायां नाक्रमेत् । नास्तं गच्छतसुयन्त्रं वादित्यं
शीघ्रत । गात्र्यन्तो परशस्त्रं वा चरन्तो परस्त्रं न कश्चि-
दिदाचक्षीत, न चोल्कापातेन्द्रधनूपि । नाग्निं हस्त्रेभोप-
धमेत् । नापो भूमिं वा पाश्यापादेनाभिहन्यात् ॥ न
बगान् धारयेत् । न वह्निर्वेगान् व्यासनगरदेवतायतनश्रमशान-
चतुष्यथसलिलाशयपथिसन्निरुतानुत्सृज्यप्रकाशं न वाय्व-
ग्निमलिलसोमार्कगोशुरुप्रतिशुश्रुम् ॥ न भूमिं विलि-
खेत् । नासंश्रुतसुभ्रः सदसि जृम्भोद्गारश्वासक्षवधुत्-
सृजेत् । न पर्यस्तिकावष्टम्भाटप्रसारणानि गुरुसन्नधौ
वर्यात् । न बालकणनासास्रोतोदशनविपरायथभिक्षुणी-
यात् । न धीजयेत् केशसुखनखरवस्त्रगात्राणि । न गात्र-
जखवक्त्रवादित्वं कुर्यात् । न काष्ठनोदृष्टणादीनभिहन्या
द्रिन्द्रादा । न प्रतिवातातपं भवेत् । न भुक्तमात्रोऽग्नि-
सुपासीत, नोत्कटकृत्सिधेत् । नात्यक्राशसनमध्यासीत ।
न योषां विषमं धारयेत् । न विषमकायः क्रियां भजेत्

भुञ्जीत वा । न प्रततमीचेत विशेषाज्ज्योतिर्भास्वर-
हृत्सवलभ्रान्नानि । न भारं शिरसा वहेत् । न स्वप्न-
जागरणशयनासनचक्रमणयानवाहनप्रधानधनलङ्घनप्रवनप्रत-
रणहास्यभाष्यव्यायव्यायामादीरुचितानर्थासेवेत् ॥ उ-
चितादर्थहितात् क्रमशो विरमेत् हितमनुचितमथ्यामेवेत्
क्रमशो न चैकान्ततः पादहीनात् ॥ नावाक्शिराः शयीत ।
न भिक्षुपात्रे नाङ्गलिपुटेनापः पिबेत् । काले हितमित-
स्त्रिभ्रमधुरप्रायसाहारं वैद्यप्रत्यवेक्षितमस्त्रीयात् । दाम-
गणगर्णाकार्पणकशत्रुशुठपतितभोजनानि परिहरेत्
शेषाशर्यापि चानिष्टरूपपरसगन्धस्पर्शशब्दमानसान्यन्यान्वे-
गुणान्यपि वा संभूय दत्तानि तान्यपि मत्तिकाबालोप-
हतानि, । नाप्रक्षालितपाणिपादो भुञ्जीत मृत्वोच्चार-
पीडितो न सन्ध्ययोर्नापाश्रितो नातीतकालं हीनमति-
मात्रञ्चेति न भुञ्जीतोद्भूतस्नेहम् ॥ नोदके पश्येदात्मानं.
न नग्नः प्रविशेज्जलम् । न नक्तं दधि भुञ्जीत न वाय्वष्ट-
शर्करम् ॥ नासुदयूपं नाचौहं नोष्णैर्नामलकैर्विना ।
अन्यथा लघ्वीसर्पादिं जनयेत् । द्युतमद्यार्तिसेवाप्रतिभू-
साक्षित्वसमाह्वानगोधीवादित्राण्य न सेवेत् । स्रजच्छत्रो-
पानह्यौ कनकमतीतवासंसि न चान्यैर्दृश्यानि धारयेत् ।
ब्राह्मणमग्निं गाञ्च नोच्छिष्टः स्पृशेत् ॥ भवन्ति चात्र ॥
सुखमात्रं समासेन सद्वत्स्येत्दीरितम् । आरोग्यसायुरर्थो
वा नासङ्गः प्राप्यते न्यभिः ॥ यस्मिन् यस्मिन्मृतौ ये ये
दोषाः कृष्यन्ति देहिनाम् । तेषु तेषु प्रदातव्या रसास्ते ते
विजानता ॥ यर्पासु न पिबेत्तोयं पिबेच्छरदि स्यात्तथा ।
वर्षासु चतुरो मासान्मात्रावददकं पिबेत् ॥ उष्णं हृंभे
यसन्ने च कामं यीष्टे तु शीतलम् । हेमन्ने च वसन्ने च
शीघ्ररिष्टौ पिबेच्छरः ॥ श्रुतशीतं पिबेत् यीष्टे प्राष्ट-
काले रसं पिबेत् । यूषं यर्पति तस्थान्ने प्रपिबेच्छीतलं
जलम् ॥ स्वस्य एवमतोऽन्यस्तु दोषाहारमतानुगः ।
स्नेहं सैन्धवचूर्णेन पिप्पलीभिश्च संशुतम् ॥ पिबेदग्निविष्ट-
स्यं न च वेगान्विधारयेत् । अग्निदीप्प्रकरं नृणां रोगाणां
गमनं प्रति ॥ प्राष्टशरदसन्नेषु सस्यक् स्नेहादिभाचरेत् ।
कफे प्रच्छर्दनं, पित्ते विरेको, वस्त्ररीरणे ॥ शस्ते लिष्पि
मदा व्यायाभो दोषनाशनः । भुक्तं विरुद्रमप्यन्नं व्याया-
मास्र प्रकष्यति ॥ उत्तर्गमैथुनाहारशोधने स्थान्तु तन्मनाः ।
नेच्छेदोगमयात्पाज्ञः पीडां वा कायमानसीम् ॥ अति-
स्त्रीसंप्रयोगाञ्च रजेदात्मानमात्मवान् । शूलकासञ्चरशास-
कार्थपाण्डुमयक्षयाः ॥ अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगासा-

जेपकाटयः । आयुष्मन्तो मन्जरा वपुर्वर्णवलाश्विताः ॥
स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः । त्रिभक्तिभि-
रहोभिर्हि समीयात् प्रमदां नरः ॥ सर्वेष्टृषु धर्मेषु पक्षा-
त्पक्षाद् व्रजेत् बुधः । रजस्वलासकामाश्च मलिनामप्रियां
तथा ॥ वर्षेष्टृणां वयोष्टृणां तथा व्याधिप्रपीडिताम् ।
हीनाङ्गीं गर्भिणीं हेष्वां योनिदोषसमन्विताम् ॥ सगोत्रां
गुरुपत्नीञ्च तथा मद्रजितामपि । सन्ध्यापूर्वस्वगस्थाञ्च
नोपेयात् प्रमदां नरः ॥ गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथामध्य-
न्दिनेषु च । लज्जासमावृष्टे देशे विद्यतेऽशुद्ध एव च ॥
क्षुधितो व्याधितश्चैव क्षुब्धचित्तश्च मानवः । वातविषकृत्-
जगो च पिपासुरतिदुर्बलः ॥ तिर्यग्योनावयोनी च प्राप्न-
शुक्रविधारणम् । दुष्टयोनीं विसर्गन्तु वलवानपि वर्जयेत् ॥
रैतमश्नातिमात्वन्तु मर्त्यावरणमेष च । स्थितावृत्तानग्रयने
विशेषेणैव गर्हितम् ॥ क्रीडायामपि मेधावीं कृतार्थीं
परिवर्जयेत् । रजस्वलां प्राप्रवतो नरस्थानियतात्मनः ॥
दृष्ट्याशुस्तेजसां ज्ञानिरधर्मस्य ततो भवेत् । निर्ङ्गनीं गुरु-
पत्नीञ्च सगोत्रामथ पर्वसु ॥ हृद्वाञ्च सन्ध्यायोद्यापि गच्छतो
जीवितक्षयः । गर्भिण्यां गर्भिणींश्च मृदाद्वाधाधितायां बल-
क्षयः ॥ हीनाङ्गीं मलिनां हेष्वां कामं बन्ध्याससंघटे ।
देशेऽशुद्धे च शुक्रम्बु मनसश्च क्षयो भवेत् ॥ क्षुधितः
क्षुब्धचित्तश्च मध्याह्ने हृषितोऽबलः । स्थितस्य ज्ञानं
शुक्रम्बु वायोः कोपश्च विन्दति ॥ अतिप्रमदोद्भवति शोषः
शुक्रक्षयावहः । व्याधितस्य राजा प्रोक्ता मृत्युर्मुक्ता च
जायते । प्रत्यपस्यार्द्धरात्रे च वातपित्तं प्रकुप्यतः ॥ तिर्य-
ग्योनावयोनी च दुष्टयोनी तथैव च । उपटंगस्तथा वायोः
कोपः शुक्रम्बु च क्षयः ॥ उच्चारिते मृतिते च रैतमश्च
विधारणे । उत्ताने च भवेच्छीघ्रं शुक्राश्रयस्यास्तु मन्भवः ॥
मर्धे परिहरेत्तस्मादेतस्त्रोक्तद्वये हितम् । शुक्रं चोपस्थितं
भोहाञ्च सन्ध्यायै कथञ्चन ॥ वयोरूपगुणोपेतां तुल्यशीलां
गुणान्विताम् । अभिकामोऽभिकामान्तु हृष्टो हृष्टामन्त-
ताम् ॥ सेवेत प्रमदां बुद्ध्या वाजीकरणदृष्टितः । भक्ष्याः
मशकराः क्षीरं मसितं, रस एव च ॥ स्नानं सव्यजनं स्वप्नोः
व्यथायान्ते हितानि तु इति । एतेषामन्यथाचारसं-
यथावयं दुःखान्मुत्पद्यन्ते ।

अनागतान्निवा स्त्री स्त्रीषुष्वविकाशमम् आन्तयम् - दागत
मार्त्तवं यस्याः । रूपाधर्मग्न्यायां नस्निकायां नन्यायाम् ।

अनागम्यत् त्रि० न आगम्यतः आघ्रातः । अनाघ्रातः
“सर्वदोषानागम्यत् प्रतिवचनमाहृति” ए० उ० भा० ।

अनागम्य पु० नास्ति आगमः स्वल्पहेतुः कथादियत् । स्वल्प
हेतुकथादिगम्ये “अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्मन्त्रशत-
न्यपोति” स्मृतः अधिकमागमशब्दे वक्ष्यते ।

अनागम्य त्रि० नास्ति आगोऽपराधः पापं वा यस्य । अप-
राधगम्ये पापगम्ये च “आचोत्पाणाय वः शस्त्रं न प्रहर्तु-
मनागसीति” शकु० । “अनागमे शंसति बालचापल-
मिति” नैप० । “अनागसः तमर्दितः कथोत ऋ०
४,३६,३, “अनागसं पापरहितमिति” भा० । “तथा-
नागसो अर्दितये स्याम” ऋ० १,२४,२५, “अनागमः
अपराधरहितः स्यामेति” भा० ।

अनाचार पु० अप्राशस्त्येऽभावे वा न० त० । कदाचारे-
आचाराभावे च । ‘सर्वदेशेष्वभाचारः पथि तास्त्र-
चर्वणमिति’ स्मृतः । ‘अनाचारोद्विषधः विहितस्यानु-
ष्ठानाभावः निषिद्धस्याचरणञ्च । तत्र आचारशब्दे
वक्ष्यमाणा भाषाभावरूपाः शास्त्रे कर्त्तव्यतया ये विहि-
तास्तेषामनुष्ठानम् अनाचारः । निषिद्धशब्दे वक्ष्य-
माणानि वर्जनीयतया शास्त्रे यानि उक्तानि तेषा-
मनुष्ठानमप्यनाचारः । तत्रायं विशेषः यत्र देशे पर-
स्मराप्रसिद्धः योऽनाचारः स, अल्पदोषाभायकः यथोक्तं
साधवीये बौधायनेन “पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणत
उर्णाविक्रयो, अनुपनीतेन भार्यया च सञ्च भोजनम्,
पर्युषितभोजनम्, मातुर्नापितश्चदुहितपरिणयनम्,
तथोत्तरतः सीधुपानसुभयतोदङ्गिर्व्यवहारः” इत्यादिक-
मभिधाय “इतर इतरस्मिन् कर्त्तव्यं दुष्यति देशप्रामाण्य-
दिति” । “इतरोदाक्षिणात् इतरस्मिन् उत्तरदेशे
मातुलसुतादिसम्बन्धं कर्त्तव्यं दुष्यति न स्वदेशे, तथा इतर
उदीच्य इतरस्मिन् दक्षिणे देशे सीधुपानादिकं कर्त्तव्यं
दुष्यति न स्वदेशे कृतः देशप्रामाण्यत् देशनिबन्धनत्वा-
दाचारप्रामाण्यस्तेति” साधवः । देवलः “यस्मिन् देशे य
आचारः न्यायदृष्टः सुकल्पितः । स तस्मिन्नेव कर्त्तव्यो
न तु देशान्तरे स्मृतः इति । यस्मिन् देशे पुरे यामे
त्रिविधे नगरेऽपि वा । यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न
प्रचालयेदिति” । “देशानुगुणं धर्मधर्मस्य प्रसृजति-
धर्मो न हि ... जज्ञेति” स्मृत्यन्तरं दृष्टस्मृतिरपि ‘पर-
धर्माभिधानानुवादान् देशविशेषेष्वहं अ । “उदुहृते
दाक्षिणात्यैमांस्तान्य मुता हिजैः । मत्स्थादाश्च नराः
प्रथं व्यभिचाररताः स्त्रियः । उत्तरे मद्यपासैव
मथ्या नृणां रजस्वला इति” एवमन्येष्वनाचारा

देशभेदे परम्परागताः तत्तत्कृतिसूत्रा वेद्याः । न० ।
आचारहीने लि० ।

अनाज्ञात लि० न आज्ञातः । सम्यग्ज्ञानाविषयोभते
“आज्ञातं यदानाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथ” इति यज्ञ० ।

अनातप पु० आ+तप-अच् न०त० । आतपस्य रौद्रस्या-
भावे, ज्ञायायां च । अनातपविशोषितामिति” वैदिकम्
ज्ञायाशुष्कमिति तदर्थः । न० । आतपशून्ये लि० ।

अनातुर लि० न आतुरः । आतुरभिन्ने स्वस्थे अरोगे च
“यद्देवाः शर्म्य शरणं यद्भृङ्गं यदनातुरमिति” ऋ० ८, ४७, १०,
‘भेजे धर्ममनातुर’ इति रघुः ।

अनात्मक लि० नास्ति आत्मा स्थिरः यत्र कप् । क्षणिक
विज्ञानमते, स्थिरात्मशून्ये जगति च । नैरात्मवादे हि
चेतयिता स्थिर आत्मा न स्वीक्रियते किन्तु क्षणिकविज्ञाने-
नैव सर्वव्यवहारसिद्धिरित्यतः पराभिमततात्मशून्यत्वम् जगतः ।
विस्तारः क्षणिकविज्ञानशब्दे दृश्यः ।

अनात्मज्ञ लि० आत्मानं यथास्वरूपं न जानाति ज्ञा-क
अस०स० । आत्मस्वरूपानभिज्ञे आत्मचेष्टितानभिज्ञे
स्वपरिवेचनाशून्ये च ।

अनात्मन् पु० न आत्मा अप्राप्त्ये भेदार्थे च न०त० ।
‘अप्राप्तः प्राप्यते योऽयमत्यन्तं त्यज्यतेऽथवा । जानीया-
त्तमनात्मानं बुद्धानं वपुरादिकम्” इत्येवं प्रतिपादिते
आत्मभिन्ने अपरकृतात्मनि देहादौ ‘अनात्मनि देहादौ
आत्मेति या बुद्धिः साऽविद्येति वे०प्र० । ‘देवाश्च
असुराश्च उभयएवनात्मान’ इति श्रुतिः “अनात्मन्यात्म-
बुद्धिर्या साऽविद्या परिकीर्त्तितेति” पुरा० ।

अनात्मवत् लि० आत्माऽनःकरणं वक्ष्यत्वेनास्तस्य महत्प मस्य
वः न०त० । अजितेन्द्रिये । “अनात्मवन्तःपशुवद्भुञ्जते ये
ऽप्रमाणात्” इति सुश्रुतम् ।

अनात्म्य न० आत्मन इदं आत्मन्+इत् आत्मन् शरीरं
न०व० । अशरीरे “एतच्छब्दशब्देऽनात्मोऽनिरुक्ते इति
तै०ब्रा० ‘अनात्मो अशरीरे” इति भा० ।

अनाथ लि० नास्ति नाथः प्रभुरस्य । प्रभुहीने “किं ज्ञाता
सदादनाथमिति” ऋ० १०, १०, ११ । विलपन्तमनाथ-
वर्दित भार० ।

अनादर पु० आदरः गौरवहेतुका सम्मानना विरोधे न०
त० । परिभवे, तिरस्कारे, अवज्ञायाम् च नेषामादरविरो-
धित्वास्तथात्वम् । “शुण्ठेषु रागो व्यसनेष्वनादरः” नीति० ।
न० । आदरशून्ये लि० ।

अनादि पु० आदिः कारणम् पूर्वकालो वा स नास्ति यस्तु
परमेश्वरे । नास्ति आदिः प्राथमिकोयस्मात् ५व० ।
हिरण्यगर्भे पु० तस्य च “हिरण्यगर्भः समवर्त्ततामे”
इति श्रुतौ दृष्टेः प्रगुत्पत्सुक्तेस्तथात्वम् । आदिशून्ये
लि० । “जगदादिरनादिकमिति” कुमा० । “अनादि-
निधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं प्रचक्षते” इति हरिः । “अना-
दिनिधना देवी वाशुत्कृष्टा स्वयम्भुवेति” पुरा० ।
“अनादिर्भूव इति” विष्णु स० । “अनादित्वात्
निर्गुणत्वादिति” गीता ।

अनादिमत् आदिमत् कार्यं तद्विज्ञः । कार्यभिन्ने ।

अनादिष्ट लि० न आदिष्टः विशेषरूपेण उपदिष्टः । विशेष-
रूपेणाकथिते “अस्य पापस्य, इदं प्रायश्चित्तं” मित्यादि-
रूपेण विशेषतोऽनिर्दिष्टे प्रायश्चित्ते “उपपातकयुक्तानाम-
नादिष्टेषु चैव हि । प्रकाशे च रक्ष्ये च” इति विश्वामित्रः ।

अनादृत न० आदृतम् आदरः भावे क्त अभावार्ये न०त० ।
आदराभावे अवज्ञायाम् । कर्माणि क्त न०त० । आदृत-
भिन्ने अवज्ञाते तिरस्कृते च लि० ।

अनादेय न० न आदेयः । श्रुत्यादिषु निषिद्धतया आदाना-
नर्हे वस्तुनि “अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनादिति”
मनुः । अप्रतिपाद्ये च अप्रतिपाद्यद्रव्याणि च अप्रति-
पाद्यशब्दे वक्ष्यन्ते । [“मन्वानादेशे गायत्रीति” श्रुतिः ।

अनादेश पु० न आदेशः अभावे न०त० । उपदेशाभावे ।

अनाद्य लि० न आद्यं भक्ष्यम् । अभक्ष्ये श्रुतिनिषिद्धतया
भक्षणानर्हे । “एषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधो-
विधिरिति” “ज्ञानाज्ञानकृतं कृत्स्नं शृणुतानाद्यभक्षणै”
इति च मनुः । अनाद्यानि च अभक्ष्यशब्दे दर्शयिष्यन्ते ।
आद्यशून्ये अनादौ लि० ।

अनाधार लि० नास्ति आधारो यस्य । आश्रयशून्ये “अन्यत्र
नित्यद्रव्येथ आश्रितत्वमिच्छेयते” (भाषा०) उक्तैः न्यायमते
नित्यद्रव्यभावे, आश्रयशून्यत्वाच्च युक्तमनाधारत्वम् “अस्य
रानुष्ठते” रित्यादि या० सूत्रेण अस्वरपर्यायानामां सर्वेषां-
माधारत्वमीश्वरस्येति नास्त्रादौ अनाधारत्वं किन्तु ब्रह्मण्य
एवेति वेदान्तिनः ।

अनाष्टम् लि० आ+ष्टम्-क्त न०त० । अनाभिभूते आधिप-
णरहिते ‘देवतीरनाष्टमः सिधासव’ इति अर्थ० ६, २, २ ।

अनाष्टु लि० न आष्टुः पराभूतः । अपरिभूते “मही न
आयस्यनाष्टु” इति ऋ० ७, १५, १४, । वार्षिकना-
ष्टु रक्षसिना, ऋ० ८, २२, १८ ।

अनाष्टय लि० आ+ष्ट-कर्माणि क्यप् न आष्टयः न०त० ।
 अनभिभवनीये “अनाष्टयं षष्ठं तुल्यमिन्द्रमिति” ऋ० ४,
 १८, १०, “तव देवैरनाष्टयमिति” रामा० ।
 अनानुद् लि० अनुददाति अनु+दा-क न०त० ष्ट० दीर्घः ।
 समानदाहशून्ये अतुल्यदातरि । “अनानुदो षष्ठभेदो-
 धत” इति ऋ० २, २१, ४, “प्रमूतधनदानेन अन्यः समानो
 दाता नास्तीति” भा० ।
 अनापि लि० आयते आप-कर्माणि इन् आपिरामो
 बन्धुच न०ब० । आप्रशून्ये । “अनापिरज्ञा असजात्या-
 मतिरिति” ऋ० १०, २६, ६, “अनापिरबन्धुरिति” भा०
 ‘अथाहव्यो अना त्वमनापिरिन्द्र’ इति ऋ० ८, २१, १३ ।
 अनाप्त लि० आप्तो बन्धुः यथार्थज्ञानवान्, प्राप्ति, न०त० ।
 बन्धुभिन्ने, अप्राप्ते, “यस्यानाप्तः सूर्यस्येव ऋ० १, १००, २,
 “अनाप्तः परैरप्राप्तः” इति भा० । यथार्थनिश्चयवद्भिन्ने
 “युग्यस्याः प्राजकेऽनाप्ते सर्वे दृष्ट्याः शतं शतमिति” मनुः ।
 अनाभयिन् लि० आविभेति आ+भी-उष्वा० इनि न०त० ।
 सम्यग्भीतभिन्ने । “अनाभयिच्चरिमा ते” ऋ० ८, २, १ ।
 अनाभ लि० आभिसुख्येन भवति आभूः स्तोता न०त० ।
 स्तोत्रभिन्ने आभिसुख्याप्राप्ते च । “इन्द्रः अथयज्ञनाभुव”
 इति ऋ० १, ५१, ६, ।
 अनामन् न० अननमनः अमं जीवनम् अमयति रुजति अम-
 कनिन् । अशरीरोगे । नास्ति नामास्य नामस्यै मलभासे
 पु० तस्य वैदिककर्मणान् र्हतयाऽनामत्वात्तच्चम् । नाम-
 सून्ये लि० अनामिकायामपि पु० शब्दरत्ना० । स्वार्थे
 कन् । तवार्थे ।
 अनामय पु० अम-घञ् आमं तापं याल्यनेन या-क आ-
 मयो रोगः न०त० । रोगाभावे आरोग्ये । “ब्राह्मणं
 कुशलं पृच्छेत् क्षात्रबन्धुमनामयमिति” मनुः । न० ५ व० ।
 वाह्याभ्यन्तरपीडानिवारके विष्णौ पु० “पुण्यकीर्त्तिरना-
 मय” इति विष्णु स० । रोगशून्ये लि० । “जम्ब-
 बन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयमिति” गीता ।
 अनामयिन्, अम-णिच्-वा० इलुच् न०त० । व्यथकभिन्ने
 “इत्याभ्यामनामयिन्भ्यामिति” ऋ० १०, १, ७, ७ ।
 अनामा स्त्री ब्रह्मणः शिरश्छेदनसाधनतया यद् योस्यैवात्
 नास्ति नाम प्रहणयोग्यं यस्याः, नास्ति अङ्गुष्ठं प्रादि-
 वत् विशेषनामास्य वा मनन्तत्वात् डाप् । स्वनामः सङ्घायां
 मध्यमाकनिठयोः मध्यगायामङ्गुल्याम् । स्वार्थे कन् । अना-
 मिकायात् । तथा हि शिवेन ब्रह्मशिरश्छेदमिति पुराणे

प्रसिद्धम् तेन तस्या अपवित्तजातीयता अतएव तस्याः
 पवित्तीकरणार्थं यज्ञादौ पवित्तनामककुशधारणं तत्र क्रियते ।
 “अनामिकाघृता दर्भा हेतुकानामिकयापि वा, द्वाभ्यामना-
 मिकाभ्यां तु धार्थ्ये दर्भपवित्तके” इति ऊन्दो० प० ।
 अनामृण लि० आमृणाति हिनिस्त आ+मृण-क न०ब० ।
 हिंसकरहिते । “अनामृणः कुविदादस्य ऋ० १, २३१, ।
 अनायत्त लि० न आयत्तः । अयथे अनधीने । “एतावज्जन्म-
 माकल्पं यदनायत्तवृत्तितं” हितो० ।
 अनायन न० न आयनं चालनम् यत् । एकान्ते हेम० एका-
 नानायनमित्येकं नामेति केचित् ।
 अनायाम पु० आ-यम घञ् अत्यार्थे न०त० । प्रयत्नाभावे,
 अल्पप्रयासे, अक्षेणे च । “शरीरं पीड्यते येन शुभेना-
 यशुभेन वा । अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायामः स उच्यते”
 अत्रि० । ब० । प्रयत्नशून्ये लि० । “समायेऽकस्मिन्
 नायामे कर्मणि सहायेन भवता भवितव्यमिति” शकु० ।
 अनायासकृत न० अनायासेन अल्पप्रयत्नेन कृतं न०त० ।
 अल्पायासेन साध्ये फाष्टे क्राथे ।
 अनायुथ न० आयुषे हितम् आयुस+यत् न०त० । आदुर-
 हितकृते अतिभोजनादौ । “अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यञ्चा-
 तिभोजनम्” इति “नहीदशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते
 यादृशं पुरुषस्यैव परदारोपशेयनमिति” च मनुः । “तत्र
 प्रथमदिवसे ऋतुमत्यां मधुनगमनमनायुष्यं पुंसांमिति”
 सुश्रुतम् एवमन्यान्वपि ब्रह्मिन् अनायुष्याणि तत्र स्थाने
 स्थाने दर्शितानि । तत एव तानि बोध्यानि ।
 अनारत न० आ+रस-क्त आरतं पिरतिः अत्यन्ताभावे न०त० ।
 मन्ते, अविरामे अविच्छेदे च । “अनारतं तेन पदेषु
 लम्बिता” इति भार० । ब० । तद्वति लि० ।
 अनारभ्य अय्य० आ+रभ-ल्यप् न आरभ्य । किञ्चिदनधि-
 कृत्येत्यर्थे । “अनारभ्याधीतत्वादिति” श्रीमांसा । न आरभ्यः
 न०त० । आरभ्यभिन्ने लि० । अनारभ्यत्वादिति का०
 १, ८, ३, “नैयायमारभ्यसोऽर्थ” इति व्याख्या । “अनारभ्य-
 त्वाच्चेति” इति कात्या० २०, ८, २६, । “तस्मादनारभ्योऽय-
 मथ” इति व्याख्या ।
 अनारभ्याधीत लि० न आरभ्य किञ्चित् अधीतः । किञ्चि-
 दनधिकृत्य अधीते, येषां मन्त्राणां कर्मविशेषे विनियोगो
 नोक्तस्तेषां मन्त्राणामनाराभ्याधीतत्वात् ब्रह्मयज्ञे एव विनि-
 योग इति श्रीमांसाः स्थिरीकृतम् । “सामान्येन तु विनि-
 योगो यद्यपि ब्रह्मयज्ञविशेष” इति ऋ० भा० माधवः ।

अनारम्भः पु० न आरम्भः अभावार्थे न० त० । आरम्भाभावे अनुष्ठानाभावे । 'न कर्मणासनारम्भाद् अर्थं पुरुषोऽनुते इति' गीता ।

अनारोग्यं न० न आरोग्यम् । 'आरोग्याभावे । नास्ति आरोग्यं यस्मात् पू० । आरोग्यासाधने "अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनमिति" मनुः ।

अनार्ज्वं पु० अजोर्भाव आर्ज्वं सरलता स्वाच्छन्द्यं वा न० ७० । रोगे । अभावार्थे अव्ययी० । अजुत्वाभावे अव्य० । ई० । कुटिले लि० ।

अनार्त्तं लि० अहरस्य प्राप्तः अरु+अण् न० त० । स्वकालरूपे-अतौ-अनुत्यक्ते कुक्षमादौ । अतोः स्त्रीकसुभस्तेदम् विक्राशन् अर्त्तं तद्वास्ति यस्याः । अहरजस्त्रायां स्त्रियां स्त्री ।

अनार्य्ये पु० न आर्य्यः न० त० । आर्य्यभिन्ने असञ्चरिते । "अनार्य्य इति मामार्य्यो इति" रामा० । न० ७० । आर्य्यानाश्रये देशे ।

अनार्य्येत् न० । न आर्य्यो यत्र देशे तत्र आर्य्यावर्त्तादिभिन्ने द्वीपान्तरादौ भवः अनार्य्य+कन् । अगर्काटे ।

अनार्य्येज् न० । अनार्य्ये देशे जायते जन-उ । अनार्य्यदेशज्ञाते अगर्काटे । तद्देशजातमात्रे लि० ।

अनार्य्येतिक्त् पु० अनार्य्यप्रियस्तिक्त्तः शाक० त० । (चिराता) इति ख्याते भूमिभ्ये वृत्ते ।

अनार्षं लि० अविजुष्टत्वाद्दार्ष्ट्येदस्तत्तोक्तः आर्षः न० त० । अर्षेदिके वेदाप्रयुक्ते । "संनुद्धौ शाकल्यस्ये तावनामे" इति पा० । "अनार्षे अर्षेदिके" इति सि०कौ० । अर्षिणा इष्टम् अण् आर्षम् न० त० । अर्षिणाऽइष्टे । "अर्षि-ओरनार्षयोगुरुपोत्तमयोरिति" पा० । "अनार्षयो किं? वाशिषीति" सि०कौ० ।

अनालोचि(डि)त लि० न आलोचि (डि) तः । अविचेचिते । 'अनालोचितकार्यस्य वाग्जालं वान्मिनो वृथेति' भावः अनिलौचितेति वा पाठः ।

अनाविल लि० न आविलः । प्रसङ्गे स्वच्छे कालुष्यरहिते ।

अनाविद्धं लि० न आविद्धः । अशाधिते । "अनाविद्धया तन्वा त्वाजय" ऋ० ई० ७५, १ ।

अनावृत्तं लि० न आवृत्तः अव्यस्तः । अपुनर्गते प्रथमगते च । "मलमासेऽप्यनावृत्तां तीर्थयात्रां विवर्जयेदिति" अतिः ।

अनावृत्ति स्त्री न आवृत्तिः पुनर्गमनम् । अभासाभावे, आगमनाभावे च "अनावृत्तिः यद्वादिति" शा० ऋ० ।

'तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तीति' सं० सू० । व० । तद्वति लि० ।

अनावृष्टि स्त्री आ+वृष्ट-क्तिन् "अभावार्थे न० त० । "अतिवृष्टिमावृष्टिः यत्नभाभूमिकाः खगाः । प्रत्यासन्नाश्च राजानः षड्भेदे ईतयः अृता" इत्युक्ते ईतिभेदे "द्वादश-वार्षिक्यामनावृष्ट्यामिति" हितो० ।

अनाशकं पु० आ सम्यक् यथेच्छम् आशः अशनम् आ+अश वञ् न० व० कप् नश्यति नश-एषुल् न० त० वा । यथेच्छभोग-शुभ्ये, अनश्वरे च "तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्नि वेदानु-वचनेन यज्ञेन तपसाऽनाशकेनेति" श्रुतिः । फलकामना-शून्यत्वेन, भोगाय फलाजनकत्वात् तादृशकर्मणश्च भोगेन जयाभावाच्च तथात्वम् ।

अनाशकायनं न नश्यति अनाशक आत्मा तस्यायनं प्राप्नु-पायः । आत्मज्ञानसाधने ब्रह्मचर्यभेदे, "अथ यदनाश-कायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदेव ह्येतात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणातुविन्दते" इति आ० उ० ।

अनाशस्तं लि० आ+शस्त् स्तुतौ-क्तं न० त० । अस्तुते । "अनाशस्त इवाशसि" ऋ० १, २९, १ ।

अनाशिनं लि० न नश्यति नश-ष्णिनि, कर्मफलमश्रुते अश-ष्णिनि वा न० त० । अनश्वरे आत्मनि, ईश्वरे च, "अनाशिनोऽप्रमेयस्येति" गीता "अन्योऽनश्नभिन्नाक-शीति" श्रुतेरीश्वरस्य फलभोक्तृत्वाभावात्तथात्वम् । नाशरहितं लि० "नश्यतो विनिपातं नाशिनपाते त्वनाशिनौ" मनुः ।

अनाशुः लि० नश-उष्-अश-व्याप्तौ कर्मणि उष् वा न० त० । विनाशरहिते, अव्याप्ते च । "धन्वन् विद्ये अनाशुः" इति ऋ० १, १२५, ९, "अनाशुवः विनाशरहिताः अव्याप्ता वा इति भा० । न आशुः यीश्रः न० त० । क्षिप्र-भिन्ने । "अविप्रे चिह्नयोदघदनाशुनेति ऋ० ६, ४५, २, "अनाशुना अक्षिप्रमचनेनेति" भा० ।

अनाश्रमिन् पु० न आश्रमी न० त० । अश्रय्याद्याश्रमशून्ये "अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु ज्ञानमेकमपि द्विज" इति अतिः ।

अनाश्रयं लि० नास्ति आश्रयो यस्य । आश्रयनरहिते ।

अनाश्रयस् लि० अश-भोजने कृत् लि० । भोगशून्ये "उभेवि-मनाश्चाननूचानस्येति" पा० "छतजयछतेरनाश्रय" इति भारविः

अनाश्रासं पु० अभावार्थे न० त० । आस्थाभावे विश्वासाभावे "प्रत्यक्षपूर्वकत्वाद्नुमानस्य सर्वज्ञानाश्वासप्रसङ्गा-दिति" व० उ० भा० ।

अनास् लि० आस्यते निरास्यते षीवनमनेन आ+अस-च्चे
करणे क्तिप् आः सुखं नास्ति तत् साधनत्वेनास्य । आस्य-
व्यापारशब्दरहिते । “अनासोदस्यंरूढ्य” इति ऋ० ५, २६,
१०, “अनासः आस्तरहितानि तद्ग्रापारयून्यानीति” भा० ।
अनासिक लि० नास्ति नासिकाऽस्य । भग्ननासिके विकृत
नासिके च ।

अनास्था स्त्री आ+स्था-अङ् आस्था आदरः अभावार्थे
न०त० । अनादरे । “स्त्री पुमानित्यनास्यैषा वृत्तं हि
सहितं सतामिति” कृमा० । “अनास्थया स्नानकरप्रसा-
रिणीमिति” नैष० । न०व० । आदररहिते लि० ।

अनास्थान लि० आस्थीयतेऽस्मिन् आ+स्था-आधारे ब्युट्
आस्थानोभूप्रदेशः न०त० । आस्थानायोग्ये जलादी ।
“अनारम्भणे तदवीरयेषामनास्थाने” इति ऋ० १, १६, ५ ।
आस्थानं सभा । तच्छून्ये च ।

अनास्त्राव आ+सु-वेदे घञ् न०व० । क्षेत्ररहिते । लोके तु
अप् अनास्त्र इति । “तेषामसि तस्यसमनास्त्रावमरोगण-
मिति अथ० २, २, २ ।

अनाह पु० नह-घञ् न०त० । मलादिवन्धाभाषोपलब्धिते-
पहृषीरोगे ।

अनाहत न० आ-हन-भावे क्त आहतं छेदो भोगो वा न०
व० । छेदभोगादिरहिते नवीने वस्त्रे । तन्त्रशास्त्रे
प्रसिद्धे हृदयस्थिते सुषुम्णामध्यस्थे द्वादशदलपद्मे “शब्दो
मच्छामयः, शब्दोऽनाहतो यत् दृश्यते अनाहतास्थं तत्
पद्मं सुनिभिः परिकीर्तितमित्युक्तलक्षणे । नाभिस्यं माण्यपूरं
चक्रं वर्षाविला “तदूर्ध्वेऽनाहतं पद्मसुदादादित्यसच्चिभम् ।
कादिठान्नाशरैरूपलैश्च समधिष्ठितम् । तन्मध्ये वाण-
लिङ्गन्तु स्रष्टीयुतसमप्रभम् । आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधि-
ष्ठितं परमिति” तन्त्रसारे उक्तम् । अस्मिन् पक्षे च आह-
तभाषातः कण्ठतात्वाद्यभिषातः तन्नास्ति साधनत्वेनास्य
तादृशः शब्दः अस्तीति अर्थ आदित्वात् अच् । अना-
हतशब्देन च परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरीतिप्रसि-
द्धानां वाग्वृत्तीनां मध्ये मध्यमा वाक् कथ्यते तस्याश्च
हृदयपद्मे कण्ठादिस्थानमनाहत्त्वैवोपपन्नत्वात् अनाहतत्वम्
अधिकं मध्यमाशब्दे वक्ष्यते । व० । अः । अतरहिते
वस्तुभावे लि० ।

अनाहार पु० न आहारः अभावार्थे न०त० । भोजनभावये
“अनाहारेषात्मानं तव हारि व्यापादयिष्यामीति”
इति० । “अनाहारेण देहिन्” इति पुरा० ।

अनाहार्य लि० आहार्यः कृत्वितः आहरणीयश्च न०त० ।
अर्थात्तमे स्वाभाविके, आहरणीयमिच्छे च ।

अनाहिताग्नि पु० न आहितः अग्निर्येन । विधिना अकृता-
न्ग्राधाने निरग्नौ द्विजभेदे । “योऽनाहिताग्निः शत-
गुरयन्वा तु सङ्क्षयु” इति मनुः । “अनाहिताग्निश्रुतेचेति”
कात्या० ४, १, २६, “अनाहिताग्नेरपि पिण्डपितृव्यः
श्रूयते” इति तद्ग्राह्या षा च श्रुतिस्मृतौ दर्शिता “अ-
श्वनाहिताग्निना कार्यं इति” “यदि स दर्शाङ्गं स्यात्
अनाहिताग्ने दर्शपौर्णमासाभावाच्च श्रूयेतेति” तद्याख्या ।
अनिकेत पु० नास्ति निकेतः नियमेन निवासो यस्य व० ।
नियतनिवासशून्ये परित्राजके । “अनग्निरनिकेतः स्यान्नुनि
मूलफलशयन” इति “अनग्निरनिकेतः स्याद्याममन्त्रार्थ
माश्रयेदिति” च मनुः “अनिकेतः स्थिरमतिरितिः” गीता
अनिकेतनोऽप्यन्तार्थे ।

अनित्तु न० न इत्तुः सादृश्ये, अप्राशङ्क्ये वा न०त० ।
इत्तुसदृशे गुह्येति (नटा) इति ख्याते काशभेदे

अनिगीर्ण लि० न निगीर्णः । अनपङ्क्तभेदे, “विषयस्याग्नि-
गीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् शारोपा स्यादिति” षा० ६० ।
(अनिगीर्णस्य) अनपङ्क्तभेदस्य (विषयस्य) आरोपविषयस्य
आरोप्यमाणस्य, (अन्यस्य) आरोपान्वयस्य तादात्म्यभेद-
सत्प्रतीतिकृत् तद्बोधसाधनं एतत्तिः शारोपा लक्षणेति
तदर्थः यथा अन्नः श्वेतो धावतीत्यादौ श्वेतगुणवानश्वोऽन-
पङ्क्तभेदः सन् स्वसमवेतश्वेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते इत्य-
तस्तत्र शारोपा लक्षणा ।

अनिच्छा स्त्री न इच्छा अभावार्थे न०त० । इच्छाभावे
“स्फुटामनिच्छां विवरीतुस्तुष्टुकाभिति नैष० । “चरेत्
सान्नपनं कच्छं प्राजापत्यमनिच्छयेति” मनुः ।

अनित्य लि० न नित्यः । नश्वरे, जन्ये च । “नित्याऽनित्या च
च सा हेधा नित्या स्यादणुलक्षणा । अनित्या तु तदव्या-
स्यादिति” भाषा० । “यदि नित्यमनित्येन निर्मलं मलवा-
हिना । यशःकायेन लभ्येतेति” इति० । “रजसलमनित्यञ्च
भूतावासमिदं त्यजेदिति” मनुः । अस्थिरे “अनित्योविजयो
यस्मात् दृश्यते युष्मानयोः । पराजयश्च संपाने तस्माद्दुःखं
विवर्जयेदिति” रः । कृताकृतप्रसङ्गं नित्यं विरोधे न०त० ।
कृताकृतप्रसङ्गशून्ये वैकल्पिके, “समासान्विधेरनित्यत्वमिति”
पा०भा० । यावदाश्रयसवस्थानाश्रय्ये, “वर्षे चानित्ये” इति
पा० । अव्यवस्थिते, (यावदाश्रयसवस्थानवस्थिते) “इह सन्तु
इत्थं व्यवस्थितं न रसादयः, यथा आमे फले, ये रसादयस्ते

पक्षे न सनि, नित्यत्वाच्च नित्यं इव्यम् अनित्या गुणा यथा कल्कादिप्रविभागः, स एव सञ्चरसगन्धो व्याप-
चरसगन्धो वा भवतीति" सुश्रुतम् अतएव "सत्वे निवि-
शतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयसाक्रियाजन्-
सोऽसत्यप्रकतिर्गुण" इति गुणलक्षणे गुणानामुत्पद-
विनाशोक्तिः । सदातनभिन्ने काले च । "अनित्यं हि स्थिति
यन्मात्तस्मादतिथिरुच्यते" इति मनुः । अनित्यमित्यत्र
व्याप्तौ, कालाधिकरणे वा द्वितीया न मान्ताव्यवयवस्य तथात्वे
प्रमाणाभावात् । सदाकालवृत्तिपरत्वेऽपि धातूपस्थाप्यसाध्य-
क्रियाविशेषणत्वेन सञ्चारोत्तमनिन्द्यावधोत्यादिवत् द्विती-
येति बोध्यम् । नित्यम् मान्तमव्ययम् न०त० । केचित् ।

अनिद्रा स्त्री न निद्रा अभावात् न०त० । निद्राभावे "हृदयह-
नौल्यमनिद्रा स्तम्भ" इति सुश्रुतम् । निद्राराहित्ये च रोग-
विशेष एव कारणात् । नास्ति निद्रा यस्य । निद्रारहिते
आलस्यरहिते त्रि० "अनिद्रौ षड्होरात् तपोवनमर-
तामिति "प्रजा नित्यमनिद्रेण यथाशक्त्यभिरक्षिता"
इति च रामा० । "अनिद्रेण अनलसेनेति" तदर्थः ।

अनिन्दित त्रि० न निन्दितः । निन्दारहिते प्रशस्ते
"अनिन्दितैः स्त्रीविवहैरनिन्द्या भवति प्रजेति" मनुः ।

अनिन्द्र त्रि० न इन्द्रोयाज्योयस्य । इन्द्रोपासनागून्ये "साम-
निन्द्राः कृष्णवन्ननुक्थाः ऋ० ५,२,३, "अनिन्द्रा इन्द्र-
मयजन्त" इति भाष्यम् ।

अनिवद्ध त्रि० न निवद्धः । अनायत्ते, "अनायतो अनिवद्ध"
इति ऋ० ४,१३,५ । अथितभिन्ने च ।

अनिबाध त्रि० नास्ति निबाधः संबाधा यस्य । संबाधरहिते
"उरौ मह्यं अनिबाधे वषट्" इति ऋ० ३,१,११, अनि-
बाधे असंबाधे इति भा० ।

अनिभृत त्रि० न निभृतः न०त० । चक्षुले "भुवनिभृत-
वेलेति" भा० । "बलाशङ्कला" इति मङ्गि० ।

अनिभृष्ट त्रि० निभृष्टन्श्च क्त नि० न०त० । अबाधिते ।
अनिभृष्टतविपिदन्त्योजसा "ऋ० २,२५,४, अनिभृष्ट-
तविषः अबाधितवल्" इति भा० ।

अनिमक पु० अन-जीवने शब्दे च भावे वा० इमन्
"अनिमः जीवनं तेन कार्याति प्रकाशते कै-क । भेके ।
तस्य मरणेऽपि पुनरुज्जीवनात्तथात्वम् । कोकिले, भ्रमरे
चतयोः मधुरशब्देन प्रकाशमानत्वात्तथात्वम् । अनिमाय
जीवनाय कं जलं यस्य । पद्मक्षेयरे । अनिमाय कं सुखं
यस्मात् । मधुके (मौल) वृत्ते भेदनिः ।

अनिमान त्रि० नि+मा-भावे ल्युट् न०ब० । परिच्छेद-
रहिते 'स नो मह्यं अनिमानो धूमकोतः ऋ० १,२७,११
"अनिमानः अपरिच्छिन्न" इति भा० ।

अनिमित्त न० न निमित्तम् । निमित्ताभावे कारणाभावे
"अनाहरः खानि खानि न स्पृशेदनिमित्तत" इति मनुः
न०ब० । कारणशून्ये त्रि० ।

अनिमिष त्रि० नि+मिष-भावे क्तिप् स नास्ति यत् ।
सन्द्यून्ये दर्शने "इमे दिवो अनिमिषा" इति ऋ० ७,
६०,७, "मितः कृष्णीरनिमिषा" इति ऋ० ३,५६,१,
अनिमिषा निमिषरहितेनेति भा० ।

अनिमि(नि)ष पु० नास्ति निमि(नि)षः चक्षुःस्यन्दनं यस्य मिष
घञ् कुटादि० न गुणः, मिष-त्वादि घञ्-वा, । चक्षुः-
स्यन्दनशून्ये देवे "सुरेषु नापश्यदवैच्यताङ्गोर्ध्वे निमेषं
निजसम्पत्ते सेति" नैषधे सुराणां निमेषशून्यत्वसक्तम्
"अस्रप्रजो अनिमिषा" इति २,२७,६ संक्रन्दनो अनि-
मिष एकवीर इति च ऋ० १,१०,३,१ । मत्स्ये च ।
निमिषो दृष्टप्रतिबन्धस्तच्छून्ये विष्णौ च । 'नैमिषानि-
मिषक्षेत्रे" इति भाग० । "अनिमिषः विष्णुः अलुप्रदृष्टत्वात्
तस्य क्षेत्रे इति श्रीधरः । न निमिषति चलतीति नि+मिष-
क न०त० । महाकाले । क्रियाशून्ये वस्तुमाले त्रि० । स्यन्द-
नशून्ये त्रि० । "शतैस्तमच्छामनिमेषदत्तभिरिति" रघुः ।

अनियत त्रि० न नियतः । नियमनैकरूपशून्ये, अनित्ये
अस्थायिनि "रत्यादयोऽप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिण्य"
इति सा०द० । नियतकारणाद्यनपेक्षे च "रिष्ट" त्रिविधं
मुनयोऽनियतमनियतं योगजञ्चेति" अथोति० । अनि-
यन्त्यते च । [उच्छृङ्खले च ।

अनियन्वित त्रि० नि+यन्श्च चु० क्त न०त० । अनियमितं
अनियम पु० न नियमः अभावात् न०त० । नियमा
भावे । "पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्रमं द्विचतुर्थयोः । षष्ठे पादे
गुरु ज्ञेयं शेषेष्वनियमोमत" इति कन्दो० ।

अनिरा स्त्री नास्ति इरा अक्षं यस्याः ५ब० । अतिवृष्ट्यादौ
इती । "व्यसन् विश्वा अनिरा" इति यजु० ११,४७,
अनिराः अतिवृष्ट्याद्या इति वेददीपः । न ईर-
यित्तं शक्यते ईर-कृष्टं ह्यस्यः न०त० । प्रेरयित्त-
मशक्ये । "अपत्या अस्युरनिरा" इति ऋ० ८,४८,११,
'अनिरा प्रेरयित्तमशक्या" इति भा० । ७ब० । अञ्जरहितं
दारिद्रेण च "शुश्रुतमस्मदनिरामभीवामिति" ऋ० ७,७१,२,
"अनिरामञ्जदारिद्र्यमिति" भा० ।

अनिराकरण न निराकरणमभावात् न०त० । निवा-
रणाभावे “अनिराकरणात् कर्तुंस्यागाङ्गकर्मणेऽपि-
मित” हरिः ।

अनिरुक्तं लि० निष्कान्तं उक्तमवयवार्थं निर्वहसुक्तमवयवार्थो
येन वा निरुक्तं निर्वचनम् न०त० । विशेषरूपेण निर्व-
चनस्युच्ये “एतस्मिन्नुदश्येऽनात्मेऽनिरुक्ते” इति ऐत० ।
निर्वचनञ्च निरुक्ते यास्कोन दर्शितं यथा “अथ
निर्वचनम् तदेषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ, प्रादेशिकेन
गुणेनान्वितौ स्यातां, तथा तानि निर्व्रूयादथानन्वितेऽर्थे-
ऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परोक्ष्येत केनचिद्दृष्टिसामा-
न्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यन्तरवर्णसामान्याच्चिन्नयात्
नत्वेव न निर्व्रूयाच्च संस्कारमाद्रियेत विषयवत्यो हि
एतयो भवन्ति । यथार्थं विभक्तोः संनमयेत्यसमवयवमिति
धात्वाद्दो एव शिष्येते । अथाप्यन्तेनिर्दृष्टस्यानेष्वादिनोपो
भवति स्तः सन्तीति, अथाप्यन्तोपो भवति गत्या गतमिति,
अथाप्युपधानोपो भवति जम्भतुर्जम्भुरिति, अथाप्युपधा-
विकारो भवति राजा दण्ड्यति, अथापि वर्णानोपो भवति
तच्चा यामीति अथापि द्विवर्णानोपः तच्च इति, अथ
प्याद्विपर्ययो भवति ज्योतिर्धनो विन्दुर्वाद्य इति अथा-
प्याद्यान्विपर्ययो भवति स्तोको रज्जुः सिकतास्तर्कु इति
अथाप्यन्व्यापत्तिर्भवति” इति ॥ तथा प्रकृतप्रत्ययानपे-
क्षयैः सकृदायेन विशिष्टार्थबोधकमपि निरुक्तं यथोक्तम्
३० भा० साधनेन यथा “प्रकृतप्रत्ययार्थमनपेक्ष्य
विशिष्टं कार्यबोधकं पदं निरुक्तमिति” । अनिर्दिष्टे “अनि-
रुक्तप्रातःसवनः प्रथम” इति कात्या० २२, ५, ७, “अनि-
रुक्तं प्रातःसवनं यस्यासौ प्रथम” इति तद्ग्राह्या ।

अनिरुद्धं पु० न केनापि युद्धेन निरुद्धः नि+रुध-क्तं न०त० ।
कामदेवपुत्रे, उपापतौ, वासुदेवसङ्घर्षेणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्य
चतुर्व्यूहस्य परमेस्वरस्य कथमप्यनिपेक्ष्यस्य अत्यन्तचलनस्य
चेतसोऽधिष्ठातरि अनिरुद्धाख्ये अंगे च अनिरुद्धः सुरा-
नन्द” इति विष्णु० सं० । “न केनापि प्राङ्भविषु निरु-
ध्यते” इति भा० “अनिरुद्धोऽप्रतिरथ” इति विष्णु सह० ।
“चतुर्षु व्यूहेष्वनिरुद्ध” इति भा० “संकांशोवासुदेवः
प्रद्युम्नानिरुद्धकः । व्यूहस्यतुर्विधो ज्ञेयः सू० प्र० सम्पूर्ण
षड्गुणमिति” रामा० दर्श० । विवरणं राः तुल्यपदे
यस्यते । अप्रतिरुद्धे लि० ।

अनिरुद्धपथं न० न निरुद्धः पन्था यत्न व० । आकाशे तत्र
हि कस्यापि गतिरोधनाभावः । रुद्धवर्त्मभिन्ने लि० ।

अनिरुद्धभाविनी स्त्री ईत० । उपायां याणकन्यायां तस्या-
स्तत्पत्नीभवनकथा च उपापतिशब्दे दृश्या ।

अनिर्ज्ञातं लि० न निर्ज्ञातः निश्चितो प्राप्तो वा । अप्राप्ते,
अनिश्चिते च “क्रिया हि अनिर्ज्ञातकालादक्रियायाः
परिच्छेदकत्वात् लक्षणं भवतीति” प्रौ० मनो० । अनि-
र्ज्ञातप्राप्त्यर्थं प्रतीक्षणं प्रतीक्रेति कठ० उ० भा० । प्राप्तं हि
यथा स्वरूपं ज्ञातं शक्यते नाप्राप्तमित्यतोऽप्राप्तस्यानि-
र्ज्ञातत्वम् । [धारणाभावे ।

अनिर्णयं न निर्णयः अभावे न०त० । निश्चयाभावे ऋ-
अनिर्देशं लि० न निर्गतानि दय दिनानि यस्य उच्यन्ताम् ।
अनपगतदशाहे । “उपाह्वं स्तुतिकाञ्च यथाचान्तमनि-
र्देशमिति” अनिर्देशञ्च प्रेताक्षमिति, “तावत् स्यादशुचि-
र्विप्रो यावत् स्यादनिर्देशमिति” “विगतं तु विदेशम्
शृणुयाद्यो ह्यनिर्देशमिति” “अनिर्देशायाः गोःक्षःरमौद्-
भेकगपं तथेति च” मनुः । अनिर्देशाहमप्यत्र लि० ।
“अनिर्देशाहं गं स्तुतामिति” मनुः ।

अनिर्देश्यं लि० न निर्देश्यं जातिगुणक्रियासंज्ञाभिर्निर्देशुम-
शक्यम् निर+दिग्-शक्यार्थे गत्यत् न०त० । निर्देश्ये
निर्देश्ये परमात्मनि तस्य जातिगुणाद्यभावेन “इदं
तदिति” निर्देश्याद्येवत्वात्तत्त्वम् । “यत्तत् स्वरूपमनिर्देश्य-
मिति” श्रुतिः । “ब्रह्मन् ! ब्रह्मग्यनिर्देश्ये निर्गुणे रुन्म-
एतन्नय” इति भाग० १०म अुच्य० । अनिर्देश्यदृष्ट-
श्रीमानिति विष्णु सं० । “इदं तदिति निर्देशु” यच्च शक्यते
परस्मै, स्वयं वेद्यत्वादिति भाष्यम् । [दिष्टे ।

अनिर्द्धारितं लि० न निर्द्धारितः अवधारितभिन्ने अनि-
अनिर्मात्या स्त्री निर-मत्त-ग्यत् न०त० । टक्कानामको
षधो शब्दरत्ना० ।

अनिर्वचनीयं पु० निर्वचनं निरुक्तिः लक्षणादिना ज्ञापनम् ।
एवंरूपतया निर्वक्तुमशक्ये परमात्मनि । सत्त्वामत्त्याभ्या-
भेकतररूपेण निर्वक्तुमशक्ये वेदानिमित्ते जगति, अज्ञाने च
न० । “अज्ञानञ्च सदसद्ग्राह्यमनिर्वचनीयं विगुणान्मकं
ज्ञानविरोधि भावरूपं यत्किञ्चिदिति” वे०सा० ।

अनिर्वचनीयसर्वस्य न० अनिर्वचनीयं सर्वस्वं यस्य ।
आर्जुनोपनिषत् “अण्डनखण्डखाद्यापरपण्यां यन्वभेदे
तत्र हि सर्वां पदार्थानामिदन्तया निर्वक्तुमशक्यता
व्यभिच्यता ।

अनिर्दिष्टं स्त्री न निर्दिष्टः स्वाच्छन्दप्रसवार्थं न०त० ।
स्वाच्छन्द्याभावं तद्गुणोपलक्षिते दारिद्र्ये च “अनिर्दिष्टि-

निहात्रो मम गृहान्तरालं गते लुङ्गटः । ३० । तद्वति लि० ।
अग्निर्वेदं पु० न निर्वेदः अभावार्थे न० त० । निर्वेदाभावे
वैराग्याभावे अत्रैराग्ये, असन्नोपे च “अग्निर्वेदः त्र्ययौमन-
सनिर्वेदमयं सुखम् “अग्निर्वेदो हि सततं सर्वार्थेष्वनुवर्तते”
इति रामा० ।

अग्निं लु पु० अग्निव्यनेन अन्न-इलच् । वायो, तेनैव सर्वेषां
प्राणपरिणामत्वम् । “तप्रकच्छं चरन् विप्रो जलक्षीर-
घ्नः निलान्” इति सोमार्ग्यकीर्णिलेन्द्राणां विज्ञाप्यल्योयमस्य
चेति मनुः । “स सखा टोप इशानिनाहृत” इति कर्मा० ।
अग्निं लु मायामहकृतेन ब्रह्मणा विद्यदुत्पाद्य तद्रूपाविष्टेन
ततोद्गमंशत उत्पादितः इत्यभेदः “तस्मादेतस्माद्वा आत्मन
आकाशः संभूतः आकाशात् वायुः वायोरग्निरित्यादि-
श्रुतिः, स च स्वाभाविकगोपस्य गीर्गतिवैगाव्यगुणवान्
विद्यत उत्पन्नत्वात् शब्दगुणप्राप्तं । यथोक्तं पञ्चदश्यां
“माया मल्लेकदेशस्था यथा तल्लेकदेशगम् । विद्यत्, तत्ता-
प्येकदेशगतो वायुः प्रकल्पितः । शब्दस्य गीर्गतिवैगो वायु-
वस्था इमे मताः । त्वयः स्वभावात् सन्नायाव्योभ्रां
श्रे तेषु वायुगाः । वायुरस्तीति सद्भावः, सतोवायो
गुणकृते । निस्तव्यरूपो मायायाः स्वभावो विद्यतो ध्वनि-
रिति “पुराणोक्तं तारतम्यं दशमि भूतपञ्चके” इति च ।
तदाविष्टेनैव ब्रह्मणा वद्विरुत्यादित इति वेदान्तिमतम्
मांशुसते सतु स्पृगितन्मात्वादुत्पन्नः । वैशेषिकनये तु स्पृगं,
मन्था, परिमाणं, पृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववग-
मणकोऽग्निः ईश्वरादेव अष्टष्टशशदुत्पद्यते इति भेदः
स च स्थूलः सूक्ष्मश्च । तत्र स्थूलः सप्ताविधः सप्तरूपा-
श्रितः यथोक्तं सिद्धान्तशिरसौ “भूवायुरावह इह प्रव-
हस्तदूर्ध्वः स्यादुहहस्तदनु संवहसं प्रकृष्य । अन्यस्ततो-
ऽपि सुवहः परिपूर्वकोऽस्माद्वाह्यः परावह इमे पवनाः
प्रसिद्धाः । भूमेर्वह्निर्हादशयोजगानि भूवायुरात्म्युदवि-
द्युदाद्यम् । तदूर्ध्वं गो यः प्रवहः स नित्यं प्रत्यगति-
स्तस्य तु मध्यमंस्था । नक्तवकवा खचरैः समेतो यस्मा-
दतस्तेन समाहृतोऽयम् । मपञ्जरः खेचरचक्रयुक्तो अमत्य-
जस्यं प्रवहानिसेन इति” । भूवायौ विद्युदादय उत्पद्यन्ते
इत्युक्तम् तेषां स्वरूपादि तद्दीकायासुक्तं श्रीपतिवाक्येन ।
“निर्वातोल्काधनसुरधनुर्विद्युदन्तः कुवायोः संदृश्यन्ते सन-
गरपुरोवेषपूर्व्यं तथान्यत्” इति । तत्र विद्युतः । “सुजल-
जलधिमध्ये वाङ्मोऽग्निः स्थितोऽस्मात् सलिलभरनिभमना-
दल्पितः धूममालाः । विद्यति पवनभोताः सर्वतस्ता दृश्यन्ति

दुमणिकिरणतप्ता विद्युतस्तत्स्फुलिङ्गाः” । करकाः ।
“उद्धतैः पांसुभिर्भूमेः प्रचण्डपवनोच्चयात् । मेघमण्डलमा-
नीतैर्मानिन्यपरिर्वर्जितैः । मिश्रणाञ्जलविन्दनां परिण्डभावा-
भवेदिह । दृपद्विपतन्येते द्रवन्ते च पुनः क्षितौ” । विद्यु-
त्पातसंभवस्तु । “अकस्माद्द्वैद्युतं तेजः पार्थिवंशकर्मिथ-
तम् । वात्यावद्भ्रमटाघाते प्रतिकूलानुकूलयोः । वाव्यास्तत्
पतति प्रायो ह्यृकालं प्राप्य वर्धणे । यतः प्रार्ष्टिष नैवेते
पांसवः पसरन्ति हि । तत् त्वेधा पार्थिवं चाप्यं तैजसं,
तत्तदुत्थितः । गतो निर्भरटाह्यैव भूमिस्थैरनुभयतं” ।
इन्द्रधनुः । “सूर्यस्य विविधवर्णाः पवनेन विधट्टताः
कराः साभ्रे । विद्यति धनुःसंस्थाना ये दृश्यन्ते तदिन्द्र-
धनुः, । परिवेषः । “संमूर्च्छिता रवीन्द्रोः किरणाः पवनेन
मण्डलीभूताः । नानावर्णाङ्कतयस्तन्त्रे व्योम्नि परिवेषः” ।
उल्का । “यासां गतिर्दिवि भवेद्दृश्यतेन गव्यास्तास्तारकाः
सकलश्वेचरतोऽतिदूरे । तिम्रिनि या अग्निगतोद्गतयश्च
ताराश्चन्द्रादधो हि निवसन्ति तदाश्रितास्ताः । शीतांशव-
ज्जनमयास्तपनात् स्फुरन्ति ताश्चावहप्रवहमारुतसंधि-
संस्थाः । पूर्वानिलैस्तिमितभावसुपागतोऽस्मिंस्ताराः पतन्ति
कहचिद्गुरुतावशेन” । अथ रजःसंहतिः । “वर्षान्ते निर्जलाः
मेघा वायुना विरलीकताः । इंपद्वाप्यावशेषास्तु पतन्ति
वसुधातले । धूमावयवकूपैस्ते श्कादन्ते गिरयो दुमाः ।
रामारासादयस्ते तु पुनरर्कांशुशोभिताः । भूवायुना विप्री-
णांस्तु विलीयन्ते नभस्तले । तद्रजःसंहतिर्धेनुमहिधी-
क्षारनाशकत्” । संध्यारागः । “भूम्युत्थितं रजोधूमैर्दि-
गन्व्योमि संस्थितः । सूर्यात्यकिरणैर्मिश्रैराण्डमव-
भासते । विरलावयवं वस्तु यदृष्टे व्यथायकम् । तेना-
भूमरूषीभूतं दृश्यते शक्रचापवत् । संध्यारागः स विज्ञेयो
दिनादौ च दिनात्यये । राकायां तु निशावक्त्रे तथैवेन्द-
करोद्यमे” इति । तदधिष्ठादेहोत्पत्तिर्भन्वन्नरभेदेन
वामनपुराणादौ दर्शिता यथा “पुलस्त्य उवाच । प्रविश्य
जठरं शुद्धोदित्यमाहः सुरन्दरः । ददर्शोर्ध्वं सुखं बालं
कटिन्यस्तकरं महत् ॥ तेनैव गर्भं दितिजं वज्रं यत-
पर्वणा । चिच्छेद सप्रधा ब्रह्मन् ! स ह्येते सुविस्वरम् ।
गक्रोऽपि प्राह सा मृद ! रुदस्वेति सधर्षरम् । इत्येवसुक्ता
चक्रेकं भूयश्चिच्छेद सप्रधा ॥ ते जाता मरुतो नाम
देवादिम्याः शतक्रतोः । मातुरेवापचारेण बलवीर्यपुर-
स्कृताः इति ॥ “यदमी भवता प्रोक्ता मरुतोऽदिति सम्भवाः ।
तत् केन पूर्वमासन् वै मरुत्सार्गेण कथ्यतामिति” नारद-

प्रश्ने पुनरुच्योक्तिः । “श्रूयताम् पूर्वमरुतासुत्यासिं कथयामि
ते । स्वायम्भुवं समारभ्य यावन्मन्तरं त्विदम् ॥ स्वायम्भु-
वस्य पुत्रोऽभ्यन्तोर्नाम प्रियव्रतः । तस्यासीत् सवनी
नाम पुत्रश्चैलोक्यपूजितः ॥ खसुत्पपाताथ स कामचारी
समं महिष्या वसुमानपुत्रा । रराम तन्या सह काम-
चारी ततोऽम्बरात् प्राच्यवतास्य शुक्रम् ॥ पतिभिः स-
मनुज्जाताः पपुः पुष्करसंस्थितम् । तं शुक्रं पार्थिवेन्द्रस्य
मन्यमानास्तदासृत्म् ॥ पीतमालेण शुक्रेण पार्थिवेन्द्रो-
भङ्गवेन च । ब्रह्मतेजोविहीनास्ता जाताः पत्यस्तप-
स्विनाम् ॥ सुपुत्रः सप्त तनयांस्ते रुद्रन्तोऽथ भैरवम् ।
तेषां रुद्रितगङ्गेन सर्वमापूरितं जगत् ॥ अथाजगाम
भगवान् ब्रह्मलोकात् पितामहः । समभ्येत्यावर्षाद्बालान्
मा रुद्रं मह्यवलाः ! ॥ मरुतो नाम यूयं वै भविष्यध्वं
वियञ्जराः । इत्येवमुक्त्वा देवेशो ब्रह्मा लोकापितामहः ॥
तानादाय वियञ्जारी मारुतानादिदेव ह । ते चामन्
मरुतस्याद्या मनोः स्वायम्भुवान्तरे” ॥ स्वारोचिषे तु मरुतो
वक्ष्यामि षड्गु नारद ! ॥ स्वारोचिषस्य पुत्रश्च श्रीमानामीत्
ऋतुध्वजः ॥ तस्य पुत्राभवन् सप्त सप्तार्चिःप्रतिमा सुने ! ।
तपोऽर्थं ते गताः शैलं महामरुं नभ्यराः ॥ आरा-
धयन्तो ब्राह्मणं पदमेन्द्रमधेऽभवः । ततो विपश्चिन्नामा स
सहस्राक्षो भयातरः ॥ घृतनामसुरोसुख्यां प्राह
नारद ! वाक्शिवत् । यथा हि तपसो विभ्रं तेषां भवति
सुन्दरि ! ॥ तथा क्रूरश्च मा तेषु, सिद्धिर्भवत् वै यथा ।
इत्येवमुक्त्वा शक्रेण घृतना रूपशालिनी ॥ तत्राजगाम
त्वरिता यत्र तथ्यन्ति ते तपः । आश्रमस्याविदूरे तु नदी-
मन्दोद्वाहिनी ॥ तस्यां स्नातुं समायाताः सर्वेऽप्य सहो-
दराः । सा तु स्नातुं सुचार्वङ्गी त्ववतीर्षा महानदीम् ॥
दृष्टुस्ते नृपाः स्नातुं ततश्चक्रुर्भरे सुने ! । तेषाञ्च
प्राच्यवत् शुक्रं, तत् पपौ जलचारिणी ॥ गङ्गिनी
पाहसुख्यस्य महाशङ्खस्य वल्लभा । ते वै विनिष्टतपसो
जन्मू राव्यन्तु पतकम् ॥ अथो वज्रतये काले सा
प्राही शङ्खरूपिणी । ससृष्टता महाजालैर्भतस्यवन्नेन
जानिनो ॥ स तां दृष्ट्वा महाशङ्कीं स्तनस्थां भक्त्य-
जीवनः । निवेद्यामास तदा ऋतुध्वजसु ॥ तथा-
भ्येत्य महातानो योगिनो योगधारिणः । तेषां स्वम-
न्दिरं सर्वे पुरव्याप्यां ससृत्सृजन् ॥ ततः प्रमाच्छङ्किनी-
मा सुषुवे सप्त वै शिम्बुन् । जातमालेषु पुत्रेषु मोक्ष-
भावमादाह सा ॥ अमाहर्षपटका बाला ललभध

विचारिणः । स्तन्यार्थिनो वै रुद्ररथाभ्यागात् पिता-
महः ॥ मा रुद्रध्वमिति प्राह मरुतो नाम पुत्रकाः ! ।
यूयं देवा भविष्यध्वं वायवोऽम्बरचारिणः ॥ इत्येवमुक्त्वा-
घादाय सर्वान्स्तान् देवतान् प्रति । नियोज्य च मरु-
न्मार्गे वैराजभवनं गतः ॥ एवमासंश्र मरुतो मनोः
स्वारोचिषान्तरे । अक्षमे मरुतो ये च तान् षड्गुषु
तपोधन ! ॥ औत्तमस्यान्वयाये च राजासीद्विषधाधिपः ।
वपुष्मानिति विख्यातो वपुषा भास्करोपमः ॥ तस्य पुत्रो
गणश्रेष्ठो ज्योतिषान् धार्मिकोऽभवत् । स पुत्रार्थी तप
सोपे नदीं मन्दाकिनीम् ॥ तस्य भार्या च सुश्रोणा देवाचार्य-
सुता शुभा । तपश्चरणपुत्रस्य भव्य परिचारिका ॥ तेजो-
युक्ता सुचार्वङ्गी दृष्ट्वा सप्तार्चिर्भवन्ने । तां तथा चारु
सर्वाङ्गी दृष्ट्वा तपसा कृणाम् । पप्रच्छुस्तपसो हेत-
नस्यास्तद्गुरुरेव च । साऽब्रवीत्तनयाथाय आवाभ्यां वै
तपः क्रिया ॥ ते चास्त्रैरदा ब्रह्मन् ! जाताः सप्त मह-
र्षयः । व्रजध्वं तनयाः सप्त भविष्यन्ति न संशयः ॥ सुवयो
गुणसंयुक्ता सहर्षिणां प्रसादतः । इत्येवमुक्त्वा जग्मुस्ते
सर्व एव महर्षयः ॥ सोऽपि राजर्षिरगमत् सभार्यो
नगरं निजम् । ततो वज्रतये काले सा राज्ञी महिषी
प्रिया ॥ अवाप गर्भं तन्वङ्गी तस्मात् नृपतिमसत्तथात् ।
सुधिग्यामथ भार्यायां समारासौ नराधिपः ॥ सा चाप्या-
रोदुमिच्छन्तो भर्तारं वै पतिव्रता । निवारिता तदा
भार्यैर्न तथापि व्यतिष्ठत् ॥ तं सभालिङ्गु भर्तारं चिताया-
मारुरोह सा । ततोऽग्निसध्यात् सलिले सांसपेक्ष्यपत-
न्मुने ! ॥ साम्भसा सुखशीतेन संसिक्ता सप्तधाऽभवत् ।
तेऽजायन्नाथ मरुत चोत्तमस्यान्तरे मनोः ॥ तामसस्या-
न्तरे ये च मरुतोऽप्यभवन् पुरा । तानहं कीर्त्तयिष्यामि
गीतवृत्त्यकलिप्रिय ! ॥ तामसस्य मनोः पुत्र ऋतुध्वज
इति श्रुतः । स पुत्रार्थी जुहावाग्नौ स्वमांशं रुधिरं
तथा ॥ अस्थीनि रोम जेगांश्च स्नायुमज्जायकृद्गणम् ।
शुक्रं च दिवसो राजा सुतार्थी वेति नः श्रुतम् ॥
सप्तार्चिर्भध्याञ्च ततः शुकपातादनन्तरम् । मा मा क्षिप-
स्येत्समरत् शक्रेः सोऽपि नृपो रुद्रः ॥ ततस्तस्मात्सुतवहात्
सप्त तत्तेजसो नाः । शिशवः समजायन्त ते रुद्रन्स्य
तन्मुने ! ॥ तेषान्तु ध्वनिमाकर्ण्य भगवान् पद्मसम्भवः ।
समागम्य निःश्वस्य सं चक्रे मरुतः सुतान् ॥ ते त्वास-
करोती ब्रह्मं स्तामसे देवतागणाः । येऽभयन्वैवते तांश्च
षड्गुषु त्वं तपोधन ! ॥ रैवतस्यान्वयाये तु राजासीद्विषु-

जिह्वलो । रिपुजिह्वाम स ख्यातो न तस्यासीत् सुतः ।
 क्रुल ॥ स समाराध्य तपसा भास्करं तेजसां निधिम् ।
 अवाप कन्यां सुरतिं तां प्रगृह्य गृहं ययो ॥ तस्यां
 पितृगृहे ब्रह्मन् ! वसत्याञ्च पिता ऋतः । मापि दुःख-
 परीताङ्गी सां तनुं त्यक्तुमुद्यता ॥ ततस्तां वारयामासु-
 र्कथयः सप्त मानसाः । तस्यामासक्तचित्सास्तु सर्व एव
 तपोधनाः ॥ अपारयन्ती तद्दुःखं प्रञ्जाल्याग्निं विवेश ह ।
 ते चापश्यन् ऋषयस्तच्चिता भावितास्तथा ॥ तां ऋतां
 ऋषयो दृष्ट्वा कष्टं कष्टेति वादिनः । प्रजम्बुज्वलनाञ्चापि
 सप्ताजायन्त दारकाः ॥ ते च माता विना भूता रुरुद-
 स्तान् पितामहः । निवारयित्वा कृतवान् लोकनाथो मरु-
 ह्मणान् ॥ रेवतस्थान्तरे जाता मरुतोऽसौ तपोधन ! । इदं पुत्र
 कीर्त्तयिष्यामि चाक्षुषस्थान्तरे मनोः ॥ आसीन्माङ्कीति
 विख्यातो तपस्वी सत्यशक्त शुचिः । सप्तसारस्वते तीर्थे सो-
 ऽतप्यत महत्तपः ॥ विज्ञार्थं तस्य तपसो देवाः सम्प्रापयन्
 बधूम् । सा चाभ्येत्य नदीतीरं क्षोभयामास भाविनी ॥ ततो-
 ऽस्य प्राच्यवच्छुक्त्वा सप्तसारस्वते जले । तां चैवाप्यगपन्मूढां
 सुनिर्माङ्कनिको बधूम् ॥ गच्छालज्जोऽतिमूढे ! त्वं पाप-
 स्यास्य फलं महत् । विध्वंसयिष्यति ह्ययो भवतीं यत्र-
 संसदि ॥ एवं शक्त्वा ऋषिः श्रीमान् जगामाथ स्वमाश्र-
 मम् । खरस्वतीभ्यः सप्तभ्यः सप्त वै मरुतोऽभवन् । एते
 तवोक्ता मरुतः पुरा यथा जाता वियद्गामिकरा महर्षे ! ।
 येषां श्रुते जन्मनि पापहानिर्भवेच्च धर्माभ्युद्यो महान्वै ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि मरुतोऽग्नीन् पितृन् यजान् । आवहो
 निवहृष्यैव उद्वहः संवहृस्तथा ॥ विवहः प्रवहृष्यैव परि-
 वाहृस्तथैव च । अनरीक्षे च वाहेः ते पृथङ्मार्गविचा-
 रिणः ॥ महेंद्रप्रविभक्ताङ्गा मरुतः सप्त कीर्त्तिताः ।
 स्वर्याग्निश्च शुचिर्नामा वैद्युतः पावकः श्रुतः ॥ निर्मथ्य
 पचमानोऽग्निस्त्वयः प्रोक्ता इमेऽग्नयः । अग्नीनां पुत्र-
 पीक्षाश्च त्वत्वारिंशच्चैव तु । मरुतामपि सर्वेषां विज्ञेयाः
 सप्त सप्तका इति ॥ तेषां नामान्युक्तानि यज्ञपुराण्ये यथा
 “एकज्योतिश्च द्विज्योतिस्त्रिज्योतिश्चोतीतिरेव च । एक-
 शक्रो द्विशक्रश्च त्रिशक्रश्च महाबलः ॥ इन्द्रश्च गत्य-
 दृश्यश्च ततः पतिसकृत्परः । मितश्च सन्धितश्चैव सुमि-
 तश्च महाबलः ॥ ऋतजित् सत्याजिञ्चैव सुपेणः सेनजि-
 त्तथा । अग्निमित्त्वोऽनमित्तश्च पुरुमित्त्वोऽपराजितः ॥
 ऋतश्च ऋतशाहृश्च धर्त्ता च धरुणो भुवः । विधारण्यो नाम
 तथा देवदेवो महाबलः ॥ ईशान्याप्यऽक्षय एते दश

मिताग्निः । त्रितनः प्रसदक्षश्च सभरश्च महायशाः ॥ धाता
 दुर्गोऽधितिर्भीमस्त्वभियुक्तस्त्वपात् सङ्घः । घृतिर्घपुरनाथोऽथ
 वासः कामो जयो विराट् ॥ इत्येकोनाश पञ्चाशन्मरुतः
 पूर्वमन्मवाः इति” ॥ एवञ्च अग्निलस्य जनपञ्चाशद्देवत्त्वेन
 सप्तभेदवत्त्वेन च गणदेवतात्वम् अयञ्चानिलाभिदाता दिक्-
 पालभेदः तस्य च गन्धर्वतीनामिका पुरो मेरोः इदं देववृण-
 क्तवेरपुरयोर्मध्येऽस्ति । तस्य पूर्वार्दिदिग्भेदेन वह्नभेदेन च
 शुभाशुभसूचकत्वसूक्तं “पूर्वः पूर्वसुसुपूर्वीचिश्चिखरप्रस्काल-
 नाघर्षितसन्द्राकींशुसटाभिघातकलितो वायुर्यदाकाशतः ।
 नैकान्स्थितनीलमेषपटलां शारदुसंबर्धितां वासन्तोत्कट-
 सस्यमण्डिततलां विद्यात्सदा भेदिनीम् ॥ यदाग्नेयो वायु-
 र्भलयश्चिखरास्कालनपटुः प्रवत्यन्धिन्योगे भगवति पतङ्गे
 प्रवसति । तदा नित्योद्दीप्ता ज्वलनश्चिखरालिङ्गिततला
 खगात्रोष्णोच्छ्वासैर्वर्षति वसुधा भस्मनिकरम् ॥ तालीपत्र-
 लतावितानतरुभिः शाखान्दगान्तयन् योगेऽन्धिनं इवति
 ध्वनन् सुपुरुषो वायुर्यदा दक्षिणः । सर्वोद्योगसमुद्यताश्च
 गजवत्तालाङ्गुर्धर्षिदृताः कीनाशा इव मन्द्यारिकणिका-
 न्मुञ्चन्ति मेषास्तदा ॥ सूक्ष्मालवनीलवर्जनिचयान्
 व्याघूर्णयन् सागरे भानोरस्तमये प्रवत्यविरतो वायुर्यदा
 नैऋतः । क्षुत्क्षुणाश्वतमानुपास्थिशकलप्रस्तारभारच्छदा
 मत्ता प्रेतशूरिवोपचपला भूमिस्तदा लक्ष्यते ॥ यदा
 रेणुत्पातैः प्रविक्रमटाटोपचपलः प्रवातः पश्चार्धे दिन-
 करकरापातसमये । तदा सस्योपेता प्रवरन्वरावत्समगा
 धरा स्थाने स्थानेष्वविरतवसामांसरुधिरा ॥ आषाढीपर्व-
 काळे यदि किरणपतेरस्तकालोपपत्सौ वायव्या इववेगः
 प्रवति घनरिपुः पद्मगादानुकारी । जानीयाद्धारिधारा-
 प्रसदितसदितं सुक्तमण्डूककण्ठं सस्योद्भासैकचिज्जां सुख-
 बद्धनतया भाग्यनेनामिवोर्वीम् । मेरुपस्तमरीचिमण्डलतले
 योष्णावसाने रवौ वात्यामोदिकदम्बगन्धसुरभिर्वायुर्यदा
 चोत्तरः । विद्युङ्गान्निषमस्तकान्तिकलनामत्तास्तदा तोयदा
 उन्मत्ता इव नटचन्द्राकरणां गां पूरयन्त्यम्भिः ॥
 ऐगानो यदि शीतलोऽमरगर्भैः संश्लेषमानो भवेत् पुञ्जा-
 गागुरुपारिजातसुरभिर्वायुः प्रचण्डध्वनिः । आपूर्णो-
 दकयीवना वसुमती सम्मन्त्रसस्याकुला धर्म्मिष्ठाः प्रणतारयो
 नृपतयो रक्षन्ति वर्षींस्तदा” इति दृहृत्संहितायाम् ॥
 अथ वेद्यकोक्ता दिग्भववायुगुणाः । “प्राग्वातो मधुरः क्षारो
 वज्रमान्द्यकरो शुः । वेरस्य गौरवौष्णानि करोत्यप्सोप-
 धीम् च ॥ भग्नोत्पिष्टक्षताद्येषु रागश्चयद्यदाहृत् । सच्चि-

पातञ्जलशास्त्रासत्यदोषार्थोविषकर्मोन् ॥ कोपवेदानवातञ्च
धनसंघातकारणम्, ॥ दाक्षिण्यो मारुतोबल्यसकुण्डः शस्य-
घातकः । मधुरश्चास्त्रदाही च कषायानुरसो लघुः ॥ रक्त-
पित्तप्रथमनो न च मारुतकोपनः । गण्डूपदादिकीटानां
जनकः प्राणकारकः, ॥ पाश्चिमोऽग्निवपुर्वर्णबलारोग्यविव-
र्द्धनः । कषायः शोषणः स्वर्यो रोचनो विशदो लघुः ॥
अपां लघुत्ववैशद्यैर्बलैर्मध्यकारकः । सर्वद्रव्येष्वभिव्यक्त-
प्रभावरसवोर्यकृत् ॥ व्रणसंरोपणस्त्वच्यो दाहशोषतषा-
पहः, ॥ व्योत्तरो मारुतः स्निग्धो ऋदुर्मधुर एव च ।
कषायानुरसः शीतः सर्वदोषप्रकोप(णः)नः ॥ क्षीणकृत
विषाक्तानां हितोदाहृतपापहः । भीताधिकः समीहारः
स विद्युत्क्षनयित्नुमान्, ॥ विष्वग्वायुरनायुष्यः प्राणानां
नैकदोषकृत् । सर्वर्त्तनिन्दको हन्ता हत्वोत्पातपुरःसरः”
इति ॥ तालादिव्यजनवायुगुणाः । मूर्च्छादाहृष्टास्त्रेद-
न्मग्नो व्यजनानिलः । तालहृन्मयो वातस्त्रिदोषप्रथमो
लघुः । वंशव्यजनजो वातो हृत्क्षोषो वातपित्तदः ।
बालव्यजनमौजस्यं मक्षिकादीन् व्यपोहति ॥ आयुरा
रुद्रजा वैवा वाता दोषत्वयापहा” इति ।

सूक्तस्तु वायुः शरीरस्यः प्राणादिभेदेन दशविधः दश-
विधकार्यं करणात् । यथोक्तम् वैद्यके

“प्राणोऽपानः समानसोदानव्यानौ च वायवः ।
नागः कूर्मश्च ककरो देवदत्तो धनञ्जयः ॥ प्राणस्तु
प्रथमो वायुर्नाराणामधिपः प्रभुः । नित्यमावापयेत्
सर्वान् प्राणिनामुरसि स्थितः ॥ निःश्वासोच्छ्वासकथैव
प्राणो जीवं समान्धितः । प्रसाराकुञ्चनो वायुः प्रकाशो
धारणस्तथा ॥ प्राणस्त्वेवंविधं कुर्यात् प्राणिनां प्राण-
धारकः । प्राणं कुरुते यस्मात् तस्मात् प्राणः प्रको-
र्त्तितः । प्राणो हि भगवान् ईशः प्राणो विष्णुः पिता-
महः । प्राणेन धार्यते लोकः सर्वं प्राणमयं जगत् ॥
इन्द्रियाणि प्रवर्त्तन्ते यावत् प्राणानिलो हृदि । नष्टे न
दृश्यते सर्वं तस्मात् प्राणन्तु रक्षयेत्, ॥ रक्तवद्धो वया
श्वेनो गतोऽप्याकृष्यते पुनः । गुणवत्तथा जावः प्राणा-
पानेन कृष्यते, ॥ अपानयंस्तथाहारं मनुजानां यतोऽ-
धमः । शुक्रमूलव्रजे वायुरपानस्त्रेण कीर्त्तितः, ॥ पीतं
भक्षितमाप्रातं रक्तं पित्तकफानिलान् । सधं नर्याति
गात्रेषु समानो नाम मारुतः ॥ समानोऽग्निमसोपस्यः
कोष्ठे च वाति सर्वतः । अन्नं गृह्णाति पचति विरेचयति
सृष्टति ॥ स्पन्द्यत्यधरं वक्रं नेत्रगात्रप्रकोप(मः)णः, ।

उद्देजयति मर्म्माणि उदानो नाम मारुतः ॥ व्यानो-
विनामयत्यङ्गं व्यानो व्याधिप्रकोप(मः)णः । प्रीतिर्विना-
शकचायं वाङ्मोत्पादकस्त्रिधा इति ॥

प्राणादीनां स्थानानि । “शरीरो नासिकायान्तसुदान-
स्थानसुच्यते । नाभेः पादतलं यावदपानस्य प्रकीर्त्तितम् ॥
शरीरव्यापको व्यानः प्राणः सकलनायकः । उदारे नाग
इत्युक्तः कूर्मश्चोन्मिलने स्थितः ॥ ककरोः क्षुधिते चैव देवदत्तो
विजृम्भिते । धनञ्जयस्थितो भेदे ऋतस्यापि न सुच्यति ॥
भृतावाग्निस्ततस्तस्याजायतेन्द्रियगोचरात् ॥ उत्साहो-
च्छ्वासनिःश्वासचेष्टा धातुगतः समा । समो भोक्तो
गतिमतां वायोः कर्म्मविकारजम्” इति सुखबोधः ॥
प्राणादयश्च पञ्चसूक्ष्मभूतजोगुणेषुः समस्तेभ्य उन्मदान्ते
इति वेदान्तिमतम् सकलेन्द्रियाणां व्यापार एव प्राणो न
पदार्थान्तरमिति सांख्यमतं विवरणं प्राणशब्दे दृश्यम् ।

उदानादीनां कर्म्मविशेषा उक्ता यथा “उदानो नाम
यस्त्रासृष्टिर्पति पवनोत्तमः । तेन भाषितगीतादिप्रवृत्ति-
क्षिपितस्तु सः ॥ ऊर्द्धजलगतान् रोगान् विदधति
विशेषतः ॥ यो वायुः प्राणनामासौ सुखं गच्छति
देहृषक् ॥ सोऽन्नं प्रवेशयन्मनः प्राणांश्चाप्यवलम्बते ।
प्रायशः कुरुते दुष्टो हिकान्वासादिकान् गदान् ॥
आमपक्वाशयचरः समानो वर्द्धसंगतः । सोऽन्नं पचति
तज्जांश्च विशेषान् विविनक्ति हि ॥ स दुष्टो वर्द्ध-
मान्धातिसारगुल्मान् करोति हि । पक्वाशयालयोऽपानः
काले कर्षति चाप्ययम् ॥ समीरणः शुकन्मलशुक्रगर्भार्त्तवा-
न्यधः । क्रुद्धस्तु कुरुते रोगान् घोरान् वक्षिपुदान्धयन् ॥
शुक्रदोषप्रभेदांश्च व्यानापानप्रकोपजान् । कृत्स्नदेहचरं
व्यानो रससंव्यह्नो यतः ॥ स्वेदासृक्सापणञ्चापि पञ्चधा
चेष्टयत्यपि । गत्यपक्षेपयोत्क्षेपनिभेषोन्मेषणादिकाः ॥
प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाः शरीरिणाम् ।
प्रत्यन्दनं चोद्दहनं पूरणञ्च विरेचनम् ॥ धारणञ्चेति
पञ्चैताश्चेष्टाः प्रोक्ता नभस्ततः । क्रुद्धः स कुरुते रोगान्
प्रायशः सर्वदेहगान् ॥ सुगपत् क्षुपिता एते देहं
भिन्दुरसंशयस् इति च वैद्यके उक्तम् ।

तत्र देहस्य वायोविकारहेतुलक्षणादिकसुक्तं वैद्यके
“व्यायाभादपतमेष्वात् प्रपतनाङ्गनात् श्याज्जागरान्
वगानाञ्च विषण्णः शिशुचः शैत्यादितत्त्वामतः । हृत्क्षणा
रक्तप्रायतिक्तकुकुरैरभिः प्रकोपं व्रजेत् वायुर्वारिधरागमं
परिणते चास्त्रेऽपराह्णेऽपि च” ॥ विद्यतवायुलक्षणात् ।

“अध्यानस्तम्भरोह्यस्तुनविमथनञ्चोभकम्प्रतोदाः कण्ठ-
ध्वंसावसादौ अमकविलपनं अंसशूलप्रभेदाः । पारुष्यं
कर्णनादो विषमपरिणतिश्चसर्पटप्रसोहा विश्वन्द्वद्व-
नादिग्लपनमनशनं ताडुनं योडुनञ्च ॥ नामोच्चाभौ
विषादो भ्रमपरिषदनं जृम्भणं रोमहर्षो विक्षेपाक्षेपशोष-
ग्रहणशुषिरता वेदनं वेदनञ्च । वर्षः श्वावोऽरुणो
ना तडुपि च मरुतो स्वापविक्षेपसङ्गा विद्यात्
कर्णागदमृनि प्रकुपितपवने स्यात् कपायो रसञ्च” ॥ किञ्च
“वदनविरसता स्याद्दर्शः कर्कशत्वं भवति वपुषि कार्श्यं
गात्रिनिद्रानिद्रतिः । त्वचि च परुषता स्यात् स्याञ्च
वैषम्यमन्नेरिति पवनविकारे लक्षणं प्रोक्तमेतत्” ॥ तत्-
प्रथमनकारणम् यथा । “रूक्षः शीतो लघुः स्रग्ध्रसलो-
ऽय विशदः खरः । विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्भारतः संप्र-
यास्यति” ॥ “स्निग्धोष्णस्त्रिरष्टयवत्यन्वणस्त्राह्वत्तेला-
तपक्षानाभ्यञ्जनवस्त्रमांसमदिरासंवाह्मोन्मूर्धनैः । स्निग्ध-
स्त्रेदनिरूहणोपशमनः स्त्रे होपनाहादिकं पानाहार-
विहारभेषजमितं वातं प्रशान्तं नयेत्” ॥ धातुभेदेन
विहारादिना च तस्य प्रकोपप्रचयप्रशमाद्युक्तं यथा “शोषो
सञ्चियते वायुः प्राट्टकाळे प्रकुप्यति । प्रावेणोपशमं
याति स्वयमेव समीरणः ॥ शरत्काळे वसन्ते च पित्तं
प्राट्टतौ कफः । अयकोपशमान्दोषान् विहाराहार
सेवनेः ॥ समानैरान्यक्ताळेऽपि विपरीतैर्विपर्ययः” इति ॥
नरपतिजयचर्योक्तमनिलचक्रन्तु चक्रगन्दे वक्ष्यते । अना-
हृतचक्रस्ववायुमण्डलविवरणं तन्मोक्तं षट्चक्रगन्दे
वक्ष्यम् । तद्देवताके स्वातिमन्त्रे, अष्टवसुमध्ये पञ्चमे वसौ
च । “शरोध्रुवः सोमनामा तथापोऽप्यनिलो नलः ।
प्रसृपय प्रभासञ्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता” इति विष्णुधर्मो-
पुरा० । विष्णो, तस्य प्राणात्मना सर्वदेहधारणात् तथात्वम्
“अहः संवत्सको वङ्करनिखो धरणीधर” इति विष्णु-
स० । शरीरस्थे धातुभेदे च । तस्य विवरणसङ्गमायम् ।
“पित्तं पङ्कः कफः पङ्कः पङ्कवो मलधातवः । वायुना
यत्न नीयन्ते तत्र वर्षन्ति मेचवत् ॥ वायुरायुर्वलं वायु-
वायुधाता शरीरिणाम् । वायुर्विश्वमितं सर्वं प्रभुञ्चायुः
प्रकीर्त्तितः ॥ वाह्यमण्डलचक्रेषु यथा राजा प्रशस्यते ।
तथा शरीरमध्येऽपि वायुरेकः परो विभुरिति” वैद्यकम् ॥
दोषधातुमलादीनां नेता शीघ्रः समीरणः ॥ रजोगुणमयः
सूक्ष्मो रूक्षशीतो लघुलघुलः ॥ उत्साहोष्कासनिःश्वासचेटा-
वेगप्रवर्त्तनैः । सव्यगत्या च धातुमानिन्द्रियाण्याञ्च पाटवैः ॥

अनुगृह्णात्यविकृतो हृदयेन्द्रियचित्तधृक् । खरो मृदुर्योग-
वाही संयोगादुभयार्थकत् । दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृत
सोमसंश्रयात् ॥ विभागकरणाद्वायुः प्रधानं दोषसंपन्नैः ।
पकाशयकटीसर्काथत्रोत्थास्थिसर्शनेन्द्रियम् ॥ स्थानं वातस्य
तत्रापि पकाधानं विशेषतः” इति ।

अनिलप्लवक पु० अनिलं वातरोगं हन्ति हनु+क ततः संज्ञायां
कनु । (वयडा) इति ख्याते हृद्ये तत्फलस्य हि वात-
नाशकत्वम् ।

अनिलसख पु० अनिलस्य वायोः सखा टच् । वङ्गो । अनिल
मग्धादयोऽप्यत्र “मघा विशाखानिलवग्ध्वति” ज्योति० ।

अनिलान्नक पु० अनिलो वातरोगस्तस्यान्नकः अन्नं
करोतीति अन्न+णिच्+खल् । (जीयापुति) इति
ख्याते हृद्ये ।

अनिलामथ पु० अनिलकृत आमथः शाक०त० । वातरोगे ।

अनिवर्त्तिन् त्रि० न निवर्त्तते नि-एत-णिनि न०त० ।
कार्यान्मगत्वा अनिष्टे । संधामिषनिवर्त्तिनामिति” रामा०
न निवर्त्तते कुतश्चेत् अल्पप्रयत्नकृत्वात् ईश्वरे, विष्णौ च पु०
संधामादनिवर्त्तित्वात्तथात्वम् “अनिवर्त्तो निष्टसात्मेति”
विष्णुसहस्रनाम ।

अनिविशमान त्रि० न निविशमानः । निवेशनरूपस्थिति-
शून्ये सर्वदा गन्तरि, “पुनामा यत् मन्वानिनिविशमाना”
इति ऋ० ७, ४६, १, अनिविशमानाः सर्वदा गच्छन्त्य इति
भाष्यम् ।

अनिश त्रि० नियाः तद्धेतुकत्वेनोपचारात् चेष्टाविनाशः सा
नास्ति यस्य व० । अत्रिते, निरन्तरे, सदाभये वस्तुनि,
रात्रिवर्जिते च । “तदुभयोरनिशं हि विरोधिता कथ-
महो समता मम तापने” इत्युद्गतः ।

अनिशम् न नियतेऽत्र नि+शो-बा० डसु न०त० । सातले
खरादेराकृतिगणत्वेन तस्य तत्र पाठ इति प्रौ०म० ।

अनिशस्त त्रि० निर्+शन्+क्त न०त० । अनिन्दते “न
वोऽतीहषामानिःशस्ता” इति ऋ० ४, ३४, ११, “अनिशस्ता
अनिन्दता” इति भा० ।

अनिष्ट त्रि० इष-क्त विरोधे न०त० । इष्टस्य सुखादे-
र्विरोधिनि प्रतिबूलवेदनीये दुःखे, तत्राधने-प्रापे
विषादो, अपकारे च । “इष्टनाशादनिष्टान्नेः करु-
णास्थो रसोभवेदिति सा०द० । “ध्यायत्यनिष्टं तत्सर्वं
पाणिप्राहस्य चेतसेति” “एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्त्तन्ते” इति
अनिष्टं वा अनिष्टेषु तं धर्मं न विचारयेदिति” मन

माःनिष्चिन्तनमिति" च मनुः । नागवलायां स्त्री ।
यज-क्त न०त० । अहृतयागे देशदौ ।

अनिष्टिन् त्रि० न इष्टमनेन यज-भावे क्त ततः इति
न०त० । कृतयागभिद्धे । "अनिष्टिनोवाजमेवेन" इति
कात्या० १५१,२ ।

अनिष्पत्त न० निःसृतं पत्तं पक्षोऽत्र तादृशं न भवति ।
अनिष्पत्तपक्षकशरेण वेधनादौ । "विशाख्यां वा स्त्रीर्ण-
सुच्छितं वा विध्यन्त्यनिष्पत्तमिति" कात्या० १२,२,१२,
"अनिष्पत्तमित्यनिःसृतपत्तकं विध्यन्ति क्षत्रिया" इति
तद्वाख्या ।

अनीकपु०न० अनित्यनेन अन-ईकन् अर्द्धादि । सैन्ये, तस्य
हि जीवन्मृतकत्वम् । न नोयते अपसार्थनेऽस्मात् ।
नी-क्त्वि० कप् स्रस्वाभावः । युद्धे, ततोर्ह प्रायोमरणा-
क्षपुनरावृत्तिः । "रथेषु वोऽनीकेष्वभिन्त्रय" इति ऋ० ८,२०,
१२ अनीकेषु सेनासुखेष्विति भा० । "दृष्ट्वा तु पाण्डुवानोक्तं
व्यः दुर्योधनस्तदेति" गीता सुखे, तस्य प्राणवायुनिःसा-
रणद्वारात्वात् तद्यात्वम् "अग्नेरनीकमप्याविवेशापामिति"
यजु० ८,२४, "अनीकं सुखमिति" वेददीपः ।

अनीकस्थ त्रि० अनोके युद्धे तिष्ठति स्था-क् । युद्धगते सैन्ये ।
अनीकिनो स्त्री अनोकिनानां संघः अनीकं युद्धं प्रयोजनतया
अस्त्वस्याः वा अनोका+इति । सेनासंघे हस्त्यादिसंख्या
विशेषवत्यां सेनायाञ्च तत्संख्या चोक्ता भारते "एको
रथो गजसंज्ञो नराः पञ्च पदातयः । त्वयश्च तर-
गास्तजुह्वैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥ पत्सन्तु त्रिगुणामेता-
माहुः सेनासुखं बुधाः । त्रीणि सेनासुखान्येको युज्य
इत्यभिधीयते ॥ त्वयो मुल्मा गणो नाम वाहिनी तु
गणास्त्वयः । सृतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विच-
क्षणैः ॥ चमूस्तु पृतनास्तिस्रस्तिस्रस्वस्वनीकिनीति" ।
ततश्च हस्तिनः २१८७ । रथाः २१८७ । अश्वाः
६५६१ । पदातयः १०६१५ मनुद्विताः २१८७० ।

अनीश पु० नास्ति ईशो नियन्ता यस्य व० । सर्वनियन्त्रि
विष्णो, स्वामिन्युच्ये त्रि० । न०त० । ईश्वरभिद्धे
"भजेरन् मातृकं रिक्रयमनीशास्ते हि जीवतोर्दिति" मनुः ।
अस्त्वन्मन्त्रे, "एकोऽनीशः सर्वत्रेति" व्यास स्मृतिः ।
ईश-भावे अङ् न०त० । टीकाभावे स्त्री "निः पाऽनो-
गया शोचतीति" म० उ० । टीकाभावेऽनीशेति भा० ।
अनीश्वर न० न ईश्वरः नियन्ता यत् । नियन्तृशब्दे सांख्या-
दिमते जगति "जगदाश्वरनाश्वरमिति" गीता ईश्वरस्य

न भवति अमम०स० । ईश्वरस्यैवमिद्धे "ध्यानेनानी-
श्वरान् गुणानिति" मनुः । नियन्तृशब्दे, स्वामिशब्दे च ।
अनीह त्रि० ईश-भावे अङ् न०व० । स्रुष्टान्युच्ये, निश्चये च ।
अनु अव्य० अन-उ । "अनु वेदाध्ययनानुष्ठानसामोष्पश्चा-
ज्ञावानुबन्धसाम्याभिसुखविशर्गलक्षणेष्विति" गणरत्नोक्तेषु
अर्थेषु तत्र वेदे अनुवाक इति । अध्ययने अन्वधीते,
अनुष्ठाने, अनुतिष्ठति, सामीप्ये अनुसन्धं वर्धति, पश्चाद्ज्ञाने
तदनु, अनुबन्धने, अनुयेते अनुशयः, शक्ये, अनुकरोति,
आभिसुख्ये अनुभातरं वत्सोभावति, हीने अनु हारिं सुराः
विसर्गे (प्रपञ्चप्रतिबन्धे) अनुजानोति, लक्षणैः अनु वन-
मशानिर्गतः" । "अनुर्लक्षणे" इति "दृतीयार्थे" इति
(सहाय्ये) "हीने" इति, लक्षणैश्चभूताख्यानभाग
वीक्षासु प्रतिपर्य्यनन इति, च (पा०) उक्तेषु अर्थेषु, तत्र
लक्षणैः रूपमनुप्रावर्षत् । "हेतुभूतजपोपलक्षितम् वर्षणम्"
सि०कौ० सहार्थे, नदीमनु अवसिता सेना, "नद्या सह
संबद्धा सेना" सि०कौ० हीने, हरिमनु सुराः हरेर्हीना
इत्यर्थः, लक्षणैः एवमनु विद्योतते विद्युत्, तत्र च एवमप्रका-
शेन विद्युद्विद्योतदेगज्ञापनात् एवो लक्षणमिति प्रौ०मनो० ।
(इत्यन्भूतः) कश्चित् प्रकारं प्राप्तः आख्यायते अनेन, इत्य-
न्भूताख्यानं प्रकारविशेषानिरूपकं तत्सङ्घर्षे, यथा भङ्गोहरि-
मनु, हरेरित्यन्भूतः, भक्तिविशेषयुक्त इत्यर्थः । भागे भागो-
ऽस्यासि अर्धमद्यच् भागस्वामिनः, हरिमनु लक्ष्मीः,
हरिस्वामिकभागवतीत्यर्थः । वीक्षायां, विषयभूतायां,
एवं एवमनु सिद्धति, यावद्दृश्यव्यापकः सेकः । इयांस्तु
भेदः अन्यत्वानुशब्दः तत्तदर्थस्य द्योतकः अत्र तु द्विवचनेनैव
व्याप्तिबोधनात् अनोक्तद्विषयत्वमात्रम् । पाणिन्युक्ते धेध-
वार्थेष्वस्य कर्माप्रवचनीयसंज्ञा तेन तद्योगे द्वितीया एव
कर्मावचनीयसंज्ञया मत्पुपसर्गसंज्ञयोर्बोधनात् न पत्यादि
न वा अनुव्यञ्जकद्वितीयादौ गतिर्गतावस्थादिना निघातः ।
"अनुयन् समया इति" "यस्य चायाम इति च" (पा०)
उक्ते सामीप्ये, अनुजनमशानिर्गत इति वनसर्मापं गत इत्यर्थः
अयामि, अनुगङ्गं वाराणसी, गङ्गादृष्टिसदृशदृष्टीपलक्षिता
वागणसीत्यर्थः नित्यममःसः योग्यत्वे च । अनु रूपम् ।
"रूपान्द्रियोग्यति" सि०कौ०, अनुक्रमम् । क्रमानतिक्रमे
अत्रापि नित्यतमामः एतेषामुद्धारहरणानि शास्त्रान्तरेषु
ऽप्यानि दिक् अस्माद्द्विषयते । तत्र पश्चादर्थे "तदनु
ननु कयासौ ब्रूहि यातोऽध्वर्योति" सीला० । "तदनु
ज्वलनं मदीपितमिति" कुमा० असौ "कुमारस्तमजोऽनु-

जात" इति रघुः । "रत्ना च सायङ्कमनुप्रयात" इति कुमा० अनुष्ठाने, "शैलाधिपतं स्वयमन्वतिष्ठदिति" कुमा० सादृश्ये, "अनुगर्जितसन्दिग्धा" इति कुमा० । अनुगर्जितं गर्जनसदृशं प्रतिरूपगर्जितमित्यर्थः । अनुगताद्यर्थे नित्यसमासः । तथैव सोऽभूदन्वर्थो "राजा प्रकृतिरञ्जनादिति" रघुः । तत्र अन्वर्थः अनुगतोऽर्थो यस्येति प्रा०ब०वा अनित्यसमास उत्तरपदलोपो वा इति तत्र अनुगतार्थोपीति भेदः । एवमेव अनूप इत्यादावपि । उपासने च "अन्वासितमरुन्वत्येति" रघुः "पश्चादुपवेशनपूर्वकसेवायां धातोर्लक्षणायास्तुद्योतकः । एवम् एतद्योगे वसतेः आधारस्य कर्मता अनुवसति यामं देवदत्तः "मथुरामनूष्येति" सु०बो० क्रियासमभिव्याहृतस्यानुगच्छस्य तत्तत्क्रियासदृशतत्तत्क्रियायां लक्षणाद्योतकत्वं तत्र आद्यक्रियाश्रयस्य कर्मत्वम् यथा मातरमनुरोदितीत्यादौ मातरोद्गमसदृशरोदनस्य बोधनेन प्रथमरोदनाश्रयस्य मातुः कर्मत्वमेवमन्यत्र । कर्मणि तिङाद्युक्ते तु प्रथमा ।

अनुकृत् वि० अनुकामयते अनु+कामतर्यर्थे कन् । कामुके "अनुकामिकाभीकाः कमयितेति" पा० "वाचमनुकामात्मनोऽकुरुतेति" कौ० ब्रा० ।

अनुकम् अव्य० अनुकामयते अनु-कम्-क्विप् । वितर्के । चादे-रादिङ्गतिगणत्वात् अस्य चादिगणे पाठः इति प्रौ०मनो० ।

अनुकम्पकृत् वि० अनुकम्पते दयते अनु-कम्प-खुल् । दयाकारके । "सर्वभूतानुकम्पक" इति मनुः ।

अनुकम्पन वि० अनु+कम्प-युच् । दयाशोले । "सर्वभूतानुकम्पन" इति रामा० । भावे ल्युट् । दयायां न० ।

अनुकम्पा स्त्री अनु+कम्प-अच् । दयायाम्, दयया हि दुःसहेतुकान्यकम्पं दृष्ट्वा तत्सदृशकम्पकरणात् दयायास्तथात्वम् अतएवानुकम्पधातोरनुरोदनवत् सकर्मकत्वम् । दया च परदुःखप्रहरणेच्छा अनुपूर्वककम्पतेस्तदर्थपरत्वमित्येके धात्वर्थदृष्टीतकर्मकत्वेन तत्राकर्म्मकत्वमिति भेदः । "तेषामेवानुकम्पार्थं प्रदेयं प्रीतिपूर्वकमिति" स्मृतिः । 'भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरिति" रघुः । किञ्चिञ्चलने च ।

अनुकम्प्य वि० अनुकम्पमर्हति अनुकम्प+यत् । तरस्मिन्नेव गति । अनुकम्प्यते अर्हार्थे यत् । दयाकृते वि० । "दुहितरमनुकम्प्यामहिंसादाय दोष्यामिति" कुमा० ।

अनुकरण न० सादृश्ये अनु+क-ल्युट् । सदृशक्रियादिकरणे । तच्च गुणक्रियावयवादिभिः सदृशीकरणम् । अनुक्रियतेऽनेनेति करणे ल्यट् । सदृशीकरणसाधने । यथा पटत्वां-

प्रभृतिशब्दाः अव्यक्तशब्दानुकरणानि । "अव्यक्तस्यानुकरणस्यात इतौ" इति पा० ।

अनुकर्ष(ण) पु० अनुकृष्यते स्वसंबन्धेन चक्रेण अनु+कृष-घञ् । रथाधःस्थिते चक्रोपरि बद्धे काष्ठे । कर्त्तारि ल्यु । गान्धोऽप्युक्तार्थे । भावे ल्यट् । पूर्ववाक्योपात्तपदादेरुत्तरत्वा न्वयाद्यभाकर्षणे, आकर्षणमात्रं च न० ।

अनुकल्प पु० कल्पयते विधीयते इति कृप-णिच्-अच् कल्पो विहितः हीनः कल्पो मुख्यकल्पादधमः प्रा०स० । गौणकल्पे, प्रतिनिधौ । "एष वै प्रथमः कल्पः प्रदानं हव्यकव्ययोः । अनुकल्पकव्यं चैय" इति । "प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते" इति च मनुः "समर्थः प्रथमकल्पे योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते" इति स्मृतिः । "भाय्याः कार्याः सजातोयाः सर्वेषां श्रेयस्यः स्मृतिरिति मुख्यः कल्पस्ततोऽनुकल्पस्तु चतस्रोवाङ्मण्येत्वादि" पैठीनसि स्मृतिः । अनुकल्पः मुख्यद्रव्यद्याभावे सुसदृशद्रव्यानुरादि प्रतिनिधिरूपम् । यथा "यवाद्यभावे गोधूमाः मध्वाद्यभावे शुद्धादयः । एवं उपवासासामर्थ्यं नक्तं "हविष्यान्नादि स्मृतिपूर्कं वेदितव्यम् । अनुगतं कल्पं वेदाङ्गभेदम् अत्या०स० । कल्पानुगते यन्त्रे अनुकल्पप्रतिपादकग्रन्थे च तद्वेत्तारि उक्त्वादि०ठक॥ आनुकल्पिकः अनुकल्पग्रन्थवेत्तारि वि० ।

अनुकाम पु० अनुरूपः कामः प्रा०स० । योग्याभिन्नाद्ये सदृशं कामस्य सादृश्यार्थे काममनतिक्रम्य याधार्ये वा अव्ययी० । कामसादृश्ये यथाकामे च अव्य० । अनुकामं तर्पयेथामिति ऋ० १,१७,३, "अनुकामं परा दा इति" ऋ०८,४८,८, "अनुकामं यथाकाममिति" भा० । अनुकामयते अनु+काम-अच् । अतिकामुके वि० ।

अनुकामीन वि० कामस्य अभिलाषस्य सदृशमनुकामं सादृश्येऽव्ययी० ततः गच्छतीत्यर्थे ख । यथेष्टगमनशीले । "अनुकामीनतां त्यजेति" भट्टिः । [विवरणमनुकरणशब्दे दृश्यम्

अनुकार पु० अनु-क-घञ् । गुणक्रियादिभिः सदृशीकरणे ।

अनुकारिन् वि० अनुकरोति अनु+क-णिनि स्त्रियां ङीप् । गुणक्रियादिभिः सदृशीकारके । "अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं तव" इति रामा० ।

अनुकार्य अनुक्रियतेऽसौ अनु+क-कर्मणि अर्हार्थे वा खलत् । अनुकरणार्थे सदृशीकरणार्थे पश्चात्करणार्थे च । "यः पश्चात् पूर्वकार्याणि कुर्यादन्वर्थमोहितः पूर्वैर्न चैवानुकार्याणीति" रामा० ।

अनुकाल अव्य० कालस्य योग्यम् याधार्ये अव्ययी० । काल-

योग्यत्वे । 'भोजनाच्छादनं दद्यादनुकालं विशेषतः' इति ।
 अनुकीर्तनम् न० अनु+कृत-णिच्-ल्युट् कौर्त्तादेशः । कथने
 "साङ्गं भवति तत् सर्वं हरेर्नामानुकीर्तनादिति" इति ।
 अनुकूलम् लि० कूलमावरणं स्नेहेनानुबन्ध इति यावत् अनु-
 गतस्तम् अत्या०स० । सहचरे, सहाये, स्वपक्षपातिनि,
 "मारोणामनुकूलमाचरसि चेच्छानासीति" का० प्र० ।
 "अनुकूलयतीन्द्रोऽपि स्वर्गद्रुमविभूषणैरिति" कुमा०
 अनुकूलयति अनुकूलं करोतीति नामधातुः । दन्तीदृशे
 स्त्री राजनि० । अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धे "अनुकूल एक-
 रति"रित्युक्ते नायकभेदे "एकस्यामेव नायिकायामास-
 क्तोऽनुकूलनायक" इति तदर्थः यथा "अस्माकं शक्ति !
 वाससी न हस्तिरे, यैवेयकं नोऽप्यलं, नो वक्रा
 गतिरुद्धतं, न हस्तिं, नैवास्ति कश्चिन्मदः । किन्व-
 न्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो न्यान्यतो दृष्टिं
 निलिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम्" इति ॥
 "अनुकूलं प्रातिकूल्यमानुकूल्यानुबन्धि चेत्" इति (सा०
 ट०) इत्युक्तेऽर्थालङ्कारभेदे न० । यथा "कृपितासि यदा
 तन्वि ! निधाय करजस्तम् । बधान भुजपाशाभ्यां कण्ठ-
 मस्य दृढं तदा ॥" "सर्वेषामात्मत्वेनानुकूले परमेश्वरे
 पु० "अनुकूलः यतावत्तदिति"विष्णुस० । सर्वेषामात्मत्वाद्दनु-
 कूलः न हि स्वस्मिन् प्रतिकूलं स्वयमाचरतीति" भा० ।
 अनुकृति स्त्री अनु+कृ-क्तिन् । "अनुकरणे । ओमित्येवद-
 नुकृतिहेतु वा" इति श्रुतिः ।
 अनुकृष्टम् अनु+कृष-कर्माणि क्त । कृताकर्षणे, अनुवर्त्तिते च ।
 अनुक्तम् लि० न उक्तः । अनभिहिते अकथिते उक्तिश्च प्रायेण
 तिङ्शक्तद्वितसमाधेः "तत्र तिङ्गा हरिः सेव्यते, कृता चैलेण
 गतः, तद्वितेन, यतेन क्रीतः यत् । यत्नः, समासेन,
 आरूढो वामरोर्यमिति वाक्ये आरूढवामरो दृष्टः सर्वत्र
 कर्मण उक्तत्वात् प्रातिपादिकार्थे प्रथमा । तदुक्तमिदं तु
 यामं गच्छति, यामं गत, वेदेऽधीती, इत्यादौ "अनभि-
 हिते" इति द्वितीयाद्येव एवमन्यकारकेऽप्युदाहार्यम्
 "अनुक्तसस्ययश्चकार" इति रघु० अनियोजिते च "असा-
 वनुक्तोऽपि सहाय एव इति" कुमा० ।
 अनुकथम् लि० नास्ति उक्तं श्लोकं यस्य । श्लोकान्तरं "किं
 यामनिन्द्राः कणवदनुकथा" इति ऋ० ५.२.३, 'अहम्
 अस्तुतय" इति भा० ।
 अनुक्रमम् लि० अनुगतः क्रमम् अत्या०स० । अनुगतक्रमे
 क्रमानुसङ्गि, अनुक्रमश्च योऽन्तरं यस्य पाठः करणं

वा उचितं तदनतिक्रमेण तस्यानुष्ठानरूपा परपाठो ।
 "प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा" इति रघुः । क्रमश्च स्थानं
 तत्स्वरूपादि क्रमग्रन्थे वक्ष्यते । क्रममनतिक्रम्य यद्यर्थे
 अव्ययी० । क्रमानतिक्रमे अव्य० ।

अनुक्रमणिका स्त्री अनुक्रम्यते यथोत्तरं परिपाद्या आर-
 भ्यतेऽनया अनु+क्रम-करणे ल्युट् स्त्रीत्वात् स्त्रीपञ्चार्थे
 कनि श्लेषः । अनुक्रमज्ञापके, पञ्चाद्यंभेदे उक्तस्य
 वक्तव्यस्य वार्धसङ्गस्य पन्थयेभे, कश्चिदादौ वा संप्रा-
 हके पुराणादेरंशविशेषे । स्वार्थे कामानेऽनुक्रमणीत्यपि,
 तत्रैव । तत्र आदौ यथा "भारतस्येतिहासस्य अयतां
 पर्वसंप्रहःपञ्चानुक्रमणी पूर्वं द्वितीयः पर्वसंप्रहः" भार०
 आदि० । अन्ते यथा "अनुक्रमणिकाध्यायं तथा माहा-
 त्म्यसुत्तममिति" काशीस० । एवमन्यत्र दृश्यम् ।

अनुक्री पु० अनुक्रियते अनु-कृ-उणा० वा० ई किञ्च ।
 साद्यन्तक्रतुभेदे, "षट् साद्यन्ता इत्युपक्रम्य "हीनस्यानुक्रीः"
 इति कात्या० २.२.१६, उक्तम् "अनुक्रीर्नाम साद्यन्तः
 क्रतुः स हीनस्य भवतीति" तद्व्याख्या ।

अनुक्रीश पु० अनुक्रोशयत्यनेन अनु+क्रुश-आह्वाने रोदने च
 षञ् । दयायाम् । परदुःखं प्रहरणेच्छारूपदयया हि पर-
 क्रोशं दृष्ट्वा तदनु रोदनं क्रियते इति तस्यास्त्वत्त्वम् ।
 अनुगतः क्रोशं गतिस० । प्राप्नोतीति शब्दे लि० ।

अनुक्षणम् न० बोधायाम् अव्ययी० । प्रतिषण्णे व्यमवरते,
 अनुगतं क्षणम् अत्या०स० । अजस्रदृष्टौ लि० ।

अनुगम् लि० अनुगच्छति अनु+गम्-ड । पचाद्गमिनि, "गोत्र-
 रिक्थानुगः पिण्डः व्यपैति ददतः स्वधेति" किर' निवा-
 रयेत् सर्वं श्चरुकरसुखानुगमिति" "प्रमदाद्युत्पथं नेतुं
 कामक्रोधवशानुगमिति" च मनुः । सहचरे, आनुलोम्यं
 गते, सेवके च । "तद्भूतनाथानुगो नार्हसि त्वमिति" रघुः ।

अनुगङ्गम् अव्य० गङ्गायाम् विभक्त्यर्थे अव्ययी० । गङ्गायामि-
 त्थर्थे । परिस्रसा० अत्र । आनुगङ्गम् अनुगङ्गन्मने लि० ।

अनुगतम् लि० अनु+गम्-क्त । पचाद्गते, सहगते, आनुलोम्यं
 गते, सामान्यधर्मसङ्गणेन संवृत्तीनेऽस्मिन्ने विशेषे, अधीने
 च । "आगच्छद्यत् काकुत्स्थः स्वर्गाय सस्यस्थितः विभा-
 नवरकोटीः देवैरनुवन्तदेति" रामा० ।

अनुगति स्त्री अनु+गम्-क्तिन् । अनुगमने, पचाद्गतौ, "वलस्य
 चतुरङ्गस्य नायकानुगतिनम्" इति "गतानुगतिकन्यासः" ।

अनुगमम् पु० अनु+गम्-धञ् इच्छाभावः । पचाद्गमने, "दृष्टे-
 धांतोर्यानुगमादिति" शा०भा० । सहायोभयने, साया-

न्यधस्त्रेण सर्वेषां विशेषरूपाणां संपद्ये च । “सम्बन्धस्या-
ननुगमो न दोषायेति” दाय० श्रीकणः । आनुलोम्य-
करणे, “कलौ त्वनुगमान्ति” इति स्मृतिः ।

अनुगमन न० अनु+गम-भावे ल्युट् । पश्चाद्गमने । “शवानु-
गमनागौचं ज्ञानमात्रेण शुध्यतीति” स्मृतिः भर्तृशरीरा-
नुगमनमङ्गं करिष्यामीति श्रु० त० रघु० ।

अनुगव न० गोःसदृश आयागः “यस्य चायाम्” इति समासे
नि० अच् । गवायामसंस्थायामयुक्तौ गकटादौ ।

अनुगवीन लि० गोः पश्चात् पर्याप्तं वा गच्छति अनुगु-अ
गोः पश्चाद्गामिनि गोपाले । “अनुग्वलंगामीति” (पा०)
उक्तेः पर्याप्तगन्तारि च ।

अनुगादिन् लि० अनुगतति अनु+गत-णिनि । अनुवःटके
स्त्रियां ङीप् । अनुगादेव स्वार्थे, “अनुगादिनष्क् च”
पा० उक्त् आनुगादिनः तदर्थे ।

अनुगामिन् लि० अनुगच्छति अनु+गम-णिनि । पश्चाद्गन्तारि,
सङ्घरे च । स्त्रियां ङीप् । “दृष्ट्वा स्त्रियमिवायानौ
ब्राह्मणीमनुगामिनोमिति” रामा० ।

अनुगुण लि० अनुकूलो गुणो यस्य । अनुकूले, अनुगते, अनु
हमे च । “अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सञ्जास्वस्थाय
यदिति” उत्तरच० । अलुरूपः गुण उपकरणम् । योग्योप-
करणे “रसानुगुणतामेतीति” सा० ट० । सदृशगुणयुक्ते लि० ।
“कान्तारतापसाविस्तु वंशकानुगुणौ मताविति” सुश्रुतम् ।
अनुगतः गुणं तन्वास्त्रुत्वं वा गुणानुरक्ते लि० तन्वीयुक्त-
शेषायां स्त्री ‘उत्कृष्टतस्य हृदयानुगुणा वयस्येति’
अनुगुणा वीणेति तदर्थः । गुणे विभक्त्यर्थे, गुणमनातिक्रम्य
वा अव्ययी० । गुणे इत्यर्थे, गुणानतिक्रमे च । तद्वो-
धरूपव्यवधीते वसन्तादि० उक्त् । आनुगुणिकस्तदध्ये-
तरि, तद्वेत्तरि च लि० ।

अनुगुप्त लि० अनु+गुप्-क्त । आच्छादिने । “अनुगुप्ता अप
आह्वयेति” गोभिलः “अनुगुप्ता आच्छादिता” इति रघु० ।

अनुगृहीत लि० अनुग्रह-क्त । कृतानुग्रहे ।

अनुगु लि० न उपपत्तः । शान्तस्वभावे असमर्थे, अनुद्वेते च ।
“भगवन्नुप्यो अधयातिरत्नमिति” ऋ० ७, २८, ६, “अनुपः
असमर्थ” इति भा० “अनुपासश्च एतद्गन् ऋ० ८, १, १४,
अनुपा अनुग्रहार्था इति (भा०) उक्तेः अनुद्वेगुणौ च ।

अनुग्रह उ० अनु+ग्रह-अप् । अभीष्टसम्पादनेच्छारूपे प्रसादे,
आनुकूल्ये, अनिष्टनिवारणपूर्वकैरेवसाधनेच्छारूपायामभ्यु-
पत्तौ, “विष्णोन्मत्तनिःस्वासानामनुत्वापूर्वकं हि यत् ।

पूरणं दानमानाभ्यामनुग्रह उदाहृत” इत्युक्तलक्षणे दरि-
द्रादिपोषणे च । “नियन्तानुग्रहे यक्तः प्रभुरित्यभिधे-
यते” इति तन्त्रम् । “अनुग्रहं संस्मरणप्रवृत्तमिति”
कुमा० । “पादापिस्थानुग्रहपृथक्प्रवृत्तमिति” रघुः । यज्ञो
ग्रहणं स्वर्यादिग्रहो वा अनुगतस्तम् गति स० । यज्ञानुगते
स्वर्यादिग्रहानुगे च लि० ।

अनुग्राह्य लि० अनु+ग्रह-णत् । अनुग्रहाहे “यदि तेऽह-
मनुग्राह्यो यदि च्छरसि मे गुणानिति” “सर्वधानुग्राह्यो
देवतानामसंशय” इति च रामा० ।

अनुचर लि० अनुचरति अनु+चर-ट स्त्रियां ङीप् अच् वा
स्त्रियां टाप् । सङ्घरे, पश्चाद्गामिनि, दासादौ, “व्रतय
तेनानुचरेण धेनोरिति” “अन्वेद्युरात्मानुचरस्य भावमिति
च” रघुः । अनुगतचरं द्रुतं गतिस० । द्रुतानुगे लि० ।
सेवके च, “गन्धर्वा गृह्यकायज्ञा विद्युधानुचराश्च ये” इति
मनुः “चत्वारि च शतान्यनुचरणाविति” कौ० ब्रा०
‘अक्षरसो महेन्द्रानुचरा दशेति’ “सौमित्रिणीतानुचर-
स्येति” भट्टिः । ‘पालागन्ती सानुचर्यः शतेन शतेन’ इति
कात्या० २०, १, १२, एतद्ग्राह्यायां बद्धशः अनुचरीशब्द-
प्रयोगस्तत्र दृष्टव्यः पालागली दःसपुत्री ।

अनुचारक लि० अनुचरति अनु+चर-खल् । अनुगन्तारि,
सेवके च । तस्य धर्म्यम् अण् । आनुचारिकम् सेवकधर्म्यं
कार्यं लि० ।

अनुचित लि० न-उचितः । अपरिचिते, अयुक्ते च ।

अनुचिन्तन न० अनु+चिन्ति-ल्युट् । अनुस्मरणे सततचिन्ता-
याम् “हादमे क्लृप्तभावे च वैपरीत्यानुचिन्तनमिति उज्जीवि० ।

अनुचिन्ता स्त्री अनु+चिन्ति-अ । सततचिन्तायाम् ।

अनुच्च लि० न उच्चः विरोधे न० त० । उच्चताविरोधि-
निमूलवति । ज्योतिषोक्ते ग्रहाणां नीचस्थाने च । तानि
स्थानानि उच्चशब्दे वक्ष्यन्ते ।

अनुच्छिष्ट लि० उद्+शिष-क्त न० त० । उच्छिष्टभिन्न
आहार्यद्रव्यस्य भुक्तावशिष्टाच्छिष्टं तद्भिन्नं ।

अनुज लि० अनु पश्चात् जायते अनु+जन-ड । पश्चाज्जाते
सङ्घोदरे धातरि । तादृश्यां भगिण्यां स्त्री । एका-
धिकं हरेज्जोऽपः पुलोऽर्ध्वं ततोऽनुज” इति मनः ।
“चचार सानुजः शान्त” इति रघुः “परिवेसा-
नुजेऽनुदे” इति मनुः ।

अनुजन्मन् उ० अनु जन्म यस्य । सङ्घोदरे कनिष्ठभ्रातरि ।
“जननाथ ! तवानुजन्मनामिति” भारविः ।

अनुजाते ति० अनु+जन-क्त । पश्चाज्जातमात्रे, “दन्जजाते-
नुजाते च कृतचुडे च संस्थिते” इति मसुः । अनुजाते
दन्जज्जाननरं संस्थित इति” कुक्ल० “स्नातस्नानुजाताऽहं
भुङ्क्व भक्तमिदं शुभम्” इति ऋतिः । “असौ कुमार-
स्तमजोनुजात” इति रघुः । अनन्तरजातत्वात् एतस्य
तथात्वम् ।

अनुजावर ति० अनुजादप्यवरः । अत्यन्तनिकष्टे । “एता-
मेवानुजावराय कुर्यादिति” ता० ब्रा० । अनु पश्चाज्जायते
इत्यनुजः कनीयान् संहि निःकष्टः तस्मादप्यवरो निःकष्ट
इति भा० वेदे न क्लृभावः लोके तु अनुजावरश्च ।

अनुजीविन् ति० अनुजीविनुमाश्रयितुं शीलस्य अनु+जीव-
यिनि । सेवके, आश्रिते च । [श्रीये सेव्ये ।

अनुजीव्य ति० अनुजीव्यतेऽसौ अनु+जीव-ययत् । अन्-
अनुज्ञा स्तो अनु+ज्ञा-अङ् । स्वयंप्रवृत्तस्यान्यस्य पश्य-
विधातकरथेन प्रवर्तनाकृपायाभ्यनुमतौ । “गुरोरनुज्ञामधि-
गम्य मातः” ! इति रघुः । “तद्वा एतदनुज्ञाजं यद्भि-
क्षुभानुजानात्सोमित्येव तदास्तेति” श्रुतिः ।

अनुज्ञात ति० अनु+ज्ञा-क्त । कृतापुत्रे यस्मै करणायानुज्ञा
कृता तस्मिन् जने ।

अनुज्येष्ठ ति० अनुगतो ज्येष्ठम् प्रा० म० । ज्येष्ठानुगतः ।
ज्येष्ठमनतिक्रम्य याद्यार्थे अव्ययी० । ज्येष्ठानुरूपे ज्येष्ठानति-
क्रमे च अव्य० । [राथे देये शुल्कादौ, आतरे ।

अनुतर न० अनुतीर्थतेऽनेन अनु+त-करणे अप् । नदीपा-

अनुतर्ष न० अनुतर्ष्यतेऽनेनेदं वा करणे कर्माणि वा घञ् ।
सुरापानपाने, मद्ये च । भावे घञ् । मद्यपाने, अभिलाषे,
पानेच्छायाञ्च । “सोपचारसुपशान्तविचारं सानुतर्षमनुत-
र्षपदेनेति” माघः ।

अनुताप पु० अनु+तप-घञ् । इदमनुचितं कर्तमिति स्वहन-
वस्तुनो दुःखजनकतया ज्ञानेन पश्चात्तापे । “स्वापनेना-
नुतापेन” इति मसुः । “तस्याः करिष्यामि दृशानुताप-
मिति” कुष्मा० ।

अनुतिल ति० अनुगतस्त्रिलम् आत्मा० ष० । तिलानुगते जेतादौ,
तिले विभक्त्यर्थे अव्ययी० । तत्र भवः परिसुखादि जग्र ।
आनुतिल्यः तिलभावे ति० ।

अनुतूलन न० तूलेनानुक्षण्यति दृष्टाद्यप्यं तूलेनाहं गति
अनु+तूल+अनुकोषणे षिच्-भावे ल्युट् । तूलेन दृष्टा-
यादेरनुषङ्गने ।

अनुत्क ति० न० त० । उत्कृष्टतन्निधे सत्ये ।

अनुत्कर्ष पु० न उत्कर्षः अभावे न० त० । उत्कर्षाभावे
व० । उत्कर्षगम्ये ति० ।

अनुत्त ति० न+उत्-क्त नसत्तनिषत्तानुत्तेत्यादिना ति० ।
अकिञ्चे “इन्द्र ! त्वभ्यमिदं त्रिशोऽनुत्तमिति” ऋ० १, ८०, ७,
नुद-क्त न० त० । अनुत्ते अत्रेरिते । “अनुत्तमते भव
स्मिति” ऋ० १, १६५, ६, “अनुत्तमप्रेरितमिति” भा० ।

अनुत्तम न० न उत्तमोयस्मात् । अत्युत्कृष्टे । “काङ्क्षन् गति-
मनुत्तमामिति” इह कीर्त्तिययाश्रीति प्रेत्य चानुत्तमं सुख
मिति” “यथोऽस्मिन् लोके प्राप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं
सुखमिति” च मनुः ।

अनुत्तर ति० उत्तरउत्तमः न० प० ब० । अत्यन्तश्रेते । इव० ।
उत्तरतःकःश्रिते “भवत्यनुत्तरा च भवत्यनुत्तरादिति” नेष० ।
न० त० । उत्तरदिग्भिन्नायां तदयिरोदित्या दक्षिणस्यां
दिशि, स्त्री । उत्तमभिन्ने अपकृष्टे ति० । न उत्तरति
चलति उद्-तु अच् न० त० । स्थिरे ति० ।

अनुत्तान ति० न उत्तानः विरहे न० त० । उत्तानभिन्ने
अवताने अवाङ्मखे ।

अनुत्तरङ्ग ति० उद्गतस्तरङ्गो वीचिञ्चाञ्चल्यं वा यस्मात् प्रा०
ब० न० त० । अनुद्गततरङ्गे अचञ्चले च “अरामिवाधार-
मनुत्तरङ्गमिति” कर्मा० शिवपक्षे अचञ्चलमित्यर्थः ।

अनुत्पत्ति स्त्री न उत्पत्तिः अभावे न० त० । उत्पत्त्यभावे
“तयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचयते । अनुत्पत्तिं
तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते” ऋतिः ।

अनुत्पत्तिक ति० नास्ति उत्पत्तिर्यस्य कप् । उत्पादश्रुते ।

अनुत्पन्न ति० न उत्पन्न न० त० । उत्पन्नभिन्ने अजन्ये ।

अनुत्पाद् पु० न उत्पाद उत्पत्तिः अभावाद्ये न० त० ।
उत्त्तरभावे । व० । उत्पत्तिश्रुत्ये ति० ।

अनुत्साद पु० न उत्सादः अवसादनम् भावे न० त० । अव-
सादाभावे उच्छेदाभावे । न० व० । उच्छेदश्रुत्ये ति० ।

अनुत्साह पु० न उत्साहः अभावे न० त० । उत्साहाभावे
व० । उत्साहश्रुत्ये ति० ।

अनुत्सिक्त ति० न उत्सिक्तः गर्वितः । अगर्विते गर्वेगम्ये ।

अनुत्सुक ति० न० त० । उत्सुक-भिन्ने उत्कण्ठश्रुत्ये ।

अनुत्सृज ति० क्लान्तः क्लृप्तम् आत्मा० ष० न० त० ।

इत्यानुगते “अनुत्सृजतपदन्वासा सदृष्टिः सच्चिब्रह्मनेति”
माघः । इत्थं पाषाणीयकृतं मीतिपाञ्चनैति विवेकः ।

अनुद् ति० न नुद्गति मुद्-क न० त० । प्रेरकभिन्ने अनु-
ददाति इत्यं ददाति अनु+दा क । इत्यंरूपदाति

एतस्य उदाहरणम् प्रागुक्ते अमानुदशब्दे दृश्यम् ।
अनुदकं लि० नास्ति उदकं यत् । “उदकगून्धे मरुदेशादौ
अल्पार्थे न० त० । अल्पजले प्लव्हादौ “उदन्वतीरनु-
दकाश्च या” इति ऋ०७,५१,४, उदकदानविशेषगून्धे
आहभेदे “पुरोडाशमात्रा अनुदका” इति कात्या० १०,
५,११, । “अनुदकाः प्रत्ययनेजनपरिषेचनादि वर्जिता”
इति तद्व्याख्या ।

अनुदश न उद्गतमयमस्य । ऋदौ अतीक्ष्णे उद्गतापभिन्ने च
नास्ति उदपोयस्यात् ५ ब० । अत्युच्यते लि० ।

अनुदरं लि० न उदरं यस्यात्पार्थे न० ब० । अत्योदरशालिनि
दशोदरे, “अनुदरा कन्येति सि० कौ० स्त्रियां टाप् ।

अनुदर्शनं अनु+दृश-ल्युट् । अनुचिन्तने, “जम्बूद्वीपजराव्याधि
दुःखदोषानुदर्शन”मिति गीता ।

अनुदात्तं न० न उदात्तः विरोधे न० त० । उदात्तस्वरभिन्ने
नीचैरुच्चारिते स्वरभेदे । स्वराङ्गं त्रिविधाः उदात्तः
अनुदात्तः स्वरित इति भेदात् तत्र “उच्चैरुदात्तः” “नीचै-
रनुदात्तः” “समाहारः स्वरित” इति च पा० । तात्त्वादिपु,
सभागेषु स्थानेषुर्द्धभागे निष्पन्नोऽनुदात्तः, तत्रैव नीचभागे
निष्पन्नोऽच् अनुदात्तः । “तस्यादित उदात्तमर्द्धहस्वमिति”
पा० । यस्यादितोऽर्द्धहृदात्तमन्यमनुदात्तं तादृशः स्वरः
स्वरितः इति “अनुदात्तं पदमेकवर्णमिति” अस्मैव निघात
नीचादि संज्ञा उदात्तानुदात्तत्वादिकं स्वरवर्णस्यैव न तु
व्यञ्जनानां, यथोक्तम् शिक्षायाम् “उदात्तानुदात्तश्च
स्वरितश्च स्वरास्वयः ह्रस्वोर्दोषः श्रुतश्चेति कालतो नियम-
स्वचोति” । “प्रथमप्रेरितोवायुर्थदोर्द्धभागे प्रतिहृतोऽचं
निष्पादयति स उदात्तः । एवमधोनिष्पन्नोऽनुदात्त इति”
शब्देर्ण् । “उदात्तानुदात्तस्वरितानां सञ्ज्ञकं एकं
शुद्धम्” इति आश्व० षट्छ्रम् ।

अनुदारं न० न उदारः । अतिदाहभिन्ने, अमहति च ।
नास्ति उदारो यस्यात् ५ ब० । अतिमात्रदातरि, अति
महति च । अनुगतो दारान् अत्या० स० । दारानुगते ।
“अस्मिन् प्रसीदसि पुनः स भवत्युदारोऽनुदारश्चेति का०
प्र० । उदारत्वानुदारत्वयोरापाततो विरोधः । उदारत्वा-
नुगतदारत्वाभ्यां तत्परिहारः ।

अनुदितं पु० उद्+इण्+क्त ईषदर्थे न० ७ ब० । किरणमात्रेण
ईषदुदितस्त्वर्थे प्रविशतारके काले । “उदितेऽनुदिते
चैवेति मनुः न० त० । उदितभिन्ने लि० । षद-क्त
न० त० । अकथिते लि० ।

अनुदिनं अव्य० वीक्षार्थे अव्ययी० । प्रतिदिने “पारावतः
खलु शिक्षाकण्णमात्रभोगी कामी भवेदनुदिनं वद कोऽत्र
चेत्” रित्युद्भूतः । अनुदिवसादयोष्यत् ।

अनुदृष्टिं स्त्री अनुगता अनुकूला वा दृष्टिः प्रा० स० । अनु-
गतदृष्टौ, अनुकूलदृष्टौ च । ब० । तथादृष्टमिति लि० ।
तथाभूतस्त्रियाः अपत्यं कस्यास्या० ढक् इणञ् च । आनु-
दृष्टिनेयः तदपत्ये पुंस्त्री० । अनुदृष्टेः पुंसोऽपत्यम् शुभा०
ढक् । आनुदृष्टेयः तदपत्ये पुंस्त्री० ।

अनुदेशं पु० अनु+दिश-घञ् । यथाक्रमोच्चारणे, उपदेशे च
“यथासंख्यमनुदेशः समानामिति” पा० । अनुदिश्यते
कर्मणि घञ् । उपदेशे “अनुदेशाद्याः पुरोडाशेत्यादि”
कात्या० १८, ६, १५ ।

अनुद्देशं पु० न उद्देशः अभावार्थे न० त० । उद्देशभावे ।
अनुद्वतं लि० न उद्गतः विरोधे न० त० । विनयशुक्ते ।

अनुद्धारणं न० न उद्धारणम् अभावार्थे न० त० । उद्धारभावे
अनुद्धारं पु० न उद्धारः अभावार्थे न० त० । उद्धारभावे ।

न उद्धारः विभाज्यविशेषस्थोत्थापनं यत् । विशोद्धारण्ये
विभागे लि० । “अनुद्धारोविभागः स्यादिति ऋतिः ।

अनुद्वतं लि० न उद्गतमत्यापितम् । अनुत्यापिते “पयोऽनु-
द्वतसारश्चेति” ऋषिष्यविषये ऋतिः ।

अनुद्वटं लि० न उद्गतः विरोधे न० त० । अप्रभूमे ऋदौ ।
अनुद्यमं पु० न उद्यमः अभावे न० त० । उद्यमभावे । न०
ब० । उद्यमगून्धे लि० ।

अनुद्युतं न० अनु+द्वि-क्त । द्यूतस्य पश्चात् पुनद्युते । तद-
धिगत्य कृतप्रत्ययतयोक्तमनुद्युतपदं सभापवर्षिण इत्यम् ।

अनुद्योगं पु० न उद्योगः अभावे, न० त० । उद्योगभावे
ब० । उद्यमगून्धे लि० ।

अनुद्वुतं लि० अनु+द्वु-क्त । अनुगते “धनुर्द्वरे राजसुते
रनुद्वुतमिति रघुः “अनुद्वुतः संयति येन केवलं बलस्य
शत्रुः प्रथमं शीघ्रतामिति” भाषः । “अर्द्धमात्रं द्रुतं
ज्येयं द्रुतार्द्धमात्रमनुद्वुतमित्युक्ते” मात्राचतुर्थभागकाले ताल-
भेदे न० । [न० त० । तच्छून्ये लि० ।

अनुद्वाहं पु० न उद्वाहः अभावार्थे न० त० । विवाहाभावे
अनुद्विग्नं लि० न उद्विग्नः विरोधे न० त० । उद्विग्नभिन्ने
अव्याकुलचित्ते

अनुद्दगं पु० न उद्दगः अभावार्थे न० त० । उद्दगभावे
न० ब० । तच्छून्ये लि० “अनुद्दगकरं वाक्यं सतां
स्वाभाविकं मतमिति” नीति० ।

अनुधावन न० अनु+धाव-ल्यट् । पश्चाद्भ्रमने, तत्त्वनिश्चया-
यागुसरणे, अनुसन्धाने च । [आसक्तौ च ।

अनुध्या स्त्री अनु+ध्वा-अङ् । शुभानुचिन्तने, अद्यप्ये,
अनुधान न० अनु+ध्वा-ल्यट् । अनुसन्धाने "या न
प्रतिविरुपाय । तदनुध्यानसम्पत्ति" इति ।

अनुध्याय पु० अनु+ध्वा-कर्त्तरि षञ् । अनुचिन्तके शुभानु-
चिन्तके । "बालस्याशक्तस्य या तदनुध्यायमनसति"
प्रा०त० सृष्टिः ।

अनुध्येय त्रि० अनु+ध्वा-कर्मणि यत् । अनुप्राप्ते यदीय-
शुभानुचिन्तनं क्रियते तस्मिन् । "अनुदध्युरनुध्येयं साच्चि-
ध्वाः प्रतिमागतैरिति" रघुः ।

अनुनय पु० अनु+नी+अच् । विनये, प्रणिपाते, प्रार्थने,
मान्यने च । "कथं नु ? शक्रोऽनुनयोमकर्षोर्विआणना-
दन्त्यपयस्विनीनामिति" रघुः । [अनुकूपगच्छे ।

अनुनाद पु० अनुकूपो नादः प्रा०स० । प्रतिध्वनौ प्रतिगच्छे
अनुनादिन् त्रि० अनु+नद-त अनु+नद-णिनि । प्रतिरूप
गच्छकारके "गर्भारिणाननादिनेति" रामा० ।

अनुनायिका स्त्री अनुगता नायिकाम् । नायिकानुगतायाश्च
"सखी प्रव्रजिता दामी प्रेष्या धात्रेयिका तथा । अत्याय
शिल्पकारिण्यो विज्ञेया ह्यनुनायिका" इत्युक्तास्यादौ ।

अनुनाश पु० अनु+नश-घञ् । अनुसरणे । अदूरदेशादावर्षो
मद्भागति० । यद्य अनुनाशः तददूरदेशादौ त्रि० ।

अनुनासिक त्रि० अनुगतौ नासिकाम् अत्या०स० । नासिक
या सह स्वस्वस्थानेनेऽर्थानामेषु वर्णभेदेप । ते च
"असोऽनुनासिकः न ह्यु" इति शिब्र या दर्शिताः चकार-
रकारभिन्नाः अमप्रत्यक्षरान्तर्गताः यथाः । "शुभनासिका-
वचनोऽनुनासिक" इति पाणिन्युक्ते शेषां तत्तत्स्थान-
सहितनासिकयोश्चाथ्यमाणत्वात्तत्त्वम् "उपदेशेऽजनुनासिक" इति पा० । अद्यप्याहारमध्ये रभिन्ना यवलाः निर-
नुनासिकाः सानुनासिकाश्च तवानुनासिकस्थाने उत्पन्नय-
वलामेव सानुनासिकत्वम् "यलाःऽपिऽरौ निरनुनासिकः
सानुनासिकः । असोऽनुनासिकस्तेन तत्स्थाने सानुनासिक" इत्यभिप्रेत्युक्तेः यथा यथैत्यत विद्वांसिखरि सर्वत्रसरः
अन्ये निरनुनासिकाः । वेत्यनष्टौ "असोऽप्रत्यक्षानु-
नासिक" इति पाणिन्युक्तेरप्रत्यक्षानुनासिकोऽनुनासिकः ।

अनुनीत त्रि० अनु+नी क्त । कृतानुनये यस्य मान्यार्थं
विनयादिकं क्रियते तस्मिन् । "स चानुनीतोऽपि सृगं
शुक्रोपेति" भारतम् ।

अनुनेय त्रि० अनु+नी-कर्मणि यत् । अनुनयकरणाहे, अनु-
नेतं योग्ये च ।

अनुपकार पु० न उपकारः अभावार्थे न०त० । उपकारा-
भावं विरोधे न०त० । अपकारे । [स्त्रियां ङीप् ।

अनुपकारिन् त्रि० न उपकारी विरोधे न०त० । अनुपकारिण
अनुपचित त्रि० उप+चित्त-क्त वेदे निघातस्य न नत्वम्
न०त० । अनुपकीणे । "सुवीर्यं वर्धिषभनुपचितम्" इ०
३.१३.७ अनुपचितम् "अनुपक्षीणमिति" भा० । लोके
तु अनुपक्षीणः त्रि० ।

अनुपठित न० अनु+पठ भावे क्त । गुरुसखपाठानुसारिपाठे
अनुपठितमनेन इटादि० इनि । अनुपठितौ कृता-
नुपाठे त्रि० स्त्रियां ङीप् । [पतने च ।

अनुपतन न० अनु+पत-ल्यट् । अनुकूलपतने, अनुप-
अनुपति अव्य० पत्युः सामीप्यम् अव्ययी० । पतिसमीपे ।
"अनुपति पत्नीरुत्तर उत्तर" इति कात्या० १२.२.१६
दीक्षाकर्त्ता पतिसमीपे तत्पत्नीः दीक्षयतीति तद्ग्राह्या ।

अनुपथ पु० अनुकूलः पन्थाः अच् समा० । अनुकूलमार्गे
"अनुपथा अनुपथा" इति ऋ० ५.५.२.१०, अनुपथाः
अनुकूलमार्गा" इति भा० । पथःसमीपे पथि वा अव्ययी० ।
पथिसमीपे पथित्यर्थे वा अव्य० । परिसुखा० ज्ञ ।
आनुपथ्यम् पथिभवादौ त्रि० ।

अनुपद न० अनुरूपं पदम् प्रा०समा० । अनुकूलपदे अन्कूप-
स्थाने "आगिपामनुपदमिति" "अर्धानुपदमार्गिण" इति च
रघुः । पदस्य पश्चात् अव्ययी० । पदस्य पश्चादिद्वयर्थे पश्चा-
द्भ्रमने च । भवादौ परिसुखा० ज्ञ आनुपदः तत्र भवादौ
त्रि० । सुपतिङन्तं पदं तत्सदृशं अन्वयमिति वे ।
उक्था० ठक् । आनुपदिकः तदध्येतरि तद्देशे च त्रि० ।

अनुपद न० अनुपद्यते प्रतिदिनं लभ्यते अनु+पद क्तिप् ।
प्रतिदिनलभ्येऽच्चे । "अनुपदस्यानुपदे त्वा" य० १.५.२.
"प्रतिदिनमनुपद्यतेऽनुपदमिति" वेदटीप ।

अनुपदिक त्रि० अनुपदमस्यस्य गन्तृत्वेन टन् । पश्चाद्गते
अनुपदिन् अनुपदमन्वेटा अनुपद+इनि । अनुपदम् अन्येऽरि
(अन्वेषणकर्त्तृणि) "अनुपदमन्वेतेति" पा० "ऋगस्यानुपद-
रामो जगाम ग० विक्रम" इति भट्टिः ।

अनुपदिष्ट त्रि० उप+दिश-क्त न०त० । उपदेशःकर्मणि ।
अनुपदीना स्त्री अनु+पदस्य आयामतल्ल्यायासः आयामे-
व्ययी० अनुपदं ब्रह्मेत्यर्थे ख । पादतल्ल्यायासवलां पाद-
पदायां पादकावाम् (शोजा) इत्यादि स्थातायाम् ।

अनुपधि लि० नास्ति उपधिच्छलं यत् । निष्कपटे सरल-
व्यहारे । [ज्ञानलक्षणाधीनज्ञानाविषयीभूते लि० ।

अनुपनीत पु० न उपनीतः न०त० । अकृतोपनयनसंस्कारे

अनुपन्यास लि० न उपन्यासः अभावे न०त० । उपन्यासा-
भावे कथनाभावे । न०ब० । कथनशून्येशागरक्षशून्ये लि० ।

अनुपपत्ति स्त्री उप+पट-क्तिन् उपपत्तिर्युक्तिः न०त० ।

युक्त्यभावे, असङ्गतौ च । 'तात्पर्यानुपपत्तित्' इति

भाषा० । उपपत्तिश्च न्यायादिभते व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाना-

धीनानुमितिः" आपादकज्ञानाधीना आपाद्यनिश्चयरूपा

ऽनुभूतिर्वा । यथा पीनोद्वेष्टतो दिवा न भुङ्क्ते इत्युक्ते

दिवाऽभोजनः पीनत्वं रात्रिभोजनं विनानुपपन्नमिति"

अभोक्तुः पीनत्वान्मन्वेन रात्रिभोजनं निश्चीयते तथा हि

पीनत्वस्य भोजनव्याप्यतया पीनत्वाभावस्य च रात्रिभोज-

त्वाभावव्याप्यतानिश्चयेन पीनत्वेन रात्रिभोजनमनुमीयते

सा चानुमितिः अर्थापत्तित्वेन व्यवहृत्यते इति नैया-

यिकाः । सोमांसकवेदानिभस्तु कल्पयामि अर्थापया-

माति विवक्ष्यमाणभवात् अनुमितिभिर्नैव सति स्वीक्र-

यते । अधिकमर्थापत्तिशब्दे वक्ष्यते ।

अनुपपन्न लि० उप+पद-क्त न०त० । उपपत्तिशून्ये ।

अनुपबाध लि० नास्ति उपबाधा प्रतिबन्धोऽस्य । प्रति

बन्धशून्ये ।

अनुपम लि० नास्ति उपमा यस्य । अतुल्ये अन्यसादृश्यरहिते

अत्युत्कृष्टे । 'बनं प्रमाणं शक्तिश्च परैरनुपमं ममेति रा० ।

कुमुददिग्गजयोषिति स्त्रीत्यमरः । सुप्रतीकदिग्गजस्तयां

स्त्रीति चेदिनिः ।

अनुपमेय लि० केनापि न उपमीयतेऽसौ उप+भि-कर्मणि

यत् न०त० । अन्यैरतुल्ये, अन्यसादृश्यरहिते ।

अनुपयुक्त न उपयुक्तम् उचितं भुक्तं वा न०त० । समुचित-

भिन्ने अनुरूपे भुक्तेभिन्ने च ।

अनुपयोग पु० न उपयोगः आनुकूल्यं भोजनं वा न०त० ।

आनुकूल्यं भोजनाभावे च । न०ब० । आनुकूल्य-

शून्ये, भोजनशून्ये च लि० । [रागनिर्दत्तशून्ये ।

अनुपराग लि० उपरतः निवृत्तः न०त० । अनिष्टे विषय-

अनुपराति ि० न उपरतिः विषयरागः अभावे न०त० ।

विषयरागाभावे । [प्रेक्षाज्ञाने अतर्किते ।

अनुपलक्षित लि० न उपलक्षितः विशेषणं ज्ञातः । रिगे-

अनुपलक्षि स्त्री न उपलक्ष्यः अभावे न०त० । नाभा-

भावे प्रत्यक्षाद्यभावे च । तत्र अनुपलक्ष्यश्च न केवलं

इन्द्रियादिसन्निकर्षाभावमात्रेण, किन्तु तत्सन्निकर्षेऽपि

कारणान्तरादपि भवति यथोक्तं सांख्यरत्ने । "सौख्यप्रा-

प्तदनुपलक्षित" । तदेव कारिकायां विद्वतम् "अति-

दूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातात्मनोऽनवस्थानात् । सौख्यप्रा-

प्तवधानादभिभवात् समानाभिहारादिति "नास्ति घटो-

ऽनुपलक्षित" । योग्यपदार्थानुपलक्ष्य अभावज्ञान-

सामग्री । तद्वरथं योग्यानुपलक्ष्यशब्दे दृश्यम् ।

अनुपवीत पु० न उपवीतं यत्नस्त्वं विधिना जातमस्य ।

अनुपनीते मानवके । उपवीतरूपयत्नस्त्वशून्ये च ।

अनुपशम पु० न उपशमः शान्तिः निवृत्तिर्वा अभावे त०त० ।

शान्त्यभावे, निवृत्त्यभावे च ।

अनुपसंहारिन् पु० न्यायमते परिभाषिते दृष्टेतिविशेषे । स

च अन्ये व्यतिरेके च दृष्टान्तरात्कृतत्वेन दृष्टोद्देशः ।

यथा सर्वमनिश्चयं प्रमेयत्वादित्यनुमाने सर्वस्यापि पक्षत्वेन

अन्ये दृष्टान्तो नास्ति नापि व्यतिरेके दृष्टान्तः, सर्वस्यापि

प्रमेयतया तदभावस्य कलापसिद्धेः । "तथैवानुपसंहारी

केवलान्वयिपक्षक" इति । "आद्यः साधारणस्य स्याद-

न्योऽसाधारणो मतः । तथैवानुपसंहारी विधा नैकान्तिको

मत" इति च भाषा० सुक्तावल्यान्तु सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वा-

दित्यादिकं तदुदाहरणत्वेनोपन्यस्तं "केवलान्वयिपक्षक

इत्यस्य च केवलान्वयिसाध्यक इत्येतत् परतया व्याख्यातञ्च ।

यथा "केवलान्वयिपक्षार्थिच्छब्दपक्षक इत्यर्थः । सर्वमभिधेयं

प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैव पक्षत्वात् सामान्याधिकरणय-

पहस्यलान्तराभावाच्चानुमितिः इदन्तु न सम्यक् । पक्षैक-

देशे घटश्चकाराप्यहेऽपि जनेरभावात् अस्तु वा सह-

चारपहस्तावतापि पक्षे अज्ञानरूपसिद्धिरिव न त-

हेत्वाभासत्वं तस्य, तथापि केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्वमि-

त्यक्तम् । उपसंहाराकारके लि० ।

अनुपसंचन लि० नास्ति उपसंचनं व्यञ्जनं यत् । दध्यादि-

व्यञ्जनशून्ये अन्ने "स यत्तदन्नस्य सहिमानं विद्यादि"

त्युपक्रमस्य "नात्य इति त्रयाच्चानुपसंचन" इति उक्तम्

अथ० ११, ३, ४ ।

अनुपस्कृत लि० उप+ज ततियत्ने क्त सुट् न०त० । अकृत-

पाकादिसंस्कारे अविद्यते च "सुन्यद्धानं पयः सोमो सांसं

यच्चानुपस्कृतमिति" मनुः अनुपस्कृतं पाकोपस्काररहित-

मिति रघु० । "अविद्यतेमिति" शब्द० । अपरिप्लवतं

"अज्जकमसयश्चैव राजतच्चानुपस्कृतमिति" मनुः । दृष्ट-

प्रयोजनानयेने, "ब्राह्मणाद्ये गवाये वा देहत्यागोऽनुपस्कृत"

इति मनुः “दृष्टप्रयोजनमपेक्ष” इति कृत् ० । अनिन्दिते च “एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्त” इति मनुः अनुपस्कृतः अविहित इति कृत् ० । [भावे न० व० । तच्छब्दे वि० । अनुपस्थान न० न उपस्थानम् अभावे न० त० । उपस्थाना-अनुपस्थाय वि० न उपस्थायः । अशरणाये । प्रथमानुपदानुपस्थायत्वादिति जग० । [भावे, स्त्रत्यभावे च । अनुपस्थिति स्त्री न उपस्थितिः अभावे न० त० । उपस्थित्य-अनुपहत न० न उपहतः भोगच्छेदादिना । सदृशे नवे अभुक्ते वस्त्रे “अनुपहतमतिधवलमिति” काट० । उपघात शून्ये वि० । [रचेनादिसंस्कार उपाकरणं तदङ्गित । अनुपाकृत वि० उप आ कृ क्त न० त० । मन्त्रैर्यज्ञे पशो-अनुपात पु० अनुरूप त्वैराशिकेन पातः । पाटोऽशिकेन त्वैराशिकेन युक्तसंख्यापाते । “पुरान्तरं चेदितदन्तरं स्यात् तदन्तर्विशेषलवस्तदा किम् ? । चक्रांशकैरित्यनुपात-शुद्धा युक्तं निरुक्तं परिधेः प्रमाणम्” सि० मि० ॥ “निरक्ष-देगः स्वदेगाद्यथा यथा दक्षिणतो भवति तथा तथा स्वस्व-स्विकादिषुवद्भुक्तं नगम् तयोरन्तरेऽजांशाः । ते च निरक्षदेगजापसारयोजनैरनुपातेनोत्पद्यन्ते । अतः कश्चि-श्चित् पुरेऽजांशान् ज्ञात्वा तस्मात् पुरादुत्तरतोऽन्यस्मिन् पुरे ज्ञेयाः । ततस्तेषामन्तरांशैः पुरान्तरयोजनैश्चानुपातः । यद्यन्तरांशैः पुरान्तरयोजनानि लभ्यन्ते तदा चक्रांशैः ३६० किमिति फलं भूपरिधियोजनानि” इति प्रमि० । तदानयनञ्च “प्रमाणमिच्छा च समानजाती आद्यन्तयोः स्तः, फलमन्यजाति मध्ये, तदिच्छाहृतमाद्यङ्गत् स्या”दित्युक्त त्वैराशिकरीत्या अन्तरयोजनसंख्याङ्केन राशिक्रमसंख्या-३६० ऽङ्के युष्मिन्ते पुरान्तरयोजनाङ्केन विभक्ते लब्धं परिधिमानसंख्या । पश्चात्पतने च । अनुगतः पातं राङ्कुरूपपहभेटम् । पातपहापुगते । अनु+पत-णिच्-णामुन् । पश्चात्पातयित्वेत्यर्थे अव्य० । किन्तु कर्मापपदेन सह “अभैवाव्ययेनेति” पा० नित्यसमासः “लतानुपातं कसुमान्यङ्कहादिति” भट्टः । अनुपातक न० अनुपातयति नरकं गमयति प्त णिच्-णुल् पातकं ब्रह्महत्यादि तत्संशम् प्रा० स० । ब्रह्म-हत्यादिमहापातकसंशो वेदनिन्द्यादिजन्यं परमपिपे-तानि च पञ्चलिंशत्प्रकारहेतुहेतुत्वेन ता-पिपे-तानि अनुरक्त सादृश्ये तेन पतनहेतुमहापात तद्व्यवहा-रस्य अनुपातकत्वमिति प्रा० वि० । तानि च त्रयुना दर्शितानि यथा “यागस्यस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च

रजस्वलायाश्चाकीर्त्याश्चातिगोलायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महृत्यसमानोति, कौटसाख्यं सुहृद्भ्रं एतौ सुरापानसमा । ब्राह्मणस्य भूम्यपहरणं निक्षेपापहरणं सुवर्णस्तेयसमम् । पितृव्यमातामहमातुल-श्वशुरन्टपपत्यभिगमनं गुरुदारगमनसमम् । पितृष्वस्व-मातृष्वस्वस्वस्वगमनञ्च श्रोत्रियात्यं गुपाध्यायामत्वपत्यभि-गमनञ्च स्वसुः सख्याः सर्गोत्पाया उत्तमवर्णायाः कमायां अन्यजाया रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्रजिताया निजिप्रायाश्च ॥ अनुपातकिनस्तेते महापातकिनो यथा अश्वमेधेन शुद्धानि तीर्थानुसरणेन वा इति” नरकागर्थाभि-धाय “एतेष्वजतप्रायश्चित्ता अतिपातकिनः पर्यायेण कल्पं पच्यन्ते, मन्वन्तरं तु महापातकिनः, अनुपातकिनश्च, उप-पातकिनश्चतयुगमिति विष्णु० स० । तथा च महापातक-सदृशान्येतानि पातकानि । अन्यान्यापि मनना संक्षिप्त-दर्शितानि यथा “अन्ततश्च समुत्कर्षे राजगामि च पेश-नम् । गुरोश्चालीकनिर्भ्रम्यः समानि ब्रह्महृत्या ॥ ब्रह्मोष्मता वेदनिन्दा कौटसाख्यं सुहृद्भ्रं । गहिता-नाद्ययोजगिधः सुरापानसमानि षट् ॥ निक्षेपस्थापहरणं नराश्रजतस्य च । भूमिवज्जमयोनाञ्च रुक्मस्तेयसमं कृतम् ॥ रेतःसेकः स्वयोनापु कमारीष्वन्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीपु गुरुतल्यसमं विदरिति” ॥ अनुपातकिन वि० अनुपातकमख्यस्य इति स्त्रियां ङीप् । अनुपातकयुक्ते “अनुपातकिनस्तेते महापातकिनस्ताथा” इति । अनुपातिन् वि० अनुपतति अनुगच्छति अनु+गम-णिनि-अनुगामिन । अनुपान न० अनु भेषजेन सह पश्चादा पीयते कर्माणि ल्यट् । औषधेन सह, तत्पश्चादा पेये मधुगुडादी । पानस्य जलस्य समीपे अव्ययी० । जलसमीपे अव्य० । अनुपाटुत्त वि० न उपाटुत्तः । अपराटुत्ते । अनुपुष्प पु० अनुगतं पुष्पं तद्विकाशम् अन्त्या० स० । शरहजे तस्य पुष्पेणैव प्रकाशात्तथात्वम् । अनुपुष्पे वि० अनुगतं पूर्वं परिपाटी गतिम० । यथाक्रमप्राप्ति-यथाकान्यनुपूर्व्यं भावति षट् ० १० ८ ५ “यथावदनुपूर्व्यं” इति कर्मानामन-व्ययं इति च मनुः । अनुपूर्व्यं+गम् । अनुपूर्व्यं । “इत्तानुपूर्व्यं च न चातिदीर्घं” इति कमा० इति अनुपूर्व्यायतद्वचनवाङ्मिति” भारविः पूर्वमनुगतं गोपुच्छाकाराविति मङ्गि०, अनुगतः पूर्वम् । पश्चाद्गामिनि वि० । आग्नेयः प्रथमो गच्छत्यन्वारञ्चो-

अनुपर्व्या इतरे, कात्या० ८, ८, २१ "इतरे दग पयवः
अनुपर्व्या एव अनुपर्व्याः अनुगामिनो भवेयुरिति" व्या०
निकृष्टभागे च "अनुपर्व्या इतरे" कात्या० ८, ८, २०,
"अनुपर्व्याः निकृष्टा हानुगच्छन्ति अत्र च प्रमाणेन
निकृष्टत्वम् । अतश्च टक्षिणस्य प्रसिद्धत्वसक्तं तत उत्तरस्य
तदपेक्षया हीनप्रमाणत्वं तदपेक्षया तत उत्तरस्य, तदपे-
क्षया तदुत्तरस्येति प्रमेकादयो यपः सर्वतो निकृष्टो यथा
भवति तथा कतेव्यमिति" व्याख्या । अनुपर्व्या+भावाटो
ष्यञ् । आनुपर्व्ये तद्भावे षिन्वात् चातुरीवत् वा स्त्री
"साजल्यञ्च समानानुपर्व्याकत्वेनेति" जग० । वेदे ष्ट०
पर्वण्यपटङ्गस्यः । अनुपर्व्या आनुपर्व्या स्त्री । "वर्षिष्ठ-
रगनः पुरुषोऽनुपर्व्या इतरेषामिति" कात्या० १, ६, २, ६,
"अनुपर्व्या द्विव्यामया रगनया" इति व्याख्या ।

अनुपृष्टाति० अनुपृष्ठं बध्धते अनुपृष्ठ+यत् । पृष्ठमध्ये बध्धपा-
शाटो "अनुपृष्टाभायस्य पाशयोरिति" कात्या० १, ६, ८, ५ ।

अनुपेतं वि० न उपेतः । उपगतमिच्छे । उपगमनञ्च उपनय-
नाथं गरुमसोपगमनम्, तच्छून्ये च । न स्त्री जृष्टयादानु-
पेत" इति ष्टुतिः "अनुपेतः अनुपनीतः" इति रघु० ।
"यं प्रव्रजन्मनुपेतसपेतकत्वमिति" भाग० अत्रापि शुकस्य
विद्वत्त्वेन लज्जभासान्याभावेन अनुपनाततयैव प्रव्रज्योक्तिः ।

अनुप्रदानं न० अनुप्रदीयते अर्थविशेषरूपता आधीयते अनेन
अनु+प्र+दा-करणे ल्युट् । अर्थोपादनमाहुरप्रयत्नभेदे
"एते श्वासानुप्रदाना अधोधाश्च विष्टयन्ते" इति मि० को० ।
दासः अनुप्रदानं वाहुरप्रयत्नो येषामिति तन्वयो० ।
"अनुप्रदानात् संसर्गात् स्थानात् करणान्वयात् । जायतं
वर्षवैशेष्यं परिभाषाञ्च पञ्चमादिति" शिक्ता ।

अनुप्रवचनं न० अनुरूपं गुरुमुखोच्चारितानुरूपं प्रवचनम् ।
गुरुस्वारितानुवचने । तत्प्रयोजनसस्य ऋ । अनुप्रवचनी-
यः तथाभूत ध्ययनप्रयोजनशुक्ते वि० ।

अनुप्रवचनादि पु० ईत० । परिण्युक्ते "तदस्य प्रयोजनमि-
त्यर्थे विहिततत्त्ववर्णनमिमे प्रकृतिभूते शब्दसमूहे । अनु-
प्रवचन, उदापन, उपस्थापन, संवेधन, अतुप्रवेशन,
अनुवादन, अनुवचन, अनुवाचन, आन्वारोहण, प्रारम्भण,
आरम्भण, आरोहण ।

अनुप्रवेशं पु० अनु+प्र+विश+भावे घञ् । अनुरूपप्रवेशे
"पुषोष ष्टिं हरिदशदाधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमा"
इति रघु० । अमावास्यावासुन्द्राः कथोः एकराश्वयस्थितत्वेन
सूर्यमण्डनादधःस्थितत्वः श्वाकौञ्चन्द्रस्थानरगती सूर्यारश्मो-

रिन्दौ प्रवेशः तदुत्तरञ्च क्रमशः प्रवेशाधिक्यम् "सन्तिलमये
प्रशिन रवेर्दीधितयोः पृच्छितास्तमोनेगम् । क्षपयन्ति दर्प-
शोऽरनिहिता इव मन्दिरस्यान्विरति" वृहत्स० । यथा
च तस्याधस्यः त्वं तथा इन्दुशब्दे वक्ष्यते । तथाहि यावद्-
यावच्च सूर्यात् चन्द्रमाः पूर्वं गच्छति तावत्तावदेव व्यव-
धानानुरूपेण सूर्यारश्मोऽसौ क्रमशः प्रवेशः ।

अनुप्रासः पु० अनुगतः रसाद्यनुगुणं प्रकृतमासं वर्णन्यासं
समवर्णरचनां समवर्णोच्चारणं वा गतिम० । अलङ्कार-
प्रसिद्धे स्वरवैषम्येऽपि समवर्णानां तुल्यरचनारूपे "अनु-
प्रासः शब्दसास्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत् (सा० ८०) उक्ते
शब्दानुच्चारभेदे । स च पञ्चधा ते च सोदाहरणशक्ता
दर्पणे यथा "छेको व्यञ्जनसङ्घस्य सक्तं साम्यमनेकधा" ।
छेकश्चेकानुप्रासः । अनेकधेति स्वरूपतः क्रमतश्च । रमः
सर इत्यादिक्रमभेदेन सादृश्यं नास्यालङ्कारस्य विषयः ।
यथा "आदाय बालगन्धान् अर्वाकृष्यन् पदे पदे क्रम-
रान् । अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः" ॥
अत्र गन्धान्धीति संयुक्तयोः, कावेरीवारिपावनः संयुक्तयोः ।
पावनः पवन इति बहूनां व्यञ्जनानां सक्तदाशक्तिः ।
छेको विदग्धः तत्प्रयोज्यत्वात्प्र छेकानुप्रासः । "अने-
कस्यैकधा शान्यमसक्तत्वात्प्रैकधा । एकस्य सक्तमध्ये
उच्चानुप्रास उच्यते" ॥ एकधा स्वरूपत एव न तु
क्रमतोऽपि । अनेकधा स्वरूपतः क्रमतश्च । सक्तधर्मव्यपि-
गच्छादगच्छदपि । यथा "उन्मालन्धपगन्धलुब्धसुपव्या
भूतयुताहु रः उन्मोऽकिलकाकलीकनकनैरुद्रोऽर्कशज्वराः ।
नीपन्ने पथिकैः कथं कथमपि ध्यानायधानयन्नाप्राप्त
प्राणससामभागसरसोक्तासैरर्भा वासराः" । अत्र रसो-
क्तासैरर्भा इति रसयोरैकधैव साम्यम् । न तु तेनैव क्रम-
वर्णापि । द्वितीये पादे तु कलयोरसक्तत्वेनैव क्रम-
वर्णः । प्रथमे एकस्य तकारस्य सक्तत्वं । रसविषयव्यापारवतो
वर्णरचना शक्तिस्तदनुगतत्वेन एकधैव व्यमनाङ्गमनुप्रासः ।
"उच्चार्यत्वादुदकैव स्थाने तालटाटिके । सादृश्यं व्यञ्जन-
स्यैव युत्यनुप्रास उच्यते" ॥ यथा "तथा दग्धं मनसिजं
जीवयन्ति हथैव याः । विरुपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुभो
वामलोचनाः" ॥ अत्र "जीवयन्तीति" "या इति"
"जयिनीरिति" अत्र जकारयकारयोरेकत्व स्थाने तालो
उच्चार्यत्वात् सादृश्यम् । एष टन्त्यकण्ठानानप्युदाहार्यम् ।
एष च सङ्घटयानामतीव श्रुतिस्त्रावहत्याच्छुत्वनुप्रासः ।
"व्यञ्जनं चेदथापस्यं सहादौ न स्वरेण तु । आवर्त्ततेऽन्त्य-

योऽप्युत्पादन्यानुप्रास एव तत्” ॥ “यथावस्थामिति” यथा सम्भवमनुस्वारविशेषस्वरसंयुक्तस्वरविशेषम् । एष च प्रायेण पादस्य पदस्य चान्ते प्रयोज्यः । पादान्तगो यथा “केशः काशस्तवकत्रिकासः कायः प्रकटितकरभविलासः । चक्रुर्दग्धवराटकककल्यं त्वजति न चेतः काममनल्पम्” ॥ पदान्तगो यथा । “मन्दं हसन्तः पुलकं वहन्त इत्यादि । “शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रतः । लाटानुप्रास इत्युक्तोऽनुप्रासः पञ्चधा ततः” इति । यथा “स्मेर-राजीवनयने ! नयने किं निर्मूलिते ? । पश्य निर्जित-कन्दर्पं कन्दर्पवशगं पियम् ॥ अत्र विभक्त्यर्थस्यापौनरुक्त्येऽपि सुख्यतरस्य प्रातिपदिकांशद्वीत्यधर्मिरूपस्याभिधायत्वात् लाटानुप्रासत्वमेव । “नयने तस्यैव नयने” अत्र द्वितीय नयनशब्दो भाग्यवत्तादिगुणविशेषत्वरूपतात्पर्यभावेण भिन्नार्थः । यथा वा । “यस्य न सविधे दयिता द्रवदहन-स्तुहिनदीधितिस्तस्य । यस्य च सविधे दयिता द्रवदहन-स्तुहिनदीधितिस्तस्य” ॥ अत्रानेकपदानां पौनरुक्त्यम् । एष च प्रायेण लाटजनप्रियत्वात् लाटानुप्रास” इति ।

अनुञ्जव पु० अनुञ्ज-अच् । सहाये, अनुचरे, दासे च । “सानुञ्जवः प्रभुरपि क्षणदाचराणामिति” रघुः ।

अनुबन्ध पु० अनु+बन्ध-यथायथं भावादौ घञ् । बन्धने, इच्छापूर्वकदोषविशेषाभ्यासे, “अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्वं कार्यं यथाक्रममिति” स्मृतिः । “अनुबन्धः पौनःपुन्येनाभिनवेश” इति रघुः । शास्त्रस्यादौ वक्तव्येषु अधिकारि-विषयप्रयोजनसम्बन्धेषु, “अनुबन्धेनाभिविषयप्रयोजनाधिकारिसम्बन्ध” इति “अस्य वेदान्तप्रकरणत्वात्तदेवैरेवानुबन्धै-स्तद्विज्ञासिद्धेरिति च” वेदा०भा० “ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्ध ओतं ओता प्रवर्तते । अन्यादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः स प्रयोजन” इत्युक्तेः विषयप्रयोजनादेनाभिविषयप्रयोजकत्वात् तद्वैतव्यम् । अस्मिन् पक्षे च अनुबन्ध्यते अनेनेति करणे घञ् । सुख्यानुयायिनि अग्रधाने, बालकादौ प्रकृत-स्यानुवर्त्तने, संबन्धे वातपित्तादिदोषाणां प्रधान्ये, प्रकृतिप्रत्ययानुसंधानां विकरणागमगुणादृष्टादिकार्य-विशेषार्थमनुबन्धनीये परिणयस्वरूपकालेषु अन्वयमाणातया नञ्चरे इत्संज्ञतया कृतलोपे वर्सादौ, “पदानिदृष्टि विकरणादनुबन्धगणोदितम् कर्मांश्चारणमात्रेण स्मृतवानु-बन्धत इति” कविकल्पद्रुमः । फलसाधने पुनःपुनरनु-ष्ठानाभ्यासे, “अनुबन्धं परित्राय देगकालौ च तत्त्वतः । सत्त्वापराधो चालोक्य दण्डं दण्डेषु पातयेदिति”

मनुः । बन्धेऽपि वेदिनिः । आरम्भे, शब्दरत्ना० । अनु-सरणे “शान्तञ्चरोऽपि शोध्यः स्यादनुबन्धभयाञ्चर इति” सुश्रुतम् । सन्ततसम्बन्धे (अविच्छेदे) “सानुबन्धाः कथं न स्युः सम्बन्धो मे निरापद” इति रघुः । अनुबन्ध्यते अनुबन्ध्यते कर्माणि घञ् । पद्याङ्गाविनि शुभाशुभे । “अनुबन्धं जयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम्” इति गीता पश्चात्सम्बन्धे च । “यद्यपे चानुबन्धे च सुखं मोहनमा-त्मन” इति गीता ।

अनुबन्धिन् वि० अनुबन्धाति अनु+बन्ध-णिनि । सहचरे, अनुगते, अनुरोधिन, व्यापके च । स्त्रियां ङाप् । “गुणा गुणानुबन्धित्यात्तस्य सप्रमया इव” इति रघुः । “अधश्च मूलान्यनुसन्तानि कर्मानुबन्धीनि मरुष्यलोकै” इति गीता । “सूक्ष्मानुबन्धी सूक्ष्मश्च हुगन्धो रोचो ऋदुरिति” “भेदः कषाद्यैः खलु रोग एष सुदुस्तरौ वर्ष-गणानुबन्धी” इति च सुश्रुतम् ।

अनुबन्धो स्त्री अनुबन्ध्यतेऽतिशयेन व्याप्रियतेऽनया अनु+बन्ध-घञ् गौरा० ङीष् । हिंकारोगे, हृष्यायाञ्च ।

अनुबन्ध्य वि० बन्धाथं बन्धोऽनुबन्धः अनु+बन्ध कर्माणि गयत् । बन्धाथं बन्धे गयादौ । “नानुबन्ध्यावधोऽपि वा । तथो-द्धारविभागश्च नैव संप्रति वर्त्तते” इति स्मृतिः ।

अनुबोध पु० अनु+बुध-णिच् घञ् । पूर्वलिप्यचन्दनादेर्गन्धो-द्वीपनाथं पुनर्भेदेनादौ, पद्याङ्गोधे च ।

अनुब्राह्मण न० ब्राह्मणं मन्त्रेतरवेदभागस्तत्सदृशम् । ब्राह्मण-सदृशे मन्त्रे । तदधीते वेद वा इति । अनुब्राह्मणी ब्राह्मण-सदृशपन्थाध्यायिनि, तद्वेत्तरि च वि० स्त्रियां ङाप् ।

अनुभव पु० अनु+भू-अप् । स्मृतिभिन्ने ज्ञाने । विषयानु-रूपभवनान्नु बुद्धिउत्प्रेरणभवनम् । “एतिसाहचर्यमितरत्न” पात० सूत्रे, विषयानुरूपत्व” चित्तचेरभिहितम् । तथाहि यथा पयः प्रणाल्या सेलादिकं प्राप्य चतुरन्वाद्या कारेण परिणमते एवमेव इन्द्रियादिप्रणाल्याऽन्वकरणं वर्द्धिर्नित्य विषयाकारेण परिणमते तादृशपरिणाम-रूपदृष्ट्या च विषयगतमज्ञानं निवारयतीति अन्तःकरणस्य विषयरूपानुरूपभवात् अनुभवत्वम् । स्मृतौ तु विषय-मन्त्रिकर्षाभावात् न विषयाकारताप्राप्तिरिति तद्विज्ञे ज्ञाने एवास्य प्रयोगोपाधिता इति सांख्यवेदान्तमतम् । अनु-भवस्य प्रत्यक्षाणुभवात्पमाशब्दभेदेन चतस्रो विधाः इति नैयायिकादयः । वेदान्तिनो भीमांसकाश्च अर्थापत्त्यनुप-ख्यिरूपमधिकं तद्भेदद्वयसररीचक्रः । वैशेषिकाः सौगताश्च

पञ्चजनमकारूपमेव अनुभवद्वयं स्वचक्रुः अन्येषां सर्वेषा-
मनयोः रत्नभावात् । सांख्यतयः प्रत्यक्षानुमाणात्ता
एवेति भेटव्ययीचक्रुः । चायांकाः प्रत्यक्षभावमिति
भेटः । “अनुभवं वचसा मखि लुम्भसीति” नैष० ।

अनुभावः पु० अनुभावयति उद्धोपयत्यनेन अनु+भू-णिच्
करणे चञ् । कापदगडादिजाते रात्रां तेजोविगणे ।
सामर्थ्ये च । कर्त्तरि अच् । अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धे रम-
व्यञ्जके “भावं मनोगतं साक्षात् स्वगतं व्यञ्जयन्ति ये ।
तेऽनुभावा” इति ख्याताः, इत्युक्तलक्षणो भवद्गादौ ।
“विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथेति” सा०ट० ।
अनुभावस्य लक्षणभेटादिकसञ्ज्ञा दर्शने । “उद्धुञ्जं
कारणैः स्वैस्वैर्विर्भावं प्रकाशयन् । लोके य-
कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाद्ययोः ॥ यः खलु लोके
सीतादिवन्द्यार्तिभिः स्वैस्वैरालम्बनोद्गापनकारणैरामा-
दन्तस्त्वुद्धुञ्जं रत्नार्तिकं वञ्चिः प्रकाशयन् कार्यमित्युच्यते स
काव्यनाद्ययोः पुनरनुभावः । कः पुनरसावित्याह ।
“उक्ताः स्त्रीषामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः । तद्रूपाः
सात्त्विका भावास्ताया चेष्टाः परा अपि” ॥ तद्रूपा अनु-
भावस्वरूपाः । तत्र च यो यस्य रसस्थानुभावः स तत्रस्वरूप-
रस्येने तत्र तत्र दर्शितः । तत्र सात्त्विकाः । “पिकाराः
सत्त्वमन्मताः सात्त्विकाः परिकीर्त्तिताः” । सत्त्वं नाम
सात्वित्प्रियामप्रकाशकारी कथनाऽऽन्तरो धर्म्मः । “सत्त्व
मात्तोद्भवत्यात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः” ॥ गोबलाःपद्वैत्यायेन
इति ग्रेयः । के ते इत्याह । सत्त्वः स्वेटोऽद्य रोमाञ्चः
स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमस्य प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः
स्मृताः ॥ तत्र । सत्त्वश्चेष्टाप्रतीवातो भयहर्षाभया-
दिभिः । वपुर्ज्जलोद्गमः स्वेटो रतिपम्भश्चादिभिः ॥
हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया । सदमसद-
पीडाद्यैस्त्वैस्वैर्गददं विदुः ॥ रागहृष्यश्चादिभ्यः कम्पो
गात्रस्य वेपथुः । विपाटमटरोपादावैवर्ण्यत्वं विवर्ण्यता ॥
अस्य नेत्रोद्भवं वारि क्रोधदुःखप्रहर्षजम् । प्रलयः सुख-
दुःखाभ्यां चेष्टानानिराहर्त्तः इति” ॥ “अनुभावविशे-
षान् सेनापरिगतैरिव” रघुः । तेजसि च । गुरुभिरभि-
तविष्टं लोकपालानुभावेरिति” रघुः । साहाय्ये, “जाने
यो रक्तसाक्रान्तायनु भावपराक्रमौ इति” रघुः ।

अनुभावकः त्रि० अनुभावयति बोधयति अनु-भू-णिच्-
ण्वन् । बोधके “यत्पदेन विना यस्यानुभावकता भवेत्
यत्काङ्क्षेति” भाषा० । “यन पदेन विना दृष्टपटस्यान्वया-

ननुभावकत्वं तेन सह तस्याकाङ्क्षेति” सिद्धान्तसुक्तावली ;
अनुभाविन् त्रि० अनुभवति अनु+भू-णिनि । साक्षात्-
कारादिकारके । “अनुभावी तु यः कश्चित् कुर्यात् साध्य
विवादिनामिति” मनुः । मनुपश्चात् भवति । पश्चाज्जाते
कनिवाटौ । “अनुभाविनां परिधापनमिति” आप० स्मृतिः ।
अनुपश्चाद्भवन्तीति अनुभाविनः कनिषा इति रत्नाकर
“स्वागौचमनुभवन्तीति अनुभवकारका” इति शु०तर०रघु० ।

अनुभाषणा न० अनु संहितं भाषणम् । सहभाषणे ।

अनुभू स्त्री अनु+भू-क्तिप् । अनुभवरूपे ज्ञानभेदे “अयमन्ता
सञ्चानुभूति” ट०उप० । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति”
श्रुत्या ब्रह्मणो ज्ञानरूपत्वात् सर्वज्ञानरूपत्वम् ।

अनुभूतः त्रि० अनु+भू-कर्म्मणि क्त । अनुभवविषयीभूते
पदार्थे अनु+भू-कर्त्तरि क्त । पश्चाज्जाते त्रि० ।

अनुभूति स्त्री अनु+भू-क्तिन् । अनुभवे तद्विवरणमनुभवगच्छे
दृश्यम् । “अनुभूतिश्चतुर्विधा प्रत्यक्षमथनुमितिस्तथोप-
मितिगाञ्जजे” इति भाषा० ।

अनुभूतिप्रकाशः पु० अनुभूतेरनुभवस्य वेदान्तप्रवणजन्यस्य प्रका-
शार्थं साधवाचार्यप्रगोते उपनिषत्तानुपय्यज्ञापके प्रकारभेदे

अनुमतः त्रि० अनु+मन-क्त । स्वयंप्रवृत्ते इदं क्रियतामिति
प्रोत्साहनार्थमनुजाते । अनुमोदिते च “कृतमनुमतं इष्टं वा
यैरिदं गुरु पातकमिति” वेण्णो० । “गुरुष्वानुमतः स्नात्वा
समावृत्तो यथाविधि” इति मनुः । “सम्यग्बुद्धीयानुमतो
वृद्धयेति” च रघुः । “उभयानुमतः साक्षीति” स्मृतिः ।

अनुमति स्त्री अनु+मन-क्तिन् । अनुज्ञायाम् । “अनुमत्या
व्यपेयादिति” स्मृतिः । अनुमन्यते कलाहीनत्वेऽपि
पूर्णसाहितयागादिकरण्यायानुज्ञायते ऽस्याम् अधिकरणे
क्तिन् । कलाहीनचन्द्रव्यां शुक्लचतुर्दशीयुतपूर्णमासि
अनुमतो राकेति देवपत्याविति नैरुक्ताः पूर्णमास्याविति
याज्ञिका या पूर्णा पूर्णमासी मानुसतिर्योत्तरा सा राकेति
विज्ञायते ॥ अनुमतिरनुमननान् । “अनुमतिराकासिनो-
बालीवत्प्रथमद्वय” इति का० १८, ६, २१, कुङ्क्ष “चैवानुमत्ते
च प्रजापतय एव चेति” मनुः ।

अनुमन्तः त्रि० अनु+मन-टच् । स्वयमुदासीने कार्यादौ
प्रवृत्तस्यान्यस्योत्साहवर्द्धनार्थमनुज्ञाकर्त्तरि । “अनुमन्ता
शिर्षमिता नियन्ता क्रयविक्रयोति” मनुः “उपद्रष्टानुमन्ता
च भर्त्ता भोक्ता महेश्वर” इति गीता । “अनुमन्ता अनु-
मोदयितैव सन्निधिमत्तेषानुप्राहृक्” इति श्रीधरः ।

अनुमन्त्रणः पु० अनु मन्त्रोच्चारणात् पश्चात् मन्त्रणम् मन्त्रेण

भवः ठञ् । आनुभासिकः प्रतिभासभवे "पिबन्ताम्बाहार्यं कं
चाङ् कृत्याम्बासानुभासिकम्" इति मनुः ।

अनुमित लि० अनु+भि-कर्मणि क्त । कृतानुमाने अनु-
मानविषयोभूते । "अनुमितोऽपि हि वाच्यनिरोक्षणाद्
व्यभिचचार न तापकरोऽनल" इति नैष० ।

अनुमिति स्तो अनु-मा-क्तिन् । अनुमाने व्याप्तिविशि-
ष्टस्य पक्षधर्मात्प्राप्त्याद्ये अनुभवभेदे "स पक्षस्तत्र वृत्ति-
त्वज्ञानादनुमितिर्भवेदिति" भाषा० । अनुमितय द्विविधा
स्वार्था परार्था च तत्र हेतौ व्याप्तिविशेषेति तस्य च पक्षे
वृत्तित्वज्ञानान् उपादेयपदार्थपहणाय प्रवर्तिका यानु-
मितिः सा स्वार्था । विवदमानं प्रति कश्चित्पदार्थं साध-
यितुं मध्यस्थान्तावलम्बनेन प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयन-
निगमनरूपपञ्चावयवव्यायसाध्या परार्था ।

अनुमित्ता स्त्री अनु+भि-सन् भावे अ । अनुमातृ-
मिच्छायाम् सिद्धाधियपायाम् । अनुमित्तायां हि सिद्धि-
सत्त्वेऽनुमितिरुदेति तदभावे साध्यवस्तानिश्चययत्पसिद्धि
सत्त्वे नानुमितिः । तत्रायां विशेषः सामाधिकरण्येन सिद्धि-
सत्त्वेऽपि अवच्छेदावच्छेदेनानुमितिर्भवत्येव न तत्रानुमित्-
सापेक्षा तथा च अवच्छेदावच्छेदेन सिद्धिरेव अवच्छेदावच्छे-
देन सामानाधिकरण्येन चानुमितिं प्रतिवर्त्तति एवञ्च तत्रैव
इच्छापेक्षेति । अतएव वाचस्पतिना "प्रत्यक्षपरिकल्पितम-
ध्ययमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिका" इत्युक्तम् ।

अनुमृत् लि० अनु+पश्चात् शोकादिना कृतः । शोकादिना
कृतस्य पश्चात् कृते । अनु+कृ-कर्मणि क्त । यस्य पश्चात्
म्रियते तस्मिन् 'भवता नानुकृताऽपि लभ्यते" इति रघुः ।

अनुमेय लि० अनुमीयते,सौ अनु+मि-कर्मणि यत् । अनु-
मित्यर्थे, अनुमातृ योग्ये "एतावता नन्वनुमेयशोभीति"
कामा० । "फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना
इव" इति रघुः ।

अनुमोद पु० अनु+मुद-णिच्-घञ् । प्रकृतकर्मणि प्रवृत्ति-
विधाताकरणेनान्य प्रोत्साहानुकूलव्यापारे । त्वया यत् कृतं
तन्मेःनुमतमित्याद्यभिनापव्यङ्गे । भावे ल्युट् । तत्रैवार्थे न० ।

अनुमोदित लि० अनु+मुद-णिच्-कर्मणि क्त । कृतानुमोदने
स्वानुमतत्वज्ञापनेन प्रोत्साहिते "भवता यद्व्यवसितं तन्मे-
साध्यनुमोदितम् । प्रार्थमानोऽर्चना यत्र हृद्यो नैव
विधातितः । दानकाष्ठेऽथवा तूष्णीं स्थितः, सोऽर्धोऽनु-
मोदित इति (मा०वि०) उक्तेऽर्थे च ।

अनुयव अव्य० यने विभक्त्यर्थे अव्ययी० । यने इत्यर्थे । परि-

सुखा० भवादौ ञ्र । आनुयव्यम् तत्रभवे पदार्थे लि० ।

अनुयाज पु० अनु+यज-घञ् अन्नाङ्गत्वात् कुत्वाभावः ।
दर्शपौर्णमासाङ्गेषु प्रयाजादिषु पञ्चसु यागेषु । "यजतिषु
ये यजामहे नानुयाजेषु" इति श्रुतिः । "प्रयाजान्ते अनु-
याजांश्च केशवार्त्तति" ऋ० १०,५१,६, अनुयाजानु-
मन्त्रणम् का० ३,५,१४ ।

अनुयात लि० अनु या-कर्त्तरि क्तः । पश्चाद्गन्तरि, सहगन्तरि
च कर्मणि, क्तयस्य पश्चाद्गम्यते तादृशे जने ।

अनुयात्र अव्य० यात्रायां विभक्त्यर्थे पश्चादर्थे वा अव्ययी० ।
यात्रायामित्यर्थे, यात्रायाः पश्चाद्भावे च । अनुगता
अनुरूपीकता यात्रा येन प्रा०ब० । अनुयायिवर्गः ।
'त्यक्तभोगस्य मे राजन् ! वने वन्देन जीवतः । किं कार्यं
मनुयात्रेणेति" रामा० अनुगता यात्रा प्रा०स० । पश्चाद्-
यात्रायां स्त्री । तत्प्रयोजनमस्त्वर्थे ठक् । आनुयातिकः
अनुचरे सेवके लि० ।

अनुयातिक लि० अनुयात्रा पश्चाद् यात्रा अनुगमनम-
स्यस्य ठन् । पश्चाद्गन्तरि अनुचरे "सर्वानेवानुयातिक-
वर्गान् त्वया सचेति" शकु० ।

अनुयायिन् लि० अनुयाति पश्चात् गच्छति अनु+या-णिनि
स्त्रियां ङीप् । पश्चाद्गन्तरि, सेवके, अनुचरे "न्यपेक्षि
शेषोऽप्यनुयायिवर्गः" इति रघुः सहगे, सुखस्थानुगन्तरि
शिशी च ।

अनुयुक्त लि० अनु+युज-क्त । जिज्ञासिते पदार्थे । कृतप्रश्ने,
यं प्रति कस्यचित् पदार्थस्य जिज्ञासायं प्रश्नः क्रियते
तस्मिन् । "स चानुयुक्तो व्याचष्टामिति खण्डनखाद्यम् ।

अनुयुग अव्य० युगे विभ० अव्ययी० । युग इत्यर्थे । तत्र
भवः परिसुखा० ञ्र । आनुयुग्यः अनुयुगभवे लि० ।

अनुयूप अव्य० यूपे विभ० अव्ययी० । "यूप इत्यर्थे ।
तत्र भवः परिसुखा० ञ्र । आनुयूप्यः यूपभवे लि० ।

अनुयुक्ति लि० अनु+युज-टच् स्त्रियां ङीप् । प्रश्नकारके ।
भूतकाध्यापके च ।

अनुयोग पु० अनुयुज्यते कथनाय नियुज्यते अनु+युज-
घञ् । प्रश्ने । सति हि प्रश्ने, प्रश्नः कथनाय प्रवर्त्तते ।
"निष्टहृत्प्राप्तयोगे वेति" पा० । अनुपूर्वात् युजेः प्रश्ना-
र्थकता । तेन "त्वया कियदिति तमन्वयुक्त" इति रघो
प्रश्नार्थकतया निर्देशः ।

अनुयोगकृत् पु० अनुयोगं प्रश्नविषयसंशयं हनति कृत
भेदेने किप् । आचार्ये । क-किप् । पृच्छके लि० ।

अनुयोगिन् लि० अनुयुक्ते अनु+युज्-घिनुण् । प्रत्यकारके ।
अनुयोज्य लि० अनुयुज्यते नि०युज्यते “अनु+युज्-गक्र्याथे
आवश्यकार्थे वा गयत् । प्रत्याहं आवश्यनियोज्ये, त्वया कथ-
मित्यं कृतमित्याक्षेपेण कृतः, आज्ञाकारके, टासाटौ च
“वासमानुयोज्यो दुष्मलः प्रथममिति” गक० ।

अनुरक्त लि० अनु+रन्ज् क्त । अनुरागयुक्ते, अनुगतः रक्तं
रागम् अत्या०स० । प्राप्तरक्तपर्ये ।

अनुरक्ति स्त्री अनु+रन्ज्-क्तिन् । अनुरागे ।

अनुरञ्जकं लि० अनुरञ्जयति अनुरक्तं करोति अनु+रन्ज्-
णिच् ख्वल् । अनुरागयुक्तकारके ।

अनुरञ्जने न० अनु+रन्ज्-णिच् भावे ल्युट् । अनुरागयुक्त
करणे “विशेषामनुरञ्जनेन जनयन्मानन्दमिति” रामा० ।
कर्त्तरि ल्यु । अनुरञ्जके लि० ।

अनुरञ्जित लि० अनु+रन्ज्-णिच्-कर्मणि क्त । यस्य अनु-
रागः कृतः तस्मिन्, अनुरक्तीकृते जने ।

अनुरागान् अनु+रण्-ल्युट् । षण्टादिशब्दज प्रतिध्वन्यात्मके
शब्दसन्धाने व्यञ्जनरूपशब्दशक्तिभेदे, ध्वनिभेदे च ।

अनुरते लि० अनु+रम्-कर्त्तरि क्त । अनुरक्ते, अभिरते च ।

अनुरति स्त्री अनु+रम्-भावे क्तिन् । अनुरागे ।

अनुरम लि० अनुगतो रमस् । माधुर्यादिरसानुगते “भूमिजं
गुरु नातिवातलं भूमितशास्थानुरमं” इति “मधुरानुरमं
रूढं लक्षणानुरमं लघु । नार्यास्तु मधुरं सन्त्यं कथयानुरमं
हिममिति” च सुश्रुतम् ।

अनुरहम् लि० अनुगतं रहः अत्या०स० अच्समा० ।
निर्ज्जनदेशानुगते ।

अनुराग पु० अनु+रन्ज्+घञ् । अत्यन्तप्रीतौ, स्नेहे च ।
अनुरूपो रागः प्रा०स० । अनुरूपरागे । “अनुरागवन्तमपि
लोचनयोरिति” साधः “प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागज”
इत्यमरः । “प्रियानुरागस्य मनःससुन्दरिणिति” रघुः ।
अनुगतो रागं गतिस० । प्राप्तरूपोऽहित्यवर्मे लि० ।

अनुरागिन् लि० अनु+रन्ज्-घिनुण् कृत्यम् । अनुराग-
युक्ते स्त्रियां ङीप् । “वश्याञ्चाननुरागिणीमिति” सा०ट०

अनुरात्र अव्य० रात्रौ विभ० अव्ययी० अच्समा० । रात्रा-
वित्यर्थे, प्रतिरात्रे च । “तस्मात् स्त्रानुरात्रं पत्यं गच्छते”
इति श्रुतिः । अनुगतो रात्रिम् । रात्रानुगते लि० ।

अनुराधा स्त्री० अनुगता राधां त्रिगाखाम् अत्या०स० ।
सप्रविशतिधाविभक्तस्य राशिचक्रस्य सप्तदशभागत्वात्के नक्ष-
त्रभेदे “रेवत्युत्तरराशिषोः ऋगशिरोमूलानुराधासवेति”

ज्योति० । “राधे विशाखे सुहृन्नाङ्गुराधाज्येष्ठासु नक्षत्रेष्विति”
श्रुतिः । “शिखिगुणरभेन्द्रियानलशशिखिषयगुणरुपेण सुवसु-
पक्षाः । विश्वैकचन्द्रभूतार्णवार्गिरुद्राश्विषुटङ्कनाः । भूत-
यतपक्षवसवो द्वात्रिंशश्चेति तारकासामम् । क्रमयोऽश्विन्या-
दीनां कालस्ताराप्रमाणेन । नक्षत्रजसहाहे फलमर्द्धेन्ना-
रकामितैः सदसत् । दिवसेर्ज्वरस्य नाशो व्याधेरन्यस्य वा
वाच्यः” इति वृ० उक्तेस्तस्याः चतुस्तारात्मकत्वम् । अश्विथ-
मदहनकमलजशशिखरुदददितिजीवकणपितरः । योन्य
र्यमदिनकृत्त्वदपवनशक्राग्निमिताश्च । शक्रो निर्द्धतिस्तोयं
विश्वे देवा हरिर्वसुर्वरुणः । अजपादोऽर्हिवृभृजः पूषा
चेतीश्वरा भानाम्” इति वृहत्संहितोक्तेस्तस्या भित्तदेव-
ताकत्वम् । तस्य च योगतारा “ज्येष्ठाश्वणभैशाणं वार्ह-
स्पत्यस्य मध्यमा” इति रुर्यसि० उक्तेर्मध्यमा तारा ।
तत्र भवः अणो लुक् “लुक्कृतद्वितलुकीति” पा० स्त्रीपत्यस्य
लुक् । अनुराधस्तज्जाते लि० । नक्षत्रेषु युक्तः काल
इत्यणस्तु लुप् “लुपि युक्तवद्वाक्त्वचनमिति” पा० अनु-
राधा अनुराधानक्षत्रयुक्तकात्रे ततः सप्तम्यर्थे तृतीयति
भेदेः । वृ० दीर्घः । अनुराधाप्यत्र ।

अनुरुद्ध-लि अनु+रुध्-कर्मणि क्त । अपेक्षिते ।

अनुरुध् लि० अनु+रुध्-किप् । अनुरोद्धरि अपेक्षके । कर्मणि
किपि वेदे उपसर्गदीर्घः । अनुरुद्धे । “आश्रितपूर्वास्वपरा
अनुरुद्धं ऋ० ३.५.५.५, “अनुरुद्धं अनुरुद्धमिति” भा० ।

अनुरूप अव्य० रूपस्य सादृश्ये योग्यत्वे वा अव्ययी० ।
रूपस्य सादृश्ये, योग्यतायाञ्च । अर्ग आद्याचि । तद्वति
लि० । “अथानुरूपानिनिवेशतोपिणोति” कृष्णा० ।
“मत्सानुरूपा सर्वस्य अज्ञा भवति भारत” गीता ।
हादृशाहमाध्वे यागे वहिष्यमानगतानां त्रयाणां तृचानां
मध्ये मध्यमे तृचे । “स्तोत्रियानुरूपौ तृचौ भवतः वृष-
ण्यन्तस्तत्रा भवन्ति तत्र उत्तमः पर्यास” इति ता०ब्रा० ।
प्राकृतानां वहिष्यमानगतानां त्रयाणां तृचानां स्तोत्रियः,
अनुरूपः, पर्यासश्चेति त्रीणि नामानीति भा० ।

अनुरोधि पु० अनु+रुध्-घञ् । अनुसरणे, आराध्यादेरिष्ट-
सम्पादनेच्छायञ्च । “मिअसानुरोधेन द्विविधं स्मृतमास-
नमिति” “नानुरोधोऽस्त्यनध्यायं” इति च मनुः ।

अनुरोधिन् लि० अनु+रुध्-णिनि । अपेक्षके । स्त्रियां ङीप् ।
“पतिव्रतानां सद्यःपुत्रोधिर्निति” रामा० । [भाषणे ।

अनुरूप पु० अनुधींज्ञायां वारंवारं लभ्यते लघु-घञ् । सुहृ-
अनुरूपि लि० अनु+लिप क्त । गन्धादिना कृतासुलेपे

“चन्दनायुक्तपरकुङ्कुमोशोरपत्रकैः अनुलिप्तो नरैर्भक्त्या हरिरिष्टं प्रमच्छतीति” पुरा० ।

अनुलेप पु० अनु+लिप-भावे घञ् । चन्दनादिमर्दने । करणे घञ् । अनुलेपसाधने चन्दनादौ ।

अनुलेपक त्रि० अनुलिभ्यति अनु+लिप-खल् । चन्दनादिभिः स्नेहेदेवाङ्गाद्यनुलेपकारके । स्त्रियां टाप् । तस्याः भ्रंश्च मङ्गिष्ठा० अण् । आनुलेपिकम् तद्वर्थे त्रि० ।

अनुलेपन न० अनु+लिप-भावे ल्युट् । चन्दनादिमर्दने “धात्रीफलं तथा दद्यादनुलेपनकारणादिति” पुरा० । करणे ल्युट् । अनुलेपसाधने चन्दनादौ इव्ये ।

अनुलेपित त्रि० अनु+लिप-णिच्-कर्मणि क्त । “अनुलिप्तोक्ते अनुलेपिन् त्रि० अनुलिभ्यति अनु+लिप-णिनि । अनुलेपके अनुलोम पु० यथाक्रमे अव्ययी० अचसमा० । यथाक्रमे ।

“अनुलोमविलोमाभ्यां माहकाम्यान् जमेद्बुध इति तन्व० “तत्र प्रतिलोममालिन्नेद्वानुलोममिति” सुश्रुतम् अनुगतः लोम आनुरूप्यम् रोम वा प्रा०स० । आनुरूप्यप्राप्ते, यथाक्रमप्राप्ते च त्रि० “सवर्णास्तु पुत्राः सवर्णा भवन्ति अनुलोमजा माहवर्णा” इति विश्वस० अनुलोमं कष्टं ज्ञेयं प्रतिलोमं कर्षति सि०कौ० । अनुगतरौमे च । “अनुलोमाः सुलोमाश्च रुचिरा रोमराजय” इति ।

अनुलोमज पु०स्त्री० अनुलोमेन यथाक्रमेण जातः जन-उ । परिणीतकृतियादिस्त्रीषु विप्रादिभ्य उत्कृष्टेभ्यो वर्णभ्यो जाते मूर्धावसिक्तादौ मूर्धावर्णार्थे । अनुलोमजाश्च “विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि कृतियायां, विशः कृतियाम् । अम्बष्ठः, मूर्ध्नां निषादजातिः पारशवोऽपि वा” “वेश्यामूर्ध्नास्तु राजन्यात्, माह्विष्योप्यौ नृतौ स्त्रुतौ, वैश्यान्तु करणः मूर्ध्नां, विश्वास्त्रेषु विधिः स्त्रुत” इति च याज्ञ०स० ।

अनुलोमजन्मन् पु०स्त्री० अनुलोमं पितृवर्णानुक्रमेण जन्म यस्य । अनुलोमजाते मूर्धावसिक्तादौ । स्त्रियां टाप् । “अन्येऽनुलोमजन्मानः प्रतिलोमभा अपीति” काशी० ।

अनुवंश अव्य० वंशे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । वंशे इत्यर्थे तत्र भवः परिशुष्का० अण् । आनुवंशस्तत्र भवे त्रि० ।

अनुवक्त्र त्रि० अनुवक्ति गुरुसुखात् श्रुत्वा तदनु रूपं वदति अनु+वच-टच् । गुरुसुखोच्चारितानु रूपपाठके । स्त्रियां ङीप् ।

अनुवक्त्र त्रि० अनुक्रमेण वक्त्रः । अतिवक्त्रे “यस्य वक्रानुवक्रापहा” इति सुश्रुतम् अतिवक्रत्वञ्च पहाणाम् “अतिवक्रा नगादण” इति सूत्र्याक्रान्तराश्लेषेनया सप्ताष्ट-सम्पानस्थितौ भवति ।

अनुवचन न० अनुरूपं वचनम् प्रा०स० । अनुरूपकथने “तमेतं ब्राह्मणाविविदिषन्ति वेदानुवचनेन” इति “त्रिंशद्दोर्धेदानुवचनमिति” च श्रुतिः ।

अनुवत्सर पु० अनुकूलो वत्सरो दानादिविशेषाय । “शकाङ्गात् पञ्चभिः शेषात् ममाद्यादिषु वत्सराः । सम्परोदानुपूर्व्याश्च तथोदापूर्व्याका मता” इत्युक्ते वत्सरभेदे । “संवत्सरे तथा दानं तिलस्य तु महाफलम् । परिपूर्व्ये तथा दानं यवानाञ्च द्विजोत्तम ! । इदापूर्व्ये च वस्त्राणां धान्यानाञ्चानुपूर्व्येके उदासंवत्सरे दानं रजतस्य महाफलमिति” विष्णु०ध०पुरा० । अनुवर्षादयोऽप्यत्र ।

अनुवर्त्तन न० अनु+वृत्-ल्युट् । अनुगमने, अनुसरणे, व्याकरणादौ पूर्वस्त्वश्रुतशब्दस्योत्तरस्त्वैत्यर्थानुसरणे च । अनुवर्त्तिन् त्रि० अनु+वृत्-णिनि । पाषाणामिनि अनुयार्थिनि च स्त्रियां ङीप् । “सशरीरा गता स्त्रियं भर्तारमनुवर्त्तिनी” इति रामा० ।

अनुवाक पु० अनुच्यते अनु+वच-घञ् कृतम् । गानशून्ये ऋग्विष्ये, ऋग्यजुःसमूहे, शक्तनाम्ना ख्याते वेदांशे । “अग्निरेकाजरेणेत्यनुवाकं द्वादशवत् कर्त्वेति” कात्या० १४.५.२६, “चतुःकण्डिकात्मकमनुवाकं द्वादशवदिति” वेदटीपः । “अध्यायानुवाकयोर्लुक्” पा० विश्वकर्मणोऽस्यस्य अण् तस्य वा लुक् । वैशुक्तो विशुक्तो वा अध्यायः अनुवाको वा ।

अनुवाक्या स्त्री अनु+वच-गणत् कृतम् । ऋत्विग्भेदः प्रशास्त्रा तस्याद्यायां देवताह्वानसाधने ऋचि । “पुरोऽनुवाक्या याज्या वेति” यजु० “हे ऋचो सुरायहाणार्थे याज्यानुवाक्ये प्रथमानुवाक्या, सुतमिवेति याज्येति” वेदटीपः । “पुरोऽनुवाक्या याज्या च शस्येवेति” इ०उप० । पुरोऽनुवाक्या प्राक्प्रयोगकालाद् याः प्रसुज्जले ऋचः सा ऋग्जातिः पुरोऽनुवाकोलुच्यते इति भा० ।

अनुवाच् पु० अनुवाचयति अनु+वच-णिच्-कृप् । अनुवाचके अध्यापके ।

अनुवाचन न० अनु+वच-णिच्-ल्युट् । अध्यापने । तत्रयो-जनस्य अनुप्रव० ऋ । अनुवाचनीयः अध्यापके त्रि० ।

अनुवात पु० अनुगतो वातः । शिष्वादिदेशात् सुर्वादिदेश-गन्त्रि वायौ “प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत् गुरुणा सञ्जेति” मनुः ।

अनुवाद पु० अनु+वद-घञ् । विधिप्राप्तस्य वाक्यान्तरेण कथने यथा अग्निहोतं जुहोतीति वाक्येन प्राप्तस्य होमस्य

दक्षा जुहोतीति वाक्येन पुनरनुवादेन दधिकरणकत्व-
मात्रं तत्र विधेयम् । तत्र होमस्यानुवादः एवमन्यत्वात्पूज्यम्
अनुवादः पूर्वस्येति का०४, २, १८, “य इच्छोत्यनेन वाक्येन
पौर्यसास्यामभावस्यायां वा विक्रतोनामनुष्ठानमुच्यते तच्च
प्रकृतितः प्र.प्रमेव अतः कारणात् य इच्छोत्यनुवाद इति
तद्व्या० । अनुवादश्च त्रिविध भूतार्थानुवादः स्तुत्यर्थानुवादः
गुणानुवादश्चेति । तत्र मदेव सौख्येदमस्य आसीदित्यादौ भूता-
र्थानुवादः । “वायुर्वैक्षिपिषा देवतेत्यादौ, स्तुत्यर्थानुवादः ।
वायव्यं अतः आगनासभतेत्यादौ प्राप्ताया वायुदेवतायाः
स्तुत्यर्थेत्वात् तस्य स्तुत्यर्थानुवादत्वम् । अग्निहोत्रं जुहोतीति
प्राप्स्यग्निहोत्रहोमस्य गुणविधानार्थं प्रकृतं दक्षा जुहो-
तीत्यादि गुणानुवादः । एवमन्यान्यप्युदाहार्याणि । अनु-
वाक्यकथने । “क उत्तमः श्लोकगुणानुवादात् पुमान् विर-
ज्येत विना पशुघ्नादिति” भाग० “सिद्धोपदेगे च “अनुवादे
चरणानामिति” पा० । “सिद्धोपदेगे” इति सि०कौ० ।

अनुवादक त्रि० अनुवदति अनु+वद ण्वुल् । अनुवादकारके
अनुवदनशीले च ।

अनुवादिन् त्रि० अनुवदति अनु+वद-णिनि । अनुवादका-
रके, अनुवदनशीले, युक्तगतातानुवादिन् च स्त्रियां ङीप् ।

अनुवाद्य त्रि० अनु+वद-ण्यत् । उद्देश्ये प्राप्तावपि किञ्चि-
द्विधानार्थमनुकीर्त्तनीये । “अनुवाद्यमनुक्त्वा न विधेयमुदा-
रयेदिति वृद्धाः तथा च । पर्वतो वज्रभानित्येव प्रयोक्तव्यं न
वर्षरोल्लेन, तथा प्रयोगे तु आलङ्कारिकैः वाक्यगतविधेया
विमर्शदोषो भवतीति प्रतिपादितम् यथा “न्यङ्कारो ह्यय-
मेव मे यदरयः” इति वाक्ये अयमेव न्यङ्कार इति प्रयोक्तव्ये
तद्वैषरोल्लेन प्रयोगात्तथात्वम् । अतएव “वृद्धिरादेच्”
इति पा० सूत्रे आदेच् वृद्धिसंज्ञः स्यादित्यर्थके वृद्धेर्विधेय-
त्वेन पूर्वनिर्देशावश्यत्वावेऽपि वृद्धिशब्दस्य मङ्गलार्थत्वेन
प्राक्प्रयोगो भाष्यादौ समर्थितः यथा “पूर्वोच्चारितः” संज्ञी
परोच्चारितः संज्ञोत्पत्तिश्च “एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं
शुद्धताम् । माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रोपस्य मङ्गलार्थं
वृद्धिशब्दादितः प्रयुक्ते । मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथमे
वीरपुरुषकारिण च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च प्रध्येतारश्च
वृद्धियुक्ता यथा स्युरित्यन्तेन” । “माङ्गलिकं, मङ्गल-
प्रयोजनः । महतोऽर्थतः एकैकं सूत्रं शास्त्रमिति भाष्यो
वस्येत्युक्तम् । मङ्गलादीनीत्यादिना स्वप्रयोजन श्लो-
कप्रयोजनञ्चोक्तम् । प्रथमे विस्तृतानि भवन्ति तेन समाप्ति-
रर्थाच्चिन्नेति” भा० उद्यो० ।

अनुवासन न० अनु+वास-सौरभ्ये ल्युट् । धूपादिभिः सुर-
भीकरणे, वैद्योक्तोक्ते स्नेहाद्यैः वस्त्रकर्म्मणि च । “द्विधा
वस्त्रिः परिज्ञेयो निरुह्यानुवासनम् । कषायाद्यैर्निरुहः
स्यात् स्नेहाद्यैरनुवासनम्” इति वैद्यकम् । अनुवसति,
अनुवासरं दौयते वा ष्ट० । सुश्रुतोक्ते अनुवासनद्रव्ये पु० ।
तत्र यथाप्रमाणगुणविरहितः स्नेहवस्त्रिकल्पोऽनुवा-
सनः पादावकष्टः । अनुवसन्नपि न दुष्यत्यनुदिवसं वा
दीयत इत्यनुवासनः । तस्यापि विकल्पोऽर्द्धाङ्गमात्राव-
कष्टोऽपरिहार्यो मात्वावस्तरिति” । “निरुहः शोधनो
लेखो स्नेहो हृत्तुणो मतः । निरुहशोधितान् मार्गान्
सम्यक् स्नेहोऽनुगच्छति । अपेतसर्वदोषास्तु नाडीष्विव
वहङ्गनम् । सर्वदोषहरश्चासौ शरीरस्य च जीवनः ।
तस्माद्निरुहदेहस्य स्नेहवस्त्रविधीयते” इति । “तत्रो-
न्मादभयशोकापिपासारोचकाजीर्णाशपाण्डुरोगभ्रमसदमूर्च्छा
च्छर्दि-कृष-मेहोदर-स्यौल्यश्वासकासकण्ठशोषशोकोपसृष्ट-
जतश्चोष्णचतुस्त्रिमासगर्भिणी दुर्बलाग्न्युत्सृष्टा वास्तद्वद्वौ
च वातरोगाङ्गते क्षीणा नासुवास्या नास्यापयितव्या उदरी
च प्रमंही च कृष्णी स्थूलश्च मानवः । असाध्यता विकाराणां
स्यादेषामनुवासनात्” इति च सुश्रुतम् । अजाद्वस्त्रि-
चर्म्मधनवस्त्रादिनिर्भितेन (पिचकारोति) प्रसिद्धयन्त्रेण
धातुवैषम्यदोषनाशाय लिङ्गहारेण योनिहारेण वा दीय-
मानं स्नेहादिद्रव्यमनुवासन इति वैद्यकप्रसिद्धिः ।
अधिकं वस्त्रकर्म्मण्ये वच्यते । अनुवासनं प्रयोजनस्य
अनुप्रवच० क् । अनुवासनीयः अनुवासनहेतौ त्रि० ।

अनुवामित त्रि० अनु+वास-क्त । सुरभीकृते, वस्त्रकर्म्मणा
चिकित्सिते च ।

अनुवास्य त्रि० अनु+वास-कर्म्मणि यत् । सुरभीकार्ये वस्त्रि-
कर्म्मणा चिकित्स्ये च । “अवशं स्यापनीयाश्च नासु-
वास्या कथञ्चनेति” सुश्रुतम् ।

अनुविधायिन् त्रि० अनु+विधत्ते अनु+वि+धा-णिनि ।
पश्चाद्विधायिनि, अनुगते च । “गुणानां तदन्वयव्यति-
रेकानुविधायित्वमिति” सा०द० ।

अनुविद्ध त्रि० अनु+व्यध-क्त । संकष्टे । “न सोऽस्ति
प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादते । अनुविद्ध इवार्थो हि
सर्वः शब्देन भासते” इति वाक्यप० । “कीटानुविद्धरत्ना-
दिमाधारण्येन काव्यः” । दुष्टेऽपि मता यत्र रसाद्यानुगमः
स्फुट” इति सा०द० । [वावन्त्याविति” भा०भी०प० ।

अनुविन्धा पु० अवन्तिदेशीये नृपतिभेदे “विन्ध्यानुविन्ध्या-

अनुवृत्त्वं लि० अनु पश्चात् वर्त्तते अनु+वृत्-किप् । पश्चा-
द्वर्त्तिनि पश्चाद्भाविनि अनुगते च “अनुवृत्त्यनुवृत्ते” इति
ता० भा० ।

अनुवृत्तं लि० अनु+वृत् क्त । अनुगते, पूर्वसूत्रादपरसूत्रे
आकाङ्क्षापूर्णाद्यम् अन्विते पटादौ, अनुक्रमेण वृत्तताप्राप्ते
क्रमशः वर्त्तन्ताकारे । अनुगतो वृत्तं शीलम् अत्या० स० ।
शीलानुगते लि० ।

अनुवृत्ति स्त्री अनु+वृत्-क्तिन् । अदुसरणे, सेवने,
पूर्वसूत्रादुत्तरसूत्रे आकाङ्क्षापूर्णाद्यमनुसरणे च । “कुशी
दक्षिवाणिज्यगुल्कशालानुवृत्तिभिः कृतोपकारादाप्तञ्च
राजसं समुदाहृतमिति” नारदः । “अनुवृत्तिः सेवति”
रघु० । “अनुवृत्तिं भ्रवं तेऽद्य कर्त्तव्यमस्मीभृतामिति”
देवी० तत्सत्त्वे तत्सत्त्वरूपे अन्वये, समन्वये च । एवं
व्याहृत्यनुवृत्तिभ्यामन्वयत्वं मनसः सिद्धमिति का०
उप० भा० । “जन्माद्यास्य यतोऽन्यथादिति” भागव० । “अन्व-
शब्दे नानुवृत्तिरिति” श्रीधरः नङ्प्रवसुद्धस्वभावा भिषजः
स्वस्थानुवृत्तिं रोगनिपहणञ्च कर्त्तुं समर्था इति सुश्रुतम्
“यासां सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परेति”
सा० द० । दोषः दोषा च तदनुवृत्तिः सेवा अनुसरण-
ञ्चेति तदर्थः ।

अनुवेधे पु० अनु+विध-घञ् । संसर्गे । “नहि कीटानुवेधा-
दयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहृत्युभोगा” इति सा० द० ।

अनुवेल्ले न० वीक्षार्थे अव्ययी० । प्रतिसमये अनुक्रमेण “इति अ
वृत्त्यनुवेल्लमाहृत” इति रघुः । अर्थआदि० अस्त्वर्थे
अच् । तद्वृत्तौ लि० ।

अनुवेक्षितं न० अनु+वेक्ष-क्त । सुश्रुतोक्ते व्रणलेपनबन्धभेदे ।
बन्धाच्च “कोशदामस्त्रिस्तानुवेक्षितप्रतोलीमण्डलस्यगिका
यमकखट्वाचीनविबन्धवितानगोपणा पञ्चाङ्गी चेति चतु-
र्दश बन्धविशेषाः तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्या-
ख्याता” इति सुश्रुतोक्ताः वेदितव्याः । तत्र अनुवेक्षितं
तु शाखासु इति वैद्यकप्रसिद्धिः ।

अनुवेगं पु० अनु+विग घञ् । ज्येष्ठातिक्रमेण कनिष्ठस्य
विवाहे “यवीयसोऽनुवेशो हि ज्येष्ठस्य विधिलोपक” इति
भार० ।

अनुवेश्यं लि० अनुक्रमेण वेगमर्हति यत् । प्रतिवेश्यानन्तरवा-
सिनि । “प्रातिवेश्यानुवेश्यो च कल्याणे विंशतिद्विजे” इति
भनुः । “अनुवेश्यः प्रातिवेश्यानन्तरवृत्तवासीति कुञ्ज० ।

अनुव्यं लि० अनुव्ययति अनुगच्छति अनु+व्ये-क । अनुगते

ततो देवा अनुव्यमिवासुः का० १,२,५, अनुव्यम् अनु-
गमनं न्यग्भूतिं “प्राप्ता इव बभूवुरिति” तद्व्या० ।

अनुव्याख्यानं त० अनुरूपं व्याख्यानम् प्रा० स० । मन्वा-
दीनामनुरूपपाद्यप्रकाशके व्याख्याने । [कथने च ।

अनुव्याहारं पु० अनु+वि+आ+हृ-घञ् । अनुवादे, सह-
अनुव्रजनं न० अनु+व्रज+भावे ल्यट् । अनुगमने अनुव्र-
जनं च गच्छतोऽतिस्निग्धादेः जलसमीपपर्यन्तानुधावनम्

तद्येषोपमाविधया वर्त्तितं नैषधे “वनान्तपर्यन्तसुपेत्य
ससृष्टं क्रमेण तस्मिन्मथ तीर्त्सद्विषये । न्यवर्त्तिं वृष्टिप्रकरैः
पुरीकामानुव्रजन्नुसमाजबन्धुभिरिति” ।

अनुव्रज्या स्त्री अनु+व्रज-क्यप् । अनुसरणादिरूपे सेवने ।
“अब्राह्मणादध्ययनमापत्कावे विधीयते । अनुव्रज्या च
शुश्रूषा यावदध्ययनं शुरोरिति” भनुः ।

अनुव्रतं लि० अनुकूलं व्रतं कर्म यस्य । अनुकूलकर्म्मयुक्ते ।
“अनुव्रताय रन्ध्रयज्ञप्रव्रतायेति ऋ० १,५,६, अनुव्रताय
अनुकूलकर्म्मणे इति भा० । वैश्याः क्तमनुव्रताः रामा०

अनुश्रुतिकृति न० ईव० पाणिनीयगणपाठोक्ते जिति षिति
किति च तद्धिते परे द्विपदयोराद्यचोर्वाङ्निमित्तीभूते
शब्दमभूहे, सच गणः । अनुश्रुतिकृ, अनुश्रोड्, अनु-
संवरण, अनुसंवत्सर, अङ्गारवेण, अमिहत्य, अस्यहत्य,
अस्यहेति, बध्योग, पुष्करसद्, अनुहरत्, कृकृत, कृ-
पञ्चाल, उदकशुद्ध, इहलोक, परलोक, सर्वलोक, सर्व-
पुरुष, सर्वभूमि, प्रयोग, परस्त्री, (राजपुरुषात् ष्यञि)
इत्वनङ्, आर्हातिगणोयम् । तेनाभिगम, अधिभूत,
अधिदेव, चतुर्विद्या, इत्यादयोऽन्वेऽपि ।

अनुशयं पु० अनु+शीङ्-अच् । अत्यन्तहृषे, पश्चात्तापे, पूर्ववदे
च । अनुगतः शयं हस्तं गतिस० हस्तानुगते लि० ।
तत्र क्रीतादिपदार्थविशेषणानुशयस्वरूपादि नारदेनोक्तम् ।
“क्रीत्वा मूल्येन यः परमं क्रीतान वक्तुं मन्यते । क्रीतानुशय
इत्येतादृवाद्पदस्य चेत” । तत्र च यस्मिन्महनि परमं
क्रीतन्तस्मिन्नेवाङ्गि तद्विकृतं प्रत्यर्पणीयमिति तेनैवोक्तम् ।
“क्रीत्वा मूल्येन यत् परमं दुःक्रीतं मन्यते क्रीयो । विक्रीतः
प्रतिदेयन्तस्मिन्नेवाङ्गि तद्विकृतं प्रत्यर्पणीयमिति तेनैवोक्तम् ।
द्वितीयादिदिने तु प्रत्यर्पणे विशेषस्तैवोक्तः । “द्वितीयेऽङ्गि ददत् क्रीता
मूल्यात्विंशंशमाहरेत् । द्विगुणन्तु तृतीयेऽङ्गि परतः
क्रीतरेव तदिति” । परतोऽनुशयो न कर्त्तव्य इत्यर्थः ।
एतच्च वीजादिव्यातिरक्तोपभोगादिविनश्रवस्त्वविषयम् ।
वीजादिक्रये पुनरन्य एव प्रत्यर्पणोऽवधिरित्याह । “दशैक-

पञ्चसप्तमस्य द्वाविंशतिर्मासिकम् । वीजायोवाह्यरत्नस्त्री
 दोह्यपुंसां परीक्षणम् । वीजं व्रीह्यादिवीजम् । अयो
 लोहम् । वाह्यो बलीयर्हादिः । रत्नं सुक्तापवालादि ।
 स्त्रा दासी । दोह्यं महिष्यादि । पुमान् दासः । एषां
 वीजादीनां यथाक्रमेण दगाह्यादिकः परीक्षाकालो
 विज्ञेयः । परीक्ष्यमाणे च वीजादौ यद्यस्यग्वृद्धाऽनु-
 शयो भवति तदा दगाह्याभ्यन्तर एव क्रयनिर्दिष्टः । न
 पुनरुर्द्ध्वमित्युपदेशप्रयोजनम् । यत् न मनवचनम् । “क्रीत्या
 विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवति । सोऽनर्तशाहात्
 तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददात वेति” । तदुक्तलोहादिव्यति-
 रिक्तोपभोगादिविनश्वरदृक्जेत्वानुशयानासनादिविषयम् ।
 सर्वं द्वैतपरिज्ञितक्रीतविषयम् । यत् पुनः परीक्षितम्
 पुनः प्रत्यर्पणायमिति समयं कृत्वा क्रीतं तद्विक्रीते न प्रत्य-
 र्पणं यम् तदुक्तम् । “क्रीता प्रणं परीक्षेत प्राक् स्वयं
 गुणदोषतः । परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रीतुर्न भवेत् पुन-
 रिति” मित्ता० । ततश्च क्रीतस्य विक्रीतस्य, अन्यथा वा
 कृतस्य वस्तुनः, असमीचीनत्वगुणा यः पश्चात्तापः सोऽनुशय
 इति बोध्यम् । “भुक्तकर्म्मणोऽवशेषे च “कृतात्ययेऽनुशय-
 वान् दृष्टधर्माभ्यां यथेतन्नेवमिति” शा० सू० स्वर्गार्थ-
 कर्म्मणो भुक्तफलस्यावशेषः कश्चिदनुशयो नाम भाण्डानु-
 सारिके हवत् यथा हि स्त्रे हभाण्डं विरिच्यमानं न सर्वा-
 लना विरिच्यते भाण्डानुसार्थ्येव कश्चित् स्त्रे हशेषोऽवतिष्ठते
 तथानुशयोऽपीति” भा० । “तत्र दृष्टं प्रत्यक्षं सृतिः
 सा हि सानुशयानामेवावरोहं दर्शयति यथा “तद्य इह
 रमणीयचरणा अभ्यासोह यत्ते रमणीयां योनिमापदोरन्
 ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथ य इह
 कपयचरणा अभ्यासोह यत्ते कपयां योनिमापदोरन् श-
 योनिं वा शूकरयोनिं वा खड्गालयोनिं वेति” । चरणगण्डे
 नानुशयः (शेषः) रूच्यते । दृष्टव्यं जन्मनैव प्राणुञ्चाव-
 चरूपउपभोगः प्रविभज्यमान आकस्मिकत्वावस्थात् अनु-
 शयसम्बन्धं सूचयति अभ्युदयप्रत्यवाययोः सुकृतदुष्कृतहेत-
 कत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेषावर्गमतत्वादिति च शा० भा० ।
 अनुशयाना स्त्री अनु+शीङ्-शानच् । परकीयनायि भेदे ।
 तद्विवरणं नायिकाशब्दे दृश्यम् । अनुतापकर्त्तरि लि० ।
 अनुशयिन् पु० अनु+शीङ्-इति । यावत्कर्म्मक्षयं चरुषीवे
 स्थित्वा सावशेषे एव कर्म्मणि पश्चात्तापान्विततया भूमि-
 लोके जन्मग्रहणायागन्तुं प्रवृत्ते जीवे । “यो यो ह्यत्र भक्ति
 अनुशयिभिः तदंगेन भावितत्वात् संस्कृतत्वाच्च संज्ञिष्ट-

रैतःसिगिति” ङा० भा० । तस्य रैतःसिगाकृत्याः पूर्व-
 सम्भूतत्वात् तद्रूपेण गर्भाशयमनुप्रविष्टोऽनुशयी रैतःसिगा-
 कतिर्भवतीति आनन्द० । पश्चात्तापयुते लि० । पुरुषस्य
 अनुशयत एव भुक्तभोगायाः प्रकृतेर्यागः सुतावप्युक्तः ।
 “अजामेकां लोहितयुक्तलष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां
 स्वरूपाः । अजोह्येको जुषमाणोऽनुशेते जरात्येनां भुक्त-
 भोगामजोऽन्य इति “यं संपद्य जहात्यजामनुशयो सुप्रः
 कुलायं यथेति” भाग० ।

अनुशयी स्त्री अनुशय्यते पश्चात्तापयतेऽस्याम् । अनु+शीङ्-
 अधिकरणे अच् गौरा० ङीप् । पादरोगभेदे, ‘हरदनु-
 शयां वंद्यः क्रियया स्नेहविष्वेरेति” भावप्रकाशः ।

अनुशर पु० अनुशरणाति अनु+शृ कर्त्तरि अच् । राक्षसे ।
 अनुशासन न० अनुशिक्ष्यते याथार्थ्येन निरुध्यते अनु+शास-
 भावे ल्युट् । याथार्थ्यज्ञापने, निरूपणे, कर्त्तव्योपदेशे च ।
 “ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति । अपङ्गुते तद्दृष्टि-
 युषं तन्मनोरनुशासनमिति” मनुः अनुशासनविरोधादिति
 दृष्टाः । करणे ल्युट् । तत्प्रतिपादके शास्त्रे यथा “अथ
 शब्दानुशासनम्” । ‘अनुशिक्ष्यन्तेऽसाधुशब्देभ्यो विविच्य
 बोध्यन्तेऽनेनेति कारणल्युङ्ङन्तया शास्त्रपदेन सामानाधि-
 करणमिति भाष्यप्रदीपोद्गीतः । “अथशब्दानुशासनं
 नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यमिति भाष्यम्” । “अथ योगा-
 नुशासनमिति” पातञ्जलसूत्रम् योगोऽनुशिक्ष्यतेऽनेन तादृशं
 शास्त्रमधिकृतमिति तदर्थः उभयत्र अथशब्दाधिकारार्थं
 त्वात्तथात्वम् “नामलिङ्गानुशासनमित्यमरः” अनुशासनं
 धर्मनिरूपणं प्रयोजनमस्य ठक् आनुशासनिकम् । महा-
 भारतान्तर्गतानुशासनपर्वणि ।

अनुशासित् लि० अनुशास्ति याथार्थ्येन कर्त्तव्यसुपादगति
 अनु+शास-हच । कर्त्तव्योपदेशके । स्त्रियां ङीप् ।
 औष्णा० हन् । अनुशास्त्रापि तत्रार्थे लि० स्त्रियां ङीप् ।
 अनुशासिन् लि० अनु+शास-णिनि । कर्त्तव्योपदेशके टण्ड
 यितरि च ‘पषक्ते नानुशासी राजेति” विक्र० ।

अनुशिक्ष् लि० अनु+शास-कर्म्मणि क्त । कृतानुशासने, यस्य
 हितोपदेशः क्रियते । अन्, दण्डिते च ।

अनुशीत अव्य० शीते ङिभ० अव्ययी० । शीते इत्यर्थे, परि-
 सुष्या० भवादी अत्र आनुशीत्यः तद्व्यादौ लि० ।

अनुशीलन न० अनुक्षणं शीलनं प्रा० स० । सतताभ्यासे
 अनुक्षणचरणे “आनुकूल्येन क्षणानुशीलनं भक्तिरुत्त-
 मिति” भक्तिरसा० क्षणस्य तदुपलक्षितस्यानुशीलनं तदर्थः ।

अनुशोकः पु० अनु+शुच-ञ् । पञ्चाश्लोके अनुशोचने ।
 अनुशोचन न० अनु+शुच-ल्यट् । अनुशोके । “इष्टं दत्तम-
 धीतं वा विनश्यत्तुकोर्त्तनात् । स्नाधानुशोचनार्थां च भग्न-
 तंजो विभद्यते” इति शु०त० देवस्यः । अनुशोचनं धन-
 व्ययेन पश्चान्ताप इति रघुनन्दनः । स्वार्थे णिचि युच् ।
 अनुशोचना तत्त्वार्थे स्त्री ।
 अनुशोचनीय त्रि० अनुशुच्यते अनु+शुच-कर्मणि अनो-
 यर् । अनुशोचनार्थे यद्यद्दृश्यं शोकं क्रियते तस्मिन् ।
 अनुशो(शु)चित न० अनु+शुच-भावे क्त उट्पथत्वात् वा न
 क्तिन्वम् । अनुशोचने । अनुशोचितमारब्धः आरम्भाये
 क्त वा गुणः । कृतशोचनारम्भे त्रि० ।
 अनुश्लोक न० अनुश्लोक्यते गीयते अनु+श्लोक-कर्मणि अच् ।
 महाव्रते गेये सामभेदे, “श्लोकेन स्तुवते पुरस्तात् सदसः,
 अनुश्लोकेन पश्चादिति” ता०ब्रा० । तच्च वेगानग्रन्थे
 ११२ प्रपा० आद्यम् साम । [नुषक्ता” इति सि०कौ० ।
 अनुषक्त त्रि० अनु+सन्ज क्त । संलग्ने । “यत्न नकारा-
 अनुषङ्गः पु० अनु+सन्ज-ञ् । दयायां दयया हि अन्यदुःखे-
 नान्यदुःखसम्बन्धात्तथात्वम् । प्रसङ्गे, प्रसङ्गश्च अन्योद्देशेन
 प्रवृत्तस्य तद्दान्तरीयकविधयान्वासिद्धिः यथा “विप्रबध-
 प्रायश्चित्तेन तद्दान्तरीयकविधया अवगोरदण्डनिपातन-
 प्रायश्चित्तसिद्धिः । “कथं क्लेशदुपात्तस्य दुरितस्य प्रव-
 र्धते । अनुत्पत्तिं तथाचान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते । नित्य-
 क्रियां तथाचान्ये ह्यनुषङ्गफलं श्रुतिमिति” प्रा०त०
 व्याप०सू० । अनुषङ्गेण फलं यस्या इति तदर्थः । एकत्र
 वाक्ये श्रुतस्य शब्दस्थान्यत्र वाक्येऽन्वयाथमाकर्षणे । यथा
 “नित्यक्रियां तथा चान्ये” इति वाक्ये पूर्ववाक्योपात्तस्य
 मन्वते इति क्रियापटस्थान्वयार्थमाकर्षणम् । तथा पञ्चा-
 वयवन्वयायां वाक्येषु उपनयवाक्यस्थस्य अयमिति पटस्य नि-
 गमनवाक्येऽन्वयार्थमाकर्षणम् । यथा भङ्गव्याप्तौ धूमो
 धूमायांशयमिति उपनयवाक्यस्थस्य अयमिति शब्दस्य
 तस्माद्भङ्गमिति वाक्येऽन्वयेन अयं भङ्गमिति बोधः ।
 अतएव शास्त्रकारैः पूर्वत्र श्रुतशब्दोत्तरत्वानुकर्षणबोध-
 नाय एतत्पदमनुषङ्गनोर्यामित्युक्तम् ।
 अनुषङ्गिन् त्रि० अनुश्रवणं सजते अनु+सन्ज घिनुष् ।
 अनुश्रवणं प्रसक्ते । “सप्रकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्वानुषङ्गणः ।
 पूर्व्यं पूर्व्यं गुरुतरं विद्याद्गुरसनमात्मन” इति मनुः ।
 अनुषङ्गणः प्रायेणावस्थितस्येति” कुल्ल० । व्यापके च ।
 “विभुमानुषङ्गं भयमेति जन इति “किरा० विभुतायाः

प्रभुत्वस्यानुषङ्गि व्यापकमिति” तद्वीकायां मल्लिनाथः ।
 अनुषङ्ग अव्य० अनु+सन्ज-क्लिप् । आनुषङ्गी । सरादेरा-
 क्तिगणत्वादयं तद्वृत्तीयः” इति मनो० । पु० दीर्घः ।
 आनुषङ्गत्वाय अव्य० ।
 अनुषिक्त त्रि० अनु+सिच-क्त । सततसिक्ते पश्चात्सिक्ते च ।
 अनुषेचन न० अनु+सिच-भावे ल्यट् । अनुश्रवणसेचने,
 पश्चात्सेचने च ।
 अनुष्टुति स्त्री अनु+स्तु-क्तिन् । अनुक्रमेण स्तुतौ “यः पृथ्वी-
 मनुष्टुतिर्भाषे इति ऋ० ८, ६८, अतुष्टुतिम् अनुक्रमेण
 क्रियमाणां स्तुतिमिति भाष्यम् ।
 अनुष्टुब्गर्भा स्त्री ईव० । “आद्यः पञ्चाक्षरः” पादः उत्तरे-
 ऽष्टाक्षरास्तयः अनुष्टुब्गर्भेव सोष्णिकमेत्युक्तलक्षणं छन्दो-
 भेदे । “अद्यः पञ्चक्षरयोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भा” इति का० सर्वा०
 अनुषण्ड अव्य० पण्डः पञ्चसमूहस्तत्र विभ० अव्ययी० ।
 पण्डे इत्यर्थे । तत्र जातादि कच्छादि० अश् । आनु-
 पण्डस्तज्जाते त्रि० ।
 अनुष्टुभ् स्त्री अनु+स्तुभ-क्लिप् पत्वम् । सरस्वत्याम्, अष्टा-
 क्षरपादके, छन्दोभेदे वाचि च । अनुष्टुप्छन्द इति य०
 १५, ५, “अनु निरन्तरं स्तुभ्यतेऽनया अनुष्टुप् वाक्” वागेव
 संस्तुप् छन्दः “वागनुष्टुप् छन्द” इति श्रुतेरिति” वेदटी० ।
 “अनुष्टोभनादनुष्टुबिति” ब्राह्मणे निरुक्तिः । “गायत्र्युष्णि-
 गनुष्टुप् चेति वृत्तं । अनुष्टुप् च द्विविधा यथा कथञ्चिद-
 अष्टाक्षरपादिका जातिः, विशेषसिद्धिनेशुक्ताक्षरकं छन्दश्च ।
 तत्र जातेः १५ ई भेदाः । “पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्रमं द्विचतु-
 र्थयोः । गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मत” इति
 छन्दोमञ्जर्युक्तलक्षणं द्वितीयम् । तस्य च पञ्चमलघुत्वं
 व्यभिचरति च “यियत्तमाणेनाङ्गत” इति भाषः । तस्य
 च मात्रावृत्तरूपत्वं यथा “प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केष्येत-
 द्दत्तलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुबिति ख्यातम् तस्याष्टाक्षरता कर्तव्य-
 इत्येवम् । अतएव वृत्तरत्नाकरे “वृत्तां नाद्यात्तसौ स्था-
 मद्देवोऽनुष्टुभि ख्यातमिति” वृत्तनामतोक्तम् । वर्सद-
 तस्य तु वितानमिति नाम यद्योक्तं वृत्तरत्नाकरे “वितान-
 माभ्यां यदन्यदिति ।” आभ्यां समानिकाप्रभाषिका-
 भ्यामन्यत् सर्वमित्यर्थः । “अथ छन्दांसि गायत्र्युष्णिगनु-
 ष्टुबृहतीपङ्क्तिषु वित्यादुपक्रमस्य चतुर्विधत्वत्तरादीनि
 चतुरत्तराणि, अनाधिकैकैकेन निष्पृष्टभूरिजौ, हाभ्यां वि-
 राट्स्वराजौ, पादपरगाथं तु क्षिप्रसंयोगैकाक्षरीभावात्
 व्यङ्गेदिति “अनादेशेऽष्टाक्षराः पादाश्चतुष्पदाश्च इति

तृतीयमनुष्टुभिति" च कात्या० सञ्ज्ञानक० "शुचिमनु-
ष्णहा प्राणमनुष्टुभेति" यजु० ।

अनुष्टु लि० अनुक्रमेण तिष्ठति अनु+स्था-क षत्वम् । अनु-
क्रमेण स्यात्तरि "हृिता विन्हा अनुष्ठा प्रवशेषु जिज्ञते
इति ऋ० १,५४,१०, अनुष्ठाः अनुक्रमेण तिष्ठन्तीरिति
भाष्यम् । भावे अङ् टाप् । अनुष्ठाने स्त्री ।

अनुष्ठान् लि० अनु+स्था-हृच् स्त्रियां ङीप् । विधानकर्त्तरि
"शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठान्तीति" न्यायवाक्यम् ।

अनुष्ठान न० अनु+स्था-भावे ल्युट् षत्वम् । विहितकर्मणि-
टिकरणे । अनन्वनाभादिकर्मभिधाय "एतच्चतुर्विधं विद्यात्
सुरूपार्थप्रयोजनम् । अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्यादत-
न्वितं" इति मनुराह अ "उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम्" शक० ।

अनुष्ठित लि० अनु+स्था-कर्मणि क्त । विधानेन कृते
धर्मसाध्यादी "अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितमिति"
भा० व० प० ।

अनुष्ठु अव्य० अनु+स्था-क । सम्यगित्यर्थे "पार्थिवानास्तदनु-
प्रासासहिदधावनुष्ठु इति ऋ० १,६५,२, अनुष्ठु इत्येतद-
व्ययं मन्यक्समानार्थं सुष्ठु यथेति भा० ।

अनुष्ठेय लि० अनु+स्था-कर्मणि यत् । विधेये । "अस्माभि-
र्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितमिति" भा० व० प० ।

अनुष्ठा लि० न उष्णः न० त० । उष्णभिन्ने शीतपदार्थे
"अनुष्ठाभिरफेनाभिरङ्घ्रिस्तोर्धेन धर्मविदिति" मनुः ।
न उष्णः विरोधे न० त० । अलमे । अलमो हि
शीतवाधाभावेऽपि शीतवाधामभिनयन् कर्त्तव्यकर्मणि
जङ् इव भवति दक्षस्तु शीतेऽपि तदगणयित्वा कर्त्तव्य-
करणाव अजङ् इव मत् व्याप्रियते इति तयोश्चानु-
ष्णता । अत्र कारिण्यर्थे कर्त्तुं अनुष्णकोऽपि । उत्पले
न० । उष्णभिन्ने शीतले स्पर्शे पु० "अनुष्णाशीतपाकज"
इति भाषा० । अनुष्णः स्पर्शश्च पृथिवीसम्भारणयोः,
तयोरीष्णोपलब्धिस्तु तेजःसंयोगविशेषादिति बोध्यम् ।

अनुष्णगु पु० अनुष्णाः शीतला गावः क्रिस्ताः प्रस्य । चन्द्रे
अनुष्णकिरणादयोऽप्यत्र पु० ।

अनुष्णवस्त्रिक्ता स्त्री अनुष्णा शीतला वस्त्रिक्ता । अर्थे कनि
टापि अत इत्त्वम् । नीलदूर्वायाम् ।

अनुसंवत्सर अव्य० संवत्सरे धिभक्त० संज्ञायां वा अव्ययः ।
वत्सरे इत्यर्थः, प्रतिवर्षं च । तत्र भगवदौ उज् अनुगतिका०
उभयपदद्वयः । आनुसंवत्सरिकः प्रतिवर्षभवे लि० ।

अनुसंवरण न० अनु+सम्+उ-ल्युट् । अनुक्रमेण गोपने ।

अनुसंवरणाय हितम् ठष् अनुगतिका० द्विपदद्वयः ।
आनुसंवरणिकः तद्भावाद् लि० ।

अनुसंहित लि० अनु+सम्+धा-कर्मणि क्त । कृतानुसन्धाने
यस्य ज्ञानार्थमन्वेषणादिकम् क्रियते तस्मिन् । संहितायां
विभ० अव्ययी० । संहितायामित्यर्थे । "अर्थके प्राङ्-
नुसंहितमिति ऋग्वेदप्रार्तिशाख्यम् ।

अनुसन्ति स्त्री अनुक्रमेण सन्तिः । अविच्छेदधारायाम्
"अनुसन्तिपातिनः पटुत्वमिति" भाषः ।

अनुसन्धान न० अनु+सम्+धाञ् ल्युट् । अन्वेषणे, चिन्तने च
अनुसन्धेय लि० अनु+सम्+धा कर्मणि अर्हाद्यर्थे वा यत् ।
अनुसन्धानं योग्ये, अनुसन्धातव्ये च ।

अनुसर लि० अनुसरति पश्चाद् गच्छति । अनु+सृ-ट् स्त्रियां
ङीप् । अनुचरे, सहगन्तरि च ।

अनुसरण न० अनु+सृ ल्युट् । अनुगमने, सःशीकरणे च ।

अनुसवन अव्य० सवनस्य पश्चात् अव्ययी० । सवनस्य (मानस्य)
पश्चात् सवने, "अनुसवनमेनमाहमेरुति का० २५, १२,
२६, एनं ज्वराद्यभिभूतं दीक्षितं सर्वैश्चत्वजः सवनान्तेषु
सुशेयुरिति तद्व्याख्या ।

अनुसाय अव्य० साये विभ० अव्ययी० । सायाङ् इत्यर्थे
तत्रभवः पारिसुखा० ज्यु । आनुसायः तत्रभवे लि० ।

अनुसार पु० अनु+सृ-घञ् । अनुसरणे, "धर्मशास्त्रानु-
सारेण क्रोधलोभाववर्जितः" इति या० स्मृतिः । "कृतानु-
सारादाधका ध्यतिरक्ता न सिध्यतीति" मनुः ।

अनुसारणा स्त्री अनु+सृ+णिच्-युच् सारणा अनगत्य सारणा
चालना । अनुधावने, अपसारणायाम्, भीतिहेतोरनुधावने
हि भीतस्य चालना भवतीति तस्य सरणाहेत्वम् "तस्मात्
पलायमानानां कुर्यान्नात्यनुसारणाम्" भा० शा० प० ।

अनुसारिन् लि० अनुसरति पश्चाद् गच्छति अनु+सृ णिन् ।
अनुगन्तरि । "कृष्णसारे ददञ्चतुस्त्वन्वि चाधिष्ठकार्मुके ।
ऋगानुसारणं साक्षात् प्रय्यामांय पिनाकिन" इति शक० ।
"यदा यदा सतां ज्ञानिर्वेदमार्गानुसारिणामिति" पुरा० ।

अनुसया स्त्री अनुस्यति अनु+सृ-क्यप् । शकुन्तलासहचरी-
भेदे शक० । ... स्त्रयेत्येके ।

अनुसृति स्त्री अनु+सृ-क्तिन् । अनुसरणे । अनुसरति कुला-
न्तरं कर्त्तरि संज्ञायां क्तिच् । कण्टायां स्त्रियां, स्त्री ।
तस्याः अपत्यं सतान्तरे कल्याणदादि० टक् इत्त्वम् च ।
आनुसृतिनेयः तदपत्ये पु० स्त्री० ।

अनुसृष्टि स्त्री अनु+सृज-क्तिन् । अनुसर्जने । कर्त्तरि संज्ञायां

क्रिच् । प्रत्यन्तपञ्चमती स्त्रियां स्त्री । तस्याः अपत्यम् कल्याणवादि० टक् इन्ङ् च । आनुस्त्रिण्येयः तदपत्ये पु० स्त्री० ।

अनुमेविन् त्रि० अनुक्षयं सेवते अनु+सेव-णिनि स्त्रियां ङीप् । सततसेविनि “क्रूरकर्मांनुमेविनीमिति” रामा० ।

अनुस्तरण त्रि० अनुस्तीर्यते अनु+स्त-करणे ल्युट् । आच्छादने चम्पादौ स्त्रियां ङीप् । “अनुस्तरणया वपामुत्सिद्धा शिरोमुखं प्रच्छादयेदिति” ता० ब्रा० । तत्साधने स्त्रीगव्यां स्त्री । “अनुस्तरणो गामजां वैकवर्षां कृष्णामेके सव्ये वाहौ बद्धेति” श्रुतिः । “शेय गौः स्मृतं दीक्षितमनुस्मृतत्वाङ्घ्रिसितत्वाच्चातुस्तरणीत्युच्यते” इति तद्विद्वत्ब्राह्मणम् । अनुतीर्यते वैतरणी नदी अनया अनु+हृ-करणे ल्युट् पु० सुट् । वैतरणीनद्युत्तारिकायां गवि स्त्री । “तस्मात् पुरुषाय पुरुषानुत्तरणी क्रियते इति” श्रुतिः ।

अनुस्मृति स्त्री अनु+स्मृ-क्तिन् । अनु रूपचिन्तने आलम्बनसदृशतया चिन्तने “अनुस्मृतेर्वादिरेरिति” शा० सू० । प्रादेशमात्मने अयम् (परमेश्वरः) अप्रादेशमालोऽप्यनुस्मरणीयः प्रादेशमात्मन्यवस्थाय । एवमनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्मन्युत्तरिति वादरराचार्योपन्यते । इति भा० । “प्रादेशमालोऽहृपरोऽपि एष इत्यादौ श्रुत्वौ प्रादेशमात्मन्यवमनुस्मृत्यर्थमित्यत्र तत्तात्पर्यम् ।

अनुस्मृति त्रि० अनु+स्मि-क्त् अट् । यद्यते, सततसंबन्धे च । “स्मृत्स्मरत् सर्वांनुस्मृतेति” ति० त० रघुनन्दनः ।

अनुसमाहार पु० अनु+सम्+आ+हृ-वञ् । अनुसमाने “अनुसमाहरतीत्यस्यानुसमञ्जे” इति भाष्ये व्याख्यानात्तथात्तम् ।

अनुस्वार पु० स्-अप् उदात्तादिस्वरवत्त्वात् स्वराः स्वरवर्णा- एव स्वाराः अनुगतः स्वारान् आत्मा० स० । स्वराश्रयेण उच्चार्यमाणे विन्दुरेषया व्यञ्जमानेऽनुनासिके वर्णभेदे । “अनुस्वारो विसर्गश्चेत्यपक्रुश्च “आश्रयस्थानभागिन” इत्यङ्गेषु तयात्वम् । सानुस्वारो विसर्गो च दीर्घश्चैव गुरुर्भवेत् कन्दोम० । “अनुस्वारो विसर्गश्च +क०पौ चापि परान्त्रितौ । अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थान- भागिन” इति शिखा ।

अनुहरण न० अनु+हृ-ल्युट् । देशभाषाचेष्टादिना सदृशी- करणे. सादृश्यधर्माविष्करणे च ।

अनुहार पु० अनु+हृ-घञ् । अनुकरणे पश्चाद्वारणे च ।

अनुहार्य त्रि० अनु+हृ-गद्यत् । सदृशीकार्ये ।

अनुहृत त्रि० अनु+हृ-क्त् । अनुहृते सदृशीकृते ।

अनुहोड त्रि० होडे विभक्त्य० अव्ययी० । होडे इत्यर्थे । तत्र भवादौ ठक् अनुशतिका० द्विपदद्विः । आनुहोडि- कः । होडभवे त्रि० ।

अनूक पु० अनु+उच-समवाये क नि० कृत्वम् । गतजन्मनि । सुशीले न० । बहुप्राधारे प्रथास्थिभेदे पु० । यत्र शीघ्रोऽवद्यति नांसयोर्नानूकस्य नापरसकृद्योरिति” शत० ३८, ३९, ३७, भाष्यकृता तथैव व्याख्यातम् । चयन- साधने यज्ञिये इदकोपधायकपालभेदे न० । “अयुस्मागण- मध्यमानूके” इति कात्या० १६, ७, २२ । अयुग्मो य इदका गणः तासां मध्यमानूके उपधेया इति । “एका च” कात्या० १६, ७, २३ । याचैकेदका साध्यनृक एव । “अभितो युग्माः २४, अनूकमभितो युग्मा अर्द्धार्द्धकया इति तद्व्या० । “साध्यमनूकं यज्ञादिति” इत्यङ्गहितोक्ते पुरुपलक्षणभेदे न० ।

अनूकाश पु० अनु+काश घञ् उप० दीर्घः । अधस्तनदेहा- दिप्रकाशे “प्रकाशेनान्तरमनूकाशेन वाह्यमिति” य० २४, २ “अनूकाशेनाधस्तनदेहकान्येति” वेददीपः ।

अनूचान पु० अनु+वच-कान नि० । शिखादिषडङ्गसहित- वेदाध्ययनकारिणि, वेदार्थानुवचनसमर्थे च । “इदमचुरनु- चानाः प्रीतिकष्टकितत्वच” इति कृमा० “सह हादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः स्वर्गान् वेदानधीत्य महात्मना अन्- चानमानी स्तव्य एयाय” छा० उप० । “वालाकिर्हान्- चानमना आसेति” छा० उ० ।

अनूच्य त्रि० अनुच्यते अनु+वच-क्यप् । अनुवाच्ये पाठ्ये “पश्चादरगयेऽनूच्यमिति” “विमुखेनारण्येऽनूच्यमिति” च का० १८, ४ २०, २४ ।

अनूढ त्रि० अनु+वह-क्त् । अविवाहिते । “परिवेसानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिपृच्छा” दित्यमरः । स्त्रियां ङीप् ।

अनूति स्त्री वे-क्तिन् अभावे न० त० । गमनाभावे । “अस्तृती अनृती हिरिशप्रःसत्वा” इति ऋ० ६, २६, ६ । “अनूत्या अनागमनेनेति” भा० ।

अनूदित त्रि० अनु+वद-क्त् । यस्य तुल्यार्थकभाषान्तरैषानु- वादः कृतः, तस्मिन् पदार्थे अनुवादविषये च ।

अनूद्य अव्य० अनु+वद-ल्यप् । अनुवादं कृत्वेत्यर्थे । अनु+ वद-क्यप् । अनुच्ये अनुवादार्थे ।

अनून त्रि० न जनः न० त० । परिपूर्णे, समये, अहीने च । “अनूपराजस्य सुखेननूनामिति” रघुः । नूनं निश्चितं न० त० । अनिश्चिते । स्वार्थे कन् तत्रैवार्थे ।

अनूप लि० अनुगता आपो यत् ७३० अच्मास० अतउत्पम् ।
जलप्राये स्थाने । “शकटः शक्तिनी गात्रो जाह्नवस्यन्दनं
वनम् । अनूपं पशवो राजा दुर्भिक्षे नव एतय” इति
आङ्गि० त० आगलेयः । तत्स्थले सर्वटावासिनि सङ्घे
पु० । “बह्वृषुर्वृष्टजस्य वातस्त्रेष्वाभयान्वितः । देशो-
ऽनूप इति ख्यात” इत्युक्ते “अनूपसर” इति प्रसिद्धे
देशभेदे पु० । “अनूपराजस्य शुषौरननामिति” रघुः ।

अनूपजन० अनूपे जलप्राये देशे जायते जन-उ ७त० ।
(आदा) इति ख्याते आङ्गिके, तस्य जलप्रायोद्भवत्वात्तथा-
त्वम् । तत्स्थानजातमात्रे लि० ।

अनूप्य लि० अनूपदेशे भवः यत् । अनुगतजलदेशभवे “शङ्ख
आपो धन्वन्त्याः शमनः सन्वनृष्या” इति ज्ञानमन्त्रः ।

अनूवन्ध्य लि० अनु+वन्ध-उपस० दीर्घः । बधार्थं वन्ध-
नीये यन्त्रिये पशौ, “वशामनवन्ध्यामालभेत” इति शत०
२४, ४, १४, “अनुवन्ध्ययेदिति” आश्व० । [याजार्थे]

अनूयाज पु० अनु+यज घञ् उपसर्गस्य वा दीर्घः । अनु-
अनूरु पु० न स्त अरु यस्य व० । सूर्य्यसारथौ विनताज्येष्ठ-
पुत्रे अरुणे । तस्य अपर्ये एव गर्भे माता अरुणस्य स्योट-
नादूरुप्रभृत्सङ्घविकलत्वम् तत्कथा भा० आदिप० । यथा
“ततः पुत्रार्थिनी देवी प्रीडिता च तपस्विनी । अरुणं
विभेद विनता तत्र पुत्रमपश्यत । पृष्ठाङ्गकायसम्पद्-
मितरेणाप्रकाशता । स पुत्रः क्रोधसंरब्धः शशापैनामिति
श्रुतिः । योऽहमेवं कृतो मातस्तया लोभपरीतया ।
शरीरेणासमप्येव तच्छाहासी भविष्यसि । पञ्चवर्षशतान्यस्या
यया विष्यद्भ्रंसे सह । एष च त्वां सुतो मातर्हासी-
त्वान्मोक्षयिष्यति । यद्येनमपि मातरुत्वं माभिशरुण्डविभे-
दनात् । न करिष्यस्व नङ्गं वा व्यङ्गं वापि यशस्विनम् ।
प्रतिपाहयितव्यस्ते जन्मकालोऽस्य धीरया । विशिष्टं
बलमोक्षन्त्या पञ्चवर्षशतात्परः । एवं शक्वा ततः पुत्रो
विनतःसन्नरीक्षणः । अरुणो दृश्यते ब्रह्मन् प्रभातसमये
सदा । आदित्यरथमध्यास्ते सारथ्यं समकल्पयदिति” । गतं
तिरस्वीनमनरुसारथेरिति” साधः । [तत्कथाऽनुपदसृता ।

अनूरुसारथि पु० अनूरुः सारथिः रथनियन्ता यस्य । सूर्य्ये
अनूराध लि० अनु+राध-घञ् उपस० दी० । अनुराधनीये
“इन्द्रं त्रयमनूराधं हृवाभके” इति अथ० १६ ५.२ ।

अनृच पु० नास्ति अन्धस्तया ऋक् यस्य अच् समासान्तः ।
ऋकगूत्रे अनुपनीते बालके । “अनृचबह्वृचावध्येतय्ये-
वेति” सि०कौ० । “यथा चास्तेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचो

ऽफलः” मनः । “अनृचः अनधीयान इति” कुल्लू० ।
“अनृचो माणवक इति” दुग्धबोधम् । समासान्तविभेद-
नित्यत्वात् कश्चित् न अच् । “तेन सहस्रं हि सहस्राणा-
मनृचां यत्र भुञ्जते इति” तथा अनृचे हृषिर्दत्त्वा न दाता
लभते फलमिति” च मनः । समासान्तपक्षे अनृचे इति
विषयया सप्रभा, तद्भावपक्षे चतुर्थीति भेदः । अध्येतरी-
त्युक्तेः “अनृक् सामेति” सि०कौ० । अत्रभावपक्षे विभा-
पया कप् । अनृककः ऋकगूत्रे लि० ।

अनृजु लि० न ऋजुः । शठे वक्त्रे कटिले च । “न पाणिपाट
चपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः” इति मनः । “या आहुरप्ये
अनृजोर्ऋणमिति” ऋ० ४, ३, १३ । “लग्नात् पापाहृच-
नृजू व्ययार्थस्यौ यदा तदा । कर्त्तरी नाम सा ज्ञेया
नृत्युदारिद्र्यगोकदेति” सुहृत्तृचि० । ऋजुसर्गगाभी पर्व-
गतिः, अनृजुः वक्त्री पथाद्गतिरिति तदर्थः ।

अनृण लि० न ऋणं यस्य । ऋणगूत्रे । ऋणञ् अवश्यदेयम्
तच्च उत्तमर्णाय दातव्यत्वेन स्वीकृतं धनम् । तच्चावश्यं
शोध्यं तदशोधने “ऋणानामनपक्रियेत्युक्तेरुपपातकं भवति ।
अवश्यशोध्यत्वेन तत्सदृशम् वेदाध्ययनादिकमपि ऋण-
शब्देन व्यञ्जयते “जायमानो वै पुरुषस्त्रिभिर्ऋणै-
र्ऋणी भवति स्वाध्यायेन ऋषिभ्यः, यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया
पितृभ्यः” इति श्रुतिः एवञ्च वेदाध्ययनादिना ऋष्यादीनाः-
ऋणशोधने अनृणो भवतीति सृष्ट्यादौ प्रसिद्धम् । एवञ्च
“ऋणानि त्रीण्यपाहृत्य मनो मोक्षे निवेशयेदिति” ऋण-
गूत्रस्यैव मोक्षाधिकारः । अतएव मनुना “दशस्रक्षणाकं धर्म-
मनुतिष्ठन् समाहितः । वेदानां विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेट-
नृणी द्विज” इति अनृणस्यैव संन्यासोऽभिहितः । “अधेन
जातमात्रेण पुत्रो भवति मानवः । पितृणामनृणस्यैव स
तच्छात् सर्वमर्हतीति” मनः । “एष वा अनृणः यः पुत्रोति”
श्रुतिः । कृतोपकारस्य प्रत्युपकारोऽपि ऋणत्वेन स्वीक्रि-
यते । तदभिप्रायेणैव “प्राणैर्देशरथप्रीतेरनृणं कष्टवर्त्तिभि
रिति” रघौ वर्णितम् ।

अनृणिन् लि० न ऋणी स्त्रियां ङीप् । ऋणिभिन्ने “दिवस्वा-
एमे भागे शार्कं पचति यो नरः । अनृणां चाप्रवासी च
स वारिचर मादते, इति भा०व०प० । “एकमप्यजरं
यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्दृश्यं
यद्दत्त्वा सोऽनृणी भवेदिति” पु० ।

अनृत न० न ऋतम् । सत्यभिन्ने मिथ्याभूते । “यद्वाङ्मभिद-
द्रोहं बद्धा शेष उतानृतमिति” ऋ० १, २३, २२ । “पिबञ्च

नाम्नतं ब्रूयादेष धर्मः सनातन" इति मनुना मिथ्याभूतं प्रियवाक्यमपि निषिद्धं तत्र साक्षानृतभाषणस्यातीवनिन्द्यता यथा "यावतो ब्राह्मणान् यस्मिन् हृन्ति साध्येऽन्तं वद-
द्विति" "एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमन्तं वदेदिति" च मनुः । "ये च पापकृतां लोका मङ्गापातकिनां तथा ।
अग्निदानाच्च ये लोकाः ये च स्त्रीबालघातिनाम् । स
तान् सञ्जीवनाप्नोति यः साक्ष्यमन्तं वदेदिति" या० ।
"ब्रूहि साक्षिन् ! यथातथं लम्बन्ते पितरस्तत्र । तव
वाक्यस्यटोच्चैः प्रसृतं पतन्ति पतन्ति च ॥ नग्नो मुखः कपाली
च भिक्षार्थं क्षुत्पिपासितः । अश्वगत्कुले गच्छेद् यस्तु
साक्ष्यमन्तं वदेत् ॥ पञ्च कन्यामृते हृन्ति दण्डं हृन्ति गवा-
नृतं । शतमन्वानृते हृन्ति, सहस्रं पुरुषानृते ॥ वशि० स० ।
कश्चिद्विषये तदपवादः । "वर्णिनां हि बधो यत्र तत्र साक्ष्य-
न्तं वदेदिति" या० । "प्राणान्त्ये सर्वधनापहारे विप्रस्य
चार्ये ह्यन्तं वदेत् । विवाहकाले रतिसंप्रयोगे पञ्चान्ता-
न्याहुरपातकानि भा० क० प० । क्षधिकर्मणि न० मे० ।

अनृतकं त्वि० अनृते प्रकृतः कन् । असत्यकयनरते "लुब्धा अनृ-
तकार्येव तिष्ठे जायन्ति भारत" ! भा० भि० प० ।

अनृतवादिन् त्वि० अनृतं वदति वद णिनि । मिथ्यावादिनि
अनृतं पु० न ऋतुः वर्षादिकालः । स्वस्योग्यवर्षर्तुभिन्ने काले
"तदा विद्यादनध्यायमन्तौ चाश्रद्धने" इति मनुः ।
नास्ति ऋतुः स्त्रीपुष्पविक्रायो ब्रह्मिन् काले । स्त्रीपुष्प-
विक्रायन्मुख्ये काले पु० । "अन्वतावृत्तकाले च मन्व-
संस्कारकृतं प्रतिरिति" मनुः ।

अनृत्यंसं त्वि० न नृत्यंसं विरोधे न० त० । अहं च दयाली ।
तस्य भावः युवादि० अण् आनृत्यंसम्, ब्राह्मणा० अण् आनृ-
त्यंसञ्च दयायाम् ।

अनेकं त्वि० न एकः एकभिन्नतया उत्सर्गतः बहुवचनान्ता ।
बहुसंख्येपु । "अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणा"
मिति मनुः । "पतन्त्यनेके जलधेरिवीर्षयः" इति माघः
"अनेके सेवन्ते भवदधिकगोर्वाणनिवहानिति" श्यामा-
स्तोत्रम् । एकशब्दस्य सर्वनामत्वेन नञ्त्त्पुरुषे तद्भिन्न-
वाचकतया गौणत्वेऽपि अतच्छब्दवत् सर्वनामकार्यं तेन
अनेके इति, अनेकेषामिति, अनेकत्वेत्यादि । एवञ्च एक-
शब्दस्य समाहारद्विगुत्वनिषेधादनेकशब्दस्य बहुसंख्यावाच-
कत्वेऽपि न समाहारः । तेन अनेकराजन्यरथाश्च बहु-
मिति किरा० समाहारे अनेकराजन्यरथान्नीति स्यात् ।
"सत्त्वानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीय इति"

परिभा० सि० कौ० । "अनेकपिष्टकानान्तु पिष्टतो भाग-
कल्पनेति" याज्ञ० । "अनेकवाह्यदरवह्नेनेत्वमिति"
"अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमिति" च गीता
नास्ति एकः "हेतुकयोर्द्विवचनैकवचने" इतिवत् एकत्वं
यत्वेति बहुव्रीहौ अनेकशब्दस्य एकवचनान्तापीष्यते ।
"अनेकमन्यपदार्थे" इति पा० सू० । "आकाशमेकं
हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् "तथात्मैकोऽप्यनेकश्चेति"
याज्ञ० । "अनेकमाश्रितं लिङ्गमिति" सा० का० । "एको-
ऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे
मङ्गलेऽल्पे संख्यायाञ्च प्रयुज्यते" इत्युक्तेष्वर्थेषु एकशब्दस्य
वृत्तेः तदुक्तार्थभेदे त्वि० । तत्र च संख्यान्वयै प्य
बहुवचनान्तान्यत्र यथेष्टेति मनो० । उत्करादि०
भवार्थे ऋ । अनेकैयः तद्भवे त्वि० । भावे प्रा० ष्यञ् ।
अनेक्यं बहुत्वे न० ।

अनेकज पु० अनेकवारं जायते जन-ड वृत्तौ संख्यावाच-
कस्य सुजर्थता । द्विवारं जाते पक्षिणि, तस्य गर्भाखण्डाभ्या
जातत्वेन द्विवारजाततया द्विजत्वाद्नेकजत्वम् । ५० ।
बहुभ्यो जाते त्वि० ।

अनेकधा अव्य० अनेक+प्रकारे धाच् । बहुप्रकारे "अनेकधा
कृताः पुत्रा ऋषिभिर्भ्ये पुरातनैरिति" ऋतिः । "तत्रैकस्य
जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधेति" गीता ।

अनेकप पु० अनेकाभ्यां सुसशुण्डाभ्यां पिबति पा-क । द्विपे
हृस्तिनि । "मालवनाथोऽप्यनेकानेकपयुष्मनाथः" ट० क० ।

अनेकमूर्त्ति पु० अनेका लोकानामनुग्रहाय अवतारेषु नाना-
विधा मूर्त्तयोऽस्य । परमेश्वरे "अनेकमूर्त्तिरव्यक्त" इति
विष्णुसह० ।

अनेकरूप पु० अनेकानि रूपाण्यस्य । बहुरूपे परमेश्वरे
"रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति" श्रुतौ तस्य बहुरूप-
त्वोक्तेस्तथात्वम् । नानाविधरूपयुक्तमात्रे पटादौ त्वि० ।

अनेकलोचन पु० अनेकानि लोचनानि यस्य । इन्द्रे, परमे-
श्वरे च "सहस्राक्षः सहस्रपादिति" श्रुतौ अनेकवाह्यदर-
वह्नेनेत्वमिति" गीतायाञ्च तस्य अनेकनेत्रत्वोक्तेस्तथात्वम्

अनेकवर्णसमीकरण न० अनेकवर्णाः अज्ञातविशेषसंख्यका-
नेकरागयः समीक्रियन्ते ज्ञातसंख्यकसमतया क्रियन्ते यत्र ।
वीजभेदे यथोक्तं भास्करवीजगणिते "अथानेकवर्णसमीकरणं
वोजम् । तत्र स्तवं सार्द्धवृत्तत्वम् ।" "आद्यं वर्णं शोध-
येदन्यपचादन्यान् रूपाण्यन्यतश्चाद्यभङ्गे । पचोऽन्यसिद्धादा-
वर्णोऽस्तिः स्याद्वर्णस्यैकस्थोऽस्तितीनां बहुत्वे ॥ समीकृत-

च्छेदगमे तु ताभ्यस्तदन्यवर्णोन्मितयः प्रसाध्याः । अन्यो-
न्मितौ कृद्विधेर्गुणाप्रो ते भाञ्जतद्भाजकवर्णमाने ॥ अन्ये-
ऽपि भाञ्जे यदि सन्नि वर्णास्तन्मानमितं परिकल्प्य
साध्यम् । विलोमकोत्यापनतोऽन्यवर्णमानानि भिन्नं यदि
मानमेवम् ॥ भूयः कार्यः कृद्विकोऽन्यान्यवर्णं तेनोत्याप्यो-
त्यापयेद्भाजकमानात् ॥ “इदमनेकवर्णसमीकरणं बीजं यत्तो-
दाहरणे द्वित्वाद्योऽव्यक्तराशयो भवन्ति तेषां यावत्ता-
वटादयो वर्णाः मानेषु कल्प्यास्तत्र पूर्वाचार्यैः कल्पिताः
यावत्तावत्, कालक, नीलक, पीतक, लोहितक, श्वेतक,
चित्तक, कर्पिलक, पिङ्गलक, धूम्रक, पाटलक, श्वलक,
श्यामलक, मेचका, इत्यादि । अथ वा काटोन्मत्तराणि
अव्यक्तानां संज्ञाः असह्यारथं कल्प्याः । अतः प्राग्बुद्धेश-
कालापवर्द्धिर्धं कुर्वता गणकेन पक्षो समौ कार्यौ पक्षा वा
समाः कार्यौः । ततः सृत्वावतारोऽयं तयोः समयोरनेकस्मात्
पक्षादितरपक्षस्याद्यं वर्णं शोधयेत्तदन्यवर्णान् रूपाणि च
इतरपक्षाच्छोधयेत्ततः आद्यवर्णभेदेतरपक्षे भक्ते भाजक-
वर्णोन्मितः । बहुषु पक्षेषु ययोर्ययोः साम्यमस्ति तयोरेवं
कृते सति अन्या उन्मितयः स्युः । ततस्तास्तन्मितेषु एकवर्णो-
न्मितयो यानेकधा भवन्ति ततस्तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोः समौ
कृतच्छेदगमेनाद्यं वर्णं शोधयेदित्यादिनान्यवर्णोन्मितयः
स्युः । एवं यावत्सम्भ्रस्ततोऽन्योन्मितो भाञ्जवर्णं योऽङ्कः
स भाञ्जराशिः, यो भाजके स भाजकः, रूपाणि श्लेषः,
अतः कृद्विकविधना यो गुण उतपद्यते तद्भाञ्जवर्णमानं, या
न्यस्तद्भाजकवर्णमानं, तयोर्मानयोर्द्विभाजकभाञ्जराशेन
वर्णेन गुणितौ श्लेषकौ कल्प्या । ततः स्वस्वमानेन मन्त्रेषु
पूर्ववर्णोन्मितो वर्णावुत्याय स्वच्छेदेन हरणे यत्कथ्यते तत्
पूर्ववर्णस्य मानम् । एवं विलोमकोत्यापनतोऽन्यवर्णमा-
नानि भवन्ति । यदि तु अन्योन्मितौ द्विद्वयो वर्णा
भवन्ति तदा तेषामिष्टानि मानानि कृत्वा स्वस्वमानै-
स्तानुद्याय रूपेषु प्रक्षिप्य कृद्विकः कार्यः । अथ यदि विलो-
मकोत्यापने क्रियमाणे पूर्ववर्णोन्मितौ तन्मितभिन्ना
जयन्ते तदा कृद्विकविधना यो गुण उतपद्यते स श्लेषः स
भाञ्जवर्णमानं तेनान्यवर्णमानेषु तं वर्णमुत्याय पूर्वोन्मि-
तिषु विलोमकोत्यापनप्रकारेणान्यवर्णमानानि साध्यानि ।
इह यस्य वर्णस्य यन्मानमागतं व्यक्तमव्यक्तं, यत्कान्यक्तं
वा तस्य मानस्य व्यक्ताङ्केन गुणने कृते तद्वर्णाङ्कस्य निर-
सनमुत्यापनमुच्यते” तद्भाजक्या । उदाहरणं तत्रैव दृश्यम् ।

अनेकविधं लि० अनेका विधा प्रकारा यत् । बहुप्रकारे

“यत्तानेकविधमानार्थं तत्र स्यान्त आन्तर्यं बलीय”
इति परि० ।

अनेकशम् अव्य० अनेक+धीश्वार्थे कारके शस् । अनेकवाराथे
“अनेकशो निर्वृत्तराजकस्वभिति” भट्टः ।

अनेकाय लि० न एकायः । न्यून्यष्टये एकायतामून्ये
अनेकान्तं लि० न एकान्तो नियमो अव्यभिचारो यत् ।
अनियमे, अनिश्चितफलके च । व्यभिचारवति दुष्टहेतौ
पु० । “अनेकान्तो विरुद्धायाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।
कालान्ययापदिष्टश्चेत्वाभासाश्च पञ्चधैत” भाषा० ।
सच त्रिविधः “आद्यः साधारणस्तु स्यादन्योऽसाधारणो
मतः । तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनेकान्तिको मत” इति
भाषा० । एकान्तोऽस्यस्य प्रज्ञा० ष । एकान्तः न०त०
अनेकान्तोऽथत्वात् काचित् “भाषायाम् अनेकान्तो विरुद्ध
स्येत्वेव” पाठः । तथा च साधारणादिति तयान्यान्यान्यत्व-
मनेकान्तत्वम् ।

अनेकान्तवादिन् पु० अस्ति नास्ति वेत्येकान्तं न वदति
वद-णि०न इत० । बौद्धभेदे । तस्य अस्तिनास्तित्राय-
वादित्वेन तथात्वं विवरणमर्हच्छब्दे दृश्यम् ।

अनेकार्थं लि० अनेके अर्था अभिधेया यस्य । नानार्थे
शब्दे । यथा गवादयः अत्रादयश्च । ‘अनेकार्थस्य शब्दस्य
संयोगाद्यैर्नियन्वते । एकत्वार्थेऽन्यधेत्तव्यञ्जना साभिधा
अयेति” सा०द० । अयमाशयः ‘संयोगश्च विभागश्च साह-
चर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य
सन्निधिः । सामर्थ्यमौचितौ देशः काकाद्युक्तिः स्ववाचकः ।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषाद्दृतिहेतवः” इति हर्ष्यङ्गेरनेकार्थ-
शब्दानां सर्वत्र शक्तौ समानायां सत्वां, संयोगाद्यैरितरार्थ-
बोधप्रतिरोधनेन विशेषाद्य एव आर्थ्यते । तद्भिन्नार्थस्य तु
व्यञ्जनया बोधः इत्यलङ्कारिकायां मतम् । तथाच संयो-
गादयः शक्त्या अन्यार्थोपस्थितौ प्रतिबन्धकाः । व्यञ्जना
एतन्ना तदुपस्थापने तु न । ‘अनेकार्थशब्देभ्यः सर्वेषामर्थाना-
मविशेषणोपस्थितौ मन्यामपि संयोगादयः अर्थ्यगत्वविषय-
गान्धबोधमात्रं प्रतिबन्धन्ति न तु व्यङ्ग्यविषयमिति” रस-
गङ्गाधरः । नैयायिकादयस्तु अनेकार्थशब्दानां शक्यताच्छेद-
कलाध्वलाभे, नैव शक्तिरन्यत्र लक्षणा तत्र संयोगादयः
अन्यार्थबोधनं नैव प्रतिबन्धन्ति । तथाच संयोगादयः सति
तात्पर्यं, नहि प्रीयतेार्थविषयस्यति तच्छान्यान्यवर्णान् वा न
प्रतिबन्धन्ति किन्तु तात्पर्यमात्रोच्चारका इत्यलं व्यञ्जना-
एत्तेति स्वीचरति भेदः । अनेके अर्थाः प्रयोजनानि

दत्त यस्य वा । अनेकप्रयोजनवति लि० “अनेकःधाभि-
योगे च यापत्संसाधयेदानी” इति कृतिः । कर्म० ।
वस्तुप्रयोजने पु० ब० व० ।

अनेकाश्रित पु० अनेकेषु आश्रितः ० त० । वैशेषिकनये
संयोगादिषु, सामान्येषु च । “संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वि-
त्वाटिकास्तथा । द्विष्टकत्वाटयस्तद्द्वेतेऽनेकाश्रिता गुणा”
इति भाषा० । “नित्यत्वे सति अनेकसववेतत्वं जातित्वमिति”
सुक्ता० । एकस्या एव व्यक्तेर्नामाव्यक्तिनिमित्तेऽस्य प्रयो-
गोपाधिता । भवन्ति च संयोगादयः सामान्यं च तथा ।
रूपादेर्नामाव्यक्तिषु सत्त्वेऽपि नैकव्यक्तिरिति न तस्य तथा-
त्वमिति भेदः ।

अनेजत् न० न एजत् । सर्वदेकरूपे ब्रह्मणि । “अनेजदेकं
मनसो जयीय” इति ईगोप० । “एजमं कम्पनं स्वभाय-
प्रच्युतिसद्विर्जितं सर्वदा एकरूपमिति” भा० । कम्पन-
शून्ये लि० स्त्रियां ङीप् ।

अनडमूक लि० एङो बधरो मूको वाक्गर्त्तरहितश्च नास्ति
यच्चात् ५ व० । (काळा, बोवा) इति ख्याति अवणवचन-
शर्त्तरहिते, शठे च । [प्रगस्ते प्रधाने निरुक्तकारः ।

अनेद्य लि० निदि क्तसने क्यप् लि० नलोपगुणौ न० त० ।
अनेनस् लि० नास्ति व्यसनसधर्मो वा यस्य । व्यसनपापादि-
रहिते “राजा भवत्यनेनास्तु सुख्यन्ते च सभासटः” इति
व्य० त० मन्वाटिकृ० । “अनेनो वोमरुतो याम”
इति ऋ० ६, ६, ६, ७ । “अनेनः पापरहितं यथा भवतीति”
भाष्यम् “त्वानेना नमसा हर” इति ७, ८, ६, ८ । “अनेना
अपाप” इति भाष्यम् ।

अनेमा पु० नो-मानिन् न० त० । प्रगस्ते निरुक्तकारः ।
अनेहस् पु० न ह्यन्यते हन-असि प्रकृतेरेकादेशः । काळे ।
सौ अनङ् । अनेहा “कालोद्दिष्टोऽप्यनेहापी”त्यमरः ।
न ह्यन्यते कर्माणि असि । अङ्घ्रिसनीये लि० । “गन्धुवं
मन्वं देवा अनेहसमिति” ऋ० १, ४०, ६ । “अनेहसं केना-
प्याङ्घ्रिस्वामिति” भा० । “पापिनोवयम् यजामहे सुप्रतूर्ति-
मनेहसम्” ऋ० १, ४०, ८ । “यथा नोऽप्ये ज्ञायय धिवणे
अनेहः” ऋ० ६, ५, ३ ।

अनेकाप्य न० एकाप्यस्य भावः अज् अभावे न० त० । एका-
प्यभावे । न० व० । एकाप्यशून्ये लि० । “आचाराणा-
मनेकाप्यं सर्वेषामुपलक्षणादिति” भाग० ।

अनेकान्त पु० अनेकान्तशब्दार्थे । तत्रैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता ‘अने-
कान्तो विरुद्धवैति” भाषा० पाठान्तरम् ।

अनेकान्तिक पु० एकान्तं नियतं व्याप्नोति एकान्त+ठक्
एकान्तो नियमो व्याप्निरस्यस्य ठन् स्वार्थे अण् वा न० त० ।
अनेकान्तशब्दार्थे अनेकान्तशब्देऽधिकं दृश्यम् “लिधाऽनेका-
न्तिको मत” भाषा० । ऐकान्तिको निश्चितरूपस्तद्गुणे लि०

अनेक्य न० न ऐक्यम् अभावे न० त० । ऐक्याभावे ।

अनेतिह्य लि० न ऐतिह्यं यत् । परम्पराश्रयणरूपैतिह्यं
प्रमाणशून्ये । “अनागतमर्भैतिह्यं कथं ब्रह्माधिगच्छति” ?
भा० शा० प० ।

अ(आ)नेपुण्य न० अनिपुण्यस्य भावः अण् आद्यचो
वा टङिः । अनिपुण्यत्वे । अज् अ(आ)नेपुण्यमप्यत् न०
अ(आ)नेश्वर्यं न० अनीश्वरस्य भावः आद्यचो वा टङिः ।
अनीश्वरत्वे अधीनत्वे । नास्ति ऐश्वर्यं यस्य । अनेश्वर्यः
ऐश्वर्यशून्ये लि० ।

अनो अव्य० न+नी-डो । अभावार्थे । “अभावे, नष्टानो
नापी”त्यमरे अनो इत्येकं नामिति नीमकशठः । अन्ये तु अ
इति, नो इति, च लिप्त्वा नामद्वयमित्याहुः ।

अनोकाह पु० अनसः शकटस्याकं गतिं हन्ति प्रतिरोधं करोति
हन उ ईत० । एत्वे । “हनाच्छुभं हरति पुष्पमनो-
कहानामिति” अनोकाहाकम्पितपुष्पगन्धीति च” रघुः ।
“उदानसुदृढतमनोकहजालमध्ये इति” माघः ।

अनोदन लि० नास्ति ओदनरूपं भक्ष्यं यत् । “अन्नवर्जनमुक्तौ
व्रते । “नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा” इति कृतिः

अनोद्धृत लि० न ओद्धारसञ्चार्यं कृतः ओम+ऊ-क्त न० त० ।
ओद्धारोद्धारणाभावेन कृते । “ब्राह्मणः प्रथवं कर्ष्या-
टादावन्ते च सर्वदा । अथत्यनोद्धृतं पूर्वं परस्ताञ्च विशी-
र्यति” मनुः । ओमिति स्त्रीकारे तथा कृतम् ।
अङ्गीकृते लि० ।

अनुच व्यक्तौ चु० उभ० सक० सेट् । अनुचयति-ते आञ्चिच्-
त कर्माणि अनुच्यते । णिजभावे अनुच्यते इति भेदः
“पूर्णात् पूर्वसुदन्व्यते” इति श्रुतिः ।

अनुचु गतौ अचिवत् ८२ ए० दृश्यम् ।

अनुज गतौ कान्तौ अज्यपे व्यक्तौ च रुधा० वर्त्तमाने क्त
जदित् वेट् पर० । अनक्ति । सिचि परस्मैपदे नित्यमिट् ।
आङ्गीत्-आनञ्ज । अङ्गिता-अङ्गा । अङ्गिष्यति-अङ्गति ।
क्त अक्तः । क्तिन् अक्तिः । क्ता-अक्ता अङ्गित्वा । वि+प्रका-
शने । व्यनक्ति व्यञ्जते “व्यनक्ति काश्विततवेऽपि ओम्बता-
मिति” माघः । यज् व्यङ्कः । यत्तु व्यङ्ग्यः । “सव्यङ्ग्य-
सप्तमं काव्यमिति” । षिच् । व्यञ्जयति ख्यट् । व्यञ्ज-

मम् । “अन्वार्थधीकृत् व्याघृतिरङ्गनम्” का० प्र० ।
कर्त्तरि ल्यु । व्यङ्गना एकत्वार्थेऽन्वधीहेतुर्व्यङ्गना साभिधा-
श्रयेति” शा० ट० ।

अन्त न० अम-तन् । स्वरूपे, स्वभावे च । जेपे पु० न० ।
नाग्रे, सीमायां, निश्चये, प्रोषाषयवे च पु० । निकटे,
मनोहरे च लि० । तत्र स्वरूपे ‘मृदुलतानलतानलमनो-
कयटिति’ माघः । नाग्रे “पतत्वविरतं वारि नृत्यन्ति
शिखिनो मुदा । “अद्य कान्तः कृतान्तो वा दुःखस्थानं
करिष्यतीति” उद्भटः । “धैरस्थानं करिष्यति” रामा० ।
सीमायां ‘वनानपर्यन्तमुपेत्य मस्यृहमिति’ नैप० । “ओट-
कान्तात् स्त्रिण्धोऽनुगन्तव्य” इति श्रुतिः । सीमाऽवधिः
स च देशिक कालिकश्च । तत्र देशिक उक्तोदाहरणे
कालिकस्तु । “पक्षान्ते निष्फला यात्रा मासान्ते मरणं
ध्रुवमिति” ज्योति० । ‘दृग्गहान्ते पुनः क्रियेति’ श्रुतिः
श्रेयसीमायाम् “अमं वनान्ताद्गहनितवहारिणमिति”
माघः । “दृग्गहान्ते अयन्ते मटमलिनगण्डाः करटिन”
इति भासिनी० । “गङ्गाप्रपातान्तिरुद्धगण्डमिति” रघुः ।
श्रेयसयवे “नेत्रान्तमुदीक्षते” इति वेदान्त इत्यादि ।
निश्चये । “उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभरिति”
गीता । उभयोः मटमतोरित्यर्थः । निकटे अन्तपालः ।
स्वभावे शुद्धान्तः । जेपे निगन्तः ।

अन्तःकरणं न० क-करणे ल्युट् अन्तरभ्यन्तरस्यंकरणं कर्म०,
तद्वृत्तिपदार्थानां सुखादीनां करणं ज्ञानसाधनं इत०
वा । ज्ञानसुखादिमाधने आभ्यन्तरे मनोबुद्धिचित्तादि-
पदाभिलष्यमाने इन्द्रिये । तच्चान्तःकरणम् वेदान्तिसंते
चतुर्विधम् । “मनो बुद्धिरहङ्कारश्चिन्तं करणमान्त-
रम् । संग्रयो निश्चयो गर्वः अरणं विषया इमं”
इत्युक्तकार्यभेदात् । अन्यत्र व्यक्तसुक्तम् “यदा तु संकल्प-
विकल्पकृत्यं तदा भवेत्तन्मन इत्यभिरव्यम् । स्याद्बुद्धि-
संज्ञं च यदा तु वेत्ति सुनिश्चितं संग्रयरूपहीनम् । अनु-
सन्धानरूपं तच्चिन्तश्च परिकीर्तितम् । अङ्गकृत्याहृत्या
तु तदहङ्कारतां गतमिति” । एतदनुसारेणैव नारादायामुक्तम्
“अन्तःकरणमात्मनः । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तज्ञेति प्रकी-
र्तितमिति” । तस्य च ज्ञानादिप्रत्यक्षकरणं पाटनः करण-
त्वम् । तत्साधकमनुमानञ्चैतन्म ज्ञानादिप्रत्यक्षं
स्वप्नाहकोन्द्रियसाधेयं प्रत्यक्षत्वात् रूपपादप्रत्यक्षवत् ।
नच बहुरादीनां तत्करणत्वं सम्भवति रूपादित्वाभावा-
दित्यन्तःकरणसिद्धिरिति नैयायिकादयः । सांख्यादयस्तु

महत्तत्त्वापरपर्यायमेवान्तःकरणमङ्गीचक्रुः । पञ्चतन्मा-
त्रेभ्यो भूतेभ्यश्चाहङ्काररूपद्रव्यसिद्धिसङ्गा “तेना-
ऽन्तःकरणस्येति” सां० सू० तत्सिद्धिरुक्ता तदनुमाने च
भाष्ये एवं प्रयोगादिकं दर्शितम् । “अहङ्कारद्रव्यं निश्चय-
वृत्तिमद्द्रव्योपादानकं निश्चयकार्यद्रव्यत्वात् यच्चैवं
तच्चैवं यथा पुरुषादिरिति । अत्राप्ययं तर्कः, सर्वोऽपि
लोकः पदार्थमादौ स्वरूपतो निश्चित्य पश्चादभिमन्यते
अयमहं, मयेदं कर्त्तव्यमित्यादिरूपेणेति, तावत् सिद्धमेव ।
तत्राहङ्कारद्रव्यकारणाकाङ्क्षायां दृश्योः कार्यकारणभावन
तदाश्रययोरेव कार्यकारणभावो लाघवात् कल्प्यते कार-
णस्य वृत्तिलाभेन कार्यवृत्तिलाभस्यैतत्सर्गिकत्वादिति ।
अद्यपि अन्तःकरणमेकं तथापि वंशपर्वस्वधावान्तरभेद-
माश्रित्यान्तःकरणत्वये क्रमः, कार्यकारणभावसोक्तः योगो-
पयोगिश्रुतिवृत्तिपरिभाषानुसारादिति मन्तव्यम् । तदुक्तं
वाशिष्ठे । “अहमर्थोदयो योऽयं चित्तात्मा वेदान्तात्मकः ।
एतच्चित्तद्रुमस्यास्य बीजं विद्मि महामते ! ॥ एतस्मात्
प्रथमोद्भिन्नादहुरोऽभिनवाकृतिः । निश्चयात्मा निराकारो
बुद्धिरित्यभिधीयते ॥ अस्य बुद्धिभिधानस्य याहुरस्य प्रदी-
नता । सङ्कल्परूपिणी तस्याश्रितचेतोमनोभिधा” इति ।
अहमर्थोऽन्तःकरणसामान्यम् । अत्र वाक्ये बीजाहुर-
न्यायेनैकस्वैवान्तःकरणवृत्तस्य वृत्तिमात्ररूपेण चित्ताद्यव-
स्थाभेदाः क्रमिकास्त्वितिवाः परिणामा उक्ता इति ।
माहुराशास्त्रे च चिन्तावृत्तिकस्य चित्तस्य बुद्ध्यावेवान्तर्भावः ।
अहङ्कारस्य चात्र वाक्ये बुद्ध्यावेवान्तर्भावः” इति ॥ कारिकाया-
मपि “अन्तःकरणं त्रिविधं दृग्गहा वाहुरित्यस्य विष-
याख्यमिति” त्रैविध्यसङ्गा ‘सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषय-
मवगाहते यस्मात्, तस्मान्निविधं करणं हारि, हाराणि शेषा-
शीति” तत्रयस्यैव प्राधान्यसुक्तम् । एवञ्च पुरुषस्य
सच्चिधमात्रादधिष्ठातृत्वं गौणं मुख्यमधिष्ठातृत्वन्तु
अन्तःकरणस्यैव यथोक्तम् “अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्या-
ङ्गौज्वलितधामातृत्वम्” सां० सू० ॥ “अन्तःकरणस्यानुपच-
रितमधिष्ठातृत्वं महत्त्वादिद्वारकं प्रत्येतव्यम् । नन्वाधि-
ष्ठातृत्वं घटादिदृष्टवन्नस्य न युक्तं तत्राह । लौह-
पत् तदुज्ज्वलं तत्रादिति । अन्तःकरणं हि तत्रलौहव-
ज्ज्वलनोज्ज्वलितं भवति । अतस्तस्य चेतनायामानतयाधि-
ष्ठातृत्वं घटादिदृष्टवन्नस्य प्रत्येतव्यम् । नन्वेवं चैतन्येना-
न्तःकरणस्योज्ज्वलने चित्तः सङ्गित्तमभिनवदेव स्यादिति
चेन्न नित्योज्ज्वलचैतन्यसंयोगविशेषमात्रस्य संयोगविशेष

जन्यचैतन्यप्रतिविम्बस्य वास्तःकरणोष्णजनकूपत्यात् । न तु चैतन्यमन्तःकरणे संक्रामति येन सङ्गता स्यात् ॥ अग्नेरपि हि प्रकागादिकं न लौके संक्रामति, किन्त्वग्नि-संयोगविशेष एव लोहस्थोष्णजनकूप्यात् । नन्वेवमपि संयोगेन परिणामित्वमिति चेन्न सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोपपत्तावैव परिणामव्यवहारार्थमिति । अयं च संयोगविशेषोऽन्तःकरणस्यैव मन्त्रोद्रेककृपात् परिणामाद्भवतीति फलबलात् कल्पयन्त पुरुषस्यापरिणामित्वेन संयोगे तद्विमित्तकविशेषास्त्विति । अयमेव च संयोगविशेषो बुद्ध्यात्मनोरन्वोऽन्यप्रतिविम्बे हेतुरिति" सा० प्र० भा० ।

अन्तःकरणस्य च वृत्तयस्त्रिधा "शान्ताघोरास्तथासदा मनसो वृत्तयस्त्रिधा । वैराग्यं ज्ञानिरौदार्यमित्याद्याः शान्तवृत्तयः । तृपणा स्नेहोरागलोभाविद्याद्या घोरवृत्तयः । सम्बोहोभयभ्रम्याद्या कथिता सद्वृत्तयः" इति तास्त्रेण वृत्तिषु ज्ञानत्वोपचारात् तत्साधनत्वमिन्द्रियाणाम् "अन्तःकरणवृत्तौ ज्ञानत्वोपचारादिति" पञ्चपादिकाविवरणम् । शान्तादीनामेव सात्विक्यादिरूपेण व्यवहारः । तासु वृत्तयः "क्रमगोऽक्रमगश्च वृत्तय इति सां० सू० उक्तेः युगपदपि भवन्तीति सांख्यादयः । नैयायिकादयस्तु "अयौपद्याजज्ञानानां मिलित्तेः क्रमिकत्वमेवाङ्गीचक्रुः । तच्चान्तःकरणमगुपरिमाणमिति नैयायिकादयः । यावद्देहकार्यकारित्वात् जलावगाहे एकदैव सधेदेहगतमेत्याद्युपलब्धेर्मध्यपरिमाणमिति सांख्यादयः । तेषां च चतुर्णां चन्द्रचतुर्मुखगद्गराच्युता अधिघातारोदेवा इति ।

अन्तःकुटिल पु० अन्तर्मध्ये कुटिलः । वक्राकारमध्यावयववति शब्दे । वक्रान्तःकरणे त्रि० ।

अन्तःक्षमि पु० अन्तरभ्यन्तरे क्षमिर्भस्य । (गुटि) इति ख्याते क्षमिकोपफले । मध्यस्थक्षमिदुक्ते फलादौ त्रि० ।

अन्तःकोटरपुष्पी स्त्री अन्तःकोटरे अन्तन्तरे उप्यं यस्याः जातित्वात् ङीप् । अन्तःकोटरपुष्पश्यां नीलवृद्धायाम् ।

अन्तःपटवी स्त्री ७त० । सुषुम्णामध्यगते पटि ।

अन्तःपशु पु० अन्तःग्राममध्ये पशवो यत्र । ग्राममध्ये पशुस्थितकाले प्राक्ते, सायाङ्के च "अन्तःपशौ पशु-कामस्य सायं प्रातः" कात्या० ४.१५.१४ । "अन्तःपशौ काले ग्राममध्ये पशवो यस्मिन् काले, सायं पशु-ग्राममध्येपु आगतेषु, प्रातश्च ग्रामाटनिःसृतेष्विति" तद्व्या० ।

अन्तःपात पु० अन्तर्मध्ये पततीति पत-कर्मणि ण । सन्नि-स्याने । भावे घञ् । मध्यपतने ।

अन्तःपातिन् त्रि० अन्तःपतति पत-णिनि ईत० । मध्य-प्रविष्टे । स्त्रियां ङीप् ।

अन्तःपात्य पु० अन्तर्मध्ये पात्यते पत-ण्वच्-आधारे यत् । मध्ये पातनाधारे देशे "अन्तःपूर्वार्धे यूपं परीत्यान्तः-पात्यदेशे स्थापयतीति" कात्या० १५.६.२२, "स्थापित-गवानां पतये स्वभ्रात्रे द्रव्यं शतमधिकं वा दत्त्वा यृपात् पूर्वार्धदिशि परीत्यान्तःपात्यदेशे स्थापयेदिति" वेदटीपः ।

अन्तःपुर न० अन्तरभ्यन्तरे पुरं गृहं कर्म० । (अन्दर) इति प्रसिद्धे राज्ञां स्त्रीणां स्थानयोग्ये गृहे । "त्रितयमितम-पूर्वं दृष्टमन्तःपुरे ते" इत्युद्धटः "व्यायस्यासुख्य मध्याङ्के भोक्तुमन्तःपुरं विभेत् इति" भुक्तयान् विहरेश्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे महेति । "अन्तःपुरप्रचारश्च प्रविधीनाश्च चेदितमिति" च मनुः । तत्र स्थितत्वात् राजमहि-लायामपि । "दाक्षिण्येन दटाति वाचसुचितामन्तःपुरेभ्यो यदेति" शक० । पुरशब्दसमासे आचि स्त्वात् ङीप् ॥ अन्तःपुरीत्यपि स्त्री ।

अन्तःपुरचर पु० अन्तःपुरे चरति चर-ट ७त० । राजानः-पुरचारिणि कञ्कुञ्जादौ । अन्तःपुरस्त्रियाम् स्त्री ङीप् ॥ अन्तःपुरसहाय पु० अन्तःपुरे सहायः । राजामन्तःपुर-सहचरे विदूषकादौ ।

अन्तःपुराध्यक्ष पु० ईत० । 'दृष्टः कुलोद्गतः यज्ञः पितृ-पैतामहः शुचिः । राजामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेव्यते" इति नरपत्यज्ञलक्षणोऽन्तःपुराध्यक्षे । अन्येऽपि पञ्च तथा- "पञ्चापरे वामनको जघन्यः कुलोऽपरो मण्डलकोऽथ सामी । पूर्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति सङ्कीर्णसंज्ञाः शृणुलक्षणै-स्तान् ॥ सम्पूर्णाङ्गो वामनो (१) भग्नवृष्टः किञ्चिद्वीरु-र्मध्यकक्षान्तरेपु । ख्यातो राज्ञो ह्येष भद्रानुजीवी स्त्रीतो दाता वासुदेवस्य भक्तः ॥ मालव्यसेवी तु जघन्यनामा खण्डेन्दुतुल्यश्रवणः सुसन्निः । शुक्रेण सारः पिशुनः कपिश हृत्सृच्छविः स्थूलकराङ्गुलीकः ॥ क्रूरो धनी स्थूल-मतिः प्रतीतस्ताम्रच्छविः स्यात् परिहासशीलः । उरोऽङ्घ्रि-हस्तेष्वसिर्गङ्गापाशपरशुधाङ्गश्च जघन्यनामा (२) ॥ वज्रो (३) नाम्नायः स शुद्धो हृत्प्रस्तात् क्षीणः किञ्चित्पूर्वकाये नतश्च । हंससेवी नास्ति कोऽयैरुपेतो विद्वान् शूरः सूरकः स्यात् कतञ्च ॥ कलास्वभिन्नः कलहप्रियश्च प्रभूतभृत्यः प्रमदा-जितश्च । सम्बुद्ध लोकं प्रजहात्यकक्षात् कुलोऽयसुक्तः सततोदातश्च ॥ मण्डलकनामधेयो ऽ रक्षकानुचरोऽभिचार-वित् कुशलः । ज्ञानवैतालादिषु कर्मसु विद्यासु चानुरतः ॥

एहाकारः खरुक्त्तसूर्धजः शतु नाशने कृगलः । द्विजदेव-
यत्रयोगप्रसक्तधीः स्त्रीजितो मतिमान् ॥ सामीति (५) यः
सोऽतिविरूपदेहः शशाङ्गामी खलु दुर्भगश्च । दाता महा-
रम्भसमाप्रकाशो गुणैः शशस्यैव भवेत् समानः” एहत्-
संज्ञितोक्तलक्षणादिभेदपञ्चकात् ।

अन्तःपुरिक लि० अन्तःपुरे निपुक्तः ठक् संज्ञापञ्चकविधे-
रनिघत्वाच्चष्टाङ्गः । अन्तःपुराध्यक्षे कञ्चुकाटो “अस्मत्-
प्राक्षनामन्तःपुरकाश्वो निवेदयेति” चण्डिका० ।

अन्तःपुष्प न० अन्तर्गतं पुष्पं स्त्रीरजः । दादगवर्षादृङ्मभ्य-
न्तरजाते स्त्रीणां रजसि । “वर्षद्वादशकादृङ्गं यदि पुष्पं
वर्जनीकं । अन्तःपुष्पं भवत्येव प्रणमोऽस्वगादिवत्” ।
इति काश्यपसंज्ञिता ।

अन्तःप्रकृति स्त्री अन्तर्वर्तिनी प्रकृतिः राज्याङ्गम् । राज्ञां
सन्निहृष्टप्रकृतिः अमात्यादी । “अन्तःप्रकृतिकोपिन” हि
राज्ञां महद्ब्यसनमिति” नीतिः० । [आत्मानुसन्धानपरं ।

अन्तःप्रज्ञ लि० अन्तःस्था प्रत्यक्तत्त्वविषयिणा प्रज्ञा यस्य ।

अन्तःप्रविष्ट लि० अन्तःकरणे, मध्ये वा प्रविष्टः । हृदय-
गते, अन्तर्गतं च । “अन्तःप्रविष्टकर्णपञ्चनप्रतिवस्त्रे-
नेति” काट० ॥

अन्तःशरीर न० अन्तःस्थलेदेहमध्यस्थं शरीरम् । स्थल-
देहमध्यवर्तिनि वेदान्तमतसिद्धे रुच्छशरीरे । तच्च ‘पञ्च-
प्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोऽयं
रुच्छमाङ्गं भोगसाधनंमित्युक्तं सप्रदशावयवं भोगसाधनं
रुच्छमङ्गम् । शरीरस्य मध्ये अव्ययी० । देहमध्ये
इत्यर्थे अव्य० । अन्तर्देहादयोऽप्युक्ताद्ययोः । अन्तरे
देहः । मनोरूपदेहे न० । [दुःखदायके ।

अन्तःशान्त न० अन्तःकरणस्य शान्तिसिद्धौ कृत्वात् । मनसो

अन्तःसंज्ञ लि० अन्तःअन्तर्वर्तिनी कथनायोग्यत्वात् अप-
काश्या संज्ञा चेतना यस्य । एहाटौ । ते च मनुना
दर्शिता यथा “उद्भिज्जा स्यावराः सर्वे वीजकाण्डप्रो-
क्षिणः । ओषध्यः फलपाकान्ताः बद्धपुष्पफलोपगाः ।
अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः । पुष्पिण्यः
फलिनश्चैव एहास्तृभयतः स्मृताः । शुक्लगुल्फं तु विविधं
तथैव तृणजातयः । वीजकाण्डरुहाणोव प्रोषाः वल्लो
एव च । तमसा बद्धरूपेण वेदिताः कर्म्महेतुना” अन्तः-
संज्ञाभयन्येते सुखदुःखसमन्विता” इति ।

अन्तःसत्त्वा स्त्री अन्तरन्तरं गर्भं सत्यं प्राणी मारो वा
यस्याः यस्य वा इव० । गर्भगर्भां स्त्रियाम् । अन्तःसारं लि० ।

अन्तःमुख लि० अन्तरात्मनि तदनुसन्धाने एव मुखं यस्य ।
आत्मानुसन्धानमात्रसुखे बाह्यमुखस्युच्ये । “योऽन्तः-
मुखोऽन्तराराम इति” गीता । [मदस्वार्थिण हस्तनि ।

अन्तःस्वेद पु० अन्तःस्वेदो मदस्यन्दनं मदजलं यस्य इव० ।

अन्तक पु० अन्तयति अन्तं करोति अन्त+णिच्-खुल् ।
स्त्वौ “व्याजेनापि कृता राजन् भो दर्शयति शान्तक-
मिति” भार० पु० । देहनां स्वस्वकर्मानुसारेण विनाशनाय
ईश्वरनिपुक्तो यमाख्ये देवभेदे “अपिप्रभावान्द्रिय नान्तको-
र्षि प्रभुः प्रहृत्तुं क्विसतान्यचिन्सा” इति रघुः । विनाश-
कभावे लि० “क्रोधाश्वस्तस्य तस्य स्वयसिह जगतामन्तक-
स्यान्तकोऽहमिति” वेणी० । परमेश्वरे पु० तस्य सर्वभूतानां
एतये संहर्त्तृत्वात्सथात्वम्, ‘महोदधिप्रयोऽन्तकं” इति
विष्णुसह० ।

अन्तकार लि० अन्तं नाशं करोति क्त-ट उप०स० । नाश-
कारके । “अहमन्तकरो भूनां ध्वान्तस्त्रे दिगाकर” इति
भट्टिः । स्त्रियां ङीप् ।

अन्तकरण लि० अन्तं करोति नन्धा० ल्यु । नाशकारके ।
‘दूतं समाह्वयञ्चैव राजा राट्राद्विनाशयेत् । राज्यान्त-
करणवन्तौ द्वौ दोषौ पृथिवीजितामिति” मनुः । भावे
ल्युट् । नाशने न० ।

अन्तकर्मिन् न० अन्तस्य नाशस्य परिच्छेदस्य वा कर्म उत्पाद-
नम् । नाशने । “यो अन्तकर्मिण इति” पा० धातु० । स्तने-
नाशनाशत्वात् सकर्मकत्वम् तेन “राघव ! स्य शरैर्घोरैर्घोरं
रावणमाहवे” इत्यादौ वारणस्य कर्मता स्तेति स्तनेलीटो
मध्यमैकवचनान्तरूपम् । परिच्छेदकरणे ‘अवासासीञ्च
यैयासकीमित्यादि ।

अन्तकारिन् लि० अन्तं करोति क्त-णिनि ईत० । अन्त-
कारके विनाशके । स्त्रियां ङीप् । खुल् । अन्तकारको-
ऽप्युक्तार्थे लि० । [ब्रह्म निर्वाणसृच्छतीति” गीता ।

अन्तकाल पु० ईत० । स्त्वुकाले, “स्थित्याः स्यामन्तकालेऽपि
अन्तस्तत्” लि० अन्तं करोति क्त-किप् ईत० । विनाशके ।

अन्तग लि० अन्तं गच्छति गभ-ट उप०स० । कार्यान्त-
गामिनि, निरवशेषकार्यकारके, पारगामिनि, च “यत्नेन
भोजयेच्छास्त्रे” इति वेदपारगम् । शाखान्तगमप्राध्वर्थ्य
अन्तोग च समाप्रकृतिमिति” मनुः । [गामिनि ।

अन्तचर लि० अन्तं श्रेयसधौ चरति चर-ट । कार्यादिशेष-
अन्ततम् अव्य० अन्त+सा+विभक्तिकसति । अन्तेन अन्तं
अन्तार्दिद्याद्यर्थे । तत्र तृतीयार्थे । “वैश्वोऽङ्गः प्रांसता-

भिस्तु शूद्रः सृष्टाभिरन्तत" इति मनुः । "शुध्येत स्त्री च शूद्रश्च सङ्गत्सृष्टाभिरन्तत" इति या० । सप्रस्यर्थे "सह द्यावापृथिव्योश्च तथा खल्लेतेऽन्तत" इति मनुः । "अन्ततः उपस्यृष्ट्यं शुचिरिति गोभि० । अन्ततः अन्तावच्छेदे इत्यर्थः 'तामन्ततोऽपक्रम्येत्यादौ तु पञ्चम्यर्थे । अपेक्षायां, सम्भावनायाञ्च । अययवे, शासने च विश्व० ।

अन्तम त्रि० अन्तिक+तमप् "तादेश्चेति" वेदे तिकशब्दलोपः । अन्तिकतमे अत्यन्तनिकटस्थिते । शिन्ना अन्तमस्येति ऋ० १,२७,५, 'तनृपा अन्तसो भवति" ऋ० ६,४६,१० । भाष्यकृतोक्ताद्यतयैव व्याख्यातम् ।

अन्तपाल त्रि० पु० अन्तं समापदेशं द्वारं पालयति । द्वार-प्रागे । "सुद्युम्नस्त्वन्तपालेभ्यः श्रुत्वा लिखितभागतमिति" भा० शा० प० ।

अन्तर् अन्त० अम-अरन् तडागमश्च । मध्ये, "अन्तःशाक्ता वह्निःशैवाः समायां वैष्णवा मता" इति तन्त्रम् । "अन्तर्विश्वानि भेषजा" ऋ० १,२२,२० "अप्स्वन्तरश्चतमसु" इति ऋ० १,२२,१६, 'न प्रस्युषिष गतान्यास्याच्च दन्तान्तरधिष्ठतमिति" मनुः "प्रतिबलजलधेरन्तरी-वांयमाण" इति "अन्तर्जालावनीदेति" च वेणी० । सर्वमध्यस्थे परमेश्वरे देहमध्यस्थे जीवे च अन्तःप्रज्ञः अन्तर्ज्योतिरित्यादि । चित्ते "अन्तर्गता मदनवर्द्धिगिशा-वनी येत्युद्धतः "अन्तर्गतं प्राणश्चतां हि वेदेति" रघुः । प्राप्ते, स्वकारे च । अस्य च मध्यार्थेऽव्ययीभावः । अन्तर्जलधि अन्तर्गृहमित्यत्यादि अव्य० ।

अन्तर न० अन्तं राति ददाति रा-क्त । अयकाग्रे, अवधौ, परिधानांशुके अन्तर्दिने, भेदे, परस्परवैलक्ष्यगयरूपे विशेषे, तादर्थ्ये, किन्ने, आत्म्याये, विनाशे, वहिरग्रे, व्यवधाने, मध्ये, मध्ये च । आसन्ने त्रि० । "क्षयायुज-श्चिदन्तरम् ऋ० १,१०,६, अन्तरं क्षय आसन्नं करु" भा० 'पायुरन्तरो निपङ्गाय" ऋ० १,२१,१२, 'अन्तरः समाप-वर्त्तीति" भा० "न यत्परो नान्तर इति" ऋ० २,४१,८, 'अन्तरः समीपवर्त्तीति" भा० निकटस्थे 'यज्ञोहीलो वो अन्तर इति" ८,१८,१६, अन्तरः अन्तिके वर्त्तमान इति भा० । अन्तरयति दूरीकरोति अन्तर-णिच्+अच् । अप-सारणे । अन्तर्गते त्रि० । "हृदो अस्वन्तरम्" ऋ० ७,१०,१५ 'अन्तरमन्तर्गतमिति" भा० । ए० उप० अन्तर्यामिब्राह्मणे अन्तर्गतं वज्रशः प्रयुक्तः तच्च (१२०) पृष्ठे दृश्यम् । "यो अन्तरोमित्तमहो वनुष्यात् ऋ० ६,५,४, अन्तरः

अभ्यन्तरवर्त्तीति भा० । "पुरोहितोऽन्तरोयासिदूत्यम् ऋ० १,४४,१२, "अन्तरः देवयजनमध्ये वर्त्तमान" इति भा० । अयकाग्रे, "कृष्णालसूतान्तरमथ-लभ्यम्" कुमा० । "तत्तान्तरे जम्पुरसुं कटाक्षैः" माघः । मध्ये, "टिलीपसूनोः स दृहङ्गुजान्तरमिति" रघुः । "आवयोरन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमा" इति रामा० । व्यवधाने गिरिषां व्यवधायकः । 'महानद्यन्तरं यत् तद्देशान्तरस्यते ए० मनुः । "निरन्तराभ्यन्तरवात-दृष्टिषु" कुमा० निरन्तरमव्यवधानम् इत्यर्थः । 'एका-न्तरे आनुलोभ्यादिति" मनुः । भेदे 'सैव विश-नष्टि पुनःप्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्ममिति" मा० का० । 'शरीरस्य गुणानाञ्च दूरमत्यन्तमन्तरमिति" हितो० । 'यदन्तरं सर्पपर्गलराजयोर्यदन्तरं वायसवैनतेययो-रिति" रामा० । व्यसने । "प्रहरेदन्तरे रिपुम्" । वह्निर्योगे "अन्तरे च पुरात् चाण्डालावासा" इति । उप-संव्याने (उत्तरीयवस्त्रे) अन्तरं परिदधाति । मध्ये, "स्थाने-ऽन्तरतम" इति पा० अन्तरशब्दस्य पुरीभिन्ने एव विशेषे सर्वनामकार्यम् "सुभेषसामन्तरम्" इति सि० कौ०, सु० वो० । पुष्यान्तु न, अन्तरायै नगर्थे । तत्रापि वह्निर्योगे उपसंव्याने एव सर्वनामता । मयूरव्यंसादित्वात् नजादेशान्तरशब्दस्य स्वजातोयभिन्ने दृष्टिः शब्दस्वाभावात् "राजान्तरं राजसुतां निनायेति" रघुः । अन्यो राजा मय० "राजान्तरमिति" मल्लिना० "देशान्तरश्चते पयो माध्वा तत्पादुकादय-मिति" स्मृतिः "स्वमेव मूर्त्तान्तरमस्मृत्तिरिति" अर्थोऽय-मर्थान्तरभाव्य एव" इति च कुमा० । अन्तरस्य भावः ब्राह्मण० व्यञ्ज । आन्तर्यं मादृश्ये न० "यत्तानेकविध-मान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीय" इति परि० सि० कौ० । अन्तरे भवः अण् आन्तरः तद्भव त्रि० । 'कश्चम आन्तरो भाव इति" सा० ट० । "अन्तःकरणमान्तर-मिति" वेदा० व्यक्कलने (वियोजने) "वर्थाद् यथा स्थाननकमन्तरं वेति" लीला० ।

अन्तरग्नि पु० अन्तर्वर्त्ती अग्निः । जठरानले "दीपान्तरग्निः परिशुद्धकोष्ठ" इति "शास्यान् चायं चिरमन्तरनेरिति" 'इच्छाभिघातमयशोकहतेऽन्तरग्नौ" इति च सुश्रुतम् । अग्नेमध्ये अव्य० । अग्निमध्ये अव्य० ।

अन्तरङ्ग पु० अन्तरं सदृशमङ्गं यस्य । अत्यन्तप्रिये, 'समीप-गोऽन्तरङ्गः प्रियो भवतीति" ऋ० उप० भा० । "चरमगिरि-कुरङ्गोऽङ्गकण्डयनेन स्वपिति सुखमिदानीमन्तरङ्गः

कुरङ्कः" इति । वहिरङ्कशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये
अन्तभूतानि अङ्गानि निमित्तानि यस्य । व्याकरणोक्ते
परिणत्यवहिरङ्कबाधके नैमित्तिककार्यभेदे, तद्वोधकशास्त्रे च ।
यथा आभिषिणी कुले इत्यादौ "इकोऽचीति" पा०)नित्याप्राप्तं
सुप्तं बाधित्वा "ह्रस्वो न पुंसके" इति पा० ह्रस्वः । पूर्व
कृते तु नुभि अजन्तत्वाभावात् ह्रस्वो न स्यात् । ततश्च
नुस्वरूपकार्यं प्रत्ययस्याज् रूपं निमित्तमपेक्षत इति तद्वहिरङ्कं
ह्रस्वस्तु प्रकृतमात्रसाधेयत्वात् अन्तरङ्क इति तस्य वहिरङ्क-
निमित्तककार्यबाधकत्वे योजम् । "परानित्यानरङ्गापवादा-
नामुत्तरोत्तरं बलौय इति" "असिद्धं वहिरङ्कमन्तरङ्क" इति
च परि० सि० को० । एतन्मूलिकैव "वहिरङ्कविधिभ्यस्तु
अन्तरङ्कविधिर्बलीति" कारिका । अन्तः आसन्नमङ्गं कर्म० ।
आरादुपकारके न० यथा ब्रह्मसाक्षात्कारे अवगमनन
निदिध्यासनानि, संप्रज्ञातसमाधौ च धारणादीनि त्रीणि
अन्तरङ्गाणि । यमादयस्तु पञ्च वहिरङ्गाणि । तथा हि
यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधय इत्यष्टौ
संप्रज्ञातसमाधेरङ्गानि तत्र यमादयः वहिरङ्गाणि, प्रति-
बन्धकस्य चिसकायप्राणैन्द्रियमलस्य निवर्त्तनेन परस्परया
उपकारकत्वात्, धारणादयस्तु संप्रज्ञातसमाधेः समान-
विषयतया साक्षात्स्वरूपोपकारकत्वादनन्तरङ्गाणीति अत एव
धारणादित्वयमभिधाय "त्वयमन्तरङ्गं पूर्वभ्ये" इति
पात० ह्रस्वे धारणादित्वयस्यान्तरङ्गत्वमुक्तम् । धारणादि-
स्वरूपादितत्तच्छब्दे वक्ष्यते । असंप्रज्ञातसमाधौ तु सर्वा-
ण्येव वहिरङ्गाणि असमानविषयत्वादिति बोध्यम् ।

अन्तरचक्र न० अन्तरं मध्यवर्त्तं चक्रम् । तन्त्रोक्तेषु देह-
स्थसुषुम्णामध्यस्थेषु मूलाधारादिषु षट् पद्माकारचक्रेषु ।
विवरणं षट्चक्रगण्डे दृश्यम् । ईत० । आत्मोयसङ्घे न० ।

अन्तरज्ञ त्रि० अन्तरं भेदं विशेषं जानाति ज्ञा-क ईत० ।
विशेषज्ञे "नान्तरज्ञाः त्रियो जात प्रियैरासां न भूयते"
इति किरा० ।

अन्तरण न० अन्तरं अवहितं करोति अन्तर+णिच्-भावे
ल्युट् । अन्तरितकरणे व्यवधाने, "हविरन्तरणे प्राक्
प्रधानेज्वाया" इति कात्या० २.५.५.१५. "यदि नाम
हविरन्तरितं न ष्टहीतमेव, प्राक् प्रधानेज्वाया स्त्वत्या
अन्वाहरेत् हविरयोऽन्तरणं बहूनां मध्ये एव अन्तरण-
मिति" तद्व्या० ।

अन्तरतम त्रि० अतिशयेन अन्तरः सद्गः, अत्यन्तसद्गः
"स्यानेऽन्तरतम" इति पा० । सादृश्यञ्च "तुल्यास्यप्रत्यय-

मिति" पा० स्तुतोपासं स्थानादिसाम्यम्, यथा कका-
रादीनां ऊकारादिषु तुल्यस्यानप्रयत्नवच्येन साम्यम् एवं
सकारस्य यकारे । आत्मायतमे च ।

अन्तरतम् अव्य० सप्रत्यर्थे तसि । मध्ये इत्यादर्थे । "हृण-
मन्तरतःकृत्वा रायणं वाक्यमब्रवीत्" इति रामा० ।

अन्तरदृष्टि पु० अन्तरे दृग् यस्य । अन्तरत्ते परमात्मानुसन्धा-
यिनि । अन्तरं भेदं पश्यति दृग्-किप् ईत० । विभेदत्ते त्रि० ।

अन्तरदेश पु० कर्म० । मध्यदेशे तद्विवरणं मध्यदेशगण्डे दृश्यम्
अन्तरपु० पू० रूपं पु० अन्तरः मध्यवर्त्तो पुरुषः वा दीर्घः ।
अन्ययांमिनि परमेष्ठरे । "मन्यन्ते च पापकृतो "न कश्चित्
पश्यतीति नः" । तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्ववान्तर-
पुरुष" इति मनुः ।

अन्तरपूजा स्त्री ७त० तन्त्रोक्ते मनःकल्पितोपचारेषु पूजा-
याम् तत्प्रकारस्तु अन्तर्यागण्डे वक्ष्यते ।

अन्तरप्रभव पु० अन्तरेभ्यो भिन्नवर्गमाहपितृभ्यः प्रभवति
प्र+भू-अच् पूत० । सङ्कीर्णवर्गं मूर्द्धावसिक्तादौ । अन्तर-
प्रभवाच्च द्विविधाः अनुलोमजाः, प्रतिलोमजाश्च तत्रोत्कृष्ट-
वर्णात् अपकृष्टवर्णायां स्त्रियां जाताः मूर्द्धावसिक्तादयः
अनुलोमजाः, अपकृष्टवर्णात् उत्कृष्टवर्णायां स्त्रियां जाताः
प्रतिलोमजाः स्त्रतादयः । "भगवन्! सर्ववर्णाणां यथा-
वदनुपूर्वशः । अन्तरप्रभवानाञ्च धर्माच्चो वक्तुमर्हसीति"
मनुः । एतेषां भिन्नवर्गजातत्वात् अन्तरनामत्वमपि
भनुना हि अनुलोमजान् प्रतिलोमजांश्च उक्त्वा "तान-
न्तरनामस्तु माहटोषात् प्रचक्षते" इत्युक्तम् । अधिकं वर्ग-
सङ्करगण्डे वक्ष्यते ।

अन्तरय पु० अन्तर्मध्ये अयः गमनम् इण् अच् । मध्यगती
व्यवधाने । ल्युटुलमप्यत्र न० । अन्तरं याति या क ।
देहमध्यस्थचित्तगते त्रि० ।

अन्तरशायिन् पु० अन्तरे गते शी+णिनि । चिकस्ये
जीवे । तस्य तत्र प्रतिबन्धरूपेण स्थितत्वात्तथात्वम् ।

अन्तरस्थ पु० अन्तरे देहमध्ये तिष्ठति स्या क ७त० ।
देहमध्यस्थचित्तस्थे जीवे ।

अन्तरा अव्य० अन्तरेति इण्-डा । निकटे, मध्ये, विनाशे
च । तत्र मध्य "अन्तरा पतिते पिबन्ते सन्देहे वा पुन-
हरे" इति या० । "अन्तरा षट्स्रतके" इति स्मृतिः ।
"पशुमसङ्कु कमात् तद्वसपनमुलादिभिः अन्तरा गमने,
त्रिदाटनध्यायमर्चनिगमिति" मनुः । "सौमित्रेर्निशि-
तैवांशैरन्तरा शकलीकृता" इति रघुः । "असेले वीज-

मनसुः समन्तैव विनश्यति" इति मनुः । इयं मध्ये "अन्न-
रालनेण युक्ते" पा० उक्तेः एतत्सम्बन्धिपटात् द्वितीया ।
अन्नरा त्वां मां हरि रति" सि० को० वर्जने निकृष्टे च
मदनिः । [विश्वरत्यन्तरात्केति" मा० ट० ।

अन्नरात्मन् पु० कर्म० । जीवात्मनि । "तदपि न हरिणा जीं
अन्तरापत्वा स्त्री अन्तरे गर्भमध्येऽपत्यं यस्याः । गर्भयत्वां
स्तियाम् ।

अन्तराय ति० अन्तरं व्यवधानमयते अथ अच् । व्यव-
धानकारके । "अस्य ते वाणपातपथवर्त्तिनः कृष्णसार-
स्यान्नरायौ तपस्विनो मंत्रज्ञौ" शुक० । विष्णे च
"त्वमन्नरायो भवसि च्युतो विधिर्गति" रघुः । "वैरी
न चेद् वेपथुरन्नराय" इति मा० ट० । "समाध्यन्नरा
याश्च लयादयः वेदान्तसारे दर्शिताः यथा ।
"अस्याद्भिन्नोर्भक्तिरूपकस्य लयविक्षेपकषायरसास्वाद-
लक्षणानुभावो विष्णाः सम्भवति । लयस्तावदस्वशब्दस्वन-
वनस्वनेन चित्तवृत्तेर्भिन्ना । अस्वशब्दस्वनवलस्वनेन
चित्तवृत्तेरन्यायलक्ष्मं विशेषः । लयविक्षेपणाभावेऽपि
चित्तवृत्ते रागादिवामनया स्तब्धभावात्स्वशब्दस्वनवलस्वनेन
कषायः । अस्वशब्दस्वनवलस्वनेनापि चित्तवृत्तेः सवि-
कल्पानन्तास्वादनं रसास्वादः, समाध्यारम्भसमये सवि-
कल्पानन्तास्वादनं वा । अनेन विष्णुचतुष्टयेन रचितं
चित्तं निर्वृत्तदोषवद्वलं सदस्वशब्दचैतन्यभात्वमवति ते
यदा, तदा निर्विकल्पकसमाधिर्गन्तव्यते । तदुक्तम् । "लय
संबोधयेत् चित्तं विष्णुं यमयेत्पुनः । सकषायं विजा-
नीयात् शमप्राप्तं न चालयेत् । न स्वदयेद्रसं तत्र निःसङ्गः
प्रज्ञया भवेत्" इति । योगशास्त्राज्ञाः प्रथमपुरुषसंज्ञात्-
कारात् प्राग्भावाः प्रातिभादयः सिद्धयः विवेकसंज्ञात्कार-
स्योपसर्गापरपर्याया अन्नरायाः यथोक्तं पातञ्जलसूत्रे "ततः
प्रातिभस्यावणवेदनादशास्वादागर्ता जायन्ते" इत्यनेन
प्रातिभादिसिद्धीरुक्त्वा "ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धय
इति" अयमर्थः । योगजशुक्लधर्मानुष्ठेकीतेन मनोमालेश
सर्वगोचरज्ञान प्रातिभसिद्धिः । दिव्यानां शब्दस्पर्शरूप-
रसगन्धानां यज्ञे योगजधर्मादुत्पत्तितानि अयणादीनि
यथाक्रमं समर्थानि यदा भवन्ति तदा आयणवेदनादशास्वादा-
गर्ताः सिद्धयः । तथा च दिव्यशक्त्यज्ञे यदा
योगिनः अयणं समर्थं भवति तदा आयणमिति संज्ञा
एवं दिव्यस्पर्शयज्ञसमर्था त्वक् वेदनासंज्ञा, दिव्यरूपयज्ञे
समर्थं नेत्रं दर्शिसंज्ञम् । दिव्यरभास्वादे समर्था रसना

आस्वादसंज्ञा, दिव्यगन्धयज्ञे समर्थं घ्राणं वात्संज्ञा ।
ते प्रातिभादयः निःश्रेयसफले समाधौ तस्य योगिनः
व्युत्थानसमये योगविरामकाले जायमानाः उपसर्गा
भवन्ति । अतो मोक्षार्थी तानुपेक्षेति उपदेशप्रयोजनम्
नह्यत्कसाजात्कारं विना सिद्धिकोश्यापि कतकृत्यता
श्वतीति ।

अन्तराराम पु० अन्तरे सर्वाभ्यन्तरेऽतिसूक्ष्मत्वात्
आत्मनि आरमते क्रीडति आ+रम कर्त्तरि षञ् । आ-
त्माभिरते । "योऽन्नःसुखोऽन्नरायाम" इति गीता ।

अन्तराल न० अन्तरं व्यवधानसोमाभारति षट्क्लाति आ+रा
क रस्य लत्यम् । मध्ये अथन्तरे । "तुतोष पश्यन
विहृगान्नराला" इति भट्टिः । "वधप्रवेशोऽर्षिटनान्नराल"
इति सुहृ० टिडनामान्यन्नराले" पा० । सङ्कीर्णवर्णे च ।
"वर्णानां सान्नरालानां स सदाचार उच्यते" मनुः ।
तद्वर्त्तिनि ति० स्वार्थे अणि आन्नरालमध्यत्वं न० ।

अन्तरान्दिक् स्त्री अन्नराला दिक् । दिशो मध्यायां
विदिशि रेणान्यादौ कौणे ।

अन्तराविदिदी, स्त्री अन्नरा मध्यस्था वेदिः वा ङीप् ।
गजयोर्युग्मानयोर्मध्यस्थायां ऋग्मयवेद्याम् । "जयन्धी-
रन्नरावेदा सत्तवारणयोरिव" रघुः । अन्तरेति पृथक्पट-
मिति मल्लि० । "ममूचे चान्नरावेद्यामिति" त्रिका० ।

अन्तरिक्ष न० अन्नः स्वर्गपृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्यते ईक्ष कर्म्मणि
षञ् । अन्नः ऋक्षाणि अस्य वा पृथो० पक्षे ह्रस्वः ऋकारस्य
रित्यं वा । पक्षिभेदसञ्चारयोग्ये भूलोकस्वर्गमध्यवर्त्तिनि
आकाशप्रदेशे । "पृथिवी हिङ्कारोऽन्नरिक्षं प्रस्ताव"
इति ङा० उप० । "अन्नरिक्षगतांथैव सुगान् देवांश्च
इति" मनुः । "तिर्यक चान्नरिक्षं व्यपोहतिमिति"
अथ० । "अदितिद्वीरदितिरन्नरिक्षमिति" ऋ० १.८६,
१० । "अदितिरदोना अस्वशब्दाया वा पृथिवी देव-
माता वा सैव द्यौर्दोतनशोभो नाकः ततश्च सैवान्नरिक्षम्
अन्नरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्यमाणं व्योमेति" भा० ।
"विश्वभाद्रा अन्नरिक्षमिति" ऋ० १.५२.१३ । अन्नरिक्ष-
मन्त्रितान् द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्त्तमानमाकाशं विश्वं
सर्वमिति" भा० । "दिवश्च पृथिवी चान्नरिक्षमथो स्वरिति"
मन्त्रा मन्त्र । ततश्च द्यावापृथिवीमध्यस्थाकाशस्यैव
पुनःलोकरूपस्यान्नरिक्षत्वम् । "सादयास्यन्नरिक्षस्य धर्त्ती-
मिति" य० १४.५ । अन्नरिक्षस्य भुवर्लोकस्य धर्त्ती-
मिति वेदःपः । अन्न अन्नरीक्षमपि । अस्वचान्नरीक्ष-

निश्चिन्तः श्रुतौ । 'योऽन्तरे नाकाश आसीदन्तरीक्षमभव-
दोक्तं हि तन्नाम ततः पुरान्तरा वा इदानीमोक्तमभूदिति"
तस्मादन्तरीक्षमिति" ।

अन्तरिक्षप्राप्तिं ० अन्तरिक्षं प्राति पूरयति प्रा-पूरणे
विच् । अन्तरिक्षपूरके 'अन्तरिक्षप्रां तत्रिर्षाभिरावृतमिति"
ऋ० १,२५,२ । "अन्तरिक्षं द्युलोकं स्वतेजसा प्राति पूर-
यतीति" विच्, भा० ।

अन्तरिक्षप्रुत् ० अन्तरिक्षं प्रवते प्रुङ् गतौ किप् । अन्-
तरिक्षचरे 'अन्तरिक्षप्रु द्विरपोदकाभिरति" ऋ० १,१६,३ ।
अन्तरिक्षमद् वि० अन्तरिक्षे सोदति सञ्चरति सद-गतां
किप् । आकाशचारिणि । "हंसः शुचिपद्मसदन्तरिक्ष-
मदिति ऋ० ४,४०,५ । "अन्तरिक्षसद अन्तरिक्षमद्या-
तीति" भा० ।

अन्तरिक्षसद्य वि० अन्तरिक्षे सद्यम् सदतं सद भावे
यत् । अरिजसदने । 'उपरि सद्यं वा एष जयति यो
जयत्यन्तरिक्षसद्यमिति" कौ० ब्राह्म० ।

अन्तरिक्षा वि० अन्तरिक्षे भवः यत् । अन्तरिक्षभवे ।
"पयतामन्तरिक्षा इति ऋ० ६,३६,५ ।

अन्तरित वि० अन्तर-इण-कर्त्तरि क्त २त० । अन्तर्गतं
अन्तरं व्यवधानं करोतीति णिचि कर्म्मणि क्त । व्यवधानी
गते, व्यवधापने, तिरस्कृते आच्छादिते, "द्विरेफण्डान्त-
रितैः सरोरुहेरिति" किरा० । अपसारिते, "कथ्यान्
यथास्थानकमन्तरं वेति" लीलावत्यामन्तरशब्दस्य वियोजने
प्रयोगात् तत्प्रकृतकतया वियोजिते च ।

अन्तरिन्द्रिय न० कर्म्म० । अन्तःकरणे ।

अन्तरोत्त न० अन्तरिक्षवत्सर्वम् । [टके आकाशात्पतितजले
अन्तरीक्षजल न० अन्तरीक्षात्पतितं जलम् शा० न० । ट्रियो-
अन्तरोप पु० अन्तर्मध्ये गता अःपोऽस्य ब० अच् समा० व्यात-
स्त्वम् । हीपभेदे । हीपस्य हि जलमध्यस्थत्वात् अन्तर्गत-
जलत्वान्नाथात्वम् इयांस् भेदः चतुर्दिक्षु जलसत्त्वे तस्य
अन्तरीपत्वम् हयोर्दिगोर्जलसत्त्वे हीपत्वामत्यनयो-
र्भेदः । काकाजिगोलकन्यायात् 'हीपऽस्त्रियामन्तराप-
मित्वात्पि अक्षियामित्यस्य अन्वय इति तेन्यं पुंस्त्वाः
इति केचित् ।

अन्तरीय न० अन्तरे भयं गहादित्वात् ङ । "नः पुत्रश्च
यद्वस्त्रमाच्छादयति जानुनी । अन्तरीयं प्रगस्तं तद-
च्छिन्नसुभयानयो" रित्तेयंलक्षणे परिधाने वक्षे । भवादर्थे
धूमा० वुञ् । अन्तरीयकः तद्वये वि० ।

अन्तरे अव्य० अन्तरेति इण् विच् । मध्ये । "आनन्देऽथा-
न्तरेऽन्तरा, अन्तरेण च मध्ये स्मृत्यमरः" ।

अन्तरेण अव्य० अन्तरेति इण-ण टवर्गादित्येऽपि णस्य नेप्त्वम् ।
विनार्थे, मध्यार्थे च । तत्र विनार्थे "अन्तरेणाङ्गलिं बद्धा
लक्ष्मणस्य प्रसादनकृति" रामायणम् । मध्ये "अन्तरेण
वै योनिं गर्भः सञ्चरति" कौ० ब्रा० । "अन्तरेणापां रणम्
इति" स्मृतिः । तत्र विनार्थे, द्वितीयावर्ताये पर्यायेण,
"श्रीनेत्रेण विना शम्भुनान्तरेणाच्युतं कुशमिति" सु० शो० ।
उभयोर्मध्ये ऽर्थे द्वितीया "अन्तरेणाक्षयीयं गार्हपत्यवेति"
कौ० ब्रा० ।

अन्तर्गदु वि० अन्तर्मध्ये गहुरिव निरर्थकः । प्रीवाप्रदंभे
जातस्य गलमांसपिण्डस्य गडोर्यथा निरर्थकत्वम् तद-
द्विरर्थके । "किमनेनान्तर्गदुनेति सर्वदर्थन सं० । "अ-
र्गदु निरर्थकमिति" मेदिनिः ।

अन्तर्गतं वि० अन्तःअन्तकरणे गतः । अन्तःकरणस्य देहस्ये च
"अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद" इति रघुः । "येषामन्तर्गतं
पापं जनानां पुण्यकर्म्मणांमिति" पुरा० । "अन्तर्गता मदन-
वर्द्धिगन्धवानी या सा बाध्यते किमिह चन्दनचञ्चिते-
नेति" उद्भटः । अध्यन्तरस्ये च "अन्तर्गतशवे ग्रामे दृष-
लस्य च मन्त्रिर्धारित" । "नेत्रवत्प्रकारेण गृह्यते-
ऽन्तर्गतं मनः" इति च मनः । अन्तर्गतफलारम्भाः
शस्यानामिव सम्यदः" इति रघुः ।

अन्तर्गर्भं वि० अन्तर्गन्तारस्थो गर्भोऽस्य । अध्यन्तर्गन्तर्गर्भयुक्ते ।
"कर्मा समावप्रशीर्णाद्यावनन्तर्गर्भोर्विति" कात्या० २,१,
३ । गर्भस्य मध्यम् अव्ययो० । गर्भमध्ये अव्य० ।

अन्तर्गर्भिन् वि० अन्तर्मध्ये गर्भोऽस्त्यस्य इति । मध्यस्य
गर्भयुक्ते । "अन्तर्गर्भिणं सायं कौशं हृदयमेव चेति"
पवित्रलक्षणं कात्यायन स्मृतिः ।

अन्तर्गृहं न० अन्तं स्व्यं गृहम् । वाराणसीस्ये संप्रावरण्यति
स्यानियोगे "अन्यस्थाने कृतं पापं वाराणस्यां विन-
श्यति । वाराणस्यां कृतं पापं पञ्चक्रोश्यां विनश्यति ।
पञ्चक्रोश्यां कृतं पापमनष्टं चे विनश्यति" ॥ काशीसा०
अन्तर्गृहमस्यत् "अन्तर्गृहं यत्कृतं पापं तत्रःश्यां परिशश्यति
वाराणस्यां कृतं पापं, मन्तर्गृहे विनश्यति अन्तर्गृहे कृतं पापं
पैशाच, नरकावर्त्तमिति" "देवो विरजसः पीठादन्तर्गृहं विवेश
चेति" च काश० । मध्यस्य गृहे च । गृहस्य मध्यम्
अव्ययो० गृहस्य मध्ये अव्य० ।

अन्तर्गृहं पु० अन्तर्गृह्यते कोलीभवत्यस्मिन् अन्तर्गृहन व्यप्

नि० चादेशः शत्वम् । हारमतिक्रम्य स्थिते सावकाये देशे
“तस्मिन्नन्नघणे पशुन् प्रघणे सौधसङ्गनः” इति भट्टः ।

अन्नजठर अव्य० जठरस्य मध्यम् अव्ययी० । जठरस्य
मध्ये, उपचारात् तत्स्थकोष्ठे न० ।

अन्नर्जात त्रि० अन्नदेहमध्ये जातः । देहाभ्यन्तरजाते ।

अन्नर्जानु अव्य० जानुनोर्मध्यम् अव्ययी० । जानुनोर्मध्ये
‘अन्नर्जानु शुभो देश उपविष्ट उटङ्कमुखः । प्राङ् वा
ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपसृष्टेदिति” या० “जानु-
नोर्मध्ये हस्तौ कर्त्वेति” रघु० ।

अन्नर्जोतिस् न० अन्नर्गतं ज्योतिःप्रकाशकत्वात् चैतन्यम् ।
सर्वान्नर्यामिनि परब्रह्मरूपचैतन्ये तस्य सर्वान्नर्यामित्वा-
त्तथात्वम् ।

अन्नर्ज्वलन न० अन्नः देहान्तरस्य ज्वलनम् । रोगकृते
देहान्नर्दाहे । अन्नःस्थो ज्वलनः । जठरान्ते पु० ।

अन्नर्दधन न० अन्नर्दध्यत आर्धयते मादकताऽनेन दध-
करणे ल्यट् । किणुप्रष्टतौ मद्यबीजे ।

अन्नर्दशा स्त्री अन्नर्गता दशा आधिपत्यकालः । ज्योतिषोक्ते
महादशान्तर्गते पञ्चाषां स्वाधिपत्ययुक्तकालभेदे । दशा च
नानाविधा तासु दशास्यद्दे वक्ष्यन्ते । तन्नाष्टोत्तरीयदशा-
यामन्नर्दशाऽभिधीयते वक्ष्ण च तस्या एव प्रचलितत्वम् ।
“षट्सूर्यस्य दशा ज्ञेयाः शशिनोदश पञ्च च । अष्टावक्र-
रक्ते ज्ञेया बुधे सप्तदश सूताः । शनैश्चरे दश प्रोक्ता
शुरोरेकोनविंशतिः । राहोर्द्वादश वर्षाणि भृगोरथेक-
विंशति” रित्युपक्रम्य सत्वाचार्यः ‘कृत्तिकादित्रये सूर्यः
शोभो रोद्रचतुष्टये । मघादित्त्रितये भौमो बुधो हस्त-
चतुष्टये ॥ अनुराधात्रये सोरिर्गुरुःपूर्वाचतुष्टये ।
धनिष्ठात्रितये राहुः शेषे शुक्रःप्रकीर्त्तितः ॥ सूर्योप-
प्रवभौमार्किटशतिकष्टदा मृषाम् । गुरुञ्जचन्द्रशुक्राणां
यथेष्टितफलप्रदा” ॥ अन्नर्दशाज्ञानं यथा । ‘खट-
शाभिर्दशां हत्वा नवभिर्भागमाहरेत् । लब्धा मासास्तु
तच्छेषं पूरयित्वा तु विंशता ॥ अङ्कैर्हत्वा दिनं लभ्यं
तच्छेषे षष्टिपूर्वते । नवभिश्च हृते लब्धा ज्ञेया दण्डा-
स्तदन्तरे ॥ रवेः षड्वर्षमध्ये तु वेदा ऽ मासा रवेर्निजाः
चन्द्रस्य दश मासाश्च दिग्दिनं पञ्चमासकाः । कुजस्य,
रस्य रुद्रास्तु मासा दिग्द्विषाः, शनेः । अतुमासाद्यु विंशच्च
शुरोर्धनीद्युविंशतिः । राहोर्मासाष्टकं ज्ञेयं भृगोर्वर्षस्तु
मासज्ञौ एवं पञ्चाषासम्ये षामूङ्गाश्चैवान्तरादयः । यदुपह-
सान्तरे यस्तु यत्संख्यकालमाप्तवान् । तत्संख्यं खान्तरे

तस्मै स दद्यादिति निययः । खान्तरे पशुषु स्वांशं स्वांशेन
पूरयेत् सदा इति” ज्यो०त० । विंशोत्तरीये तु । आचं
कराजीशुभकेशुपुष्पां वज्रादितो भात् क्रमशस्त्रिवारम् । मानं
रसायानगर्दन्निचन्द्रकलाङ्कचन्द्राद्भिरसाद्रिविंशता” इत्युक्तेः
कृत्तिकादिक्रमेण रव्यादीनां त्रिवारं रसादिमता वर्षा
महादश । यथा कृत्तिकायां जातौ रवेः षट् वर्षाः, रोहि-
ण्यां जातौ चन्द्रस्य १० वर्षाः, मृगे, कुजस्य ७ वर्षाः,
आर्द्रायां राहोः १८ वर्षाः, पुनर्वसौ जीवस्य
१६ वर्षाः, पुष्ये जातौ शनेः १६ वर्षाः, अश्लेषायां बुधस्य
१७ वर्षाः, मघायां केतोः ७ वर्षाः, पूर्वफाल्गुन्यां
जातस्य शुक्रस्य २० वर्षाः, एवमुत्तरफाल्गुन्यादिषु नवसु
उत्तराषाढादिषु नवसु च रव्यादीनां यथाक्रमं षड्द्वि-
वर्षाः । तदन्तर्दशा तु “खटशाभिर्दशां हत्वा वसुभिर्भाग-
माहरेदिति” विशेषः । ततश्च उभयोर्दशयोरनुपाते-
नान्तर्दशामानसुद्धेयम् यथा यदि १०८ वर्षैः ६
वर्षाः तदा ६ वर्षैः किमिति इत्यादिक्रमेण त्रैराशिकेन
तत्तन्मानम् एवं १२० वर्षैः यदि ६ वर्षाः तदा ६ वर्षैः
किमित्यादिक्रमेण त्रैराशिकेन तत्तन्मानसिद्धिः । एवं
योगिन्यादिदशायामपि अन्नर्दशामानसुद्धेयम् ।

अन्नर्दशाह अव्य० दशाहस्य मध्यम् अव्ययी० । दशाहा-
भ्यन्तरे “अन्नर्दशाहे स्थाताञ्चेत् पुनर्भरणजन्मनी” इति
मनुः दशाहपदं स्वस्वजात्युक्ताशौचदिनपरम् ।

अन्नर्दहन न० अन्नरभ्यन्तरे दहनम् । रोगकृते देहाभ्य-
न्तरदाहे । अन्नःस्थः दहनः । जठरान्ते पु० ।

अन्नर्दाह पु० अन्नर्मध्ये दाहः । देहाभ्यन्तरनामे ।

अन्नर्दष्ट त्रि० अन्नः अन्नःकरणे दुष्टः । दुष्टान्तःकरणे ।

अन्नर्दौर न० अन्नर्गतं हारम् । गृहमध्यस्थे गुप्तदारे । जाल-
दारे क्षीरस्वामी (खिड्की) द्वारे शवरः ।

अन्नर्द्धा स्त्री अन्नर्+धा स्त्रियां भावेऽङ् । अन्नर्द्धाने तिरो-
धाने “अन्नर्द्धासुपयशुत्पलावलीषु” इति माघः ।

अन्नर्द्धान न० अन्नर्+धा-ल्युट् । तिरोधाने दृश्यपदार्थस्य
दर्शनायोग्यस्थाने स्थितौ, सन्त्यादीनां शरीरस्थाने च ।
“अन्नर्द्धानं गते रामेदिति” रामायणम् ।

अन्नर्द्धि पु० अन्नर्+धा-कि । आच्छादने, व्यवधाने, अन्न-
धाने च “अन्नर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति” पा० ।

अन्नर्नगर न० नगरस्य मध्यम् अव्ययी० । नगरमध्ये
अन्नःस्थं नगरम् कर्म० । अन्नःपुरे । “दशाननान्नर्नगरं
ददशौत” रामा० ।

अन्तर्भाव पु० अन्तर्मध्ये भावः प्रवेशः । मध्यप्रवेशे सप्तदाय-
मध्यपाते । “आत्मानमात्मना विश्वदस्ताःति व्यवदिश्यते
अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मक” इति हरिका०
स्वविषयकज्ञानविषयत्वे च भवति च वर्द्धमङ्गोषविषयत्वा-
द्द्वेर्वर्द्धमदन्तर्भावः । अन्तःस्थोभावः । चित्तवृत्तिभेदे ।

अन्तर्भावना स्त्री अन्तःस्था व्यञ्जकचेष्टाकारादिरहिता
भावना । व्यञ्जकचेष्टादिभ्यो चिन्तने ।

अन्तर्भाविते वि० अन्तर+भ-णिच्-क्त । मध्यप्रवेशिते सप्त-
दायान्तर्भूतोक्तते । “अन्तर्भावितमन्त्रं चेत् कारणं तदम-
न्त्रतः । नान्तर्भावितमन्त्रं चेत् कारणं तदमन्त्रतः” इति
खण्डनखण्डखाद्यम् । अव्ययकृतपूर्ववर्तितया कार-
णस्य यत् सत्त्वसुररीक्रियते तस्य सत्त्वमस्ति न वा तस्य
सत्त्वस्वीकारे पुनस्तत्सत्त्वस्य सत्त्वस्वीकारेणवस्थापातः
ततश्च उत्तरत्वं एकस्य सत्त्वमनङ्गीकृत्येव अनवस्था धारणाया
तथाच कारणसत्त्वेऽपि कृतः तथा नाङ्गीक्रियते । एवं च
विनापि सत्त्वं तदङ्गीकृत्य कारणतास्वीकारे न कोऽपि
दोषोऽस्ति इति तदाशयः ।

अन्तर्भूतं वि० अन्तर्मध्ये भूतः भू+क्त । मध्यस्थिते, अन्त-
र्गतं च । “कालभावाध्वदेगानामन्तर्भूतक्रियान्तरेः । सर्वै-
रकमेकैर्योगे कर्मत्वसुपजायते” इति हरिका० “एष वै
भगवान् विष्णुरन्तर्भूतः संनातन” इति पुरा० ।

अन्तर्मनसं वि० अन्तर्गतं वाह्यव्यापारभ्यन्ततया अन्तरेव
स्थितं मनो यस्य । व्याकुलचित्ते, समाहितमनस्के च ।
दुःखितस्य हि वाह्येतरदितरव्यापारभ्यन्ततया तत्प्रती
कारचिन्तनायान्तरेव मनसः स्थितत्वात् तथात्वम् समाधि-
स्थस्य तु वाह्यविषयपरिहारेण ध्येयात्ममात्रगोचरमन-
स्कृतया तथात्वमिति भेदः ।

अन्तर्मुखं वि० अन्तःपरमात्मा मुखं प्रवेशद्वारं यस्य । वाह्य-
वस्तुपरिहारेण परमात्मविषयकतया प्रवेशयुक्ते चित्तादौ ।
अन्तरन्धन्तरे मुखं यस्य । सुश्रुतेः त्रिणस्रावणसाधने ग्रस्त
भेदे न० । “रूचीकणपलाचीमुखशरीरोमखान्तर्मुखविकू-
र्चकानि विस्त्रावणे” इति सुश्रुतम् । अन्तःकरणं अविद्या-
दृष्टिरूपं द्वारं सुखानुभवे यस्य । स्वरूपसुखानुभवज्ञेयना
अविद्यादृष्टिरूपान्तःकरणेन सुप्तौ ध्यानः अनुभवकारके
प्राज्ञास्थे जीवभेदे “आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञ इति
श्रुतौ प्राज्ञस्य आनन्दभोगे चेतोमुखत्वोक्त्वा तथात्वम् ।
सुखस्य मध्यम् अव्ययी० । सुखस्य मध्ये इत्यर्थे अव्य० ।

अन्तर्माटिका स्त्री अन्तःस्था षट्चक्रस्था माहका अकारादि-

वर्णाः । तन्वोक्तेषु षट्चक्रस्थेषु अकारादिषु वर्णेषु । ते
च वर्णा अन्तर्माहकान्यासशब्देऽनुपदं वक्ष्यन्ते ।

अन्तर्माहकान्यास पु० अन्तःस्थाया माहकाया न्यासः उच्चा-
रणपूर्वकं तत्तत्स्थानेषु न्यासः । अन्तस्थमाहकावर्णानां
स्मरणपूर्वकं तत्तत्स्थानेषु न्यासे । यथा “न्यासोऽय-
मान्तर” इत्युपक्रम्य “हृदयपत्रास्त्रजे कण्ठे खरान् षोडश
विन्यसेत् । हाटगच्छदहृत्पद्मे कादीन् हाटग विन्यसेत् ।
दशपत्रास्त्रजे नाभौ उकारादीन्संज्ञं षट् । षट्पत्रमध्वे
लिङ्गस्थे वकारादीन्संज्ञं षट् । आधारे चतुरोवर्णान्
न्यसेद्वादीन् चतुर्दशे । हृत्को भ्रमध्यगे षट् द्विदले विन्यसेत्
प्रिये ! तन्मध्ये परविन्दुं चृष्टिस्थितिलयात्मकम् । एवं
समाहितमना ध्यायेत्प्रासोयमान्तरः” इति तन्त्रसारः ।

अन्तर्दृष्टं पु० स्त्री अन्तर्गर्भाशये दृष्टः । गर्भाशये कृते
बालकादौ “भगवत्कृष्णपृथिव्यं शूलं चान्तर्दृष्टं शिगी”
इति सुश्रुतम् ।

अन्तर्दृष्टं वि० अन्तरे भवः दृष्टिगोच्य । मध्यभवे ।

अन्तर्दृष्टं पु० अन्तरन्तःकरणेन मनसा कल्पितोपचारार्थिगः
पूजा होमश्च । तन्वोक्ते मानसोपचारैः पूजने, होमभेदे च ।
“अर्चयन् विषयैः पुष्पैस्तत्तत्तत्तत् तन्वयो भवेत् । न्यासे-
स्तन्वयतावृद्धिः सोऽंभवेन पूजयेत्” । तन्वयेति तदेकत्व-
ज्ञानं सोऽंभवेति । “सन्वात्तर्गाण तच्छक्तौ प्रोतानि परिभाव-
येत् । तमेव परमव्योम्पि परमानन्दवर्द्धितं । दृष्टयत्यात्ममद्भवं
पूजा होमादिभिर्विनेति” । विषयपुष्पाणि यथा । अमा-
यासनहृद्धारमरागमगदं तथा । अमोचकमदम्भञ्च अ-
निन्दाऽजोभक्तौ तथा । अमात्सर्धमनोभञ्च दृष्टपुष्पं
विदुर्विधाः । अहिंसा परमं पुष्पं परममिन्द्रियनियकः ।
दया पुष्पं जमा पुष्पं ज्ञानं पुष्पञ्च पञ्चमम् । इत्येसप्रभिः
१५ पुष्पैः पूजयेत् परदेवताम्” । अथ होमः । “आत्मा-
नमपरिच्छिन्नं विभाव्यात्मानमन्तरा परमात्मज्ञानमेकस्व-
रूपं संविभाव्य च । चतुरस्रं तु चित्तकण्डमानन्दमेकव्या-
युतम् । अर्द्धमात्राकृतियोनिस्तया चैव विभूषितम् । नाभौ
पदात्वा तन्मयस्थानान्तर्गौ जुह्यात् यथा । मूलान्ते नाभि-
चेतन्यरूपान्तौ हविषा स्तुचा । ज्ञानपदीपिते नित्यमज्जर्षी-
जुहोमहेतुम्” । गच्छा इति प्रथमाहुतिः, मूलान्ते धर्मा-
धर्महृदिप्रे आत्मान्तौ मनसा स्तुचा । कृपणावर्तना
नित्यमज्जर्षी-जुहोमहेतुम्” । (स्वाहेति द्वितीयाहुतिः,
मूलान्ते) “प्रकाशाकाशहस्ताभ्यां अवलम्बननःस्तुचा ।
धर्माधर्मकलास्त्रे हृत्पूर्वमन्तौ जुहोमहेतुम्” । स्वाहेति ततो-

याङ्कति जुहुयात् । ततो मूलान्ते । “अन्तर्निरन्तर-
निरन्धनरूपमाने मायास्वकारपरिपन्थिनि संविदग्नौ ।
कस्मिंश्चिदद्भुतमरीचिविकाशमूढौ विश्वं जुहोमि वसुधादि-
गिवासनान्तम् । इत्यन्तर्यजनं कृत्वा साक्षाद्ब्रह्ममयो भवेत् ।
न तस्य पापपुण्यानि जीवन्मुक्तोभवेद्भ्रुवम्” । “अयमन्त-
र्यागोज्ञानभाभेव । अथान्तःपञ्चमकारयजनप्रकारः ॥
तदुक्तं कलात्मने अन्तर्यजने” । “सुरा शक्तिः गिबोमांसं
तद्भोक्ता भैरवःस्वयम् । तयोरैक्यससुत्पद्मे आनन्दोभोक्त
उच्यते । आनन्दं ब्रह्मणोरूपं तच्च क्वे व्यवस्थितम् ।
तस्याभिव्यञ्जकं द्रव्यं यागिभिस्तेन पीयते । लिङ्गत्वय-
विशेषज्ञः षट्चक्रपद्मभेदतः । पीठस्थानानि चागम्य मङ्गा
पद्मानं व्रजेत् । आमलाधारमाब्रह्मरब्धं गत्वा पुनः पुनः ।
चिञ्चन्द्रकण्डलांशक्तिसामरस्यमहोदयः । व्योमपङ्कजनि-
ध्वन्द्वमुधापानरतो नरः । मधुपानमिदं देवि ! चेतन्याद्य-
पानकम् । पुण्यापुण्यं परमं कृत्वा ज्ञानखड्गेन योगिवत् ।
परे लयं नयेच्चित्तं पलाशीति निगद्यते । मानसादिन्द्रिय-
गणं संयम्यात्मनि योजयेत् । सांसाशी स ३ वेदेवि । इतरे
प्राणिघातकाः । शिवशक्त्यात्ममिथुनसंयोगानन्दनिर्भराः ।
मुक्तास्ते मैथुनं तस्यादितरे स्त्रीनिषेवकाः” इति त० सा०
“अन्तःपूजां विधायैव बाह्यपूजां समाचरेदिति” तन्त्रम् ।
अन्तर्यामि पु० अन्तर्यामी यस्मात् । ग्रहरूपे सामापराख्ये
पात्रभेदे । “त्रिभुजः स्वारं स्वारादन्तर्यामः “अन्तर्या-
मात् पञ्चदश” इति यजु० १३, ५५ स्वारात् सामोऽन्त-
र्यामं ग्रहं निरमिमीतेति” श्रुतेरिति वेददीपः ।
तच्च यत्तयं पात्रभेदः । “सुहृवा स्वर्यायान्तर्याममनु-
मन्त्रयेदिति” श्रुतिः “उच्चेतुः पात्रयोजनमित्युपक्रम्य”
स्वरोत्तरपञ्चाङ्गे उपांशन्तर्यामयोः” कत्या० ६, १, २,
स्वरस्य उत्तरपञ्चाङ्गे शेषानकोष्णे उपांशन्तर्यामयोः पात्रयो
र्योजयति सादयतीति वा” तद्व्या० ।
अन्तर्यामिन् पु० अन्तर्मध्येऽनुप्रविश्य यमयति स्वस्वकर्म्मणि
इन्द्रियादीनि जीव वा व्यापारयति यस्मिन्निष्-
“अन्तराविश्य भूतानि यो विभक्त्यत्नकेतुभिः । अन्तर्यामी-
श्वरः ताक्तात् भवेदित्युक्ते ईश्वरे “अन्तरेण यमयती-
त्यादि” एहदारण्यकान्तर्यामिब्राह्मणोक्तेस्तस्य तथात्वम् ।
आत्मकेतुभिः निजव्यापारैः प्राणादिवृत्तिभिरित्यर्थः ।
वायौ च तस्य सर्वप्राणेषु अन्त्यात्मवायुरूपेण स्थितत्वा-
त्तथात्वम् । अन्तर्गतवस्तुज्ञातरि त्वि० ।
अन्तर्यामिब्राह्मणं न० अन्तर्यामिन् ईश्वरस्य ज्ञापकम्

ब्राह्मणं मन्वेतरवेदभागः । एहदारण्यकान्तर्गते अन्तर्या-
मिन् ईश्वरस्य ज्ञापके ब्राह्मणे । तच्च १२० एते दर्शितम् ।
अन्तर्लोम न० अन्तर्गतमाच्छाद्यं लोम अच् समा० ।
आच्छाद्ये लोमि ।
अन्तर्विशिके त्वि० अन्तर्विशे राज्ञामाभ्यन्तरगृहे नियुक्तः
नियुक्तार्थे ठक् संज्ञापपूर्वकविधेरनित्यत्वाच्च उद्भिः, अन्त-
र्विशः नियोज्यतयाऽस्त्यस्य ठन् वा । राज्ञामन्तःपुरे रक्ष-
णार्थं नियुक्ते वज्रवामनादौ ।
अन्तर्वीण अव्य० वनस्य मध्यम् शत्वम् । वनमध्ये इत्यर्थे ।
अन्तर्वीणी अन्तरस्यस्य गर्भ इति वाक्ये “अन्तर्वत्पतिततो-
र्नुगति” पा० अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्त-
सामानाधिकरण्याभावात् अप्राप्तौ मतुप् अदुपपत्वे
मस्य वः लुक् च । गर्भवत्याम् स्त्रियाम् । “तस्यामवास्त्य
याभिन्यामन्तर्वीणी प्रजावती सुतावस्तत सम्मन्नाविति”
रघुः । अन्तःशब्दस्य तत्स्थलज्ञपया अस्त्यर्थे मतुप् मस्य
वः । अन्तःस्थपदार्थवति त्वि० । “पुमानन्तर्वा स्थावरः
पयस्मानिति” अथ० ६, ४, ३ ।
अन्तर्वैमि पु० अन्तःस्थित एव वाणयति उद्धारशब्दं कारयति
वण-शब्दे इन् णस्य मत्वम् । (देकर) इतिख्यात-
स्योद्धारशब्दस्य कारके अजीर्णनामके रोगभेदे ।
अन्तर्वैर्त्तिन् त्वि० अन्तः मध्ये वर्त्तते एत-
-ष्णिनि । मध्य-
वर्त्तिनि । “अन्तर्वैर्त्तिनी विभक्तिसात्रित्येति” सि० कौ० ।
अन्तर्वा त्वि० अन्तः अन्तरङ्गभावम् अन्तःकरणं वा वार्ति गच्छति
स्निग्धत्वेन वा-
-गतिगन्धनयोः विच् । पुलपत्वादिषु ।
अन्तर्वाणि त्वि० अन्तर्गता अन्तःकरणे स्थिता शास्त्रवाक्या-
त्मिका वाणी यस्य व० समासान्विधेरनित्यत्वाच्च कप-
हस्तश्च । बह्वशास्त्रवाक्याभिज्ञे पण्डिते ।
अन्तर्वावत् त्वि० अन्तर्वा पुल्वादिस्त्वस्त्वान् मतुप् मस्य वः ।
पुल्वादिमति “अन्तर्वावत् क्षयं दधे” इति ऋ० १, ४०, ७,
“अन्तर्वावत् अन्तःस्थितपुल्वादिमन्वात् बहुशुभोमेतं क्षयं
मृहमिति” भा० ।
अन्तर्वाष्य त्वि० अन्तर्गतं वापपम् । बाह्याऽकाशिते कण्ठ-
पथामाप्ते रोदनजन्यजलकण्ठे । व० । तद्युक्तपदार्थं
त्वि० । “अन्तर्वाप्यविलोचने” इति ।
अन्तर्विगाहं पु० अन्तर्भूत्वा विगाहः । मध्यप्रवेशे । ल्युट् ।
अन्तर्विगाहनमप्यत्र न० हेम० ।
अन्तर्वेदि पु० अन्तर्गता वेदर्थत्व देये । ब्रह्मावर्त्तदेगे, स च
देयः आ प्रयागात् हरिहरपर्यन्तो गङ्गायमुनयोर्मध्यदेशः ।

वेद्या मध्यम् अव्ययी० । वेदिमध्ये अव्य० । “अपणस्य पचादुपविशत्यन्वेदि वा कात्या० २.५.११, “अन्वेदि वेद्याः करिष्यभाषायाः प्रदेशो लक्ष्यते तस्य देशस्याभ्यन्तरे उपविशतीति” तद्वा० “अन्यदन्वेदि” कात्या० १.२.२.२ । अन्वेदि विहितं कर्म ठन् । अन्वेदिकम् अन्वेदि-विहिते इष्ट्यादौ कर्माणि “नित्यमैष्टिकपीत्तिकमिति” मनुवचने ऐष्टिकमन्वेदिकमिति” बृह० ।

अन्तर्वेदी स्त्री पृथिव्या मध्यस्थितत्वादनर्वेदीय । हरिहारा-वधिप्रयागपर्यन्ते शशम्यन्तीति ब्रह्मावर्त्त इति च ख्याते देशे अन्तर्वेशिके त्रि० अन्तर्वेशे अन्तःपुरे नियुक्तः टक् संज्ञा पूर्वकविधेरनित्यत्वात् न टङ् । अन्तःपुररक्षणाय नियुक्ते कञ्चुक्रादौ । अन्तर्वेशिकवादयोऽप्यन ।

अन्तर्हृत्य अव्य० अन्तर+हृन् ल्यप् । मध्ये हृत्वेत्यर्थे “अन्तरपरिपद्ये” पा० अपरिपद्य एवास्य गतित्वेन समासः परिपद्ये ह्र न, ‘अन्तर्हृत्वा गतः हृतं परिपद्येति” सि०कौ० । [तद्वति त्रि० ।

अन्तर्हास पु० अन्तरप्रकाशो हासः । गूढहास्ये, इत० । अन्तर्हितं त्रि० अन्तर+धा-क्त । गुप्ते, तिरोहिते च । “अन्तर्हितशयर्थे” इति सि०कौ० ।

अन्तवत् त्रि० अन्तो नाशः परिच्छेदो वाऽस्य मत्तप् मस्य वः । अत्रशयनश्वरे “अन्तवन् इमं देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिण” इति गीता । परिच्छेदयुक्ते सोमावति च । “स हैतानन्वत उपास्तेऽन्वतः स लोकान् जयतीति” इ० उ० । “अन्वतः परिच्छिन्नानिति” भा० । स्त्रियां ङीप् ।

अन्त(न्ति)वासिन् पु० अन्ते समीपे वस्तुं शीलमस्य वम-णिनि सप्रत्या वा अलुक् । शिष्ये । स्त्रियां ङीप् । समीपस्थिते त्रि० । [सीमायाम्, नाशमस्ये च ।

अन्तवेला स्त्री अन्तस्था वेलाऽर्वाधः कालो वा इत० । शेष-अन्तशय्या स्त्री शयनं शय्या शीङ्-भावे क्यप् अन्तस्य नाशार्थं शय्या चतुर्थ्यर्थे इत० । मरणार्थं भूमिशय्यायाम्, तद्भेदत्वात् प्रसजाने च । अन्त एव शय्या निर्व्यापारत्व-सादृश्यात् कर्म० । मरणे ।

अन्तसद् पु० अन्ते निकटे सीटति सद्-क्लिप् । अन्तेवासिनं शिष्ये । “तसुपासते गुरुमिवानसद्” इति करा० । समीपगे त्रि० ।

अन्तसलिलं न० अन्तरप्रकाशं सलिलम् । भूमिसम्यथ्ये जने “गङ्गाया अन्तसलिलवाहित्वात्त दोष” इति रघु० । सत्वाभावपक्षे अन्तःसलिलमप्यत्र । अन्तगतं सलिलं यस्याः ।

अप्रकाशितजलायां सरसतीनद्यां स्त्री । सलिलस्य मध्यम् अव्ययी० । जलमध्ये अव्य० । अन्तःसलिलमव-गाङ्गतेति” स्मृतिः । [तामे च ।

अन्तस्ताप पु० अन्तःस्थितः तापः । चित्ततामे, देहमध्य-अन्त(न्ते)स्था पु० अन्तः सगोश्रृणोर्वर्णयोर्मध्ये तिष्ठतीति स्या-क्लिप् । यरलवास्थेषु वर्षोषु ते हि कादिभावमानस्पर्शानां शपसहकूपेोध्यणश्चमध्यस्थाः । वा त्रिसर्गलोपेऽन्तस्था अपि । “हकारं पञ्चभैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यं तं वि-जानीयात् कण्ठगुमाङ्गरसंयुतमिति” पा० गि० । स्या क । अन्तःस्थोऽप्यत्र मध्यस्थितमात्रे त्रि० । भवादौ गङ्गा० क । अन्तःस्थीयः मध्यस्थमव त्रि० ।

अन्तादि त्रि० आदिश्च अन्तश्च ह०राज० वा परनिपातः । आदानयोः । “अन्तादिवञ्जेति” पा० ।

अन्तानल पु० अन्तस्य प्रलयस्थानलोवाङ्गः । प्रलयानले, अन्येष्टिकर्माङ्गयज्ञौ च ।

अन्तार पु० अन्तं वनपर्यन्तदेशश्च्छक्ति ऋ-अण् उप० । “अषिषातारमन्तारं पशूनां पुरुषं विदुरिति” भारतीके पशुपालके । [चाण्डालादौ तस्य यामानस्यत्वात्तथात्वम् ।

अन्तावशाथिन् पु० अन्ते पर्यन्तदेशेऽवगते अव+शी-णिनि ।

अन्तावसाथिन् पु० नक्षत्रेशानामन्तमवसातं क्षेत्रं शीलमस्य अव+शी-णिनि युक् च । नापिते । अन्ते दृष्टे वयसि अवस्थिति निश्चिनोति तत्त्वम् । मुनिभेदे । “अन्ताय स्वतो-षार्थं जन्तुनाशाय अवस्थिति । प्राणिङ्गिके चाण्डालादौ ।

अन्ति (का) स्त्री अन्यते संबध्यते अन्-इ । नटाभिनयन-काळे तदुक्तौ ज्येष्ठभगिन्याम् । स्वार्थे के टाप् अन्तिके-त्यपि । सामीप्यार्थे अव्य० । “सुग्धप्रभोतवदुमेयतुरन्ति मात्वो-रिति” भाग० “यो नो अग्नेऽभिदासत्वानि दूरे पदीष्ट स” इति ऋ० १.७६.११, “अन्ति अन्तिके” भा० । “नह्नी सु वो मरुतो अन्यस्के” ऋ० १.१६७.६ । अस्य सामीप्यार्थ-त्वात् पदान्तरेण अव्ययीभावे । तत्तदर्थसामीप्ये ‘दृष-णावन्तिदेवगति ऋ० १.१८०.७ ।

अन्तिक त्रि० अन्यते संबध्यते सामीप्येन, अन्-घञ् सो-स्यास्ताति सत्वर्थीयः टन् । सामीप्यवति । “विप्रान्तिके पितृन् छायाद्भिः । ‘गनैः पिण्डान्तिके पुनरिति” “वसे-यश्च षट्छान्तिके इति च मनुः । “तामन्तिकन्दस्तवन्ति-प्रटीपामिति” रुः । स्वार्थे टनि सामीप्ये न० । चूत्तग्राम् न० । ओषधिभेदे स्त्री । अन्तं शेषसमीपं व्याप्नोति अन्त+कन् । पर्यन्तव्यापके त्रि० । “केशान्तिको ब्राह्म-

नास्य टगडः कार्यः प्रमाणतः । ललाटसंज्ञितो राज्ञः
स्यात् नान्नातिको विग" इति "षट्त्रिंशदाष्टिकं
वर्थं ग्रौ त्वैवेदिकं व्रतम् । तद्विकं पादिकं वा यच्छणा-
निकमेव वेति" च मनुः । "जनान्ने स्थाज्जनानिक-
मिति" सा०ट० ।

अनिकृतम् लि० अतिशयेनानिकः अतिशयने तस्य ।
अद्यामन्ने वेदे तु "तादेशेति" तिकलोपे अनलोऽप्युक्ताथे ।
अनिकाश्रय पु० अनिकं समीपम् आश्रयते आ+श्री-अच् ।
निकटस्थे, अवलम्बनस्थाने च ।

अनितम् अव्य० अनिक+तसिन् कलोपः अनिशब्दाद्वा
तसिन् । अनिके इत्यर्थे "निकटं प्रत्यन्तितोनदूरादिति"
ऋ० २,२७,१३, "अनितः अनिकादिति" भा० ।

अनिम लि० अने भवः अनि+डिभच् । अनिभवे, चरमे च ।
"अजातशत्रुसर्धानां वरमाद्यौ नचानिमः । सख्योप-
करावाद्यावनिमस्य पदे पदे" हितो० ।

अनिवाम लि० अनि अनिके वामं वननीयं धनमस्य ।
निकटस्थधने "अनिवामा दूरे" इति ऋ० ७,७७,४ ।
"अनि अस्मदतिके वामं धनं यस्याः सान्निवामेति" भा० ।

अनिवसत् पु० अने निकटे विद्याप्रज्ञाय वसति वस-
णत् ७त० अलुक्समा० । शिष्ये अने शस्त्रस्य पृथक्स्थितावपि
तत्समभिव्याहारमात्रेण तदर्थता । "वसन्निवान्ने विन-
येन जिष्णुः" किरा० ।

अनिवामिन् पु० अने निकटे विद्याप्रज्ञाय वसति वस-
णिनि ७त० अलुक्समा० । शिष्ये "याज्यान्नेवामिनोर्वापि
न त्वन्यत इति स्थितिरिति" मनुः "कलापिपर्वशम्भाय-
नान्नेवासिभ्यश्चेति" "आचार्यापसर्जनान्नेवासितीति" च
पा० । "वामदेवान्नेवामो तदाश्रयमासीति" टगक० ।
यामादेशेनैवामिनि चाण्डालादौ लि० ।

अन्तोदात्त न० अन्ते उदात्तः स्वरो यस्य । अन्तोदात्तस्वर-
युक्ते पदे "पथिमथोः सर्वनामस्थाने" पा० सूत्रे "सर्व-
नामस्थाने किम् ? ज्योतिष्यतः पथो रज्जेति उदात्त-
निष्पत्तिस्वरेणान्तोदात्तं पदमिति" सि०कौ० । अन्ते अन्ता
वयवे उदात्तः । यादृशसमुदायस्य अन्त उदात्तः तादृश
समुदाये "कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्त" इत्यधिकारे विहितं
अन्तोदात्तस्वरे, कर्षःपाक इत्यादि । "घातोः" पा०
अन्तोदात्तः । "गोपायतन्न" इति सि०कौ० । "फिपो-
ऽन्त उदात्त" इत्यधिकारे शान्तनवाचार्यप्रणीतसूत्रैः
प्रातिपदिकस्थान् उदात्तः । तानि च सूत्राणि सि०कौ०

उत्तरार्द्धे ५५१, पृष्ठादौ उपात्तानि । बाह्यस्त्वतोत्पात्तानि
प्रातिपदिकानामन्तोदात्तता बोध्या ।

अन्तो लि० अन्ते पर्यन्ते वसतीति अन्त+यत् । चाण्डाले ।
"अन्यादपि वरं धर्मं स्वीरत्वं दुष्कुलादपीति" मनुः
"अन्यश्चण्डाल" इति कुल्ल० । श्लेच्छे, चण्डालान्य-
स्त्वियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च पतत्यज्ञानतो विप्रो
ज्ञानात् सास्यं तु गच्छति" नक्षत्रज्ञनदीनाम्नी नान्प्रपर्वत-
नामिकामिति "नान्प्रो न विकलेन्द्र्य" इति च
मनुः । "अन्प्रश्चण्डालादिरिति" "नक्षत्रज्ञनदीश्चेच्छ-
पर्वतनामिकामिति" च कुल्ल० । श्लेच्छानां सर्वाप-
कर्षान्तभवत्वात्तथात्वम् । अयमानभवे, "जायायै पृष्व-
मारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्प्रकर्मणीति" मनुः "नानावाजेष्वन्प्र
एव सामथ्यात्" कात्या० २,४,१०, "असङ्गणीं भगवन् !
कृष्णमन्प्रमवेहि मे" इति "विमसर्ज्जं तदन्प्रमण्डनमिति"
च रघुः "क्रियतां कथमन्प्रमण्डनमिति" कुमा० । अय-
सानञ्च दैशिकं कालिकञ्च उक्तोदाहरणे यथायथं बोध्यम्
अन्ताय परिच्छेदाय हितः यत् । परिच्छेदकारके
वैशिष्टिकोक्ते विशेषपदार्थे "अन्तो नित्यद्व्यवृत्तिर्विशेषः
परिकीर्तित" इति भाषा० प्रलये परमाणनां गगनादी-
नाञ्च अन्यस्य विशेषकारकस्याभावात् विशेषस्थेव परिच्छेद-
करत्वमिति तस्यान्यत्वम् । सुप्तायाम् स्त्री । अन्तिमे
वस्तुनि लि० । यथा नक्षत्राणां मध्ये रेवती, राशीनां
मध्ये मीनः, वर्णानां मध्ये हकार इत्यादि । संख्याभेदे
न० "जलधिज्ञान्यं मध्यं परार्द्धमिति टगगुणोत्तरा संख्ये"ति
भास्कराचार्योक्ते परार्द्धगतभागे । गणितमास्त्रीक्ते सर्वस्य
वामस्थिताङ्गे "स्थायोऽन्यवर्गे द्विगुणान्प्रनिम्न" इति
नीला० । लग्नाध्विद्वादग्रागौ पु० पक्षे ऽप्येऽन्ने भुवि-
चेन्न्यहेम इति नीला० ता० । "त्रिकोणाष्टकयुक्कान्प्रयज्ञा-
यद्दत्तं फलं तथा इति" ज्योति० । अन्तेभ्यः टिगा० यत् ।
सिद्धान्तशिरोमण्युक्तायां चरजीवया युतोनायां त्रिज्ज्ञायाम्
स्त्री । यथा "त्रिज्ज्ञयैवं द्वागुणस्य सा हृतिश्रज्ज-
यैवं त्रिगुणोऽपि सान्प्रका" । "द्युज्जैव त्रिज्ज्ञयो-
त्तरगोले युता, यास्ये रज्जिता हृतिर्भवति । एवं त्रिज्ज्ञया
चरजीवया युतोनान्प्र स्यात् । अलोपपत्तिः । अत्र
गोलेऽहोरात्रवृत्तत्रिज्ज्ञसंपातयोर्विद्वां यत् तदुदयास्त-
स्त्वम् । एवमुन्मण्डलसंपातयोर्विद्वां तदहोरात्रवृत्तव्यास-
स्त्वम् । तदुदयास्तस्त्वलयोरन्तरं सर्वत्र वृद्ध्या । अथ
याम्योत्तरवृत्तसंपातयोर्विद्वां तत् तन्मन्तं तस्य व्यासस्त्वम् ।

तयोर्व्यासस्तत्रयोः संपातस्तस्मादुपरितनं खण्डं दुच्छा ।
सोऽत्तरगोष्ठेऽधःस्थया कञ्चया युता यावत् क्रियते ताव-
द्दिनाधिर्कीटयास्तस्त्रयोरन्तरं स्यात् । टक्षणे तु कञ्चया
हीना । यतस्तत्कीटयास्तस्त्रयादधः कञ्चया । यदकी-
टयास्तस्त्रयोरन्तरं सा च हृतिरुच्यते । एवमन्प्रापि ।
अत्राहोरात्रवृत्तव्यासार्धं त्रिज्यातुल्यैरङ्गैरङ्गान् तावत्
त्रिज्यातुल्यं भवति । तैरङ्गैर्यावत् कञ्चया गमयते
तावच्चरज्यातुल्या भवति । अथ चरज्यया त्रिज्या युतो-
नाऽन्प्राप्तं ज्ञा भवति । नक्षत्रान्प्राहृष्टोः ज्ञेयसंस्थानभेदः ।
किन्त्वङ्गानां गुरुलघुत्वात् केवलं संस्थानतो भेद इत्युप-
पन्नम् प्रमिताः ।

अन्य कर्मन् न० अन्ने नाशे भवं कर्म । अन्नेऽपि किययायाम् ।
‘जायाये पर्वं सारिणैः टन्वाग्नीनन्प्राप्तकर्मणि’ “ब्राह्मिणां
दाजनं कृत्वा परेषामन्प्राप्तकर्म च अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः
कृच्छ्रं व्यपोहति” इति “जातकर्मन्प्राप्तकर्मणि नवव्याह-
तर्था चेत” च मनुः । “तमेनं मृतमितोऽस्माद्दयामात्
अग्नये” इति का० उप० अग्नयेऽग्नयेऽर्घ्यं त्विजोहरन्ति
पुत्रा वान्प्राप्तकर्मणि” इति का० उप० भा० ।

अन्यज पु० स्त्री० अन्प्राः सन् जायते जन इ । शूद्रे तस्य
वर्त्ममध्ये शेषभवत्यात्तथात्वम् । “येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चे-
च्छ्रं षमन्प्राज” इति मनुः । “अन्प्राजः शूद्रः” इति ब्रह्म० ।
शेषजातभावे त्रि० । अन्प्राशाखण्डाल इव जायते जन
इ । रजकाटिषु सप्रपू जातिषु पु० स्त्री० “रजकयर्मकारश्च
नटो वरुड् च । कैवर्त्तमेदभिज्ञाश्च सप्रैते अन्प्राजाः
भृताः” अत्रिभञ्जिता । “न शूद्रराज्ये निवर्त्ततेत्यधिकृत्य
नोपसृष्टेऽन्प्राजैर्भरति” “सकृच्चं त्वन्प्राजस्त्वयाभिति”
च मनुः ।

अन्यजन्मन् पु० स्त्री० अन्प्रां जन्म यस्य । शूद्रे, “प्रतिपक्षस्तु
क्रियते शूद्रादथ्यन्प्राजन्मन” इति मनुः । शेषजातभावे त्रि० ।

अन्यजाति पु० स्त्री० अन्प्रा जातियस्य । शूद्रे । “शरीरजः
कर्मटोर्षयाति स्थावरतां नरः । वाचिकं पञ्चमृगतां
मानसंरन्प्राजातितामिति” मनुः । चण्डालादी च ।
‘अन्प्राजातिरविज्ञातो निवेशसास्य वैश्रवर्त्तनी’ आप० ।

अन्यभ न० कर्म० । मानराशां रेवतीनक्षत्रे च टन्वाग्नीनन्प्राप्तकर्मणि
चक्रस्थाने स्थितत्वात्तथात्वम् ।

अन्यथोनि पु० स्त्री० अन्या थोनिरुत्पत्तिर्यस्य । शूद्रे,
चण्डालादी च शूद्राश्च मन्ः शूद्राष्वाभन्धानामन्प्रा-
थोनय” इति मनुः ।

अन्यवण पु० स्त्री० कर्म० । शूद्रे । पदवाक्यादेरवसानस्थिता-
चरे पु० । [पृष्ठेऽस्य विवरणम् ।

अन्यानुप्राप्त पु० कर्म० । गण्डालद्वाररूपे अनुप्राप्तभेदे (१७८)

अन्यावसायिन् पु० स्त्री० “निषादस्त्री तु चण्डालानात् पुत्र-
मन्प्राप्तवसायिनम् । प्रसभानगोचरं सूते” इति मनुः
निषादस्त्रियां चण्डालजाते (सुरटाफरास) इति स्थाने
सङ्कीर्णवर्णे स्त्रियां ङीप् । “चण्डालः श्वपचःक्षता सूतो
वेदेहकस्तथा । मागघायोग्यौ चैव सप्रैतेऽन्यावसायिनः”
इत्यङ्गिरसोक्तचाण्डादिषु च । “अन्यावसायिनामद्द
मश्रीयाद्यस्तु कामत” इति अङ्गिरःस्मृतिः ।

अन्याश्रम पुंन० कर्म० । चतुर्थाश्रमे भिन्नरूपशेषाश्रमे ।

अन्याश्रमिन् पु० अन्प्राश्रमोऽस्यस्य इति । चतुर्थाश्रमयुक्ते ।

अन्याङ्गिति स्त्री कर्म० । अन्प्राङ्गैः साग्निकस्य मृतस्य
देहसंस्कारके यज्ञभेदे “अन्प्राङ्गिति” हावयितुं सविप्रा”
इति भट्टः ।

अन्युति स्त्री अग्नि अन्निकस्य वा जतिः रक्षणम् अथ- क्रिप
कलोपः । आसन्नरक्षणे “अहमन्प्रातिमयोभुवमिति”
ऋ० १.१.३८.१ ।

अन्येष्टि स्त्री अन्ने भवा इष्टिः । साग्निकस्य मृतस्य देह-
संस्कारार्थमिष्टिभेदे तत्त्वमत्वात् निरग्नेर्दाहमादिसंस्कारे
च । ‘पतितानां न टाहःस्थान् नान्प्राष्टिर्नाम्यमङ्कय”
इति शु० तः स्मृतिः ।

अन्व न० अन्प्राते देहो बध्यतेऽनेन अति-बन्धने करणे द्रुत् ।
देहबन्धने “उक्ताः सार्द्धास्त्वयो व्यासाः पुंसामन्वर्त्तः
स्तरिभिः अर्द्धव्यामेन हीनानि स्त्रीणामन्वर्त्तः निहृष्टैः”
इति वैद्यकोक्तपरिभाषयति नार्द्धभेदे । “सार्द्धं त्रि व्यासाम्-
न्वर्त्तः पुंसः स्त्रीणामर्द्धव्यामहीनानि” सुश्रुतम् । “निये-
दन्वविभूषितमिति दुर्गाध्यानम्” “यस्यान्वमर्द्धरूपेण
पिभिरिति” सुश्रुतम् ।

अन्वकृज पु० अन्वस्य कृजः शब्दभेदः । अन्विकृजने “पक्षा
शयस्थोऽन्वकृजं शूलं नाभौ करोति वेति” सुश्रुतम् ।

अन्वपाचक अन्वस्य दोषं पाचयति । त्वचिसारे नियन्त्र-
विधे श्रीषधिनेः ‘स्थावरभृङ्गमङ्गैश्च द्विविधं विषमुन्दते”
इत्युपस्य । “दशाधिष्ठानमाद्यन्तु द्वितीयं पीडयान्प्राथमि-
त्वात्प्रथमं “मनं पलं फलं पृथक् त्वक् क्षीरं सार एव च
नियन्त्राः धातवश्च कन्दश्च दशमः मृत” इति विष्णोप-
स्थावरस्य स्थानसूत्रा “अन्वपाचककर्त्तरीयशरीरयककर-
घाटक रम्भनन्दनवराटकानि सप्र त्वक्कारनिन्द्यासविषयः”

भ्रुति" २५१ पृ० सुयुते उक्तम् । विवरणं विषयज्ञे दृश्यम् ।
अन्धमांस न० 'आन्धिकं क्लिष्टमार्गेण धीतं निर्मलधा-
रिणा । तस्य खण्डान् संविधाय वेसवार (वेसम) युतान्
पचेत् । निःसारं विरसोद्धारमन्धमांसमुदाहृतमिति
वैद्यकोक्ते पक्षमांसभेदे आन्धिके ।

अन्धपुष्टि पु० अन्धनिमित्ता वृद्धिः । सुयुतोक्ते रोगभेदे
स च रोगः सु० २८६ पृ० सुयुते दर्शितो यथा
"वातपित्तश्लेष्मणितमेदोभूत्वान्धनिमित्ताः सप्र एद्भयः ।
तासां भूत्वान्धनिमित्ते वृद्धी वातमसुखे केवलसुप्तानि-
चेत्तरन्वतमः ॥ अधःप्रक्षिपतोऽन्यतमो हि दोषः फल-
कोशवाहिनोर्गभिप्रपद्य धमनीः फलकोशयोर्द्विं जन-
व्रतं तां वृद्धिमित्याचक्षते ॥ तासां भविष्यन्तीनां पृथ्वरूपाणि
वस्तिकटासुष्कभेदे पु वेदना सार्वतनियतः फलकोशयोफ-
स्यति तत्रानिलपरिपूर्यां वस्तिसवाततां परुषाभनिमित्ता
निरारजं वातवृद्धिमाचक्षते, पकोद्भुम्बरमङ्गाणां ज्वर-
टाहोद्भवतो चाशु ससुप्तानपाकां पित्तवृद्धिं, कठिनामल्प-
वेदनां शीतां कण्डूभतीं श्लेष्मवृद्धिं, कण्ठस्फोटवृत्तां पित्त-
वृद्धिलिङ्गां, रक्तवृद्धिं स्फुटस्निग्धां कण्डूभतीं मल्पवेदनां ताल-
फलप्रकाशां मेदोवृद्धिम् ॥ मूलमन्धारणशीलस्य भूत्ववृद्धि-
भवति सा गन्धतोऽस्युपूर्णा इतिरिव जुभ्यति मूलकच्छ-
वेदनां वृषस्थयोः श्वयथुं कोशयोद्यापाटयति तां मूलवृद्धिं
विद्यात् ॥ भारहरणबलवृद्धिपृष्टवृत्तप्रपतनाटिभिरायास-
विशेषेर्वायुरतिप्रवृद्धः प्रक्षिपतश्च स्थूलान्धस्येतरस्य चेकदेशं
द्विगुणमादायाधोगत्वा वृद्ध्यामन्धिसुप्तस्य स्यन्धिरूपेण
व्यित्याऽप्रतिक्रियमाणे च कालान्तरेण फलकोशं प्रविश्य
नष्कभोफमापाटयत्याध्मातो वस्तिसवाततः प्रदीर्घः शोफो
भवति सशब्दभवपीडितशोखसुपैति । विस्तृतश्च पुनराध-
मति तामन्धवृद्धिमसाध्यामित्याचक्षते" इति । 'पण्मासानु-
पयुर्ज्यैतमन्धवृद्धिं व्यपोहति" सुयुतम् ।

अन्धिका स्त्री अदि-रन्धने खडुन् । नाखोत्तौ ज्येष्ठ-
भगिन्यामित्यसरटाकायां नीलकण्ठ ।

अन्ध स्त्री अन्धते बध्यतेनेन अदि+क् । निगडे स्त्रीपाट
भ्रूणभेदे च । स्वार्थे कन् 'केऽण इति' ह्रस्वः । अन्ध-
कोऽयत्र "स्वार्थिकप्रत्ययस्य प्रकृतितो लिङ्गवचनातिक्रमस्य
देवतागज्यादौ दर्शनात् पुंसत्वम् ।

श्र (आ) न्दीन् टोलने चु० उभ० सक० सेट् ।
अ आन्दील्यति ते आन्दुलीत्-त । ल्युट् । अ(आ)न्दी-
लनम् "किन्वासासर्पिन्सुन्दरदृशं द्वाग्धामरन्दील-

नादि" ल्युट् । आ आन्दील्यति । सुरादेराकृतिगणत्व-
नायसुत्प्रेक्षितः स च दीर्घाटिः । 'आन्दोलत् क टोलने'
इति कथिकल्युट्भोक्तेः ह्रस्वान् इत्यन्धे तन्मूलं सृज्यम् ।
अन्ध इष्टविधाते अद० चु० उभ० धात्यर्थगृहीतकर्मकत्वा-
दकर्मक सेट् । अन्धयति-ते आन्धि-त्-त । अन्धयन्
अन्धतः । "कनकसृगहृत्पाञ्चतर्धयेति" सा०ट० ।
इष्टरत्न नेत्रेन्द्रियजं प्रत्यक्षं विवेकज्ञानञ्च तद्विधाताश्रयस्य
कर्तृत्वम् ।

अन्ध ति० अन्ध-अच् । नेत्रद्वयस्यै एकचक्षुर्हीने तु नास्य
प्रयोगः अनुपहतनेत्रान्तरेण तस्य दर्शनसम्भवात् । अन्धश्च
द्विविधः जन्मान्धः, उत्पत्तौ नेत्रद्वयपानपि रोगादिभा-
उपहतनेत्रद्वयस्य उभयत्रैव तत्प्रयोगात् । "जडमुक्ताभ्य-
वधिरानिति" "उन्मत्तोऽन्धश्च वज्याः स्युरिति" च मनु ।
"इक्ष्वास्ते तु सा लोके गोरभ्येवैकवेप्रमणीति" "अनंशौ
क्षीवपतितौ जात्यन्धवधिरौ" तथेति सृष्ट्यन्तरम् "अन्धो-
गगनं न पश्यति" व्यु० गदा० "एद्धोऽन्धः पतिरेव
मञ्चकगत" इति सा०ट० । चक्षुःसन्धेऽपि आलोकान्दि
सहकारिकारणान्तराभावेन इष्टरान्धत्वेऽपि अस्य प्रयोगः ।
यथा "दिवाभ्याः प्राणिनः केचिद्रात्रावन्धास्तथा परे ।
केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यटपय" इति देवी० ।
तत्र मेचकानां दर्शने आलोकभावावस्यै सहकारितया
तेषां दिवाभ्यत्वम् । कपोतादीनां तु सूर्यालोकाभावे-
ऽपि दीपाद्यालोकान्तरसङ्घावं रात्रावन्धता । मनुष्याणाम्पु
दिवा सूर्यालोकात्, रात्रौ दीपाद्यालोकात् उभयत्र
इष्टमत्त्यान्धत्वम् । विवेकज्ञानस्युन्धे "क्रोधाभ्यस्तस्य
तस्य स्वर्गमह भयितेति" वेणो० "नैवान्यत्र मदाभ्यसिन्द-
घटेति" गङ्गास्तोत्रम् । "अरात्र्या गादतारुण्या समस्त-
रतकोविदेति" सा०ट० "अज्ञानतिमिराभ्यस्येति" शुक-
नतिः । परिव्राजकभेदे, तस्य "सचक्षुरचक्षुरिव सकस्य
अकस्य इवे"त्यादि श्रुत्या वाङ्मवस्तुदर्शनस्युन्धचक्षुःस्युन्ध
त्योक्तेरन्धत्वम् अतएव "तिष्ठतोऽजतोयापि यस्य चक्षुर्न दृश-
गम् । चतुष्पदां भुवं गङ्गा परिव्राजस्य उच्यते" इत्यनेन
तस्यान्धत्वं परिभाषितम् । नष्टवलाभालाभोपयोगितया
ज्योतिषपरिभाषिते राशिभेदे च । 'मेषो वषो सृगेन्द्रश्च
दिवाभ्याः परिकीर्त्तिताः । नक्षककर्कटकन्याश्च रात्रावन्धाः
प्रकीर्त्तिता" इति तथा च मेषादिषु दिग्ग नष्टव्यस्य
लाभः तत्र यहीतुचौरस्य दिवाभ्यत्वात् । मिथुनादिषु तु
रात्रौ नष्टव्यस्य लाभः तत्र यहीतुचौरस्य रात्रावन्धत्वात्

अन्यत्र नष्टस्य न लाभ इत्येतत्परतया तत्रान्यत्वम्
भाक्तम् । अन्वयतीत्यन्वयम् अन्व-चु-प्रेरणो णिच् अच्
अन्व-करणे अच् वा । तमसि अन्वकारे "अन्वं तमसं
प्रविशन्ति ये के चात्महन्तजना इति" श्रुतिः । यथार्थ
ज्ञानावरके वेदान्तमतसिद्धे अज्ञाने च "आसीदितं
तमोभूतमिति" मनो "तमसाश्रुतत्त्वेनेति" "तमसं
वाश्रुतं तस्यं नानुपश्यति मूढधारिति" च पुराणे तमः-
गच्छेनाज्ञानस्यैवाभिधानात्तथात्वम् । जने न० मेटि० ।
तस्य अनुष्याणामन्वकारित्वात्तथात्वम् तेषां हि जन्ममध्ये
उन्मीलितनेत्राणामपि न दर्शनमित्यनुभवसिद्धम् ।

अन्वक पु० अन्व खलु । दैत्यभेदे स च दैत्यः दितौ
कश्यपादुत्पन्नः तस्य वरेण महादेवैरवध्यतामापदे यथोक्तं
हरिवंशे ११५ अ० "दितिरुवाच हतपत्न्याऽस्मि भगवन् !
देवैर्धर्मैश्चताम्बर ! । अवध्यं पुत्रमिच्छामि देवैरमित
पुत्रमम् । कश्यप उवाच । अवध्यस्ते सुती देवि !
दन्नायणि ! भवेदिति । देवाना संगयो नात्र कश्चित्
कमललोचने ! । देवदेवस्य ते रुद्रं तस्य न प्रभवस्यहम् ।
आत्मा ततस्ते पुत्रेण रक्षितव्यो हि सर्वथा । अन्वान्भव
तां देवं कश्यपः सत्यवागग्र । अद्भुल्योदरदेगे तु सा पुत्रं
सुपुत्रे ततः । सहस्रशङ्कं कौरव्य ! सहस्रशरसं तथा ।
द्विमरुस्त्रेणैव तावच्चरणैव च । स ब्रजत्यन्ववत्सादन-
न्वोऽपि हि भारत ! । तमन्वकोऽयं नाम्नेति प्रोचुस्तव
निवासिनः । अवध्योऽस्मीति लोकान् स सर्वान् वाधति
भारत ! । हरत्यापि च रत्नानि सर्वान्गयात्मवलाश्रयात् ।
वसयत्यात्मवीर्येण निगृह्यासुरसं गणान् । स्वैरुसन्वृ-
र्जितोऽत्यर्थं सर्वलोकभयङ्करः । परदारापहरणं पर-
रत्नविलोपनम् । चकार सततं मोहादन्वकः पापनिधयः"
इति "निगृह्यतिशूलदारितान्वकमहाकुर इति" काट० ।
अथ एव अन्वकः स्वार्थं कन् । सुनिभेदे स च वृह-
स्पतिज्जेऽश्वातुः उतथ्यात् समतायास्तुपन्नः वृहस्पति-
श्रुत्पादन्वत्वमापदे । तस्य जात्यन्वत्वात् दैवतका इति
नामान्तं तत्कथा भा० व्या० प० १०० अ० उत
अस्य यवीयांस्तु परोधास्तिदिवोकसाम् । वृहस्पतिः
हन्तेजा समतामन्वपद्यत ॥ उवाच समता ३ देवसं
वृताम्बरम् ॥ अन्ववर्ता त्वं आत्मा जन्मरभ्यता-
मिति । अयञ्च मे महाभाग ! कुक्षयेव वृहस्पतः ।
आतथ्यो वेदमत्वापि षडङ्गं प्रत्यर्वायत ॥ अमोघरेतःस्व-
त्वापि द्वयोर्वास्त्वत्त सम्भवः । तस्मादेवं गतेऽस्य त्वमुपर-

मितुमर्हसि ॥ एवमुक्तस्तथा सम्यक् वृहस्पतिरुदारधीः ।
कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नियन्त्रितुम् ॥ स बभूव
ततः कामी तथा सार्द्धमकामया । उन्मुखजन्तुं तं रेतः
स गर्भस्थोऽभ्यभापत ॥ भोक्तात ! मा गमः कामं हयोनां
स्तह सम्भवः । अत्याकाशो भगवन् ! पूर्वञ्चाहमिहा
गतः । अमोघरेताश्च भयाच्च पीडां कर्तुमर्हसि ॥ अश्रुत्वैव
तु तद्वाक्यं गर्भस्थस्य वृहस्पतिः । जगाम मधुनाद्यैव समतां
चारुलोचनाम् ॥ शुक्रोत्सर्गं ततो बुद्ध्वा तस्या गर्भगतो
सनिः । पद्भ्यामग्राधयन्मागं शुक्रस्य च वृहस्पते ॥ स्थान
मप्राप्तमथ तद्देवः प्रतिहृतमन्दा । पपात सत्सदा भूमौ
ततः क्रुद्धो वृहस्पतिः ॥ तद्दृष्ट्वा पतितं शुक्रं शशाप स
रूपान्वितः । उतथ्यपुत्रं गर्भस्थं निर्भतस्य भगवन्वर्षि ॥
यन्मां त्वमोहणे काले सर्वभूतेष्विति मति । एवमात्य एव
स्तस्मात्समो दीधि प्रवक्ष्यामि ॥ स वै दीर्घतमः नाम शशाप
दधिपरायत । वृहस्पतेर्वृहत्कीर्त्तिं वृहस्पतिरिदौजसा ॥
जात्यन्वोवदवित् प्राज्ञः पत्नीं लेभे स विद्वया । तरुणी
रूपसम्पन्नां प्रहेषीं नाम ब्राह्मणीम् ॥ स पुत्रान् जन
यामास गीतमार्दीन् महायगाः" इति । यादवभेदे च
"सात्पतान् सत्त्वसम्पन्नात् कौशल्या सुपुत्रे सुवान् ।
भजिनं भजमानञ्च दिव्यं वाहधं न्यपम् । अन्वकश्च
महाबाहुं वृष्णिञ्च यदुनन्दनम् । तेषां विसर्गाश्चत्वारो
विस्तरेणैव तान् शृणु । अन्वकात् काश्यपुद्विंशता चतुरो-
ऽलभतात्मजान् । शुक्रं भजमानञ्च गर्भं कम्बलवर्कपम्" ।
इति हरिवंशे १२ अ० । "दूतं संप्रेषयामास एषणान्वक
निवंगनम्, ततो एषणान्वकाः कृष्णमिति" हरिवंशः ।
अन्वकारिपु पु० ईत० । महादेवे तस्य तन्नाशकत्वात्तथात्वम्
यथा हरिवंशे ११६ अ० "सुभोच भगवाच्छूलं प्रदीप्राग्नि-
समप्रभम् । तत् पपात हरोत्सृष्टमन्वकोरसि दुर्हरम् ।
मन्वसाञ्जाकरोद्गौडमन्वकं साधुकण्ठकामिति" अन्वकश्चन्वा-
दयोऽप्यत्र । अन्वकस्यान्वकारस्य रिपरणमागृहत्वात् ।
सूर्यो चन्द्रः वज्रौ च पु० ।
अन्वकवर्ते पु० अन्वक इय वचने एत अच् । पर्वतभेदे
गच्छः अन्वकारिणस्तद्वेषे नि ।
अन्वकारि एतं अन्वं करोति क अणु उप० स० । तस्मिन्
तच्च तैजोद्गमामाद्याभावरूपमिति नैयायिकाः । तेषां
तमोधावतीति प्रयोगात् नीलरूपवत् धावनादिक्रिया
वच्च इत्यान्तरम् । आलोकस्य अन्यत्र चाजुषप्रत्यये सत्
कारिणोऽपि तच्छब्दे मेचकप्रत्ययस्य न सङ्कारणम्

वस्त्राभावादिभिर्भेद इति मीमांसकादयः । 'दिवा-
करादृच्छति यो युक्तासु लीनं दिवाभीतमिवाश्वकारमिति'
कृष्णः । "सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनाश्वकारोऽप्य-
दोपदर्शनमिति" ऋच्छः । "अथाश्वकारं गिरिगङ्गाराणा-
मिति" रघुः । अश्वकारस्य दृष्टविघातकत्वं मनुष्याणामिव
तेषामेवालीकसहकारेण दर्शनोदयात् उन्दुरादीनां तु तद-
भावेऽपि दृष्टेरुदयात् । ततश्च आलीकरूपसहकारिविघटने-
नास्य दृष्टिराधिकत्वमवश्यम् । यथार्थज्ञानविरोधिनि वेदा-
न्तिमतसिद्धे अज्ञाने च । [रान्धकारे ।

अश्वकारमय त्रि० अश्वकार+प्राचुर्ये मयट् । प्रचु-
अश्वकारि पु० अश्वकः तदाख्यस्यासुरस्यारिः इत० । शिवे
अश्वकरिपुशब्देऽस्य विवर्तितः ।

अश्वकासहत् पु० अश्वकस्य अश्वन् हरति हू-किप् तुक्
च, अश्वकस्यासुरस्य अश्वहृत् रिपूर्वा इत० । महादेवे ।

अश्वकूप पु० अश्वयतीत्यन्धः स चासीं कूपः । साश्वकारे
कूपे । अश्वः कूपो यत् ७३० । नरकभेदे यथा
"यस्मिन् वै भूतानामीश्वरकल्पितदृष्टीनामविविक्तपरव्य-
घानां स्वयं पुरुषोपकल्पितदृष्टिर्वाविविक्तपरव्यथोव्यथा-
भावरति स परतान्धकूपे तदभिद्रोहेण निपतति ॥ तत्र-
दृष्टौ तैस्तैर्जन्तुभिः पशुशृगपक्षिसरीसृपैर्मशकयूकमत्-
कणमक्षिकादिभिः, ये के चाभिद्रुग्धास्तेषु सर्वतोऽभि-
द्रुह्यमाणस्तमसि विह्वतनिद्रानिद्रितरन्ध्रावस्थानः परि-
क्रामति यथा कशरारे जीवः इति भाग० पूरुक् ।
अश्वस्य दृष्ट्याभावस्य कूप इव । सोऽहे । सच्चि सर्वदृष्ट-
भावस्थाकरः इति तस्य तथात्वम् । [अश्वकरणसाधने ।

अश्वङ्करण न० अश्वः क्रियतेऽनेन च व्यर्थे क-करणे ख्यन् ।

अश्वतमस न० अश्वयति अश्व+अच तान्यति अनेनेति
तम करणे असि कर्म० अच् समासान्तः । निविडाश्व-
कारे, तदुक्तं नरकभेदे च ।

अश्वतामस न० तम एव तामसं प्रज्ञा० स्वार्थे अण् अश्वयतीति
अश्वं कर्म० । निविडाश्वकारे ।

अश्वतामिस्र न० तमिस्रा तमस्ततिः तमिस्रैव तामिस्रम् अश्व-
दतीत्यन्धम् कर्म० । निविडाश्वकारे । अश्वम् अश्वकारकं
तामिस्रं यत् ७३० । नरकविशेषे पु० न० । "तामिस्रमश्वता-
मिस्रं महारौरवरीरथौ नरकं कालस्रत्नञ्च नृहानरकमेव-
चेत्यादिना" मनुना गणितेषु एकविंशतिनरकभेदेषु द्वितीये
नरके तत्स्वरूपम् । "यस्तु परविज्ञापत्यकलत्वारव-
पहरति स हि कालपाशवद्वो यमपुरुषैरतिभयानकै-

स्तामिस्रे नरके वसाञ्चिपात्यते ॥ अनशनामिपान-
दण्डताडनघननर्जनादिभिर्यातनाभिर्यातमानो लन्दुन्तल
कण्डमलमासादितएकदैव मूर्च्छासुपयाति तासिच्चप्रागे ॥
एवमेव अश्वतामिस्रे । यस्तु "वञ्चित्वा पुरुषं दारादीनुप-
युक्ते यत्र शरीरो निपात्यमानो यातनास्यो वेदनया
नष्टमतिर्नष्टदृष्टश्च भवति यथा वनस्थतिर्दृष्टमानमून-
स्तस्यादश्वतामिस्रं तसुपर्दिशन्ति इति भाग० पूरुक् ॥
सांख्यशास्त्रे प्रसिद्धे भयविशेषविषयकोऽभिनिवेशे पु० ।
तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यश्वतामिस्रः इति सा० का० ।
"अभिनिवेशश्चासः दिव्यादियशब्दविषयत्वेन दृष्टदृष्ट-
यकत्वात् अणिमाद्युर्ध्वैश्वर्यविषयत्वाच्चाष्टादशधा । तत्रा
हि देवाः खनुणिमादिकमर्षविधमैश्वर्यं सामाद्य दृश
शब्दादीन् भुञ्जानाः 'शब्दादयो भोग्यास्तदुपायाश्चानि-
मादयोऽस्माकं असुरादिभिर्मांसा उपघानिषतेति विभ्यत
तदिदं भयमभिनिवेशोऽश्वतामिस्रोऽष्टादशविषयत्वात्तदष्टा-
धेति" सा० को० । वेदान्तिमतसिद्धे "देहे नेहे अचमव
नष्टोऽस्मीत्येवं"रूपे अज्ञाने च ।

अश्वत्व न० अश्वस्य भावः । नेत्रघाते चक्षुषः स्वयाहाराकारण्ये
"एकादशेन्द्रियवधा" इत्यादि सा० का० (४६) व्याख्यान-
कोमुद्याम् "बाधित्यं कुशिताश्वत्वजडताऽजिघता तद-
मकता कौशयपद्मत्वक्त्वोदावर्त्तमन्दता इत्यादिना श्रीः
दीनां क्रमण इन्द्रियाणां घातोर्धितः ।

अश्वपूतना स्त्री ३८४ सुत्युतोक्ते बालप्रहभेदे "स्कन्दप्रह
प्रथमः स्कन्दापस्वार एव च शकुना रेयतां चैव पूतना चान्ध
पूतने"त्युद्दिश्य । "योद्देष्ट स्तनमतिमारकासहिक्कादुर्द-
र्जनं ज्वरसहिताभिरर्दमानः दुर्वणः सततमधःशयोऽभूगन्धिकां
मपूर्वरभिषजोऽश्वपूतनात्समिति" तल्लक्षणसुक्तम् ।

अश्वमूर्धिका स्त्री अश्वं दृष्ट्याभावं सृणोति सुप-खण्ड् दीर्घः ।
देवतादृष्टे तत्संवेने हि चक्षुष्मत्ता भवतीति वैद्यकप्रसिद्धम् ।

अश्वभविष्णु त्रि० अनश्वोऽश्वोभवति भू-च्यर्थे शिष्णुच् ।
अश्वीभवितरि ।

अश्वभवाक् त्रि० अश्व च्यर्थे भू-खण्ड् । अश्वीभवितरि
अश्वम् न० अद्यते अद-असुन् नुम् धश्च । ओटने ।
अश्वताश्वसोदेवाः । "दिजातिशेषेण यदेतदश्वसा" किरा०
'विपानं शुक्रमश्वस इति" यजु० १६,७५ ।

अश्वार्हि पु० अश्वोऽर्हिरिव । (कचिया) इति प्रसिद्धे मत्स्ये ।
अश्ववर्जन् पु० अश्वं सूर्यप्रकाशरहितत्वात्प्रकाशं वर्ज-
यत् । वायोः सप्रभे स्तब्धे । 'मरुदिन्द्रः सरभसः साम-

नीमानुषीतिपाः देवीविशोऽन्वयत्वा च स्वन्वः सप्रम आ
धुवार्दिति" पुरा० ।

अस्यातमम न० कस्मै० अन्वेषोऽपीति टीषः । निविडाभ-
कारे । रजन्यान्तु स्त्री ।

अन्यिका स्त्री अन्वयति अन्व-प्रेरणे णिच् यन् । द्यत-
क्रोडायाम् तथा च जनः अन्वइव विवेकग्रन्थः क्रियते ।
सर्पस्याच्च तस्याश्चात्यन्तसेवनात् हृष्टिचयः बैद्यकप्रसिद्धः ।

अन्ध पु० अन्व क । कृपे । कृपतुल्यच्छिद्रवत्वात् पुं चिच्चे च ।
"वाक्प्राणिपादपायुश्चमंजान्याहुर्मनीषिण" इति शा०
ति० । अन्धनिङ्गमिति शब्दाः चि० ।

अन्धुल पु० अन्व-उलच् । गिरीपशुके । तत्पुपदगनात्
वियोगिनामन्वत्वात्तथात्वम् ।

अन्ध पु० अन्व रन् । देशभेदे स च देशः । "जगन्नाथादूर्ध्व-
भागादवाक् आन्वमगात्कक्षात् तावदन्ध्याभिधोदेश इत्युक्तः" ॥
वेदेषु कारावरस्य स्वियाम्त्पादिते अन्यजभेदे च ।
व्याधभेदे इति काश्यपः ।

अन्न न० अनित्यनेन अन्न-नन्, अद्यते इति अट-क्त वा
"अन्नाग इति" णा० निर्देशान् अन्नाश्रितया न जग्धिः ।
ओदने, स्वप्नाग्ने, "शस्यं ज्ञेयगतं प्रोक्तं सतुषं धान्य-
नुच्यते । आसं तु वितुषं देयं स्विस्रमन्नसुदाहृतम्" इति वसि०
स्मृ० । अन्नमन्त्रं हि जीवनमित्युक्तेः तेषां प्राणहेतुत्वात्तथा-
त्वम् । तस्मान्नाच्चेऽपि अन्नशब्दप्रयोगः "आमाच्च" हरये
दन्त्या पक्षं क्लवाथ खादयेत् । पटिर्षसहस्राणि विद्यायां
जायते कर्मरति" पुराणे "चाण्डालान् भुक्त्वा तिरासु
सुपवसेत् सिद्धं भुक्त्वा पराक्त" इति विष्णुस्मृतौ, आटित्या-
ज्जायते हृष्टिहृष्टेरन्नं ततः प्रजा" इति मानवे च तत् प्रयो-
गात् "स्विस्रमन्नसुदाहृतमिति वशिष्ठोक्तिस्तु परिभाषायां
न तु तन्वात्वस्य शान्तता मोधनार्था । अतएव "अन्नमात्रित्य-
पापानि तिउर्त्ति हृष्टिवासरे" इत्यादिनिषेधे आमाच्च-
भक्षणस्यापि अन्नमन्त्रं अन्नानि च विविधानि "अन्नानि
विविधानीह भवन्ति गिरिमन्त्रे" । इत्युपक्रम्य अष्टादश-
विधानि धान्यान्यभिधाय "अन्नवर्जं व्रते दोष ! एतान्येव
विवर्जये" इत्यनेन पद्मपुराणे अन्नवर्जं व्रतं तेषां वर्जनी-
यत्वाभिधानात् अष्टादश धान्यानि च धान्यशब्दं वक्ष्यन्ते
"अन्नमगितं तेषां विधायते तस्य यः स्वविधोऽनुक्तपुरीषं
यन्मध्यमस्तन्ममं योऽणवस्तन्ममं" इति श्रुत्या "अन्नमयं
हि सोम्य मन इति" श्रुत्यन्तरोक्तं मनसोऽन्नमयत्वं यत्
समर्पितं-तत् सर्वप्रकाराद्भिविकारत्वेनैव । ततश्च "राजाच्च

तेज आदते" इत्यादौ निषिद्धतापि सर्वेषामेव । "गन्धेप
दासगोपालान्निमित्तार्जुनीरिणः । भोज्यान्नाः नापित्तस्यै
यथाकामं निवेदये" इत्यादौर्वापि दासादर्थोऽन्वयताप्रति-
प्रसयः अष्टादशाक्षविषयगव दासादयश्च मंकीर्णजातिभेदा-
पराशरोक्ता वेदितव्यास्तै च तत्तच्छब्दे दर्शयिष्यन्ते ।
"गोरमं तिलतक्तं च तिलपिण्याकर्मव च । अपूपान् भज-
येत् शूद्राद्यज्ञान्यत् पयसाकृतमिति" संवर्त्तचकन्तु आर्पादि
शब्दाद्निवृत्तानामपि भक्ष्यतामम् । "कन्दपक्तं तैलपक्त-
पायसं टांघ सक्तवः । एतान्यशुद्धाद्यभुजं भोज्यानि मनुज-
वर्षादिति" शारीरतन्त्रे अशुद्धाद्यभुजातिमिति विशेषणा-
त्तथावगतैः एषाम् एतानि० । "अन्नं हि भूतानां श्रेष्ठं
तस्मात् सर्वोपिधसुच्यते" इति यतो अन्नस्य सर्वोपिधसुच्य-
त्वोक्तेः सर्वेषां प्राणान्यापिधनामसत्त्वं व्यक्तमन्त्रं "एषिः
ओपधय ओपिधस्योऽर्द्धमिति" यतो च ओपिधजमात्वस्य
अन्नत्वस्योक्तं "अन्तेऽर्द्धे च भूतानि तस्मादन्नमित्युच्यते"
इति तद्विकृतिरपि श्रुतौ दर्शिता । एषिव्यां, तस्मात् अन्न-
हेतुत्वादन्नशब्दाख्याता । "अङ्गोऽर्द्धमिति श्रुतेः" "अन्-
कर्म" रूपं तदन्नस्येति" का० उप० श्रुतेः । अत एव
भाष्यकृता "हृन्नाहमिमास्तिषो देवता" इति श्रुतौ इदमा-
तेजोऽन्नाहिकाया देवतायाः परामर्शः इत्युक्तम् । इदञ्च
च निरुक्तं तस्य च "एष्टेरन्नं ततः प्रजा इति" मनुना
अन्नहेतुत्वोक्तेः स्थात्वम् । तथाऽर्द्धमिति प्राणित्यनेनेति व्युत्पत्तेः
उदकस्य प्राणहेतुत्वादन्नत्वम् "आपोमयः प्राण" इत्युक्ता
तत्समर्थनाय "आपः पीताशेषा विधायन्ते तामां
यः स्वविधोधातुस्तन्मन्त्रं योमध्यमः तद्वर्द्धितं योऽणवः
स प्राण इति कान्दोग्येऽपि प्राणहेतुत्वमुक्तम् । तथा-
"पोऽङ्गकलो वा असौ परुषः" इत्युपक्रम्य "पशुदशाहानि
भागीः कामसपः पिवापोमयः प्राणो न पिबितो मिच्छेत्
स्यते" इति तत्रैव जनपानाभावे प्राणविक्षेपे उक्तः ।
प्राणानन्दहेतुत्वाद्वा अन्नस्य तथात्वम् यथा "आपो वा
अन्नाद्भवत्यस्यस्मादादा सुष्टिर्भवंति व्याधीयन्ते प्राणाः
अन्नं कर्णयो भविष्यतीति अथ यदा सुष्टिर्भवति आन-
न्दिनः प्राणाः भवन्ति अन्नं वृद्ध भविष्यतीति का० उप० ।
सूय्ये पु० सि० का० तस्य अन्नहेतुत्वेऽर्द्धत्वात्तथात्वम् "आ-
टित्याज्जायते हृष्टिहृष्टेरन्नं ततः प्रजा" इति मनुना तत्रैत-
त्वोक्तेः स्थात्वम् आगमाधने उपकरणे, न० "स्वियोऽन्नं
पशवोऽन्नञ्च विधोऽन्नञ्च रुद्धोजितामिति" मनुः । भक्ष्य-
द्रव्ये च "प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् । स्यावर्

जङ्गमद्वय मयं प्राणस्य भोजनमिति" मनुना जङ्गम-
स्वास्थ्यत्वोक्तेः ।

अन्नकिट्ट न० ईत० । अन्नपाकगच्छे यद्यभाणे अन्नमलभेदे ।

अन्नकोष्ठ पु० अन्नस्य व्रीह्यादेः स्वल्पं कोष्ठमिव अल्पार्थं कन् ।

(कटी) इति ख्याते धान्यादेः स्थापनस्थाने ।

अन्नद ति० अन्नं ददाति दा-क । अन्नदातरि "वारिद-
स्त्वभिभाषति सुखमक्षयमन्नदं" इति मनुः । अन्नपर्याय-
देर्भाभेदे स्त्री तत्पूजादि अन्नदाकल्पग्रन्थे दृश्यम् ।

अन्नदास पु० अन्नेन पालितो दासः । अन्नमात्रलाभेन
पात्रदासत्वे भक्तदासे (पेटभाता) अन्नस्य दासमात्रे च,
"अन्नस्य पुरुषो दास" इति भारते पुरुषस्य अन्नहेतुर्नव
दासत्वोक्तेः ।

अन्नदोष पु० अन्नस्य भोजनप्रतिपक्षादकृतः दोषः पाप-
विशेषः धातुवैपश्यं वा । अभक्ष्यान्नभक्षणजनिते अयाह्या
रूपप्रतिपक्षजनिते च पापहेतौ अपथ्यभोजनजधातुवैपश्यकते
च दोषभेदे "आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युविप्रान् जिघांसति"
मनुः । अभक्ष्यान्नद्वयानि द्विविधानि स्युत्यादौ निषिद्धतया
उक्तानि, तानि च अभक्ष्यगच्छे वक्ष्यन्ते । वैद्यके रोग-
निदानतया उक्तानि च, तानि धातुवैषम्यसम्पादनद्वारा
रोगनिदानतया वैद्यके प्रसिद्धानि यथा मन्दाग्नेः सुर्व-
क्षादीनि ।

अन्नपाक पु० ईत० । अन्नस्य व्रीह्यादेर्लौकिकदहनने
विक्रियतुक्कलव्यापाररूपे पचने, भुक्तान्नस्य जठरानलेन रस-
रक्षादिकृपान्तरापादने च तत्र लौकिकपाकः चूल्हारुपरि-
स्थापनपूर्वाधःसन्नापनादिलौकिसिद्धः । जाठरपाको यथा
पटायादग्ने योगार्थं वै । "प्रायुष्यं भुक्तमाहारं स वायुः
कुरुते द्विधा संप्रविश्यान्नमध्यन्तु पृथक् किट्टं पृथगजलम् ।
अग्नेर्दग्धं जलं स्थाप्य तदन्नं च जलोपरि । ललस्थाधः स्वयं
प्राणः स्थितार्ग्वं धमते शनैः । वायुना ध्यायमानो-
र्जग्नेरल्लुपणं कुरुते जलम् । अन्नं तदुष्णतोयेन सम-
न्नात् पच्यते पुनः । द्विधा भवति तत् पक्वं पृथक् किट्टं
पृथगजलम् । रसेन तेन ता नाडीः प्राणः पूर्यते पुनः ।
पतर्पयन्ति सम्पूर्यास्ताय देहं समन्ततः । रसः स नाडी-
मध्यस्थः शरीरे चोष्णता भृशम् । पच्यते पच्यमानस्तु भवेत्
पाकद्वयं पुनः । चम्पाविष्टस्य समन्नाच्च रुधिरञ्च प्रजायते"
इति द्रुमादिधातुपाकस्तु ४६ १४ उक्तेः ।

अन्नदान म० अन्नस्य अन्नपचायसात्वस्य पानसमभोगः ।
पच्यमानोऽन्नमये, "अपातोऽन्नदानविधाध्यायं आ-

ख्यास्याम" इति प्रतिज्ञाय "तस्याग्निपतीतनीदृखादि
तस्य नानाद्रव्यात्कस्येति" सुन्दते उक्तत्वात् सर्वेषामन्न-
पानत्वम् ।

अन्नपूर्णा अन्नं पूर्णं यथा । देवीभेदे "अन्नपूर्णे ! सदापूर्णे ! ब्रह्म
प्राणवल्लभे ! । ज्ञानवैराग्यसिद्धिर्धर्म भिक्षांसे देहि पार्श्वतीति
शङ्कराचार्यः । एषा च काशीश्वरमूर्तिरुष्णी कार्गीश्वरदे
एतस्याभरिणो वर्गिनम् ।

अन्नपूर्णेश्वरी स्त्री भैरवीभेदे, तन्वसारेऽस्या विवरणम् । अन्न-
पूर्णायामपि "भिक्षां देहि कृपावलोकनकरी मातात्र-
पूर्णेश्वरीति" शङ्कराचार्यः ।

अन्नप्राशन "न० प्रकृतं विधानेन प्रथमप्राशनं प्राशनं ईत० ।
पञ्चाष्टममासादौ बालकादेर्विधानेन प्रथममन्नभोजने
"पष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्देष्टं मङ्गलं कले" इति मनु ।
"ततोऽन्नप्राशनं पष्ठे मासि कार्यं यथाविधि । "अष्टमे
वास्य कर्त्तव्यं यद्देष्टं मङ्गलं कले" इति स्युत्यन्तरम् । प्र-
इति मन्व्यकल्प इति रघु० । तत्रायं विशेषः कल्प-
चिन्तामणौ । "अन्नस्य प्राशनं कार्यं मासि पष्ठेऽष्टमे
वधैः स्त्रीणान्त पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजगौ" मनिः ।
तत्र विहिततित्यादि यथा

"पष्ठे मासि निघाकरे शुभकरे रिक्तेतरे वा तिथौ मौस्यः-
दित्यमितेन्दुजीवितवसे पक्षे च कृष्णोतरे । प्राजेष्वादिदि
पौषावैष्णवशुक्लैस्तादिपट्कोत्तरैरग्नेश्यापतिपत्त्रभेदं नि-
तरामन्नादिभक्तः शुभ इति, भुज० भी० । प्राजेष्वादिपक्ष
शोक्लश्यादयः ४५, ७८, २७, १, २२, २३, १३, १४, १५,
१६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००, १०१, १०२, १०३, १०४, १०५, १०६, १०७, १०८, १०९, ११०, १११, ११२, ११३, ११४, ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१, १३२, १३३, १३४, १३५, १३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४५, १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६३, १६४, १६५, १६६, १६७, १६८, १६९, १७०, १७१, १७२, १७३, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८, १९९, २००, २०१, २०२, २०३, २०४, २०५, २०६, २०७, २०८, २०९, २१०, २११, २१२, २१३, २१४, २१५, २१६, २१७, २१८, २१९, २२०, २२१, २२२, २२३, २२४, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३१, २३२, २३३, २३४, २३५, २३६, २३७, २३८, २३९, २४०, २४१, २४२, २४३, २४४, २४५, २४६, २४७, २४८, २४९, २५०, २५१, २५२, २५३, २५४, २५५, २५६, २५७, २५८, २५९, २६०, २६१, २६२, २६३, २६४, २६५, २६६, २६७, २६८, २६९, २७०, २७१, २७२, २७३, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, २७९, २८०, २८१, २८२, २८३, २८४, २८५, २८६, २८७, २८८, २८९, २९०, २९१, २९२, २९३, २९४, २९५, २९६, २९७, २९८, २९९, ३००, ३०१, ३०२, ३०३, ३०४, ३०५, ३०६, ३०७, ३०८, ३०९, ३१०, ३११, ३१२, ३१३, ३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३१८, ३१९, ३२०, ३२१, ३२२, ३२३, ३२४, ३२५, ३२६, ३२७, ३२८, ३२९, ३३०, ३३१, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५, ३३६, ३३७, ३३८, ३३९, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३४५, ३४६, ३४७, ३४८, ३४९, ३५०, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४, ३५५, ३५६, ३५७, ३५८, ३५९, ३६०, ३६१, ३६२, ३६३, ३६४, ३६५, ३६६, ३६७, ३६८, ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७७, ३७८, ३७९, ३८०, ३८१, ३८२, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६, ३८७, ३८८, ३८९, ३९०, ३९१, ३९२, ३९३, ३९४, ३९५, ३९६, ३९७, ३९८, ३९९, ४००, ४०१, ४०२, ४०३, ४०४, ४०५, ४०६, ४०७, ४०८, ४०९, ४१०, ४११, ४१२, ४१३, ४१४, ४१५, ४१६, ४१७, ४१८, ४१९, ४२०, ४२१, ४२२, ४२३, ४२४, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९, ४४०, ४४१, ४४२, ४४३, ४४४, ४४५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९, ४५०, ४५१, ४५२, ४५३, ४५४, ४५५, ४५६, ४५७, ४५८, ४५९, ४६०, ४६१, ४६२, ४६३, ४६४, ४६५, ४६६, ४६७, ४६८, ४६९, ४७०, ४७१, ४७२, ४७३, ४७४, ४७५, ४७६, ४७७, ४७८, ४७९, ४८०, ४८१, ४८२, ४८३, ४८४, ४८५, ४८६, ४८७, ४८८, ४८९, ४९०, ४९१, ४९२, ४९३, ४९४, ४९५, ४९६, ४९७, ४९८, ४९९, ५००, ५०१, ५०२, ५०३, ५०४, ५०५, ५०६, ५०७, ५०८, ५०९, ५१०, ५११, ५१२, ५१३, ५१४, ५१५, ५१६, ५१७, ५१८, ५१९, ५२०, ५२१, ५२२, ५२३, ५२४, ५२५, ५२६, ५२७, ५२८, ५२९, ५३०, ५३१, ५३२, ५३३, ५३४, ५३५, ५३६, ५३७, ५३८, ५३९, ५४०, ५४१, ५४२, ५४३, ५४४, ५४५, ५४६, ५४७, ५४८, ५४९, ५५०, ५५१, ५५२, ५५३, ५५४, ५५५, ५५६, ५५७, ५५८, ५५९, ५६०, ५६१, ५६२, ५६३, ५६४, ५६५, ५६६, ५६७, ५६८, ५६९, ५७०, ५७१, ५७२, ५७३, ५७४, ५७५, ५७६, ५७७, ५७८, ५७९, ५८०, ५८१, ५८२, ५८३, ५८४, ५८५, ५८६, ५८७, ५८८, ५८९, ५९०, ५९१, ५९२, ५९३, ५९४, ५९५, ५९६, ५९७, ५९८, ५९९, ६००, ६०१, ६०२, ६०३, ६०४, ६०५, ६०६, ६०७, ६०८, ६०९, ६१०, ६११, ६१२, ६१३, ६१४, ६१५, ६१६, ६१७, ६१८, ६१९, ६२०, ६२१, ६२२, ६२३, ६२४, ६२५, ६२६, ६२७, ६२८, ६२९, ६३०, ६३१, ६३२, ६३३, ६३४, ६३५, ६३६, ६३७, ६३८, ६३९, ६४०, ६४१, ६४२, ६४३, ६४४, ६४५, ६४६, ६४७, ६४८, ६४९, ६५०, ६५१, ६५२, ६५३, ६५४, ६५५, ६५६, ६५७, ६५८, ६५९, ६६०, ६६१, ६६२, ६६३, ६६४, ६६५, ६६६, ६६७, ६६८, ६६९, ६७०, ६७१, ६७२, ६७३, ६७४, ६७५, ६७६, ६७७, ६७८, ६७९, ६८०, ६८१, ६८२, ६८३, ६८४, ६८५, ६८६, ६८७, ६८८, ६८९, ६९०, ६९१, ६९२, ६९३, ६९४, ६९५, ६९६, ६९७, ६९८, ६९९, ७००, ७०१, ७०२, ७०३, ७०४, ७०५, ७०६, ७०७, ७०८, ७०९, ७१०, ७११, ७१२, ७१३, ७१४, ७१५, ७१६, ७१७, ७१८, ७१९, ७२०, ७२१, ७२२, ७२३, ७२४, ७२५, ७२६, ७२७, ७२८, ७२९, ७३०, ७३१, ७३२, ७३३, ७३४, ७३५, ७३६, ७३७, ७३८, ७३९, ७४०, ७४१, ७४२, ७४३, ७४४, ७४५, ७४६, ७४७, ७४८, ७४९, ७५०, ७५१, ७५२, ७५३, ७५४, ७५५, ७५६, ७५७, ७५८, ७५९, ७६०, ७६१, ७६२, ७६३, ७६४, ७६५, ७६६, ७६७, ७६८, ७६९, ७७०, ७७१, ७७२, ७७३, ७७४, ७७५, ७७६, ७७७, ७७८, ७७९, ७८०, ७८१, ७८२, ७८३, ७८४, ७८५, ७८६, ७८७, ७८८, ७८९, ७९०, ७९१, ७९२, ७९३, ७९४, ७९५, ७९६, ७९७, ७९८, ७९९, ८००, ८०१, ८०२, ८०३, ८०४, ८०५, ८०६, ८०७, ८०८, ८०९, ८१०, ८११, ८१२, ८१३, ८१४, ८१५, ८१६, ८१७, ८१८, ८१९, ८२०, ८२१, ८२२, ८२३, ८२४, ८२५, ८२६, ८२७, ८२८, ८२९, ८३०, ८३१, ८३२, ८३३, ८३४, ८३५, ८३६, ८३७, ८३८, ८३९, ८४०, ८४१, ८४२, ८४३, ८४४, ८४५, ८४६, ८४७, ८४८, ८४९, ८५०, ८५१, ८५२, ८५३, ८५४, ८५५, ८५६, ८५७, ८५८, ८५९, ८६०, ८६१, ८६२, ८६३, ८६४, ८६५, ८६६, ८६७, ८६८, ८६९, ८७०, ८७१, ८७२, ८७३, ८७४, ८७५, ८७६, ८७७, ८७८, ८७९, ८८०, ८८१, ८८२, ८८३, ८८४, ८८५, ८८६, ८८७, ८८८, ८८९, ८९०, ८९१, ८९२, ८९३, ८९४, ८९५, ८९६, ८९७, ८९८, ८९९, ९००, ९०१, ९०२, ९०३, ९०४, ९०५, ९०६, ९०७, ९०८, ९०९, ९१०, ९११, ९१२, ९१३, ९१४, ९१५, ९१६, ९१७, ९१८, ९१९, ९२०, ९२१, ९२२, ९२३, ९२४, ९२५, ९२६, ९२७, ९२८, ९२९, ९३०, ९३१, ९३२, ९३३, ९३४, ९३५, ९३६, ९३७, ९३८, ९३९, ९४०, ९४१, ९४२, ९४३, ९४४, ९४५, ९४६, ९४७, ९४८, ९४९, ९५०, ९५१, ९५२, ९५३, ९५४, ९५५, ९५६, ९५७, ९५८, ९५९, ९६०, ९६१, ९६२, ९६३, ९६४, ९६५, ९६६, ९६७, ९६८, ९६९, ९७०, ९७१, ९७२, ९७३, ९७४, ९७५, ९७६, ९७७, ९७८, ९७९, ९८०, ९८१, ९८२, ९८३, ९८४, ९८५, ९८६, ९८७, ९८८, ९८९, ९९०, ९९१, ९९२, ९९३, ९९४, ९९५, ९९६, ९९७, ९९८, ९९९, १०००, १००१, १००२, १००३, १००४, १००५, १००६, १००७, १००८, १००९, १०१०, १०११, १०१२, १०१३, १०१४, १०१५, १०१६, १०१७, १०१८, १०१९, १०२०, १०२१, १०२२, १०२३, १०२४, १०२५, १०२६, १०२७, १०२८, १०२९, १०३०, १०३१, १०३२, १०३३, १०३४, १०३५, १०३६, १०३७, १०३८, १०३९, १०४०, १०४१, १०४२, १०४३, १०४४, १०४५, १०४६, १०४७, १०४८, १०४९, १०५०, १०५१, १०५२, १०५३, १०५४, १०५५, १०५६, १०५७, १०५८, १०५९, १०६०, १०६१, १०६२, १०६३, १०६४, १०६५, १०६६, १०६७, १०६८, १०६९, १०७०, १०७१, १०७२, १०७३, १०७४, १०७५, १०७६, १०७७, १०७८, १०७९, १०८०, १०८१, १०८२, १०८३, १०८४, १०८५, १०८६, १०८७, १०८८, १०८९, १०९०, १०९१, १०९२, १०९३, १०९४, १०९५, १०९६, १०९७, १०९८, १०९९, ११००, ११०१, ११०२, ११०३, ११०४, ११०५, ११०६, ११०७, ११०८, ११०९, १११०, ११११, १११२, १११३, १११४, १११५, १११६, १११७, १११८, १११९, ११२०, ११२१, ११२२, ११२३, ११२४, ११२५, ११२६, ११२७, ११२८, ११२९, ११३०, ११३१, ११३२, ११३३, ११३४, ११३५, ११३६, ११३७, ११३८, ११३९, ११४०, ११४१, ११४२, ११४३, ११४४, ११४५, ११४६, ११४७, ११४८, ११४९, ११५०, ११५१, ११५२, ११५३, ११५४, ११५५, ११५६, ११५७, ११५८, ११५९, ११६०, ११६१, ११६२, ११६३, ११६४, ११६५, ११६६, ११६७, ११६८, ११६९, ११७०, ११७१, ११७२, ११७३, ११७४, ११७५, ११७६, ११७७, ११७८, ११७९, ११८०, ११८१, ११८२, ११८३, ११८४, ११८५, ११८६, ११८७, ११८८, ११८९, ११९०, ११९१, ११९२, ११९३, ११९४, ११९५, ११९६, ११९७, ११९८, ११९९, १२००, १२०१, १२०२, १२०३, १२०४, १२०५, १२०६, १२०७, १२०८, १२०९, १२१०, १२११, १२१२, १२१३, १२१४, १२१५, १२१६, १

“ह मास्य ! मन” इति श्रुतिः विवरणं क्रोशशब्दे । अत्र-
प्रकृतमुच्यतेऽस्मिन् “तत् कृतवचने” पा० मयट् । अत्र-
पचरे यज्ञादौ “अन्नमयोयज्ञ” इति सि० कौ० ।

अन्नमल्ल न० पु० अन्नस्य मलः किट्टः । निम्मारतरसभागभेदे
सिष्टि) इति ख्यातेऽन्नकिट्टे ‘वर्चस्कः मल’ इति सि०
कौ० । सुरायाञ्च “सुरा वै मलमन्नानां पुरीषं मलमुच्यते ।
तस्मात् ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेदिति”
पा० वि० स्मृतिः ।

अन्नरस पु० अन्नस्य रसः सारांशः स्वादो वा । भुक्तस्य अन्नस्य
सारांशे “सवा अथं पुरुषोऽन्नरस” इति श्रुतिः अपथ्यः
सह सभुङ्क्ते व्याधिरन्नरसं यथेति” वै० । रसस्तु जटरा-
नसेनान्नस्य परिपाकात् कश्चित् सारांशः । अन्नपाकगच्छे
तद्विवरणम् । अदस्यास्वादे च ।

अन्नविकार पु० अन्नस्य विकारः । शोणित्वादिषु सप्रसु
धातुषु “प्रधानेन व्यपदेशाभवन्तीति” न्यायात् चरमधाता-
ऽऽत्म्य प्रयोगोपाधित्वात् चरमे धातो शक्ये रा० नि० ।
शक्योत्पत्त्यर्थमेव हि क्रमशः शोणित्वादिपाकात्तस्य प्राधा-
त्यम् । अत एव “अन्नादेते” इति श्रुतौ अन्नतो रेतस
उत्पत्तिर्दृशिता सा च परस्परयैव ।

अन्नाद लि० अन्नमसुं शक्योति अद-अण् उप० । अन्न-
भोजनसाभर्षापति टोप्राग्नी । “अन्नवानन्नादोभवति य
तदं विद्वानिति का० उप० । “अन्नादः टोप्राग्निरिति”
भा० भा० । “त्विपिमानपचितिमान् यथास्वी ब्रह्मवर्चस्य-
न्नाद” इति कात्या० ३, ३, ५ । अन्नभक्तके लि० “टिड्-
शान्जित्यादि” पा० स्त्रिंशे आद्यान्नयोस्तद्विद्वान्माहचर्यात्
नद्विताणन्नादेव ङीप् अन्यतोऽन्, तेनातः स्त्रियां टाप् ।

अन्नादिन् लि० अन्नमसि अद-णिनि ६त० । अन्नभक्तके । “भैलेण
रज्यद्विलं नैकादादी भवेदशतीति” मनुः स्त्रियां ङीप् ।

अन्नाद्य न० अन्नरूपमाद्यं भक्ष्यम् । अन्नरूपभक्ष्ये । ‘अग्नि-
मन्नाद्यमाद्यादधे” य० ३, ५ । अन्नमाद्यं यस्य । अन्न-
प्रकृतौ लि० “अन्नाद्याय व्यरुध्ं सोमोराजा यमाममदिति”
उल्लघानमन्त्रः । “अन्नाद्योनेटकेन वा” इति मनुः ।

अन्नायुस् लि० अन्नमायुर्जीवनमाधनमस्य । अन्नलोपने “स
णपोऽन्नस्य यज्ञोयद्वायुरन्नायुर्वा एष यद्वायुरिति” ऐ०
उप० । अन्नायुर्जननिबन्धनादुरज्जोवन इत्यर्थः ।

अन्नावृध लि० अन्नं यद्धतेनेन दृध करणे क्तिप् ६त० उर्ध्व-
वृद्धार्थः । अन्नवृद्धे । “अन्न उवा पितृभृतोजनिता-
न्नावृधं प्रतिचरन्प्रद्वैरिति ऋ० १, १, ४, १ ।

अन्नाशन न० अन्नस्य विधानेन आशनम् । अन्नप्राशनार्थे ।

अन्य लि० अन-अभ्रादि० य । भिद्ये, मह्ये च ।
‘उद्वितं दृदग्नेऽन्यच्च कवन्धेभ्यो न किञ्चनेति” रघुः ।
“शरीरेण समं नागं सर्वमन्यद्भि गच्छति” ऋतो० ।
“अन्यदुक्तुङ्गलं सत्वमन्यच्छास्त्रनियन्तितमिति” माघः
धन्यास्तागुणरत्नरोहणभुवोधन्याः स्मृतन्यैव संति” सा० ट.
मठगे अन्योक्तिः सुख्यत्वेऽस्य सर्वनामता । ‘नान्ये
सति सर्वस्वं यज्ञान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति” या० । “व्याप्तिः
साध्यवदन्यास्त्विति” भाषा० । ‘दृढचन्द्रन्येषां या शत-
कतोरिति ऋ० ८, ३, १, ४, अन्यास्मिन् यूपे, निदधति
रंत इति ऋ० ३, ५, १, ७ । इत्येऽन्यस्य न तत्कार्यम् ।
‘साध्न्यानां सखिद्विगे” इति सु० बो० जमि त् वा
साध्यन्ते-साध्न्याः । तभ्येऽसित्वर्थे क् दक् । अन्यदीय ।

अन्यकारक प्र० अन्यत् करोति ऊ-उण् स्वार्थे क्तु कारकः ।
पुरीषकिट्टे चारा० । अन्यस्य कारके लि० ।

अन्यचित्त न० अन्यदिव स्वयंपरात्मं चित्तं कर्म० ।
विषयान्बोचनामसर्थे चित्ते । ६त० । अन्यमनस्के लि० ।

अन्यत् अव्य० । अन-वा० यति । अन्यार्थे । “द्वेय-
दत्तो गच्छति अन्यञ्च यन्नदत्त” इति गण० मन्त्रो०
स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ।

अन्यतम लि० अन्य+इतमदिति, सुग्वधोपम् । बहूनां मध्ये
निर्द्धारिते एकस्मिन् । न्यायमते अनेकभेदावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकभेदवति तच्च तद्विद्वत्त्वे सति तद्विद्वत्त्वे सति तद्विद्वत्-
भिन्नत्वम् । यथा घटपटगृहान्यतम इत्यादौ घटादिभेद-
त्वयभेदो घटपटगृहेष्वेव, तद्विद्वेषु सर्वत्र तन्नयभेदम-
त्त्वात् । अनेकत्वञ्च अपेक्षाबोधविषयत्वं तथा च यावन्तः
पदार्थाः अन्यतमघटकप्रथमभेदप्रतियोगितया विवर्जिता-
स्तावन्तएव भेदा याह्यास्तथा च तावत्पदार्थाभिन्नभेद-
वत्त्वमेवान्यतमगृहार्थः । “अन्यतरान्यतमगृह्यौ अव्युत्पन्नौ
प्रातिपदिके इति” कैयटः । तेनान्यतमस्य न सर्वनामकार-
थ्यम् “किञ्चिदोनिर्द्धारणे इति” पा० किञ्चिद्भ्रूयोऽन्यत्र
उतरादिविधानाभावाच्च इतमानत्वम् अतोऽव्युत्पन्नत्वम् ।
इति भा० प्र० ट । अतएव सर्वनामसंज्ञास्त्रिंशे इतरइत-
मानयोरेकत्वेऽपि प्रनृतरगच्छस्य पृथग्यज्ञणम् ।

‘कम्पादिपट्कान्यतमत्वं कारकत्वमिति” मारसञ्जरीः
“अधःप्रकृपतोऽन्यतमः हि टोप” इति सुश्रुतम् ।

अन्यतर लि० अन्य+इतर सु० बो० । द्वयोर्मध्ये निर्द्धारिते
एकस्मिन् । न्यायमते भेदद्वयादिच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवति

तच्च तद्भिन्नत्वे सति तद्भिन्नभिन्नत्वमधिकमन्यतमगच्छे दृश्यम्
अव्युत्पन्नत्वेऽपि अस्य स्वगच्छेनोपात्तत्वात् सर्वनामकथ्यम् ।
किञ्च नदध्योऽन्यत्व इतराद्यभावात् अव्युत्पन्नत्वमिति भाष्य०
प्र० उक्तोत० । शुभादि० अपत्ये टक् । अन्यतरैयस्तदपत्ये
पंस्वी० । [टिवस ।

अन्यतरं द्यम् अव्य० अन्यतरस्मिन्नङ्गनि एद्यम् । अन्यतर-
अन्यतस् अव्य० अन्य+मप्रस्यार्थे तसिन् । अन्यत्व अन्य-
त्वादिन्याद्यर्थे । तत्र मप्रस्यर्थे "नैव न प्रियतमाभयथामो
यद्यसुं न दृणुते दृणुते वा । एकतस् धिगममगुणज्ञाम-
न्यतः कथमदःप्रतिलम्भः इति" नै० "एकतस्तु सकलानि
निमित्तान्यान्यतो मनसः प्रतित्तिरिति निति० 'शूरो यत्
परीवाटोनिन्दा वापि प्रवर्त्तते । कर्णो तत्र पिधातव्यो
गलव्यं वा ततोऽन्यत" इति मनुः । पञ्चम्यर्थे तु "या
नियुक्तान्यतः पुत्रं देवराधाप्यथाप्रयादिति" मनुः ।

अन्यतस्य लि० अन्यतोऽन्यस्मिन् स्वैतरपक्षे भवः अन्यतस+
त्यप् । सपत्ने । "म य एतसुपासो जिष्णुर्हापगाजिष्णु-
भैरत्वान्यतस्यजायीति" अतिः । [कारके ।

अन्यत्कारकं लि० अन्यस्य कारकः इत० टक् च । अन्यस्य-
अन्यत्र अव्य० अन्यस्मिन्+अन्य+त्वल् । अन्यस्मिदित्यर्थे ।
"अन्यत्व निद्रद्व्येभ्य आश्रितत्वभिद्वेष्यते इति" भाषा०
न चानुभाभगम्यं शास्त्रप्राभासत्वं येनान्यत्व एषं निद्रगर्भ-
रूपेकत इति" अन्यत्व प्रजापतिप्रतादित्यः इति च शारी०
ना० । प्रकरणबलाच्च कालो देगो वा विगेष्यः तत्र
कालः । "अन्यत्व निधनात् पत्युः पत्नी केगान्न वापयेदि-
त्यादौ" निधनकालभिन्ने काले इत्यर्थः । उक्तोटाहरणे तु देश
इति । "इतराध्योऽपि दृश्यन्ते इति" पा० उक्तेः तत्रभवा-
नित्यादिवत् प्रथमार्थे त्वल् । प्रथमार्थे "देवा अन्यत्वाश्रिभ्यां
सत्वं भिषेदुरिति" को० ब्रा० । अन्यत्व अन्ये इत्यर्थः ।
"अन्यत्व धर्मादन्यत्वाधर्मादन्यत्व कटाःकतात् अन्यत्व
भूताङ्गव्याचचेति" कठ० उ० प० । धर्मादन्यइत्यर्थः ।

अन्यथा अव्य० अन्य+प्रकारार्थे थाच् । अन्यप्रकारे "यदभावि
न तद्भावि भावि चेद् तदन्यथेति" हितो० । "अवाप्यते
वा कथमन्यथा इयमिति" वभा० । निष्कारणे
मदि० अभावार्थे च "अन्यथानुपपत्तिरिति" ।

अन्यथाकारम् अव्य० अन्यथा+ङ+णमुल् । अन्यप्रकारेण
कृत्वेत्यर्थे यस्य यथाकरणसंचितं ततोऽन्यरूपेण कृत्वेत्यर्थे ।

अन्यथाख्याति स्त्री अन्यथा अन्यरूपेण ख्यातिर्ज्ञानम् ।
यस्य यद्भिन्नत्वेन ज्ञानसंचितं तस्य तद्भिन्नधर्मैर्ज्ञाने ।

यथा हृदो वङ्गमानित्यादिज्ञानम् तच्च भवसात्मकं गटभाय
वति तत्प्रकारकत्वात् । तच्च विधिप्रमेकं ज्ञानं तस्यै
प्रवर्त्तकत्वात् तथा च शूक्तो रजतत्वधर्मात् रजताग्निस्तद-
यज्ञणे प्रवृत्तिरुपजायते इति नैयायिकादयः । सीमांस-
कादयस्त्वं तत्र ज्ञानद्वयम् वङ्गज्ञानं हृदज्ञानञ्च असंसर्गा-
यज्ञयथाच्च तयोः विधिप्रधानकार्यकारिता सति च हृदे
वङ्गेरसंसर्गज्ञाने तत्र न प्रवृत्तिरित्यतोऽसंसर्गायज्ञ एव तत्
प्रवर्त्तकः अप्रवृत्तिम् तदभावे इत्याहुः । वेदान्तिनस्तु
धर्मिणोऽसन्नित्येव नान्थाख्यातिः किन्तु अन्तो-
किरूपदार्थान्तरोत्पत्त्या तस्य लौकिकं इत्यङ्गं जायते
यथा इदं रजतमिति ज्ञानं तद्विषयणमध्यासगच्छे १४०
पृष्ठे उक्तम् । अतोऽसत एव तत्र ख्यातिरित्यसत्ख्यातिः
धर्मिसन्निकर्षस्थले तु जपसन्निकर्षस्फटिकादौ अन्यथा
ख्यातिरिति भेट इत्यङ्गाचक्षुः ।

अन्यथानुपपत्ति स्त्री अन्याथा अभावं न उपपत्तिः असम्भव-
स्वाभावप्रयोज्यः सम्भवे, अथापपत्तिप्रमाणे च तथाहि
पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ दिवाऽभोजनं देवदत्तस्य
पीनत्वं रात्रिभोजनं विनाऽनुपपत्तम् (असम्भवि) इति
ज्ञानात् रात्रिभोजनाकर्तृत्वकिपीनत्वे न रात्रिभोजनं कल्प्यते
तथा च भोजनस्य पीनतुव्यापकतया व्यापकाभावस्य च
व्याप्या भावव्याप्यतया साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियो-
गित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानात् अनुमितरूपार्थापत्ति-
रिति । भेयसर्थापत्तिः सीमांसकमते प्रमाणान्तरं नैयायि-
कानां मतं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानहेतुकानुमितिरिति भेटः ।

अन्यथाभाव पु० अन्यथा अन्यरूपेण भावः । यस्य यथा-
रूपसंचितं तस्य ततोऽन्यथारूपेण भवने । अन्यरूपागद्य
च । "अतो मय्यन्यथाभावो न कर्त्तव्य इति" का० उप०
भा० "ज्ञानेऽपि विषये तवानुक्तिरित्येवं रूपो भाव इत्यर्थः ।

अन्यथाभूत लि० अन्यथा अन्यप्रकारेण भूतः । प्रकारा-
न्तरतां प्राप्ते । "अन्यथाभूतस्वरिति" सु० बो० ।

अन्यथावृत्ति स्त्री अन्यथाऽन्यरूपेण वृत्तिः । चिन्तादेः अन्य-
प्रकारेण वृत्तौ, (परिणामि) अन्याथास्थितौ च ।

अन्यथासिद्ध लि० अन्यथाऽन्यप्रकारेण सिद्धः । अन्य-
प्रकारेण सिद्धे पदार्थे, न्यायादिमते अन्यथासिद्धिरूपाणं
कारणताप्रतिबन्धकानां दोषाणामान्त्रये वस्तुनि च । अन्यथा-
सिद्धानि च पञ्च तत्र घटादौ दण्डत्वादिकमाद्यम् दण्डादि-
रूपं द्वितीयं, कुलालजनकः हतोयः, गगनादि चतुर्थम्
रासभादि पञ्चमम्, यथोक्तं भाषायाम् "येन सह पूर्व-

भावः कारणमादाय वा यस्य । अन्यं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते यत्पूर्वभावविज्ञानम् ॥ जनकं प्रति पूर्ववर्त्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते । अतिरक्तमथापि यद्भवच्चयतावश्यक-पूर्वभाविनः ॥ एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादि-मम् । घटादौ, दण्डरूपार्थे द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ तृतीयन्तु भवेद् व्योम कलालजनकोऽपरः । पञ्चमो राम-भार्तिः स्यादेतेष्ववश्यकत्वसो” इति ॥

अन्यथामिद्धि स्त्री अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धिः । अन्य-प्रकारेण सिद्धी न्यायाद्युक्तकारणताप्रतिबन्धकरूपे पञ्च-विधे दोषे च ।

अन्यदर्थे पु० अन्योऽर्थः कर्म० दुक् । भिन्नार्थे । इत० इत० वा अनर्थः अन्यस्यान्येन वाऽर्थे पु० । अन्यः अर्थीयस्य अन्यार्थः भिन्नार्थके त्रि० । “अन्यार्थे उपन्यास इति” चन्यदा अव्य० अन्यस्मिन् काले दा । अन्यस्मिन् काले इत्यर्थे “अन्यदा भूषणं पुंसां क्षमा लज्जेव योषितामिति” माघः

अन्यदाशा स्त्री अन्या आशा दुक् । भिन्नप्रार्थने । अन्य-साशा इत० । अन्यस्य वाञ्छायाम् अन्यलाभाशये ।

अन्यदाशिसु स्त्री अन्या आशीः दुक् । अन्याशीवादे अन्यस्य अन्येन वाशीरिति ईत० इत० वा । अन्या-शीरित्येव । अन्यास्य अन्येन वाऽशास्याप्रार्थने ।

अन्यदास्था स्त्री अन्यस्मिन् आस्था दुक् । अन्यस्मिन्नास्थायाम् अन्यस्यास्या ईत० । अन्यास्थित्वेव अन्यस्यास्थायाम् ।

अन्यदास्थित त्रि० अन्यमास्थितः दुक् । अन्यरूपस्थिते इत० । अन्यास्थित इत्येव अन्येनास्थिते ।

अन्यदीय त्रि० अन्यस्यायम् गृहा० दुक् च । अन्यसम्बन्धिनि अन्यदत्सकं त्रि० अन्यस्मिन् उत्सुकः दुक् । अन्य-विषयोत्कण्ठिते । अन्येन उत्सुकः इत० । अन्योत्-सुक इत्येव तत्रैवार्थे त्रि० ।

अन्यदूति स्त्री अन्या ऊतिः दुक् । अन्यरक्षणे । अन्यस्य ऊतिः ईत० । अन्योतिरित्येव अन्यस्य रक्षणं ।

अन्यद्राग पु० अन्यस्मिन् रागः दुक् । अन्यविषयरागे । अन्येन अन्यस्य वा रागः इत० ईत० वा । अन्यराग इत्येव अन्याकरणके अन्यसम्बन्धिनि च रागे ।

अन्यपुष्ट पुंस्त्री० अन्यया नाहभिद्यया पुष्टः सर्वत्र दो रक्षी पुंश्रवावः । कौकिले “अथन्यपुष्टाः प्रिकूलगज्याः श्रोतृवितन्नीरिव ताद्यमानेति” कुमा० । “वलिपुष्ट-कुलादिशान्यपुष्टैरिति” माघः ।

अन्यपूर्वा स्त्री अन्यः पूर्वा यस्याः । पूर्वपतिमरणादौ

पश्चात् कृततद्विज्ञापिकायां पुनर्भूस्त्रियाम् । अन्यपूर्वा च सप्तविधाः यद्योक्तं नारदेन ‘परपूर्वाः स्त्रियस्त्रियाः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् । पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्त्रियोः तु चतुर्विधा । कन्यावाक्षतयोनियां पाणिपक्ष-दूषिता । पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनःसंस्कारकर्मणा । देगधर्मानवेक्ष्य स्त्री शुचिभिर्या प्रदीयते । उत्पन्नसाहसान्यस्य सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता” । उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिचारः ।

“असत्सु देवरेषु स्त्री वाच्यैर्या प्रदीयते । सवर्णाय सवि-ण्डाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता” । स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति । कामार्थमाश्रयेदन्वमथसा स्त्रियोः तु सा । कौमारम्यतिमत्सृष्ट्य या त्यन्वं पुरुषं श्रिताः । पुनः पत्युर्दंष्ट्रं यायासा द्वितीया प्रकीर्त्तिता । नृदे भर्तारि तु प्राप्नान् देवरादीनपास्य या । उदगच्छेत्स्य कामात्या तृतीया प्रकीर्त्तिता । प्राप्ता देगाइनकीताः क्षुत्पिपासाहारा तु या । तवाहमिदुपगता सा चतुर्थी प्रकीर्त्तिता इति” । अन्या अपि सप्तविधाः काल्पयन्नेन दर्शिता यथा “सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुल-धमाः । वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उद-कस्पर्शिता या च या च पाणिगृह्णीतिका । अग्निं परिगताः या च पुनर्भूप्रभवा च या । इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्” इति । अन्यपूर्वाभेदेनञ्च युगान्तरविषय-

मिति माधवाचार्यादयः ‘नष्टे नृते प्रव्रजते स्त्रीवे वा पतिते पतौ । पञ्चसापत्सु नारीणां पतिरन्योविधीयते पराशरवाक्यस्य तेन युगान्तरविषयकत्वस्य व्यवस्थाप्रनात् । कलियुगेऽपि तत्कर्त्तव्यतेति आधुनिकामन्यन्ते तत्र वन्द्या-बले तत्तद्व्यन्ये एवावगन्व्ये । अन्यस्वामिकमात्रेऽपि “मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः । तयायकन्य-पूर्वैव तस्मिन्नासीत् वसुन्धरेति रघुः । ततः अर्ध्यादित्यदत्-अन्या पूर्वा यस्य वा । तत्परिणेतारि पुनर्भूपतौ पु० ।

अन्यभाव पु० अन्यरूपो भावः । अन्यारूपभावे अन्यरूप-प्रतिभावे च । ब्रा० ष्यञ् । आन्यभाव्यं तद्भावे न० । अन्यभृत् पुंस्त्री० अन्यया भ्रियते भृ-कर्मणि क्विप् । कौकिले । अन्यभृत् पुंस्त्री० अन्यया भृतः पुष्टः । कौकिले । “कलमन्-भृतम भादिभिति” रघुः । अन्यपुष्टमात्रे त्रि० ।

अन्यमनम् त्रि० । सपितृ मनोयस्य । स्वयाह्वविषयपरि-हारेण उत्कण्ठयथा व्याकुलीभावेन अन्यत्वमर्त्तचित्ते । कद् । अन्यमनस्कोऽप्यत्र त्रि० ।

अन्यमाहज पु० अन्यस्या माहजायते जन उ० इत० इत०

सापत्ने आतरि “असंसृष्टपि चादद्यात् संसृष्टोनाम्य-
माहज” इति याज्ञ० नाहजभगिनप्रां स्त्री ।

अन्यलिङ्ग पु० अन्यस्य स्वविशेषस्य लिङ्गमिव लिङ्गमस्य ।
विशेषलिङ्गानुसारिलिङ्गके शब्दे । वा कप् । अन्यलिङ्ग-
कोऽप्यकार्थे “ज्ञेयाः सप्रान्यलिङ्गका” इत्यमरः ।

अन्यवर्ष पुंस्त्री अन्यो वर्षः यस्य । सविजातीयवर्षे
यथा ब्राह्मणस्य क्षत्रियः क्षत्रियस्य वैश्यजातिरित्यादि ।

अन्यवादिन् पु० अन्यथा प्रतिज्ञातार्थादन्यथा वदति वट-
शनि । हीनप्रतिज्ञे वादिनि-प्रतिवादिनि च । ‘अन्यवादी
क्रियाद्देशो नोपस्थायी निरुत्तरः । आहृतः प्रपञ्चयायी च
हीनः पञ्चविधः सृष्ट’ इति नारदसंहिता ।

अन्यविवर्द्धित पुंस्त्री० अन्यथा स्वमाहभिक्षया विवर्द्धितः
पुंवत् । क्रीकृषे । परवर्द्धितमात्रे लि० ।

अन्यव्रत लि० अन्यत् वैदिकाङ्गिचं व्रतं कर्म यस्य । दुर्ति-
सृष्टि-विकृतव्यतिरिक्तकर्मकारके असुगदौ यथेष्टाचारि-
मानुषे च । ‘अपद्देशो अपहुरोऽन्यव्रतस्य ऋ० ५, २०२,
अकर्णा टस्वरभि नो अमन्तुरन्यव्रतोऽमानुषः ऋ०
१०, २२, ८, ।

अन्यशास्त्र पु० अन्या स्वाध्यायभिन्ना शाखा वेदभागभेदो यस्य ।
स्वाध्यायवेदशाखाभिन्नशाखास्वाध्यायिनि ‘अन्यशास्त्रोद्भवो-
दत्तो न्यहीतज्ञोपनायित’ इति दत्तक० च० सृष्टिः ।
वा-कप् । अन्यशास्त्रकोऽप्यकार्थे । स्वशास्त्रासुत्सृज्य
अन्यशास्त्रामध्ये तरि च । स्वार्थे कन् । शास्त्रारण्डे ।

अन्यसाधारण लि० अन्येन साधारणः । अन्येन सदगे,
‘अथ्यप्रसिद्धं यशसे हि पुंसामनन्यसाधारणमेव कर्मोति’
क० अन्यस्य साधारणवदवति स्वपरस्वत्वात्सदीभूते साधारणे
विज्ञादौ ।

अन्याहृत् लि० अन्य इव पश्यति अन्य+हृत्-‘कर्त्तरि
लृत्’ पा० उक्तेः कर्मकर्त्तरि क्त्स्, कर्मसि सक्
इति सु०बो० । अन्याहृत् । किन् । अन्याहृत्पत्यत्
स्त्रियां ङीप् । कज् । अन्याहृत्स्त्वार्थे ‘इमे नूभसोहृत्शा
अन्याहृत्शा’ इति ङा०उप० । स्त्रियां ङीप् ।

अन्याय पु० न्यायो विचारः, सङ्गतिः औचित्यं, प्रतिज्ञादिपञ्चक-
प्रतिपादकवाक्यञ्च अभावार्थे न०त० । विचाराभावे,
सङ्गत्त्वभावे, अनौचित्ये, पञ्चाङ्गन्यायाभावे च न्यायशब्दार्थे
त्वधिकं वक्ष्यते । न०ब० । विचारानून्ये, औचित्यानून्ये,
असङ्गते, प्रतिज्ञादिपञ्चकवाक्यानून्ये च लि० । ‘अन्या-
ज्ञेनापि तं यान्तं येऽनुयान्ति सभासद्’ इति सृष्टिः ।

“अन्यायेनापि यङ्गुक्तं बह्वन्यव्ययतानि चेति” नारदस० ।

अन्याय्य लि० न न्याय्यः । न्यायादनपेतभिन्ने अनुचिते ।
अन्यार्थे पु० अन्योऽर्थः वा दुर्गभावः । भिन्नार्थे । अन्योऽर्थः-
अभिधेयं प्रयोजनं वास्य । भिन्नार्थे अभिधेयवाचके, शब्दे
भिन्नप्रयोजनके पदार्थे च लि० ।

अन्यून लि० न न्यूनम् । हीनभिन्ने व्याप्यभिन्ने च । “अन्य-
नानतिरिक्तवृत्तत्वमवच्छेदकत्वमिति” न्यायप्रकरणम् ।

अन्यनाधिक लि० न न्यूनं नाधिकम् । समानभावप्राप्ते
न्यूनधिकतारहिते ।

अन्यनानतिरिक्त लि० अन्यूनः अहीनः अनतिरिक्तः
नाधिकः विशेषणयोरप्येकस्य विशेषताविशक्त्या क० ।
समाने । “अन्यनातिरिक्ताङ्गी योषितं सौख्यदग्गना-
मिति” सृष्टिः । अन्यनानतिरिक्तवृत्तत्वमिति न्या०प्र० ।

अन्येद्युक् लि० अन्येद्युः अन्यास्मिन्नहनि भव कन् उद्
पधत्वात् पत्वम् । अन्यदिवसभवं । “अन्येद्युक्महो-
रात्रादेककालं प्रवर्त्तते इति” सुश्रुतम् ।

अन्येद्युम् अव्य० अन्यास्मिन्नहनि अन्य+एद्युम् । अन्यदिवसे
इत्यर्थे ‘परेद्यव्यद्य पृथ्वेदुरन्येद्युश्चापि चिन्नयद्विति’
भट्टिः “अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावमिति” रघुः ।

अन्योढा स्त्री अन्येन जडा । परकीयनायिकायाम् “यात्वादि-
निरताऽन्योढा कुलटा गलितत्वपेति” सा० द० ।

अन्योदर्थ्य पु० अन्यस्मिन् स्वमाहभिन्ने उदरे गर्भे भवः
उदर+यत् । एकपिहके भिक्षुमाहके वैमात्रेये आतरि ।
“अन्योदर्थ्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्थ्योर्धनं हरेरिति याज्ञ०
सृष्टिः । तथाभगिन्यां स्त्री । अन्योदरजातमात्रे लि०
अतएव टायभागे तद्वचनव्याख्याने आहपुत्रादीनामपि
अन्योदर्थ्यपदार्थतया दाय्याधिकार उक्तः ।

अन्योन्य लि० अन्य+कर्मव्यतिहारे (एकजातीयक्रियाकरणे)
द्वित्वम् पृथ्वपदे सुञ् । परस्परार्थे । “अन्योन्यसुत्पोड्य
दुत्पलाश्या स्तनद्वयं पाशुडु तथा प्रष्टुमिति” “अन्योन्य
संसङ्गसहस्त्रियामम्” “अन्योन्यसंस्पर्शनभीलिताद्यौ”
इति “अन्योन्यलोळानि विलोचनानिनोति” च कुमा०
द्वतद्वित्वस्यापि सर्वनामता तेनान्योऽन्यर्थ इत्यादि ।
“अन्योन्यास्मिन्न्योन्यात्मकतामध्यस्येति” शारी० भा० ।
“तात्रेतावन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ” इति वृ० उ० अन्यो-
न्यस्या एवैतच्छ्रुत्या प्रतिष्ठानाय इति कौ० प्रा०
‘अन्योभ्रसुभयोरेकक्रियायाः करणं मतमि’त्युक्तलक्षणे
अर्थालङ्कारभेदे न० । “त्यया सा शोभते तन्वी तद्ग

त्वमपि शोभसे । रजम्या शोभते चन्द्रशङ्केणापि च यामिनी" सा०द० ।

अन्योन्याध्यास पु० अन्योन्यास्मिन् अन्योन्यतादात्मस्याध्यासः आरोपः । वेदान्तमतसिद्धे परस्परतादात्म्यारोपे यथा अन्नःकरणे चेतनाध्यासः, चेतने वा अन्नःकरणे तादात्म्याध्यासः "जलव्योम्ना घटाकारो यथा सर्वास्तरौहितः । तथा जीवे च कूटस्थः सोऽन्योन्याध्यासं उच्यते" इति उक्ताः ।

अन्योन्याभाव पु० अन्योन्यास्मिन् अन्योन्यस्य अभावः । भेदे । भेदो हि यथा घटे पटस्य, तथा पटे घटस्य सदाऽस्ति, संसर्गाभावस्तु नैवं, घटे भूतलस्याभावाऽपि भूतले घटस्य कटाचित् सत्त्वसंभवेन सदाभावाभावात् । "अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः" इति भाषा० तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् अन्योन्याभावत्वमिति सुक्ता० । तत्र अखण्डोपाधिरिति नान्योन्याश्रयः इति तु नव्याः ।

अन्योन्याश्रय त्रि० अन्योन्याश्रयतीति आ+श्रि-अच् । परस्परसापेक्षे । न्यायमते तर्कविशेषे पु० । स च एकस्य ज्ञानादिजननाय यथाऽन्यज्ञानाद्यापेक्षा तथातस्य ज्ञानादि जननायेतरस्य ज्ञानापेक्षेति सापेक्षापेक्षित्वनिमित्तकोऽनिष्टः प्रसङ्गः । अपेक्षा च ज्ञप्ती, उत्पत्तौ, स्थितौ च याह्या तत्र ज्ञप्ती "घटोऽयम् यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञानविषयः स्यात् तदैतद्घटभिन्नः स्यात् तत्र स्वज्ञानस्य स्वज्ञानजन्यत्वेनानिष्टं प्रसज्येत सापेक्षापेक्षिज्ञानत्वात् सापेक्षितघटज्ञानरूपविषयस्य तज्ज्ञानकज्ञानविषयाङ्गेदरूपमनिष्टञ्च सज्येत अतोघटस्य घटभेदप्रसङ्गोऽनिष्टः । उत्पत्तौ यथा घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यजन्यः स्यात् तदैतद्घटभिन्नः स्यादित्यादि । एतद्घटस्य उत्पत्तौ एतद्घटजन्यसापेक्षत्वे कारणस्य कार्याङ्गेदनियतया एतद्घटस्य एतद्घटभेदरूपोऽनिष्टः प्रसङ्गः । स्थितौ यथा घटोऽयं यद्येतद्घटवृत्तिवृत्तिः स्यात् तदा तथात्वेनोपलभ्येत न च तथा उपलभ्यते तथात्वे च घटस्य घटवृत्तित्वापत्तिरनिष्टा प्रसज्येत । एतेषु ज्ञप्तिविषयतयैव प्रायशोऽनिष्टप्रसङ्गः । सर्वत्र तन्मूलकमेव रूपसामेक्ष्यपक्षसामेक्ष्यकत्वमन्योन्याश्रयत्वं तत्र तत्र उच्यते । अतएव परस्परज्ञानसापेक्षज्ञानाश्रयोऽन्योन्याश्रय इति स्मार्तेरुक्तम् । एवञ्च अन्योन्यपदस्य तज्ज्ञाने, तदुत्पत्तौ, तत्स्थितौ च लक्षणा तदाश्रयः अन्योन्याश्रय इति त्रितयसाधारणः शिष्यः ।

अन्वत् त्रि० अनुगतमक्षमिन्द्रियं गतिस० । प्रत्यक्षे, अनुपदे, अनुगते च । अक्षयः समीपम् अव्ययी० टच्समा० । चक्षुर्भिकटे अव्य० ।

अन्वग्भाव पु० अन्वोभावः । पश्चादन्वत्त्वे, आनुगत्वे ।

अन्वच् त्रि० अनु+अन्वच्-क्तिन् । अनुगामिनि, स्त्रियां डीप् । "समानवन्धु अमृतं अनृची" ष० १, ११२, २, अनृची अन्वच्न्याविति भा० । "तस्मादिमे अन्वच्च तीर्थं च" श० ब्रा० । पशुसान्यक काल्या० ६, ५, ६ । अनु पश्चादनुवर्तति तद्ग्रा० । अनुपदे न० अव्य० अमरः । "अन्वग्ययौ मध्यमलोकपालइति" रघुः अनुपदं यथावित्यर्थः स्वरादेरार्हातिगणत्वेन तद्गणोयः अनुमाने अव्य० प्रो० मनो० ।

अन्वन् त्रि० अन वनिप् । अनुगन्ति । "अन्यासि रात्रौ-त्वेति" ता० ब्रा० स्त्रियां डीप् । भाष्यकृता तु अनुपस्मां-हातरेतद्रूपमित्युक्तम् । तेन अनु+वा क ए० रूपसिद्धिः । स्त्रियां टाप् ।

अन्वय पु० अनु+इण भावं अच् । सन्तो, अनुगतौ, "जन्माद्यस्य यतोऽन्यथादिति" भाग० । उक्तौ, आनुकूल्ये, कार्ये-कारणस्यानुसरणे, कार्यसत्तापादकस्वसत्ताकस्य कारणस्य कार्ये स्थितौ, स्वसत्तानियतसत्ताधत्कार्यसंबन्धे, च । कर्त्तरि अच् । वंगे तस्य पूर्वपुरुषदेहावयवानुगमनात्तथात्वम् । "तदन्ये गुडिमति प्रसृतः शुद्धिमत्तर" इति "रघुणामन्वय वक्ष्ये" इति "तस्यान्वये भूपतिरेष जात" इति "अथ स्तुतिं वन्दिभिरन्वयैरिति" च रघुः पदानां, सोपम्याप्यपदार्थानां वा परस्परसंबन्धे । "तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्ययबोधने" इति सा०द० "परस्परानिरपेक्षायात्मिकास्मिन्नन्वयः मसुच्चय" इति सि० का० । "सुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थान्वयमिदये" इति सा०द० । तस्यैव तत्सत्त्वरूपे, "गुणानां तदन्यव्यतिरेकानुविधायित्वादिति" सा०द० । अन्वेति इन्द्रियम् कर्त्तरि अच् । प्रत्यक्षे, "स्यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्षं यत्कृतम् । निरन्वयं भवेत् स्तेयमिति" मनुः । अनुगतभावे त्रि० । "का उमेकाकिनी भीरु ! निरन्वयजने वने" इति भट्टः अनुगतजनशून्ये इत्यर्थः ।

अन्वयबोध पु० एकपदाद्यै धर्मिणि अपरपदार्थस्य अन्वयं सम्बन्धं बोधयति आकाङ्क्षादिना, बुध शिच् अण् उप० स० । शब्दज्ञानजन्ये शब्दबोधरूपानुभवभेदे । स च बोधः न प्रत्यक्षं नाप्यनुमेति नैयायिकाः । किन्तु ततोविशुद्धय-

नःरणकत्वाद्भिन्न इति यथोक्तं प्रकाशिकायाम् ।
 'शब्दो यदि स्वार्थस्यानुभवे भवेद्भेदस्तर्हि प्रात्यक्षिकएवोप-
 नायिके तत्र नाकाङ्क्षाद्युपयोगः, तद्भिन्ने चेदानुमानिक
 एव न च तत्र सद्यः, साकाङ्क्षात्प्रतीक्षात्वेण, व्याप्तिबोध-
 स्यादधिकस्यामेक्षणादित्याशङ्कामपनेतुमन्यवोधनासकमनु-
 भवान्तरं दर्शयति । "साकाङ्क्षगर्ह्योर्वोपस्तदर्थान्वय
 गोचरः । सोऽयं नियन्त्रिताद्येत्वाच्च प्रत्यक्षं न चानुसा" ।
 शाब्दधियः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमे प्रत्यक्षादिसामान्यं प्रति शाब्द-
 साम्य्याः प्रतिबन्धकत्वासम्भवात्, शाब्दान्यप्रत्यक्षत्वाद्य-
 वच्छिन्नं प्रति तस्यास्तथात्वमपेक्ष्य शाब्दधियः प्रत्यक्षाद्भि-
 न्नत्वकल्पनायामेव लाघवाच्च । लिङ्गजन्यत्वेनान्वय-
 बुद्धेरनुमितत्वमिद्वावनायन्या शाब्दान्यानुमित्यां तत्सा-
 म्य्याः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमतो लिङ्गजन्यत्वमेव शाब्द-
 धियः खण्डयति । "योग्यतार्थगताऽऽकाङ्क्षा शब्दनिष्ठाऽनु-
 भाविका । प्रत्यक्षं वा मिलित्वा वा नैते लिङ्गमसिद्धितः" ।
 गवादावस्तत्वादेरनुभवार्थं न तावदस्तत्ववाधिविरह रूपं
 लिङ्गं बाधनिश्चयाभावेनान्वयार्थसिद्धस्य योग्यतानिश्चयस्या-
 नावश्यकत्वात् योग्यतामात्रलिङ्गकंसंसर्गानुमानस्यान्य
 वृद्धत्वे घटः कर्मत्वमित्यादिस्थलीयस्यापि तस्य तथात्वा-
 पाताच्च । योग्यतायाः संशयस्थलेऽप्यन्यवृद्धेरानुभविक-
 त्वात् । गगादावस्तत्वादेरन्यवोधानुकूलानुपूर्वीपर्यवसिता
 त्वाकाङ्क्षा स्वयमसिद्धा कथमस्तित्वाद्यन्यवोधं साधयेत्
 तत्र गवास्तत्वादेर्योग्यताविशिष्टसम्याकाङ्क्षावचनं न तद-
 न्वयस्यानुसापकप्रसिद्धेरित्यादि" ।

अन्वयिन् लि० अन्वेति अनु-इण-णिनि । शाब्दबोधोपयोगि
 संबन्धवति अनुगते च अन्वयः वंशादिः अरुणस्य इति ।
 प्रागुक्तान्वयवति स्त्रियां ङीप् । न्यायनमे अन्वयव्याप्ति-
 युक्ते हेतौ पु० "केवलान्वयी" ।

अन्वर्थे लि० अनुगतोऽर्थम् अत्या०स० । अर्थानुगते व्युत्पत्ति-
 युक्ते शब्दे "तथैव सोऽभूदन्वर्थः राजा प्रकृतिरङ्गनादिति"
 रघुः ।

अन्ववसर्गं पु० अनु+अव+सृज-घञ् अनुगतोऽवसर्गमि-
 च्छानुरूपप्रचारम्, अत्या०स०, अनुरूपं स्वेच्छानुरूपतया
 अवसृज्यते न प्रतिरुध्यते अनेन इति वा अनु+अव+
 सृज-घञ् । यथेष्टं क्रियतामित्येवं रूपायामनुज्ञायाम्
 कामाचारानुज्ञाने, 'अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हा-
 नमुञ्चयेष्' पा० अपि सिञ्च अपि स्तुहि इत्यादौ यथेष्टं
 वृथा इत्याद्यर्थोऽपिना द्योत्यते न तु कृत्वापि अनु-

ज्ञया प्रतिरोधः क्रियते इति तस्य तथात्वम् ।
 अन्ववाय पु० अन्ववायते उत्पत्त्यानुसंधयते अनु+अव-
 अय-घञ्, इण्-अच् वा अनुन्ववेति अनुगच्छति देहा-
 वयवम् अनु+अव+इण्-कर्त्तरि अच् वा । वंशे, सन्ताने च
 अन्वयव्यतिरेकिन् लि० अन्वयव्यतिरेकी स्तोऽस्य इति ।
 साध्यसाधके हेतुविशेषे, यथा वज्रसाधने धूमः । स हि
 वज्रमति महानसादौ, वज्रप्रभावति जलादौ च भावा
 भावाभ्यां वज्रेरन्यव्याप्तेः व्यतिरेकव्याप्तेः तद्योत
 न्यायमते प्रसिद्धम् । अन्वयोऽन्वयव्याप्तिव्यतिरेकी व्यति-
 रेकव्याप्तिस्तो विद्येते अस्य इति । अन्वयव्याप्तिरि-
 व्यतिरेकव्याप्तिमति च हेतौ । यथा वज्रौ साध्ये धूमस्य
 अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिरिति । तत्र च धूमसत्त्वे वज्र
 सत्त्वहृपान्वयव्याप्तिः वज्रव्यतिरेके च धूमाभावः व्यतिरेक-
 व्याप्तिरित्युभयव्याप्तिमत्त्वात्तथात्वम् ।

अन्वयव्याप्ति स्त्री अन्वयेन व्याप्तिव्यापनं नियततद-
 स्थितिः ३त० । यत्र धूमस्तत्र वज्ररित्येवं रूपायां व्याप्तिः ।
 अन्वयेन तस्य सत्त्वेन व्याप्तिः इतरान्वयस्य साध्यस्यान्वयः
 व्यापकता । यथा धूमसत्त्वेन वज्रसत्ता इत्यनोधूमसत्त्वेन
 वज्रे व्यापकता । सा च साध्यसामानाधिकरण्यरूपाः ।

अन्वयागत लि० अन्वयात् वंशपरम्परायाः आगतः ।
 दायप्राप्ते धनादौ "सुतं शौर्थं तपःकन्यागिष्यदाज्या-
 न्वयागतम् धनं सप्तविधं शुद्धिमति" नारस० ।

अन्ववेत्ता स्त्री अनु+अव+ईत्-अच् । अपेक्षायामनुरोधे ।

अन्वष्टका स्त्री अनुगतोऽष्टकम् । आङ्कालभेदे स च अय-
 हायगया ऊर्ध्वं तिष्ठः क्षणाद्यस्यः अष्टकाः, तदुत्तरवर्ति-
 नास्तिन्नः क्षणनवम्यः तद्रूपः । तत्र साग्निकस्य सावार्ति
 आङ्कालः । तथाहि "अष्टका योर्ध्वमायहायगयास्त-
 मिष्ठाष्टमीति" गोभ० । "पितृदानाय मूले स्युरष्टकास्तैः
 एव च क्षणपक्षे वरिष्ठाष्टीति" ब्रह्मसू० । आश्वलायन-
 गृह्ये तु ताश्चतस्र इत्युक्तम् यथा । हेमन्तशिग्ररयोश्चत-
 स्रामपरपक्षाखामष्टमीषष्टका" इति । "एकस्यां चतसृषु वेति"
 विकल्पश्रवणात् सामर्थ्यभेदेन एकस्यां तिष्ठेषु चतसृषु वा
 अष्टकाश्रद्धम् अन्वष्टकाश्रद्धं च कार्यमिति गम्यते । तत्र
 पशुकल्पस्थालीपाकाद्यङ्गजातमुक्त्वा "अपरदुरान्ककर्ममिति"
 सूत्रेण तदुत्तरवर्तिक्षणनवमीसु तद्विहितम् तच्च सावार्ति-
 भ्योऽपि देयम् "पितृभ्यश्च ज्ञत्वा मन्ववर्जम् स्त्रीभ्यश्च हुरा-
 चाममिति" तत्रैवोक्तेः मनुनाऽपि "पितृभ्यश्चैवाष्टकास्त्रैर्चैत्र-
 मन्वष्टकासु" चेत्युक्तम् अत्र पितृपदमष्टकापक्षे स्वपरम्, अन्वकः-

पक्षे "स्त्रिया पुंवत्" इत्येकेकेषु माहादिपितामहप्रपिता-
महामहितपितृादिपरम् । एवञ्च आश्वलायनगृह्ये मनुवचने
च पित्रादेरपि देवतात्वश्रवणात् माहादिमात्रदेवत्व रघु-
नन्दनोक्तं चिन्त्यं वस्तुतः शास्त्रिभेदेन सपत्न्यैकपितृत्याङ्गं
माहादिदेवताकं वा तच्छाङ्गमिति व्यवस्था । "पितृादि-
त्विकपत्नीषु भोज्या मानः प्रति द्विजाः । स्त्रीणामेव तु
तद्यत्नान्माहाद्याङ्गमिहोच्यते" शङ्खचनन्यु तासां दृष्टक-
शाङ्गविधानार्थम् । एतञ्च अन्वष्टकाप्यङ्गं साग्निप्रमात्रेण
कर्त्तव्यम् । तथा च विष्णुः । "अन्वष्टकाप्यष्टकावदग्नौ
कृत्वा मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै पश्ववद्ब्राह्म-
णान् भोजयित्वा" इति । अत्र ह्योमत्वदेवाग्निप्राप्तेरग्नि-
प्रवृत्तं तद्विषयार्थम् । न चान्नौकरणहोमे विप्रपागयादे
ज्विधानादत्रापि तमेति वाच्यम् प्रकृतभतशाङ्गविध्यु
क्तस्याधारान्तरस्य विकृतीभूतशाङ्गे विगणविहितधारणेण
बाधात् । न वा लौकिकान्नौ होमः "न पैत्र्ययज्ञियो
होमोलौकिकान्नौ विधीयते" इति मनुवचनेन निषे-
धात् । आङ्गचिन्तामन्त्रावयवम् । आ०त० रघुनन्दनः ।

अन्वष्टमदिश अव्य० अष्टमीं दिग्मनुलक्ष्यं कृत्य अव्ययी०
अचसमा० । पश्चिमोत्तरयोर्दिगोरष्टमाभिमुखीकृतदिग्-
भागे । स च वायुकोणः तस्य च पश्चिमोत्तरयोर्भाववर्त्त-
नं ग्णावत्ताभ्यामष्टमभागश्चात्तयात्वम् "अरग्ये समित्
नागं सन्ध्यासपारं नित्यं वाच्येन उत्तराभिमुखोऽन्वष्टम-
दिग्मान् ग० ३८ ग० न० इति" आ०त० सांख्य० १८० । अन्वष्टम-
दिग्मिति उभयदिग्ष्टमभागमिति रघु० । पितृकर्मत्वर्थे ।

अन्वष्ट अव्य० अन्ति अन्ति वीष्णुर्देव्यधी० अच समा० ।

अन्वाख्यान न० अनु+आ+ख्या-ल्युट् । तातपर्यायव्यवहारार्थं
व्याख्याने तत्प्रतिपादने च "वस्त्वन्वाख्यानं क्रियान्वा-
ख्यानं चेति" आत्मस्वरूपान्वाख्यानपरिच्छिति च ० उ० भा०

अन्वाचक्ष पु० प्रधानस्य पश्चादन्यः आचीयते बोध्यते यत्र
अनु+आ+चि+अच् । उद्देश्यसिद्धानुद्देश्यसिद्धयोर्पदभेदे ।
यथा भिक्षां गच्छ यदि गां पश्येस्ताञ्चानथ अत्र भिक्षया-
मंत्र उद्देशः न गवानयने तत्सिद्धानुद्देश्यगवानयनमनुद्देश-
कपि साध्यतया निर्दिष्टम् । "वाच्योचये ससाहारे इत्य-
मरः । "चार्थे इन्द्र इति" पा० कृते "मरुच्यया चये-
बरेतरयोगसमाहाराशार्था" इति सि० को० ।

अन्वाजे अव्य० अनु+आजयत्यनेन अनु+आ+जि डेः ङङ्-
लक्ष्य बन्धाधाने । वलस्य हि जयहेतुत्वं प्रसिद्धम् । सप्तम्यन्त
प्रतिङ्शकोऽयम् । "उपाजे अन्वाजे इति" पा० वा उप-

पदमसौ अन्वाजेक्येत्यादौ ल्यप् । पक्षे अन्वाजेक्यत्वा ।
अन्वादेश पु० अनु+आ+दिश-घञ् । पञ्चोपात्तस्य किञ्चित्-
कार्यान्तरं विधानं पुनरुपदेशे । यथा अनेन व्याकरण-
मधीनं नृणामेवं प्रपाठयति नृणामपाठनार्थं पञ्चमपदेशः ।
कथितकथने अनुवादार्थे च । "इदमोऽन्वादेशोऽगनुदात्त"
इति पा० ।

अन्वाधान न० वर्द्धिस्थापनस्य पश्चात् आधानम् । आहित
वर्द्धो हयोः तिसृणां वा समिधाभाधाने । स्यात्सुह्लादि-
करणानन्तरम् "तदभ्युद्यमानं प्रतिगायान्वाधाय परि-
समृक्तेति" आ० १८० कृते हि अन्वाधानोत्तरं तदाधान-
कृतम् । "अग्नान्वाधानमध्वर्युर्यजमानो" वेति कात्या०
२.१.२ ।

अन्वाधि पु० पश्चात् आधीयते अनु+आ+धा कि ।
स्वसमीपे आहितस्य वस्तुनः स्वामिने दानाय परत्वाधाने
तद्विषये धने च "अर्धभागकार्येषु अग्निसन् वचना-
न्वम् । दद्यात्स्वामिति योदत्तः स इहान्वाधिर्कथ्यते इति"
कात्या० २० । सन्त आधिः । सन्तमानसव्याधायास ।

अन्वाधिय न० विवाहस्य पश्चात् आधेयम् दत्तम् । अट्+
आ+धा यत् । उात् परम् पितृादिभिः स्त्रीभ्यो
दत्तधने स्वधनभेदे विवाहात् परतोयत्त लक्षं भर्तृरन्तात्
स्त्रिया अन्वाधेयं तदुक्तं तु लक्षं वक्ष्ये लक्षार्थे ना० २० ।
"वक्ष्युदत्तं तथा शुकुमन्वाधेयकर्मव च । अपजायःसर्तायायां
वाभ्यवास्तदनाद्गुरिति" या० ।

अन्वायतन अव्य० आयतनस्य मध्यम् अव्य० । षट्पञ्चमे
इत्यर्थे अनुगतमायतनम् अत्या० २० । षट्कानुगते लि० ।

अन्वायत्त लि० अनु+यत् क्त । अद्युगते "एस्ताः । या देवता
प्रस्तावमन्वायत्ता ताडुदेविहानिति" "वसयोऽन्वायका" इति
च का० उप० ।

अन्वारथ लि० अनु+आ+लभ कनेरि क्त लस्य रः ।
कृतस्पर्गे "विष्णोः कर्माणीति वचयति ययमन्वारथ-
मिति" का० ६.३.१२. "अन्वारथं स्य द्रवामिति" वेद-
टापः । कर्माणि क्त । पश्चात् भागे स्पृष्टे पश्चाद्गते च ।
"अन्वारथेन मध्येन प णिना दक्षिणेन तु इति" आ०त०
य । "अन्वारथेन पञ्चममिति" रघु० । "हाभ्यां
पत्नीभ्यामन्वारथे" इति पा० २०० ।

अन्वारथ लि० सच्चन्द्रान्या लस्य रः । सङ्क्षय्य ।

अन्वारम्भ न० पश्चात् आरम्भः लस्य रः । स्रगे अनु-
पञ्चकनर्भेहि स्रगांश्चित्यम् । "अनङ्गाहमन्वारभासहे"

इति यजु० ३५, १३ स्वर्गार्थं प्रयोगात् । 'अनङ्गाहमन्वा
रभामहे आलभामहे स्वृगाम' इति वेददीपः । [रुद्दे च ।

अन्वारूढ लि० अनु+आ+रूह क्त । अधिरूढे । पश्चादा-
अन्वारोहण न० पश्चात् आरोहणम् । पश्चादभर्त्तरि ष्टेते पश्चात्
सह वा स्वियामितारोहणे तच्च "ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं
वेति" वि० सूत्रे विहितम् विद्वत्तमनुसरणशब्दे ।

अन्वासन न० अनु+आस ल्यट् । अनूपवेशनेन सेवने ।

अन्वासित लि० अनु+आस-कर्मणि क्त । पश्चादुपवेशनादिना
सेविते "अन्वासितमरुत्वात्वेति" रघुः ।

अन्वाहार्यं न० मासि मासि आह्वयते अदु+आ+ह-
कर्मणि गयत् । "यच्छ्राद्धं कर्मणाः भाटौ या चान्ते दक्षिणा
भवेत् । आमावास्यां द्वितीयं स्वादन्वाहार्यं त्रिदशुधा इति"
कात्यायनपरिभाषिते नान्दीमुखश्राद्धे, अमावास्यायां
मासि मासि कर्त्तव्ये श्राद्धे, दक्षिणायाञ्च "पितृणां मासिकं
श्राद्धमन्वाहार्यं त्रिदशुधा इति मनुः । "सर्वाण्येवा-
न्वाहार्यवर्जितं" गोभि० । अन्वाहार्यं नान्दीमुखश्राद्धम्
दक्षिणा च तदुभयवर्जितं । स्वार्थं कन् तद्वैव । "पितृणा-
न्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकमिति" मनुः मासि-
मासिककर्त्तव्यश्राद्धस्यानुमासिमासिमाह्वयमाणात्वात् नान्दीमुखस्य
संस्काराटौ आह्वयमाणात्वात्, दक्षिणायाः कर्मणां
पश्चात् आह्वयमाणात्वाच्च तथात्वम् ।

अन्वाहार्यपचन प्र० अन्वाहार्यं तदर्थान्नं पच्यतेऽनेन पच+
ल्यट् । दक्षिणाग्नीं ऋग्वेदविधिना स्थापितेऽग्नी ।
"अथ ह्यैनमन्वाहार्यं पचनोऽनुश्रमासापो द्विगो नक्तवाणि
चन्द्रमा इति का० उप० । अन्वाहार्यं पचनो दक्षि-
णाग्निर्गो द्विगो नक्तवाणि चन्द्रमा इत्येतसामस चतस-
स्तनवस्तद्ग्राह्यमन्वाहार्यपचनः विभज्य आत्मानं स्थितः
इति" भा० । "प्रसिद्धं हि दर्शपोऽसामयोऽन्वाहार्यं पचने
हविः प्रपद्यन्तीति" अ० न० गि० । "यस्मिन्नग्नाहृचा वा
सान्ना वा दक्षुधा वा मसिधं वाभ्यादध्यादाहृतिं वा
जुह्वयादन्ते दक्षिणां वा हरैर्गन्तु वा गमयेयुर्दक्षिणा
वाह्येन हरन्यान्वाहार्यपचनो भविष्यतीति अनु वा गम-
यन्ति" इति मत० ब्रा० तस्य निरुक्तिर्दक्षिणा ।

अन्वाहित लि० अनु+आ+धा-क्त । कृतान्वाधाने, यज्ञो-
पज्ञिप्रसक्तिदिग्घे अन्वारोपिते" आधेः स्वामिनोऽटा-
नार्थमपरस्य हस्ते निक्षिप्ते च । "अन्वाहितं याचितक-
मित्यादि या० ।

अन्विच्छा स्त्री अनु+इष-ञ्च लि० । अन्वेषणे ।

अन्वित लि० अनु+इष+क्त । अनुगते, युक्ते, सहसम्बद्धे,
शाब्दबोधे विशेष्यताप्राप्ते च "प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्व"
प्रत्ययानामिति" न्यायः ।

अन्विष्ट लि० अनु+इष-क्त । अन्वेषिते कृतान्वेषणे । "यद्वायु-
रन्विष्टगैः किरातैरिति कृमा० । कृतानुसन्धाने च
"अन्विष्टः स्यात् प्रमातेव पाप्मदोषादिर्विजित" इति
शा० भा० ।

अन्विति लि० इण क्तिन् नमस्कारेण अन्कृता इतिः यस्य ।
नत्या अनुकूलताप्राप्ते "अन्वितिरसि दिवं त्वेति" ता०
ब्रा० । "अन्वितिः अनुकूलनतिद्युक्तोऽस्माति" भा० ।

अन्वीचा स्त्री पश्चात् ईक्षा पर्यालोचना प्रा० स० । वेदवाक्य-
श्रवणस्य पश्चात् तदर्थनिश्चयार्थं तदर्थपर्यालोचने अन्वीचार्ये
हिता ठक् । अन्वीक्षिको तर्कविद्या । "अन्वीक्षिकी कौस-
लानामिति" गोता । ल्यट् । अन्वीक्षणमथत्व न० ।

अन्वीत लि० अनु+ई-गतो कर्त्तरि क्त । अनुगते अन्वितमश्राद्धे

अन्वीप लि० अनुगतो आपो यत् स्थानादौ अचमसा०
अच आत ईत् । अनुगतजले स्थाने, देशे वाच्ये तु
"ऊदनोद्देशे" इति प्रा० ऊत्, अनूपोद्देशः ।

अन्वृच अव्य० ऋचि विभ० अव्ययी० अच् समा० ।
ऋचीत्यर्थे । "विद्युभयान्वाह तासाद्युक्तो बभूवुक्तं वेदा-
मन्वृचमिति" मत० ब्रा० ।

अन्वेष पु० अनु+इष-भावे षच् । अन्वेषणे अनुसन्धाने
गवेषणे "वयं तच्चाप्येपाम्बुधुकर ! कृतान्त्वं खलु लतीति"
शङ्ख० ।

अन्वेषण न० अनु+इष-भावे ल्यट् । अनुसन्धाने गवेषणे
नष्टव्यस्य दर्शनाय लाभाय वा व्यापारभेदे । "रन्वाप्येष्ण-
दक्षिणां द्विपामसिधतां ययो" रघुः ।

अन्वेषणा स्त्री अनुगता षण्णा "इषेरनिच्छार्थकस्येति"
पा० युच् टाप् । तत्त्वानुसन्धाने तकादिना ज्ञातपदार्थस्य
शुद्ध्यर्थं शुक्लादिना समर्थने गवेषणे च ।

अन्वेषित लि० अनु+इष-गतो-इष-स्वार्थे णिच् कर्मणि
वा क्त । गवेषिते, कृतानुसन्धाने च ।

अन्वेषिन् अनु+इष णिनि । गवेषणकर्त्तरि "तो सोतान्वे-
षिणौ ष्टधं लनपक्षमप्रशयतामिति" रघुः । रुदियां ङीप् ।

अन्वेष्टव्य लि० अनु+इष-कर्मणि तव्य । अप्रसन्नेये 'सोऽन्वेष्ट
व्यः स विजिज्ञासितव्य इति श्रुतिः "अन्वेष्टव्यात्मविज्ञा-
नात् प्राक्प्रमाहत्वमात्मन" इति शा० भा० ।

अन्वेष्टृ लि० अनु+इष-शीलार्थे ष्टच् वा इडभावः । गवेषण

शोले तत्कर्त्तरि च "अनुपदमन्वेदा" पा०। इट्पक्षे अन्वे-
धितायत्व । उभययतः स्त्रियां डीप् ।

अप स्त्री ब० व० । आप-क्विप् ह्रस्वश्च । जले । "प्रसं जलं
द्वाञ्जलमन्तिकेऽपाम्" भट्टिः । "अङ्ग्रेव पारयित्वा नैत्य
कान्ते भुजिक्रियेति" ऋतिः अनेरापः अङ्ग्रेवमिति
स्युतिः "अपण्व समञ्जादौ ताम् वीजसवास्वृजटिति"
मनुः । समासान्ते अच समासान्तः । "वङ्गपानि तङ्गानि
मारसाः समुपामते" इत्यङ्गटः । कृतसमासान्तस्य उपसर्ग
इत्यन्तःपरस्य आतसन्त्वम् । समासं प्रेषम् द्विः अन्तरीपम् ।
अनुपसर्गानु देणे वाच्ये कृत । अनुपदेशः अन्यत् अन्वीपो-
प्यास इत्यादि । एजायकसपसर्गात् न अच् । स्वास्य
नगराणि । अपां विकारः मयः । अस्मयः, वा ष्यञ् ।
आप्यम् । स्वार्थे चाहु० ष्यञ् । आप्यं जले न० ।

अप अव्य० न पाति पा-ड । वियोगे, विकृता, विपरीते,
निटर्गने, अभन्ते, वर्जने, चौर्ये च । "अप वियोग
विकृति-विपरीत-निटर्गनानन्द-वर्जन-चौर्ये-वारणेषु" इति
ग० स० । वियोगे "अपयति सत्वे निविगतेऽपैतीति" पा०
भा० । "भोत्या रामादपामरत ? विकृता, अपरुतः अप-
चयः विपरीते, अपगच्छः "तएव शक्तिवैकल्यप्रसादानमता-
दिभिः । अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपगच्छा इतीरिता"
इति ह्यर्थुक्तेः साधुशब्दानां वैपरीत्येनोच्चारणव्यापगच्छ-
त्वस्य परिभाषितत्वात्स्य विपरीतशब्दत्वम् । निटर्गने निटगे
अपटिगति । आनन्दे अपहसति, वर्जने "अपपरः वर्जने"
इति पा० उक्तेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तद्योगे पृथगे । अप
दिगर्तान् वृष्टोदेवः । चौर्ये अपहरति । वारणे अपवर्त्तयति
"समेन केनापवर्त्तयति" लीला० । अपकर्षे अपकर्म्म ।
अपः पदेगे, च अपा-ड अपानः । अध गतिमानित्यर्थः ।

अपकर्म्मिन् न० अपकर्म्म कर्म्म प्रा० स० । दुष्टाचरणे । अपा-
करणे च "वृत्तगम्यानपकर्म्म चेति" दत्तस्यानपकर्म्म चेति
स्मृतिः पा० व० । दुष्टाचरणवति लि० । स्त्रियां वा डाप् ।

अपकर्त्तु लि० अप+कृ-लच् स्त्रियां डीप् । कर्म्मकारके ।

अपकर्षे ष० अप+कृष-भावे षञ् । उचितधर्म्मपेक्षातो हिन-
तायां, "तत्र धृष्टिद्यःदीनामन्वीन्यानुप्रवेगकृतः मलिन-
भवरसोऽस्त्युक्त्वापकर्षेण चेति" यथा हि वरणाः पञ्जा-
नासुक्त्वापकर्षकृतेन संयोगविशेषेनेति च समुत्त तत्-
कर्षश्चापकर्षत्र मनुष्येष्विच जन्कत इति मनुः "उत
कर्षापकर्षविज्ञीनोमध्यः, सि० को० । स्वकर्त्तव्यकानात्
पूर्वकालकरणे, परस्त्वपदानामन्वयार्थं पूर्वकाले आकर्षणे

आकर्षणमाले च । अपकृष्यते कर्म्मणि षञ् । स्वकालतः
पूर्वं कर्त्तव्ये यथा अपकर्षसमिखडनम् । तथा च "सुख्यं
याङ्गं सामिसामि अपर्याप्रावृतं प्रति । हाटगाङ्गेन वा
कर्त्त्यादेकाङ्गे हाटगाङ्गेवति" ऋतो मरणोत्तरं ऋताङ्गे सामि
सामि कर्त्तव्यानां ऋताङ्गनिमित्तकमामिकाटानां हाटगाङ्गेषु
एकाङ्गेषु च कर्त्तव्यत्वात्तेः सव्यापकर्षः । तथाऽपकर्षे च
हेतव एकपुत्रत्वादयः । "आनन्यात् कलधर्म्मणां पत्रस्य
चायुषः क्षयात् । अस्मितेश्च गर्भस्य हाटगाङ्गे प्रगच्छते
इति" मत्स्यज्ञाः । तत्र पाञ्चान्यानां कलधर्म्मात् हाट-
गाङ्ग एव कर्त्तव्यतायाः कलधर्म्मराचारः । यद्वायानान्तु
एकपुत्रस्यैव आशुपःनयसम्भावनायासिति भेदः । अयमत्र
सर्वापकर्षः, आशुपकटञ्जारम्भकाले तु न सर्वापकर्षः ।
किन्तु पञ्चाङ्गाविनामेषापकर्ष इति भेदः । एतं नरस
सामादिष्वथपकर्षणे न सर्वापकर्ष इति बोध्यम् ।

अपकर्षक लि० अपकर्षति अप+कृष कर्त्तरि ष्यन् । अप-
कर्षकारके "रसस्यानपकर्षकत्वे तेषां दोषत्वमपि नाङ्गी-
क्रियते" इति "दोषास्तस्यापकर्षका" इति च सा० ट० ।

अपकर्षणा लि० अपकर्षति अपहरति कर्त्तरि ल्यु । अप-
हारके "नवास्ति मद्यं तेन किञ्चित्स्थील्यापकर्षणमिति"
"वर्षायां बहुविन्मत्वाकृणाः श्लेषापकर्षणा" इति सुश्रु०
भावे ल्युट् । आकर्षणे न० । "सगन्त्यः त्रिभ्यते प्राणै-
विशस्त्योविनशिष्यति । इति सामाविगञ्जिन्ना तस्य गन्त्या-
पकर्षणे" रामा० ।

अपकाम लि० अपगतः कामो यस्य यत् यस्माद्वा प्रा० ब० ।
अपगतकामे वा उत्तरपटलोपाभावे अपगतकःसोऽप्युक्तार्थे
"अपकामं सन्दमाना अर्थावगतोर्हितमिति" अथ०
३१३.७. । कामस्यात्ययः अत्यय अव्ययी० । कामात्यये
अव्य० "प्रद्वे रकामं कृणोति धन्वनेति" ऋ० ६.७५.३.
"अपकःसं कःसत्यापायमिति" भा० ।

अपकार षः अप+कृ-भावे षञ् । अनिटसम्पादने तद्धेतो
ङोङ्गे न "ङोङ्गोऽपकार इति" सि० को० । उपकर्त्तारिणा
मन्त्रिने मित्वेणापकारिणा । उपकारापकारा हि लक्ष्यं
लक्षणमेतयोर्विति भाष्य । "अपकारोर्जनवर्जने" ल्युक्तेर-
निष्टं मन्त्रदि विवन्ने व "ततो जातास्त्रिभुषा घोरा
नानाकृषा सङ्गाः पाः अपकाराय वर्जने इति सुश्रुतः ।

अपकारिणस्त्री अपकारिण्य हेतुषु गीर्यते गृ क्विप् ।
भक्त्यनवाये । "भक्त्यं त्वपकारिणीः" इत्यमरः ।

अपकारिन् लि० अप+कृ-कर्त्तरि णिन् । अपकारकारके,

अनिष्टचलकं द्रोणमरि च । "उपकर्त्तारिणा मन्दिनं भिलेणापकारिणेति" माघः स्वार्थेणैव तान् शिष्यान्मानवानपकारिण्य" इति मनुः ।

अपकृत लि० अप+क-कर्मणि क्त । यस्यानिष्टं कृतं तस्मिन् कृतद्रोहे "किं मयापकृतं तस्मिन्" । भावे क्त । अपकारे न० । "मित्तस्य चैवापकृते द्विविधोविपक्षः स्मृत" इति मनु । [द्रोहे च ।

अपकृति स्त्री अप+क-भावे क्तिन् । अपकारे, अनिष्टचलने, अपकृत न० अपकृतं कृत्यम् प्रा०स० । अपकृतकर्मणि । अ+क भावे क्यप् । अपकारे न० । भावे क्तियां । अपकृत्या अपकारे स्त्री ।

अपकृष्ट लि० अप+कृष-क्त । अधमे, हीने, स्वकालात् पूर्वकाले कृते, परस्वत्वादन्वर्षाद्यं पूर्वस्त्वे आकृष्टे, आकृष्टमात्रे च "खोज्ञापकृष्टा भगवैः प्राङ्मुखं यानि मङ्गला" इति स्मृत्यासिद्धान्तः ।

अपक्ति स्त्री न पक्तिः अभावात् न०त० । पाकाभावे । अपक्रम पु० अप+क्रम भावे घञ् । अपयाने । अपक्रमा-इष्टवैपासितद्विभगादृकार" शत०ब्रा० ४.३.३.११ । अपक्रस्यते यस्मात् अपादाने घञ् । अपयानावधिस्थाने "विक्षिपत्येव विक्षेपं चन्द्रादीनामपक्रमादिति" स्त०सि० । "अपक्रमात् कानिष्टत्तस्थस्य षण्णो गम्यानादिति" रङ्गनाथः । अपगतः क्रमःपरिपाटी यस्मात् प्रा०स० । क्रमविहाने अक्रमे लि० वा उत्तरपदलोपाभावे अपगत-क्रमोऽप्युकार्थे लि० । क्रमस्यान्वयः अव्ययी० । क्रमात्यये अव्य० । क्ति वेङ्कत्वात् वा वृद्धिः । अपक्रामोऽप्युकार्थे । "दक्षस्याभिक्रान्त्याऽपक्रामाय" इति ऐ० ब्रा० ।

अपक्रमण लि० अप+क्रम भावे ल्यट् । अपयाने पलायने च । "अपक्रमणमेवास मरिक्कामैरुहं वृणे" इति रामा० । "पुरस्तादापक्रमणमस्यत्वेरान्विच्छतेति" शत०ब्रा० ।

अपक्रमिन् लि० अप+क्रम कर्त्तरि णिनि वेङ्कामन्त्वत्वात् वा ह्रस्वः । अपयानकर्त्तरि "तानेपैतदनपक्रमिणोऽकुरुत" शत० ब्रा० वृद्धौ अपक्रामोऽपि क्तियां ङीप् ।

अपक्रिया स्त्री अप+क भावे क्तियां ण । द्रोहे, अपकारे च । चतुर्थोपायसाध्ये ङी "रपो मान्त्वमपक्रियेवि" माघः । "जम्बवतपसां त्रिरोधिनीं" मा कृपाः पुनरम्बपक्रिया-मिति" किरा० ।

अपक्रोश पु० अप+क्रुष-घञ् । निन्दने । -क्रोशोऽप्यत्र । भावे ल्यट् । अपक्रोशनमप्यत्र न० ।

अपक्त लि० न पक्तः । अपरिणते अपक्तयोगी अपरिणतयो,गी यथा योगाभ्यास उचितः, तथाभ्यासशून्यः इत्यर्थः । आसि तगडुलफलादौ च । "अपक्तेन वर्त्तितव्यं फलमूलादिनापि वेति" मःतिः ।

अपक्ष लि० नास्ति पक्षो गस्तु यस्य । पक्षशून्ये उड्डयन-शक्तिशून्ये च । पक्षः सहायः । तच्छून्ये ।

अपक्षपात पु० पक्षे सहायतायां पातः आर्कूल्यम् अभावार्थे न० त० । पक्षपाताभावे सहायताऽकरणे । "अपक्षपातात् वक्तव्यं सभायाभिति निश्चय इति" नीति० ।

अपक्षपातिन् लि० पक्षे सहायतायां पतति पत णिनि ७०त० ततः न०त० । पक्षपातिमिक्षे यथार्थवादिन ।

अपक्षेपण न० अप-क्षेप-ल्युट् । अधःस्थानसंयोगे हेतौ क्रियाविशेषे, अधःपातने च । अपक्षेपणमप्यत्रार्थे । उन्क्षेपणं तथापक्षेपणमाकृष्टुनं तथा प्रसारणञ्च गमनं कस्मिन्गतेतानि पञ्च चेति" भाषा० अक्षेपणमिति वा पाठः ।

अपगण्ड पु० गण्डोद्वेगो वैपरीत्यार्थकोनापगण्डेन प्रा०स० । अतिबाले अपगण्ड इति जैम० । अपगण्डशब्दे विवरणं दृश्यम् । [भावे घञ् । तत्कार्थे पु० ।

अपगत लि० अप+गम-कर्त्तरि क्त । अपयाने पलायिते च ।

अपगम पु० अप+गम-भावे घञ् न वृद्धिः । अपयाने अपसरणे । "निद्रापगमहेतुभ्यो विबोधयेतनागम" इति सा०ट० "पुराणपत्रापगमादननरं जतेव सच्चक्ष्ममनोज्ञपल्लवंति" रघुः ।

अपगर प० अप+निन्दार्थे गृ भावे अप् । "अन्वदन्त्येटील्युपक्रस्य "अभिगगापगरो" कात्या० १.३.३.३. "अपगरोऽनिन्देति" तद्व्या० ।

अपगा स्त्री अपगच्छति निष्पन्दते अप+गम ड । आपगायाम् नशाम् । अपयानकर्त्तरि लि० ।

अपगागोरम् अव्य० अप+गरी-उद्यमने णसुल् एच आञ्च वा । उद्यत्येत्यर्थे "अस्यपगारम् अस्यवगोरं वेति" सि०को० ।

अपगोहं पु० अप+गृह-घञ् । त्रिरोधाने गोपने च । "अविद्वानपगोहं कर्णाणामाविर्भवति" ऋ० २.१५.७. "अपगोहं त्रिरोभावमिति" भाष्यम् ।

अपघन पु० अपहन्यते संहत्य कर्म कृत्वा विद्युज्यते अप+हन-घनादेशः । शरीरे, हस्ताद्वयवे च । शरीरादि हि पुरुषोपभोगाय प्रथमं संहत्य तस्य कर्म निष्पाद्य भोगादप-क्षये पुनर्विद्युज्यते इति तस्य तथात्वम् । देहादेः संहत्य

कारित्वं च पातञ्जलादौ दर्शितं यथा । “परार्थं संहत्य कारित्वादिति” पात० । इतरसाक्ष्येनार्थक्रियाकारित्वं संहत्यकारिता, संहननञ्च आरम्भकसंयोगभेदः । तथा च देहादिकं परार्थं (खेतरस्य भोगापवर्गफलकम्) संहतत्वात् ग्रथ्याहनादिप्रदित्यनुमानपर्यगः । अतएव सांख्यसूत्रे “संहतपरार्थत्वादिति” संहन्सिद्धिरुक्ता । संहतानां देहादीनां खेतरस्य भोगादिफलकत्वात् संघातातिरिक्तः पुरुषोऽनुमीयते नहि अचेतनानां देहादीनां स्वतः संघातः सम्भवति अतः संघातसिद्धये पुरुषसिद्धिरिति समुदितार्थः । “संयोगश्च विभागान्ता” इत्युक्तेः संयोगभेदरूपसंहननस्यावश्यं वियोगान्नत्वात् देहादीनां तदवयवानाञ्च क्रमेणारम्भकसंयोगनाशेन परस्परवियोग इत्यतोऽङ्गादेरवश्यवियोगवत्त्वात् तथात्वम् अतएव “अन्ववन् इमं देहानित्यस्योक्ताः शरीरिण” इति गीतायामारम्भकसंयोगनाशपूर्वकपरस्परवियोगेन नाश उक्तः । “लौहोह्वनघनस्कन्धान्नितापघनां स्तित्वमिति” भट्टिः । अपगतोघनोमेघो यस्मात् प्रा०ब० वा गतलोपः । मेघावरणान्ये त्वि० वा गतलोपाभावे अपगतघनोऽप्युक्तार्थः । भरणे च । अपघात पु० अप हन भावे घञ् । अपकृष्टहनने दुष्टहेतुक-अपघातक पु० अपहन्ति अप+हन-ण्वल् । विनाशके । ‘जिज्ञासा तद्वपघातके हेतौ’ सा०का० पाठान्तरम् । अपघातिन् त्वि० अप+हन-कर्त्तरि णिनि । अपहनन-कर्त्तरि स्त्रियां ङीप् । अपच पु० न पक्तुं शकः पच “अच्कावगक्ताविति” पा० । अच् । पक्तुमगक्ते । ‘अपचः पक्तुमगक्त’ इति सि०को० । अपचय पु० अप+चि भावे अच् । ज्ञानौ, अपहरणे, व्यये च । अपचरित न० अपकृष्टं चरितं प्रा०स० । अपकृष्टचरिते सटोपाचरणे, “आहोस्वित् प्रसवो ममापचरितैर्विष्टम्भितो श्रीरुधामिति” गृ० । अपचार पु० अप+चर भावे घञ् । अहिनाचरणे अपच्यमेवने “कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः । असाध्यं कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यष्टेति” भाषः । ‘अपचारः अपकारः अपच्यञ्चेति’ मज्जि० । “योनिप्रदोपाश्च भवन्ति शिश्रे पञ्चोपदंशा विविधापचारैरिति” वै० । वेपरोत्यादिहेतुकदोषे “नापचारमगमन क्वचित् ति०” इति भाषः । “अपचारं लोपविषयविषयासादिदोषमिति” मज्जि० । विनाशे च ‘महाध्वरे विष्यपचारदोषः’ इति किरा० । “अपचारः कर्म्मलोपदोष” इति मज्जि० ।

“सुहापचारे मापजतिनिधाविति” सीमांसा । अपकर्म्मणि च “गृहमानाऽपचारं सा वन्मुपनभयात्तटा” भा०आ० प० १११ अ० । अपचारिन् त्वि० अप+चर तच्चीलार्थे कर्त्तरि घञ् । अप-कर्म्मकरणशाले स्त्रियां ङीप् । “पत्न्यौ भार्यापचारिणीति” मनुः । “भार्या अपचारिणी व्यभिचारिणी जारपतिं जममाणे भर्त्तरि पापं संज्ञेपयतीति” कृष्णकभट्टः । अपचिकीर्षा स्त्री अपकर्त्तुमिच्छा अप+क्त मन्-भावे स्त्रियाम् अ । अपकर्त्तुमिच्छायाम् । [कारकरणेच्छायति । अपचिकीर्षु त्वि० अपकर्त्तुमिच्छुः अप+क्त मन् ट । अप-अपचित् त्वि० अप+चि-क्लिप् । अपचयकारके । “इतस्ताः सर्वानश्यन्तु बाधका अपचितामिव” अथ० ६, २५, १ । अपचित त्वि० अपचायतं आनन्देन पूज्यते चाय पूजनादौ क्त चायतेतिः अपगच्छस्थानन्दपूर्वकत्वम् । आनन्देन पूजिते । पूजितो हि आनन्दपूर्वकं पूज्यते । अप+चि-क्त । जातापचये अवयवाद्यपचययुक्ते, ङीप्, व्ययते च । “तत्रापचितयलाः प्राणिनो भवन्ति” सुश्रुतः । अपचिति स्त्री० अप+चाय क्तिन् चायतेतिः । पजायाम् “विहृतापचितिसंहीभृता” इति भाषः । अप+चि-क्तिन् । अपचये हानतायाम्, अपचयरूपभावविकारभेदे च । अपची स्त्री अपकृष्टं पच्यतेऽसौ पच कर्मकर्त्तरि अच् अप्रागन्ये न०त० गौ० ङीप् । गण्डमालोपरिजात रोगभेदे “अ-घातोऽप्यन्यपच्यर्थुदगण्डमालानां निदानं व्याख्यास्याम” इत्युपक्रमस्य “अनन्यवर्गैरुपचीयमानं चयप्रकृपां टपची-वदन्ति कण्डयनान्तेऽल्परुजाः प्रभिन्नाः स्वानि नश्यन्ति भवन्ति चान्ये” इति सुश्रुते तद्वृत्तगणकत्वम् । “ते अन्ययो कंचिदनाप्रपाकाः स्वानि नश्यन्ति भवन्ति चान्ये । काला-नुबन्धं चिरमादधाति सैयापचीति एवदन्ति कंचिदिति” वै० । “नाडी कफानिलजतामपचीं व्रणाञ्चेति” अथर्वणं गरुड-मालां च यच्छणां शोथमेव वेति” च सुश्रुतः । प्रमाणे । अपचायमान त्वि० अप+चि कर्मकर्त्तरि शानच् । अपचो-अपच्छाय पु० अपगता देहच्छाया कान्तिव्यस्य प्रा०ब० वा गतलोपश्च । देहे देहच्छायाश्चान्तिव्यस्योपापच्छायस्य । अतएव “भुञ्जन् रूपं क्रियदस्य देवायुष्काया नलस्यास्ति तथापि नैषाद्य । इतीरयन्नां च तथा निर्मिति का छःशः नेषधे नलमरेण तपु” इति नैषधे देवानां छायाराशिच्छं लक्षणेन वसितम् । अपगतकान्तौ त्वि० । अपचाय पु० अप+च्युङ् गती भावे अप् । अपमरणे निर्गमने

“यत्र नाथ्यपच्यसुपच्ययञ्च शिक्तते” इति ऋ० १, २८, ३

‘अपच्यञ्चं शालायाः निर्गमसिति’ भा० । अप-च्यु-क्षरणे-

अप् । अपत्तरणे । [क्षरिते च ।

अपच्युत् वि० अप+च्यु-कर्त्तरि क्त । अपक्षयप्राप्ते नष्टप्राये-

अपजगुर्गाणु लि० अप+गृ-यङ्-लक्-ताच्छील्ये चानगु ।

आच्छादनादिभोचनशाले ‘जिगत्तिभिन्द्रो अपजगुर्गाणु’

इति ऋ० ५, २६, ४ ।

अपञ्चीकृत लि० अपञ्चात्मकः पञ्चात्मकः कृतः न०त० ।

पञ्चात्मकताभनामादिते स्तृञ्भ्रभृते, पञ्चीकारप्रकारस्तु पञ्ची-

करणशब्दे वक्ष्यते “पञ्चाप्राणमनोबुद्धिदृष्टेन्द्रियसमन्वितम्

अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनमिति” वेदा०प० ।

अपजय पु० अप+जि भावे अच् । पराजये ।

अपटान्तर लि० पटेन तिरस्कारिण्या अन्तरमत्वं न०त० ।

अव्यवहिते, आसन्ने, संसृते च । अपटान्तरमित्यर्थवैवाथ्ये ।

अपटी स्तः अत्य-पटः पटा न०त० । (कानात्) इति ख्याते

काण्डपटे वस्तुप्रावरणे स च “दृष्ट्याधोलस्त्रियायुसञ्चार-

रार्थे पटभेदः” इति मञ्जुनाथः ।

अपटीकृत् लि० नास्ति पटी यस्य कप् । प्रावरणपटगन्त्ये,

अपगता टोकाव्याख्याग्रन्थोयस्य । टोकाज्ञानगन्त्ये, “अप-

टीकोजडोभावे शब्दं जाद्येन ताद्यते” इत्युङ्गटः ।

अपटीक्षेप पु० अपत्याः काण्डपटस्य क्षेपः । प्रावरण-

पटक्षेपे । नाद्ये हि प्रावरणपटे अनैराक्षिप्ते एव पात-

प्रवेगोऽभिनयसम्पदायस्तसुलङ्घ्या पात्रेण यत्र काण्डपटं

स्वयं जित्वा प्रविश्यते तेन चाकस्मिकत्वं तत्प्रवेगस्य

गम्यते । एतत्प्रयोगश्च भूरिशो नाटकेषु ।

अपटु लि० पटुर्दक्षः न०त० । रोगिणि, दक्षतारक्षिते,

कायांजने, दक्षताविरोधिमन्दले च । भावे तु अपटुत्वम् ।

अपाटवे । तल् । अपटुतायत्वेव त्वान्तं न०तलन् स्त्री ।

गुणवचनत्वात् इमनिच् । अपटमा तत्त्वेव पु० ।

अपगुण लि० न पगुणः विक्रयः अ-पगुण्ये न०त० । भ्रुत्यादि

निषिद्धविक्रये पटार्थे । प्रायश्चित्तसहितान् अपगुणानि

च प्रायश्चित्तविषये दर्शितानि यथा

श्रिणुः । क्षणवस्त्ररङ्गरत्नगुडगन्धमधुरसोर्षाविक्रयः वि-

रात्नसुपत्रसेत् । रङ्गः सिन्दुरासुम्भादि । एतत् सकृद्-

विक्रये पैठीनसिः । “तथाऽविक्रयेण ब्राह्मणस्य नवणं

पक्षाक्षं मधुरजोरं दधि एतस्यदकं सर्वगन्धोलाहारकवासो

गुडस्तौल प्याम्यपशूनामेकशाफाः केहिनः । सर्वे चार-

ण्यः पशुबोवियापूर्त्तमिदं गावः शङ्खसोर्षा चेति विक्र-

येण तेषामेकैकस्मिन् प्राजापत्यञ्चरेत्” । तथाच्यवनः “देवि-

सधच्छिपिष्टसपिःपकाद्भूतिलतक्रूर्चाररसविपतिलाश्वनांली-

कौपयशामोलाजारमलवणविक्रये प्राजापत्यञ्चरेत् । एत-

ञ्चाभ्यासविषय तत्र धेनुरेका दातव्या । हारीतः ।

“लाञ्छालवणमांसतैलर्जोरदधिहततत्र गन्धचर्म्मरक्तवासमा-

मेकतमविक्रये चान्द्रायणम्” तथा शातातपः । “आमसं स

सुरामोमलाञ्छालवणसपिर्षाम् । विक्रये सर्वपग्यानां द्विज-

शान्द्रायणञ्चरेत्” । एतञ्छालान्धासि चान्द्रायणे चाष्ट-

धेनवः । भविष्यपुराणे । “गुडं तिलास्तथा नाली केगगोध-

सकन्यकाः । विक्रये ब्राह्मणोऽप्याञ्च कच्छं सान्त्पनञ्चरेत्” ।

एतद्धारव्याभ्यासे सान्त्पने धेनुद्वयम् । हारीतः “अथो-

र्मिकैशिकेगरिणाञ्च धेनवदुष्टप्रसक्तद्विस्तविक्रये तत्रच्छु-

विधिः । चिद्गुग्गुलुरसमर्जरसहिरवालमनांशलाः न

गेरिकत्तारलवणमणिभौत्तिकप्रवालटल्लनखगुत्किगञ्जुवेगुवे-

णवस्तुमयविक्रये च । अरासतद्गार्गेटपानपुष्करिणी-

पुंससुहृदविक्रयेषु त्विपवणस्त्याधःशःश्या चतुर्थकालभुक्

संवत्सरेण पतोभवतीति” । आराःमादिनिष्वलविक्रये

हेतुतदितिधर्मापः । तथा “हिनोन्मानभापनमङ्गुर

सङ्गुर्विक्रये च” । अत्र च कामाकामसकृदध्यासापेक्षया-

वैषम्यदोषः समर्थनीयः । हिनमानोन्मानभापन तुलाद ना-

ङ्गुरसङ्गुर्विक्रये च । शिष्याः “प्राणभृपुण्डसोम

विक्रयो तत्रच्छुर्व्यात्” । अद्यौपधिपुण्डमलचर्मवदल-

तुपक्षापांसकेशभस्मास्थिगोरसपिण्डाकितिलतैलविक्रयो प्रा-

जापत्यम्” । विदल पाचितवंगादिनिर्मितः । तथा “स्त्रेष्वा

जतमधच्छिष्टशङ्खुत्किवपुर्गाशकृत्तणलोहोदुस्वरखल्गपा-

त्वविक्रयो महासान्त्पनम्” । स्त्रेष्वा चर्म्मविकारः वरुहेति

यस्य पर्यायः । महासान्त्पने धेनुद्वयम्, सुमन्तुः “देवि-

सोमर्चवप्राजापत्यकूपेदपानदारात्मनां विक्रये कच्छ-

द्वयम् । एततिलनेलरक्तवस्त्रकाञ्चानां प्राजापत्यञ्चरेत् ।

गोविक्रयनिन्दाभाह यमः । “गवां विक्रयकारो च गवि

रोर्भाण यानि तु । तादृहपसकृन्वाण गवां गोष्ठे क्रमि-

र्भवेत्” ॥ यञ्च मनुनोक्तं सद्यः पतति मांसिन लाजया लवणेन

च । तत्रहेण शृङ्गं भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयीति, तन्न-

न्दातिशयार्थम् । गौतमः । “पशवः हिंसायोगे” अत्यर्थः

यत्र विक्रीताः सन्तः पशुबोवियात्ने तत्र तेषामध्यपगतत्वं ।

यानि चान्यानि गुरुतरप्रायश्चित्तबोधकवचनानि तानि

वस्तुतरकालाभ्यासे समहृत्तानि शृङ्खल्यन्तापिदोषा-

भावभाह पराशरः । ‘लाणं मधु मद्यं वा दधि तत्रं एतं

पयः । न दुष्येत् पृष्टजातीनां कथ्यात् सर्वेषु विक्रयम् ॥
कालिकापुराणे । "विक्रयं सर्ववस्तूनां कर्बन् शूद्रो न टोप-
भाक् ॥ मधुचमेसुरां लाक्षांत्यक्ता मांसञ्च पञ्चमम्" । एत-
दप्यापदि. टोपापवादभाक् गौतमः । "विनिमयस्तु रसानां
रसैः पशूनाञ्च लवणकृताञ्चयोस्तिनानाञ्च समनामिन पक्षस्य
संयत् ॥" पशूनां समानजातीयैरसमानजातीयैर्वा पशुभिरेव
परिवर्त्तो न तु द्रव्यान्तरेण । पक्षान्नस्य चाभेदं तद्वत्प्रा-
दिना तावत्परिमितेनेत्यर्थः । अत्र सभगज्जाटलादव्यपरि-
वर्त्ते न नियमः । मनुः "रसारसैर्विमातव्या नत्वेव लवणं
रसैः । एताच्च क्षाह्ववाप्रेन तिलधान्येन तत्समाः" ॥ वगिष्ठः
"रसारसैः समतोह्वीनतो वा विमातव्या नत्वेव लवणं रसैः
तिलतण्डुलपक्षाद्विद्यामनुष्यश्च विहितः परिवर्त्तकेन" ।
नारदः । "अगर्भो भेषजस्याथ यज्ञहेतोस्तथैव च । यद्य-
व्यस्तु विक्रयस्तिना धान्येन तत्समाः" ॥ एतेन "काम-
सुतपाट्यं कृष्यामु स्वयमेव कृष्यत्तलः । विक्रीणीत तिलान्
गङ्गान् धम्नाथमचिरम्यतानिति" मनुवचनम् तिल-
विनिमयपरम् ॥

अपतन्त्रक प० अपगतं तन्त्रं भिषजामधीनता यत्न कप् ।
गतगोगभेदे "वायुर्हृद्गं ब्रजेत् स्थानात् परिपतो हृदयं
गिरः । मन्त्रो च पांडुत्वह्नान्यान्निपेक्षमयेक्ष सः । नि-
र्मलितानां निश्चेदस्तश्चाक्षो वापि वृजति । निरुक्कामो-
ऽथ वा कृच्छ्रादृक्कस्य नदचेतनः । स्वप्यः स्वाहृदये सक्ते
आपते च प्रसह्यति । कफान्त्रेण वातेन ज्ञेय एषो
ऽपतन्त्रक इति" सुश्रुते २५५ प्र० तत्र जगमुक्तम् ।
"अपतन्त्रकातुरं नापतयेदिति" सुश्रुतः ।

अपतर्पण न० अप+तृप् भावं ल्यट् । रोगादौ उपवासि-
हृद्यभावे च । "अपगतं तपणं यस्य वा गतलंपः
तपणशून्ये त्रि० "क्रियाभिधिकृतमेतु स्थूलमपतर्पणं
युक्ताभिरिति" सुश्रुतः ।

अपतानक पु० अपकस्य अन्तरालात् तनुते तन कन् र ण्यल् ।
वातरं गभेदे "यदा तु घमनाः सञ्जाः कृपितोऽप्येति मारुतः ।
तदाक्षिपत्याशुसुहृत्सु न देके सुहृत्शरः । सुहृत्सु कृत्वाक्षेपाट-
क्षेपक इति ऋतः । सोऽपतानकसंज्ञोयः पातयत्वन्तान्तरिति
सुश्रुते आक्षेपकारातरो गश्येवान्तरान्तरापतो अपत त्कसंज्ञः
स० २५४ प्र० क्ता "अभिघातनिमित्तश्च भोगिताः स्वराञ्च
यः । गर्भपातनिमित्तश्च न सिद्धत्यपतानक" इति तत्रैव
तथ्यामाध्यतोक्ता "अभक्तवता पातमश्नदधिभरिश्चववायुक्-
मनतानकं हन्ति त्रैलस्यैर्विषाःपौटाणि चेति" सुश्रु० ।

अपत्नी स्त्रीः नास्ति पतिर्यस्याः "विभाषा सपूर्व्वहेति"
पा०वा न डोप् च । पतिरहितयां स्त्रियाम् । पत्ने
अपतिरित्यपि कपि तु अपतिकेचैव तत्रैवार्थे ।

अपत्नीक पु० नास्ति सन्निकर्षे कर्मयोग्या. स्त्रिया वा पत्नी यस्य
कप् । असन्निकृष्टपत्नीके कर्मायोग्यपत्नीके ऋतपत्नीके
च । "अपत्नीकस्याह्वयनाय तच्छ्रापणः" कात्या० २.५.
१८ । "अपत्नीकस्य रजोऽटोषमसवप्रवासादिना असन्निकृष्ट-
पत्नीकस्य तच्छ्रापण आह्वयनायश्रापणः आह्वयनाये हवि-
अपणं कर्त्तव्यं यजमानस्य "आह्वयनाये आज्यमधिथयति"
त्यक्तेः । आह्वयनायश्रापणोऽपि सन्निकृष्टतायां पत्न्यां गार्ह-
पत्य एवाज्यमधिथयति, श्रायान्तरे चैवं थयते "यस्य ब्रह्मे-
हनि पत्यनान्भुक्ती (रजस्वना) स्यात्तामनपरुष्य यजे-
तेति" । केचित् अपत्नीको ऋतपत्नीक इत्याहः तस्य-
प्येकाकिन एवाधानं थयते आश्वलायनब्राह्मणे. "पत्न्यां
ऋतायामग्निभेदग्धायां पुनर्विवाहासम्भावे आत्माशिसम्भा-
धानभाजापस्तस्वः दर्शपोर्णमामाप्रयणार्थं. शेषाणि कर्त्तव्या
न भवन्तीति" तथा त्रिकाण्डे मण्डनः "तस्माद्गर्भ-
कदेशेन दग्धव्या पूर्व्वमारिणा पत्नी ज्येष्ठेतरा वापि
यज्ञपार्थ्वे निरूपितम्" ॥ कात्यायनः (कर्मप्रदोषे) "ऋता-
यामपि भाष्यायां वैदिकान्नीवाह त्यजेत् । उपाधिनापि
तत्कर्म यावज्जीवं समापयेदिति" । तद्ग्रा० उपाधिना
स्वर्गात्तत्प्रतिमृत्त्यः) । नास्ति पत्नीसहितता यस्य कप् ।
पत्नीसाहित्यरहितं । "पितृयज्ञसुपक्रम्य" । "अपत्नीक"
कात्या० ५.७५ । "पितृयज्ञो भवति केवलस्यैकार्किको यज-
मानस्यैवाधिकारो न तु पत्नीसहितस्य । अतोऽत्र पत्न्याः प्रति-
षेधात्" पत्नीं समह्येति प्रसंख्याभावः । आज्यावेक्षणं
त्वज्जमंस्कारत्वात्तद्व्ययं करोतीति" तद्ग्रा० ।

अपत्य न० न पतन्ति पितरोऽनेन पत वा करणे यत् न० त० ।
पुत्रद्विकृष्टरूपे संताने । "नापुत्रस्य लोकोऽर्त्ताति श्रुः
पुत्रभावे स्वर्गदिनोऽकाशुपपत्ते" पत्नेण लोकान् जयति
पौत्रेणानन्यभयान् अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्मस्याशेति पितृप-
मिति" या० ऋतेश्च तदुत्पादने स्वर्गलोकनाभांतेः
"पत्न्याश्चै नरकादयस्यात् पितर त्वायते सुतः । तस्यात्
पत्न" इति ऋत्वा नरकनिस्तारकत्वस्य अतेश्च सुतादीनां
पतनाहेतुत्वात् तथात्वम् पौत्रादीनामपि पतनाहेतुत्वात्
अपत्यत्वम् । अत्र "अपत्यं पौत्रप्रश्नति गौत्रमिति" पा०
ऋत्वे पौत्रादीनामप्यपत्यगङ्गाच्यतोक्ता । पौत्रादीनां तु
गोत्रसंज्ञापीति विशेषः । "अपत्यं पितुरेव स्यात् ततः

प्राचामपेति चेति" सि० कौ० का० । 'अपत्यैरिव नीवार-
भागवेद्योचितैर्दृष्टैरिति" रघुः । "सोऽपत्यं आह्वयत्पाद्येति"
'अपत्यलाभात् या तु स्त्रीति, "अपत्यं धर्मशुभ्रुपेति"
च मनुः ।

अपत्यदा स्त्री० अपत्यं तद्धेतुं गर्भं ददाति । सेवनेन गर्भ-
दायके ओषधिविशेषे गर्भदायिविद्यादौ च । अपत्यदायि-
नात्वे मन्त्रादौ त्वि० ।

अपत्यपथ पु० अपत्यस्य गर्भात् तद्विसारणस्य तदुत्पत्तेश्च
पन्थाः अच् समा० । पुलनिःसारणहारे स्त्रीणां शुह्र-
स्थानभेदे "अ यदा विगुणानिलक्षणीकोऽपत्यपथमनेकधा-
प्रतिपद्यते इति" स्त्रीणान्तु विंशतिरधिका, दश तासां
स्तनयोर्कक्षिण्णु पञ्च पञ्च, यौवने तासां परिद्विः ।
अपत्यपथे चतस्र इति" । 'तिथ्यगारतस्य परिचखेव तिर-
चीनस्य पाश्चाद्भ्रूमूर्धसुत्त्रिभ्य गर्भमपत्यपथं प्रत्यार्ज्वमानो-
वापहरेत् पाश्चात्पठत्तशिरसमसंप्रीच्य अर्ज्वसुत्त्रिभ्य शिरो-
ऽपत्यपथमानीयापहरेदिति" च सुश्रुतः ।

अपत्यशत्रु स्त्री अपत्यं शत्रु गर्भभेदेनेन नाशकं यस्याः । कर्क-
श्याम् सा हि गर्भेऽपत्यजनने तद्विःसारणसमये गर्भस्कोट-
नाम्निष्यते इति" लोकाप्रसिद्धेः 'स्वनाशाय कर्कटी गर्भं धस
इत्युक्ते च तथात्वम् । ईत० । अपत्यनाशके, कर्कटे
सर्पे च ।

अपत्यसाच् पुंस्त्री० अपत्यैः सचते संबध्यते सच-भेदे-रिषि ।
अपत्यसमवेते । "अपत्यसाचं श्रुत्यं ररायाम्" ऋ० १,
११७,२२ ।

अपत्र पु० नास्ति पत्नं दलं पत्नीवास्य । वंशकरीरे (कोड)
अहुरे च तदवस्थायां तयोः पत्यश्रुत्यतयोत्पत्तेस्तथात्वम् ।
गलितपत्ने दृष्टे, गलितपत्ने विहृगे च ।

अपत्वप त्वि० अपगता त्वपा लज्जा यस्मात् प्रा० व० वा
गतलोपः । लज्जाहाने लोपाभावे अपगतत्वपोऽप्युत्कार्थे ।

अपत्वपा स्त्री अपरम् अपेक्ष्य त्वपा, अप+त्वप-भावे स्त्रियाम्
अ वा । अग्यहेतुकलज्जायाम् लज्जाभावे च । "अपत्वपा
चेतसि च न्यवेधदिति" नैषधम् । [लज्जाशब्दे ।

अपत्रपिष्णु त्वि० अप+त्वप-शोभात्वे इष्णुश्च । स्वभावतो

अपथ न० न पन्थाः अप्राशक्ये न०त० । "अपथं" पु० न०
पा० । "विभाषेति" पा० वा अच् समा० । अपकृष्टपथे
निन्दितपथे कृपथे । "वनागसे राजपथे हि पिच्छिणे
क्षत्रिभुधैरप्यपथेन गम्यते" इति नै० । "को वा न पद-
मपथेऽकार्यत मया" इति प्रबोध० । "अथैतदपथमिवैति

यदेतादिशमिति" गत० ब्रा० । नास्ति पन्थाः सुन्दरमार्गे
यत् व० अच् समा० । सुन्दरपथश्रुत्ये यामादौ त्वि० ।
पथोऽभावः अव्ययो० अच् समा० । मार्गाभावे अव्य० ।
अपथिन् पु० न पन्थाः अप्राशक्ये न०त० वा अजभावः ।
अपकृष्टपथे ।

अपथ्य न० पथ्ये वैद्यकोक्तभोजनार्दानियमाय नीत्युक्ताचाराय
वा हिनम् यत् न०त० । वैद्यकोक्तिरुल्लङ्घ्य, अनिष्टे
भोजनादौ अहिताचारे च "अकार्यं कार्यमह्नाशमपथ्यं
पथ्यमश्नेतम्" रामा० । "संतापयन्ति किमपथ्यभुजं
न रोगा" इति वै० । पथ्यापथ्ये च सुश्रुते दर्शिते यथा
"अथातो हितार्हितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । यद्वायोः
पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमित्यनेन हेतुना न किञ्चिद्द्रव्य-
मेकान्तेन हितमहितं वास्तीति" केचिदाचार्या ब्रुवते
तच्च न सम्यक् । इह खलु यस्माद् इव्याणि स्वभावतः
संयोगतश्चैकान्तहितान्येकान्ताहितानि हितार्हितानि
च भवन्ति । तत्रैकान्तहितानि जातिसात्त्व्यात् सल्ल-
ष्टतदुष्मौदनप्रभृतीनि । एकान्ताहितानि दहनपचन-
मारणादिषु प्रहृत्तान्यग्निस्त्रारविषादीनि । संयोगादप-
राणि विषतुल्यानि भवन्ति । हितार्हितानि तु यद्वायोः
पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमित्यतः सर्वप्राणनामवमाहारार्थं
वर्ग उपदिश्यते । तद्यथा रक्तशालिषाटककङ्कुसुम्भ-
न्दकपाण्डुकपीतकप्रसोटककासकाशनकपुष्पककर्मकभङ्गना-
हृतसुगन्धककलमनीवारकोद्रयोद्वालकश्यामाकगोधूमवेणुयवा-
दयः । एणहरिणकुरङ्गकृगमाटकाश्वदृष्णकरालकृकर-
कपोतलावर्तित्तिरिकापिञ्जलवर्षीरवर्त्तिकादीनां सांसानि ।
सुह्रवनसुह्रमकुष्ठकलायमसूरभङ्गल्यचणकहरेखाढकीसतीनाः ।
चिल्लांयास्तूकसुनिषमकजावलीतण्डुलीयकमण्डूकपार्थः ।
गव्यं हतं सैन्धवदाडिमासलकमित्येष वर्गः सर्वप्राणनां
सामान्यतः पथ्यतमः । तथा ब्रह्मचर्यानिवातशयनो-
ष्णोदकनिशास्त्रव्यायामाश्चैकान्ततः पथ्यतमाः । एकान्त-
हितान्येकान्ताहितानि प्राशुपर्दितानि ॥ हितार्हितानि
तु यद्वायोः पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमिति ॥ संयोगतस्वप-
राणि विषतुल्यानि भवन्ति । तद्यथा । वल्लीफलकवक-
करोरान्मफलकवण्डुलाल्यापिगवाकदधितैलविरोहिपिष्टशुष्क-
शाकाजायिकसांसमद्यजाश्वविचलिचिमसत्यगोधावराहंश्च
नैकध्वमन्त्रोयात् पथया ।

रोगं सात्त्व्यञ्च देशञ्च कालं देहञ्च बुद्धिसान् । अनेख्या-
न्यादिकान् भावान् रोगहृत्तः प्रयोजयेत् । अत्रस्थानर-

वाङ्मत्याहोरादीनां व्यस्यतम् । इयं नेच्छन्ति भिषज
इच्छन्ति खल्वरतणे । इयोरन्यतरादाने वदन्ति विषदग्ध-
योः । दग्धस्यैकान्तहिततां विषमेकान्ततोऽहितम् ॥ एवं
युक्तसाम्येषु इव्येषु सन्निवादिषु । एकान्तहिततां विद्धि
वक्त्र ! सुश्रुत ! नान्यथा ॥

अतोऽन्यान्यपि संयोगादहितानि वक्ष्यामः ॥ न च
विरुद्धधान्यैर्विषमधुपयोगुडमापैर्वां व्यास्यानूपोटकपिण-
तादीनि चाप्यवहरेत् । न पयोमधुभ्यां रौहिणीशाकं
जातु शाकं वाच्ययात् । बलाकां वारुणीकल्माषाभ्याम् ।
काकमावीं पिप्पलीमरिचाभ्यां, नाडीभङ्गशाकं पङ्कटधीनि
च नैकथ्यम् । मधु चोष्णोटकानुपानं पिप्पलेन वा मांसानि ।
सुगन्धशरपायसांश्च नैकथ्यम् । सौवीरक्रेण सह तिल-
गन्तुलीम् । मत्स्यैः सहैतुविकारान् । गुडेन काकमाचीं,
मधुना मूलकं, गुडेन वाराहं, मधुना च सह विरुद्धम् ।
क्षीरेण मूलकम् । आम्रजास्वश्चाविरुद्धकरसगोधाश्च सर्वांश्च-
मत्स्यान्विशेषेण विलिखितं पयसा । कदलीफलं ताल-
फलेन, पयसा, टङ्गा, तक्रेण वा । लहचफलं पयसा, टङ्गा,
मापस्तूपेन वा मधुना, घृतेन च प्राक् पयसः पयसोऽन्ने वा ।

अतः कर्म्मविरुद्धान् वक्ष्यामः ॥ कपोतान् सर्षपतिल-
श्चटाद्वाप्यात् । कपञ्जलमयरत्नवर्तित्तिरिगोधाश्च रण्ड-
टावैर्गन्धिद्वा रण्डतैर्नसिद्वा वा नाद्यात् । कांश्यभाजने
टगरात्रपर्युषितं सर्षपैश्च चोयोरुष्णो वा । मत्स्यपरि-
पचने शङ्खवेरपरिपचने वा सिद्धं काकमाचीम् । तिल-
कन्कसिद्धसुपोटकाशाकम् । नारिकेलेन वराहवसापरि-
श्चटां बलाकाम् । भासमङ्गारगुल्यं नाश्रोयादिति ॥

अतो मानविरुद्धान् वक्ष्यामः ॥ मधुस्वनी मधुसर्षिपो
मानतस्तुल्ये नाश्रोयात् । स्त्रैर्हौ मधुस्त्रैर्हौ जलस्त्रैर्हौ
वा विशेषादान्तरौक्तोदकानुपानौ ।

अत ऊर्ध्वं रसद्वन्द्वानि रसतो वीर्यतो विपाकतश्च विरुद्धानि
वक्ष्यामः । तत्र मधुरास्त्रौ रसवीर्यौ विरुद्धौ मधुरलवणौ च
मधुरकटुको च सर्वतः । मधुरतिक्तौ रसविपाकाभ्यां मधुर-
कषायौ चास्त्रलवणौ रसतः । अमृकटुको रसविपाकाभ्यामम-
तिक्तावमृकषायौ च सर्वतः । लवणकटुको रसविपाकाभ्यां
लवणतिक्तौ लवणकषायौ च सर्वतः । कटुतिक्तौ रसवी-
र्याभ्यां कटुकषायौ तिक्तकषायौ च रसतः । तरतमः ग-
युक्तांश्च भावानातिरुक्तामतिस्निग्धानत्युष्णानतिशीतानित्ये-
षादीन् विवर्जयेत् । भयन्ति चात्र ॥

विरुद्धान्येवमादीनि रसवीर्यविपाकतः । तान्येकान्ता-

हितान्येव शेषं विद्याद्विधाहितम् ॥ व्याधिभन्दिर्यदीर्घल्य
मरणञ्चाधिगच्छति । विरुद्धरसवीर्यादीन् भुञ्जानोऽनात्मया-
न्नरः ॥ यत्किञ्चिद्दोषसुक्तेश्च भुक्तं कायात् न निर्हरेत् ।
रसादिष्वयथार्थं वा तद्विकाराय कल्पते ॥ विरुद्धान्नजान्
रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् । यमनं यमनं वापि पृच्छं
वा हितसेवनम् ॥ सात्मप्रतोऽल्पतया वापि दीप्राग्नेस्त-
णस्य च । स्निग्धव्यायासर्वालनां विरुद्धं वितथं भवेत् ॥
व्यायामशौलो वलवान् गिगुश्च स्निग्धोऽग्निमांसापि सहा-
शनश्च । आप्नोति रोगान्न विरुद्धजातानभ्यासतो वाऽल्प-
तया च जन्तुः । अथ वातगुणान् वक्ष्यामः ॥

पूर्वः समधुरः स्निग्धो लवणश्चैव सारुतः ।
गुरुविटाहजननो रक्तपित्ताभिवर्द्धनः ॥ कृतानां विष-
जुष्टानां बलिनः श्लेष्मलाश्च ये । तेषामेव विशेषेण
सदा रोगविवर्द्धनः ॥ वातलानां प्रगस्तश्च आन्तानां
कफभोषिणाम् । तेषामेव विशेषेण व्रणक्लेदविवर्द्धनः ॥
मधुरश्चाविदाहो च कषायानुरसोऽम्लघुः । दक्षिणे सारुत-
श्रेष्ठश्चक्षुष्यो बलवर्द्धनः । रक्तपित्तप्रयमनो न च वात-
प्रकोपणः ॥ विषदो हृत्पुरुषः खरः स्त्रैर्हयलापकः ।
पश्चिमो सारुतस्त्रिणः कफमेदोविशोषणः । सद्यः प्राण-
जयकरः शोषणम् शरीरिणाम् ॥ उत्तरो सारुतः
स्निग्धो वृद्धमधुर एव च । कषायानुरसः शीतो दोष-
णामप्रकोपणः ॥ तस्मान्च प्रकृतिस्थानां क्लेदनो बलवर्द्धनः ।
जीर्णक्षयविपाकानां विशेषेण तु पूजितः" इति पृ० १, २० ।

अपद् द्वि० न पद्यते ज्ञायते पद कर्म्मणि किप् न० त० ।
अज्ञेये । "गायत्रस्यैकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्प-
द्यपदसि न पद्यसे" इति शत० ब्रा० १४, ८, १५, १० ।

नास्ति पादोऽस्याः पादोऽन्यलोपः इत्थं० इत्थं पाद-
पञ्च । पादशून्यायां स्त्रियाम् । पुंसि तु अन्यलोपो "न
डोप् । अपाद् । "आपादशोर्षा गृह्णमान" इति वृ० ४

१.११ । "अपादहस्तोऽदन्तु यदिन्द्रमित" ३.०१, ३३, ७ ।
"अथ यदपात् समभयत्तस्मादहिरिति" शत० ब्रा० ।
"अपादपाणिर्जपनोयहःतिति" इतिः ।

अपद् न० न पदम् अप्रागस्त्ये न० त० । अपकृष्टस्थाने
सुप्रिण्णन्तिश्चे च नापि गाम्बे प्रयुज्यतेति उच्यते ।

अपदान न० अपदार्यात् परिगृह्यति येन कर्मणा अपनद्वैप-
गोधने करणे ल्यट् । परिगृह्णायरणे येन कर्मणा सर्वैः
परिगृह्यन्ते ज्ञायते तस्मिन् कर्मणि । [सिद्धिदोषे, संसक्ते च ।

अपदान्तर द्वि० न पदान्तरं व्यवधानं यत्र । अव्ययहिते

अपदिश अव्य० दिशयोर्मध्ये अप+दिश+अव्ययी० । दिशो-
मध्ये विटिक् इति कोण इति च ख्याते । दिक्शब्देन
समासे तु शरदा० टष् इति भेदः ।

अपदिष्ट लि० अप+दिश-कर्माणि क्त । कथिते प्रयुक्ते ।

“कान्ताव्यापदिष्ट्य हेत्वाभासाश्च पञ्चधेति” भाषा० ।

अपदेश पु० अप+दिश-घञ् । लक्ष्ये, स्वरूपाच्छादनरूपे,

हृत्वे, निमित्ते स्थाने च । “रक्षापदेशान्नुनिहोमधेनो
रिति” रघुः । “न धर्माव्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरे-
दिति” । “भक्ष्यभोज्यापदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः” ।

“शौर्यकर्मापदेशेनेति” “साध्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूप-
समन्वितैः । अपदेशैश्च संन्यस्य हिरण्यं तस्य तत्त्वत इति” च
मनुः । उपदेशे च । “दीक्षाया अपदेशान्” कात्या० २२,

१२२ । अपदेश उपदेश इत्यर्थः । अपकटोदेशः प्रा०
ब० वा कटपटलोपः । अपकटपटो, अनुचितस्थाने च ।

अपदेश्य लि० अप+दिश कर्माणि यत् । क्लृप्तेन कृतयोः ।

अपदेशे अनुचितस्थाने भवः दिगा० यत् । अनुचितस्थान-
भवे लि० । “अपदिश्यापदेशश्च पुनर्यत्त्वपथावतीति”
मनुः । यत् यस्य दानमुचितं ततोऽन्यत् स्थाने दानस्यानु-

चितत्वान् तथात्वम् ।

अपटव्य न० अपकटं द्रव्यम् प्रा०ब० वा कटभगलोपः ।

अपकटद्रव्ये “अद्रूपितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथेति”
मानव व्याख्यायाम् “अपद्रव्यप्रदानेन दूषणे” इति कल्लकः ।

अपहार न० अपकटं हारं प्रा०ब० वा कटलोपः । अपकट-

हारे “निर्विधासुरपहारैरिति” सुश्रुतः ।

अपधा स्त्री अप+वारणे धा-भावे स्त्रियाम् अङ् । वारणाद्यं

निरोधे, “गा उदाजदपधा बलस्य” इति ऋ० २, १२, २ ।
“अपधाअपधायाः निरोधादिति” भा० ।

अपध्यान न० अपकटं ध्यानम् प्रा०ब० । अनिर्दिष्टत्वे ।

वैपरीत्यचिन्तने च ।

अपध्वंस पु० अप+ध्वन्स-भावे घञ् । नाशे, यस्य यथाहूप-

सुचितं ततः प्रच्यवे च । “पञ्चामपध्वंसेनैत्वित्” इति
अय० १, ३, ५ ।

अपध्वंसज पुंस्त्री अपध्वस्यतेऽनेन अपध्वंसः वर्णानां भिन्न-

रूपतासंज्ञकः सङ्करस्तथाज्जायते जन-ड ५ त० ।
भिन्नवर्णसङ्गमजाते करणादौ सङ्कीर्णवर्णे । “सूत्राणां तु
सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः सृता” इति मनुः “ये द्विजा-

नारूपसदा ये चापध्वंसजाः सृता” इति च मनुः । तेषां
पिबोः समवर्णात्वाप्राप्तेः स्वरूपप्रच्यवेन जातत्वात् तथात्वम् ।

अपध्वंसिन् लि० अपध्वंसयति अप+ध्वन्स-णिच्-णिनि ।
नाशके । “सर्वेनसामपध्वंसि जयं स्यादधमर्षणमिति” मनुः

अपध्वस्त लि० अप+ध्वन्स-क्त । निन्दिते, परित्यक्ते अव-
चरिते च ।

अपध्वान्त न० अपकटं ध्वान्तं ध्वनितम् ध्वन-क्त वेदे नि०

स्वनार्थेऽपि इडभावः । भिन्नकांक्षस्वरसमं गच्छे “दृक्स्थिते-
रपध्वान्तमिति” छा० उप० । वार्कस्थितं तदपध्वान्तं
भिन्नकांक्षस्वरसममिति” भा० ।

अपनय पु० अप+नी-अच् । दूरीकरणे स्थानान्तरनयने च ।

“अपनयो वाऽटपट्वादि” कात्या० २५, ६, २ । “तस्य
तण्डुनापनयो वचनादिति” कात्या० २५, ४४, ३ । “अप-

नयते दूरीकरणार्थत्वात्तथात्वम् अतएव “अविनयसपनय
विष्णोः” इति गङ्गाराचार्येण दूरीकरणार्थतया प्रयुक्तम् ।

अपकटो नयो वैपरीत्ये प्रा०ब० वा । निन्दितनातो दुष्ट
नीतो च । अपकारे “ततः सपत्नापनयस्वरणानुग्रह-
स्फुरेति” माघः ।

अपनयन न० अप+नी-ल्युट् । दूरीकरणे, खण्डने च ।

अपनीयतेऽनेन अप+नी-करणे ल्युट् । अपकारसाधने ।
अपगतं नयनं यस्य । नेत्रहाने लि० ।

अपनस लि० अपगता नासिका यस्य प्रा०ब० नसादेशश्च ।

अपगतनासिके । “असिं कौशेयस्यस्य चकारापनसं
सुश्रमिति” भट्टिः । [मारिते च ।

अपनीत लि० अप+नी-क्त । खण्डिते, दूरीकृते, अप-

अपनुत्ति स्त्री अप+नुद-क्तिन् । खण्डने दूरीकरणे । “परि-
जनत्रमापनुत्तये” इति छा० उप० । “पापानामपनुत्तये
इति” “गुरुतत्त्वापनुत्तये” इति च मनुः ।

अपनुद लि० अप+नुद-क्त । दूरीकारके, खण्डके, शोधके च ।

अपनोद पु० अप+नुद-भावे घञ् । खण्डने, दूरीकरणे, अप-
सारणे च । “तस्यापनोदाय फलप्रवृत्ताविति” रघुः ।
“ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ्क्नियतेन्द्रिय” इति मनुः ।

अपनोदन न० अप+नुद-ल्युट् । अपसारणे खण्डने च “एनसां
स्यूनसृच्छाणां विकीर्णपनोदनमिति” मनुः । कर्त्तरि
ल्य् । दूरीकारके लि० । “यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापा-

पनोदनः । तथाऽधमर्षणं जय्य सर्वपापापनोदनम्” इति ।
“पराक्रोनास क्लृप्तोऽयं सर्वपापापनोदन” इति च मनुः ।

अपन्न लि० पत-क्त नि० न० त० । अपतिते । “आश्वोऽपन्न-

दृक्स्थिति” यजु० ६, २४ । न पन्नं पतितं दृक् स्थिति”
वेदद्वीपः । पन्नम् इत्यत्र हि पन्नशब्दस्य पतितार्थकार्षं दृष्टम् ।

अपन्न लि० पत-क्त नि० न० त० । अपतिते । “आश्वोऽपन्न-

दृक्स्थिति” यजु० ६, २४ । न पन्नं पतितं दृक् स्थिति”
वेदद्वीपः । पन्नम् इत्यत्र हि पन्नशब्दस्य पतितार्थकार्षं दृष्टम् ।

अपन्न लि० पत-क्त नि० न० त० । अपतिते । “आश्वोऽपन्न-

दृक्स्थिति” यजु० ६, २४ । न पन्नं पतितं दृक् स्थिति”
वेदद्वीपः । पन्नम् इत्यत्र हि पन्नशब्दस्य पतितार्थकार्षं दृष्टम् ।

अपपाठ पु० अपकृष्टः पाठः । यथा यस्य पाठः ससुचितः ततोऽन्यथा पाठे अपकृष्टपाठे “द्वादशमपाठा अस्य जाता इति” सि०कौ० ।

अपपात्रं त्रि० अपकृष्टं पात्रं भोजनपात्रं यस्य । चण्डालो तेषां हि भोजने पात्राणामपकृष्टत्वं तत्रान्यैर्भोजना-मर्हत्वात्तेषां तथात्वम् “चण्डालश्चपचानान्तु बहिर्पर्यामान् प्रतिशयः अपपात्राश्च कर्त्तव्या इति” मनुः ।

अपबर्हिष् त्रि० अपगतं बर्हिष्यत्वं प्रा०ब० वा गतलोपः । बर्हिष्मरिहते ‘सोऽपबर्हिषौ द्वावनुयाजौ’ इति श्रुतिः । “अपबर्हिषश्चतुरः प्रयाजान् यजति” शत० ब्रा० । अपबर्हिष इति पृथक्पदमित्येके ।

अपभयं त्रि० अपगतं भयं यस्य प्रा०ब० वा गतलोपः । गतभये भेतिशून्ये । लोपाभावे अपगतभयोऽप्युक्तार्थे त्रि० ।

अपभर्त्तुं पु० अपकृष्टोभर्त्ता प्रा०स० । अपकृष्टभर्त्तरि

अपभी त्रि० अपगता भीरस्य प्रा०ब० वा गतलोपः । भीति-शून्ये अपभीतिरप्यत्र स्त्री ।

अपभृति स्त्री अपकृष्टा भृतिः प्रा०स० । “अपभृद्विभतो यममी पुरोर्दधरे ब्रह्मणामपभृतये” इति श्रुतिः ।

अपभ्रंशं पु० अप+भ्रन्श-घञ् । अपक्षरणे अधःपतने “अत्या-रुद्धिर्भवति मरुतामप्यभ्रंशनिडा” शक० । “अपभ्रंशति स्वभावात् प्रच्यवते” अप+भ्रन्श-कर्त्तरि अच् । साधु-शब्दस्य शक्तिवैफल्यगुक्तान्यथाञ्चारणयुक्ते अपशब्दे । “त एव शक्तिवैकल्यप्रसादः लसतादिभिः । अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिता” इति हरिणा साधुशब्दाना-मेवान्यथोच्चारणोऽपशब्दतोक्तेः तस्य स्वभावतो भ्रंशात् तथा-त्वम् । “अपभ्रंशतानादिर्यदाभ्युदययोग्यतेति” हरिः । “आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंशगिरः स्मृताः । शास्त्रेषु संस्मृतादन्यदपभ्रंशतयोदितमिति” दण्डी ।

अपमं त्रि० अपकृष्टं भायते अप+ मा-वा० क । अपकृष्ट-तया ज्ञाते “भगोऽनाशोचिद्विताऽपमस्य चित्” ऋ० १०, ३६, ३ । “अपमस्य जात्यातिनिरुदस्य” भा० । अप-कृष्ट्यङ्गोलादुपरि षीयते । भूमेरानाच्छादितान्तरिक्षभागे ज्योतिषपरिभाषितायां सूर्यादिगन्धर्षतिर्येषेखायाम् क्रान्ती • यथा । “नाडिकासङ्ख्यात् तिर्यग्त्रापमः, क्रान्ति-त्ता-वंधः क्रान्तिहत्ता-हरः । विक्षेपहत्तावर्धस्तथ्यगेवं स्मृ० । नाडिकाहत्तस्तेऽन्तरात्रोऽपम” इति सि०शि० । “क्रान्तिहत्ते यत् स्फुटपङ्कस्थानं तस्य नाडीहत्तात् तिर्यगन्तरम् अपमः क्रान्तिः । अथ विमण्डले यत् पङ्कस्थानं तस्य क्रान्ति-

हत्तात् यत् तिर्यगन्तरं स विक्षेपः अथ विमण्डलस्य प्राक् च नाडीहत्तात् यत् तिर्यगन्तरम् सः अपमः स्फुटा क्रान्तिः पङ्कस्य उत्तरतो वायव्यदिशं वायव्यान्नात् तदनु सौम्यदिग्-भागम् । प्रसि० ‘परिसरतां गगनमदां चलनं किञ्चि-द्भवेदपमः’ इति । सि०शि० ।

अपमज्या स्त्री अपमस्य धनुराकृतिलोतस्य ज्येष्ठा । क्रान्तिहत्ता-ख्यजीवायाम् । विवरणम् क्रान्तिज्याशब्दे दृश्यम् ।

अपमण्डलं न० अपक्रान्तं मण्डलात् भूमण्डलात् निरा०त० । सिद्धान्तशिरोमण्युक्ते क्रान्तिहत्ते । यथा “पङ्कस्य गोले कथिताऽपमण्डलं प्रकल्प्य कक्षाबन्धयं यथोदितमिति” “क्रान्तिहत्तं कक्षासङ्खलं प्रकल्पेति” प्रसि०ता० । “एष भगोलः कथितः खेचरगोलोऽयमेव विज्ञेयः । अत्राप-मण्डले वा सृत्वाभारैव यस्य तस्यैवेति” सि०शि० ।

अपमर्द्दं पु० अप+मृद-घञ् । विमर्द्दने “ह्यहस्तिकरीपाभ्या-मपमर्द्दः कृतोमहानिति” रामा० ।

अपमानं पु० अपकृष्टं सोयतेऽनेन अप+मा-करणे ल्युट् । अनादरे “अपमानं पुरस्कृत्य स्वकार्यं साधयेत्तर” इति नीतिः । “मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्वादिपक्षयो” इति गीता । वेदस्य ब्राह्मणानाम् अपमानादधोगतिः पुरा० अपकृष्टोमानो यस्मात् अप+मन-करणे घञ् वा । अनादरे पु० । नापमानः प्रयोक्तव्यः कामक्रोधकृतः कृषि-दिति” रामा० । “अथापमानेन पितुः प्रयुक्तेति” कुमा० ।

अपमानितं त्रि० अपमानं जातमस्य तार० इतच् । यस्याप-मानं इतं तस्मिन् कृतापमाने अनादरे । [सितयत्किंनि ।

अपमार्गं पु० अपकृष्टो मार्गः प्रा०स० वा कृष्टलोपः । कृत्-अपमार्जनं न० अप+मृज-भावे ल्युट् टाङ् । संशोधने । “कांक्षापमार्जनमसीमधुरं सैन्धवं नतमिति” सुश्रुतः अध-स्तानुमार्जने च । अपमार्जनप्रोक्षिताभ्यामपकृष्ट इति कान्था० ६, १०, ४ । “अपमार्जनं पङ्कपात्रसुखादारभ्याध-स्तादपमार्जनमिति” तद्व्या० ।

अपमितं त्रि० अप मा-कृ । अवज्ञाते अनादरे ।

अपमित्यकं न० अपमित्य अपमानमङ्गीकृत्य मृह्यते कन् । कृष्णे अपमुक्त्वं न० अपगतं पराभूतं सुखम् प्रा०त० । पराहत्ते वदने प्रा०ब० गतलं षः । पराहत्तवदनवति पदार्थे त्रि० ।

अपमृद्दि त्रि० अपगतो मृद्गां यस्य । गिरःशून्ये कबन्धे ।

अपमृत्युं पु० अपकृष्टः दुष्टहेतुजन्मत्वेन मृत्युर्मरणम् । “विषोहृन्नादिहेतुके मृत्यो । “अपमृत्युहेतवश्च शुद्धिपत्वे कौर्मो दर्शिता यथा

पटङ्कदंष्ट्रिनस्त्रिव्यालविषडङ्कित्तिया जलैः । आदरान् परि-
 हर्षव्यः क्वर्त्तुं कीडां हृतस्तु यः । नागानां विपियं
 क्वर्त्तुं दग्धश्चाप्यथ विद्युता । निरुह्योतः स्वयं राज्ञा चौर्य-
 दोषेण क्वचित् । परदारान् रमन्तश्च द्वेषान्तत्पतिभिर्हताः ।
 अममानैश्च मङ्गोष्मैश्चाण्डालाद्यैश्च विप्रहृम् । कृत्वा तैर्नि-
 हतास्तांस्तु चाण्डालान्दान् ममाश्रिताः । गवाग्निविपदा-
 श्चैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः । क्रोधान् प्रायं विपं यङ्क्ते शस्त्र-
 मुह्यन्तं जलम् । शिरश्चक्रप्रपातश्च ये क्वर्त्तन्ति नराधमा इति ।
 अपमृषित लि० न० अप+मृष-क्त वाक्ये वाक्ये नि० । ज्ञाने
 वाक्ये । अन्यत्र अपमृष्टमित्येव सोढे ज्ञाने परामृष्टे च ।
 अपयशम न० अपकृतं यगः । “यगोविपरीतायामकीर्त्तौ
 ‘अपयगो यस्यास्ति किं नृत्युना’ इतिनीतिः । अपयगं
 यगो यस्य । कीर्त्तियग्ये लि० । [अकीर्त्तिहेतौ ।
 अपयशस्कर लि० न यशस्करः क-हेतौ ट विरोधे न० ।
 अपयान न० अप+या-भावे ल्यट् । अपकस्य पलायने “अप-
 दानेऽपि न भवान् समर्थो लघुविक्रय” इति रामा० ।
 अपर न० न पूर्यते यतः घृ-अपादाने, अप् । गजस्य पश्चा-
 द्भागे । “ब्रह्मापराणि परितो निगडान्यलायीदिति” माघः ।
 परितो बद्धः अपरः पश्चिमपादोर्ध्वरिति मङ्गल० । न
 घृणाति सन्नोपयति घृ-अच् । शत्रौ, भिक्षे लि० । “अन्ये
 ज्ञतपुगे धर्मास्तेतायां ह्यपरेऽपरे” इति मनुः “तमा समुद्रा-
 दपरे परे नृपाः” नेप० पश्चिमायां दिशि स्त्री “अपर-
 दिग्गणितेति” माघः परकालवृत्तौ लि० । “पूर्वां
 सस्यां जपन् तिष्ठेत् स्वकाले चापरां चिररामित” मनुः ।
 पश्चाद्वृत्तौ लि० । “पूर्वापरौ तोयनिधी वगाक्ष” कसा० ।
 ऋग्वेदादिविद्यायां स्त्री । ‘द्वे विद्यं विदितव्ये इति
 ऋष्य ब्रह्मविदो वदन्ति परा चंपापरा च तत्रापरा
 ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो
 व्याकरणं निरुक्तं कन्दो ज्योतिषमिति” ऋ० भा०
 वृता अतिः । अस्य च कालदेशादिनियमे सर्वनाम-
 काव्यम् । तत्र “पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा इति” पा० वा तत्-
 म्भे । अपरत्वञ्च टैशिकं कालिकं च द्विविधं, तत्र स्वापेक्षया
 उदयाचलविप्रकृतत्वम् टैशिकमपरत्वम् स्वापेक्षयाधिक-
 सूर्यस्पर्शान्वचं कालिकम् । उक्तोदाहृतौ टैशिकम्
 कालिकन्तु । “अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वत”
 इति गीता । अन्यदेशवृत्तिरूपे व्याप्ये लि० “सामान्यं
 द्विविधं प्रोक्तं परस्वापरमेव च । व्यापकत्वात् परापि
 स्वात व्याप्यत्वात्परापि च” भाषा० । इव्यत्यादेः

घटत्याद्यपेक्षया अधिकदेशवृत्तित्वात् परत्वं सत्तापेक्षया-
 अल्पदेशवृत्तित्वात् अपरत्वमिति सुक्ता० । “इव्यत्यादिक
 जातिस्तु परापरतयोच्यते” इति भाषा० । “स्वायम्भुवस्य
 च मनो पङ्कंश्या मनवोऽपरे” इति अपरकालिका
 भिन्ना वा इत्यर्थः । निरुह्ये । “भूमिरापोऽनलो वायुः कं
 मनोवृद्धिरेव च अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरदृश्या
 अपरेऽसितस्त्वस्यां प्रकृतिं विद्धि मे परामिति” गीता । तत्र
 भूम्यादीनामितरपदार्थाः कृतिष्वपि जडत्वात् संच्यत् कारि-
 त्वात् स्वयमसमर्थत्वेन जीवस्य भोगाद्यर्थमेव प्रवृत्ति-
 मत्त्वाच्च निरुह्यत्वम् । जीवस्य तु तदपेक्षया परत्वम् ॥
 उत्तरकालिकत्वात् तद्विकारलक्षणे कार्ये “तदेतद्-
 ब्रह्माऽपूर्वमनपरमनन्मिति” बृह० उप० । नास्ति अपरं
 कार्यं यस्येति भा० । वस्तुतः स्वरूपप्रत्यवाभावेन कृतस्यस्य
 न कार्यकारित्वमत एव “न कर्तृत्वं न कर्मणि लोकस्य
 सृजति प्रभुः अज्ञानेनादृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव
 इति” गीतायाम् तस्याकर्तृत्वसक्तं कर्तृत्वन्तु अज्ञानोप-
 रितेश्वरस्येति न विरोधः । समुदायिनः शेषभागे ‘अपर-
 रात्रः अपराङ्गः एकदेशि म० । अस्य पूर्वपदस्यस्य
 पश्चाद्देशः पश्चाद्धि म० शेषार्द्धं । अपरस्मिन् भवः हिमन्
 पश्चिमः शेषभवे । प्रथमापञ्चम्यादिदेशकालवृत्तौ रपर-
 शब्दात् प्रथमाद्यर्थे अति । पश्चात् । अधिकमधःगच्छे
 दृश्यम् । अस्य दिग्वाचकत्वात् तेन समासे देशवाचिनः
 णिदादि तद्वृत्ते उत्तरपदस्यैव द्विविधः अपरपाञ्चालक इत्यादि ।
 अपरक्त लि० अपगतौ रक्तः शोणितो यस्मात् । अपगततरक्त-
 यणे अप+र+ज-क्त । विरक्ते अनुरागशून्ये च लि० ।
 अपरज पु० अपरस्मिन् काले जायते जन-ड ७त० ।
 रुद्रभेदे “नमः पूर्वजाय चापरजाय” चेति यजु-
 १६,३२ ।
 अपरति स्त्री अप+रम-भावे क्तिन् । अविरतौ । काले वा ।
 अपरच अव्य० अपरस्मिन् कालादी । अपरस्मिन् देशे
 अपरत्व न० अपरस्य भावः त्व । अपरभावे तस्य वैगैपिकोक्त-
 गुणभेदः । तदपि द्विविधं देशिकं कालिकञ्च तत्रस्वरूपमपर-
 शब्दे उक्तम् । तत्र च कारणमपेक्षावृद्धिविधेयः तस्य
 नाशाच्च परत्वापरत्वयोर्नाशः । “संयोगश्च विभागश्च
 परत्वञ्चापरत्वकमिति” “परापरत्वधीहेतुरेका नित्या दिगु-
 च्यते” इति च भाषा० । तत्र देशिकापरत्वं अल्प-
 सूर्यसंयोगज्ञानजन्यं, कालिकं तु अल्पसूर्यपरस्पर्श-
 ज्ञानजन्यमिति भेदः । कालिके कालोहेतुः देशिके तु

दिगिति भेदः । 'परत्वज्ञापरत्वञ्च द्विविधं परिकीर्तितम् ।
द्वैतकं कालिकञ्चापि भूतं एव तु द्वैतिकम् ॥ परत्वं
सूर्यसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् । अपरत्वं तदत्यन्तबुद्धितः
स्यादतिरितम् ॥ तयोस्त्वभावाद्यो तु दिक्संयोगस्तदान्वये ।
दिशाकरपरिस्त्रन्दूपूर्वोत्पन्नत्वबुद्धितः ॥ परत्वमपरत्वन्तु तद-
नन्तरबुद्धितः । अत्र त्वचामवायी स्यात् संयोगः काश-
पिण्डयोः ॥ अपेक्षानुबुद्धिनाशेन नाशस्वेवासदाकृत'
इति भाषा० ।

अपरदक्षिण अव्य० अपरा च दक्षिणा च "दिङ्नामा-
न्यन्नराणे इति" पा० सूत्रं बाधित्वा तिङ्हुगुप्रभृतिपाठान्
अव्ययी० । पश्चिमदक्षिणयोरन्नराणे नैर्द्धते कोणे । तद्-
गणपाठान् नैतस्य समासान्तरघटकेति विशेषः ।

अपरपक्ष पु० अपरः शेषः पक्षः । कृष्णपक्षे स हि चन्द्रस्य
द्विद्विहासपक्षयोर्मध्ये शेषः, चैत्रशुक्लप्रतिपद्येव वर्षारम्भ-
त्वात् शुक्लस्य पूर्वत्वम् सुतरां कृष्णस्यापरत्वम् । "पूर्वपक्षो
देशानामपरपक्षः पितृत्वमिति" स्मृतिः । "यथा चैत्र-
परपक्षः पूर्वपक्षाद्विद्यम्यते" इति मनुः "अथ त्राह-
मभावास्यायां पितृणां दद्यात् पञ्चमोप्रभृति वाऽपर-
पक्षस्तेति" स्मृतिः "अथशुक्लपक्षस्य प्रेतपक्षत्वेन अपर-
पक्षत्वव्यवहारः । "अभावास्यामृतोयथापरपक्षस्तथा ।
तस्य पार्षणसृष्टिं सुनिभिः पञ्चपात्रकमिति" स्मृतिः
कश्चित् प्रेतपक्षेव पाठः । "तृष्णादिषडशीत्यङ्गां
षडशीतिसुखं क्रमात् । तत्रतृप्तयेव स्याद्द्विस्त्रिभानेषु
राशिषु ॥ षड्विधे धनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य च ।
मिथुनाष्टादशे भागे कन्यायास्तु षट्दशे ॥ ततः शेषाणि
कन्याया यान्यङ्गानि तु षोडश ॥ क्रतुभिस्तानि तृष्यानि
ः पितृणां दत्तसन्नयम्" इति सूर्यसिद्धान्तोक्तेः षडशीति-
स्रष्टावशिष्टानां षोडशानां दिनानां त्राहप्रशस्तकालत्वाद्-
परपक्षत्वम् अथ वा नास्ति परो यस्मात् तादृशः पक्षः ।
तावाचान्ययपुण्यदत्त्वेन अत्युत्कृष्टत्वात्तथात्वम् । पञ्चादशा-
ङ्गस्यैव पक्षत्वेऽपि षोडशानां दिनानां किञ्चिदधिकपक्षत्वात्
पक्षत्वम् तेषां सौरत्वेऽपि चात्रे पक्षे व्यवहारस्य गौणतेति
भेदः । विकल्पप्रमाणयोः पक्षयोर्मध्ये शेषपक्षे च ।

अपररात्रि पु० अपरं रात्रेः एकदे०त० अच् समा० । रात्रि-
शेषे "अपररात्रे शयंदोहमिति" कात्या० ७, ४, २०,
"अपररात्रकृतम्" सि०कौ० ।

अपरव पु० अपकष्टोरवः प्रा०त० । अकीर्त्तौ अपवशसि ।

अपरवक्त्रं न० 'अयुजि ननरवा गुहः षमे नृजमपरवक्त्रमिदं

ततोऽरौ" इति दत्तरत्नाकरोक्ते अर्द्धशमे माताहृत्तभेदे
"वदन्त्यपरवक्त्राख्यं वैतालीयं विपश्चितः । पुष्यितायाभिधं
केचिदौपच्छन्दसिकं तथेति ट०र० । अपरवक्त्रा
स्त्रियामिति केचिदाहुः ।

अपरवैराग्य न० कर्म० । पातङ्गलोक्ते वैराग्यभेदे । यथा
'इष्टानुभाविकविषयविहणस्य वशीकारसंज्ञं वैराग्य-
मिति" यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियवशीकारसंज्ञासत्तत्रः तत्र
रागादीनां चित्तस्थानां कषायाणां विषयोऽन्द्रियप्रवर्त्तकानां
पाकाय प्रयत्नो यतमानसंज्ञं वैराग्यं ततः पक्षानां केषा-
ञ्चिक्षमायाणां वक्ष्यमाणेभ्यो विरागावधारणं व्यतिरेकसंज्ञं
वैराग्यं, ततः पक्षानां सर्वेषामिन्द्रियप्रवर्त्तनाऽपक्षानां मन-
स्यौत्सुक्यरूपेणावस्थानमेकेन्द्रियसंज्ञं वैराग्यम्, स्त्रियोष्-
पानमित्यादिषु दृष्टेषु, गुरुञ्चारणमनु श्रवः श्रवणं यस्य
सोऽनुश्रवो वेदः तदुक्तेष्वानुभाविकेषु स्वर्गादिदिव्यविषयेषु
मत्सेषु च विनाशपरितापसातिशयत्वाद्द्वयादिदोषाणाम-
भ्यासेन साक्षात्काराद्विहणस्योपेक्षानुबुद्धिः वशीकारसंज्ञं
वैराग्यमित्यर्थः । एतानि च संप्रज्ञातसमाधेरन्नरत्नाणि
असंप्रज्ञातसंसाधेस्तु बहिर्दृक्काणि" इति पा० ट० ।

अपरस्पर न० अपरश्च परश्च क्रियासातत्ये द्वित्वं सुच । क्रिया-
सातत्ये । क्रियावतां सातत्ये तु लि० । अपरास्वराः पुंभांसः,
योषितो वा गच्छन्ति अपरस्वराणि कुर्वाणि यानि ।
सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । 'अपरस्वराः सार्धा
गच्छन्ति" सि०कौ० ।

अपरहेमन लि० अपरहेमने भवः अपरहेमन+भवार्थे अण्
तलोपः उत्तरपदद्वयः । हेमन्शेषभवे । एवं पूर्वहे-
मनः हेमन्पूर्वभवे लि० ।

अपरा स्त्री अपस्तस्य राति गृह्णाति जन्म यस्याः रा-अपा-
दाने वा०ड । जरायौ ततोऽपयानादेव गर्भास्त्रिस्वरणा-
ज्जन्तेति तस्यास्तथात्वम् । अचिकमपरशब्दे दृश्यम् ।

अपराग पु० अप+रन्त्र-घञ् नलोपकृत्वे । अननुरागे वि-
रागे "अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य चेति" मनुः ।

अपराग्नि पु० द्विव० कर्म० । गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः,
"अन्तरेणापराग्नी गत्या दक्षिणेनेति" कात्या० ४, १२, १०,
"अपराग्ने गार्हपत्यदक्षिणाग्नी" इति तद्ग्रा० । अग्नि-
भाग्नौ अन्त्येष्टिकर्माङ्गवद्गौ पु० एकव० ।

अपराङ्ग न० अपरस्य रसादेरङ्गम् । गुण्यीभूतव्यञ्जे काव्य-
भेदे । "अगूढमपरस्याङ्गमिति" काव्य० प्र० । अपरस्य
रसादेः वाक्याधीभूतस्य वा वाच्यस्याङ्गम् यथा "अयं स

रथनोक्तर्षी पीमक्षनविमर्द्दनः । नाभ्यूहजवनक्षशी नीवी-
विस्त्रंसनः कर इति” । अत्र ऋङ्कारस्य कश्चाङ्कत्वा-
त्तथात्वम् वाच्यङ्कव्यङ्गात् तत्र दृश्यम् ।

अपराङ्मुख लि० न पराङ्मुखः न०त० । अग्नि-
वृत्ते कर्त्तव्यकर्म्मणोऽसोऽतया ततोनिवृत्तिरहिते” स्त्रियां
ङोप ।

अपराच् लि० न पराञ्चति पराञ्चते परा+अञ्च-किन्
न०त० । अग्निवृत्ते परावृत्तभिन्ने स्त्रियां ङोप् ।

अपराञ्जित पु० परा+ञि-ङ्क न०त० । शिवे, विष्णौ,
तयोः केनाप्यपराजितत्वात्तथात्वम् ऋषिभेदे च । परा-
जितभिन्ने लि० । दूर्वायां, शेफालिकायां, जयन्तीवृक्षे,
असनवृक्षे, शङ्खनीवृक्षे, हृषुवावृक्षे असनपर्यायम्, शैश्यायां
दिशि “अपराजितां वास्याय व्रजेद्दिशमजिह्वाग” इति
मनुः “अप्राजितामैशानो दिशमिति” कृष्ण० । चतु-
र्दशाक्षरपादके “ननरसलमः स्वरैरपराजितेति” वृ०र०
अन्ते अन्तोभेदे, दुर्गायां देव्यां ‘अपस्यां चापराजितेति’
दुर्गास्तोत्रम् “नास्ति पराजितं यतोः पराजयो यस्याः
५त० । विजयदशम्याम् पूजनेन अपराजयदाहृदुर्गामूर्त्ति-
भेदे । सा च आश्विनशुक्लदशम्यां अथवायुतायामपराङ्के
सन्ध्यायां वा पञ्चा यथा हेमाद्रौ व्रतखण्डे “आश्विनशुक्ल-
पक्षपक्ष्म” “दशम्यां च नरैः सत्यक पूजनीयाऽपरा-
जिता । सेवार्थं विजयार्थञ्च पञ्चीकृतिविना नरैः ।
नवमीशेषशुक्लायां दशम्यामपराजिता । ददाति विजयं
देवी पूजिता जयवर्द्धिनी” स्नान्दम् । “आश्विने शुक्लपक्षे
तु दशम्यां पूजयेत्तरः । एकादश्यां न कृत्वीति पूजन-
ञ्चापराजितमिति” निरुयसिन्धौ स्नान्दम् । “उद्वे दशमी
निश्चित् संपूर्णैकादशी यदि, अथर्षणं यदा काले सा तिथि-
र्विजयाभिधेति” हेमाद्रौ काश्यपः । “कालेऽपराङ्के” इति
निरुयसिन्धुः । तस्याश्च अपराङ्कपञ्चता हेमाद्रौ दर्शिता
ततएव तदगवन्व्यम् । “नाथयोव्याधयस्तस्य भवन्ति न
पराजयः श्रियं पुण्यमवाप्नोति विजयञ्च सदा भूमीति”
तत्पूजायाः फलत्वन अपराजयस्तोत्रेऽस्त्यास्तथात्वम् ।
तत्पूजाङ्कदशम्या अपि अपराजयहेतुत्वात् विजयहेतुत्वाच्च
अपराजितेति विजयेति च नाम अतएव “पूजनञ्चापराजितं”
मित्युक्तम् अपराजितामधिकृत्यकृतत्वात् पूजनस्यापराजित-
त्वम् तत्र पूजनप्रकारस्तु हेमाद्रौ व्रतखण्डे अपराजित-
दशमीप्रकरणे दृश्यः । योगिनीभेदे तत्खण्डं ध्यानशब्दे
वक्ष्यते । अःविष्णोः पराजितः तत्खण्डतया वया ।

विष्णुक्रान्तायां सनामस्वातायां कृतायां च स्त्री । अधिकं
विजयदशम्यां वक्ष्यते ।

अपराङ्ग लि० अप+राध-कर्त्तरि ङ् । अपराधिनि,
स्त्रोचितकार्याकारके, स्वस्त्रिते च “निमित्तादपराङ्गेषो-
र्धातुस्थेव वस्त्रितमिति” भावः भावे ङ् । अपराधे ।
अपराङ्गप्रपञ्चक पु० अपराङ्गो लक्ष्यात् श्रुतः प्रपञ्चो
वाणो यस्य । लक्ष्याप्राप्तिसाधके धातुके ।

अपराङ् लि० अप+राध-हच् । अपराधकर्त्तरि स्त्रोचित-
कार्याकारके स्त्रियां ङोप् ।

अपराध पु० अप+राध-घञ् । स्त्रोचितकर्म्मकरणे आगच्छि
‘कमपराधस्यं मम पश्यसीति’ सा०द० । दण्डयोग्य-
कर्म्मकरणे । “यथाऽपराधदण्डनामिति” रघुः । देवविषये
अपराधश्च यास्त्रविध्यञ्चकृतेन, निविद्धसेवनेन च जात-
दुरितविशेषः । तत्र निगमे द्वालिंशत् अपराधा दर्शिता
यथा ‘यानैर्वा पादकैर्वापि गमनं भगवदृष्टे । देवोत्स-
वाद्यसेवा च अप्रथामस्तदप्यतः ॥ उच्छिष्टे वाद्यवाऽगौषे
भगवद्दर्शनादिकम् । एकहस्ताप्रथामश्च पुरस्तादप्रदक्षिणम् ॥
पादप्रसारणं चाप्ये तथा पथ्यङ्कवन्धनम् । शयनं भक्षणं
वापि मिथ्याभाषणमेव च ॥ उच्चैर्भाषा मिथोऽजस्यो
रोदनानि च विग्रहः । निग्रहातुयङ्गौ चैव न्यु च
क्रूरभाषणम् ॥ कम्बलापरणं चैव परनिन्दा परस्तुतिः ।
अज्ञोत्सवभाषणं चैव अधोवायुमिथोऽप्यम् ॥ यत्तौ गौषो-
पचारश्च अग्निवेदितभक्षणम् । तत्तत्कालोद्भवानाञ्च फला-
दीनामनर्षणम् ॥ विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यङ्गना-
दिके । प्रथोक्त्यासनं चैव परेणामभिवादनम् ॥ युरौ
गौर्न निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा । अपराधास्त्राद्या
विष्णोर्द्वालिंशत् परिशीर्षिताः इति” ॥ आङ्गिकतन्त्रे
तु वाराहमूलका अन्यविधा द्वालिंशत् दर्शिता यथा ।
“भगवद्भक्तानां कृतिवशिष्टाद्यभोजनम् १ अग्निविद्धदिने
दन्नधावनमज्जत्वा विष्णोरुपसर्पणम् २ मैथुनं जत्वा
ऽप्लात्वा विष्णोरुपसर्पणम् ३ अतं नरं कृद्वाऽप्लात्वा
विष्णुकर्म्मकरणम् ४ रजस्रवां स्मृद्वा विष्णुद्विप्रनेश-
नम् ५ मानवं शवं स्मृद्वाऽप्लात्वा विष्णुसन्निधाववस्थान-
म् ६ विष्णुं स्मृतः पायुवायुप्रयोगः ७ विष्णोः-
कर्म्म कर्त्तव्यः पुरोपस्थागः ८ विष्णुशान्तिमनाहृत्य शास्त्रा-
न्तरप्रशंसा ९ अतिमानिनं वासः परिवाद्य विष्णुकर्म्मा-
चरणम् १० अविधानेनाचक्ष्य विष्णोरुपसर्पणम् । ११
विष्णोरपराधं जत्वा विष्णोरुपसर्पणम् १२ क्रुद्धस्य विष्णु-

अर्धनम् १३ निविद्धपुष्पेण विष्णुर्जनम् १४ रक्तं वासः परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् १५ अन्धकारे दीपेन विना विष्णोः अर्धनम् १६ ज्ञानवस्त्रं परिधाय विष्णोः कर्माचरणम् १७ वायसोद्धतवासः परिधाय विष्णोः कर्माचरणम् १८ विष्णवे कृद्गुरोच्छिष्टदानम् १९ वराहमांस भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २० हंसजातपादसरा रिमांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २१ दीपं स्रष्ट्वा हस्तमप्रक्षाल्य विष्णोः अर्धनं कर्माकरणं वा २२ इक्ष्मणानं गत्याऽऽस्ताव्या विष्णुपसर्पणम् २३ पिण्याकं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २४ विष्णवे वराहमांसनिवेदनम् २५ मद्यमात्राय पीत्वा स्रष्ट्वा वा विष्णुष्टुत्रप्रवेशनम् २६ परकीयेषामुचिना वस्त्रेण परिहितेन पिण्डुकर्माचरणम् २७ विष्णवे नवान्नमप्रदाय तद्गोजनम् २८ गन्धपुष्पे अप्रदाय धूपदीपदानम् २९ उपानह्वावाहृद्गु विष्णुस्थानप्रवेशनम् ३० भेरिशब्देन विना विष्णुपबोधनम् ३१ अजीर्णं सति विष्णु अर्धनम् ३२ इति" एतदुपलक्षणम् "अपराधसहस्राणि, अपराधशतानि चेति" मन्त्रसिद्धात् "अहन्त्यहनि योमर्त्यो गीताध्यायन्त संपठेत् । ह्यतिशयदपराधेस्तु अहन्त्यहनि म्रियते" इति नरसिंहपुरा० ।

अपराधय लि० अपराधं याति या-ड । अपराधप्राप्ते ।

ब्राह्म० भावे कर्माणि च व्यञ्ज अपराधय्यं तस्य भावे तत्कर्माणि च न० । [कारके, स्त्रियां ङीप् ।

अपराधिन् लि० अप+राध-णिनि । कृतानसि अपराध

अपरान्त पु० 'अपरस्याः पश्चिमायाः अन्तः सीमाभूतोद्देशः । देशभेदेऽस्य पश्चिमदिशः सीमाभूतत्वात्तथात्वम् च च देशः कतम इति तावद्विधीयते "तस्यानोर्कैविसर्पद्भिपरान्तजयोद्यतैः रामास्त्रोत्थारितोऽप्यासीत् सद्युत्पन्न इवार्धव इति" रघुः । तेनास्य सङ्ग्रहस्य सच्चिदकृतम् । "अवकाशं किमोदन्तान् रामावाभ्यर्शितो ददौ । अपरान्तमहीपाकव्याजेन रघवे करमिति" रघुः तेनार्धवसच्चिदकृतं च प्रतीयते । तत्रैव देशे रघो "लिकूटमेव ततोऽञ्जं अयस्तन्मं चकार स" इति लिङ्कूटपर्वतवर्धनात् लिङ्कूटयुक्तायञ्च तस्य प्रतीयते । "पारसीकांस्ततो जेतुमिच्छन् नररोक्तेश्च पारसीकदेशात् पूर्वत्वं प्रतीयते पारसीकदेशश्च पाश्चात्तः "संयामस्तुलकस्तस्य पाश्चात्तः रघुनाचनेरिति" तेषां पाश्चात्तरत्यस्य तत्रैव वर्धनात् । शङ्कत्संहितायाञ्च "नव भारतवर्षे मध्यात् प्रागादिविभाजितादेशा" इत्युपक्रम्य "अपरस्यां मन्दिमान् मेघवान्

वनौघः सुरार्धयोऽस्तगिरिः । अपरान्तयानिकर्तृद्वयप्रब-
क्षात्रिकोद्धृष्टा" इत्यादिना मध्यस्थानात्तस्य पश्चिमदिक्त्वस्य-
सक्तम् तत्र च सुरक्षा नाम नदी । "सुरक्षामारतोद्धृतमिति"
रघो तत्र तस्या वर्धनात् तद्वान्तरदेशः केरलः । "भयोत्-
सृष्टविभूषायां तत्र केरलयोमितामिति" रघो तथा वर्ध-
नात् । अनपदवाचित्वात् तद्विनाशोक्तिक तद्देशभवे तद्रा-
जनि च न० व० । "उत्कृष्टानिः सन्निपत्यापरान्तैरिति" माचः ।
अपरार्क पु० सृष्टिसंघर्षभेदे ।

अपरार्द्ध पु० न परार्द्धम् । परार्द्धभिन्ने । अपरमर्द्धमिति वाक्ये तु अपरस्य पश्चाद्देशे पश्चार्द्धमित्येव ।

अपरावर्तिन् लि० न परावर्तते परा+इत-णिनि न० त० । अपराङ्मुखे कार्य समाप्तमहात्वाऽनिवर्तिनि स्त्रियां ङीप् ।

अपराहृत् पु० अपरमङ्ग एक० त० टच् अङ्गादेशः । दिनशेष-
भागे स च द्विधा विभक्तस्य, त्रिधा विभक्तस्य च दिनस्य शेष-
भागः । "पूर्वदिग्ं मनुष्याश्चापराहृत्ः पितृव्यामिति" श्रुतौ द्विधा विभजनात् "पूर्वाहृत्पूर्वै देवानां मध्यान्दिनं मनु-
ष्याणां पराहृत्ः पितृव्यामिति श्रुतौ त्रिधा विभजनाच्च तयोस्त्रेषु वा शेषस्य तथात्वम् । तथा च द्विधा विभक्तस्य दिनस्य शेषार्द्धम्, त्रिधा विभक्तस्य तृतीयांश्च च अप-
राहृत्ः । "ययासं सविता याति पितरस्तासुपासते । तिष्ठं तेभ्योऽपराहृत्यो हि स्वयं दत्तः स्वर्भुवेति" सृष्टिः । "तथा आहृत्य पूर्वाहृत्पराहृत्यो विशि-
ष्यते" मनुः । पञ्चमा विभक्तस्य तु चतुर्थभागे च तस्य च कर्मयोग्येतरामेधयाऽपरत्वात् तथात्वम् । अन्ति-
मलिङ्गस्य तु राक्षसेनात्वेन कर्मानर्हत्वात् कर्मयोग्ये त्व-
शेषभागत्वाभावात्पराहृत्त्वम् । तथा च "प्रातःकालो-
सृष्टर्त्सां स्त्रीन् सक्रमस्तावदेव तु । मध्याह्निसृष्टर्त्सां स्त्र्यादप-
राहृत्स्यतस्तथा । रात्र्याह्निसृष्टर्त्सां स्त्र्यात् आहं तत्र न कारयेत् । राक्षसी नाम सा रेखा गर्हिता सर्वकर्मासिति" त्रिलिङ्गसृष्टर्त्सात्कतया पञ्चमा विभक्तदिनस्य चतुर्थे भागे कर्माहृत्पराहृत्त्वेन परिभाषणात्तथात्वम् । कौकिले तु मध्याह्न्यात्परतः, सूर्यास्तात् प्राक्कालोऽपराहृत्त्वेन अवर्तयते इति" भेदः । ततः भवार्थे वा ननु अप-
राहृत्कः तद्भवे लि० । पक्षे तदर्थे ठञ् अपराहृत्कः । तद्भवे लि० । अहं चेनापराहृत्क" इति सृष्टिः । स्त्रियां ङीप् । "पार्श्वे पितृकृत्ये च त्रिविधाहृत्पराहृत्कमिति" सृष्टिः ।

अपराहृतन लि० अपराहृत्त्वे भवः श्रुत् सट् च । अपराहृत्-

भवे लि० स्त्रियां स्त्रीप् । “घकाद्येत्यादिना” पा० सप्तम्या वा अक्षुकि अपराङ्ग्येतनोऽप्युक्ताथे लि० । [अद्भुते च । अपरिक्लित लि० न परिक्लितः न०त० । अज्ञाते, अदृष्टे, अपरिक्लम लि० नास्ति परिक्रमः उद्योगोयस्य । अनुदत्ते । “जानद्यपि च किं कुर्यादशक्त्यापरिक्रम इति” स्मृतिः । परितः क्रमः क्रमणम् अभावात् न०त० । परितः क्रम-
साभावे पु० । परिगतः क्रमम् न० त० । क्रमापरिगते अपरपाटीके लि० ।

अपरिक्लिष्ट लि० क्लिग भावे क्त न परिक्लिष्टं क्लेशयत् । अनायाससाधे । कर्त्तरि क्त न०त० । क्लेशयुक्तभिन्ने लि० । अपरिगत लि० न०त० । ज्ञातभिन्ने, अप्राप्ते च ।

अपरिगृहीत लि० न०त० । अस्वीकृते, अदृष्टोते, अज्ञाते च अपरिग्रह पु० अभावे न०त० । परिग्रहाभावे, पातझलोक्ते यमभेदे च यथा “अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः” “सू० तत्त्वापरिग्रहो नाम देहयात्मानिर्वाहकारिः” गसाधनधनाद्यनङ्गीकारः । तस्य फलमपि तत्रैव दर्शितम् यथा “अपरिग्रहस्यैव जन्मकथनासंबोधः” अपरिग्रह-
शौकस्य तत्स्यैव्ये” इति किंरूपं जन्म किंप्रकारकं, किंचेतुकं, किंफलकम्, किमवसानमिति शरीरस्यापि परिग्रहविरो-
धिनो जिज्ञासा भवति शरीरस्यापि परिग्रहात्त्वाविशेषा-
त्कथं तत्परिग्रहो न स्यादिति जिज्ञासावश्यम्भावात् । ततः कार्यकारणसंबन्धात् पुरुषस्याज्ञस्य जन्म देववरतिथ्य-
कल्पप्रकारम् । क्लेशकर्महेतुकं, दुःखैकफलकम्, पुरुषतत्त्वाव-
सानमित्याचार्यादागमतस्य निश्चित्य अदेहः सद्यपरिग्रह-
यमस्य परमां काठामनुभवतीत्यर्थः” इति तद्गु० । “लोभस्य पुरतः क्लेशो ? सत्यान्तो यापरिग्रहा” इति प्र०च० । नास्ति देहयात्मानिर्वाहकव्यतिरिक्तस्य परिग्रहः संप्रहो यस्य । परिब्राजके “निराशोरपरिग्रह” इति गीता । तस्य च कौपीनादिपरिग्रहणोऽपि तस्य शरीरयात्मानिर्वाहकत्वाच्च ज्ञातिः “कौपीनाच्छादनार्थं हि वासोवै विभृयाद्यतिः । योगसम्भारभेदांश्च दृष्टुणोयात् पादुके तथेति” स्मृतौ तत्-
परिग्रहविधानात् । [पूर्वमज्ञाते च ।

अपरिचित लि० परि+चि-क्त न०त० । अनुशीलितभिन्ने, अपरिच्छेद लि० न परिच्छेदोयस्य अप्राप्यन्ते न०ब० । अपरुष्टवस्त्राद्युपकरणयुक्ते दरिद्रे ।

अपरिच्छन्न लि० परिच्छन्नः परिच्छृतः न०त० । अपरि-
च्छन्ते, मार्ज्जन्मयुद्यादिरहिते ।

अपरिच्छिन्न न० न परिच्छिन्नः । इयत्तारहिते निःसी-

मनि कूटस्थे चैतन्यात्मके ब्रह्मणि ‘तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपर-
मनन्मिति दृ० उ०श्रुत्या तस्यान्तराहितोक्तेश्चात्मम्
इयत्तारहितमात्रे लि० “जगत्प्रपञ्चोत्पत्त्यादि” मा-
व्याख्यायामपथ्यान्तः अपरिच्छन्न” इति मन्त्रि० ।

अपरिच्छेद पु० अभावात् न० । परिच्छेदाभावे इयत्ता-
भावे । न०ब० । इयत्ताशून्ये लि० । [तच्छून्ये लि० । अपरिज्ञान न० अभावे न०त० । तत्त्वविवकाभावे । न०ब० । अपरिणत लि० परि+नम-क्त न०त० । अपरिपक्वे । यस्य यथा परिणाम उचितस्तथात्वमप्राप्ते अन्यरूपतामप्राप्ते च । अपरिणय पु० परिणयो विवाहः अभावे न०त० । विवाहाभावे । [ज्ञोने कौमारावस्थायुक्ते ।

अपरिणीत लि० परि+नी-क्त न०त० । विवाहसंस्कार-
अपरितोष पु० अभावे न०त० । सन्तोषाभावे । अपरिपक्व लि० न०त० । परिपक्वभिन्ने यस्य यथा परिष्कृत-
रुचिता तथारूपतामप्राप्ते, “यथा अपरिपक्वयोगीति” ।
विकृतिप्राप्तिगून्धे आमे तण्डुलफलादी च ।

अपरिमाण न० अभावे न०त० । परिमाणाभावे इयत्ताग-
हित्ये न०ब० । तच्छून्ये लि० ।

अपरिमित लि० न०त० । इयत्ताशून्ये परिमाणशून्ये । अपरिमेय लि० परिमातं योग्यः न०त० । परिमात-
मयोग्ये इयत्तारहिते ।

अपरिस्नान पु० न परिस्नायति कर्त्तरि क्त । रक्तवर्णे
(आयला) ख्याते महासहाय्ये रा०नि० । तस्य बड्मर्द्देने-
ऽपि स्नानिराहित्यात् तथात्वम् । स्नानिर्वाजिते लि० ।

अपरिविष्ट लि० परि+विष-कर्मणि क्त न०त० । वेदनशून्ये
अव्याप्ते । “जर्जयन्त्या अपरिविष्टमास्यमिति” ष० २,
१३, ८ । अपरिविष्टं मलादिभिरव्याप्तमिति” भा० ।
विष्टमाहारार्थमुपहृतं न०त० । परिवेषनशून्ये भोज-
परिनार्थमनुपढौकिते लि० ।

अपरिवृत लि० न परिवृतः । अनाच्छादिते । परितोवेदन-
रहिते अनाद्यते चेत्तादौ “तत्त्वापरिवृतं शस्यं विहिंस्युः
पशवोयदीति” मनुः चेत्ताद्यावरणप्रकारोऽपि तेन दर्शितः
“दृतिं तत्र प्रकुर्वीति यासुद्रोनावलोकयेत् छिद्रं च वारयेत्
संधं शूकररुसानुगमिति” तेन तादृशच्छिद्रहीनवरणशून्ये-
ऽपि अपरिवृतत्वम् असंसृष्टे च “महोभिरपरोदृते
वसति प्रचेताः” ष० २, १०, ३, अपरोदृतेऽसंसृष्टे इति
भा० वेदेदीर्घः । [राहित्ये । न०ब० । इयत्ताशून्ये लि० ।

अपरिशेष पु० अभावे न०त० । परिशेषाभावे इयत्ता-

अपर्युषित लि० न पर्युषितः । अभिनवे मद्योभवे पुष्पाटौ ।

“अपर्युषितमिच्छेत् प्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैरिति” नर० पु० ।

अपर्वद् इड पु० अपर्वा दगड इव । रामहृणाख्यगरभेदे तस्ये-
तरगरस्येव अन्ययुक्तत्वाभावात्तथात्वम् ।

अपर्वेन् लि० नास्ति पर्व यन्त्यः । अन्यप्रकरणपरिच्छेदो वा
यस्य । यन्त्यन्त्ये दगडादो विच्छेदन्त्ये यन्त्यादौ च । वा
कप् । अपर्वकोऽप्यत्र लि० । “यदपर्वकं स्यात् प्रत्ययमिति”
शत० ब्रा० । “विच्छेदन्त्यमिति” भा० ।

अपल न० अपक्रमानष्टन्नां लाति गृह्णात्यत्र ना वा० आ-
धारे क । कं लोके शब्द० सा० । तद्वन्धने हि अपक्रमानि-
वृत्तेस्तथात्वम् । नास्ति पलं मांसं यस्य । मांसान्त्ये लि० ।

अपलाप पु० अप+लप-घञ् । सतोऽप्यसत्त्वेन कथनरूपे
अपञ्चने, “न च प्रत्यक्सिद्धस्यापलापः कर्तुं शक्यते
इति” अप+आनन्दे लप्यत्यनेन लप करणे घञ् । स्नेहे
भेदिनिः । स्नेहेनैवानन्दभाषणात्तथात्वम् ।

अपलापिका स्त्री लष इक्षायां पर्याये खुच् लापिका
पर्यायेण इक्षा अप वैपरित्ये प्रा० स० । अपर्यायेष्कारु-
पायां लषणायामतिशयनालसायाम् हेम० । अत्रार्थे अप-
लापिकेति पाठकल्पेन प्रामादिकं लसतेरिच्छार्थत्वाभावात् ।

अपलापिन् लि० अप+अपकर्षे लष ताच्छील्यादौ घिनुण् ।
अनुचितधनादितृष्णाश्ले । स्त्रियां ङीप् ।

अपलापकृ लि० अप+अनुचितत्वात् अपकर्षे लष-ताच्छी-
ल्यादौ वा० उकञ् । अनुचितधनादितृष्णाश्ले ।

अपल्यूलन न० न पल्यूलनं शोधनम् अभावे न० त० ।
ज्ञानमाञ्जनकारसंयोगादिना शोधनाभावे । “यदितं
ज्ञातवस्यं निहितमपल्यूलनकृतं भवतीति शत० ब्रा० ।
“अपल्यूलनकृतं क्षारद्रव्यसंयोगादिनाऽधौतमिति” भा० ।
अत्रासमर्थसमासात् करणे नञर्थान्वय इति भेदः । तथा
च रजसाधौतमिति तदर्थः । कर्मकाले रजकधौतवस्तु
परिधानस्य स्त्रुतौ निषेधात् तथोक्तम् ।

अपवत् लि० अपः कर्म तदस्यस्य सतुप भेदे सस्य नोपः । कर्म-
युक्ते । “अपपवानपवासुरेहृ सोदतु” अथ० १८.४.२४ ।

अपवन न० अपकण्ठं क्षत्तिमत्वात् सत्यत्वाच्च वनम् प्रा० त० ।
उपवने क्षत्तिमवने हेम० । [अन्तर्गृहे वासगृहे ।

अपवरक न० अप+प्रियते अप+उ-कञा० संज्ञायां वुन् ।

अपवरण न० अप+उ-भावे ल्युट् । अनावरणे आव-
रणापाकरणे च ।

अपवर्गं पु० अपवृज्यते संसारोऽत्र अप+उज-घञ्कुत्यम् । मोक्षे ।

“स्वर्गापवर्गयोर्भार्गमासमन्ति मनीषिण” इति कुसुमा० ।

“इःखजम्प्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुसरोत्तरापायादन-
रापायादपवर्ग” इति “अपवर्गप्रकारस्तु भोक्ष्यन्ते वक्ष्यते ।
इति च न्यायस्क० । अपवर्गप्रकारस्तु भोक्ष्यन्ते वक्ष्यते ।
भावे घञ् । दाने, त्यागे च “मुष्टेरसम्भेद इवापवर्गे” किरा० ।
अपवृज्यते विरज्यते यस्मात् अपादाने घञ् । फलप्राप्तौ तत्रे
तुक्ते कर्मसमापने च “अपवर्गे ततोयेति” पा० । “अपवर्गे
ततोयेति भयतः पाणिनेरपीति” नैषधम् “उदगपवर्गं
मुखेषु समृज्यादिति” ता० ब्रा० । “कृत्वा गते भाव्य
इवापवर्गमिति” किरा० “अपवर्गं समाप्तिमिति” मल्लि० ।

अपवर्जन न० अप+उज-ल्युट् । दानादावपवर्गार्थे । “घटा-
पवर्जनमिति” मितान्तरा ।

अपवर्जित लि० अप+वर्जन-कृ । परिच्छेते, त्यक्ते, दत्ते च ।

अपवर्त्तन न० अप+वृत्-णिच्-ल्युट् । परिवर्त्तने, वक्राकरणे
अङ्कशास्त्रे प्रसिद्धे भाज्यभाजकयोर्बभोरपि तल्यरूपेण
केनचिदङ्केन विभाजने । “ममेन केनापवर्त्तयेति” लीलाः ।
अपहरणे च “न त्यागोऽस्ति द्विषत्याश्च न च दायप-
वर्त्तनमिति” मनुः । भावे अच् अपवर्त्तोऽप्यत्र पु० ।

अपवाद पु० अप+उ-भावे घञ् । निन्दायाम् अपकीर्तौ
“किं करिष्यामि राज्येन सापवादेन राघव !” “प्रकाश व कृतं
तस्मिन्पवादो भवेन्नम” इति च रामा० । मिथ्यावादे
“अपवादमात्रमवधानमिति” सां० स्क० “अपवादः मिथ्या-
वादः” भा० । कृतमितवादे तत्रैव “अपवादः कृतमितवादः”
इति व्याख्यानरम् । अपोद्यते सामान्यशास्त्रं स्वविष-
यात् सङ्कोच्यतेऽनेन करणे घञ् । विशेषशास्त्रे । तद्वि
स्वविषयं परिहृत्य सामान्यशास्त्रं विषयान्तरे व्यवस्थाप
यतीति तस्य सङ्कोचकं भवति यथा “मा हिंस्यात् सर्वाभूता-
नीति” श्रुतौ हिंसाविषयस्य सर्वभूतविषयकत्वे ऽपि “वायव्यं
श्वेतमासभेतेति” शास्त्रं वायव्यच्छागहिंसाविषयकत्वे न विरो-
धात् स्वविषयात् सङ्कोचयत् तस्येतरविषयकतां व्यवस्था-
पयति “अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्याहृतयः परैरिति” कुमारः
“परनित्यान्तरङ्गापवादानामुसरोत्तरं बलीय” इति “अपवा-
दोवदान्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेषु बाध्यते” इति च व्या०
परि० । “कचिदपवादविषयेऽयुत्सर्गोऽभिनिविशते” इति
पा० भा० । अपोद्यते अपवाहृते मिथ्याभूतमनेन अप+
वद-करणे घञ् । वेदान्तमतसिद्धे मिथ्याभूतपदार्थमिवार-
थार्थसुपदेशभेदे । स च रज्जुविवर्त्तस्य मिथ्याभूतसर्पस्य
रज्जुमात्रत्ववत् वस्तुभूतब्रह्मणो विवर्त्तस्य प्रपञ्चादेः वस्तु-

भतरूपतोपदेशः । “अध्यारोपापवादाभ्यां वस्तुतत्त्वविनि-
 शय इति वेदा० प्र० । भावे घञ् । विश्वासे, प्रणये च ।
 करणे घञ् । बाधनसाधने वस्तुभावे । कर्मणि घञ् ।
 कृतमितवाद्ये ‘मधुकरैरपवादकरैरिव’ माघः ‘अपवादः
 ऋगवञ्चनाय घण्टादि कृतमितवाद्यामिति’ मल्लि० । भावे
 घञ् । आदेशे ‘ततोऽपवादेन पताकिनीपतेरिति’ किरा० ।
 ‘अपवादेन आदेशेनेति’ मल्लि० । निरामने च ।

अपवादक लि० अपसार्थं स्वविषयात्, वटति शास्त्रान्तरम्
 व्यवस्थापयति वट-णुल् । स्वविषयं परिहृत्य सामान्य-
 शास्त्रस्येतरत्वं व्यवस्थापके विशेषशास्त्रे । अप+वट् णुल् ।
 अकीर्त्तिकरे’ निन्दके निरामके च लि० । [डोप् ।

अपवादिन् लि० अप+वट् णिनि । अपवादकर्त्तरि स्त्रियां

अपवारण लि० अपवारयति आच्छादयति अप+वट् णिच्
 नन्त्या० ल्यु । व्यवधायके । भावे ल्युट् । व्यवधाने न०
 आधारे ल्युट् । अनङ्गी सति तु व्यवधाने अनर्धानं
 भवत्येवेति तस्य तथात्वम् ।

अपवारित लि० अप+वट् णिच् कर्मणि क्त । आच्छादिते
 व्यवधारिते च । भावे क्त । अपवारणे, अप्रकाशे न० ।
 “तद्भवेदपवारितम् । रक्षस्यन्त्यु यदन्यस्य परावृत्तत्वं प्रकाशयति”
 इति सा० द० उक्ते परावृत्तान्यस्य रक्षस्यकथने न०
 परावृत्तान्यस्य रक्षस्यकथनमपवारितमिति तदर्थः ।

अपवारितक न० अपवारितं अपवारणम् अप्रकाशमेव स्वार्थं
 कन् । अप्रकाशे ‘अपवारितकेन प्राडणोतीति’ नाटकम् ।
 अप्रकाशाच्छोदयतीत्यर्थः ।

अपवारक पु० अप+वट्-व० । उकञ् । प्रस्तरे ।

अपवार्य अ्व्य० अप+वट्-णिच्-ल्यप् । आच्छाद्येत्यर्थे
 ‘विपताकरेणान्यमपवार्यान्नरा कथेति’ सा० द० ।

अपवास पु० अपसृत्य वासः स्थितिः । अपसरणे “अप-
 वासे नक्षत्राणामपवासे उच्यते” अथ० ३,७,७ ।

अपवाह पु० अपसार्थं वाहः स्थानान्तरणम् । इतर-
 स्थानादपसार्थं स्थानान्तरणप्रणये । ‘भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा
 जनपदं परदेशापवाहेन स्वदेशाभिध्यन्द्वमनेन वा निवे-
 शयेदिति’ कौटिल्यः “मोनाः बट् गिति नवरसशरयतियु-
 तमपवाहाख्यमिति” ट० र० उक्ते वस्य वृत्तभेदे ।

अपवाहन न० अप+वह् णिच्-ल्युट् । परदेशस्यजनानां
 स्वदेशप्रणये “सराष्ट्रं बहुयेडाजा परदेशापवाहनादिति”
 हितो० । [वह् णिच् ल्यप् । अपसार्थ्येत्यर्थे अ्व्य० ।

अपवाह्य लि० अप+वह्-कर्मणि क्त । दूरीकार्ये । अप+

अपविघ्न लि० अपगतो विघ्नो यस्यात् । विघ्नशून्ये “शतं
 ऋतूनामपविघ्नमाप स” इति रघुः ।

अपवित्र पु० न पवित्रः क्षत्रशौचादिः । अक्षतशौचादौ-
 “अपवित्रः पवित्रो वा सर्वोऽस्यां गतोऽपि वा यः क्षरेत्
 पृथ्वरीकालं स वाह्याभ्यन्तरे शुचिरिति” ऋत्विः ।

अपविद्ध लि० अप+व्यध्-क्त । त्यक्ते “अपविद्धगदोवाङ्ग-
 भंगनशास्त्र इव द्रुम” इति कु० । “सोऽपविद्धस्तथा रक्षस्य-
 निर्भेदभयादिति” दशकु० । इत्याख्याते, निरस्ते च रक्षोविप्र
 क्षतावास्तामपविद्धशुचाविव” रघुः “मातापितृभ्यामुत्सृष्टं
 तयोरन्यतरेण वा । यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते”
 इति मनुक्ते हादशपुत्रान्गते पुत्रभेदे पु० ।

अपविद्या स्त्री अप विरोधे प्रा० त० । विद्याविरोधिण्यां
 वेदानादिपठितज्ञायामविद्यायाम् “तत्त्वस्य संवित्तरवाप-
 विद्यामिति” किरा० । अपकृष्टा विद्या । वौद्धाद्यागम-
 विद्यायाम् । [राज० णि० । अपगतविष भावे लि० ।

अपविषा स्त्री अपगतं विषं यस्याः । निर्विषत्वभेदे

अपवृत्त लि० अपवर्त्तते अप+वट्-कर्त्तरि क्त । समाप्ते,
 “अपवृत्ते कर्मणि वामदेव्यगानं शान्यर्थमिति” गोभिलः ।
 “अपवृत्ते समाप्ते” संस्कारतत्त्वे रघुनन्दनः ।

अपवेध पु० अपकृष्टः अस्थानकृतत्वात् वेधः प्रा० त० । मष्ठी-
 नामस्थानकृते वेधने “मष्ठीनामपवेधे च दण्ड उक्तम-
 साहसम् इति” मनुः ।

अपव्यय पु० अपकृष्टः शास्त्रादिमर्यादासुक्ताङ्गान्स्याने कृतत्वात्
 व्ययः प्रा० त० । द्यूतवेद्यादावस्थाने कृते व्यये । अपगतः
 व्ययः क्षयोऽस्य । अधिनश्वरे लि० ।

अपव्ययमान लि० अप+वि+अय-मानच् । अपलाप
 कर्त्तरि । “अर्थेऽपव्ययमानानु कारणेन विभावितम् । दाप-
 येद्वनिकस्याधिं दण्डलेशञ्च शक्ति इति” मनुः । अपव्यय-
 मानमपलपन्मिति टि० त० रघु० । अपव्ययकर्त्तरि लि० ।

अपव्रत लि० अपगतं व्रतं औतादि कर्म यस्य । अपगत
 विहितकर्मणि “अनुव्रताय रभ्ययज्ञपन्नतानिति” ऋ० १,५,१,
 ६, अपव्रतान् “अपगतकर्मण” इति भा० । “गूढं सूर्यं
 तमसाऽपव्रतेन” ऋ० ५,०,४,६,१, अपगतव्रतमस्य । नष्टव्रते
 गृह्योतव्रतत्यागिनि लि० । प्रा० त० । अपकृष्टे व्रते न०

अपव्रह्म लि० अपगता शङ्कास्य प्रा० व० । निःशङ्के शङ्कारहिते ।

अपव्रह्म लि० अप+वह्-कर्त्तरि क्त । नीचे इति केचित् ।
 तच्च सद्भासुषटिततया टन्त्यमध्यमिति बहुवः ।

अपव्रह्म पु० अपवेपरीत्ये प्रा० त० । शक्तिर्वैकल्याणमा-

दादिना साधुशब्दस्त्वान्यथोच्चारणसाध्ये अपभ्रंशशब्दे "त एव यत्किञ्चिद्व्यप्रभादात्ससतादिभिः । अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिता" इति हरिः "स्त्रोच्चारणा नाम यदपशब्द" इति श्रुतिः ।

अपशब्दस्य त्वि० पशने हितः यत्, विरोधे न०त० । पशु-
द्विविधातके "अपशब्देन तु वा ईश्वरा" इति ता० ब्रा०
"अपशब्देन पशूनां द्विविधातिनी" भा० ।

अपशु पु० न पशुः अपाशब्दे न०त० । गोऽन्वभिन्ने पशौ ।
"अपशवो वा अन्ये गोऽन्वभ्यः इति" "अपशुर्वो एव
यदारग्योर्नैतस्य होतव्यमिति" च शत० ब्रा० । नास्ति पशु-
र्यस्य । पशुशब्दे "अप्रजा अपशुर्भविष्यति" । शत० ब्रा० ।

अपशुत् लि० अपगता शुक् शोकोयस्य प्रा० व० । अपगत
शोके । सर्वदाऽपेतशोके आत्मनि पु० । "क उच्यते-
लोकगुणानुवादात् सुमान् विरज्येन विनाऽपशुगुणादिति,
भागवते पाठं प्रकल्प्य श्रीचरेण अपशुगाम्भितिव्याख्यातम् तस्य
हृदयज्ञ यथार्थेनाज्ञानं "दोऽन्यथा सन्मात्मानमन्यथा
प्रतिपद्यते किं तेन न कृतं पापं ? शौरेणात्मापहारिणेति"
मनुना आत्मनोऽन्यथा रूपज्ञानेनैव स्वात्महन्त्वोक्तोः । "अन्व
तमस्ते प्रविशन्ति ये केचात्महृदयज्ञानं" इति श्रुतिभाष्येऽपि
तथैवात्माज्ञाने आत्महृदयज्ञानम् । अपशोकादयोऽप्यत्र लि० ।

अपश्चिम लि० न पश्चिमः विरोधे न०त० । अप्श्चिमे "कल्पस्य
महाभागक्षेत्रामासीदपश्चिम" इति रामा० नास्ति पश्चिमः
शेषभवायस्य । शेषशब्दे, इयत्ताशब्दे च 'अपश्चिमाभिर्मा
कटाभापदं प्राप्रवत्यहमिति" रामा० ।

अपश्य लि० दृश-वेदे वा० श न०त० । अदृष्टिर् अदर्शके
"अन्वा अपश्या न दभस्यभिख्या" इति ऋ० १, १४८, ५,
"अपश्या अदृष्टारः" इति भा० लोके तु अदर्शीत्येव ।

अपश्रय पु० अप+श्रि-अच् । उपाश्रये "सामासाद् उद्-
गीषोऽपश्रयः" अश्र० १५, २, ८, ।

अपश्री लि० अपगताश्रीर्यथात् श्रीःशोभादिः । शोभादिर्हीने ।

अपश्लिष्ट लि० अप+श्लि-अच् । श्लेषशब्दे, संसर्गहीने,
विशुक्ते च । [अपश्लिष्य स्यातरि लि० ।

अपश्ल न० अप+श्ल-क अस्वा० षत्वम् । अङ्गुशापे हेम० ।

अपश्ल अन्व० अप+श्ल-सुषुप्तादि० षत्वम् । निर्दोषे, शोभने,
विपरीते, च । "अपश्ल पठतः पाठमधिगोष्ठि शठस्य ते"
इति नैप० । प्रतिकूले, विरुद्धे च लि० । काले पु० ।

अपश्रु(त्) लि० अप+श्रु-अच् वा षत्वम् । प्रतिकूले
चेन० । विपरीते त्रिका० ।

अपसु न० आप-असुन् षत्वम् । कर्षोष्णि निर० । तद्धति च ।

"अपसा सन्तु नेने" ऋ० १, ५४, ८, अपः कर्षो वहुन्तो-
वेति भा० "स्त्रास्त्राऽकन्तश्चपसोऽतन्वत" ता० ब्रा० ।
"अतन्वन्तीरपसोयन्त्यन्वा" ऋ० ७, ७१, २ "अपसा कर्षो-
युक्ता" इति भा० । प्राप्ते त्वि० । "अध्याम कर्षापिषा
नवेन ऋ० १, २१, ८, 'अपसा प्राप्तेनेति" भा० ।

अपसद् लि० अपकृत् इय लीदति सद्-अच् । अधमे, नीचे
च । "रेरे कर्षियापसदाः!" इति वेष्ठी० । "विप्रस्य त्विषु
वर्षेषु ऋपतेर्वर्षयोर्द्वयोः । वैश्यस्य वर्षो चैकस्मिन् षड्तेऽप-
सदाः ऋता इति" मनुस्मृतौ अनुलोमवर्षस्त्रीजाते
वर्षसङ्करभेदे सर्वावर्षज्ञादौ पुंस्त्री० । "ये द्विजा-
नामपसदा ये चापध्वंसजाः ऋता" इति मनुः ।

अपसम् अव्य० समाया अव्ययः अव्ययी० । वत्सरात्यये
तिष्ठस्तद्गुणपाठान्नैतस्य समासान्तरघटकता ।

अपसर पु० अप+सृ-भावे अच् । अपयाने, अपसरत्यन्वात्
स्त्वम् अपादाने अच् । प्रतिपद्यक्यादौ । "निरन्वयोऽ-
नपसरः प्राप्तः स्याच्चौरिकिक्लिषमिति" मनुः । "अपसरः
प्रतिपद्यक्यादिः" कुल्लूकभट्टः ।

अपसरण न० अप+सृ-भावे ल्युट् । अपयाने "इतोऽव
सरणमेव श्रेय इति" नाटकम् "अपसरणतोह वा अग्ने देवा
जयन्तोऽजयन्" इति "दिवमेवाग्ने अथेदन्तारिक्षमथेतोऽनप-
सरणात् सपत्नाननुदन् इति च शत० ब्रा० १, ६, १११ ।

अपसर्जन न० अप+सृज-भावे ल्युट् । त्यागे, वर्जने च ।
घञ् । अपसर्गोऽप्युक्ताथे पु० ।

अपसर्प पु० अप+सृप-कर्त्तरि अच् । गुप्तचरे ।
"सर्पाधिराजोर्भुजोऽपसर्पं पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः"
रघुः । "तथैशसर्पभृतया तत्र ऋद्वाणश्शेषमचौरयावः"
इति दशकु० । भावे घञ् । अपसरणे । [गमने ।

अपसर्पण न० अप+सृप-भावे ल्युट् । अपयाने पृष्ठतो

अपसल लि० अप+सल-कर्त्तरि अच् । अपसव्यताप्राप्ते ।
'यथाबालं पुरस्कृत्य यज्ञोपवीतानि अपसलानि कृत्वा
तीर्थमवतीर्थेति" शु०त० बौधा० । "अपसलानि अप-
सव्यानीति शुद्धितपचे रघुनन्दनः ।

अपसलवि अव्य० अप+सल-वा० अवि । तज्जन्म्यङ्गुष्ठ-
मध्यस्थानरूपे पितृतीर्थे, "तर्जम्यङ्गुष्ठोरन्तरा अपसलवि
अपसव्यं वा तेन पितृभ्योनिदधाति" शु०त० ऋक्प्रम् ।
"सव्येनैव पाणिना ष्वलतन्तुं ऋहीत्वा अपसलवि पूर्वस्यै
कर्षं पिण्डे निदध्यादिति" गोभिलः ।

